Eric HOBSBAWM

O ISTORIE A SECOLULUI XX

Era extremelor

CARTIER
istoric

Eric HOBSBAWM s-a născut în Alexandria în 1917. Şi-a făcut studiile la Viena, Berlin, Londra şi Cambridge. Membru al Academiei Britanice şi al Academiei Americane de Arte şi Ştiinţe, deţine titluri onorifice ale universităţilor din o serie de ţări. Eric Hobsbawm a predat la Colegiul Birkbeck al Universităţii din Londra. Actualmente predă la New School for Social Research din New York. În afară de *The Age of Revolution*, *The Age of Capital* şi *The Age of Empire*, a mai editat *Primitive Rebels*, *Labouring Men and Worlds of Labour*, *Industry and Empire* şi *Bandits*. Toate cărţile sale au fost traduse în mai multe limbi.

ERIC HOBSBAWM

O ISTORIE A SECOLULUI XX

ERA EXTREMELOR. 1914 – 1991

Traducere din engleză de Liliana Ionescu

CARTIER
istoric

CARTIER
Editura Cartier SRL, str. Bucureşti nr. 68, Chişinău MD2012.
Tel./fax: 022/24 83 68. E-mail: cartier@moldova.md
Editura Codex 2000 SRL, str. Paul Ionescu nr. 6, sector 1, Bucureşti.
Tel./fax: 01/223 44 88. GSM: 094 30 49 15.
Editura Karmat Press, str. Neptun nr. 3, Ploieşti. Tel.: 044/11 01 39.

Eric Hobsbawm. *Era extremelor. O istorie a secolului XX*
Traducere: Liliana Ionescu
Cartier istoric, serie fondată în 1998.
Coperta seriei: Vitalie Coroban
Coperta: Vitalie Coroban
Lector: Valentin Guţu, Em. Galaicu-Păun, Doru Ciocanu
Design: Igor Condrea, Sergiu Ciuş
Procesare de text: Victoria Dumitraşcu
Tehnoredactare computerizată: Valentina Ciobanu, Sergiu Ciuş
Prepress: Editura Cartier

Eric Hobsbawm. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914-1991*
© Eric Hobsbawm 1994.
First published in Great Britain by Michael Joseph 1994.
© Editura Cartier, 1999, pentru prezenta traducere.
Această ediţie a apărut în 1999 la Editura Cartier.
Toate drepturile rezervate.

Această carte a apărut cu sprijinul Fundaţiei Soros.

Cărţile CARTIER pot fi procurate în toate librăriile bune din România şi Republica Moldova.

LIBRĂRIILE CARTIER
Casa Cărţii, bd. Mircea cel Bătrîn nr. 9, sectorul Ciocana, Chişinău. Tel.: 34 64 61.
Librăria din Hol, str. Bucureşti nr. 68, Chişinău MD2012.

Tipărit în Republica Moldova de Combinatul Poligrafic (90319).

ISBN 9975-949-75-4

Cuprins

Prefaţă şi mulţumiri *7*
Secolul: privire generală *12*

PARTEA ÎNTÎI: ERA CATASTROFEI

Era războiului total 31
Revoluţia mondială 65
Spre abisul economic 95
Căderea liberalismului 119
Împotriva duşmanului comun 153
Artele 1914-1945 190
Sfîrşitul imperiilor 212

PARTEA A DOUA: EPOCA DE AUR

Războiul rece 238
Anii de aur 271
Revoluţia socială 1945-1990 303
Revoluţia culturală 336
Lumea a treia 361
"Socialismul real" 389

PARTEA A TREIA: COTITURA

Deceniile de criză 420
Lumea a treia şi revoluţia 450
Sfîrşitul socialismului 479
Avangarda moare — Artele după 1950 517
Vrăjitori şi ucenici — ştiinţele naturale 540
Către mileniul trei 577

Referinţe **605**

Prefaţă şi mulţumiri

Nimeni nu poate scrie istoria secolului douăzeci ca pe a oricărei alte epoci, măcar şi pentru faptul că nimeni nu poate scrie despre viaţa lui aşa cum cineva poate (şi trebuie) să scrie despre o perioadă cunoscută numai din auzite, din izvoare despre perioada respectivă sau din lucrări ale unor istorici care au venit ulterior. Propria mea viaţă coincide cu cea mai mare parte din perioada tratată în această carte, şi în cea mai mare parte a ei, din fragedă adolescenţă pînă în prezent, am fost conştient de ceea ce se întîmplă în societate; vreau să spun prin aceasta că am acumulat convingeri şi prejudecăţi despre ea mai degrabă în calitate de contemporan decît de cercetător. Acesta este unul din motivele din care am evitat să scriu, în cea mai mare parte a carierei mele de isoric, despre perioada care începe cu anul 1914. "Perioada mea", aşa cum se spune în comerţ, este secolul nouăsprezece. Totuşi, astăzi mi-am revizuit poziţia şi nu mă pot abţine să nu scriu. Acum a devenit posibilă o ochire retrospectivă asupra secolului douăzeci, din 1914 pînă la sfîrşitul erei Sovietelor, dintr-o anumită perspectivă istorică, dar aceasta îmi reuşeşte fără o cunoaştere profundă a literaturii de specialitate, excepţie făcînd anumite date de arhivă, pe care le-au acumulat nenumăraţii istorici ai secolului douăzeci.

Este cu totul imposibil pentru un contemporan să cunoască istoriografia secolului în care trăieşte, chiar dacă aceasta ar fi scrisă într-o singură limbă, de importanţă majoră; nu e cazul, să zicem, istoricului antichităţii clasice sau al Imperiului Bizantin, care ştie ce s-a scris în timpul acela şi despre acele lungi perioade. Cu toate acestea, cunoştinţele mele sînt sporadice şi peticite chiar şi după standardele erudiţiei istorice în domeniul istoriei contemporane.

Lucrul cel mai important pe care am fost în stare să-l fac este să mă cufund în literatura problemelor cît se poate de spinoase şi controversate, cum ar fi, de exemplu, istoria războiului rece sau cea a anilor '30 ai secolului. Departe de mine gîndul de a considera redutabile punctele de vedere exprimate în această carte în lumina cercetării specializate. Nu se poate să fi reuşit de fiecare dată. Veţi descoperi o serie de probleme faţă de care îmi manifest ignoranţa sau le tratez incorect.

Este motivul din care această carte se sprijină pe piloni în mod curios inegali. În afară de lecturile copioase şi variate de pe parcursul mai multor ani, suplimentate la ceea ce era necesar să citesc pentru a ţine cursurile de istorie a secolului douăzeci în faţa studenţilor din ultimul an de la New School of Social Research, am utilizat pentru această carte şi cîte ceva din cunoştinţele extrase din amintirile şi opiniile unor oameni concreţi care au trăit în această perioadă a secolului douăzeci. De asemenea, am jucat şi rolul de "observator participant", după cum zic antropologii sociali, şi cel de simplu călător receptiv, sau ceea ce strămoşii mei ar fi numit, într-o mulţime de ţări, kibbitzer. Valoarea unor asemenea experienţe nu presupune a fi prezent la marile evenimente istorice, nici a cunoaşte sau chiar întîlni proeminenţi creatori de istorie sau oameni de stat. De fapt, experienţa mea în calitate de ziarist care efectuează investigaţii în diverse ţări, în special în America Latină, s-a ciocnit de faptul că interviurile cu preşedinţi sau alţi oameni împuterniciţi să ia decizii sînt, de obicei nerăsplătite, din simplul motiv că cea mai mare parte din ceea ce spun aceştia este pentru arhivele oficiale. Cei mai relevanţi interlocutori sînt cei care pot şi vor să vorbească liber; este de preferat ca ei să nu aibă responsabilităţi în chestiuni deosebit de importante. Cu toate acestea, faptul că am cunoscut oameni şi locuri m-a ajutat enorm. Poate să nu fie mai mult decît vizitarea aceluiaşi oraş după treizeci de ani — Valencia sau Palermo — care îmi oferă imaginea transformărilor sociale în cel de-al treilea sfert din secolul nostru. Poate fi pur şi simplu rememorarea unui lucru spus în timpul discuţiilor în urmă cu multă vreme şi pus la păstrare, uneori fără nici un motiv clar, pentru folosirea sa ulterioară. Dacă istoricul e în stare să scoată vreun sens din veacul acesta, faptul se datorează în mare parte capacităţii lui de a urmări şi a asculta. Sper că pot comunica cititorilor mei cîte ceva din ce am învăţat procedînd astfel.

Cartea, de asemenea, se bazează, în mod obligatoriu, pe informaţii culese de la colegi, studenţi şi alte persoane. În cîteva cazuri contribuţia lor este considerabilă. Capitolul despre ştiinţe a fost perfectat de prietenii mei Alan Mackay FRS, care nu este numai specialist în cristalografie, ci şi enciclopedist, şi John Maddox. Cîte ceva din ce am scris despre dezvoltarea economică a fost citit de colegul meu de la New School Lance Taylor, anterior funcţionar la MIT, de un real folos a fost lectura articolelor sau audierea conferinţelor organizate pe diverse teme macroeconomice la Institutul Mondial de Cercetări asupra Dezvoltării Economice al Universităţii Naţiunilor Unite (UNU/WIDER) din Helsinki, cînd acest institut a fost transformat într-un centru internaţional de cercetări şi comunicări condus de Dr. Lal Jayawardena. În general, verile petrecute la această admirabilă instituţie ca

invitat al lui McDonnell Douglas au fost nepreţuite pentru mine, nu în ultimul rînd datorită apropierii şi interesului faţă de URSS în anii dinainte de destrămare. Nu am acceptat totdeauna sfatul celor pe care i-am consultat şi, chiar dacă am facut-o, greşelile comise îmi aparţin în exclusivitate. Am beneficiat în mare măsură de conferinţele şi colocviile la care savanţii îşi petrec mult timp întîlnindu-se cu colegii de breaslă şi cu scopul de a ciupi fiecare cîte ceva din gîndurile celorlalţi. Este practic imposibil să-i numesc aici pe toţi cei care m-au ajutat în lucrul meu asupra acestei cărţi, nu pot nici măcar să apreciez aproximativ întreaga cantitate de informaţie pe care am dobîndit-o în mod incidental, să zicem, atunci cînd am avut norocul să predau la New School unui grup internaţional de studenţi. Totuşi, cred că trebuie să fac public ceea ce am învăţat despre revoluţia turcă şi despre natura schimbărilor sociale din Lumea a Treia din lucrările realizate de Ferdan Ergut şi Alex Julca. Apreciez înalt teza de doctorat a studentei mele Margarita Giesecke despre APRA* şi ascensiunea lui Trujillo din 1932.

Pe măsură ce istoricul secolului douăzeci se apropie de prezent, el sau ea devine din ce în ce mai dependent de două tipuri de surse: presa periodică şi rapoartele periodice, economice sau diverse cercetări, compilaţii statistice şi alte publicaţii editate de guvernele naţionale şi instituţiile internaţionale. Recunoştinţa mea pentru asemenea publicaţii ca Guardian de la Londra, Financial Times şi New York Times este enormă. Iar contribuţia nepreţuitelor publicaţii şi agenţii ale Organizaţiei Naţiunilor Unite, cît şi a Băncii Mondiale, este menţionată în bibliografie. Nu poate fi uitată nici predecesoarea ONU, Liga Naţiunilor. Deşi a suferit un eşec aproape total în practică, analizele şi studiile ei economice, care au culminat cu lucrarea de pionierat *Industrialization and World Trade* în 1945, merită recunoştinţa generală. Nici o istorie a schimbărilor economice, sociale şi culturale din acest secol nu ar putea fi scrisă în lipsa acestor surse.

Majoritatea faptelor descrise în această carte, cu excepţia raţionamentelor personale evidente ale autorului, vor trebui luate de către citiror de bune. Consider neîntemeiată încărcarea unei asemenea cărţi cu o vastă listă bibliografică sau alte semne de erudiţie. Am încercat să-mi limitez referinţele bibliografice la sursa citatelor utilizate, la sursa statistică şi alte date concrete — surse diferite oferă uneori date diferite –, cît şi la sprijinul ocazional al unor declaraţii pe care cititorii le pot găsi neobişnuite, puţin familiare şi neaşteptate, iar cîteva puncte unde autorul susţine poziţii controversate ar putea necesita unele explicaţii. Aceste referinţe în text sînt date în paranteze. Titlul complet al sursei poate fi găsit

* APRA — American Popular Revolutionary Alliance (**n. tr.**).

la sfîrşitul volumului. Această bibliografie nu este mai mult decît o listă completă a tuturor surselor citate sau la care se face referire în text. Nu este un ghid sistematic pentru o lectură suplimentară. Un indice pentru lectura suplimentară este publicat separat. Aparatul bibliografic, în felul în care se prezintă, este de asemenea separat de notele de subsol, care pur şi simplu explică sau completează textul.

Cu toate acestea, este absolut necesar să subliniez cele cîteva lucrări pe care m-am bazat destul de mult şi faţă de care rămîn îndatorat. Nu aş dori ca autorii lor să se considere uitaţi sau trataţi cu nerecunoştinţă. În general, m-au ajutat foarte mult doi prieteni: istoricul în economie şi redactorul neobosit al datelor statistice Paul Beiroch şi Ivan Berend, fost preşedinte al Academiei de Ştiinţe din Ungaria, căruia îi datorez noţiunea de *Scurtul secol douăzeci*. Pentru istoria politică generală a lumii de la cel de-al doilea război mondial, P. Calvocoressi (World Politics Since 1945) a fost o călăuză fidelă, iar uneori dură. Pentru înţelegerea celui de-al doilea război mondial datorez mult lucrării *War, Economy and Society 1939-45* a lui Alan Milward, iar despre economia post-1945 am găsit foarte multe în lucrările *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945-1980* a lui Herman van der Wee şi *Capitalism Since 1945* a lui Philip Armstrong, Andrew Glyn şi John Harrison. Lucrarea *The Cold War* a lui Martin Walker merită mai multă apreciere decît i-au dat cei care au recenzat-o. Pentru istoria Stîngii în al doilea război mondial sînt recunoscător în mare măsură lui Dr. Donald Sassoon de la Colegiul Queen Mary and Westfield, Universitatea din Londra, care mi-a permis să citesc acest studiu vast şi pînă acum incomplet despre subiectul respectiv. Pentru istoria URSS le aduc mulţumiri cu totul speciale scrierilor lui Moshe Lewin, Alec Nove, R. W. Davies şi Sheila Fitzpatrick; pentru China — scrierilor semnate de Benjamin Schwartz şi Stuart Schram; pentru lumea islamică — lui Ira Lapidus şi Niki Keddie. Concepţiile şi orientările mele în artă au fost influenţate mult de lucrările lui John Willett despre cultura de la Weimar, cît şi ale lui Francis Haskell. Iar lucrarea lui Lynn Garafola Diaghilev a contribuit enorm la scrierea capitolului 6 al prezentei cărţi.

Mulţumiri speciale le adresez şi celor care m-au ajutat să pregătesc pentru tipar această carte. În primul rînd, acestea sînt asistentele mele de cercetare Joanna Bedford de la Londra şi Lise Grande de la New York. Aş dori în mod special să subliniez imensul ajutor al excepţionalei Lise Grande, fără de care nu aş fi putut nicidecum completa nenumăratele goluri din cunoştinţele mele. Ea este cea care a verificat faptele şi referinţele despre care îmi aminteam doar pe jumătate. Îi sînt recunoscător în mare măsură şi lui Ruth Syers, care mi-a dactilografiat ciornele, şi lui Marlene

Hobsbawm, care a citit capitolele şi le-a analizat de pe poziţia lectorului non-academic şi căreia îi este închinată această carte.

Am vorbit deja despre studenţii de la New School, care mi-au ascultat prelegerile în care am încercat să-mi formulez ideile şi interpretările. Această carte le este dedicată şi lor.

Eric Hobsbawm
Londra – New York, 1993-'94

Secolul: privire generală

Douăsprezece personalităţi privind secolul douăzeci

Isaiah Berlin (*filozof, Marea Britanie*): "Am trăit cea mai mare parte a secolului — şi trebuie să subliniez acest lucru — fără să sufăr mari lipsuri şi greutăţi. Mi-l amintesc doar drept cel mai teribil secol din istoria occidentală".

Julio Caro Baroja (*antropolog, Spania*): "Există o contradicţie evidentă între experienţa de viaţă a unora — copilăria, tinereţea şi vîrsta a treia au trecut în linişte şi fără întîmplări majore — şi evenimentele cruciale ale secolului douăzeci (...) evenimentele teribile prin care a trecut omenirea".

Primo Levi (*scriitor, Italia*): "Noi, cei care am supravieţuit lagărelor de concentrare, nu sîntem martori autentici. Este o noţiune incomodă pe care am ajuns s-o accept treptat citind ce au scris alţi supravieţuitori, şi recitindu-mi scrierile după o pauză de cîţiva ani. Noi, supravieţuitorii, sîntem nu numai o minoritate neînsemnată, ci şi anormală. Noi sîntem cei care, prin eschivare, pricepere sau noroc, niciodată nu am băut cupa amărăciunilor pînă la fund. Cei care au văzut, dar care cu adevărat au văzut chipul Gorgonei, nu s-au întors, ori s-au întors muţi".

René Dumont (*agronom, ecologist, Franţa*): "Îl văd numai ca un secol de masacre şi războaie".

Rita Levi Montalcini (*laureată a Premiului Nobel pentru ştiinţă, Italia*): "În ciuda oricărui fapt, în timpul acestui secol au avut loc revoluţii cu efect pozitiv (...) creşterea celei de-a patra puteri, presa, ascensiunea femeilor după secole de opresiune".

William Golding (*laureat al Premiului Nobel, scriitor, Marea Britanie*): "Nu mă pot abţine să mă gîndesc că acesta a fost cel mai violent secol din istoria omenirii".

Ernst Gombrich (*istoric de artă, Marea Britanie*): "Caracteristica esenţială a secolului douăzeci este înmulţirea îngrozitoare a populaţiei lumii. Este o catastrofă, un dezastru. Nu ştim ce să facem în legătură cu aceasta".

Yehudi Menuhin (*muzician, Marea Britanie*): "Dacă ar fi să rezum secolul douăzeci, aş spune că el a înălţat cele mai mari speranţe nutrite vreodată de omenire şi a distrus toate iluziile şi idealurile".

Severo Ochoa (*laureat al Premiului Nobel pentru ştiinţă, Spania*): "Lucrul cel mai extraordinar care caracterizează secolul nostru este progresul ştiinţei".

Raymond Firth (*antropolog, Marea Britanie*): "Din punct de vedere tehnologic, desemnez dezvoltarea electronicii ca una din cele mai semnificative realizări ale secolului douăzeci; în materie de idei, trecerea de la o abordare a lucrurilor relativ raţională şi ştiinţifică la una non-raţională şi mai puţin ştiinţifică".

Leo Valiani (*istoric, Italia*): "Secolul nostru demonstrează că triumful idealurilor dreptăţii şi egalităţii este totdeauna efemer, dar şi că, dacă reuşim să ne păstrăm libertatea, sîntem capabili să o luăm mereu de la început... Nu trebuie să disperăm, nici chiar în situaţiile cele mai lipsite de speranţă".

Franco Venturi (*istoric, Italia*): "Istoricii nu pot răspunde la această întrebare. Pentru mine, secolul douăzeci este numai efortul mereu înnoit de a-l înţelege".

(Agosti şi Borgese, 1992, p. 42, 210, 154, 76, 4, 8. 204, 2, 62, 80, 140, 160.)

I

La 28 iunie 1992, preşedintele Mitterrand al Franţei şi-a făcut o bruscă, neanunţată şi neaşteptată apariţie la Sarajevo, devenit centrul unui război balcanic care urma să răpească 150 000 de vieţi către sfîrşitul

aceluiaşi an. Obiectivul acestei apariţii era să atenţioneze opinia publică asupra gravităţii crizei bosniace. Într-adevăr, prezenţa unui distins om de stat în vîrstă şi vizibil fragil sub focul de artilerie şi mitraliere a fost remarcată şi admirată. Totuşi, un aspect al vizitei domnului Mitterrand, deşi cît se poate de important în context — şi anume data acesteia —, a rămas aproape necomentat. De ce a hotărît preşedintele Franţei să meargă la Sarajevo anume în acea zi? Pentru că ziua de 28 iunie era ziua asasinării la Sarajevo, în 1914, a arhiducelui Franz Ferdinand al Austro-Ungariei, fapt care a generat, în cîteva săptămîni, începutul primului război mondial. Pentru orice european cultivat de vîrsta lui Mitterrand, legătura dintre data şi locul şi amintirea unei catastrofe istorice precipitată de erori politice şi greşeli de calcul a sărit în ochi. Cum să evidenţiezi proporţiile dramatice ale crizei bosniace mai bine decît prin alegerea unei date atît de simbolice? Dar, cu excepţia cîtorva istorici de profesie şi a unor cetăţeni în etate, cu greu a înţeles cineva aluzia. Memoria istorică nu mai funcţiona.

Distrugerea trecutului, sau mai degrabă a mecanismelor sociale care leagă experienţa contemporană a cuiva de cea a generaţiilor anterioare, este unul dintre fenomenele cele mai caracteristice şi cele mai ciudate ale sfîrşitului secolului douăzeci. Mulţi tineri — bărbaţi şi femei — de la sfîrşitul secolului trăiesc într-un prezent continuu, lipsit de orice legătură organică cu trecutul. Acest lucru îi face pe istorici, a căror îndatorire este să ne amintească ceea ce alţii uită, mai importanţi la sfîrşitul celui de-al doilea mileniu decît oricînd înainte. Dar exact din acelaşi motiv ei trebuie să fie mai mult decît nişte simpli cronicari, deţinători de carnete de însemnări sau compilatori, chiar dacă şi acestea sînt funcţii obligatorii ale istoricilor. În 1989, toate guvernele şi, în mod cert, toate ministerele de externe din lume au beneficiat de un seminar despre tratatele de pace încheiate după cele două războaie mondiale, tratate despre care majoritatea guvernelor aparent au uitat.

Oricum, scopul acestei cărţi nu este să relateze istoria perioadei-subiect al cărţii, Scurtul secol douăzeci, din 1914 pînă în 1991, în ciuda faptului că nimeni dintre cei care au fost întrebaţi de un student american dacă fraza "al doilea război mondial" înseamnă că a existat şi un "prim război mondial" nu a fost surprins că pînă şi cunoaşterea faptelor celor mai certe ale secolului nu poate fi luată pe garanţie ca adevărată. Obiectivul meu este să înţeleg şi să explic de ce lucrurile s-au întîmplat aşa cum s-au întîmplat, şi cum pot fi înţelese. Pentru oricine din categoria mea de vîrstă, care a trăit pe parcursul aproape a întregii perioade sau cea mai mare parte din Scurtul secol douăzeci, aceasta este în mod inevitabil şi o încercare autobiografică. Noi vorbim despre amintirile noastre proprii, deseori exagerîndu-le sau

corectîndu-le. Şi vorbim ca bărbaţi şi femei dintr-un anume loc şi timp, implicaţi, în mod diferit, în istoria acestui loc şi a acestui timp ca actorii în dramele lor, oricît de nesemnificative ar fi rolurile noastre ca observatori ai vremurilor pe care le traversăm şi, nu în ultimul rînd, ca oameni ale căror opinii despre secol au fost formate de ceea ce am ajuns să considerăm ca evenimente cruciale. Noi sîntem o parte din acest secol. El este o parte din noi. Cititorii care aparţin altei epoci, de exemplu tinerii care au intrat la facultate deja după apariţia acestei cărţi şi pentru care chiar şi războiul din Vietnam este aproape preistoric, ar trebui să nu uite acest lucru.

Pentru istoricii din generaţia mea, trecutul este indestructibil, nu numai pentru că noi aparţinem generaţiei cînd străzile şi locurile publice erau marcate de prezenţa oamenilor politici şi efectele evenimentelor politice (gara Wilson din Praga de dinainte de război, staţia de metrou Stalingrad la Paris), cînd se mai semnau tratate de pace cărora urma să li se dea un nume (tratatul de la Versailles), iar amintirile de război ne readuc la ziua de ieri, ci pentru că evenimentele publice fac parte din ţesătura vieţilor noastre. Pentru autor, data de 30 ianuarie 1933 nu este o dată arbitrară, cînd Hitler a devenit cancelar al Germaniei, ci o după-amiază de iarnă la Berlin, cînd un băiat de cincisprezece ani şi sora lui mai mică se întorceau acasă de la şcolile din apropiere, pe care le frecventau, de la Wilmersdorf la Halensee, şi, undeva pe drum, au văzut titlul respectiv într-un ziar. Îl văd şi acum în faţa ochilor, ca într-un vis.

Dar nu numai un istoric în vîrstă simte trecutul ca parte din prezentul său. Pe tot întinsul globului pămîntesc, orice persoană, după o anumită vîrstă, indiferent de povestea vieţii sale, a trecut prin aceleaşi experienţe capitale. Acestea ne-au marcat pe toţi, aproape în acelaşi fel. Lumea care s-a sfărîmat în bucăţi la sfîrşitul anilor '80 a fost lumea creată de revoluţia rusă din 1917. Am fost cu toţii marcaţi de aceasta, lucru care se manifestă cel puţin prin obişnuinţa noastră de a vorbi despre economia industrială modernă în termenii celor două antagonisme, socialismul şi capitalismul, alternative care se exclud reciproc, una fiind identificată cu economiile organizate după modelul URSS, cealaltă cu tot restul. Acum ar trebui să ne fie clar că aceasta a fost o construcţie arbitrară şi într-o oarecare măsură artificială şi poate fi înţeleasă numai în contextul istoric particular. Şi totuşi, nic acum nu este uşor să ne imaginăm, chiar şi retrospectiv, nişte principii de clasificare mai adecvate decît cele care au plasat Statele Unite, Japonia, Suedia, Brazilia, Republica Federală Germania şi Coreea de Sud într-o singură casetă, iar economiile şi sistemele de stat ale regiunii sovietice, care au dat faliment după 1980, în acelaşi compartiment cu cele ale Asiei de Est şi de Sud-Est care nu au sucombat într-un mod ce poate fi demonstrat.

Din nou, chiar şi lumea care a supravieţuit sfîrşitului Revoluţiei din

Octombrie este una ale cărei instituţii şi caracteristici au fost prefigurate de către cei care au învins în cel de-al doilea război mondial. Toţi cei care au pierdut şi cei care au fost de partea învinşilor au fost nu numai reduşi la tăcere, ci, de fapt, scoşi din istorie. (Afirmaţia nu este valabilă şi în cazul duşmanului învins din eterna luptă umană dintre Bine şi Rău.) Acelaşi lucru li se poate întîmpla acum celor care au pierdut războiul rece, din cea de-a doua jumătate a secolului, deşi probabil că nu în aceeaşi măsură sau pentru mai puţin timp. Aceasta este una din pedepsele unui secol de războaie religioase, a căror particularitate principală este intoleranţa. Pînă şi cei care au anunţat pluralismul propriilor lor non-ideologii nu au crezut că lumea este suficient de mare pentru coexistenţa religiilor seculare rivale. Confruntările religioase ori ideologice care au brăzdat acest secol au ridicat baricade în calea istoricilor, a căror sarcină majoră nu este să judece, ci să înţeleagă chiar şi lucrurile mai puţin comprehensibile. Şi totuşi, ceea ce stă în calea înţelegerii nu este numai intransigenţa convingerilor noastre, ci însăşi experienţa istorică ce le-a format. Prima dificultate este mai uşor de depăşit, pentru că nu există nici un adevăr în cunoscuta, dar eronata zicală franţuzească: "Tout comprendre c'est tout pardonner" (Să înţelegi totul înseamnă să ierţi totul). Să înţelegi era nazistă din istoria germană şi să o incluzi în contextul istoric nu înseamnă să ierţi genocidul. În orice caz, nimeni dintre cei care au trăit în acest extraordinar secol nu se abţine de la acuzare. Este de înţeles cît de greu ne vine.

II

Cum vom putea face înţeles Scurtul secol XX, adică să ne referim la anii de la izbucnirea primului război mondial şi pînă la prăbuşirea URSS, care, aşa cum putem vedea acum retrospectiv, formează o perioadă istorică coerentă ce s-a încheiat acum? Nu ştim ce se va întîmpla în curînd, şi cum va arăta mileniul al treilea, deşi putem fi siguri că Scurtul secol XX îi va determina conţinutul. Totuşi, mai există îndoieli că la sfîrşitul anilor '80 şi începutul ultimului deceniu o eră s-a încheiat în istoria universală şi alta nouă a început. Aceasta este informaţia esenţială pentru istoricii secolului, deoarece ei mai pot specula în legătură cu viitorul văzut în lumina concepţiei lor despre trecut, problematica lor însă nu este cea a unui vînzător de pronosticuri la alergările de cai. Singurii cai de curse pe care istoricii îi analizează sînt cei care deja au cîştigat sau pierdut. În orice caz, afirmaţiile prevestitorilor din ultimii treizeci sau patruzeci de ani, indiferent

de calificarea lor profesională ca profeţi, au fost atît de incorecte şi incomplete, încît numai guvernele şi institutele de cercetări economice mai au, sau pretind că au, încredere în ele. Acest fapt s-a amplificat mai ales după al doilea război mondial.

În această carte, structura Scurtului secol XX apare ca un fel de triptic sau sandviş istoric. O eră-catastrofă, din 1914 pînă în anii care cuprind consecinţele celui de-al doilea război mondial, a fost urmată de aproximativ douăzeci şi cinci sau treizeci de ani de extraordinară dezvoltare economică şi transformări sociale, care, probabil, au schimbat societatea umană mai mult decît orice altă perioadă de aceeaşi durată. Această din urmă perioadă o putem considera retrospectiv ca un fel de Vîrstă de Aur, şi aşa ar fi fost considerată dacă ar fi ajuns la un rezultat la începutul anilor '70. Ultima parte a secolului a fost o nouă perioadă de descompunere, nesiguranţă şi criză, şi realmente, pentru mari părţi ale lumii, cum sînt Africa, fosta URSS şi fostele ţări socialiste din Europa, o nouă perioadă de catastrofă. Pentru că anii '80 au deschis drumul pentru ultimul deceniu, dispoziţia celor care au reflectat la trecutul şi viitorul secolului a fost o crescîndă tristeţe fin-de-siecle. De la punctul de avantaj al anilor '80, Scurtul secol XX a trecut printr-o scurtă epocă de aur, pe drumul de la o perioadă de criză la alta, spre un viitor necunoscut şi problematic, dar nu şi obligatoriu apocaliptic. Oricum, din moment ce istoricii vor dori să reamintească cugetătorilor metafizici despre "sfîrşitul istoriei", existenţa viitorului e ca şi asigurată. Unica generalizare certă este că, atîta vreme cît există neamul omenesc, istoria va continua.

Subiectul acestei cărţi începe cu primul război mondial, care a marcat prăbuşirea civilizaţiei (occidentale) a secolului douăzeci. Această civilizaţie a fost capitalistă prin economia sa, liberală prin structura sa legală, constituţională şi burgheză prin imaginea clasei conducătoare, strălucită în ştiinţă, cunoaştere, educaţie, progres material şi moral, şi profund convinsă de CARACTERUL DEOSEBIT al Europei, locul de naştere al revoluţiilor în ştiinţe, arte, politică şi industrie, a cărei economie a pătruns, şi ai cărei soldaţi au cucerit şi subjugat o mare parte a lumii, ale cărei populaţii au crescut pînă la punctul în care au ajuns să formeze o treime din neamul omenesc (inclusiv progresivul exod al emigranţilor europeni şi al urmaşilor lor în alte părţi ale lumii) şi ale cărei state principale au instituit sistemul politic mondial*.

---

* Am încercat să descriu şi să explic dezvoltarea acestei civilizaţii într-o istorie în trei volume a "Îndelungatului secol al nouăsprezecelea" (de la 1780 pînă la 1914), analizînd motivele pentru care a decăzut. Textul de faţă se va referi la aceste volume, *The Age of Revolution 1789-1848*, *The Age of Capital 1848-1875* şi *The Age of Empire 1875-1914*, din cînd în cînd, unde a fost necesar.

Perioada dintre declanşarea primului război mondial şi urmările celui de-al doilea a constituit o eră de catastrofă pentru această societate. Timp de patruzeci de ani lumea a trecut dintr-o calamitate în alta. Au fost vremuri cînd chiar şi conservatorii inteligenţi nu ar fi putut paria pe supravieţuirea ei. A fost zguduită de două războaie mondiale, urmate de două valuri de rebeliuni şi revoluţii globale, care au pus în funcţiune un sistem ce a pretins că este o alternativă istorică pentru societatea capitalistă, prima — întinsă peste a şasea parte din suprafaţa lumii, iar după cel de-al doilea război mondial — peste a treia parte din populaţia globului. Imensele imperii coloniale, construite anterior, în timpul Epocii Imperiului, au fost zguduite şi transformate în ţărînă. Imperialismul modern, atît de puternic şi sigur atunci cînd a murit regina Victoria, nu a durat mai mult decît perioada unei singure vieţi, cea a lui Winston Churchill (1874-1965).

Mai mult decît atît, o criză economică mondială de o profunzime fără precedent a îngenuncheat pînă şi cele mai puternice economii capitaliste, împiedicînd crearea unei economii mondiale unice, care a fost o realizare remarcabilă a capitalismului liberal din secolul nouăsprezece. Chiar şi Statele Unite, ferite de război şi ravagii, s-au aflat foarte aproape de prăbuşire. Cînd economia s-a clătinat, instituţiile democraţiei liberale au dispărut totalmente, între 1917 şi 1942, cu excepţia unor state europene şi anumitor ţări din America de Nord, Australia şi Asia; şi invers: fascismul, precum şi regimurile satelite autoritariste s-au stabilizat.

Numai alianţa provizorie destul de bizară dintre capitalismul liberal şi comunism, unite în lupta împotriva unui adversar comun, fascismul, a salvat democraţia. Victoria împotriva Germaniei lui Hitler a fost categorică şi a putut fi obţinută numai datorită Armatei Roşii. În multe privinţe, această perioadă de alianţă capitalist-comunistă împotriva fascismului din anii 1930-'40 formează momentul crucial al secolului douăzeci. În multe privinţe, este un paradox istoric; relaţiile dintre capitalism şi comunism, cu excepţia scurtei perioade antifasciste, s-au aflat întotdeauna în postura unui antagonism ireconciliabil. Victoria Uniunii Sovietice asupra lui Hitler a fost o realizare a regimului instalat în această ţară de Revoluţia din Octombrie (Gatrell; Harrison, 1993). Fără această victorie, probabil că occidentul de astăzi (cu excepţia Statelor Unite) s-ar fi prezentat mai degrabă ca un set de variaţii pe teme autoritariste şi fasciste decît ca unul pe teme parlamentare liberale. Este una din ironiile acestui secol straniu că una din realizările cele mai importante ale Revoluţiei din Octombrie, al cărei obiectiv a fost răsturnarea totală a capitalismului, a fost salvarea duşmanului său. Aceasta s-a manifestat şi

prin frica stimulatoare a capitalismului faţă de reformele sovietice după cel de-al doilea război mondial, cît şi prin popularitatea crescîndă a planificării în economie.

Şi totuşi, atunci cînd capitalismul liberal făcea totul ca să supravieţuiască triplei provocări: a crizei, a fascismului şi a războiului, el continua să se confrunte cu avansarea globală a revoluţiei, care acum se mobiliza în jurul URSS, ieşită din al doilea război mondial ca o supraputere.

Însă, privită retrospectiv, provocarea, aruncată de socialism capitalismului, a demarat în momentul în care primul a simţit slăbiciunea rivalului său. Fără prăbuşirea societăţii burgheze a secolului nouăsprezece, nu ar mai fi existat Revoluţia din Octombrie, şi nici URSS. Sistemul economic improvizat pe epava rurală euroasiatică a fostului imperiu ţarist cu noul nume de socialism nu ar fi fost considerat o alternativă globală pentru economia capitalistă. Marea Criză din 1930 a fost cea care l-a făcut să pară astfel, în aceeaşi măsură în care fascismul a făcut din URSS instrumentul indispensabil pentru înfrîngerea lui Hitler, transformînd-o în una din cele două supraputeri în lume. Ulterior, confruntarea acestor supraputeri a dominat cea de-a doua parte a secolului douăzeci, stabilizînd astfel structura politică în lume. Altfel URSS-ul nu s-ar fi aflat, pentru un deceniu şi jumătate la mijlocul secolului, în fruntea unui "lagăr socialist" care cuprindea o treime din populaţia globului şi o economie care în curînd ar fi neutralizat economia capitalistă în creştere.

Cum şi de ce, capitalismul s-a trezit, după cel de al doilea război mondial, spre surprinderea tuturor şi a sa proprie, ca să se transforme vertiginos într-o epocă de aur fără precedent, cuprinsă între 1947 şi 1973? Este poate cea mai importantă problemă cu care se confruntă istoricii secolului douăzeci. Deocamdată nu există un răspuns categoric, şi nici eu nu cred să-l cunosc. Probabil că o analiză mai detaliată îşi aşteaptă rîndul, pînă cînd "lungul val" al celei de-a doua jumătăţi a secolului va putea fi văzut în perspectivă. Dar, în ciuda faptului că putem privi acum în retrospectivă Epoca de Aur ca un tot întreg, Deceniile de Criză prin care a trecut lumea de atunci încoace mai continuă şi la data cînd se scrie această carte. Cu toate acestea, ceea ce poate fi deja apreciat cu certitudine este extraordinara scară a transformărilor economice, sociale şi culturale, cele mai ample, cele mai rapide şi mai fundamentale din istoria omenirii. Diferite aspecte ale acestora sînt tratate în partea a doua a cărţii. Istoricii din mileniul trei care vor studia secolul douăzeci vor considera probabil cel mai important impact al istoriei impactul produs în această perioadă uluitoare. Schimbările pe care le-a realizat această epocă pe aproape tot globul au fost în aceeaşi măsură profunde şi ireversibile. Mai mult, ele se

află încă în desfăşurare. Ziariştii şi eseiştii filozofi care au declarat căderea imperiului sovietic drept "sfîrşitul istoriei" s-au înşelat. O afirmaţie similară ar fi că al treilea sfert al secolului a marcat sfîrşitul a şapte sau a opt milenii de istorie umană care a început cu inventarea agriculturii în epoca de piatră, doar pentru motivul că a încheiat îndelungata eră în care majoritatea covîrşitoare a neamului omenesc a trăit din cultivarea plantelor şi din creşterea animalelor.

Comparată cu aceasta, istoria confruntării dintre "capitalism" şi "socialism", cu sau fără intervenţia statelor sau guvernelor SUA şi URSS, care pretind că reprezintă aceste sisteme sociale, va prezenta, probabil, un interes istoric mult mai limitat, comparabil cel mult cu războaiele religioase din secolul şaisprezece sau şaptesprezece ori cu cruciadele. Revoluţiile sociale, războiul rece, caracterul, limitele şi lacunele "socialismului existent cu adevărat", cît şi prăbuşirea acestuia, sînt discutate pe larg în întreaga lume. Totuşi, este important să menţionăm că cea mai mare şi mai îndelungată influenţă exercitată de Revoluţia din Octombrie asupra regimurilor acolite a fost ca un accelerator puternic pentru dezvoltarea ţărilor agrare înapoiate. Realizările sale cele mai importante în acest sens au coincis cu Epoca de Aur capitalistă. Cît de eficiente au fost strategiile rivale de îngropare reciprocă a trecuturilor lor nu vom analiza aici. Pînă pe la începutul anilor '60, ele au mers aproape într-un pas — viziune ce pare stupidă în lumina prăbuşirii socialismului sovietic, şi în ciuda faptului că un prim-ministru englez, care conversa cu un preşedinte american, putea vedea atunci URSS-ul ca stat a cărui "economie înfloritoare... va depăşi în curînd societatea capitalistă în cursa pentru prosperitate materială" (Horne, 1989, p. 303). O mică paranteză: în anii '80, Bulgaria socialistă şi nesocialistul Ecuador aveau mai multe în comun decît în anul 1939.

În ciuda faptului că prăbuşirea socialismului sovietic, cu consecinţe enorme, aproape incalculabile, şi în principal negative, a fost cel mai dramatic spectacol din Deceniile de Criză care au urmat Epocii de Aur, acestea urmau să devină decenii de criză universală. Criza a afectat diferite părţi ale lumii în diferite feluri, dar le-a afectat pe toate, indiferent de configuraţiile lor politice, sociale şi economice. Epoca de Aur crease, pentru prima dată în istorie, o economie mondială unică, universală, din ce în ce mai unitară şi care opera în mare măsură dincolo de frontierele de stat ("transnaţional"), şi chiar dincolo de frontierele ideologice. Prin urmare, ideile acceptate de instituţiile tuturor regimurilor şi sistemelor au fost subminate. Iniţial, tulburările anilor '70 au fost văzute doar ca o scurtă pauză în Marele Salt Înainte al economiei mondiale, de aceea ţările de toate sistemele politice şi modelele economice au căutat soluţii neesenţiale. Şi

abia cînd a devenit clar că aceasta era o eră a problemelor pe termen lung, statele capitaliste au început să caute frenetic soluţii radicale, adesea ascultîndu-i orbeşte pe teologii seculari ai pieţei libere fără restricţii care respingeau politica ce servise economia mondială atît de bine în Epoca de Aur, dar care acum părea că bate pasul pe loc. Cei de pe poziţiile ultra ai atitudinii de laissez-faire* nu aveau mai mult succes. În anii '80 şi la începutul anilor '90 lumea capitalistă s-a văzut încă o dată confruntată cu urmările anilor interbelici, pe care Epoca de Aur părea că le înlăturase: şomajul în masă, crize ciclice serioase, contradicţiile tot mai adînci dintre cei fără adăpost şi bogăţia milionarilor, diferenţa dintre veniturile de stat limitate şi cheltuielile de stat nelimitate. Ţările socialiste, cu economiile lor deja istovite, mergeau spre prăbuşirea într-un haos şi mai mare decît cel în care se aflau pînă la revoluţiile lor socialiste. Această prăbuşire poate fi considerată drept începutul sfîrşitului scurtului secol douăzeci, tot aşa cum primul război mondial poate fi considerat semnal pentru începutul lui. În acest punct istoria mea se încheie.

Ea se încheie — aşa cum trebuie s-o facă orice carte concepută la începutul anilor '90 — cu o privire în întuneric. Explozia unei părţi a lumii a scos la iveală incertitudinea şi imperfecţiunea celeilalte părţi. Pe măsură ce anii '80 au trecut în ultimul deceniu al secolului, a devenit evident că criza mondială nu era generală numai în plan economic, ci şi în plan politic. Prăbuşirea regimurilor comuniste dintre Istria şi Vladivostok a creat nu numai o zonă enormă de nesiguranţă politică, de instabilitate, haos şi război civil, ci a distrus şi sistemul internaţional care ţinuse în echilibru relaţiile internaţionale timp de patruzeci de ani. A dezvăluit de asemenea şi precaritatea sistemelor politice interne care se sprijineau în principal pe acea stabilitate. Tensiunile economiilor tulburate au subminat sistemele politice ale democraţiei liberale, parlamentare sau prezidenţiale, care au funcţionat atît de bine în ţările capitaliste dezvoltate de la al doilea război mondial încoace. Au subminat de asemenea şi aproape toate sistemele politice care funcţionau în lumea a treia. Unităţile de bază ale politicii, "statele naţionale" suverane şi independente, printre care şi cele mai vechi şi mai stabile, s-au trezit în situaţia de a fi destrămate de forţele unei economii supranaţionale sau transnaţionale şi de forţele infranaţionale ale regiunilor secesioniste şi grupurilor etnice. Cîteva dintre ele — aceasta fiind ironia istoriei — au cerut statutul nereal şi demodat al "statelor naţionale" suverane. Viitorul politicii era obscur, dar criza de la sfîrşitul Scurtului secol

* Laissez-faire — atitudinea de abţinere a guvernului de la amestecul în acţiunile individuale ale cetăţenilor, în special în comerţ (**n. tr.**).

douăzeci era un fapt evident.

Iar şi mai evidentă decît nesiguranţele economiei mondiale şi ale politicii era criza socială şi morală, care reflecta revoluţiile din viaţa oamenilor de după 1950, de asemenea foarte răspîndite în acele decenii de criză. A fost o criză a convingerilor şi a idealurilor pe care se bazase societatea modernă de cînd Modernii au cîştigat la începutul secolului optsprezece faimoasa lor luptă împotriva Anticilor. Idealurile raţionaliste şi umaniste, împărtăşite atît de capitalismul liberal, cît şi de comunism, au făcut posibilă scurta, dar decisiva lor alianţă împotriva fascismului. Un observator de orientare conservatoare din Germania, Michael Sturmer, a remarcat, în 1993, că erau puse în discuţie şi idealurile Estului şi ale Vestului:

> Există un straniu paralelism între Est şi Vest. În Est, doctrina de stat a insistat pe faptul că omenirea este stăpînă pe soarta ei. Chiar şi noi am crezut în acelaşi slogan, într-o versiune mai puţin oficială şi mai puţin extremă: omenirea era pe cale de a deveni stăpînă pe destinele ei. Pretenţia la omnipotenţă a dispărut totalmente în Est, numai relativ *chez nous**, dar ambele părţi au suferit naufragiu (*Din Bergedorf, 98*, p. 95)

În mod paradoxal, o eră a cărei singură pretenţie de a fi folositoare omenirii se întemeia pe triumfurile extraordinare ale progresului bazat pe ştiinţă şi tehnologie s-a sfîrşit printr-o renegare a acestora prin organisme puternice ale opiniei publice şi ale unor persoane care pretindeau că sînt gînditori în Occident.

Oricum, criza morală nu era doar una a aserţiunilor civilizaţiei moderne, ci şi una a structurilor istorice ale relaţiilor umane pe care societatea modernă le-a moştenit de la trecutul pre-industrial şi pre-capitalist şi care, aşa cum putea observa acum, o făcuse aptă să funcţioneze. Nu era o criză a unei singure forme a societăţilor organizate, ci a tuturor formelor. Straniile chemări pentru stabilirea unui alt fel de "societate civilă" neidentificată, a unei "comunităţi" aparţineau generaţiilor pierdute sau luate de curent. Ele erau auzite într-o epocă în care cuvintele, pierzîndu-şi sensul, au devenit fraze goale, fără sens. Nu mai era nici o cale care să definească identitatea de grup, cu excepţia situaţiei în care se definesc outsiderii care nu fac parte din grup.

---

* la noi (în limba franceză în original — **n. tr.**).

Pentru poetul T.S.Eliot, "acesta este felul în care sfîrşeşte lumea — nu cu un pocnet, ci cu un scîncet". Scurtul secol douăzeci s-a încheiat cu ambele.

III

Cum s-a putut compara lumea anilor '90 cu lumea anului 1914? Acum ea conţine cinci sau şase miliarde de oameni, aproape de trei ori mai mulţi decît la izbucnirea primului război mondial, şi aceasta în ciuda faptului că, în timpul Scurtului secol douăzeci, au fost ucise sau lăsate să moară mai multe fiinţe omeneşti decît oricînd. O apreciere recentă a "megamorţilor" secolului este de 187 de milioane (Brzezinski, 1993), ceea ce constituie fiecare al zecelea om din populaţia anului 1900. Majoritatea oamenilor din anii '90 sînt mai înalţi şi mai bine hrăniţi decît părinţii lor, mult mai longevivi, în ciuda catastrofelor din anii '80 şi '90 din Africa, America Latină şi fosta URSS. Lumea este incomparabil mai bogată decît oricînd înainte prin capacitatea ei de a produce bunuri şi de a oferi servicii, nenumărate în varietatea lor. De altfel, acest fapt a fost singurul care a reuşit să asigure un nivel de trai satisfăcător unei populaţii de cîteva ori mai mare decît oricînd înainte în istoria lumii. În anii '80, majoritatea oamenilor au trăit mai bine decît au făcut-o părinţii lor, iar în economiile avansate chiar mai bine decît s-ar fi aşteptat cineva să se întîmple vreodată ori şi-ar fi imaginat că este posibil. Timp de cîteva decenii de la mijlocul secolului se părea că s-au găsit modalităţile de distribuire a cel puţin unei părţi din această enormă bogăţie poporului muncitor din ţările mai bogate, însă spre sfîrşitul secolului inechitatea este din nou dominantă. Ea şi-a făcut apariţia masivă şi în fostele ţări "socialiste", unde mai înainte domnise o oarecare egalitate a sărăciei. De asemenea, omenirea este mult mai educată decît în 1914. Probabil că pentru prima oară în istorie majoritatea oamenilor au devenit ştiutori de carte, cel puţin în statisticile oficiale, în ciuda faptului că semnificaţia acestei cuceriri este cu mult mai mică la sfîrşitul secolului decît ar fi fost în 1914, dată fiind prăpastia enormă dintre minimul de cerinţe acceptate oficial pentru condiţia alfabetizării, aceasta fiind determinată în mare parte de "analfabetismul funcţional", şi cerinţele pentru elită.

Lumea este asigurată cu o tehnologie avansată şi în continuă dezvoltare, bazată pe cuceririle ştiinţelor naturale care au fost anticipate încă în 1914. În practică, rezultatul cel mai strălucit al acestora a fost revoluţionarea

transportului şi a comunicaţiilor, care într-un fel a îmblînzit timpul şi distanţa. Zilnic, la orice oră, în fiecare casă lumea are posibilitatea de a obţine mai multe informaţii şi de a avea mai multe distracţii decît ar fi fost posibil pentru împăraţii din 1914. A devenit posibilă comunicarea peste oceane şi continente doar la atingerea cîtorva butoane, s-a estompat deosebirea prea evidentă dintre oraş şi sat în plan cultural.

Atunci de ce secolul s-a încheiat nu printr-o celebrare a acestui minunat progres, ci într-o stare de anxietate? De ce, aşa cum arată citatele date la începutul acestui capitol, atîtea minţi luminate privesc înapoi fără prea mare satisfacţie şi cu siguranţă fără încredere în viitor? Nu numai din cauză că a fost fără îndoială cel mai ucigaş secol din toate cîte le-am trăit, prin nivelul, frecvenţa şi durata luptelor care l-au brăzdat, începînd cu anii '20, dar şi prin nivelul nemaipomenit al catastrofelor de alt ordin pe care le-a produs, începînd cu marile valuri de foamete şi terminînd cu genocidul sistematic. Spre deosebire de "Îndelungatul secol nouăsprezece", care a părut, şi de fapt a şi fost o perioadă de progres aproape nealterat, intelectual şi moral, adică de îmbunătăţire continuă a condiţiilor de trai ale oamenilor, din 1914 a început o îndepărtare de la standardele considerate atunci ca normale în cercurile burgeziei din ţările dezvoltate, despre care standarde se credea insistent că se răspîndesc şi prin cele mai înapoiate regiuni şi cele mai puţin luminate pături ale populaţiei.

Din cauză că acest secol ne-a învăţat, şi continuă să ne înveţe, că fiinţele omeneşti se pot deprinde să trăiască în cele mai grele şi deseori insuportabile condiţii, nu este simplu să ne dăm seama de dimensiunile acestei întoarceri la ceea ce strămoşii noştri din secolul nouăsprezece ar fi numit standardele barbariei. Uităm că vechiul revoluţionar Friedrich Engels a fost îngrozit la explozia unei bombe republicane irlandeze în Westminster Hall*, pentru că el, ca soldat, fusese învăţat că războiul se duce împotriva militarilor, şi nu a civililor. Uităm că pogromurile evreieşti din Rusia ţaristă, care (pe bună dreptate) au scandalizat opinia publică şi i-au silit pe milioane de evrei ruşi, între 1881 şi 1914, să plece peste Atlantic,au fost mici, aproape infime, faţă de "standardele" masacrului modern: în primul caz este vorba de zeci, iar în al doilea — de mii şi milioane. Uităm că o convenţie internaţională a stipulat cîndva că actele de război "nu trebuie să înceapă fără un avertisment prealabil şi explicit sub forma unei declaraţii de război argumentate sau a unui ultimatum cu declaraţie condiţională de război". Oare cînd a fost ultima oară un război care să înceapă cu o astfel de declaraţie explicită şi întemeiată? Sau unul care s-a

* Parlamentul de la Londra (**n. tr.**).

încheiat cu un tratat de pace negociat corect şi riguros? În decursul secolului douăzeci au fost duse războaie împotriva economiei şi infrastructurii statelor şi împotriva populaţiilor lor civile.

De la primul război mondial, numărul pierderilor civile în război a fost cu mult mai mare decît cel al pierderilor de militari din toate ţările beligerante (cu excepţia SUA). Cîţi dintre noi îşi amintesc faptul că în 1914 se lua de bun că:

> Orice război purtat civilizat, ne spun manualele, are limite ale admisibilului: neutralizarea, pe cît este posibil, a forţelor armate ale inamicului; altfel, războiul va continua pînă cînd una dintre părţi va fi exterminată. "Această practică a devenit tradiţie la naţiunile Europei" (*Encyclopedia Britannica*, ediţia a XI-a, 1911, articolul: Război).

Nu negăm cu totul posibilitatea torturii sau chiar a asasinatului ca o parte normală a operaţiunilor de securitate publică din statele moderne, dar afirmînd acestea probabil că nu ne dăm seama ce enormă cedare facem în faţa barbarismului, dată fiind era îndelungată de la prima abolire formală a torturii într-o ţară occidentală în perioada dintre 1780 şi 1914.

Şi totuşi, lumea de la sfîrşitul Scurtului secol douăzeci nu poate fi comparată cu lumea de la începutul acestuia cu ajutorul termenilor de contabilitate istorică de "mai mult" şi "mai puţin". Cel puţin în trei direcţii acestea au fost lumi calitativ deosebite.

În primul rînd, nu mai este eurocentristă. Secolul adusese declinul şi decăderea Europei, indubitabilul centru al puterii, bogăţiei, intelectului şi al "civilizaţiei occidentale", precum era la începutul secolului. Europenii şi urmaşii lor sînt acum reduşi de la o treime din omenire la cel mult o şesime, o minoritate care urmează să se împuţineze şi mai mult. Înconjurată de regiuni sărace (SUA: o excepţie, pînă în 1990, strălucită), şi aproape întotdeauna baricadîndu-se împotriva presiunii imigraţiei din aceste regiuni, Europa abia de reuşeşte să-şi asigure sporul natural pozitiv al populaţiei. Industriile pe care Europa le-a iniţiat au migrat în alte părţi ale lumii. Ţările care cîndva tindeau, de dincolo de ocean, spre Europa, se uită acum în alte părţi. Australia, Noua Zeelandă, pînă şi bi-oceanicele Statele Unite, au întrezărit potenţialul din Pacific.

"Marile puteri" din 1914, toate europene, au dispărut, la fel ca şi URSS, moştenitoarea Rusiei ţariste, sau sînt reduse la un statut regional ori provincial, cu excepţia Germaniei. Efortul de a crea o "Comunitate Europeană" unică, supranaţională şi de a inventa un sens pentru identitatea europeană care să-i corespundă, înlocuind vechile loialităţi faţă de naţiunile şi statele

istorice, a demonstrat profunzimea acestui declin.

A fost aceasta o schimbare de o semnificaţie majoră? Poate că nu, din moment ce a reflectat numai schimbările minore în configuraţia economică, intelectuală şi culturală a lumii. Chiar şi în 1914 Statele Unite constituiau economia industrială majoră, modelul şi forţa de lansare ale producţiei de masă şi ale culturii de masă, care a cucerit globul în timpul Scurtului secol douăzeci. Iar Statele Unite, în ciuda multelor sale ciudăţenii, au fost prelungirea de peste mări a Europei, unindu-se cu vechiul continent sub numele de "civilizaţie occidentală". Indiferent de proiectele sale de viitor, Statele Unite din 1990 au privit, şi nu o dată, înapoi la "Secolul American", o epocă a ascensiunii şi a triumfului lor. Ţările industrializării din secolul nouăsprezece, luate împreună, continuă să prospere, deţinînd puterea economică şi ştiinţifică, şi cea mai avansată tehnologie de pe glob, totodată menţinînd cele mai înalte standarde de viaţă. La sfîrşitul secolului, acest fapt a făcut chiar mai mult decît să compenseze dezindustrializarea şi transferarea producţiei pe alte continente. În această ordine de idei, imaginea unei lumi vechi eurocentriste sau "occidentale" în total declin a fost incorectă.

Cea de-a doua transformare a fost mai semnificativă. Între 1914 şi începutul anilor '90 globul devenise mai mult decît o unitate operaţională unică. De fapt, în multe cazuri, în special în afacerile economice, globul este acum unitatea operativă de bază, pe cînd unităţile mai vechi, cum ar fi "economiile naţionale", fixate de politica statelor respective, sînt nevoite să depăşească dificultăţile activităţilor transnaţionale. Stadiul atins în perioada anilor '90 în construcţia "Satului planetar" — fraza a fost inventată în anii '60 (Macluhan, 1962) — nu va părea foarte avansat pentru observatorii din mijlocul secolului douăzeci şi unu, dar el deja cuprinse nu numai anumite activităţi economice şi tehnico-ştiinţifice, ci şi aspecte importante ale vieţii particulare. Aceasta s-a realizat în special prin dezvoltarea inimaginabilă a comunicaţiilor şi a transportului. Poate că cea mai frapantă caracterizare a sfîrşitului secolului douăzeci este discrepanţa dintre acest proces de globalizare şi incapacitatea instituţiilor publice şi a cetăţenilor simpli de a-l accepta. Destul de ciudat, comportamentul particular al oamenilor a avut mai puţine dificultăţi în a se adapta la lumea televiziunii prin satelit, a poştei electronice, a vacanţelor în insulele Seychelles şi a comutării transoceanice.

Cea de-a treia transformare, din cîteva motive şi cea mai tulburătoare, este dezintegrarea vechilor modele ale relaţiilor sociale umane, şi, odată cu aceasta, destrămarea legăturilor dintre generaţii, adică, dintre trecut şi prezent. Acest lucru s-a manifestat în special în cele mai dezvoltate ţări

ale versiunii occidentale a capitalismului, în care valorile unui individualism asocial absolut au fost dominante, în ideologiile oficiale şi neoficiale, deşi cei care le-au obţinut au deplîns adesea consecinţele lor în plan social. Cu toate acestea, tendinţele urmau să fie găsite în altă parte, întărite de erodarea societăţilor tradiţionale şi a religiilor tradiţionale, la fel ca şi de distrugerea sau autodistrugerea societăţilor "cu adevărat socialiste".

Asemenea societăţi, constînd dintr-o reunire arbitrară a unor indivizi egoişti care urmăresc numai satisfacerea plăcerilor proprii (fie că acestea se numesc distracţii, fie că aviditate, fie că altfel), au fost întotdeauna principial împotriva teoriei despre economia capitalistă. Încă în Epoca Revoluţiei, observatori de toate nuanţele ideologice au prezis şi au monitorizat dezintegrarea inevitabilă a vechilor relaţii sociale. Omagiul Manifestului Comunist adus rolului revoluţionar al capitalismului este cunoscut ("Burghezia... a destrămat fără milă relaţiile feudale care-l legau pe om de "superiorii lui fireşti" şi nu a mai lăsat alte relaţii dintre oameni decît purul interes pentru persoana proprie"). Dar în practică noua şi revoluţionara societate capitalistă nu acţionase exact aşa.

În practică, noua societate nu a început prin distrugerea totală a moştenirii lăsate de vechea societate, ci, în mod selectiv, prin utilizarea unor aspecte ale acestei moşteniri în folosul propriu. Faptul că societatea burgheză era gata să introducă "individualismul radical în economie şi... să rupă toate relaţiile sociale tradiţionale" (acolo unde acestea îi stăteau în drum), în timp ce se temea de "individualismul radical experimental" în cultură (Daniel Bell, 1976, p. 18), nu era o "enigmă sociologică". Cel mai eficient mod de a construi o economie industrială bazată pe iniţiativa particulară era să i se găsească motivaţii care nu aveau nici o legătură cu piaţa liberă, de exemplu, cu etica protestantă, cu abţinerea de la plăceri, cu încurajarea muncii asidue, cu îndatoririle de familie şi cu încrederea, dar în mod cert nu cu rebeliunea antinomică a indivizilor.

Şi totuşi, Marx şi ceilalţi profeţi ai dezintegrării vechilor valori şi a vechilor relaţii sociale aveau dreptate. Capitalismul a fost o forţă stabilă care a revoluţionat societatea în mod continuu. În mod normal, acesta ar lichida pînă şi acele aspecte ale trecutului pre-capitalist pe care le găsise convenabile, dacă nu chiar esenţiale, pentru propria dezvoltare. Într-un tîrziu s-ar ajunge la retezarea a cel puţin uneia din crengile pe care stătea. De pe la mijlocul secolului acest lucru a început să se întîmple. De la explozia economică extraordinară din Epoca de Aur şi perioada ce a urmat (cea mai profundă revoluţie în societate de la epoca de piatră încoace), cu schimbările pe plan social şi cultural determinate de aceasta, craca a început să trosnească şi să se rupă. La sfîrşitul acestui secol, pentru prima

oară am putut urmări cum se conturează o lume în care trecutul, prin includerea sa în prezent, şi-a pierdut rolul; o lume în care vechile scheme şi hărţi, care ne-au călăuzit prin viaţă, nu ne mai arată relieful pe care-l traversăm, şi nici porturile în care să acostăm.

Aceasta este situaţia pe care o parte din omenire trebuie să ajungă s-o înţeleagă la sfîrşitul acestui secol, şi, mai mult decît atît, cu care va avea de a face în noul mileniu. Poate că pînă atunci va fi mai clar încotro merge omenirea. În cartea de faţă am încercat să privesc îndărăt la drumul care ne-a adus pînă aici. Nu ştim încă ce formă va căpăta viitorul, în ciuda faptului că nu am rezistat tentaţiei de a reflecta pe marginea cîtorva dintre problemele sale, în măsura în care acestea apar din perioada care tocmai se încheie. Să sperăm că lumea va deveni mai bună şi mai dreaptă. De altfel, secolul încă nu s-a încheiat.

PARTEA ÎNTÎI

ERA CATASTROFEI

Capitolul întîi

Era războiului total

Poate că ar fi fost mai bine, avînd în vedere acuzaţiile de "barbarie" la adresa atacurilor aeriene, să se păstreze bunul-simţ prin întocmirea unor reguli mai temperate şi prin adoptarea unor restricţii pentru bombardamentele aeriene privind ţintele lor. Acestea urmează să fie strict militare, iar restricţiile în cauză ar putea evita sublinierea adevărului că războiul aerian a făcut ca acestea să pară demodate şi imposibile. Poate că va mai trece o vreme pînă la un nou război, în care răstimp lumea va deveni mai instruită în privinţa puterii aeriene.

— *Reguli pentru bombardamentul aerian*, 1921 (Townshend, 1986, p. 161)

(Sarajevo, 1946) Aici, ca şi la Belgrad, văd pe străzi un număr impresionant de tinere femei cu părul cărunt sau complet alb. Feţele lor tinere sînt chinuite, iar trupurile lor accentuează şi mai mult tinereţea. Mi se pare că văd cum mîna acestui ultim război a trecut peste capetele acestor fiinţe fragile.

O viziune care nu poate fi păstrată pentru viitor; aceste capete vor deveni în curînd şi mai albe şi apoi vor dispărea. Păcat. Nimic nu ar putea vorbi mai limpede generaţiilor viitoare despre vremurile noastre decît aceste tinere capete încărunţite prematur, cărora le-a fost furată dezinvoltura tinereţii.

Să aibă cel puţin un memorial prin această mică notă.

— *Notiţe de pe o margine de drum* (Andrić, 1992, p. 50)

I

"Se sting luminile pe tot cuprinsul Europei, spunea Edward Grey, ministrul de externe al Marii Britanii, privind luminile de la Whitehall într-o noapte, din 1914, cînd Anglia şi Germania au intrat în război. Nu le vom mai vedea licărind în timpul vieţii noastre." La Viena, marele satiric

Karl Kraus a adunat probe pentru a denigra acelaşi război într-o extraordinară dramă-reportaj de 792 de pagini căreia i-a dat titlul *Ultimele zile ale omenirii*. Ambii au văzut războiul mondial ca pe sfîrşitul lumii, şi nu erau singurii. Nu era însă sfîrşitul omenirii, în ciuda faptului că au existat momente în cursul celor treizeci şi unu de ani de conflict mondial cuprins între declaraţia austriacă de război Serbiei la 28 iulie 1914 şi capitularea necondiţionată a Japoniei la 14 august 1945 — la patru zile după explozia primei bombe atomice —, cînd pieirea unei bune părţi a neamului omenesc părea iminentă. Au existat vremuri cînd, cu certitudine, Dumnezeu sau zeii, despre care oamenii credincioşi credeau că au creat lumea, ar fi putut să regrete că au făcut acest lucru.

Omenirea însă a supravieţuit. Totuşi, măreţul edificiu al civilizaţiei secolului nouăsprezece s-a prăbuşit în flăcările războiului mondial. Nu se poate înţelege scurtul secol douăzeci fără înţelegerea acestui război. Pentru că secolul douăzeci a fost marcat de război. A trăit şi a gîndit în termenii şi imaginile războiului mondial, chiar şi atunci cînd armele tăceau şi bombele nu explodau. Istoria acestui secol, mai bine zis istoria epocii sale de prăbuşire şi catastrofă, trebuie să înceapă cu războiul mondial de treizeci şi unu de ani.

Pentru cei care au trăit şi înainte de 1914 contrastul a fost atît de dramatic, încît mulţi dintre aceştia — inclusiv generaţia părinţilor istoricului de faţă sau, în orice caz, membrii acestei generaţii din Europa Centrală - au refuzat să recunoască vreo continuitate cu trecutul. Pentru ei, "pace" înseamnă înainte de 1914: după aceasta a venit ceva care nu a mai meritat acest nume. Şi nu e de mirare. Pînă în 1914 mai bine de un secol nu a avut loc nici un război mare, adică un război în care majoritatea sau chiar toate cele mai mari puteri ar fi fost implicate. "Cele mai mari puteri" erau şase ţări europene: Marea Britanie, Franţa, Rusia, Austro-Ungaria, Prusia — după 1871 extinsă şi transformată în Germania — şi Italia, după unificarea sa, precum şi Statele Unite şi Japonia. Nu existase decît un scurt război în care participaseră mai mult de două puteri mari — Războiul Crimeii (1854-56) —, Rusia, pe de o parte, şi Anglia şi Franţa, pe de alta. Mai mult decît atît, majoritatea războaielor în care erau implicate marile puteri au fost relativ scurte. Cel mai lung dintre acestea nu a fost un conflict internaţional, ci un război civil în interiorul Statelor Unite (1861-'65). Durata războaielor se măsura în luni sau chiar (ca războiul din 1866 dintre Prusia şi Austria) în săptămîni. Între 1871 şi 1914 în Europa nu a fost nici un război în care armatele marilor puteri să fi trecut vreo frontieră, în ciuda faptului că în Extremul Orient, Japonia a luptat cu Rusia şi a învins-o, în 1904-'05, grăbind astfel revoluţia rusă.

Noţiunea de război mondial nici nu exista măcar! În secolul optsprezece Franţa şi Marea Britanie se confruntaseră într-o serie de războaie ale căror cîmpuri de luptă începeau în India, traversau Europa şi toate oceanele lumii şi ajungeau în America de Nord. Între 1815 şi 1914 nu se dusese vreo luptă între două mari puteri în afara regiunilor din imediata vecinătate, deşi agresiunile puterilor imperiale sau pretins imperiale împotriva inamicului mai slab de peste mări erau obişnuite. Cea mai mare parte a acestora erau agresiuni spectaculoase, aşa cum au fost războaiele Statelor Unite împotriva Mexicului (1846-'48) şi împotriva Spaniei (1898), pecum şi diferitele campanii britanice şi franceze pentru extinderea imperiilor coloniale, în ciuda faptului că armata a produs, o dată sau de două ori, un recul, aşa cum s-a întîmplat cu francezii, nevoiţi să se retragă din Mexic în anul 1860, şi cu italienii, retraşi din Etiopia în 1896. Pînă şi cei mai mari duşmani ai statelor moderne, cu arsenalele asigurate cu o tehnologie a morţii din ce în ce mai avansată, puteau doar spera, în cel mai bun caz, să amîne retragerea inevitabilă. Asemenea conflicte exotice formau mai degrabă materialul pentru literatura de aventuri sau pentru rapoartele făcute de invenţia mijlocului secolului nouăsprezece care se numeşte corespondentul de război, decît pentru probleme de importanţă majoră pentru locuitorii statelor care le începeau şi le cîştigau.

Întreaga situaţie s-a schimbat în 1914. Primul război mondial a cuprins toate marile puteri şi, într-adevăr, toate statele europene, cu excepţia Spaniei, a Olandei, a celor trei ţări scandinave şi a Elveţiei. Mai mult decît atît, ţările de dincolo de ocean şi-au trimis oameni, unele pentru prima dată, să lupte şi să lucreze în afara propriilor lor teritorii. Canadienii au luptat în Franţa. Australienii şi neozeelandezii şi-au format conştiinţa naţională pe o peninsulă din Marea Egee — "Gallipoli" a devenit mitul lor naţional. Iar Statele Unite ale Americii — fapt şi mai semnificativ — au neglijat avertismentul lui George Washington împotriva "încîlcelilor europene" şi şi-au trimis oamenii să lupte în Europa, determinînd astfel conţinutul istoriei secolului douăzeci. Soldaţii indieni au fost trimişi să lupte în Europa şi în Orientul Mijlociu, batalioane de muncă din China au sosit în Occidentul european, soldaţi africani au luptat în armata franceză. Deşi acţiunile militare din afara Europei nu au fost foarte importante, bătăliile navale au fost din nou globale: prima bătălie a fost dată în 1914 în apropierea insulelor Falkland, iar cele mai importante lupte au fost duse între submarinele germane şi convoaiele aliaţilor, în mările Oceanului Atlantic.

Faptul că cel de-al doilea război mondial a fost literalmente global abia dacă mai are nevoie să fie demonstrat. În realitate, toate statele

independente din lume erau implicate, cu sau fără voia lor, chiar dacă republicile din America Latină au participat la război doar simbolic. Coloniile puterilor imperiale nu au avut de ales în această privinţă. Cu excepţia viitoarei Republici Irlandeze, a Suediei, a Elveţiei, Portugaliei, Turciei şi a Spaniei în Europa, şi probabil a Afganistanului în afara Europei, tot globul a fost în stare de beligeranţă sau ocupat, ori în ambele situaţii. Cît despre cîmpurile de luptă, numele insulelor melaneziene şi ale aşezărilor din deşerturile din Africa de Nord, din Birmania sau din Filipine au devenit tot atît de cunoscute cititorilor de ziare şi ascultătorilor de radio — iar acesta era în principal războiul buletinelor de ştiri de la radio — ca şi numele bătăliilor din Arctica sau din Caucaz, din Normandia, de la Stalingrad sau Kursk. Cel de-al doilea război mondial a fost pentru întreaga lume o teribilă lecţie de geografie.

Locale, regionale sau globale, războaiele din secolul douăzeci urmau să se desfăşoare la o scară mult mai mare decît oricare altele experimentate anterior. Printre cele şaptezeci şi patru de războaie internaţionale dintre 1816 şi 1965, pe care specialiştii americani, amatori să întreprindă asemenea lucruri, le-au categorisit după numărul victimelor, primele patru au avut loc în secolul douăzeci: cele două războaie mondiale, războiul Japoniei împotriva Chinei din 1937-'39 şi războiul din Coreea. Acestea au răpit pînă la un milion de vieţi omeneşti într-o luptă. Cel mai pe larg documentat război internaţional post-napoleonian din secolul nouăsprezece, cel dintre Prusia (Germania) şi Franţa, din 1870-'71, a ucis poate 150 000 de oameni. Cam tot atîtea jertfe au fost şi în războiul Chaco* din 1932-'35 dintre Bolivia (populaţie circa 3 milioane) şi Paraguay (populaţie circa 1,4 milioane). Pe scurt, anul 1914 deschide era masacrelor (Singer, 1972, pp. 66, 131).

Nu avem destul spaţiu în această carte pentru a arăta originile primului război mondial, pe care autorul a încercat să le schiţeze în volumul *Epoca imperiilor*. Războiul a început în principal ca un război european între Tripla Alianţă dintre Franţa, Marea Britanie şi Rusia, pe de o parte, şi aşa-numitele "puteri centrale" ale Germaniei şi Austro-Ungariei, pe de altă parte, Serbia şi Belgia fiind imediat tîrîte în luptă de atacul austriac (care a şi făcut să izbucnească războiul) şi atacul german (care făcea parte din strategia germană). Turcia şi Bulgaria s-au alăturat în curînd puterilor centrale, în vreme ce, pe de altă parte, Tripla Alianţă s-a transformat treptat într-o foarte mare coaliţie. Italia a fost mituită să o facă; Grecia, România şi (mai mult simbolic) Portugalia au fost implicate şi ele. Japonia s-a implicat

* Chaco sau Gran Chaco — imensă cîmpie din America de Sud, de aproximativ 300 000 km^2 (**n. tr.**).

aproape imediat cu scopul de a prelua poziţiile germane din Extremul Orient şi din Pacificul de Vest, nemanifestînd nici un interes în afara zonei sale. Statele Unite au intrat în război în 1917. De altfel, intervenţia SUA urma să fie decisivă.

Germanii, la fel ca în al doilea război mondial, se confruntau cu un virtual război pe ambele fronturi, total diferit de Balcani, unde au fost tîrîţi de alianţa lor cu Austro-Ungaria. (Oricum, din moment ce trei din cele patru puteri centrale erau în regiune — Turcia şi Bulgaria, la fel ca şi Austria —, soluţionarea problemei strategice nu era atît de urgentă.) Planul germanilor era să distrugă rapid Franţa, în vest, şi apoi să se mute cu aceeaşi rapiditate în est pentru a zdrobi Rusia, înainte ca imperiul ţarist să-şi pună în funcţiune enorma forţă umană de care dispunea. După care, aşa cum s-a întîmplat mai tîrziu, Germania plănuia o campanie-fulger (ceea ce urma să fie numit în cel de-al doilea război mondial Blitzkrieg), fiind practic nevoită să facă acest lucru. Planul aproape că a reuşit.Armata germană a înaintat în Franţa, pe alocuri prin Belgia neutră, şi a fost oprită numai la cîteva zeci de mile est de Paris, pe rîul Marne, la cinci sau şase săptămîni după ce fusese declarat războiul. (În 1940 planul va reuşi.) Apoi germanii se retrag puţin, iar ambele părţi — francezii ajutaţi acum de ce rămăsese din belgieni şi de forţa terestră engleză, care în curînd crescuse enorm — au săpat tranşee defensive şi au construit fortificaţii care au ţinut piept atacurilor inamice pe Coasta Canalelor în Flandra pînă la frontiera elveţiană, lăsînd totuşi o bună parte din Franţa de Est şi din Belgia sub ocupaţia germană. Situaţia nu s-a schimbat prea mult în următorii trei ani şi jumătate.

Acesta era Frontul de Vest, care a devenit o maşinărie de masacre cum n-a mai existat înainte în istorie. Milioane de oameni s-au confruntat unii cu alţii, trăind împreună cu şobolanii şi păduchii dincolo de parapetele din saci de nisip ale tranşeelor. Din vreme în vreme generalii lor căutau să iasă din impasul în care se aflau. Zile, chiar săptămîni de neîncetate bombardamente de artilerie — ceea ce a numit mai tîrziu un scriitor german "uragane de oţel" (Ernst Junger, 1921) — aveau ca scop să ţină sub pămînt inamicul şi să-i adoarmă vigilenţa. Iar la momentul oportun, valuri de oameni se cataărau peste parapetele protejate de reţele de sîrmă ghimpată, înaintînd pe "pămîntul nimănui", un haos de gropi de obuze pline cu apă, trunchiuri de copaci, noroi şi cadavre părăsite, în întîmpinarea rafalelor de mitraliere care îi secerau. Încercarea germanilor de a sparge frontul la Verdun în februarie-iulie 1916 a fost o bătălie dintre două milioane de oameni, cu un milion de pierderi. Spargerea frontului nu a reuşit. Ofensiva britanică pe rîul Somme, determinată să-i oblige pe nemţi

să renunţe la ofensiva de la Verdun, i-a costat pe englezi 420 000 de morţi, inclusiv 60 000 în prima zi de atac. Nu este surprinzător că primul război mondial a rămas în memoria englezilor şi a francezilor, care au luptat împreună pe Frontul de Vest, drept "Marele Război", mult mai oribil şi mai sîngeros decît cel de-al doilea război mondial. Francezii au pierdut aproape 20% din bărbaţii lor de vîrstă de armată, şi, dacă punem la socoteală şi prizonierii de război, răniţii şi desfiguraţii, ca şi infirmii pe viaţă — acele "gueules casses" ("chipuri distruse") care au devenit o parte din imaginea care s-a reţinut despre război —, nu mai mult de unul din trei soldaţi francezi a trecut prin război fără a fi atins în vreun fel. Soarta celor aproximativ cinci milioane de soldaţi englezi care au supravieţuit războiului a fost aproximativ aceeaşi. Englezii şi-au pierdut o generaţie — o jumătate de milion de oameni sub vîrsta de treizeci de ani (Winter, 1986, p. 83) în special dintre cei din clasele superioare ale societăţii, tineri ofiţeri-gentlemani care arătau exemplul. Ei au plecat la luptă în fruntea oamenilor lor şi au fost, prin urmare, seceraţi primii. Un sfert din studenţii de la Oxford şi Cambridge, tineri sub vîrsta de douăzeci şi cinci de ani, care au slujit în armata engleză în 1914, au fost ucişi (Winter, 1986, p. 98). În ciuda faptului că numărul morţilor din partea germană era chiar mai mare decît al francezilor, ei au pierdut, procentual, o proporţie mai mică din grupele de vîrstă militară — 13 %. Chiar şi aparent modestele pierderi ale Statelor Unite (116 000 faţă de aproximativ 1,6 milioane ale francezilor, 800 000 ale englezilor şi 1,8 milioane ale germanilor) demonstrează, de fapt, natura ucigaşă a Frontului de Vest, singurul pe care au luptat americanii. Pentru că, în vreme ce SUA au pierdut între de 2,5 şi 3 ori mai multe vieţi omeneşti în cel de-al doilea război mondial decît în primul, forţele americane din 1917-'18 erau în acţiune de numai un an şi jumătate şi numai într-un singur sector restrîns, pe cînd în cel de-al doilea război mondial — de trei ani şi jumătate.

Politica şi războiul au mers într-un pas: nu se ţinea seama de vieţile omeneşti, Frontul de Vest avînd consecinţe grave.

Majoritatea bărbaţilor care au participat la primul război mondial — într-o măsură copleşitoare ca recruţi — au ieşit din acesta urîndu-l pentru totdeauna. Au fost însă şi dintre cei care au trecut prin război fără să prindă ură pe el, unii chiar au extras din experienţa de luptă un sentiment de superioritate sălbatică inexplicabilă, nu în ultimul rînd faţă de femei şi de cei care nu luptaseră. Aceştia urmau să umple după război rîndurile extremei drepte. Pentru Adolf Hitler faptul că a fost un frontsoldat în primul război mondial a însemnat o experienţă care cu bună seamă i-a marcat întreaga viaţă.

Dar pînă şi reacţia opusă participării la război a avut destule consecinţe negative. După război a devenit cît se poate de evident pentru politicieni, cel puţin în ţările democratice, că băile de sînge de felul celor din 1914-'18 nu vor mai fi îngăduite de alegători. Strategia de după 1918 a Marii Britanii şi a Franţei, ca şi strategia post-vietnameză a Statelor Unite, se baza pe această convingere. Acest lucru i-a ajutat pe germani să cîştige cel de-al doilea război mondial în Vest în 1940 împotriva unei Franţe nevoite să se ghemuiască în spatele fortificaţiilor sale neterminate şi, în momentul cînd acestea au fost sparte, pur şi simplu nemaidorind să lupte mai departe; şi împotriva unei Anglii determinate să evite angajarea sa în războaie pe uscat, unul din care în 1914-'18 îi decimase populaţia. În cele din urmă, guvernele democratice au cedat tentaţiei de a salva vieţile propriilor cetăţeni prin decimarea celor din ţările inamice, ca fiind neimportante. Lansarea bombei atomice asupra oraşelor Hiroshima şi Nagasaki în 1945 nu a fost justificată ca necesară pentru victorie, care, la momentul respectiv, era absolut sigură, ci ca un mijloc pentru salvarea vieţilor soldaţilor americani. Dar poate că prin această lansare Statele Unite au vrut să evite formularea din partea aliatului său, URSS, a unei pretenţii faţă de contribuţia neînsemnată a SUA la înfrîngerea Japoniei.

În timp ce Frontul de Vest a ajuns într-un impas sîngeros, situaţia de pe Frontul de Est a continuat să evolueze. În prima lună de război în lupta de la Tannenberg germanii au oprit ofensiva rusească greoaie, după care, cu ajutorul operativ şi eficient al austriecilor, au smuls Polonia de la Rusia. În ciuda contraofensivelor ruseşti dezordonate, era limpede că Puterile Centrale controlează situaţia şi că Rusia ducea un război defensiv şi se opunea înaintării germane haotic şi dezordonat. În Balcani, Puterile Centrale de asemenea controlau situaţia, în ciuda unui spectacol militar fără egal oferit de imperiul şubred al Habsburgilor. Beligeranţii locali, Serbia şi România, au suferit, în comparaţie cu gradul lor mai puţin semnificativ de implicare în război, cele mai mari pierderi militare. Deşi au ocupat Grecia, Aliaţii nu au făcut nici un progres pînă la înfrîngerea Puterilor Centrale după vara lui 1918. Planul Italiei de a deschide un front împotriva Austro-Ungariei în Alpi a eşuat, în specipal din cauză că mulţi soldaţi italieni nu vedeau vreun motiv din care să lupte pentru guvernul unui stat pe care ei nu îl considerau al lor, şi a cărui limbă nici nu o cunoşteau. După o înfrîngere militară la Caporetto în 1917, descrisă cu lux de amănunte în romanul lui Ernest Hemingway *Adio, arme*, italienii au fost nevoiţi să primească întăriri de la alte armate aliate. Între timp, Franţa, Marea Britanie, pe de-o parte şi Germania, pe de-alta, şi-au cauzat, reciproc, răni mortale pe Frontul de Vest, iar Rusia devenea din ce în ce mai

dezorganizată de războiul pe care îl pierdea în mod evident. În acelaşi timp, Imperiul Austro-Ungar mergea, clătinat, dar sigur, spre destrămarea sa, destrămare pe care o doreau mişcările naţionaliste locale, pe care ministerele de externe ale forţelor aliate le-au acceptat fără prea mare entuziasm, prezicînd pentru Europa un viitor instabil.

Cum să ieşi din impasul de pe Frontul de Vest — aceasta era problema crucială pentru ambele părţi, pentru că, fără victoria pe acest front, nici una dintre părţi nu putea cîştiga războiul, cu atît mai mult cu cît războiul naval ajunse de asemenea în impas. Aliaţii controlau oceanele, în timp ce navele de război englezeşti şi germane se confruntau şi se scufundau unele pe altele în Marea Nordului. Singura lor încercare de a se angaja într-o luptă decisivă în 1916 nu s-a soldat cu succes, dar acest fapt a ţinut navele germane la bazele lor şi balanţa s-a înclinat în favoarea Aliaţilor.

Ambele părţi au încercat să cîştige războiul cu ajutorul tehnologiilor noi. Germanii — întotdeauna tari la chimie — au adus pe cîmpul de luptă gazele. Metoda s-a dovedit pe cît de barbară, pe atît de ineficientă, provocînd, pentru prima şi ultima oară în lume, un scandal în sînul unui guvern aflat în război în privinţa strategiei de război. Ulterior, la Convenţia de la Geneva din 1925, omenirea s-a angajat să nu folosească niciodată armele chimice. Şi, într-adevăr, deşi toate guvernele au continuat să-şi perfecţioneze armele chimice, aşteptînd ca inamicul să le folosească, în cel de-al doilea război mondial ele nu au fost utilizate de nici o parte beligerantă. (Considerentele umanitare nu i-au împiedicat însă pe italieni să gazeze populaţia din coloniile sale. Declinul valorilor civilizaţiei după cel de-al doilea război mondial a readus în cele din urmă gazul în practica războiului. În timpul conflictului armat dintre Iran şi Irak din anii '80, Irakul, ajutat la vremea aceea cu entuziasm de statele occidentale, l-a utilizat fără scrupule atît împotriva soldaţilor, cît şi împotriva civililor.) Englezii au inventat vehiculul blindat cu şenile, cunoscut astăzi sub numele de tanc, dar generalii lor, departe de a fi impresionaţi de el, nu s-au repezit să-şi înveţe soldaţii cum să-l folosească. Ambele părţi utilizau noile şi încă fragilele aeroplane, iar germanii — şi ciudatele avioane în formă de ţigaretă, umplute cu heliu, experimentate în bombardamentele aeriene şi care s-au dovedit prea puţin eficiente. Războiul în aer şi-a găsit şi el locul şi rolul, în special ca un mijloc eficient de a teroriza civilii, în cel de-al doilea război mondial.

Singura armă tehnologică cu un efect major asupra strategiei în 1914-'18 a fost pentru ambele părţi submarinul, care, de fapt, nu avea putere mare de distrugere, în schimb păzea căile maritime care aduceau civililor produse alimentare pentru supravieţuire. Din moment ce toate proviziile

Marii Britanii erau de provenienţă marină, pentru germani problema să stranguleze insulele englezeşti printr-o susţinută şi nemiloasă luptă cu submarinele împotriva transportului pe apă. Campania respectivă a fost destul de aproape de reuşită în 1917, înainte să fie găsite mijloace eficiente de a i se opune. Englezii au făcut şi ei tot ce le-a stat în puteri să blocheze aprovizionarea Germaniei, adică să înfometeze populaţia germană. Faptul le-a reuşit mai mult decît ar fi trebuit; aşa cum vom vedea, economia de război germană nu era condusă cu eficienţa şi raţiunea cu care germanii se mîndreu altădată, spre deosebire de maşina militară a Germaniei, care atît în primul, cît şi în cel de-al doilea război mondial, a fost mult superioară oricărei alteia. Această superioritate totală a armatei germane ar fi putut fi decisivă dacă Aliaţii nu ar fi apelat în 1917 la resursele nelimitate ale Statelor Unite. Totuşi Germania, chiar şi înfrînată de alianţa cu Austria, şi-a asigurat o victorie totală în Răsărit, scoţînd din război Rusia şi împingînd-o în 1917-'18 dincolo de teritoriile ei europene şi, mai ales, spre revoluţie. În curînd după pacea-pedeapsă de la Brest-Litovsk (martie 1918), armata germană, liberă acum să se concentreze în Vest, a spart Frontul de Vest şi a înaintat din nou spre Paris. Se părea că Aliaţii nu vor rezista, însă aceasta era ultima zvîcnire a unei Germanii epuizate. Graţie sprijinului şi echipamentului american, Aliaţii şi-au revenit şi în vara lui 1918 au început să avanseze. Sfîrşitul veni în numai cîteva săptămîni. Puterile Centrale nu numai că au recunoscut înfrîngerea, dar s-au şi prăbuşit. Revoluţia a dat cu coasa prin Europa Centrală şi de Sud-Est în toamna lui 1918, aşa cum dăduse şi prin Rusia în 1917 (vezi următorul capitol). Nici un guvern vechi nu a rezistat între graniţele Franţei şi Marea Japoniei. Pînă şi beligeranţii din tabăra victorioasă au fost zguduiţi, chiar dacă este greu de crezut că Marea Britanie şi Franţa nu ar fi supravieţuit ca entităţi politice stabile chiar şi învinse; dar nu şi Italia. Nici una dintre ţările învinse nu a putut evita revoluţia.

Dacă vreunul dintre marii miniştri sau diplomaţi ai trecutului — cei care au fost succedaţi de membrii aspiranţi ai ministerelor de externe din ţările lor, vreun Talleyrand sau vreun Bismarck — s-ar fi ridicat din mormîntul lui ca să urmărească primul război mondial, s-ar fi mirat cu siguranţă cum de oamenii de stat ai vremii nu au reuşit să înceteze războiul prin vreun compromis înainte ca acela să distrugă atîta amar de lume. Şi noi ne mirăm. Majoritatea războaielor necivile şi neideologice ale trecutului nu au fost purtate ca lupte pe viaţă şi pe moarte sau pînă la distrugere totală. Cu certitudine, în 1914 nu ideologia era cea care îi opunea pe beligeranţi, totuşi războiul era dus de ambele părţi prin influenţarea şi formarea opiniei publice, adică prin susţinerea unei provocări serioase faţă

de valorile naţionale recunoscute, aşa cum au fost barbaria rusă împotriva culturii germane sau democraţiile franceză şi britanică împotriva absolutismului german etc. Cu atît mai straniu, cu cît au existat oameni de stat care au recomandat încetarea războiului prin găsirea unui compromis. (Acelaşi lucru l-au făcut şi Rusia şi Austro-Ungaria, care încercau să-şi influenţeze aliaţii cu disperarea crescîndă a celui care-şi simte înfrîngerea.) De ce atunci primul război mondial a fost ca un joc cu miză absolută, care trebuia fie totalmente pierdută, fie totalmente cîştigată?

Motivul a fost că acest război, spre deosebire de războaiele anterioare, duse în mod declarat pentru anumite obiective, a avut scopuri nelimitate. În epoca imperiului, politica şi economia s-au amestecat. Rivalitatea politică internaţională se modelase după creşterea economică, iar trăsătura caracteristică a acesteia era exact aceasta: fără limite. "Graniţele naturale" ale unor companii precum Standard Oil, Deutsche Bank sau Corporaţia de diamante De Beers se aflau la capătul universului lor sau mai degrabă la limitele capacităţii lor de a se extinde" (Hobsbawm, 1987, p. 318). Adică, pentru cei doi rivali principali, Germania şi Marea Britanie, doar cerul era limita, din moment ce Germania dorea o poziţie politică şi maritimă globală (asemeni celei ocupate în prezent de Marea Britanie), fapt care ar fi împins o Anglie în declin către un statut inferior. Ori — ori. Pentru Franţa, aşa cum s-a întîmplat mai tîrziu, mizele erau mai puţin globale, dar se cereau cîştigate de urgenţă: depăşirea inferiorităţii demografice şi economice faţă de Germania. Aici apărea şi subiectul legat de viitorul Franţei ca mare putere. În ambele situaţii, compromisul ar fi însemnat numai o amînare. Germania însăşi ar fi putut aştepta pînă superioritatea şi mărimea sa crescîndă îi stabilea poziţia pe care guvernele germane o considerau potrivită pentru ţara lor, şi care urma să se întîmple mai devreme sau mai tîrziu. Într-adevăr, poziţia dominantă a unei Germanii învinse de două ori, fără pretenţii de putere militară independentă în Europa, era mult mai de necontestat la începutul anilor '90 decît erau pretenţiile Germaniei militariste oricînd înainte de 1945. Totuşi, aceasta se întîmpla din cauză că Marea Britanie şi Franţa, aşa cum vom vedea, au fost obligate după cel de-al doilea război mondial să accepte situarea lor pe un nivel doi, tot aşa cum Germania Federală, cu toată forţa sa economică, a recunoscut că după 1945 supremaţia sa era şi urma să rămînă mai sus de puterile ei. Pe la 1900, în culmea erei imperiale şi imperialiste, pretenţia germană faţă de un statut global unic ("Spiritul german va regenera lumea", cum se spunea), ca şi rezistenţa Marii Britanii şi a Franţei, încă "mari puteri" de netăgăduit într-o lume europeană centristă, rămîneau pentru moment intacte. Pe hîrtie, nu exista nici o

îndoială, compromisul era stipulat prin puncte concrete pe care le-au formulat ambele părţi imediat ce a izbucnit războiul, dar în practică singurul scop luat în considerare era victoria totală: ceea ce urma să fie numit în cel de-al doilea război mondial "predare necondiţionată".

Era un scop absurd de autoapărare care i-a ruinat şi pe învingători, şi pe învinşi. Pe cei învinşi i-a tîrît în revoluţie, iar pe învingători înspre faliment şi extenuare fizică. În 1940 Franţa, depăşită de forţele germane mult mai puţin numeroase, cu o uşurinţă şi o viteză surprinzătoare, a acceptat capitularea în faţa lui Hitler fără ezitare, din cauză că sîngerase de moarte în 1914-'18. Marea Britanie nu a mai fost niciodată aceeaşi după 1918, din cauză că ţara îşi ruinase economia într-un război ce a depăşit mult posibilităţile sale. Afară de aceasta, victoria totală, ratificată de o pace penală, dictată, a ruinat şi ultimele şanse de restaurare a Europei stabile, liberale şi burgheze, aşa cum a recunoscut economistul John Maynard Keynes. Dacă Germania nu era reintegrată în economia europeană, adică dacă ponderea economică a ţării în cadrul acelei economii nu era recunoscută şi acceptată, nu putea să existe stabilitate. Dar acesta era ultimul punct care trebuia luat în considerare de mintea celor care au luptat pentru eliminarea Germaniei.

Acordul de pace, impus de puterile victorioase supravieţuitoare care erau şi cele mai importante (Statele Unite ale Americii, Marea Britanie, Franţa şi Italia), cunoscut ca Tratatul de la Versailles*, a conţinut cinci puncte importante.

Cea mai gravă consecinţă a războiului a fost prăbuşirea atîtor regimuri în Europa, precum şi apariţia în Rusia a unui regim bolşevic revoluţionar de alternativă, agent al subversiunii universale şi magnet pentru forţele revoluţionare de pretutindeni (vezi capitolul 2). În al doilea rînd, exista necesitatea de a exercita controlul asupra Germaniei care, la urma urmelor, aproape că învinsese întreaga coaliţie a Aliaţilor singură, prin eforturile proprii. Din motive evidente, aceasta a fost şi a rămas şi astăzi principala preocupare a Franţei. În al treilea rînd, harta Europei trebuia redesenată, în aceeaşi măsură pentru a slăbi Germania, cît şi pentru a umple marile spaţii goale rămase în Europa şi în Orientul Mijlociu după înfrîngerea simultană a Rusiei şi a imperiilor habsburgic şi otoman. Principalele pretendente la succesiune, cel puţin în Europa, erau diferitele mişcări naţionaliste pe care ţările victorioase încercau să

* Din punct de vedere tehnic, Tratatul de la Versailles a făcut pace numai cu Germania. Diferite parcuri şi castele regale au dat numele lor celorlalte tratate: Saint-Germain cu Austria; Trianon cu Ungaria; Sèvres cu Turcia; Neuilly cu Bulgaria.

le încurajeze în măsura în care corespundeau tendinţelor antibolşevice. De fapt, principiul de bază pentru reîmpărţirea Europei era să fie create state naţionale etnico-lingvistice, potrivit ideii despre "dreptul naţiunilor la autodeterminare". Preşedintele Wilson al Statelor Unite, opiniile căruia erau luate ca poziţie oficială a puterii fără de care războiul ar fi fost pierdut, era ferm în credinţa sa precum că este mult mai uşor să ţină acei care se află departe de realităţile etnice şi lingvistice ale regiunilor care urmau să fie împărţite în state naţionale nete. Încercarea a fost un dezastru, aşa cum încă se poate observa acest lucru în Europa ultimului deceniu. Conflictele interetnice care au sfîşiat continentul în ultimul deceniu al secolului erau puii bătrîni ai Tratatului de la Versailles*. Reconturarea hărţii Orientului Mijlociu se făcea de-a lungul liniilor convenţionale imperialiste — împărţirea între Marea Britanie şi Franţa — cu excepţia Palestinei, unde guvernul britanic, îngrijorat de sprijinul evreiesc internaţional din timpul războiului, a promis fără precauţie "cămin naţional" pentru evrei. Aceasta urma să fie un alt generator de probleme al primului război mondial.

Cel de-al patrulea set de consideraţii era cel al politicii interne în cadrul ţărilor care învinseră — este vorba de Marea Britanie, Franţa şi Statele Unite ale Americii — şi fricţiunile dintre ele. Cea mai importantă consecinţă a unei asemenea politizări interne a fost refuzul Congresului Statelor Unite de a ratifica un tratat de pace scris de preşedintele SUA şi cu rezultate previzibile.

Finalmente, puterile învingătoare au căutat cu disperare acel tratat de pace, care ar fi făcut imposibil un alt război ca cel care tocmai devastase lumea şi ale cărui efecte şi consecinţe puteau fi văzute peste tot. Aceste intenţii au eşuat în cel mai spectaculos mod. Peste douăzeci de ani lumea era din nou la război.

Cele două acţiuni: apărarea lumii de bolşevism şi recartografierea Europei, s-au suprapus, din moment ce calea cea mai imediată de a trata cu Rusia revoluţionară, dacă prin vreun noroc supravieţuia — acest lucru era sigur deja în 1919 —, era să o izoleze în spatele unei centuri de carantină (cordon sanitaire, în limbajul contemporan al diplomaţiei) de statele anticomuniste. Din moment ce teritoriile acestora erau în mare măsură sau în totalitate tăiate din fostele pămînturi ruseşti, ostilitatea lor faţă de

* Războiul civil iugoslav, agitaţia secesionistă din Slovacia, despărţirea statelor baltice din fosta URSS, conflictele dintre unguri şi români pentru Transilvania, separatismul Moldovei (cîndva Basarabia) şi naţionalismul transcaucazian sînt astăzi printre cele mai explozive probleme care nu au existat şi nici nu puteau să existe înainte de 1914.

Moscova putea fi garantată. Mergînd dinspre nord înspre sud, acestea erau Finlanda, o regiune autonomă căreia Lenin i-a permis să se separe; trei noi micuţe republici baltice, Estonia, Letonia şi Lituania, pentru care încă nu exista un precedent istoric al statalităţii; Polonia, revenită la condiţia de stat independent după 120 de ani, şi o Românie mărită enorm, dublată prin adăugiri din teritoriile ungare şi austriece ale imperiului habsburgic şi ale Basarabiei ex-ruseşti. Majoritatea acestor teritorii fuseseră, de fapt, desprinse din Rusia de Germania şi, de nu era revoluţia bolşevică, cu siguranţă că s-ar fi întors la statul respectiv. Încercarea de a continua această centură de izolare înspre Caucaz a eşuat, în principal din cauză că Rusia a ajuns la înţelegere cu Turcia necomunistă, dar revoluţionară, care avea sentimente deloc frumoase faţă de imperialiştii englezi şi francezi. De aceea statul armean şi cel georgian, devenite independente pentru scurtă vreme după Brest-Litovsk, precum şi Azerbaidjanul, bogat în petrol, nu au supravieţuit victoriei bolşevicilor în războiul civil din 1918-'20 şi tratatului sovieto-turc din 1921. Pe scurt, în Orient Aliaţii au acceptat graniţele impuse de Germania Rusiei revoluţionare în măsura în care acestea nu erau făcute inoperante de forţe care le scăpau de sub control.

Totuşi, chiar şi după aceste reîmpărţiri au mai rămas destule pămînturi, mai ales în fosta Europă austro-ungară, care puteau fi reîmpărţite. Austria şi Ungaria erau reduse la postura de rămăşiţe nemţeşti şi maghiare, Serbia era extinsă într-o nouă mare Iugoslavie printr-o fuziune cu Slovenia (fostă austriacă), Croaţia (fostă a Ungariei) şi cu micul regat, independent cîndva, de păstori şi prădători, Muntenegru, o masă muntoasă stearpă ai cărei locuitori au reacţionat la nemaipomenita pierdere a independenţei prin convertirea în masă la comunism, pe care, chipurile, îl apreciau ca pe o virtute eroică. Ea era de asemenea asociată cu Rusia ortodoxă, a cărei credinţă oamenii nesupuşi ai Muntenegrului o apăraseră împotriva necredincioşilor turci timp de atîtea secole. De asemenea, prin alăturarea fostului centru industrial al imperiului habsburgic de zonele ţăranilor slovaci şi ruteni care ţinuseră cîndva de Ungaria, se formase noua Cehoslovacie. România a fost mărită într-un conglomerat multinaţional, Polonia şi Italia au avut de cîştigat şi ele. Nu exista absolut nici un precedent istoric sau vreunul logic pentru îmbinările iugoslavă şi cehoslovacă, care erau, de fapt, construcţii ale unei ideologii naţionaliste. Toţi slavii de sud (iugoslavii) aparţineau unui stat, ca şi slavii de vest de pe pămînturile cehe şi slovace. Aşa cum ne-am fi putut aştepta, aceste căsătorii forţate nu s-au dovedit prea trainice.

Apropo, statele nou-formate, cioplite din imperiul rusesc sau cel habsburgic, cu excepţia noii Austrii şi noii Ungarii, nu erau mai puţin

multi-naţionale decît predecesoarele lor.

Această pace, justificată prin argumentul că statul era unicul responsabil pentru război şi consecinţele sale (clauza "vinovăţiei de război"), a fost impusă Germaniei pentru a o ţine permanent slăbită.

Lucrul acesta a fost obţinut nu atît prin pierderile teritoriale, deşi Alsacia şi Lorena i-au fost retrocedate Franţei, iar o regiune importantă din est — Poloniei restaurate ("coridorul polonez" care despărţea Prusia de Est de restul Germaniei), precum şi cîteva ajustări mai mici la graniţele germane, prin lipsirea Germaniei de o marină eficientă şi de orice forţă aeriană; prin limitarea armatei sale la 100 000 de oameni; prin impunerea "reparaţiilor" practic indeterminabile (achitarea unor cheltuieli de război suportate de învingători); prin ocuparea militară a Germaniei de Vest şi, nu în ultimul rînd, prin deposedarea Germaniei de coloniile ei de peste mări. (Acestea au fost împărţite între englezi şi dominioanele lor, francezi şi, într-o mai mică măsură, japonezi, dar, din respect faţă de atitudinea tot mai negativă a lumii faţă de imperialism, nu au mai fost numite "colonii", ci "mandate", pentru a asigura progresul popoarelor înapoiate, eliberate acum de puterile imperiale, care în condiţiile create nu mai vedeau rostul menţinerii lor.)

În afara clauzelor teritoriale, la mijlocul anilor '30 nimic nu a rămas din tratatul de la Versailles.

În ceea ce priveşte mecanismul pentru împiedicarea unui nou război mondial, era evident că acel consorţiu al marilor "puteri europene", care se presupunea că asigura acest lucru înainte de 1914, era absolut inoperant. Alternativa, propusă de preşedintele Wilson politicienilor europeni încăpăţînaţi cu toată pasiunea liberală a unui om de ştiinţe politice de la Princeton, era să pregătească o "Ligă a Naţiunilor" care să-i cuprindă pe toţi (adică statele independente) cei predispuşi să rezolve problemele în mod pacifist şi democrat înainte ca acestea să iasă de sub control, preferabil prin negociere publică ("acorduri deschise la care s-a ajuns în mod deschis"), deoarece războiul transformase procesele obişnuite ale negocierii internaţionale în "diplomaţie secretă". Aceasta era în mare măsură o reacţie împotriva tratatelor secrete încheiate între aliaţi în timpul războiului, prin care ei au modelat Europa şi Orientul Mijlociu de după război cu o lipsă surprinzătoare de atenţie şi interes pentru dorinţele şi interesele locuitorilor din aceste regiuni. Bolşevicii, descoperind aceste documente secrete în arhivele ţariste, le-au publicat operativ şi cu bucurie, pentru ca lumea toată să le citească. O manevră de limitare a pericolului era, prin urmare, necesară. Liga Naţiunilor a fost într-adevăr întemeiată ca o condiţie a unui tratat de pace, suferind însă un eşec aproape total, cu excepţia faptului că a fost o instituţie perfectă de selectare a datelor statistice. Totuşi, la începutul

activităţii sale, a aplanat unul sau două conflicte minore, care nu au adus prea mari prejudicii păcii mondiale, aşa cum a fost conflictul dintre Finlanda şi Suedia în legătură cu insulele Aland*.

Refuzul Statelor Unite de a se alătura Ligii Naţiunilor a lipsit-o pe aceasta de orice putere reală.

Nu este nevoie să intrăm în detaliile istoriei interbelice pentru a demonstra că Tratatul de la Versailles nu putea fi o garanţie pentru o pace stabilă. A fost clar de la bun început că va urma un alt război. Aşa cum am notat deja, Statele Unite s-au detaşat aproape imediat, iar într-o lume care nu mai era euro-centrată, nici un acord nesemnat de ceea ce era acum o putere mondială majoră nu putea rezista. "Puterea majoră" se manifesta atît în plan economic, cît şi în plan politic. Două mari puteri europene (şi realmente mondiale) — Germania şi Rusia Sovietică — au fost nu numai eliminate, provizoriu, din jocul internaţional, ci şi considerate ca inexistente în calitate de jucători independenţi. Imediat ce fie una dintre ele, fie ambele au intrat din nou în scenă, un tratat de pace cu participarea numai a Marii Britanii şi a Franţei — pentru că Italia era şi ea nemulţumită — nu putea dura. Şi, mai devreme sau mai tîrziu, Germania sau Rusia, sau ambele vor reapărea inevitabil ca jucători de clasă.

Oricît de mici ar fi fost şansele păcii, acestea au fost torpilate de refuzul puterilor victorioase să-i reintegreze în marea politică pe învinşi. Suprimarea Germaniei şi scoaterea în afara legii a Rusiei Sovietice s-au dovedit în curînd imposibile, dar adaptarea la realitate a foştilor Aliaţi era foarte lentă şi nedecisă. Primii şi-au pierdut speranţa de a ţine Germania în supunere francezii. (Englezii erau mai puţin marcaţi de amintirea înfrîngerii şi a invaziei.) În ceea ce priveşte URSS, statele victorioase ar fi preferat ca ea să nu existe. Prin sprijinirea forţelor contrarevoluţionare în războiul civil din Rusia şi prin ajutorul militar acordat, ele au arătat că recunoaşterea supravieţuirii URSS nu intra în planurile lor politice. Oamenii de afaceri ai acestor ţări au respins chiar şi ofertele concesiunilor de mare perspectivă făcute de Lenin, care căuta disperat orice mijloc pentru a repune pe picioare o economie distrusă de război, revoluţie şi război civil. Rusia Sovietică a fost obligată să se dezvolte în singurătate şi izolare, chiar în ciuda faptului că, din raţiuni politice, cele două state europene scoase

* Insulele Aland, situate între Finlanda şi Suedia, care includ şi o parte din Finlanda, au fost şi sînt locuite de o populaţie vorbitoare de limbă suedeză, pe cînd Finlanda, de puţină vreme independentă, s-a angajat cu agresivitate în introducerea acolo a limbii finlandeze. Ca alternativă pentru despărţirea insulelor de Suedia, Liga a întocmit o schemă care a garantat utilizarea în exclusivitate a limbii suedeze pe insule, şi le-a protejat împotriva imigraţiei finlandeze nedorite.

în afara legii (Rusia şi Germania) s-au unit la începutul anilor '20.

Poate că următorul război ar fi putut fi evitat, sau cel puţin amînat, dacă economia în creştere ar fi fost refăcută ca un sistem global. Totuşi, după cîţiva ani de la mijlocul deceniul trei, cînd se părea că ororile războiului şi urmările lui erau date uitării, economia mondială a căzut în cea mai mare şi cea mai dramatică criză pe care a cunoscut-o de la revoluţia industrială (vezi capitolul 3). Acest lucru a adus la putere, în Germania şi în Japonia, forţele politice militariste şi de extremă dreapta, determinate ferm să termine cu statu-quo-ul stabilit, dacă era nevoie - prin confruntare directă. Din acel moment, un nou război mondial deveni iminent şi era prezis cu regularitate. Imaginea flotilelor de avioane care aruncau bombe asupra oraşelor şi a figurilor de coşmar cu măşti de gaze care dibuiau orbeşte prin ceaţa de gaz otrăvitor a bîntuit generaţia mea: în primul caz, profetic, în celălalt — greşit.

II

Începutul celui de-al doilea război mondial a generat o literatură istorică incomparabil mai redusă decît a primului, şi aceasta dintr-un motiv evident. Cu rare excepţii, nici un istoric serios nu s-a îndoit vreodată că Germania, Japonia şi (mai ezitant) Italia vor fi agresorii. Statele tîrîte în război de acestea, fie că erau capitaliste, fie că socialiste, nu au dorit un război, şi majoritatea lor au făcut tot ce le-a stat în puteri ca să-l evite. În două cuvinte, întrebarea cine sau ce a provocat al doilea război mondial are un singur răspuns: Adolf Hitler.

Dar răspunsurile la întrebările istorice nu sînt, desigur, atît de simple. Aşa cum am văzut, situaţia creată după primul război mondial era de la bun început instabilă în Europa, dar şi în Extremul Orient, iar din acest motiv nimeni nu se aştepta ca pacea să dureze. Nemulţumirea faţă de statu-quo nu se limita la statele învinse, în ciuda faptului că acestea, şi în special Germania, considerau că aveau suficiente motive de a fi nemulţumite. Toate partidele din Germania, de la comuniştii de extremă stîngă pînă la naţional-socialiştii de extremă dreaptă ai lui Hitler, condamnau unanim Tratatul de la Versailles ca nedrept şi inacceptabil. Paradoxal, o adevărată revoluţie germană ar fi putut face Germania mai puţin explozivă pe plan internaţional. Cele două ţări învinse, realmente revoluţionare, Rusia şi Turcia, erau prea preocupate de situaţiile interne proprii, inclusiv apărarea graniţelor, şi deci nu puteau destabiliza situaţia internaţională. Şi într-adevăr, în cel de-al doilea război mondial Turcia a rămas neutră. Totuşi

Japonia şi Italia, deşi au fost învingătoare în război, erau şi ele nemulţumite, japonezii oarecum mai ancoraţi în realitate decît italienii, al căror apetit imperial depăşea cu mult puterea care menţinea independenţa statului lor. În orice caz, Italia ieşise din război cu considerabile cîştiguri teritoriale în Alpi, la Marea Adriatică şi la Marea Egee, chiar dacă nu obţinuse toată prada de război promisă de Aliaţi în schimbul faptului că li se alăturase în 1915. Oricum, victoria fascismului, o mişcare imperialistă contrarevoluţionară şi, prin urmare, ultranaţionalistă, a subliniat această nemulţumire a italienilor (vezi capitolul 5). În ceea ce priveşte Japonia, forţa sa militară, inclusiv maritimă, a transformat-o într-o putere foarte mare în Extremul Orient, mai ales de cînd Rusia ieşise pentru moment de pe arena politică mondială, iar acest lucru era într-o oarecare măsură recunoscut în plan internaţional prin Acordul Naval de la Washington, semnat în 1922, care în sfîrşit a pus capăt supremaţiei maritime britanice prin stabilirea formulei de 5:5:3 pentru forţele maritime ale Statelor Unite şi respectiv ale Marii Britanii şi ale Japoniei. Totuşi Japonia, a cărei industrializare înainta în viteză — chiar dacă economia în cifre era încă destul de modestă: doar 2,5% din producţia industrială mondială la sfîrşitul anilor '20 —, a considerat că merită o porţie mai mare din tortul Extremului Orient decît îi acordaseră puterile imperialiste europene. Mai mult decît atît, Japonia era pe deplin conştientă de vulnerabilitatea unei ţări căreia îi lipseau toate resursele naturale necesare pentru o economie industrială modernă, ale cărei importuri depindeau de gradul de uzare al navelor străine şi ale cărei exporturi erau determinate de piaţa Statelor Unite. Tendinţele militariste pentru extinderea imperiului pe teritoriul Chinei ar fi scurtat liniile de comunicaţie japoneze şi astfel le-ar fi făcut mai puţin vulnerabile.

Cu toate acestea, oricît de instabilă era pacea de după 1918 şi oricît de mare probabilitatea prăbuşirii ei, este indiscutabil că cel de-al doilea război mondial a fost provocat de agresiunea a trei puteri nemulţumite de starea lucrurilor şi unite prin diferite tratate de la mijlocul anilor '30. Etapele pe drumul către război erau invazia japoneză în Manciuria în 1931; invazia italiană în Etiopia în 1935; intervenţia germană şi italiană în războiul civil din Spania din 1936-'39; invazia germană în Austria la începutul anului 1938; mutilarea, în acelaşi an, a Cehoslovaciei de către Germania; ocupaţia germană a ceea ce rămăsese din Cehoslovacia în martie 1939 (urmată de ocupaţia italiană a Albaniei); pretenţiile germane faţă de Polonia, care au dus, de fapt, la izbucnirea războiului. Alternativ, vom numi aceste repere şi în sens negativ: eşecul Ligii Naţiunilor în încercarea ei de a opri invazia Japoniei în Manciuria; nereuşita ei de a lua măsuri eficiente împotriva Italiei în 1935; eşecul Marii Britanii şi al Franţei în reacţia lor la denunţarea uni-

laterală de către Germania a Tratatului de la Versailles, şi în special reocuparea militară a regiunii Rinului de către Germania în 1936; refuzul Marii Britanii şi al Franţei de a interveni în războiul civil din Spania ("nonintervenţie"); eşecul lor în consolidarea unei reacţii la ocuparea Austriei; retragerea lor în faţa şantajului german la adresa Cehoslovaciei (Acordul de la München din 1938); refuzul Uniunii Sovietice de a continua să condamne acţiunile lui Hitler în 1939 (pactul Hitler-Stalin din august 1939).

Şi totuşi, dacă una din părţi, în mod limpede, nu a vrut războiul şi a făcut tot posibilul ca să-l evite, iar cealaltă parte l-a glorificat şi, în cazul lui Hitler, cu certitudine că l-a dorit cu pasiune, nici unul dintre agresori, care au dorit războiul, nu l-a dorit aşa cum a evoluat şi cu atît mai mult dus împotriva cel puţin a cîţiva dintre inamicii care au intrat în război pe parcurs. Japonia, în ciuda militarizării politicii sale, ar fi preferat cu siguranţă să-şi atingă obiectivele — în principal crearea unui imperiu în Asia de Est — fără să declanşeze un război general. Ea a fost implicată din cauză că şi Statele Unite au fost implicate. Ce fel de război şi-a dorit Germania, cînd şi împotriva cui, nu putem şti cu siguranţă, din moment ce Hitler era un om care nu prea şi-a documentat deciziile. Dar două lucruri sînt limpezi: un război împotriva Poloniei (sprijinită de Marea Britanie şi Franţa) în 1939 nu intra deloc în planurile lui, iar etapa finală a războiului împotriva Uniunii Sovietice şi Statelor Unite a devenit coşmarul tuturor generalilor şi diplomaţilor germani.

Germania (iar mai tîrziu şi Japonia) avea nevoie de un război de ofensivă rapid, din aceleaşi motive care l-au făcut necesar în 1914.

Forţele unite ale potenţialilor inamici, cîndva uniţi şi coordonaţi, erau copleşitor mai mari decît ale Germaniei. Ea nici măcar nu plănuise un război îndelungat. (Dimpotrivă, englezii, acceptîndu-şi inferioritatea terestră, şi-au investit de la bun început banii în cel mai sofisticat armament şi au plănuit un război îndelungat, în care ei şi aliaţii lor în cele din urmă să învingă.) Japonezii au avut mai mult noroc decît germanii şi au evitat coalizarea duşmanilor lor, din moment ce s-au ţinut departe şi de războiul Germaniei împotriva Marii Britanii şi Franţei din 1939-'40, şi de războiul împotriva Rusiei după 1941. Spre deosebire de toate celelalte puteri, ei au luptat, de fapt, împotriva Armatei Roşii într-un război neoficial, dar crîncen de la graniţa siberiano-chineză în 1939 şi au fost rău bătuţi. Japonia a intrat în război numai împotriva Marii Britanii şi a Statelor Unite, dar nu şi împotriva Uniunii Sovietice, în decembrie 1941. Din nefericire pentru Japonia, singura putere cu care a trebuit să lupte, Statele Unite ale Americii, era mult superioară Japoniei în resurse.

La început, Germania a părut mai norocoasă. În anii '30, alianţa Marii Britanii şi Franţei cu Uniunea Sovietică a eşuat — pînă la urmă, Rusia Sovietică a preferat să cadă la înţelegere cu Hitler, în vreme ce situaţia şi politica internă l-a împiedicat pe preşedintele Roosevelt să ofere mai mult decît un sprijin pe hîrtie părţii pe care el o susţinea cu pasiune. Prin urmare, războiul a început în 1939 ca un război pur european şi, după ce Germania a intrat în Polonia, în trei săptămîni înfrîntă şi împărţită cu Uniunea Sovietică, devenită neutră, s-a extins ca un război al Germaniei împotriva Marii Britanii şi a Franţei. În primăvara anului 1940, Germania a învins cu uşurinţă Norvegia, Danemarca, Olanda, Belgia şi Franţa, ocupînd primele patru ţări şi împărţind Franţa într-o zonă administrată de ea şi un "stat" francez satelit (conducătorii săi, proveniţi din cele mai diferite ramuri ale reacţiunii franceze, nu au mai dorit să o numească republică) cu capitala într-o staţiune balneară, Vichy. Numai Marea Britanie, sub o coaliţie a tuturor forţelor naţionale, condusă de Winston Churchill şi bazată pe refuzul total de a ajunge la orice înţelegere cu Hitler, a rămas în război cu Germania. Exact în acest moment Italia a luat decizia greşită de a renunţa la neutralitate, pe care guvernul ei o urma cu grijă, şi s-a situat de partea germanilor.

Din raţiuni practice, războiul din Europa se terminase. Chiar dacă Germania nu putea invada Marea Britanie din cauza dublului obstacol al mării şi al Royal Air Force*, nu exista vreun război previzibil în care Marea Britanie s-ar fi putut întoarce pe continent, cu excepţia cazului înfrîngerii Germaniei. Anii 1940-'41, cînd Anglia a rămas singură în faţa Germaniei, constituie un moment de glorie în istoria poporului englez, deşi şansele ţării de a ieşi curată din acel război erau mici. Programul de înarmare "Apărarea emisferică", organizat de Statele Unite în iunie 1940, a presupus că armele în plus destinate Marii Britanii ar rămîne neutilizate şi, chiar după ce supravieţuirea Regatului Unit a fost acceptată, el era văzut în continuare ca o bază îndepărtată a Americii. Între timp, harta Europei se redesena. URSS, prin înţelegere cu Germania, urma să ocupe părţile europene ale imperiului ţarist pierdute în 1918 (cu excepţia celor din Polonia luate de Germania), precum şi Finlanda, împotriva căreia Stalin dusese în 1939-'40 un război de o iarnă, care a împins frontierele ruseşti ceva mai departe de Leningrad. Hitler era pentru revizuirea Tratatului de la Versailles în favoarea fostelor teritorii habsburgice.

Încercările englezilor de a extinde războiul în Balcani a dus la cucerirea de către Germania a întregii peninsule, inclusiv a insulelor greceşti.

---

* Royal Air Force — Forţele Aeriene Regale (**n. tr.**).

Germania a trecut Mediterana în Africa atunci cînd aliatul său, Italia, mai slabă şi pasivă decît fusese Austro-Ungaria în primul război mondial, părea că a fost scoasă totalmente din Africa de către englezi, care îşi aveau baza principală în Egipt. Afrika Korps al Germaniei, sub comanda unuia dintre cei mai talentaţi generali, Erwin Rommel, a ameninţat poziţiile britanice din Orientul Mijlociu.

Războiul a fost revigorat de invazia lui Hitler în URSS la 22 iunie 1941, dată crucială în cel de-al doilea război mondial; o invazie atît de nesăbuită — pentru că angaja Germania într-un război pe două fronturi —, încît Stalin pur şi simplu nu credea că Hitler ar fi putut s-o înceapă. Dar pentru Hitler cucerirea unui vast teritoriu în Răsărit, bogat în resurse şi braţe de muncă, era următorul pas logic şi, ca toţi ceilalţi experţi, cu excepţia japonezilor, el a subestimat în mod spectaculos rezistenţa sovieticilor. Totuşi, nu fără oarecare îndreptăţire, date fiind dezorganizarea Armatei Roşii prin epurările din 1930 (vezi capitolul 13), starea economică stabilă a ţării, efectele generale ale terorii şi intervenţiile inepte ale lui Stalin în strategia militară. De fapt, înaintările iniţiale ale armatelor germane erau la fel de rapide şi păreau la fel de decisive pe cît fuseseră campaniile din Vest. La începutul lunii octombrie, germanii se aflau la periferia Moscovei. Există mărturii că timp de cîteva zile Stalin era atît de demoralizat , încît intenţiona să facă pace. Dar, după un timp, extraordinarele rezerve de forţă umană şi tărie fizică, îmbinate cu patriotismul rusesc şi un efort supraomenesc, i-au învins pe nemţi şi i-au permis Uniunii Sovietice să se organizeze efectiv, nu în ultimul rînd prin a permite celor mai talentaţi conducători militari (cîţiva dintre aceştia fuseseră eliberaţi recent din gulaguri) să facă ceea ce credeau că e mai bine. Anii din perioada 1942-'45 au fost singurii în care Stalin a făcut o pauză în terorizarea ţării sale.

Din moment ce războiul rusesc nu fusese decis în trei luni, aşa cum se aşteptase Hitler, Germania era pierdută, din cauză că nici nu era echipată şi nici nu putea duce un război de lungă durată. În ciuda victoriilor sale, ea a avut şi a produs mult mai puţine avioane şi tancuri decît Marea Britanie şi Rusia la un loc, fără a lua în considerare şi Statele Unite. O nouă ofensivă a Germaniei în 1942, după o iarnă îngrozitoare, părea la fel de strălucită ca şi cele anterioare şi a propulsat armatele germane adînc în Caucaz şi în valea Volgăi Inferioare, dar nu a mai putut hotărî soarta războiului. Armatele germane au fost oprite şi în cele din urmă înconjurate şi obligate să se predea la Stalingrad (vara lui 1942 — martie 1943). După care ruşii şi-au început contraofensiva, care i-a adus la Berlin, Praga şi Viena. După bătălia de la Stalingrad toată lumea îşi dădea seama că înfrîngerea Germaniei era doar o chestiune de timp.

Între timp, războiul devenise realmente global. Acest fapt se datora în parte mişcărilor antiimperialiste din domeniile Marii Britanii, încă cel mai mare dintre imperiile mondiale. Simpatizanţii lui Hitler printre burii din Africa de Sud au fost însă neutralizaţi; ei au reapărut după război ca arhitecţi ai regimului de apartheid din 1948. Luarea puterii de către Raşid Ali în Irak în primăvara lui 1941 a fost şi ea repede contracarată. Mult mai semnificativ a fost faptul că triumful lui Hitler în Europa a lăsat un gol imperial parţial în Asia de Sud-Est, în care s-a mutat acum Japonia, asumîndu-şi un protectorat peste relicvele neajutorate ale francezilor în Indochina. Statele Unite ale Americii au considerat extinderea puterilor Axei în Asia de Sud-Est ca intolerabilă şi au aplicat o severă presiune economică asupra Japoniei, al cărei comerţ şi ale cărei provizii depindeau în întregime de comunicaţiile maritime. Acest conflict este cel care a dus la războiul dintre cele două ţări. Atacul japonez de la Pearl Harbor de la 7 decembrie 1941 a dat războiului dimensiuni mondiale. În cîteva luni, japonezii au cucerit întreaga Asie de Sud-Est, continentală şi insulară, ameninţînd să invadeze India dinspre Birmania, prin vest, şi nordul pustiu al Australiei dinspre Noua Guinee.

Probabil că Japonia nu a putut evita războiul, în afară de cazul cînd ţara ar fi renunţat la scopul de a stabili un imperiu economic puternic (descris eufemistic drept "Sfera de coprosperitate a unei Asii de Est mai mari"), care era exact esenţa politicii sale. Oricum, după ce au urmărit eşecul puterilor europene în a-i rezista lui Hitler şi lui Mussolini, şi rezultatele acestuia, nu se puteau aştepta ca Statele Unite ale lui F. D. Roosevelt să reacţioneze la expansiunea japoneză aşa cum reacţionaseră Marea Britanie şi Franţa la cea germană. În orice caz, opinia publică din Statele Unite considera Pacificul şi, într-o oarecare măsură, America Latină (spre deosebire de Europa), drept zone libere pentru acţiunile militare ale Statelor Unite. "Izolaţionismul" american nu voia decît să se ţină departe de Europa.

De fapt, anume embargoul occidental (adică american) asupra comerţului japonez a obligat Japonia să intre în acţiune, în caz contrar, economia japoneză, care depindea în întregime de importurile oceanice, urma să fie strangulată în scurt timp. Jocul a fost periculos, şi a fost pierdut. Poate că Japonia ar fi profitat de unica ocazie de a-şi stabili rapid imperiul ei sudic; dar din moment ce a calculat că necesita imobilizarea marinei americane — singura forţă care putea interveni —, acest lucru a însemnat şi că SUA, cu forţele şi resursele ei superioare, va fi tîrîtă imediat în război. Nu exista nici o cale pentru Japonia să cîştige acest război.

Era un mister de ce Hitler, deja prins totalmente în războiul cu Rusia,

a declarat gratuit război Statelor Unite ale Americii, dînd astfel guvernului lui Roosevelt şansa de a intra în războiul european de partea englezilor fără să întîlnească vreo rezistenţă politică acasă. Pentru că exista un foarte mic dubiu în concepţia Washingtonului că Germania nazistă constituia un pericol mult mai serios sau, în orice caz, mult mai global pentru poziţia Statelor Unite (şi a lumii) decît Japonia. Prin urmare, Statele Unite au ales în mod deliberat să cîştige războiul împotriva Germaniei înaintea celui împotriva Japoniei şi să-şi concentreze resursele în conformitate cu această decizie. Calculul a fost corect. A mai durat vreo trei ani şi jumătate pentru ca Germania să fie învinsă, după care Japonia a fost îngenuncheată în trei luni. Nu există nici o explicaţie argumentată pentru nebunia lui Hitler, deşi se ştie că a subestimat în mod dramatic capacitatea de acţiune şi potenţialul economic şi tehnologic ale Statelor Unite. Dar Hitler considera democraţiile incapabile de acţiune. Singura democraţie pe care a luat-o în serios a fost cea engleză, care, de fapt, nu a fost totalmente democratică.

Deciziile de a invada Rusia şi de a declara război Statelor Unite au hotărît soarta celui de-al doilea război mondial. De la început, aceasta nu părea evidentă, din moment ce puterile Axei au atins culmea succesului la mijlocul anului 1942 şi nu au pierdut iniţiativa militară pînă în 1943. Mai mult decît atît, aliaţii occidentali nu au intrat pe continentul european pînă în 1944, pentru că, în măsura în care au scos Axa din nordul Africii şi au pătruns în Italia, au fost ţinuţi în şah cu mult succes de armata germană. Între timp, singura armă majoră a aliaţilor occidentali era puterea forţei aeriene, şi aceasta, aşa cum au arătat cercetările ulterioare, era surprinzător de ineficientă, cu excepţia uciderii civililor şi a distrugerii oraşelor. Numai Armata Sovietică a continuat să avanseze, şi numai în Balcani — în special în Iugoslavia, Albania şi Grecia — s-a creat o mişcare de rezistenţă armată, ceea ce a creat Germaniei, şi în mod special Italiei, probleme militare destul de grave. Cu toate acestea, Winston Churchill avea dreptate atunci cînd a declarat încrezător, după Pearl Harbor, că victoria "prin aplicarea corespunzătoare a forţei nimicitoare" era certă (Kennedy, p. 347). De la sfîrşitul anului 1942, nimeni nu se mai îndoia că Marea Alianţă împotriva Axei va învinge. Aliaţii au început să se concentreze asupra a ceea ce urmau să facă după victoria lor deja prezisă.

Nu este nevoie să urmărim cursul evenimentelor; să notăm doar faptul că în Vest rezistenţa germană s-a lăsat foarte greu învinsă, chiar şi după ce Aliaţii au păşit în forţă pe continent în iunie 1944, şi că, spre deosebire de 1918, nu exista vreun semn al unei revoluţii germane împotriva lui Hitler. Numai generalii germani, inima tradiţionalei puteri şi eficacităţi prusace, au complotat pentru înlăturarea lui Hitler în iulie 1944, din mo-

ment ce ei erau mai degrabă patrioţi raţionali decît entuziaşti ai *Amurgului zeilor* (Wagner), în care Germania ar fi total distrusă. Nu aveau sprijinul maselor, au eşuat şi au fost ucişi de forţele loiale lui Hitler. Cît despre Orient, era clar că Japonia va lupta pînă la capăt. Aceasta ar fi şi o explicaţie a lansării bombelor atomice asupra oraşelor Hiroshima şi Nagasaki — capitularea mai rapidă a Japoniei. Victoria din 1945 a fost totală şi a sfîrşit prin capitulare necondiţionată. Statele inamice învinse au fost în totalitate ocupate de învingători. Nu s-a încheiat nici o pace formală, din moment ce nu au fost recunoscute autorităţile independente ale forţelor de ocupaţie, cel puţin în Japonia şi Germania. Următorul pas era să se poarte negocieri de pace — în acest sens au fost organizate între 1943 şi 1945 o serie de conferinţe, în care principalele puteri aliate — Statele Unite, URSS şi Marea Britanie — au decis împărţirea prăzilor de război şi au încercat să determine relaţiile lor postbelice cu ceilalţi: la Teheran în 1943; la Moscova în toamna lui 1944; la Ialta, în Crimeea, la începutul anului 1945; şi la Postdam, în Germania ocupată, în august 1945. Mai reuşite, o serie de negocieri ce au avut loc între 1943 şi 1945 au fixat un cadru mai general pentru relaţiile politice şi economice dintre state, inclusiv înfiinţarea Naţiunilor Unite. Aceste chestiuni aparţin unui alt capitol (vezi capitolul 9).

Într-o măsură şi mai hotărîtoare decît Marele Război, cel de-al doilea război mondial a fost, prin urmare, purtat pînă la sfîrşit, fără o intenţie serioasă de compromis din partea vreunei părţi, excepţie făcînd Italia, care a schimbat taberele şi regimul politic în 1943 şi nu a fost tratată în totalitate ca un teritoriu ocupat, ci ca o ţară învinsă cu un guvern recunoscut. (A fost ajutată de faptul că Aliaţii nu au reuşit să-i învingă pe germani şi că vreme de aproape doi ani în mai mult de jumătate din Italia a existat o "republică socialistă " fascistă sub Mussolini dependentă de ei.) Spre deosebire de primul război mondial, această intransigenţă de ambele părţi nu necesită nici o explicaţie specială. A fost un război al religiilor sau, în termeni moderni, al ideologiilor, de ambele părţi. A fost de asemenea, în mod evident, o luptă pentru existenţă a celor mai multe dintre ţările implicate. Preţul înfrîngerii prin instaurarea regimului naţional-socialist german, aşa cum a fost demonstrat în Polonia şi în părţile ocupate ale URSS, şi prin distrugerea evreilor, a căror exterminare sistematică şi progresivă a devenit cunoscută în întreaga lume, a fost înrobirea şi moartea. Iată de ce războiul a fost fără limite. Cel de-al doilea război mondial a transformat războiul de masă într-un război total.

Pierderile sale sînt literalmente incalculabile, şi chiar şi estimările aproximative sînt imposibile, din moment ce războiul acesta (spre deosebire de primul) a omorît în aceeaşi măsură şi oameni în uniformă, şi

civili; multe dintre cele mai îngrozitoare uciderî în masă au avut loc în condiţii în care nimeni nu a numărat sau nu s-a ocupat de acest lucru. Morţile provocate direct de acest război au fost estimate la o cifră cuprinsă între de trei şi de cinci ori cifra (estimată) pentru primul război mondial (Milward, 270, Petersen, 1986), şi, astfel, au reprezentat între 10 şi 20 % din populaţia totală a URSS-ului, Poloniei şi Iugoslaviei; şi între 4 şi 6 % din cea a Germaniei, Italiei, Austriei, Ungariei, Japoniei şi Chinei. Pierderile în Marea Britanie şi Franţa au fost mult mai mici decît în primul război mondial — aproximativ 1%; în Statele Unite ceva mai mari. Cifrele însă sînt foarte aproximative. Pierderile sovieticilor au fost estimate în diferite perioade, chiar şi oficial, la şapte milioane, unsprezece milioane, douăzeci şi chiar cincizeci de milioane. Dar ce contează precizia acolo unde cifrele sînt cu adevărat astronomice? Oare ar fi mai mică oroarea holocaustului dacă istoricii ar conchide că el a exterminat nu şase milioane de evrei (estimarea iniţială brută şi puţin cam exagerată), ci doar cinci sau chiar patru? Ce s-ar fi schimbat dacă am fi ştiut că asediul german al Leningradului în cele nouă sute de zile ale sale (1941-'44) a omorît prin înfometare şi extenuare nu un milion, ci "doar" trei sferturi sau o jumătate de milion? Ce contează că din cele 5,7 milioane de prizonieri ruşi de război în Germania au murit 3,3 milioane (Hirschfeld, 1986)? Singurul fapt cert în legătură cu pierderile de război este acela că au căzut mai mulţi bărbaţi decît femei. Chiar şi în 1959 în URSS la şapte femei între vîrstele de la treizeci şi cinci la cincizeci de ani reveneau doar patru bărbaţi (Milward, 1979, p. 212). Clădirile au putut fi reconstruite mult mai uşor după acest război decît generaţiile.

III

Luăm de bună că războiul modern implică toţi cetăţenii unei ţări; că producerea armamentului, care este folosit în cantităţi inimaginabile, necesită o mobilizare a întregii economii şi că provoacă distrugeri de nedescris; că domină şi transformă total viaţa ţărilor implicate în el. Totuşi, toate aceste fenomene sînt proprii numai războaielor secolului douăzeci. Într-adevăr, au existat războaie mari şi înainte, chiar războaie care au anticipat războiul total modern, — cum ar fi cazul Revoluţiei Franceze. Pînă astăzi, Războiul civil din 1861-'65 rămîne cel mai sîngeros conflict din istoria Statelor Unite, care a ucis tot atîţia bărbaţi cît toate războaiele de mai tîrziu ale Statelor Unite luate împreună, inclusiv cele două războaie

mondiale şi cele din Coreea şi Vietnam. Totuşi, înainte de secolul douăzeci, războaiele care să implice întreaga societate constituiau cazuri cu totul excepţionale. Jane Austen şi-a scris romanele în timpul războaielor napoleoniene, dar nici un cititor nu a bănuit vreodată acest lucru, din simpla cauză că războaiele nu apar în paginile lor. Chiar dacă tinerii gentlemani care apar în aceste romane iau parte fără îndoială la aceste războaie.

Este de neconceput acum ca vreun romancier să poată scrie despre Marea Britanie a secolului douăzeci în aceeaşi manieră.

Monstrul războiului total din secolul douăzeci nu se ridicase încă în deplinătatea dimensiunilor sale. Cu toate acestea, din 1914 încoace, războaiele au fost negreşit războaie de masă. Chiar şi în primul război mondial, Marea Britanie a mobilizat în forţele armate 12,5 % din bărbaţii săi , Germania 15,4 %, Franţa aproape 17 %. În cel de-al doilea război mondial, procentul de forţă de muncă activă totală care a intrat în forţele armate a fost de aproape 20 % (Milward, 1979, p. 216). Putem menţiona că un asemenea nivel al mobilizării în masă, care a durat cîţiva ani, nu poate fi menţinut, doar dacă există o economie industrializată modernă de înaltă productivitate, şi — sau alternativ — o economie concentrată în mîinile părţilor non-combatante ale populaţiei. Economiile tradiţional agrariene nu pot mobiliza în mod obişnuit o proporţie atît de însemnată a forţei lor de muncă, cu excepţia sezonierilor, pentru că există momente în anul agricol cînd este nevoie de întreaga forţă de muncă (de exemplu, la culesul recoltei). Chiar şi în societăţile industriale o mobilizare atît de mare a puterii umane pune în enormă încurcătură forţa de muncă, de aici şi motivul pentru care războaiele de masă moderne au acţionat sub două aspecte: au întărit puterile muncii organizate şi au produs o revoluţie în folosirea femeilor în afara gospodăriei: temporar în primul război mondial, permanent în cel de-al doilea.

Din nou, războaiele secolului douăzeci au fost războaie de masă, în sensul că au folosit şi distrus în cursul luptelor cantităţi pînă atunci inimaginabile de bunuri. De aici şi sintagma germană Materialschlacht — bătăliile materialelor — care descrie luptele din Vest din 1914-'18. Napoleon, din fericire pentru capacitatea industrială extrem de restrînsă a Franţei din vremea sa, a putut cîştiga în 1806 bătălia de la Jena, distrugînd astfel puterea Prusiei cu nu mai mult de 1 500 de focuri de artilerie. Înaintea primului război mondial, Franţa plănuise o producţie de muniţii de 10-12 000 obuze pe zi, pe cînd spre sfîrşitul lui industria sa trebuia să producă 200 000 pe zi. Chiar Rusia ţaristă producea 150 000 de obuze zilnic sau patru milioane şi jumătate pe lună. Nu-i de mirare deci că procesele de

producţie din uzine au fost perfecţionate. Cît despre lucrurile mai puţin distructive ale războiului, să menţionăm că, în timpul celui de-al doilea război mondial, armata Statelor Unite a comandat peste 519 milioane de perechi de ciorapi bărbăteşti şi peste 219 milioane de perechi de pantaloni, în vreme ce forţele germane, credincioase tradiţiei lor birocratice, într-un singur an (1943) au comandat 4,4 milioane de perechi de foarfece şi 6,2 milioane de tuşiere pentru ştampilele poştei militare (Milward, 1979, p. 68). Războiul de masă necesita şi o producţie de masă.

Producţia cerea de asemenea organizare şi conducere înţeleaptă — chiar dacă obiectivul său era distrugerea raţională a vieţilor omeneşti în cel mai eficient mod, aşa ca în cazul lagărelor de exterminare germane. Vorbind în termeni economici, războiul total a fost cea mai mare întreprindere cunoscută pînă atunci, care trebuia să fie organizată şi condusă în mod înţelept.

Acest lucru a ridicat şi el noi probleme. Chestiunile militare au constituit în totdeauna preocuparea specială a guvernelor, de cînd acestea preluaseră conducerea armatelor permanente ("în poziţia de drepţi") în secolul şaptesprezece. De fapt, armatele şi războiul au devenit "industrii" complexe ale economiilor naţionale şi atribuiau businessului privat un rol mai puţin important, motiv din care în secolul nouăsprezece adesea au oferit experienţa şi priceperea de conducere a întreprinderilor-gigant private care s-au dezvoltat în era industrială, de exemplu proiectele de cale ferată sau instalaţiile portuare. Mai mult decît atît, aproape toate guvernele erau implicate în afacerea de fabricare a armamentului, deşi spre sfîrşitul secolului nouăsprezece a apărut un fel de simbioză între guvern şi producătorii particulari specializaţi în fabricarea armamentului, în special a tehnologiilor înalte din artilerie şi navigaţie, care au anticipat ceea ce cunoaştem noi acum drept "complexul militar-industrial" (vezi Age of Empire, capitolul 13). Cu toate acestea, însuşirea de bază a economiei perioadei dintre Revoluţia Franceză şi primul război mondial a fost faptul că economia, pe cît posibil, continua să opereze pe timp de război aşa cum o făcuse pe timp de pace ("business ca de obicei"). Ba chiar anumite industrii erau solicitate suplimentar — de exemplu, industria confecţiilor, care trebuia să producă uniforme militare la o capacitate mult mai mare decît ar fi produs pe timp de pace.

Problema de bază a guvernelor, aşa cum au văzut-o acestea, a fost problema fiscală: cum să acoperi cheltuielile pentru război. Prin împrumuturi, prin impozitare directă şi, dacă se acceptau ambele posibilităţi, în ce condiţii? Prin urmare, trezoreriile sau ministerele finanţelor au fost văzute drept comandanţi ai economiei de război. În

primul război mondial, care a durat mult mai mult şi în care a fost implicată mult mai multă lume şi utilizat mult mai mult armament decît anticipaseră guvernele, s-a făcut "business ca de obicei", astfel puterea şi influenţa ministerului de finanţe devenind minimă, chiar dacă oficialii de la trezorerie (ca tînărul Maynard Keynes în Marea Britanie) strîngeau doar din umeri la declaraţiile hotărîte ale politicienilor de a continua războiul pînă la victorie finală, fără să calculeze cheltuielile enorme ale acţiunilor militare. Desigur că ei aveau dreptate. Marea Britanie a dus ambele războaie mondiale peste puterile sale, cu consecinţe negative de durată pentru economia ei. Totuşi, dacă războiul se ducea la nivelul modern, trebuiau calculate minuţios nu numai cheltuielile, ci planificată şi producţia sa, iar la sfîrşit şi întreaga economie.

Guvernele au învăţat acest lucru numai din experienţa din primul război mondial. În cel de-al doilea, acest lucru s-a ştiut de la bun început graţie în mare măsură experienţei anterioare. Cu toate acestea, doar treptat a devenit clar în ce mod guvernele aveau să preia complet controlul asupra economiei şi cît de importante erau acum planificarea şi folosirea resurselor (altfel decît prin mecanismele economice obişnuite). La începutul celui de-al doilea război mondial, numai două state, URSS şi, într-o mai mică măsură, Germania nazistă, deţineau un mecanism de control al economiei, ceea ce nu este suprinzător, din moment ce ideile sovietice de planificare erau de "inspiraţie" străină şi se bazau într-o oarecare măsură pe ceea ce ştiau bolşevicii despre economia de război planificată a Germaniei din 1914-'17 (vezi capitolul 13). Cîteva state, în special Marea Britanie şi SUA, nu aveau nici măcar schemele unor asemenea mecanisme.

De aceea, este un paradox că economiile de război ale statelor democratice occidentale — Marea Britanie şi Franţa în primul război mondial; Marea Britanie şi Statele Unite în cel de-al doilea — s-au dovedit superioare economiilor de război planificate de guvern, de exemplu a Germaniei, cu tradiţia ei şi teoriile administraţiei raţional-birocratice. (Despre planificarea sovietică, vezi capitolul 13.) Nu putem decît să ghicim motivele, dar nu există nici o îndoială în faptele propriu-zise. Economia de război germană a fost mai puţin eficientă în mobilizarea tuturor resurselor de război — desigur, pînă la momentul cînd strategia atacurilor-fulger a eşuat; nici nu putea să se întîmple atlfel! — şi cu siguranţă că a avut mult mai puţină grijă pentru populaţia civilă germană. Locuitorii Marii Britanii şi ai Franţei, care au supravieţuit în primul război mondial, păreau într-un fel mai sănătoşi decît înainte de război, chiar dacă erau mai săraci, iar venitul real al muncitorilor din aceste ţări crescuse. Germanii erau mai înfometaţi, iar salariile reale ale muncitorilor au scăzut.

Comparaţiile din cel de-al doilea război mondial sînt mai dificile, poate şi pentru că Franţa a fost repede eliminată, Statele Unite au fost mai bogate, iar URSS mai săracă. Economia de război germană a avut la dispoziţie întreaga Europă pentru a o exploata, dar a încheiat războiul distrusă mult mai tare decît beligeranţii occidentali. Totuşi, per total, o Anglie mai săracă, al cărei coş de consum a scăzut cu aproximativ 20 % în 1943, a terminat războiul cu o populaţie mai sănătoasă şi mai bine hrănită anume datorită economiei de război planificate, sistematic îndreptate spre egalitate şi onestitate şi spre dreptate socială. Sistemul german era inechitabil în principiu. Germania a exploatat resursele naturale şi forţa umană ale Europei ocupate şi a tratat populaţiile negermane ca inferioare, în cazul polonezilor şi în special al ruşilor şi al evreilor, ca pe o forţă de muncă ieftină, de care nici măcar nu se ţinea cont. Forţa de muncă străină a atins o cincime din forţa de muncă a Germaniei în 1944. 30 % lucrau în industriile de armament. Chiar şi în aceste condiţii însă veniturile reale ale muncitorilor germani au rămas aceleaşi ca şi în 1938. Mortalitatea infantilă şi îmbolnăvirile în Anglia au scăzut progresiv în timpul războiului. În Franţa ocupată şi dominată — o ţară proverbial bogată în mîncare şi după războiul din 1940 — statura medie şi greutatea medie ale populaţiei de toate vîrstele au scăzut.

Cu siguranţă că războiul total a revoluţionat conducerea. Dar cît de mult a revoluţionat tehnologia şi producţia? A promovat sau a încetinit dezvoltarea economică? Sigur că a promovat tehnologia, din moment ce conflictul dintre beligeranţii avansaţi nu a fost numai unul al armatelor, ci şi al tehnologiilor care se întreceau pentru a le furniza arme eficiente. Dacă bomba atomică nu ar fi fost fabricată în cel de-al doilea război mondial, cheltuielile pentru producerea energiei nucleare în secolul douăzeci nu s-ar mai fi făcut. Alte progrese tehnologice făcute, în primul rînd, pentru scopuri de război, s-au dovedit considerabil mai propice în timp de pace — cineva se poate gîndi la aeronautică şi la computere. Dar aceasta nu înseamnă că războiul sau pregătirile de război au fost o invenţie majoră pentru progresul tehnologic prin "preluarea" cheltuielilor pentru inovaţiile tehnologice care cu siguranţă că nu ar fi fost preluate de nimeni dacă ar fi calculat aceste cheltuieli pe timp de pace sau dacă ar fi fost făcute mult mai încet şi ezitant (vezi capitolul 9).

Dar, înclinaţia tehnologică a războiului nu era nouă. Mai mult, economia industrială modernă a fost construită bazîndu-se pe elaborarea tehnologiilor noi, care cu siguranţă că ar fi avut loc, poate chiar într-un ritm la fel de accelerat, şi pe timp de pace (dacă de dragul argumentării ne este permisă această presupunere nerealistă). Războaiele, în special cel

de-al doilea mondial, au contribuit în mare măsură la acumularea unei preţioase experienţe tehnice, şi cu siguranţă că ele au avut o influenţă majoră asupra organizării industriale pentru producţia de masă. Dar ceea ce au reuşit a fost mai degrabă o accelerare a schimbării decît o transformare.

A reuşit războiul să promoveze creşterea economică? Nu. Pierderile resurselor productive au fost grave, cu totul diferite faţă de scăderea populaţiei muncitoare. În timpul celui de-al doilea război mondial economia URSS a fost distrusă în proporţie de 25 la sută, a Germaniei — 13 %, a Italiei — 8 %, 7 % în Franţa, şi numai 3 % în Marea Britanie (acestea au fost parţial compensate de noile construcţii din timpul războiului). În cazul URSS, efectul economic net al războiului a fost în întregime negativ. În 1945 agricultura ţării zăcea în ruine, aşa cum s-a întîmplat şi cu industrializarea din planurile cincinale antebelice. Tot ce a rămas a fost o industrie de armament puternică şi destul de rigidă, un popor înfometat şi decimat şi o jale fără margini.

Pe de altă parte, războaiele au fost în mod cert salubre pentru economia Statelor Unite. Rata ei de creştere în ambele războaie a fost de-a dreptul extraordinară, în special în cel de-al doilea război mondial, cînd a progresat cu aproximativ 10 % pe an, mai repede decît oricînd înainte sau de atunci încoace. În ambele războaie, Statele Unite au beneficiat de două condiţii: în primul rînd, au fost departe de lupte şi de arsenalul important al aliaţilor săi, şi, în al doilea rînd, capacitatea economiei sale de a organiza expansiunea producţiei mai eficient a fost mai mare decît a oricărei alte economii. Probabil că efectul economic cel mai extraordinar al ambelor războaie mondiale a fost preponderenţa globală a economiei Statelor Unite în timpul întregului scurt secol douăzeci. Această economie a început să scadă încet către sfîrşitul secolului (vezi capitolul 9). În 1914 SUA avea deja cea mai mare economie industrială , dar încă nu dominantă. Războaiele au întărit-o, în timp ce, relativ sau absolut, i-au slăbit pe rivalii săi.

Dacă Statele Unite (în ambele războaie) şi Rusia (în special în cel de-al doilea război mondial) reprezintă cele două extreme ale efectelor economice ale războaielor, restul lumii este situat undeva între aceste extreme, totuşi ceva mai aproape de extrema rusească decît de cea americană.

IV

Rămîne să apreciem impactul uman al erei războaielor şi preţul pe care l-a plătit aceasta. Pierderile la care ne-am referit deja sînt numai o parte

din acesta. Destul de curios, dar, cu excepţia URSS, numărul mult mai mic de victime în primul război mondial a avut o rezonanţă mult mai mare decît al celor din al doilea război mondial, dovadă fiind nenumăratele memoriale închinate celor căzuţi în primul război mondial. Al doilea război mondial nu a produs un echivalent pentru monumentele închinate "soldatului necunoscut", iar celebrarea "zilei armistiţiului" (aniversarea de la 11 noiembrie 1918) şi-a pierdut treptat somptuozitatea interbelică. Poate că cele zece milioane de morţi din primul război mondial i-au frapat pe cei care nu s-au aşteptat niciodată la un asemenea impact mult mai brutal decît cele cincizeci şi patru de milioane pe cei care deja trăiseră cîndva experienţa războiului.

Cu siguranţă că şi totalitatea eforturilor militare, şi hotărîrea ambelor părţi de a duce un război fără compromisuri, plătind orice preţ, şi-au jucat rolul funebru în aceste spectacole ale masacrelor. Altfel cum să înţelegi această lipsă de omenie din secolul douăzeci?

Că această curbă a barbariei este, după 1914, în continuă creştere, nu există nici o îndoială. La începutul secolului nostru în întreaga Europă Occidentală se pusese în mod oficial capăt torturii ca metodă de convingere a individului. Dar din 1945 am revenit, fără prea mare repulsie, la folosirea ei în cel puţin o treime din statele-membre ale Naţiunilor Unite, inclusiv cîteva din cele mai vechi şi mai civilizate (Peters, 1985).

Această abrutizare nu se datora în exclusivitate eliberării din fiinţa umană a potenţialului de cruzime şi violenţă, pe care războiul o legitimează ca pe ceva firesc. Deşi acest fenomen a apărut după primul război mondial în cadrul unei anumite categorii de foşti combatanţi (veterani), în special al celor din detaşamentele de şoc şi "Free Corps" din dreapta naţionalistă de extremă. De ce bărbaţii care şi-au văzut prietenii ciuruiţi de gloanţe să ezite să ucidă şi să-şi maltrateze pentru o cauză dreaptă duşmanii?

Un motiv major al brutalizării a fost şi ciudata democratizare a războiului. Conflictele totale s-au transformat în "războaie populare", din motive duble: civilii şi viaţa civilă au devenit obiectivele propriu-zise, uneori cele mai importante, ale strategiei, şi, în al doilea rînd, din cauză că în războaiele democratice, ca şi în politica democratică, inamicul este demonizat pentru a trezi ură sau cel puţin dispreţ. Războaiele conduse de ambele părţi de profesionişti, în special de cei din categorii sociale similare, nu exclud respectul reciproc şi acceptarea regulilor sau chiar cavalerismul. Violenţa are regulile ei. Acest lucru era evident printre piloţii de luptă din forţele aeriene în ambele războaie, drept mărturie fiind şi filmul pacifist al lui Jean Renoir despre primul război mondial, *Marea iluzie*. Profesioniştii din politică şi diplomaţie, forţaţi de alegători sau mass-media, pot declara

război sau negocia pacea fără ranchiună pentru inamic, asemeni boxerilor care îşi strîng mîinile înainte de a ieşi la luptă şi beau împreună după luptă. Dar războaiele totale ale secolului nostru erau în mare parte formate după modelul bismarckian sau cel al secolului al optsprezecelea. Trebuie să spunem că în cel de-al doilea război mondial regimul lui Hitler şi comportamentul germanilor, inclusiv al celor din vechea armată germană non-nazistă din estul Europei, puteau servi ca un model de contract de demonizare.

Un alt motiv era impersonalizarea războiului, care transforma uciderea şi mutilarea într-o simplă consecinţă a apăsării unui buton sau a ridicării unei pîrghii. Acum jertfele nu erau văzute prin lunetă şi nici străpunse cu baioneta. Armele de pe Frontul de Vest nu erau aţintite spre oameni, ci spre statistici — nici măcar reale, ci presupuse, aşa cum au arătat "numărătorile de morţi" din timpul războiului din Vietnam. Dedesubt, departe sub avioane, cei bombardaţi nu erau oameni, ci simple ţinte. Tinerii, care cu siguranţă că nu ar fi dorit să înfigă baioneta în burta vreunei fete însărcinate de la ţară, puteau mult mai uşor să arunce bombe asupra Londrei sau Berlinului, sau bombe nucleare peste Nagasaki. Birocraţii germani, foarte sîrguincioşi în lucrul lor, cu siguranţă că găseau respingător să conducă ei înşişi spre abatoare sau crematorii evrei înfometaţi, însă puteau să organizeze fără nici o remuşcare orarele trenurilor morţii cu destinaţia lagărelor de exterminare poloneze. Cu un sentiment infim de implicare personală. Cele mai mari crime ale secolului nostru au fost aşa-numitele crime impersonale, săvîrşite de deciziile de la distanţă ale sistemului birocratic.

Astfel, au devenit obişnuite expulzările obligatorii şi omuciderile în masă, fenomene fără precedent, încît au trebuit să fie inventate noi cuvinte pentru ele: "fără cetăţenie" ("apatrid") sau "genocid". În primul război mondial Turcia a provocat moartea unui număr enorm de armeni — cifra aproximativă este de 1,5 milioane —, fapt care poate fi considerat drept prima încercare de exterminare a unui întreg popor. A urmat apoi binecunoscuta exterminare de către nazişti a aproximativ cinci milioane de evrei (Hilberg, 1985). Alte surse oferă alte cifre. Primul război mondial şi revoluţia rusă au provocat migrarea a milioane de refugiaţi, "schimburi de populaţii" obligatorii între state, care au avut consecinţe la fel de grave. Un total de 1,3 milioane de greci au fost repatriaţi din Turcia în Grecia; 400 000 de turci au fost returnaţi statului turc; aproximativ 200 000 de bulgari s-au mutat pe un teritoriu micşorat care purta numele naţiunii lor; în vreme ce 1,5 sau poate 2 milioane de cetăţeni ruşi, care au fugit de revoluţia rusă sau se aflau de partea învinşilor în războiul civil rus, s-au

trezit fără casă. Pentru aceştia, dar şi pentru cei 320 000 de armeni care au fugit de genocidul turcesc, a fost elaborat un document care le dădea dreptul la... ţară: aşa-numitul paşaport Nansen al Ligii Naţiunilor, după numele marelui explorator norvegian, care şi-a făcut a doua carieră ca prieten al celor fără de prieteni. La o superficială estimare, anii 1914-'22 au generat între patru şi cinci milioane de refugiaţi.

Acest prim val de "oameni în plus" a fost mult mai mic decît cel care a urmat după al doilea război mondial. Potrivit unor estimări, în luna mai 1945 în Europa existau aproximativ 40,5 milioane de oameni dezrădăcinaţi. În această cifră nu intră muncitorii negermani aduşi cu forţa în Germania, cît şi germanii refugiaţi înainte de intrarea Armatei Sovierice în Germania (Kulisher, 1948, p. 253-73). Aproape treisprezece milioane de germani au fost expulzaţi din regiunile Germaniei anexate la Polonia şi URSS, din Cehoslovacia şi regiunile din Europa de Sud-Vest, unde îşi duceau traiul de multe generaţii (Holborn, p. 363). Toţi au fost primiţi în noua Republică Federală a Germaniei, care le-a oferit cetăţenie, la fel cum noul stat al Israelului a oferit un "drept la întoarcere" oricărui evreu. Din cele 11 332 700 de persoane strămutate de diferite naţionalităţi, aflate în Germania de armatele victorioase în 1945, zece milioane s-au întors în curînd la casele lor, deşi jumătate dintre acestea au fost nevoite să facă acest lucru împotriva voinţei lor (Jacobmeyer, 1986).

Aceştia au fost numai refugiaţii europeni. Decolonizarea Indiei în 1947 a generat cincisprezece milioane de refugiaţi, obligaţi să treacă noile frontiere dintre India şi Pakistan (bidirecţional), fără să luăm în considerare cele două milioane de victime în conflictul civil care a avut loc tot atunci. Războiul din Coreea, un alt produs secundar al celui de-al doilea război mondial, a generat peste cinci milioane de refugiaţi coreeni. După înfiinţarea Israelului — încă un eveniment important al perioadei postbelice — aproape 1,3 milioane de palestinieni au fost înregistraţi la Agenţia de muncă şi de ajutor a Naţiunilor Unite (UNWRA); şi invers, deja la începutul anilor '60, peste 1,2 milioane de evrei emigraseră în Israel, majoritatea dintre aceştia avînd statut de refugiaţi. Pe scurt, catastrofa umană globală provocată de cel de-al doilea război mondial este aproape sigur cea mai mare din istoria umanităţii. Iar un aspect deosebit de tragic al acestei catastrofe este că omenirea s-a obişnuit să trăiască într-o lume în care uciderea, tortura şi exilul în masă au devenit un fenomen cotidian pe care noi nici nu-l mai luăm în seamă.

Privind retrospectiv la cei treizeci şi unu de ani care s-au scurs între asasinarea la Sarajevo a arhiducelui austriac şi capitularea necondiţionată a Japoniei, descoperim o eră de dezastru, asemănătoare războiului de

treizeci de ani din istoria germană a secolului al şaptesprezecelea. Iar Sarajevo — primul Sarajevo — cu siguranţă că a marcat începutul unei ere generale de catastrofă şi criză în lume, care eră constituie subiectul acestui şi al următoarelor patru capitole. Totuşi, amintirea despre războiul de treizeci şi unu de ani a provocat în memoria generaţiilor de după 1945 alte sentimente decît războiul din secolul al şaptesprezecelea.

Aceasta s-a întîmplat parţial pentru că în viziunea istoricilor secolul douăzeci apare ca o eră de războaie. Pentru cei care au trecut prin această eră, ea a fost resimţită ca o eră a două războaie distincte, despărţite de o perioadă interbelică fără ostilităţi deschise, care se întinde pe o scară ce cuprinde cei treisprezece ani pentru Japonia (al doilea război mondial începînd pentru ea în Manciuria în 1931) şi cei douăzeci şi trei de ani pentru Statele Unite (care nu au intrat în cel de-al doilea război mondial pînă în decembrie 1941). Oricum, aceasta s-a întîmplat şi din cauză că fiecare dintre aceste războaie a avut propriul său profil şi caracter istoric. Ambele au avut episoade de masacru fără precedent, lăsînd în urmă imagini de coşmar care au bîntuit viaţa unei generaţii: gazul otrăvitor şi bombardamentele aeriene după 1918, norul-ciupercă al distrugerii nucleare după 1945. Ambele s-au încheiat cu o prăbuşire şi — aşa cum vom vedea în următorul capitol — revoluţii sociale în regiuni vaste ale Europei şi ale Asiei. Ambele i-au lăsat pe beligeranţi epuizaţi şi slăbiţi, cu excepţia Statelor Unite, care au ieşit din ambele neatinse şi chiar îmbogăţite, în calitate de stăpîn economic al lumii. Primul război mondial nu a rezolvat nimic. Speranţele pe care le-a născut — cele într-o lume paşnică şi democratică a statelor naţionale organizate în Liga Naţiunilor; într-o întoarcere la economia mondială a anului 1913; chiar (printre cei care salutau revoluţia rusă) într-un capitalism mondial răsturnat în doar cîţiva ani printr-o răscoală a celor oprimaţi — au fost deşarte. Trecutul era inaccesibil, viitorul mereu amînat, prezentul amar, cu excepţia cîtorva ani de la mijlocul deceniului trei. Cel de-al doilea război mondial a propus soluţii, cel puţin pentru cîteva decenii. Problemele sociale şi economice stringente cu care se confrunta capitalismul în a sa Eră a catastrofei păreau că treptat se soluţionează. Economia mondială occidentală a intrat în epoca sa de aur; democraţia politică occidentală, susţinută de o extraordinară îmbunătăţire a situaţiei materiale, era stabilă; războiul era exilat în lumea a treia. Pe de altă parte, chiar şi revoluţia părea să-şi fi făcut drum înainte. Vechile imperii coloniale au dispărut sau urmau să dispară în scurt timp. Un consorţiu de state comuniste, organizate în jurul Uniunii Sovietice, s-a transformat acum într-o supraputere, care părea gata să concureze în cursa economică cu Occidentul. Aceasta însă s-a dovedit a fi o iluzie, ce s-a menţinut pînă în anii '60. Aşa cum putem vedea

acum, chiar şi scena internaţională era stabilizată. Spre deosebire de ceea ce s-a întîmplat după Marele Război, vechii duşmani — Germania şi Japonia — s-au reintegrat în economia mondială (occidentală), iar noii inamici — Statele Unite şi URSS — de fapt nu au ajuns niciodată la acţiuni militare.

Pînă şi revoluţiile care au încheiat ambele războaie au fost destul de diferite. Cele de după primul război mondial, aşa cum vom vedea, şi-au avut rădăcinile într-o revoltă împotriva războiului însuşi, considerat de cei care au trecut prin el din ce în ce mai mult drept un măcel fără sens. Acestea erau revoluţii împotriva războiului. Revoluţiile de după cel de-al doilea război mondial au crescut dintr-o participare populară la lupta împotriva unor duşmani comuni — Germania, Japonia —, într-un cuvînt, a imperialismului. Şi totuşi, asemeni celor două războaie mondiale, cele două categorii de revoluţii postbelice pot fi privite din perspectiva istoricului ca un singur proces. Lucru la care revenim acum.

Capitolul doi

Revoluţia mondială

În acelaşi timp (Buharin) a adăugat: "Cred că am intrat într-o perioadă a revoluţiei care poate dura cincizeci de ani, înainte ca ea să învingă în întreaga Europă şi finalmente în întreaga lume".

– *Arthur Ransome, Six Weeks in Russia in 1919* (Ransome, 1919, p. 54)

Este derutant să citeşti acest poem al lui Shelley (ca să nu mai menţionăm cîntecele ţăranilor egipteni de acum 3000 de ani) despre oprimare şi exploatare. Într-un viitor, încă plin de oprimare şi exploatare, lumea va spune: "Chiar şi atunci, demult...".

– *Bertolt Brecht despre lectura poemului lui Shelley "Mascarada anarhiei" în 1938* (Brecht, 1964)

De la Revoluţia Franceză, în Europa a mai izbucnit o revoluţie, rusă, şi aceasta, din nou, a demonstrat lumii că orice invadator poate fi respins atunci cînd soarta patriei este cu adevărat încredinţată celor săraci şi umili, proletarilor, poporului muncitor.

– *Din ziarul de perete al Brigăzii a 19-a Eusebio Giambone a partizanilor italieni, 1944* (Pavone, 1991, p. 406)

Revoluţia rusă din 1917, care a creat Uniunea Sovietică, transformată într-o supraputere de cea de a doua fază a războiului de treizeci şi unu de ani, şi, în general, revoluţia ca o stare a lucrurilor constantă în istoria secolului douăzeci, a fost copilul acestui veac. Războiul propriu-zis nu duce în mod obligatoriu la criză, prăbuşire şi revoluţie. De fapt, înainte de 1914, în lume a dominat ideea ce susţine tocmai cintrariul, cel puţin în sistemele bazate tradiţional pe legalitate. Napoleon I se plîngea amarnic că împăratul Austriei rămînea împărat şi după o sută de bătălii pierdute, asemeni regelui Prusiei care a supravieţuit dezastrului militar şi pierderii a jumătate din pămînturile sale, în timp ce el însuşi, Napoleon, copil al Revoluţiei Franceze, s-ar pomeni într-o situaţie precară după o singură înfrîngere. Şi

totuşi, deruta statelor şi popoarelor implicate în războiul total al secolului douăzeci a fost atît de copleşitoare şi inedită, încît acestea erau aproape de punctul de a ceda. Numai Statele Unite au ieşit din războaiele mondiale mai puternice decît au intrat. Pentru toate celelalte state războiul a însemnat un dezastru.

Devenea evident că vechea lume este sortită. Vechea societate, vechea economie, vechile sisteme politice, aşa cum spune un proverb chinez, "pierduseră mandatul pentru paradis". Omenirea aştepta o alternativă. Partidele socialiste, bazîndu-se pe sprijinul claselor muncitoare trezite şi inspirate de credinţa în inevitabilitatea istorică a victoriei lor, au reprezentat această alternativă în majoritatea ţărilor din Europa (vezi *Age of Empire*, capitolul 5). Se părea că era nevoie numai de un semnal pentru ca popoarele să se ridice ca să înlocuiască sistemul capitalist cu cel socialist şi să transforme astfel suferinţele lipsite de sens ale războiului mondial în ceva pozitiv, şi anume în durerile facerii şi frămîntările unei lumi noi. Revoluţia rusă sau, mai exact, revoluţia bolşevică din octombrie 1917 a declarat că ea este acest semnal pentru întreaga lume, devenind astfel pentru istoria acestui secol un eveniment la fel de important ca şi Revoluţia Franceză pentru secolul al nouăsprezecelea. Într-adevăr, nu este o întîmplare că istoria Scurtului secol douăzeci, aşa cum este definită în acest volum, coincide de fapt cu viaţa statului născut din Revoluţia din Octombrie.

Totuşi, Revoluţia din Octombrie a avut repercusiuni mult mai adînci şi mai globale decît strămoşul său francez. Dacă ideile Revoluţiei Franceze, aşa cum este acum evident, le-au depăşit pe cele bolşevice, consecinţele practice ale lui 1917 au fost mult mai grave şi mai îndelungate decît cele ale lui 1789. Revoluţia din Octombrie a produs cea mai formidabil organizată mişcare revoluţionară din istoria modernă. Extinderea ei globală nu are echivalent de la cuceririle Islamului în primul său secol de existenţă. La doar treizeci sau patruzeci de ani după sosirea lui Lenin în gara Finlandeză din Petrograd, o treime din omenire se afla sub regimuri derivate direct din "Cele zece zile care au zguduit lumea" ("Ten Days That Shook the World", Reed, 1919) şi din modelul organizatoric al lui Lenin, Partidul Comunist. Majoritatea acestor regimuri au urmat Uniunea Sovietică după un al doilea val de revoluţii care a luat naştere în cea de-a doua fază a îndelungatului război mondial din 1914-'45. Capitolul de faţă tratează revoluţia socialistă împărţită convenţional în două părţi, concentrîndu-se totuşi asupra revoluţiei din 1917.

În Scurtul secol douăzeci comunismul sovietic a pretins că este o alternativă şi un sistem superior celui capitalist, astfel spus, un sistem predestinat să triumfe asupra capitalismului. O mare parte din această

perioadă pînă şi cei care i-au respins pretenţiile la superioritate erau departe de a fi convinşi că nu va triumfa. Şi, cu excepţia anilor 1933-1945 (vezi capitolul 5), politica internaţională a întregului secol douăzeci, de la Revoluţia din Octombrie încoace, poate fi caracterizată ca o luptă a forţelor vechii ordini împotriva revoluţiei sociale, întruchipate de URSS, ţările aliate cu ea sau dependente de ea.

Pe măsură ce Scurtul secol douăzeci înainta, această imagine a politicii mondiale ca un duel între forţele celor două sisteme sociale rivale (fiecare, după 1945, s-a mobilizat în spatele unei puteri care avea controlul armelor de distrugere globală) devenea din ce în ce mai neclară. Acum putem înţelege de ce a fost posibil aşa ceva. Deoarece Revoluţia din Octombrie s-a considerat mult mai intolerantă faţă de compromisuri decît Revoluţia Franceză în perioada sa iacobină, fiind mai puţin un eveniment naţional şi mai mult unul mondial. Ea nu a fost făcută pentru a aduce libertatea şi socialismul doar în Rusia, ci pentru a produce revoluţia proletară mondială. În concepţia lui Lenin şi a tovarăşilor săi, victoria bolşevismului în Rusia era prima bătălie din campania bolşevizării întregii lumi.

Faptul că Rusia ţaristă era coaptă pentru revoluţie, merita din plin o revoluţie, şi că o asemenea revoluţie într-adevăr va răsturna cu siguranţă ţarismul, a fost acceptat de orice privitor conştient al spectacolului mondial de după 1870 (vezi *Age og Empire*, capitolul 12). După 1906, cînd ţarismul fusese, de fapt, îngenunchear de revoluţie, nimeni nu se mai îndoia de acest lucru. Unii istorici încearcă, retrospectiv, să demonstreze că Rusia ţaristă, dacă nu ar fi suferit accidentul din primul război mondial şi revoluţia bolşevică, ar fi evoluat spre o societate industrială liberal-capitalistă înfloritoare, dar, evident, aceşti profeţi nu puteau fi găsiţi înainte de 1914. Într-adevăr, regimul ţarist abia de-şi reveni din revoluţia din 1905, cînd, indecis şi incompetent ca totdeauna, s-a pomenit din nou agitat de un val de nemulţumiri sociale care creştea rapid. Fără loialitatea solidă a armatei, a poliţiei şi a serviciului civil din ultimele luni dinainte de izbucnirea războiului, ţara părea din nou, pentru a cîta oară, în faţa unei erupţii. La fel ca în atîtea alte ţări beligerante, entuziasmul de masă şi patriotismul de după izbucnirea războiului au aplanat într-un fel situaţia politică — deşi, în cazul Rusiei, nu pentru multă vreme. În 1915 problemele guvernului ţarist păreau din nou insurmontabile. Nimic nu a fost mai puţin surprinzător şi mai puţin neaşteptat decît revoluţia din martie 1917*, care

* Din cauză că Rusia mai utiliza calendarul iulian, care era cu treisprezece zile în urma calendarului gregorian, adoptat peste tot în lumea creştină sau occidentală, revoluţia din februarie a fost înfăptuită de fapt în martie, cea din octombrie — pe 7 noiembrie. Revoluţia din Octombrie a reformat calendarul rus, cît şi ortografia

a înlăturat monarhia rusă şi care a fost salutată de întreaga opinie publică occidentală, cît şi de poziţiile oficiale ale statelor.

Şi totuşi, cu excepţia acelor romantici care vedeau clar drumul ce ducea de la practicile colective ale comunităţii rurale ruseşti spre un viitor socialist, pentru întreaga lume faptul că o revoluţie rusă ar putea fi sau deveni socialistă trezea îndoieli serioase. Condiţiile pentru o asemenea transformare lipseau cu desăvîrşire într-o ţară agrară care întruchipa sărăcia, ignoranţa şi înapoierea şi în care proletariatul industrial, acel gropar al capitalismului după prezicerile lui Marx, era o minoritate insignifiantă, deşi strategic localizată reuşit. Înşişi revoluţionarii marxişti ruşi erau conştienţi de aceste lucruri. Luată în sine, răsturnarea ţarismului şi a sistemului feudal ar fi putut produce o "revoluţie burgheză". Lupta de clasă dintre burghezie şi proletariat (care, după Marx, putea avea un singur rezultat) ar fi continuat atunci în noi condiţii politice. Desigur, Rusia nu a existat în izolare, iar o revoluţie în acea ţară enormă, întinzîndu-se de la graniţele cu Japonia pînă la cele cu Germania, şi al cărei guvern era una dintre "marile puteri" care controlau situaţia în lume, ar fi avut consecinţe internaţionale majore. Însuşi Karl Marx, la sfîrşitul vieţii sale, spera că o revoluţie rusă ar putea acţiona ca un detonator, pentru revoluţiile proletare socialiste în ţările occidentale mai dezvoltate din punct de vedere industrial, unde erau prezente toate condiţiile pentru producerea acestor revoluţii. Aşa cum vom vedea, către sfîrşitul primului război mondial se părea că lucrurile se vor întîmpla anume astfel.

A existat o singură complicaţie. Dacă Rusia nu era gata pentru revoluţia proletară socialistă a marxiştilor, ea nu era gata nici pentru "revoluţia burgheză" liberală. Chiar şi cei care nu doreau să realizeze mai mult decît atît erau nevoiţi să găsească o cale care nu se baza pe forţele mici şi slabe ale burgheziei liberale ruse, o populaţie minoritară neavînd nici statutul moral, nici suportul public şi nici tradiţia instituţională a unui guvern reprezentativ în care ar fi putut pătrunde. Cadeţii, partidul liberalismului burghez, aveau mai puţin de 2,5 % din deputaţii Adunării Constituante liber alese (şi repede dizolvate) din 1917-'18. Fie că o Rusie burghezo-liberală trebuia să fie cucerită de ţăranii şi muncitorii care nu ştiau şi nici nu se interesau ce înseamnă o revoluţie sau o Rusie burghezo-liberală, fie că — şi acest fapt părea mai plauzibil — forţele care fac revoluţia s-ar ridica deasupra nivelului burghezo-liberal, la unul mai radical ("revoluţia per-

---

rusă, demonstrînd astfel puterea impactului produs de ea, deoarece este bine cunoscut că introducerea unor asemenea mici schimbări de obicei necesită cutremure socio-politice mari. Cea mai durabilă şi universală consecinţă a Revoluţiei Franceze este sistemul metric.

manentă", dacă folosim expresia utilizată de Marx şi reluată în timpul revoluţiei din 1905 de tînărul Troţki). În 1917, Lenin, ale cărui intenţii nu depăşeau cu mult o Rusie burghezo-democratică în 1905, a conchis că, în cursa revoluţionară rusă, calul liberal nu este cel pe care va trebui să mizeze. Era, de altfel, o apreciere realistă. Totuşi, în 1917, pentru el, ca şi pentru ceilalţi marxişti ruşi şi neruşi, era foarte limpede că în Rusia încă nu existau condiţii pentru o revoluţie socialistă. Pentru revoluţionarii marxişti din Rusia, revoluţia lor trebuia să se extindă în altă parte.

Dar nimic nu părea mai sigur decît faptul că aşa şi se va întîmpla, din motiv că Marele Război se încheiase cu un declin politic şi o criză revoluţionară larg răspîndite, în special în statele beligerante învinse. În 1918 conducătorii celor patru ţări învinse (Germania, Austro-Ungaria, Turcia şi Bulgaria) şi-au pierdut tronurile. Plus ţarul rus, învins de Germania şi plecat deja în 1917. Mai mult decît atît, agitaţia socială, aproape ajungînd la revoluţie în Italia, a zguduit pînă şi beligeranţii europeni din tabăra învingătoare.

Aşa cum am văzut, societăţile din Europa beligerantă au început să se încovoaie sub presiunile extraordinare ale războiului de masă. Primul val de patriotism care urmase izbucnirii războiului scăzuse. În 1916 oboseala provocată de război se transformase într-o ostilitate reţinută şi mocnită şi regresă într-un măcel fără caracter decisiv şi aparent fără sfîrşit, pe care nimeni nu părea că doreşte să-l încheie. Dacă în 1914 adversarii războiului se simţeau neputincioşi şi izolaţi, prin 1916 ei puteau considera că vorbesc în numele majorităţii. Cît de mult se schimbase situaţia s-a văzut la 28 octombrie 1916, cînd Friedrich Adler, fiul liderului şi fondatorului partidului socialist austriac, l-a asasinat cu sînge rece pe prim-ministrul austriac, contele Stürgkh, într-o cafenea vieneză. Acesta a fost un gest public împotriva războiului.

Stările de spirit antimilitariste în mod firesc au contribuit la creşterea popularităţii socialiştilor, care reveneau din ce în ce mai mult la activitatea lor de opoziţie faţă de război, practicată pe larg înainte de 1914. Într-adevăr, unele partide (în Rusia, Serbia şi Marea Britanie — Partidul Independent al Muncii) nu au încetat să denigreze războiul şi, chiar acolo unde partidele socialiste l-au sprijinit, inamicii săi cei mai fermi urmau să fie căutaţi în rîndurile primelor*. În acelaşi timp, în toate marile ţări beligerante mişcarea muncitorească din vastele industrii de armament a devenit un centru al activităţii antimilitariste. Activiştii sindicali din eşalonul de jos al acestor

* În 1917 un important Partid Social-Democrat, cel al Germaniei (USPD), s-a despărţit din acest motiv de majoritatea socialiştilor (SPD) care au continuat să sprijine războiul.

fabrici ("shop stewards" în Marea Britanie; "Betriebsobleute" în Germania) au ajuns să fie porecliţi astfel pentru radicalismul lor. Artificierii şi mecanicii din noile nave-fabrici plutitoare, dotate cu înalte tehnologii, s-au mişcat în aceeaşi direcţie, devenind şi ei radicali. Şi în Rusia, şi în Germania, bazele navale importante (Kronstadt, Kiel) urmau să devină centre ale revoluţiei, iar ceva mai tîrziu, o revoltă în flota franceză din Marea Neagră urma să oprească intervenţia militară franceză împotriva bolşevicilor în timpul războiului civil din Rusia din 1918-'20. Revolta împotriva războiului devenea din ce în ce mai puternică. Nu e de mirare că cenzorii austro-ungari, citind corespondenţa soldaţilor lor, au început să remarce o schimbare a dispoziţiei. "Dacă bunul Dumnezeu ne-ar aduce pacea" s-a transformat în "Nu mai putem, ne-am săturat" sau chiar "Se zice că socialiştii vor face pace".

Nu este surprinzător, deoarece — încă o dată potrivit cenzorilor habsburgici — revoluţia rusă a fost primul eveniment politic de la izbucnirea războiului care să fie oglindit chiar şi în scrisorile văduvelor ţăranilor şi muncitorilor. Şi, deloc surprinzător că, anume după ce Revoluţia din Octombrie a adus la putere bolşevicii lui Lenin, tendinţele de pace şi revoluţia socială s-au unit: o treime din scrisorile cenzurate între noiembrie 1917 şi martie 1918 aşteptau pacea din partea Rusiei, o treime de la revoluţie, iar 20 la sută — de la combinaţia dintre cele două. Faptul că o revoluţie rusă ar fi avut repercusiuni internaţionale majore era cert: chiar şi prima revoluţie, cea din 1905-'06, zguduise vechile imperii, de la Austro-Ungaria, prin Turcia şi Persia, pînă în China (vezi *Age of Empire*, capitolul 12). În 1917 întreaga Europă devenise un butoi cu explozibil social cu fitilul aprins.

II

Rusia, coaptă pentru revoluţia socială, istovită de război, a fost primul dintre regimurile Europei Centrale şi de Est care urmau să se prăbuşească sub loviturile şi presiunile primului război mondial. Explozia era aşteptată, deşi nimeni nu putea să prevadă momentul şi cauza detonării. Cu cîteva săptămîni înainte de revoluţia din februarie, Lenin, aflat în exil în Elveţia, se întreba dacă va ajunge să o vadă. De fapt, regimul ţarului s-a prăbuşit cînd o demonstraţie a femeilor din clasa muncitoare (cu ocazia "Zilei Femeii" a mişcării socialiste — 8 martie), combinată cu închiderea celebrei uzine metalurgice Putilov, urma să producă o grevă generală şi invadarea

centrului capitalei*, în principal, pentru a cere pîine. Fragilitatea regimului a fost dezvăluită atunci cînd trupele ţarului, chiar şi cazacii întotdeauna loiali, au ezitat, apoi au refuzat să atace mulţimea şi au început să fraternizeze cu ea. După patru zile de revolte şi haos, ţarul a abdicat, pentru a fi înlocuit de un "guvern provizoriu" liberal, susţinut de aliaţii occidentali ai Rusiei, care se temeau că regimul ţarului, disperat, ar putea să se retragă din război şi ar semna o pace separată cu Germania. Patru zile de ciocniri de stradă, fără conducători şi tactici, au pus capăt unui imperiu*. Mai mult: Rusia era atît de pregătită pentru revoluţia socială, încît masele din Petrograd imediat au considerat căderea ţarului ca proclamare a libertăţii universale, a egalităţii şi, respectiv, a democraţiei. Extraordinara realizare a lui Lenin a fost transformarea acestei revolte populare necontrolabilă într-o putere sovietică.

Astfel, în locul unei Rusii liberale şi constituţionale orientate către Occident, pregătiră şi dornică să-i înfrunte pe germani, a ieşit un vid revoluţionar: un "guvern provizoriu" fără putere, de o parte, şi, de cealaltă, o mulţime de "consilii" (soviete) de votanţi care au ţîşnit spontan peste tot, ca ciupercile după ploaie.** Acestea au avut, de fapt, dreptul de veto, dar nu au ştiut deloc ce să facă cu el. Diferitele partide şi organizaţii revoluţionare — bolşevicii şi menşevicii social-democraţi, social-revoluţionari, precum şi numeroase fracţiuni mai mici ale stîngii —, ieşind din ilegalitate, au încercat să se încadreze şi ele în aceste soviete, pentru a le coordona şi a le converti de partea lor, deşi iniţial Lenin le-a văzut ca o alternativă pentru guvern ("Toată puterea sovietelor!"). Totuşi, este limpede că, după căderea ţarului, foarte puţini cetăţeni simpli au ştiut ce reprezintă acele partide revoluţionare, iar dacă ştiau, puţini se puteau descurca în programele lor contradictorii. Ceea ce ştiau ei era că nu mai acceptă autoritatea — nici chiar autoritatea revoluţionarilor care pretindeau că ştiu ce să facă.

Necesitatea de bază a sărăcimii de la oraşe era pîinea. Muncitorii cereau în plus salarii mai bune şi un program mai scurt de lucru. Necesitatea de bază a 80 % dintre ruşii care trăiau din agricultură era, ca totdeauna,

---

* Jertfele, mai mari decît în Revoluţia din Octombrie, au fost relativ puţine: 53 de ofiţeri, 602 soldaţi, 73 de poliţişti şi 587 de cetăţeni ucişi sau grav răniţi (W. H. Chamberlin, 1965, vol. I, p. 85).

** Asemenea "consilii", înrădăcinate, se pare, în comunităţile rurale ruseşti cu autoadministrare, au apărut ca entităţi politice printre muncitorii fabricilor în timpul revoluţiei din 1905. Din moment ce adunările delegaţilor direct aleşi erau cunoscute muncitorilor organizaţi de peste tot, şi apelau la sensul lor integrant de democraţie, termenul "soviet", uneori, dar nu totdeauna, tradus în limbajele locale (consilii; rade etc.), a avut un puternic ecou internaţional.

pămîntul. Amîndouă categoriile au căzut de acord că doreau sfîrşitul războiului, în ciuda faptului că masa de soldaţi-ţărani care formau armata era la început nu împotriva luptei ca atare, ci împotriva disciplinei severe şi a atitudinii proaste a ofiţerilor-aristocraţi. Acest slogan, "Pîine, Pace, Pămînt", a cîştigat rapid încrederea maselor, bolşevicii lui Lenin au crescut numeric vertiginos — de la un grup de cîteva mii în martie 1917 la un sfert de milion la începutul verii aceluiaşi an. Contrar mitologiei războiului rece, care l-a văzut pe Lenin în principal ca organizator de lovituri de stat, singura avere reală pe care el şi bolşevicii lui au deţinut-o a fost abilitatea de a afla ce doreau masele şi de a conduce folosind observaţiile făcute "pe teren". Cînd, de exemplu, Lenin a recunoscut că, în contradicţie cu programul socialist, ţăranii doreau o împărţire a pămîntului în ferme de familie, nu a ezitat nici o clipă să-i antreneze pe bolşevici în această formă a individualismului economic.

Invers, Guvernul Provizoriu şi susţinătorii săi au suferit eşec recunoscîndu-şi neputinţa lor de a face Rusia să asculte de legile şi decretele lui. Cînd conducătorii de întreprinderi au încercat să restabilească disciplina muncii, ei doar au radicalizat cerinţele muncitorilor. Cînd Guvernul Provizoriu a încercat în iunie 1917 să lanseze armata într-o nouă ofensivă, soldaţii-ţărani au plecat acasă pentru a participa la împărţirea pămîntului. Revoluţia s-a răspîndit de-a lungul liniilor de cale ferată care îi duceau acasă pe soldaţi. Nu era încă momentul pentru răsturnarea Guvernului Provizoriu, dar, în vara lui 1917, radicalizarea a mers în ritm susţinut şi în cadrul armatei. Ţărănimea i-a susţinut cu ardoare pe urmaşii narodnicilor (vezi *Era capitalului*, capitolul 9), cît şi pe social-revoluţionari, în ciuda faptului că aceştia au dezvoltat o aripă stîngă mai radicală care i-a apropiat mult de bolşevici, fapt care în scurt timp i-a adus, după revoluţie, la cîrma statului.

Din cauză că bolşevicii — care apoi au devenit un partid al muncitorilor — şi-au găsit susţinători în marile oraşe, în special în capitală, Petrograd, şi la Moscova, şi au cîştigat rapid teren în cadrul armatei, soarta Guvernului Provizoriu devenea din ce în ce mai neclară; în special atunci cînd acesta a fost nevoit să apeleze la forţele revoluţionare din capitală pentru a înfrînge în luna august o încercare de lovitură de stat a unui general monarhist. Terenul mare cîştigat de adepţii lor i-a determinat pe bolşevici să ia puterea cu forţa. De fapt, cînd a venit momentul, puterea nu prea mai trebuia cucerită — ea putea fi doar culeasă. S-a tot vorbit că mai mulţi oameni au fost răniţi la turnarea filmului *Octombrie* (1927) al lui Eisenstein decît au fost răniţi în timpul asaltului Palatului de Iarnă de la 7 noiembrie 1917. Guvernul Provizoriu s-a dizolvat imediat.

De la căderea Guvernului Provizoriu pînă în zilele noastre, Revoluţia din Octombrie a fost prilej de nenumărate polemici. Multe păreri despre ea sînt preconcepute. Problema reală nu este dacă revoluţia a fost un puci sau o lovitură de stat, dată de antidemocratul Lenin, aşa cum au caracterizat-o istoricii anticomunişti, dar ce trebuia să urmeze după căderea Guvernului Provizoriu. Încă de la începutul lunii septembrie, Lenin a încercat să convingă elementele ezitante din partidul său nu numai că puterea le-ar fi putut scăpa cu uşurinţă dacă nu ar fi pus mîna pe ea printr-o acţiune planificată într-un timp posibil scurt, cît această putere mai era încă în mîinile lor, ci — poate cu aceeaşi urgenţă — să răspundă la întrebarea: "Pot oare bolşevicii să menţină puterea?" în cazul în care ar fi pus mîna pe ea. Într-adevăr, ce ar fi putut face cineva care încerca să guverneze erupţia vulcanică a Rusiei revoluţionare? Nici un partid, cu excepţia bolşevicilor lui Lenin, nu era pregătit să-şi asume această responsabilitate; iar broşura lui Lenin ("Pot oare bolşevicii să ia puterea?") sugerează că nu toţi bolşevicii erau atît de hotărîţi ca el. Dată fiind situaţia politică favorabilă din Petrograd, Moscova şi din cadrul armatelor din nord, cazul termenului scurt pentru a lua puterea imediat, mai curînd decît să se întîmple noi evenimente, era realmente dificil de soluţionat. Contrarevoluţia militară deja începuse. Un guvern disperat mai degrabă ar fi putut preda Petrogradul armatei germane, care se afla deja la graniţa nordică a actualei Estonii, adică la cîţiva kilometri de capitală, decît să dea cale liberă puterii sovietice. Lenin nu a ezitat niciodată să privească în faţă şi aspectele cele mai sumbre ale realităţii. Dacă bolşevicii nu reuşeau să prindă momentul, "un val de adevărată anarhie ar fi putut deveni mai puternic decît noi". În ultimă instanţă, argumentul lui Lenin nu a făcut decît să convingă partidul său. Dacă un partid revoluţionar nu lua puterea cînd momentul istoric şi masele erau pregătite pentru aceasta, prin ce s-ar fi deosebit el de un partid nerevoluţionar?

Perspectiva pe termen lung era problematică, chiar presupunînd că preluarea puterii de la Petrograd şi Moscova ar fi putut fi extinsă în restul Rusiei şi menţinută acolo împotriva anarhiei şi contrarevoluţiei. Propriul program al lui Lenin de a angaja noul guvern al sovietelor (adică ceea ce a fost iniţial partidul bolşevic) în "transformarea socialistă a Republicii Rusia" a fost în principal un joc de noroc, care a avut ca scop şi convertirea revoluţiei ruse într-o revoluţie mondială sau cel puţin europeană. Cine — repeta el destul de des — îşi putea imagina că victoria socialismului "poate veni... fără a distruge complet burghezia rusă şi cea europeană"? Între timp, condiţia numărul unu de existenţă a bolşevicilor, ba chiar singura, era să

reziste. Noul regim făcuse încă prea puţin pentru socialism, cu excepţia declarării acestuia ca obectiv primordial, al preluării băncilor şi declarării "controlului muncitoresc" asupra conducerilor întreprinderilor, astfel punîndu-şi amprenta pe ceea ce ei continuaseră oricum să facă şi după revoluţie, în timp ce îi convingeau pe toţi să menţină în funcţiune producţia.*

Iar noul regim s-a menţinut. A supravieţuit unei păci impuse de Germania la Brest-Litovsk, cu cîteva luni înainte ca germanii înşişi să fie înfrînţi, pace care a desprins Polonia, provinciile baltice, Ucraina şi părţi substanţiale din sudul şi vestul Rusiei, la fel ca şi Transcaucazia (Ucraina şi Transcaucazia au fost ulterior recuperate). Aliaţii nu au văzut nici un motiv să fie mai generoşi cu centrul subversiunii mondiale. Diferite armate şi regimuri contrarevoluţionare ("albe"), finanţate de aliaţi, s-au ridicat împotriva Sovietelor. Pe pămîntul rusesc au fost trimise trupe britanice, franceze, americane, japoneze, poloneze, sîrbe, greceşti şi româneşti. În cele mai grele momente ale războiului civil din 1918-'20, Rusia Sovietică era redusă monstruos la un teritoriu închis între Rusia de nord şi centrală undeva prin regiunea Uralului şi actualele state baltice, cu excepţia micuţului deget întins al Leningradului, care arată către golful Finic. Singurii aliaţi ai noului regim, din moment ce improvizase o Armată Roşie în ultimă instanţă victorioasă, erau incompetenţa şi dezbinarea din sînul "albilor", capacitatea acestora de a dispune ţărănimea rusă împotriva lor, plus suspiciunea bine implantată printre puterile occidentale că soldaţii şi marinarii lor nu vor lupta împotriva bolşevicilor la sfîrşitul anului 1920. Astfel, bolşevicii au învins.

Aşadar, contrar aşteptărilor, Rusia Sovietică a supravieţuit. Bolşevicii şi-au păstrat şi realmente şi-au extins puterea nu numai mai mult decît Comuna din Paris din 1871 (aşa cum nota Lenin cu mîndrie şi uşurare după două luni şi cincisprezece zile de dictatură a proletariatului), dar pe parcursul unor ani de criză continuă şi de catastrofă, de cucerire germană şi pace impusă, pierderi de teritoriu, contrarevoluţie, război civil, intervenţie armată străină, foamete şi distrugere economică. Nu exista strategie sau perspectivă deoarece se lupta pentru supravieţuirea de moment. Urmau să fie luate decizii imediate, care să soluţioneze problemele supravieţuirii, fără de care nu ar fi avut rost nici o strategie.

* "Le-am spus: faceţi ce vreţi, luaţi tot ce vreţi, vă vom sprijini, dar aveţi grijă ca producţia să continue. Faceţi lucruri folositoare, veţi face şi greşeli, dar veţi învăţa" (Lenin: Raportul activităţii Consiliului Comisarilor Poporului, 11/24 ianuarie 1918, Lenin, 1970, p. 551).

Unul cîte unul, paşii necesari au fost făcuţi. Cînd noua republică sovietică a ieşit din colaps, s-a constatat că o luase într-o direcţie foarte îndepărtată de cea pe care o expuse Lenin în gara Finlandeză.

Şi totuşi, revoluţia a rezistat. Aceasta s-a întîmplat din trei motive majore: în primul rînd, ea deţinea un instrument cu putere unică, în fapt cu o putere în stare să edifice un stat, prin cei 600 000 de membri ai puternic centralizatului şi disciplinatului partid comunist. Oricare ar fi fost rolul său înainte de revoluţie, acest model organizaţional, propagat şi apărat neobosit de Lenin încă din 1902, a jucat rolul central în conducerea statului după revoluţie. De fapt, toate regimurile revoluţionare din Scurtul secol douăzeci au adoptat o variantă a acestuia. În al doilea rînd, era unicul guvern capabil să menţină Rusia ca stat, astfel bucurîndu-se de un sprijin considerabil din partea patrioţilor ruşi, de exemplu a ofiţerilor, fără de care noua Armată Roşie nu ar fi fost viabilă. Pentru aceştia, cît şi pentru istoricul care priveşte retrospectiv, alegerea din 1917-'18 nu se face între o Rusie liberal-democratică şi una non-liberală, ci între Rusia şi dezintegrarea ei. Spre deosebire de celelalte imperii arhaice învinse — Austro-Ungaria şi Imperiul Otoman —, revoluţia bolşevică a menţinut cea mai mare parte din teritoriul multinaţional al vechiului stat ţarist, cel puţin pentru încă şaptezeci şi patru de ani. Cel de-al treilea motiv a fost că revoluţia i-a dat ţăranimii pămînt. În momentele de cotitură, mulţimea enormă a ţăranilor din Marea Rusie — talpa ţării şi grosul armatei — au considerat înţelept să stea mai bine sub "roşii" decît sub moşierimea revenită. Această atitudine a ţăranilor le-a dat bolşevicilor un mare avantaj în războiul civil din 1918-'20. Dar ţăranii ruşi s-au dovedit prea optimişti.

III

Revoluţia mondială, care ar fi justificat decizia lui Lenin de a îndrepta Rusia pe calea socialismului, nu a mai avut loc. Iar prin aceasta, Rusia Sovietică a avut parte de o generaţie de sărăciţi şi de o izolare îndelungată de restul lumii. Opţiunile pentru viitoarea sa dezvoltare au fost determinate, sau cel puţin delimitate (vezi capitolele 13 şi 16). Încă un val de revoluţie a traversat globul în cei doi ani de după Octombrie '17, şi speranţele fermilor bolşevici nu au părut nereale. "Volker, hort die Signale" ("Popoare, ascultaţi semnalele") a fost primul vers al refrenului din *Internaţionala* germană. Semnalele au sosit, tari şi

limpezi, de la Petrograd şi, după ce capitala rusească a fost transferată în 1918 într-o localitate din adîncul ţării, mai în siguranţă, la Moscova*, au fost auzite oriunde au acţionat mişcările muncitoreşti şi socialiste, indiferent de ideologia lor, ba chiar şi mai departe. Sovietele erau formate pînă şi de muncitorii de la tutun din Cuba, unde puţină lume ştia înainte de aceasta de Rusia. Anii 1917-'19 au devenit cunoscuţi în Spania ca "bienala bolşevică", deşi stînga locală era profund anarhistă, adică, din punct de vedere politic, situată la polul opus faţă de Lenin. Mişcări studenţeşti revoluţionare au izbucnit la Pekin (Beijing) în 1919 şi Cordoba (Argentina) în 1918, pentru ca să se răspîndească în curînd în toată America Latină şi să nască conducători şi partide locale revoluţionare de tip marxist. În 1917 în Mexic, unde revoluţia locală îşi atinse apogeul, militantul naţionalist al indienilor americani M. N. Roy a fost şi el influenţat de ideile marxist-leniniste. El a declarat afinitatea revoluţiei mexicane cu Rusia revoluţionară: Marx şi Lenin au devenit, deopotrivă cu Moctezuma şi Emiliano Zapata, lideri ai muncitorilor indieni, icoanele sale. Ei pot fi văzuţi şi astăzi pe grandioasele picturi murale ale pictorilor oficiali ai ţării. La numai cîteva luni după Revoluţia din Octombrie, Roy se afla la Moscova, pentru a juca un rol foarte important în formarea noii politici de eliberare colonială a Internaţionalei Comuniste. În parte prin socialiştii olandezi rezidenţi, ca Henk Sneevliet, Revoluţia din Octombrie şi-a pus imediat amprenta pe cea mai importantă organizaţie de masă a mişcării de eliberare naţională din Indonezia, Sarekat Islam. "Această acţiune a poporului rus, scria un ziar de provincie turcesc, se va transforma în soare şi va lumina întreaga omenire". În adîncul inaccesibil al continentului australian, durii crescători de oi (în mare parte catolici irlandezi), fără nici o educaţie politică, au salutat ţara sovietelor ca stat al muncitorilor. În Statele Unite, cea mai puternică dintre comunităţile socialiste ale imigranţilor, cea finlandeză, s-a convertit la comunism organizînd în aridele aşezări de mineri din Minnesota mitinguri "unde doar menţionarea numelui lui Lenin făcea să le bată mai tare inimile... Într-o

* Capitala Rusiei ţariste era Sankt Petersburg, care suna prea german, şi deci denumirea a fost schimbată în primul război mondial în Petrograd. După moartea lui Lenin, oraşul a devenit Leningrad (1924), iar după prăbuşirea URSS s-a revenit la numele originar. Uniunea Sovietică (urmată de sateliţii săi, în majoritate slavi) a fost afectată în mod deosebit de toponimia politică. Totul depindea de cotiturile din soarta partidelor. Astfel, Ţariţîn de pe Volga a devenit Stalingrad, scena unei bătălii epice din cel de-al doilea război mondial, iar după moartea lui Stalin, Volgograd. La vremea cînd a fost scrisă cartea de faţă, avea încă acest nume.

tăcere mistică, aproape extaz religios, admiram tot ce venea din Rusia" (Koivisto, 1983). În scurt timp, Revoluţia din Octombrie a fost recunoscută în plan universal ca un eveniment care a zguduit lumea.

Mulţi dintre cei care s-au ciocnit faţă în faţă cu revoluţia au devenit bolşevici convinşi şi viitori lideri comunişti ai ţărilor lor — de la prizonierii de război întorşi în patrie, aşa cum a fost mecanicul croat Iosip Broz (Tito), pînă la ziariştii care se aflau în Rusia, aşa ca Arthur Ransome de la Manchester Guardian, o figură mai puţin politică, în schimb cunoscută ca autor de încîntătoare cărţi pentru copii. O figură şi mai puţin bolşevică, scriitorul ceh Jaroslav Hašek — viitorul autor al capodoperei *Aventurile bravului soldat Švejk* — s-a aflat, pentru prima oară în viaţă, în postura de militant pentru o cauză şi, ceea ce este şi mai uimitor, se pretinde cumpătat şi echilibrat. A participat la războiul civil în calitate de comisar al Armatei Roşii, după care a revenit la rolul mult mai familiar de anarhist boem din Praga şi beţivan, lucru pe care Rusia postrevoluţionară l-a dezaprobat.

Oricum, evenimentele din Rusia au fost o sursă de inspiraţie nu numai pentru revoluţionari, ci şi, mult mai important pentru noi, revoluţii. În ianuarie 1918, la cîteva săptămîni după asaltul Palatului de Iarnă, şi în vreme ce bolşevicii încercau cu disperare să negocieze pacea atît de necesară cu armata germană care înainta, un val de greve politice de masă şi demonstraţii antirăzboinice a trecut prin Europa Centrală, începînd cu Viena, trecînd prin Budapesta şi regiunile cehe înspre Germania, şi culminînd cu revolta marinarilor din flota austro-ungară din Marea Adriatică. Din cauză că ultimele îndoieli în legătură cu înfrîngerea Puterilor Centrale s-au risipit, armatele acestora în cele din urmă s-au destrămat. În septembrie, soldaţii ţărani bulgari s-au dus pe la casele lor, şi-au proclamat ţara republică şi au pornit în marş spre Sofia. În octombrie, monarhia Habsburgilor s-a destrămat în urma bătăliilor pierdute de frontul italian. Noi state naţionale şi-au proclamat independenţa, în speranţa (justificată) că Aliaţii victorioşi le vor prefera pe ele în defavoarea revoluţiei bolşevice. Şi, într-adevăr, prima reacţie occidentală la apelul bolşevicilor către popoare de a face pace — şi publicarea tratatelor secrete conform cărora Aliaţii au împărţit Europa după bunul lor plac — fuseseră cele Paisprezece Puncte ale preşedintelui Wilson, care au contrapus sentimentul naţional apelului internaţional al lui Lenin. O zonă de mici state naţionale urma să formeze un fel de carantină pentru virusul roşu. La începutul lunii noiembrie, marinarii şi soldaţii germani revoltaţi au răspîndit revoluţia de la baza maritimă Kiel prin toată Germania. A fost proclamată republica, iar împăratul s-a retras în Ţările de Jos, pentru a fi înlocuit de un fost şclar social-democrat în calitate de şef al statului.

Revoluţia, care astfel schimbase toate regimurile de la Vladivostok la Rin, era o revoltă împotriva războiului. Încheierea păcii a atenuat mult din forţa ei potenţială. Programul social al revoluţiei rămînea încă destul de neclar. El consta din patru articole: pămîntul, suspiciunea faţă de oraşele mari, pentru străini (în special evrei) şi pentru guverne. Aceasta i-a făcut pe ţărani revoluţionari, dar nu bolşevici, în mari părţi din Europa Centrală şi de Est, cu excepţia Germaniei (dar nu şi a unei părţi a Bavariei), Austriei şi în mare parte a Poloniei. Ei trebuiau împăcaţi cu o reformă agrară chiar şi în ţări conservatoare contrarevoluţionare, cum erau România şi Finlanda. Pe de altă parte, acolo unde constituiau majoritatea populaţiei, ţăranii ofereau garanţia că socialiştii nu vor cîştiga alegerile democratice generale. Acest lucru nu a creat în mod obligatoriu bastioane de conservatorism politic ţărănesc, ci a handicapat în mod fatal socialiştii democraţi; sau — ca în Rusia Sovietică — i-a obligat prin presiuni să renunţe la democraţie. Astfel, bolşevicii, care ceruseră o Adunare Constituantă (o tradiţie revoluţionară ce se trăgea de la 1789), au şi dizolvat-o imediat ce s-a întrunit, la cîteva săptămîni după Revoluţia din Octombrie. De asemenea întemeierea cîtorva noi mici state naţionale de-a lungul liniilor wilsoniene, deşi foarte departe de a elimina conflictele naţionale în zona revoluţiilor, a redus mult anvergura revoluţiei bolşevice. De fapt, aceasta a şi fost intenţia pacificatorilor aliaţi.

Pe de altă parte, influenţa revoluţiei ruse asupra transformărilor europene din 1918-'19 a fost atît de evidentă, încît cu greu s-ar fi putut simţi la Moscova vreo notă de scepticism în legătură cu perspectiva răspîndirii ideilor revoluţionare în rîndul proletariatului mondial. Pentru un istoric — şi chiar pentru unii revoluţionari locali — era clar că Germania imperială, un stat de o stabilitate socială şi politică remarcabilă, cu o mişcare muncitorească puternică, dar moderată, ar prefera experimentele de război celor revoluţionare. Spre deosebire de Rusia ţaristă sau şubreda Austro-Ungarie; spre deosebire de Turcia, proverbialul "bolnav al Europei"; spre deosebire de sălbaticii colecţionari de arme din munţii din zona de sud-est a continentului, Germania era ţara în care revoluţiile erau practic imposibile. Şi, într-adevăr, în condiţiile situaţiilor revoluţionare din Rusia şi Austro-Ungaria, masele de soldaţi, marinari şi muncitori germani au rămas foarte moderate şi respectuoase faţă de legi, precum le-au descris glumele, probabil apocrife, ale revoluţionarilor ruşi ("Acolo unde există o notă care interzice publicului să calce iarba, insurgenţii germani vor merge numai pe cărare").

Totuşi, Germania era ţara în care marinarii revoluţionari au purtat stindardul sovietelor prin ţară, unde consiliul unui soviet de muncitori şi

soldaţi berlinezi a numit un guvern socialist, unde Februarie şi Octombire păreau că se contopesc, din momentul abdicării împăratului puterea efectivă în capitală părînd deja a fi în mîinile socialiştilor radicali. Aceasta însă era o iluzie, datorată paralizării totale, însă provizorii, a armatei, a statului şi a structurilor puterii sub dublul şoc al înfrîngerii în război şi al revoluţiei. În cîteva zile, vechiul regim republicanizat era din nou în şa. Socialiştii au suferit înfrîngere în primele alegeri, în ciuda faptului că acestea au avut loc la cîteva săptămîni după revoluţie*. Improvizatul partid comunist, ai cărui lideri, Karl Liebknecht şi Rosa Luxemburg, au fost repede înlăturaţi de bandiţi apolitici angajaţi, a avut şi mai puţină susţinere.

Cu toate acestea, revoluţia germană din 1918 a confirmat speranţele bolşevicilor ruşi, cu atît mai mult cu cît o efemeră republică a fost totuşi proclamată în Bavaria în 1918, iar în primăvara lui 1919, după asasinarea liderului său, o republică sovietică la fel de efemeră a fost proclamată la München, capitala artei germane, a contraculturii intelectuale şi a (mai puţin subversivei din punct de vedere politic) berii. Tot atunci a fost proclamată şi Republica Sovietică Ungară din martie-iulie 1919**. Ambele au fost, desigur, suprimate cu brutalitate. Mai mult decît atît, dezamăgirea produsă de social-democraţi i-a radicalizat rapid pe muncitorii germani, iar mulţi dintre ei şi-au transferat loialitatea către socialiştii independenţi, iar după 1920, către partidul comunist, devenit cel mai mare partid comunist din afara Rusiei Sovietice. La urma urmelor, nu era posibilă o revoluţie din octombrie germană? Chiar şi în ciuda faptului că 1919, anul de vîrf al tulburărilor sociale occidentale, adusese înăbuşirea acestor încercări de a răspîndi revoluţia bolşevică; chiar şi în ciuda faptului că valul revoluţionar a fost potolit în 1920, conducătorul bolşevic de la Moscova nu a abandonat speranţa unei revoluţii germane pînă la sfîrşitul anului 1923.

Dimpotrivă. În 1920 bolşevicii s-au angajat în ceea ce astăzi pare o eroare majoră, scindarea, clasificarea permanentă a mişcării muncitoreşti internaţionale. Au început aceasta prin structurarea noii mişcări comuniste internaţionale după modelul partidului de avangardă leninist, desemnînd o elită de "revoluţionari de profesie". Revoluţia din Octombrie, aşa cum am văzut, a cîştigat simpatia în rîndul mişcărilor socialiste internaţionale

* Majoritatea moderată social-democrată a cîştigat cu 38 % din voturi — record nedepăşit pînă astăzi –, social-democraţii independenţi revoluţionari au însumat aproximativ 7,5 % din voturi.

** Înfrîngerea sa a răspîndit o diasporă de refugiaţi politici şi intelectuali în toată lumea, unii dintre ei făcînd cariere strălucite: magnatul filmului Sir Alexander Korda şi actorul Bela Lugosi, cunoscut prin filmul "Dracula".

care au ieşit din războiul mondial radicalizate şi consolidate. Cu rare excepţii, partidele socialiste şi muncitoreşti susţineau opinii dintre cele mai diverse, fapt care a favorizat aderarea lor la Internaţionala a III-a Comunistă, pe care bolşevicii au întemeiat-o ca să o înlocuiască cea de-a II-a Internaţională (1899-1914), discreditată de războiul mondial căruia nu reuşise să i se opună*.

Această decizie au votat-o, de fapt, cîteva partide socialiste: din Franţa, Italia, Austria şi Norvegia, cît şi socialiştii independenţi din Germania, lăsîndu-i astfel pe opozanţii bolşevismului în minoritate. Şi totuşi, ceea ce voiau Lenin şi bolşevicii nu era o mişcare internaţională a simpatizanţilor socialişti ai Revoluţiei din Octombrie, ci un corp de activişti disciplinaţi şi fideli cauzei, o forţă de luptă globală pentru revoluţionarizarea lumii. Partidele care nu au dorit să adopte structura leninistă nu au fost admise sau au fost înlăturate din noua Internaţională, care risca să fie slăbită prin acceptarea unei asemenea coloane a cincea de oportunism şi reformism sau, după expresia lui Marx, de "cretinism parlamentar". În bătălia imediată, nu putea fi loc decît pentru soldaţi.

Argumentul avea sens numai cu condiţia că revoluţia mondială era încă în progres şi bătăliile sale erau în perspectiva imediată. Totuşi, deşi situaţia în Europa era departe de a fi stabilă, era clar că revoluţia bolşevică nu se afla pe agenda Occidentului. Era însă la fel de clar că bolşevicii s-au stabilit pentru mai multă vreme în Rusia. În plus, Armata Roşie, victorioasă în războiul civil, acum se îndrepta spre Varşovia. Acest fapt, plus activitatea Internaţionalei, ar fi putut relua şansele răspîndirii revoluţiei spre Vest prin forţa armată. Însă în acest scurt război ruso-polonez s-au trezit ambiţiile teritoriale ale Poloniei. Revenită, după un secol şi jumătate, la condiţia de statalitate, Polonia îşi cerea acum frontierele sale din secolul al optsprezecelea. Acestea intrau adînc în Bielorusia, Lituania şi Ucraina. Înaintarea sovietică a inspirat o operă literară minunată, *Cavaleria roşie* a lui Isaak Babel, salutată de o gamă largă de contemporani, de la romancierul austriac Joseph Roth, mai tîrziu creatorul elegiilor pentru Habsburgi, pînă la Mustafa Kemal, viitorul şef al statului turc. Cum muncitorii polonezi nu au reuşit să se ridice, Armata Roşie s-a întors la porţile Varşoviei. De acum înainte, în ciuda tuturor aparenţelor, totul urma să fie liniştit pe Frontul de Vest.

După cum se ştie, perspectivele revoluţiei s-au mutat în Orientul Asiei, căruia Lenin întotdeauna îi acordase o atenţie deosebită. Într-adevăr, din

* Aşa-numita Internaţionala I a fost propria Asociaţie Internaţională a Oamenilor Muncii a lui Karl Marx în 1864-'72.

1920 pînă în 1927 speranţele în revoluţia mondială păreau că se bazează pe revoluţia chineză, care înainta sub drapelele Kuomintangului — partidul eliberării naţionale — al cărui lider, Sun Yat-sen (1866-1925), a acceptat şi modelul sovietic, şi ajutorul militar sovietic, creînd noul partid comunist chinez ca parte din mişcarea sa. Alianţa Kuomintang-Comunişti urma să cureţe nordul de bazele sale din China de Sud, în marea ofensivă din 1925-'27, aducînd cea mai mare parte din China din nou sub controlul unui singur guvern, pentru prima oară de la căderea Imperiului în 1911. După care liderul Kuomintangului, generalul Chang Kai-shek, avea să se ridice împotriva comuniştilor să-i măcelărească. Chiar şi în faţa acestei dovezi că nici Orientul nu era copt pentru un Octombrie, promisiunea Asiei nu putea ascunde eşecul revoluţiei în Occident.

În 1921, acest lucru deveni cert. Revoluţia era în retragere în Rusia Sovietică, deşi, din punct de vedere politic, puterea bolşevică nu mai putea fi ignorată. Cel de-al treilea Congres al Cominternului a recunoscut că mişcările muncitoreşti se aflau într-un uşor declin, fără a admite totuşi crearea unui "front unit" cu socialiştii, pe care cel de-al doilea Congres îi înlăturase din armata progresului revoluţionar. Acest lucru nu însemna decît sciziunea revoluţionarilor pentru alte cîteva generaţii. Majoritatea socialiştilor de stînga au fost duşi de curent înapoi în mişcarea social-democrată, condusă acum de anticomunişti moderaţi. Noile partide comuniste au rămas minorităţi ale Stîngii Europene, şi în general — cu cîteva excepţii, cum ar fi Germania, Franţa sau Finlanda — mai curînd minorităţi neînsemnate. Situaţia lor urma să rămînă neschimbată pînă în anii '30 (vezi capitolul 5).

IV

Şi totuşi, anii revoluţiilor au lăsat în urmă nu numai o ţară unică, uriaşă şi înapoiată, guvernată acum de comunişti şi angajată în construirea unei societăţi de alternativă faţă de cea capitalistă, ci şi un guvern, o mişcare internaţională disciplinată, şi, poate că la fel de important, o generaţie de revoluţionari angajaţi în slujirea unei revoluţii mondiale sub steagul ridicat în Octombrie şi sub conducerea mişcării care, inevitabil, îşi avea cartierul general la Moscova. (Timp de cîţiva ani s-au nutrit speranţe că aceasta va fi transferată la Berlin; de altfel, limba oficială a Internaţionalei în perioada interbelică a rămas limba germană, şi nu cea rusă.) Probabil că mişcarea nu a ştiut care ar putea fi următorii paşi pentru revoluţia mondială după

înfrîngerea acesteia în Asia şi calmarea Europei, iar încercările răzleţe ale comuniştilor de a întreprinde insurecţii independente (Bulgaria şi Germania în 1923, Indonezia în 1926, China în 1927 şi — mult mai tîrziu şi cu totul defectuos — Brazilia în 1935) au fost nişte dezastre. Totuşi, aşa cum urmau să dovedească în curînd Marea Criză şi ascensiunea lui Hitler, stările de spirit în lume dintre cele două războaie indicau anume aşteptările apocalipsei (vezi capitolele 3 pînă la 5). Aceasta nu explică însă întoarcerea bruscă a Cominternului la retorismul stîngismului ultrarevoluţionar şi sectant din perioada 1928-'34, din moment ce, oricare ar fi fost retorica, în practică mişcarea nici nu s-a aşteptat şi nici nu s-a pregătit real să preia puterea în nici o ţară. Schimbarea, care s-a dovedit pe plan politic o calamitate, poate fi mai curînd explicată prin politica internă a Partidului Comunist sovietic, din cauză că Stalin a preluat controlul acestuia, şi poate că şi din cauză că s-a dorit o încercare de compensare pentru divergenţa din ce în ce mai evidentă dintre interesele URSS, ca stat care în mod inevitabil era nevoit să coexiste cu alte state — a început să cîştige recunoaşterea internaţională ca regim abia începînd cu 1920 — şi mişcarea al cărei scop declarat era să submineze şi să răstoarne toate celelalte guverne.

În fine, interesele de stat ale Uniunii Sovietice au prevalat faţă de interesele revoluţionare mondiale ale Internaţionalei Comuniste, pe care Stalin a redus-o la un instrument al politicii de stat sovietice sub controlul strict al Partidului Comunist sovietic, curăţînd, dizolvînd şi reformîndu-i componentele după bunul său plac. Revoluţia mondială aparţinea retoricii trecutului şi, într-adevăr, orice revoluţie era tolerabilă numai dacă: a) nu intra în conflict cu interesele de stat sovietice şi b) putea fi înfăptuită sub directul control sovietic.

Guvernele occidentale, care au văzut înaintarea regimurilor comuniste după 1944 în principal ca o extindere a puterii sovietice, cu certitudine că au înţeles corect intenţiile lui Stalin; dar tot corect le-au înţeles şi revoluţionarii care nu s-au reformat şi care au constatat cu regret şi chiar au criticat Moscova că nu le permite comuniştilor să preia puterea şi că a descurajat orice încercare a lor de a face acest lucru, chiar şi pe cele care s-au dovedit reuşite, aşa cum s-a întîmplat în Iugoslavia şi în China (vezi capitolul 5).

Cu toate acestea, pînă la urmă, Uniunea Sovietică a rămas, chiar şi în ochii multor membri ai nomenclaturii sale, corupţi şi hrăpăreţi, ceva mai mult decît doar o mare putere. Emanciparea universală — elaborarea unei alternative mai bune pentru societatea capitalistă — a fost, de fapt, raţiunea primordială a existenţei. Altfel, de ce birocraţii înrăiţi de la Moscova ar fi

continuat să finanţeze şi să înarmeze timp de decenii gherilele Congresului Naţional African, aliat cu comuniştii, ale căror şanse de a răsturna sistemul de apartheid din Africa de Sud păreau şi chiar erau minime? (Destul de curios, regimul comunist chinez, deşi a criticat Uniunea Sovietică pentru că, după ruptura dintre cele două ţări, aceasta a trădat mişcările revoluţionare, continua să acorde cel mai mare ajutor practic mişcărilor de eliberare din lumea a treia.) URSS îşi va da mai tîrziu seama că omenirea nu va putea fi transformată printr-o revoluţie mondială planificată la Moscova. În amurgul îndelungat al domniei lui Brejnev, pînă şi convingerea sinceră a lui Nikita Hruşciov că socialismul va îngropa capitalismul nu a mai avut susţinerea de odinioară (vezi capitolul 16).

Aceasta însă nu a tulburat prima generaţie a revoluţionarilor inspiraţi de lumina strălucitoare a lui Octombrie şi decişi să se dedice ideii revoluţiei mondiale. La fel ca şi primii creştini, cea mai mare parte dintre socialiştii de dinainte de 1914 au crezut în marea schimbare care va nimici răul şi ar instaura o societate fără opresiune, inegalitate şi nedreptate. Marxismul oferea speranţei mileniului alură ştiinţifică şi invoca principiul inevitabilităţii istoriei; Revoluţia din Octombrie era dovada că marea schimbare începuse.

Numărul total al acestor soldaţi din armata disciplinată a emancipării umane probabil că nu a fost mai mare decît cîteva zeci de mii; numărul profesioniştilor din mişcarea internaţională, "care au schimbat ţările mult mai des decît perechile de pantofi", cum a scris Bertolt Brecht într-un poem adresat lor, nu a fost, probabil, mai mare de cîteva sute în total. Ei nu trebuie confundaţi cu ceea ce italienii, în zilele lor de Partid Comunist puternic, numărînd milioane, au numit "poporul comunist", milioanele de susţinători şi membri obişnuiţi pentru care visul unei societăţi noi era atît de real, deşi nu practicau decît un activism cotidian al vechii mişcări socialiste. Şi chiar dacă numărul comuniştilor profesionişti a fost mic, secolul douăzeci nu poate fi înţeles fără ei.

Fără "partidul de tip nou" leninist în care intrau "revoluţionari de profesie" nu ne putem imagina că într-o perioadă de aproximativ treizeci de ani de după Octombrie, o treime din specia umană s-a aflat sub regimurile comuniste. Ceea ce a păstrat credinţa şi loialitatea necondiţionată a comuniştilor faţă de Kremlin a fost abilitatea lor de a se considera (sociologic vorbind) părţi ale unei biserici universale, şi nu o sectă. Partidele comuniste orientate spre Moscova şi-au pierdut liderii prin secesiune şi epurare, dar pînă în 1956, cînd a început declinul mişcării, ele nu s-au despărţit, spre deosebire de grupurile fragmentate de disidenţi marxişti care l-au urmat pe Troţki şi grupuleţele "marxist-leniniste", maoiste, chiar

şi mai mici, de după 1960. Oricît de mici — iar cînd Mussolini a fost răsturnat în Italia în 1943, Partidul Comunist italian număra aproximativ 5 000 de membri, majoritatea întorcîndu-se din închisoare sau exil —, ei erau ce fuseseră bolşevicii în Februarie 1917, nucleul unei armate de milioane, conducători potenţiali ai poporului şi ai statului.

Pentru această generaţie, în special pentru cei care, oricît de tineri, trăiseră această perioadă tulbure, revoluţia era, de fapt, viaţa lor; zilele capitalismului erau inevitabil numărate. Istoria contemporană era anticamera victoriei finale pentru cei care au trăit să o vadă şi care va include doar cîţiva soldaţi ai revoluţiei ("morţii în permisie", aşa cum a remarcat comunistul rus Levin cu puţin timp înainte de a fi executat de cei care au răsturnat Sovietele de la München în 1919). Dacă însăşi societatea burgheză ar fi avut atîtea temeiuri să se îndoiască de viitorul său, de ce ar fi fost ei încrezuţi în supravieţuirea sa?

Să discutăm cazul a doi tineri germani care se iubeau şi au fost mobilizaţi pe viaţă de revoluţia sovietică din Bavaria din 1919: Olga Benario, fiica unui prosper avocat münchenez, şi Otto Braun, profesor. Olga avea să activeze în Brazilia, unde s-a căsătorit cu Luis Carlos Prestes, conducătorul unui lung marş insurecţionar prin regiunile inaccesibile ale Braziliei. El fusese pîrît la Moscova că sprijină o răscoală în Brazilia. Revolta a eşuat, iar Olga a fost predată de guvernul brazilian Germaniei lui Hitler, unde a şi murit într-un lagăr de concentrare. Între timp Otto, mai norocos, s-a apucat să activeze ca expert militar al Cominternului în China şi a fost singurul nechinez care a luat parte la faimosul "Lung Marş" al comuniştilor înainte de a se întoarce la Moscova şi, în cele din urmă, în Germania Democrată. (Experienţa respectivă l-a lăsat sceptic faţă de Mao.)

Astfel, în timpul generaţiei de după 1917, bolşevismul a absorbit toate celelalte tradiţii social-revoluţionare. Înainte de 1914, în vaste părţi ale globului anarhismul fusese mult mai mult o ideologie conducătoare a activiştilor revoluţionari decît marxismul. Marx, în afara Europei de Răsărit, era văzut mai degrabă ca un guru al partidelor de masă, care a demonstrat în scris victoria acestor partide. Prin anii '30 anarhismul încetase să existe ca forţă politică semnificativă în toate ţările cu excepţia Spaniei, chiar şi în America Latină, unde spiritele naţionale erau mai puternice decît cele ale luptei de clasă. (Pînă şi în Spania războiul civil urma să distrugă anarhismul.) Într-adevăr, asemenea grupuri social-revoluţionare existente în afara comunismului de tip moscovit de aici înainte au luat Revoluţia din Octombrie ca punct de referinţă şi au fost aproape în toate cazurile conduse sau inspirate de vreun disident sau vreo figură renegată din Cominternul angajat într-o vînătoare nemiloasă de

eretici, aşa cum a început Iosif Stalin, care mai tîrziu a instituit şi controlul asupra Partidului Comunist Sovietic, cît şi a Internaţionalei Comuniste. Puţine din aceste centre disidente bolşevice au ajuns să reprezinte ceva valoros din punct de vedere politic. Cel mai faimos dintre eretici, exilatul Leon Troţki — unul dintre liderii Revoluţiei din Octombrie şi arhitect al Armatei Roşii —, a eşuat totalmente în strădaniile sale de a schimba situaţia. Cea de-a "IV-a Internaţională" a sa intenţiona să se înfrunte cu cea de-a III-a Internaţională stalinizată, dar a fost, de fapt, invizibilă. Atunci cînd, în 1940, el a fost asasinat din ordinul lui Stalin în exilul său mexican, importanţa sa politică era neglijabilă.

În scurt timp, a fi revoluţionar social a început să însemne din ce în ce mai mult a fi un urmaş al lui Lenin şi al Revoluţiei din Octombrie sau un membru ori susţinător al vreunui partid comunist aliniat Moscovei; cu atît mai mult cu cît atunci cînd, după triumful lui Hitler în Germania, acele partide au adoptat politica unei uniuni antifasciste care le-a permis să iasă din izolare sectară şi să cîştige şi susţinerea muncitorilor, şi susţinerea intelectualilor (vezi capitolul 5). Tinerii care au visat să răstoarne capitalismul au devenit comunişti ortodocşi şi au identificat cauza lor cu mişcarea internaţională cu centrul la Moscova; iar marxismul, restaurat de Revoluţia din Octombrie ca ideologie a schimbării revoluţionare, însemna acum marxismul Institutului "Marx-Engels-Lenin" de la Moscova, care era pe moment centrul universal pentru răspîndirea faimoaselor texte clasice. Nimeni altcineva nu oferea în acelaşi timp şi interpretarea lumii, şi soluţii pentru schimbarea ei. Situaţia urma să rămînă neschimbată pînă după 1956, cînd dezintegrarea ortodoxei staliniste din URSS, cît şi a mişcării comuniste internaţionale orientate spre Moscova, a readus în sfera de interes public gînditorii, tradiţiile şi organizaţiile pînă atunci marginalizate. Chiar şi aşa, ei încă trăiau în umbra gigantică a Revoluţiei din Octombrie. În ciuda faptului că oricine ar fi putut recunoaşte spiritul lui Bakunin sau chiar al lui Neceaev, mai degrabă decît al lui Marx în radicalii studenţi din 1968 şi după aceea, acesta nu a dus la vreo înviorare semnificativă a teoriei anarhiste sau a altor mişcări. Dimpotrivă, 1968 a produs un enorm interes pentru teoria marxismului — au fost noi tratări care l-ar fi surprins mult pe Marx. A apărut o varietate largă de secte şi grupări "marxist-leniniste", unite prin respingerea din partea Moscovei a vechilor partide comuniste, din cauză că acestea fuseseră considerate insuficient de revoluţionare şi leniniste.

În mod paradoxal, această preluare aproape totală a tradiţiei social-revoluţionare a apărut într-un moment cînd Cominternul abandonase pur şi simplu strategiile revoluţionare originare din 1917-'23 sau, mai degrabă,

elabora strategii pentru transferul de putere foarte diferite de cele din 1917 (vezi capitolul 5). Din 1935 încoace, literatura stîngii critice era plină de acuzaţii că mişcările sociale inspirate de Moscova erau lipsite de perspicacitate şi pierdeau, ba chiar trădau ocaziile de revoluţii, şi toate acestea din cauză că Moscova nu le mai voia. Aceste argumente însă nu prea au avut efect. Pînă în sfîrşit mişcarea monolită centrată pe soviete a început să se distrugă pe dinăuntru. Atîta vreme cît mişcarea comunistă era unită şi imună, pentru cea mai mare parte dintre cei care împărtăşeau această convingere, acesta era singurul joc posibil. Mai mult decît atît, cine ar fi putut nega că ţările care au rupt-o cu capitalismul în cel de-al doilea mare val al revoluţiei sociale mondiale, din 1944 pînă în 1949, au procedat astfel sub auspiciile partidelor comuniste ortodoxe orientate spre soviete? Pînă după 1956 cei care erau înclinaţi să gîndească revoluţionar nu au avut o alegere reală între mai multe mişcări de acest fel cu vreo veritabilă pretenţie la eficacitate politică. Chiar şi aceştia — diverse ramuri ale troţkismului, maoismului şi grupărilor inspirate de revoluţia cubaneză din 1959 (vezi capitolul 15) — erau încă, mai mult sau mai puţin, de tip leninist. Vechile partide comuniste rămîneau în continuare cele mai mari grupări din stînga extremă, dar la vremea respectivă vechea mişcare comunistă îşi pierduse importanţa.

V

Forţa mişcărilor militante pentru revoluţia mondială rezidă în forma comunistă de organizare, "partidul de tip nou" al lui Lenin fiind o formidabilă inovaţie a ingineriei sociale a secolului douăzeci, comparabilă cu inventarea ordinelor creştine călugăreşti în Evul Mediu. Partidul cerea de la membrii săi devotament şi sacrificiu, mai mult decît o disciplină militară şi o concentrare totală pentru îndeplinirea cu orice preţ a deciziilor partidului. Acest lucru i-a impresionat profund pînă şi pe observatorii anticomunişti. Totuşi, relaţia dintre modelul "partidului de avangardă" şi marile revoluţii pe care acesta era desemnat să le înfăptuiască (şi ocazional a şi reuşit) era departe de a fi limpede, deşi era evident că modelul s-a impus abia după revoluţiile reuşite sau în timpul războaielor. Pentru că partidele leniniste se considerau a fi avangarda sau, mai curînd, primordiale revoluţiilor cîştigate (contra-elite), iar revoluţiile sociale, aşa cum a arătat 1917, depind de ceea ce se întîmplă în rîndul maselor în situaţii în care nici elitele, nici contra-elitele nu le pot controla pe deplin. Aşa cum

se întîmplă, modelul leninist, de fapt, a avut un răsunet puternic printre membrii tineri ai vechilor elite, în special în lumea a treia, în ciuda eforturilor acestor partide eroice şi încununate de succes de a-i promova pe adevăraţii proletari. Expansiunea majoră a comunismului brazilian din anii '30 s-a bazat pe convertirea tinerilor intelectuali din familiile oligarhiei latifundiare şi a ofiţerilor tineri din armată (Martins Rodrigues, 1984, p. 390-397).

Pe de altă parte, sentimentele "maselor" (uneori incluzînd susţinătorii activi ai "avangardei") au fost adesea în contradicţie cu ideile liderilor lor, în special în vremurile de veritabilă insurecţie de masă. Astfel revolta generalilor spanioli împotriva guvernului Frontului Popular din iulie 1936 a produs imediat un ciclon de revoluţie socială în mai multe regiuni din Spania. Faptul că luptătorii, în special anarhiştii, au procedat la o colectivizare a mijloacelor de producţie nu a fost surprinzător, deşi partidul comunist şi guvernul central s-au opus, şi acolo unde a fost posibil au răsturnat această transformare. Evenimentul a produs şi cel mai mare dintre valurile de iconoclasm şi de acţiuni anticlericale, inclusiv omoruri în masă, de cînd această formă de activitate a devenit o parte integrantă a agitaţiilor populare spaniole în 1835, în prima dintre acestea cetăţenii Barcelonei arzînd cîteva biserici din cauza unei lupte de tauri pasive. Aproximativ şapte mii de clerici — adică 12-13 % din preoţii şi călugării existenţi în ţară — au fost ucişi, în vreme ce într-o singură eparhie din Catalonia (Gerona) au fost distruse mai mult de şase mii de icoane (Hugh Thomas, 1977, p. 270-71; M. Delgado, 1991, p. 56).

Două lucruri sînt clare în legătură cu acest episod îngrozitor: masacrul a fost condamnat de conducătorii sau purtătorii de cuvînt ai stîngii revoluţionare spaniole, de atei şi luptători anticlericali convinşi, inclusiv de anarhiştii care îi urau în mod deschis pe preoţi; pentru cei care au comis fapta, la fel ca şi pentru cei care au urmărit-o, aceasta era revoluţia: răsturnarea ordinii societăţii şi a valorilor ei, nu doar pentru un moment, ci pentru totdeauna (M. Delgado, 1992, p. 52-53). Liderii insistau, aşa cum o făcuseră mereu, că nu preotul, ci capitalismul era principalul inamic: dar masele simţeau altfel. (Dacă politica populară într-o societate mai puţin macho decît cea iberică ar fi fost la fel de iconoclastă, nu putem şti şi nici nu punem problema, dar o cercetare mai serioasă în legătură cu atitudinea femeilor faţă de aceasta ar putea arunca puţină lumină.)

Revoluţia care vede structura ordinii politice şi autoritatea evaporate brusc, lăsînd bărbatul (şi, în măsura în care i s-a permis, femeia) pe stradă să se descurce, a fost rară în secolul douăzeci. Chiar şi celălalt exemplu — mai recent — al unei prăbuşiri bruşte a regimurilor stabilite, revoluţia

iraniană din 1979 nu a fost chiar atît de nestructurată, în ciuda extraordinarei mobilizări în masă spontane împotriva şahului la Teheran. Datorită structurilor clericalismului iranian, noul regim era deja prezent pe ruinele celui vechi, deşi forma sa completă şi-a căpătat-o peste o bună bucată de vreme (vezi capitolul 15).

De fapt, Revoluţia din Octombrie, tipică pentru Scurtul secol douăzeci, lăsînd la o parte cîteva explozii localizate, era să fie ori iniţiată de o (aproape totdeauna militară) lovitură de stat, care punea stăpînire pe capitală, ori se constituia ca produsul final al unei lupte armate de durată şi în mare parte rurală. Din moment ce ofiţerii inferiori îşi exprimau simpatiile pentru aripa de stînga în ţările sărace, unde viaţa militară asigura perspective de carieră ademenitoare pentru tinerii bărbaţi nu prea bogaţi, capabili, fără familie, asemenea iniţiative erau tipice pentru ţări precum Egipt (Revoluţia Ofiţerilor Liberi din 1952) şi alte state din Orientul Mijlociu (Irak, 1958, Siria în mai multe rînduri, începînd din anii '50, şi Libia în 1969). Militarii sînt o parte din ţesătura istoriei revoluţionare din America Latină, în ciuda faptului că ei au preluat rareori, în schimb pentru mai multă vreme, puterea naţională în scopuri clare de stînga. Pe de altă parte, spre surprinderea observatorilor, în 1974 un puci militar executat de tineri ofiţeri, dezamăgiţi şi radicalizaţi de lungi războaie coloniale, a răsturnat vechiul regim de dreapta care opera atunci în lume ("revoluţia garoafelor din Portugalia"). Alianţa dintre ei, un partid comunist care ieşea din ilegalitate, şi variate grupări marxiste radicale în curînd s-a divizat şi puciul a fost înfrînt, spre uşurarea Comunităţii Europene, la care Portugalia s-a alăturat puţin timp după aceea.

Structura socială, tradiţiile ideologice şi funcţiile politice ale forţelor armate din ţările dezvoltate i-au determinat pe militarii-politicieni din aceste ţări să aleagă dreapta. Loviturile de stat în alianţă cu comuniştii, sau chiar cu socialiştii, nu le erau pe placul. Este recunoscut faptul că în mişcările de eliberare naţională din imperiul francez foştii soldaţi educaţi de armata franceză, dislocată pe teritoriile colonizate, au jucat un rol proeminent (în special în Algeria). Experienţa lor în şi după cel de-al doilea război mondial fusese însă nesatisfăcătoare, nu numai din cauza discriminării obişnuite, ci şi din cauză că în mare parte soldaţii din colonii care se aflau în forţele Franţa Liberă ale lui de Gaulle erau, ca şi cea mai mare parte dintre membrii nongalici ai rezistenţei armate dinăuntrul Franţei, prea repede uitaţi.

Armatele libere franceze de la paradele oficiale de după eliberare erau în mare măsură "mai albe" decît cele care, de fapt, cîştigaseră onorurile gaulliste în bătălii. Cu toate acestea, în total, armatele coloniale din puterile imperiale, chiar şi atunci cînd, de fapt, au fost alimentate cu ofiţeri din

nativii coloniei, au rămas loiale, sau mai degrabă apolitice, inclusiv în cazul celor cincizeci de mii de soldaţi indieni care s-au înrolat în Armata Naţională Indiană sub japonezi (M. Echenberg, 1992, p. 141-45; M. Barghava şi A. Singh Gill, 1988, p. 10; T. R. Sareen, 1988, p. 20-21).

VI

Drumul către revoluţie prin lungi războaie de gherilă a fost descoperit prea tîrziu de către revoluţionarii sociali din secolul douăzeci; poate că s-a întîmplat astfel din cauză că, din punct de vedere istoric, această formă a activităţii, în principal rurale, fusese asociată cu ideologiile arhaice uşor confundate cu reacţiunea şi contrarevoluţia. La urma urmelor, puternicele războaie de gherilă ale perioadei revoluţiei franceze şi napoleoniene fuseseră invariabil îndreptate împotriva Franţei şi revoluţiei sale. Nici cuvîntul "gherilă" nu făcuse parte din vocabularul marxist pînă după revoluţia cubaneză din 1959. Bolşevicii, care purtaseră lupte regulate în timpul războiului civil, au folosit termenul "partizan", care a devenit standard în mişcările de rezistenţă de inspiraţie sovietică din timpul celui de-al doilea război mondial. Retrospectiv, este surprinzător că acţiunea de gherilă nu a jucat nici un rol în războiul civil spaniol, în ciuda faptului că ar fi existat un mare interes pentru acesta în zonele republicane ocupate de forţele franchiste. De fapt, comuniştii au organizat cîteva nuclee de gherilă foarte semnificative după cel de-al doilea război mondial. Înainte de primul război mondial, pur şi simplu nu era loc pentru geanta cu scule a viitorilor realizatori de revoluţii.

În afară de China, unde noua strategie a fost iniţiată de cîţiva (dar în nici un caz de toţi) lideri comunişti — după ce Kuomintangul sub Chang Kai-shek s-a întors în 1927 împotriva foştilor săi aliaţi comunişti şi după eşecul spectaculos al insurecţiei comuniste în oraşe (Canton, 1927). Mao Tse-tung, promotorul noii strategii, care, în cele din urmă, îl va face liderul Chinei comuniste, nu numai că a recunoscut că, după mai mult de cincisprezece ani de revoluţie, mari regiuni din China se aflau în afara controlului efectiv al oricărei administraţii centrale, ci şi că, în calitatea lui de admirator devotat al lucrării *Ţărmul apei* (The Water Margin), marele roman clasic al banditismului social chinez, tactica de gherilă a fost tradiţională pentru mişcările sociale în China. Într-adevăr, nici unui chinez cu educaţie clasică nu îi scapă similitudinea dintre stabilirea primei zone libere de gherilă a lui Mao în munţii Kiangsi în 1927 şi apărătorii fortăreţei

de pe muntele din lucrarea menţionată, eroismul cărora a devenit pentru tînărul Mao un model demn de urmat (Schram, 1966, p. 43-44).

Strategia chineză — eroică şi însufleţitoare — nu părea potrivită pentru ţările cu reţele de comunicare internă moderne şi guverne obişnuite să-şi administreze întregul teritoriu al ţării lor. Aşa cum s-a dovedit, ea nu a fost reuşită nici chiar în China, unde guvernul naţional, după cîteva campanii militare, i-a obligat pe comunişti în 1934 să renunţe la teritoriile lor sovietice libere din principalele regiuni ale ţării şi să se retragă, cu ajutorul legendarului Lung Marş, într-o regiune de graniţă din nord-vest, îndepărtată şi puţin populată.

După ce locotenenţi rebeli ca Luis Carlos Prestes s-au mutat din regiunile îndepărtate migrînd către comunism pe la sfîrşitul anilor '20, nici un grup important de stînga nu a ales drumul de gherilă în altă parte, cu excepţia generalului Cesar Augusto Sandino, care a luptat împotriva marinarilor americani în Nicaragua (1927-'33) şi urma să inspire după cincizeci de ani revoluţia sandinistă. (Totuşi, lucru incredibil, Internaţionala Comunistă a încercat să-l prezinte în adevărata sa lumină pe Lampiao, banditul social brazilian descris ca erou într-o mie de cărţi.) Mao însuşi nu a devenit steaua călăuzitoare a revoluţionarilor decît după revoluţia cubaneză.

Totuşi, cel de-al doilea război mondial a sugerat să se meargă spre revoluţie pe drumul de gherilă, pentru a rezista ocupaţiei de către armatele Germaniei lui Hitler şi aliaţilor săi din cea mai mare parte din Europa continentală, incluzînd largi părţi din Uniunea Sovietică europeană, Rezistenţa, şi în special rezistenţa armată, s-a desfăşurat pe o scară largă după ce atacul lui Hitler asupra URSS a mobilizat diferite mişcări comuniste. Cînd armata germană a fost finalmente înfrîntă, cu variate contribuţii din partea mişcărilor locale de rezistenţă (vezi capitolul 5), regimurile Europei fasciste s-au descompus, iar regimurile social-revoluţionare de sub controlul comunist au preluat puterea sau au încercat să o facă, în cîteva ţări unde rezistenţa armată fusese cea mai puternică (Iugoslavia, Albania şi — numai cu sprijinul militar englez şi american — Grecia). Probabil, comuniştii ar fi putut prelua puterea, deşi nu pentru multă vreme, şi în Italia, la nord de Apenini, dar, din motive pe marginea cărora încă se discută, nu au încercat. Regimurile comuniste care au fost stabilite în Asia de Est şi Sud-Est după 1945 (în China, o parte din Coreea şi Indochina franceză) ar putea de asemenea fi considerate ca roade ale experienţelor din vremea de război; pentru că, pînă şi în China, înaintarea masivă a armatei roşii a lui Mao către putere a început numai după ce armata japoneză s-a pregătit să preia cea mai mare parte din China în 1937. Cel de-al doilea val al revoluţiei a

pornit din cel de al doilea război mondial, aşa cum primul val pornise din cel dintîi război mondial — deşi altfel.

Natura şi politica noilor regimuri revoluţionare este luată în discuţie în altă parte (vezi capitolele 5 şi 13). Aici vorbim despre procesul revoluţiei în sine. Revoluţiile de la jumătatea secolului, care au ajuns după lungi războaie la un sfîrşit victorios, s-au deosebit de clasicul 1789 sau scenariul din octombrie, sau chiar de ruperea cu vechile regimuri, aşa cum ar fi China imperială şi Mexicul porfirian (vezi *Age of Empire*, capitolul 12) din două aspecte. În primul rînd — şi aici ele se aseamănă cu rezultatul loviturilor de stat militare reuşite —, nu a existat nici un dubiu real în legătură cu cine făcuse revoluţia sau cine deţinea puterea: grupul politic asociat cu forţele armate victorioase ale URSS, din cauză că Germania, Japonia şi Italia nu ar fi fost înfrînte numai prin forţele Rezistenţei — nici chiar în China. (Armatele occidentale victorioase au fost, desigur, opuse regimurilor dominate de comunişti.) Nu a existat interregn sau un vid de putere. Din contra, singurele cazuri de eşec în preluarea rapidă a puterii de către forţele puternicei Rezistenţe după căderea Axei au fost cele în care aliaţii occidentali s-au stabilit sigur în ţările eliberate (Coreea de Sud, Vietnam) sau în care forţele interne anti-Axă au fost ele însele divizate, aşa cum s-a întîmplat în China. Acolo, comuniştii de după 1945 mai trebuiau să-şi întărească poziţiile şi să-şi determine relaţiile cu guvernul Kuomintang cobeligerant, iar mai bine să-l şi elimine — toate acestea sub urmărirea neîntreruptă şi lipsită de entuziasm a unei Uniuni Sovietice.

În al doilea rînd, gherila ca mod de acaparare a puterii şi-a găsit susţinere în oraşe şi centrele industriale, unde tradiţional erau puternice mişcările muncitoreşti socialiste, cît şi în aşezările rurale izolate. Deoarece războiul de gherilă este dus mult mai eficient în păduri, munţi, în teritorii cu populaţie rară, departe de aglomerările urbane. În exprimarea lui Mao, provincia va înconjura oraşul înainte de a-l cuceri. În termenii rezistenţei europene, insurecţia urbană — revolta de la Paris din vara lui 1944; de la Milano din primăvara lui 1945 — trebuia să aştepte pînă cînd războiul se va încheia, cel puţin în regiunea lor. Ceea ce s-a întîmplat la Varşovia în 1944 a fost pedepsirea revoltelor urbane premature: nu au decît un glonţ în magazia puştii, deşi unul mare. În scurtă vreme, pentru cea mai mare parte a populaţiei, chiar şi într-o ţară revoluţionară, drumul de gherilă către revoluţie însemna aşteptarea îndelungată a venirii unei schimbări care, de fapt, nu era capabilă să schimbe prea mult. Luptătorii rezistenţei eficace, inclusiv întreaga lor infrastructură, au fost, inevitabil, într-o foarte mică minoritate.

Bineînţeles că pe teritoriul lor gherilele nu puteau funcţiona fără

suportul maselor; nu în ultimul rînd din cauză că, în conflictele cu termen lung, forţele lor trebuiau să fie recrutate în mare parte din populaţia locală; astfel (cazul Chinei) partidele de muncitori industriali şi intelectuali ar putea fi transformate în tăcere în armate de foşti ţărani. Totuşi, relaţia lor cu masele a fost în mod inevitabil nu atît de simplă pe cît a sugerat-o fraza lui Mao despre peştele de gherilă care înoată în apa poporului. În ţara cu tradiţii de gherilă aproape orice grup hărţuit de oameni din afara legii care se purta după standardele locale putea să se bucure de simpatie crescîndă din partea maselor în atitudinea faţă de soldaţii invadatori străini, sau, în aceeaşi categorie, a oricăror agenţi ai guvernului naţional. Totuşi, diviziunile înrădăcinate din cadrul provinciilor însemnau de asemenea că prietenii care cîştigau riscau în mod automat să-şi dobîndească şi duşmani. Comuniştii chinezi care şi-au stabilit ariile lor sovietice rurale în 1927-'28 au aflat, spre surprinderea lor, că un sat dominat de un clan şi care a ajutat la stabilirea unei reţele de "sate roşii", bazate pe clanuri legate, s-a implicat totodată în războiul împotriva inamicilor lor tradiţionali, care formau o reţea similară de "sate negre". "În anumite cazuri, se plîngeau ei, lupta de clasă era transformată în lupta unui sat împotriva altuia. Există cazuri cînd trupele noastre au fost nevoite să asedieze şi să distrugă sate întregi" (Rate-China, 1973, p. 45-46). Revoluţionarii gherilei victorioase au învăţat cum să navigheze în ape înşelătoare, dar — aşa cum ne-au lămurit memoriile partizanului iugoslav Milovan Djilas — eliberarea era mult mai complexă decît o revoltă unanimă a poporului oprimat împotriva cuceritorilor străini.

VII

Acestea nu erau reflecţii menite să întunece satisfacţia comuniştilor care se găseau acum ei înşişi la conducerea tuturor guvernelor dintre rîul Elba şi mările Chinei. Revoluţia mondială, care îi inspirase, obţinuse succese importante. În locul unei URSS slăbite şi izolate, din cel de-al doilea mare val al revoluţiei mondiale, două puteri mari ale lumii (termenul de supraputere este utilizat încă din 1944) au apărut şi erau pe cale să apară încă vreo duzină de state noi comuniste. Impetuozitatea revoluţiei mondiale nu scăzu, pentru că decolonizarea vechilor imperii cu posesiuni peste mări era încă în plin progres. Nu ne-am fi putut aştepta ca aceasta să ducă la succese şi mai mari ale cauzei comunismului? Oare burghezia internaţională însăşi nu se temea pentru viitorul a ceea ce a mai rămas din capitalism, cel puţin în Europa? Nu s-au întrebat oare rudele-industriaşi

ale istoricului francez Le Roy Ladurie, atunci cînd îşi reconstruiau fabricile, dacă la sfîrşit naţionalizarea, sau pur şi simplu Armata Roşie, nu ar oferi o soluţie finală pentru problemele lor; sentimente care, urma el să-şi aducă aminte ca un conservator în vîrstă, l-au convins în decizia de a intra în partidul comunist francez în 1949? (Le Roy Ladurie, 1982, p. 37.) Oare nu un subsecretar de stat de la Comerţ din Statele Unite i-a spus administraţiei preşedintelui Truman în 1947 că cea mai mare parte a ţărilor europene erau pe marginea prăpastiei şi că puteau fi împinse în ea în orice moment, celelalte fiind la rîndu-le grav ameninţate?

Aceasta era starea de spirit a bărbaţilor şi femeilor care au ieşit din ilegalitate, închisori, lagăre de concentrare sau din exil, pentru a prelua responsabilitatea în legătură cu viitorul ţărilor, multe dintre care zăceau în ruine. Poate că unii dintre ei au observat că, încă o dată, capitalismul se dovedise mult mai uşor de înlăturat acolo unde abia de-şi tîra picioarele, decît în zonele în care el era tare. Şi totuşi, cine ar fi putut nega că lumea o cotise dramatic înspre stînga? Noii conducători comunişti sau cei asociaţi la conducere în statele lor transformate în perioada de după război nu aveau nici un dubiu în legătură cu viitorul luminos al socialismului. Ei erau îngrijoraţi de posibilităţile lor limitate de a reconstrui ţările sărăcite, epuizate şi ruinate, în mijlocul maselor uneori ostile, cît şi de pericolul unui război lansat de puterile capitaliste împotriva lagărului socialist înainte ca reconstrucţia să fi luat sfîrşit. În mod paradoxal, aceleaşi temeri îi frămîntau şi pe ideologii occidentali. Aşa cum vom vedea, războiul rece stabilit în lume după cel de-al doilea val al revoluţiei mondiale era o întrecere de coşmaruri. Dacă erau îndreptăţite temerile Estului sau Vestului, ele erau caracteristice erei revoluţiei mondiale născute în Octombrie 1917. Dar însăşi acea eră se afla aproape de sfîrşit, în ciuda faptului că au mai trecut vreo patruzeci de ani înainte de a deveni posibil să-i scriem epitaful. Totuşi, această eră schimbase lumea. Deşi nu aşa cum a vrut Lenin şi cei care se inspiraseră din Revoluţia din Octombrie. În emisfera de est, poţi număra pe degete statele care nu au trecut prin nici un fel de revoluţie, război civil, luptă pentru eliberare de sub ocupaţia străină sau decolonizarea profilactică a imperiilor istovite într-o eră a revoluţiei mondiale. (Marea Britanie, Suedia, Elveţia şi, probabil, Islanda sînt singurele cazuri europene.) Chiar şi în emisfera de vest, dacă omitem multe schimbări violente de guvern, totdeauna descrise pe plan local drept "revoluţii", revoluţiile sociale majore — în Mexic, în Bolivia, Revoluţia Cubaneză — au transformat într-un fel faţa Americii Latine.

Revoluţiile înfăptuite în numele comunismului au trecut de la sine, deşi este prematur să le cîntăm marşuri funebre atîta vreme cît chinezii, o

cincime din omenire, continuă să trăiască într-o ţară guvernată de un partid comunist. Şi este evident că o întoarcere la lumea acelor *ancien regimes* din acele ţări este la fel de imposibilă pe cît era în Franţa după perioada revoluţionară şi napoleoniană sau pe cît ar fi posibilă întoarcerea la viaţa precolonială din fostele colonii. Şi, chiar şi acolo unde experienţa comunismului a fost răsturnată, prezentul fostelor ţări comuniste şi probabil că şi viitorul lor poartă şi vor continua să poarte semnele specifice ale contrarevoluţiei care a înlocuit revoluţia. Nu există nici o posibilitate să scoatem perioada Sovietelor din istoria Rusiei sau din cea mondială, pretinzînd că aceasta nici nu a existat. Nu există nici o cale ca Sankt Petersburg să se întoarcă la 1914.

Totuşi, consecinţele indirecte ale erei revoluţiilor de după 1917 au fost la fel de profunde pe cît au fost şi cele directe. Anii de după revoluţia rusă au început procesul emancipării coloniale şi al decolonizării şi au introdus în acelaşi timp politica contrarevoluţiei sălbatice (sub forma fascismului şi a altor mişcări similare — vezi capitolul 4) şi politica social-democraţiei în Europa. Este adesea uitat faptul că pînă în 1917 toate partidele muncitoreşti şi socialiste (cu excepţia perifericeior Asii şi Australii) au ales să fie într-o permanentă opoziţie pînă venea momentul socialismului. Primele guverne (non-Pacifice) social-democrate sau guverne de coaliţii s-au format în 1917-'19 în Suedia, Finlanda, Germania, Australia, Belgia, pentru a fi urmate, în următorii cîţiva ani, de Marea Britanie, Danemarca şi Norvegia. Tindem să uităm că moderaţia în sine a unor asemenea partide a fost în mare parte o reacţie la bolşevism.

Prin urmare, istoria Scurtului secol douăzeci nu poate fi înţeleasă fără revoluţia rusă şi efectele sale directe şi indirecte. Şi aceasta nu în ultimul rînd din cauză că s-a dovedit a fi mîntuitorul capitalismului liberal, prin capacitatea Occidentului de a cîştiga cel de-al doilea război mondial împotriva Germaniei hitleriste şi, în aceeaşi măsură, prin asigurarea unui impuls pentru capitalism de a se reforma prin el însuşi şi — paradoxal — prin aparenta imunitate a Uniunii Sovietice la ideea pieţei libere. Aşa cum vom vedea în capitolul următor.

Capitolul trei

Spre abisul economic

Nici un Congres al Statelor Unite întrunit vreodată în legătură cu cercetarea stării Uniunii Sovietice nu s-a întîlnit cu o perspectivă mai plăcută decît cea care ne apare la momentul actual... Averea impresionantă creată din iniţiativa şi de economia noastră a avut cea mai largă distribuire în mijlocul poporului şi a ieşit şi în lume într-o curgere permanentă în scopuri de caritate. Cerinţele existenţei au depăşit standardul de necesitate făcînd un pas mare spre lux. Producţia care s-a dezvoltat enorm este consumată de o cerere crescîndă pe plan intern şi printr-un comerţ extern. Ţara poate privi prezentul cu satisfacţie şi poate anticipa viitorul cu optimism.

Preşedintele Calvin Coolidge, Mesaj către Congres,
4 decembrie 1928

Cu puţin înainte de război, şomajul a fost cea mai răspîndită, cea mai insidioasă şi cea mai corosivă maladie a generaţiei noastre: este boala socială specifică civilizaţiei occidentale a vremii noastre.

The Times, 23 ianuarie 1943

I

Să presupunem că primul război mondial nu a fost decît o ruptură temporară, fie şi catastrofală, a unei economii şi a unei civilizaţii în fapt stabile. În acest caz, economia ar fi revenit, după înlăturarea consecinţelor războiului, aproape la normal. Poate în acelaşi fel în care Japonia şi-a înmormîntat cei 300 000 de morţi după cutremurul din 1923, a curăţat ruinele a două sau trei milioane de adăposturi şi a reconstruit un oraş, făcîndu-l mult mai rezistent la cutremure. Ce ar fi devenit lumea interbelică în asemenea împrejurări? Nu putem şti şi nu are sens să facem speculaţii în legătură cu ceva care nu s-a întîmplat şi aproape sigur că nu s-ar fi putut

întîmpla. Întrebarea nu este totuşi lipsită de sens, pentru că ne ajută să realizăm efectul profund al prăbuşirii economice a lumii interbelice asupra istoriei secolului douăzeci.

Dar, pentru aceasta, cu siguranţă că ar fi trebuit să nu existe Hitler. Şi, aproape sigur, ar fi trebuit să nu existe Roosevelt. Este cît se poate de puţin plauzibil că sistemul sovietic ar fi fost considerat ca un rival economic serios şi o alternativă pentru capitalismul mondial. Consecinţele crizei economice în lumea neoccidentală au fost evident dramatice. Lumea din cea de a doua jumătate a secolului douăzeci a fost marcată de colapsul economic. Acesta este subiectul capitolului.

Primul război mondial a devastat numai părţi din lumea veche, în special pe cele din Europa. Revoluţia mondială — cel mai dramatic aspect al prăbuşirii civilizaţiei burgheze a secolului al nouăsprezecelea — s-a răspîndit mult mai vast, din Mexic în China şi, în forma mişcărilor pentru eliberare naţională, din Maghreb în Indonezia. Ar fi fost extrem de uşor să găsim părţi ale globului care au evitat ambele forme, mai ales Statele Unite ale Americii, cît şi mari regiuni din Africa colonială sub-sahariană. Şi, totuşi, după primul război mondial a urmat un fel de prăbuşire universală, cel puţin acolo unde lumea a fost prinsă sau influenţată de tranzacţii pe piaţa impersonală. Chiar şi Statele Unite ale Americii, atît de departe de a fi un paradis sigur faţă de convulsiile continentelor mai puţin norocoase, au devenit epicentrul celui mai mare cutremur global care a fost vreodată înregistrat pe scara Richter a istoricilor economiei — Marea Criză interbelică. Într-o frază: între cele două războaie, economia mondială capitalistă se afla pe patul de moarte. Şi nimeni nu ştia cu exactitate cum s-o trateze.

Operaţiunile unei economii capitaliste nu sînt niciodată line, iar fluctuaţiile, adesea foarte dure, fac parte integrantă din acest mod de a conduce afacerile lumii. Aşa-numitul "ciclu comercial" de explozii-creşteri şi crize era cunoscut tuturor oamenilor de afaceri din secolul nouăsprezece. Se aştepta să se repete, cu variaţii, la fiecare şapte-unsprezece ani. O periodicitate prelungită începuse să atragă atenţia la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, pe măsură ce observatorii se uitau înapoi la peripeţiile neaşteptate ale deceniilor anterioare. O perioadă de extraordinară spectaculozitate în plan global, care a depăşit toate recordurile, durase din 1850 pînă la începutul anilor '70 şi fusese urmată de douăzeci de ani ciudaţi de incertitudini economice (specialiştii în economie au cam dat greş caracterizîndu-i drept Marea Criză), după care un avans evident a ţîşnit din economia mondială (vezi *Era Capitalului*, *Era Imperiului*, capitolul 2). La începutul anilor '20, un economist rus, N. D. Kondratiev, devenit mai tîrziu

victimă a dictaturii lui Stalin, a elaborat un model al dezvoltării economice din secolul al optsprezecela tîrziu printr-o serie de "valuri lungi" de cincizeci pînă la şaizeci de ani, în ciuda faptului că nici el şi nici altcineva nu au putut oferi o explicaţie plauzibilă a acestor mişcări, iar statisticienii sceptici le-au negat pînă şi existenţa. Dar de atunci, noţiunea a devenit universal cunoscută în literatura de specialitate sub acest nume. Apropo, Kondratiev a conchis că valul lung al economiei mondiale se datora declinului ei*. Avea dreptate.

În trecut, valurile şi ciclurile, lungi, medii sau scurte, au fost acceptate de oamenii de afaceri şi de economişti cum acceptă fermierii prezicerile meteorologice. Nu se putea face nimic în legătură cu acestea: au creat ocazii bune şi probleme, puteau duce la lovituri financiare sau la falimente pentru indivizi sau industrii, dar numai socialiştii care, prin Karl Marx, au crezut că acele cicluri sînt o parte din procesul prin care capitalismul a creat ceea ce finalmente s-au dovedit a fi contradicţii interne de nedepăşit. Se aştepta ca economia mondială să se dezvolte prin creştere şi înaintare, aşa cum a şi făcut în mod evident, cu excepţia catastrofelor scurte şi neaşteptate ale crizelor ciclice, pe perioada de un secol. Pentru prima şi poate că singura dată în istoria capitalismului, fluctuaţiile sale păreau să fie un pericol real pentru sistem.

Istoria economiei mondiale de la revoluţia industrială încoace a continuat să fie una a progresului tehnologic accelerat, a creşterii economice continue, dar neconstante, şi a "globalizării" crescînde, adică a diviziunii mondiale elaborate şi complicate a muncii, a reţelei din ce în ce mai dense de tranzacţii care a legat fiecare parte din economia mondială de sistemul global. Progresul tehnic a continuat şi chiar s-a accelerat în Era Catastrofei, ambele transformîndu-se şi fiind transformate de era războaielor mondiale. În ciuda faptului că pentru lumea care a trăit în acea perioadă experienţele epocii de cataclise, culminînd cu Marea Depresiune din 1929-'33, creşterea economică în timpul acestor decenii nu a încetat. A încetinit ritmul, atîta tot. În cea mai mare şi cea mai bogată economie a timpului, cea a Statelor Unite, rata medie de creştere a Produsului naţional global (PNB) pe cap de locuitor între 1913 şi 1938 a fost doar de 0,8 % pe an. Producţia industrială mondială a crescut cu exact 80 % în cei douăzeci şi cinci de ani de după 1913 sau, cu alte cuvinte, la jumătate din ritmul sfertului de secol anterior (W. W. Rostow, 1978, p. 662). Aşa cum vom vedea în capitolul 9, contrastul cu epoca de după 1945 urma să fie chiar mai mare. Şi totuşi,

* Acea prezicere corectă a Valurilor lungi ale lui Kondratiev a convins mulţi istorici şi chiar cîţiva economişti — lucru foarte neordinar în economie — că există ceva în acestea, chiar dacă nu ştim ce anume.

dacă vreun marţian ar fi observat curba mişcărilor economice de la o distanţă destul de mare pentru a trece cu vederea fluctuaţiile ştirbitoare pe care fiinţele umane le-au experimentat pe pămînt, el ar fi conchis că economia mondială a continuat să se dezvolte fără încetare.

Deşi nu a fost chiar aşa. În anii interbelici se părea că globalizarea economiei s-a oprit. Anii antebelici fuseseră cea mai intensă perioadă de emigrare în masă din istorie, dar acum aceste curente au secătuit sau, mai curînd, au fost stăvilite de războaie şi restricţii politice. În ultimii cincisprezece ani de dinainte de 1914 aproape cincisprezece milioane de oameni au imigrat în Statele Unite. În următorii cincisprezece ani curgerea s-a limitat la cinci milioane şi jumătate; în anii '30 şi anii războiului a ajuns la oprire aproape completă: în Statele Unite au intrat mai puţin de trei sferturi de milion (Historical Statistics I, p. 105, Tabelul C 89-101). Emigraţia iberică, în mod copleşitor înspre America Latină, a scăzut de la un milion şi trei sferturi în deceniul 1911-1920 la mai puţin de un sfert de milion în anii '30. Comerţul mondial şi-a revenit din criza războiului şi cea postbelică pentru a urca puţin peste nivelul din 1913 pînă spre sfîrşitul deceniului următor, apoi a decăzut în timpul Depresiunii, dar spre sfîrşitul Erei Catastrofei (1948) nu a fost mult mai mare ca volum decît înainte de primul război mondial (W. W. Rostow, 1978, p. 669). Între începutul ultimului deceniu al secolului al nouăsprezecelea şi 1913 volumul comerţului mondial se dublase, ba chiar mai mult decît atît. Între 1948 şi 1971 a crescut de cinci ori. Stagnarea postbelică este cu atît mai surprinzătoare dacă ne amintim că primul război mondial a produs un număr important de noi state în Europa şi Orientul Mijlociu. Atîtea mile de frontiere nou-create ne-a făcut să ne aşteptăm la o creştere automată a comerţului interstatal, pe măsură ce acordurile comericiale care avuseseră cîndva loc în cadrul unor ţări ca Austro-Ungaria sau Rusia erau acum clasificate ca internaţionale (statisticile de comerţ mondial apreciază numai comerţul care traversează frontierele). După cît de tragică a fost migrarea de refugiaţi postbelici şi postrevoluţionari, care deja numărau milioane (vezi capitolul 11), ne-am fi aşteptat mai degrabă la o creştere decît la o reducere a emigraţiei totale. În timpul Marii Depresiuni pînă şi exportul de capital părea să fi secat. Între 1927 şi 1933 împrumuturile au scăzut cu 90 %.

De unde această stagnare? A u existat diverse păreri, de exemplu că cea mai mare economie naţională a lumii, cea a Statelor Unite, avea totul pentru cerinţele proprii cu excepţia cîtorva materii prime; ea nu fusese vreodată în mod special dependentă de comerţul exterior. Totuşi, chiar şi ţări care fuseseră continuu comercianţi serioşi, ca Marea Britanie sau statele scandinave, au manifestat aceeaşi tendinţă. Contemporanii s-au concentrat

asupra unei cauze mai evidente de alarmă, şi aproape că aveau dreptate. Fiecare stat făcea acum tot ce putea pentru a-şi proteja economia de ameninţările din afară, adică de economia mondială care se afla în mod vizibil într-o criză majoră.

Şi guvernele, şi oamenii de afaceri s-au aşteptat iniţial, după sciziunile provocate de războiul mondial, că economia mondială se va întoarce la zilele fericite de dinainte de 1914, considerate modele. Şi, într-adevăr, boom-ul care a venit imediat după război, cel puţin în ţările a căror dezvoltare nu a fost întreruptă de revoluţii sau războaie civile, părea promiţător, chiar în ciuda faptului că şi afacerile, şi guvernele nu prea erau fericite să ştie de puterea enormă a muncitorilor şi sindicatelor lor, care părea că va ridica preţurile la producţie datorită (sau, mai degrabă, din cauza) măririi salariilor şi a scurtării zilei de muncă. Prin urmare, readaptarea s-a dovedit mai dificilă decît se aştepta. Şi preţurile, şi boom-ul economic au explodat în 1920. Aceasta a subminat puterea muncii — şomajul britanic niciodată după aceea nu a căzut sub 10 %, iar sindicatele şi-au pierdut jumătate din membrii lor pentru următorii doisprezece ani — astfel încă o dată înclinînd balanţa înspre patroni. Iar prosperitatea a tot întîrziat să vină.

Lumea anglo-saxonă, ţările neutre şi Japonia au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a reduce inflaţia, adică să readucă economiile lor la vechile principii ale valutei stabile garantate de finanţe solide şi ale standardului aurului, care nu fuseseră capabile să reziste calamităţilor războiului. Într-adevăr, între 1922 şi 1926 ele au reuşit cu mai mult sau mai puţin succes să procedeze astfel . Totuşi, marea zonă a înfrîngerii şi a convulsiilor, din Germania în vest pînă la Rusia Sovietică în est, a trăit un colaps spectaculos al sistemului monetar, comparabil doar în mică parte cu cel al lumii postcomuniste de după 1989. În unele cazuri — Germania în 1923 — unitatea valutară s-a redus la o milionime din valoarea sa din 1913, adică în practică valoarea banului a fost redusă la zero. Chiar şi în cazuri mai puţin extreme consecinţele au fost drastice. Bunicul autorului acestor rînduri, a cărui poliţă de asigurare a devenit scadentă în timpul inflaţiei austriece*, povestea cu plăcere cum această sumă se transforma în valută devalorizată, iar suma rezultată a fost suficientă pentru a-şi oferi ceva de băut în cafeneaua sa favorită.

Pe scurt, economiile particulare au dispărut totalmente, creînd astfel un

* Pe parcursul secolului nouăsprezece, la sfîrşitul căruia preţurile erau cu mult mai scăzute decît iniţial, oamenii se obişnuiseră cu preţurile fixe sau în scădere, încît numai cuvîntul inflaţie era suficient pentru a descrie ceea ce noi numim astăzi "hiper-inflaţie".

vid al capitalului de muncă pentru afaceri, ceea ce contribuie mult la explicarea masivei încrederi a economiei germane în împrumuturile externe în următorii ani. Aceasta a făcut-o neobişnuit de vulnerabilă atunci cînd a venit criza. Situaţia din URSS a fost mai bună, dar nu cu mult, în ciuda faptului că anularea economiilor private în forma monetară nu avea acolo nici aceleaşi consecinţe economice, nici aceleaşi consecinţe politice. Cînd s-a încheiat marea inflaţie din 1922-'32, în special prin decizia de a opri emiterea nelimitată a bancnotelor şi de a schimba valută, oamenii din Germania care se bazaseră pe venituri fixe şi pe economii au fost distruşi, deşi o foarte mică părticică din valoarea banului fusese economisită în Polonia, Ungaria şi Austria. Totuşi, efectul traumatizant al experienţei asupra claselor locale ale burgheziei şi ale celor din mica burghezie poate fi imaginat. Acesta a pregătit Europa Centrală pentru fascism. Pînă după cel de-al doilea război mondial nu au fost inventate dispoziţii care să menţină la linia de plutire populaţiile obişnuite cu lungi perioade de inflaţii patologice de preţuri (de exemplu prin indexarea salariilor sau a altor venituri — cuvîntul a fost folosit pentru prima oară în jurul anului 1960)*.

Prin 1924 aceste uragane postbelice se calmaseră şi se aştepta revenirea la ceea ce un preşedinte american botezase "normalitate". Chiar dacă unii dintre producătorii de materii prime şi de produse alimentare, în special fermierii din America de Nord, au fost tulburaţi din cauză că preţurile la produsele de bază s-au prăbuşit din nou după o scurtă revenire. Agitaţii ani '20 nu au fost o epocă de aur pentru fermele din Statele Unite. Mai mult, şomajul în majoritatea ţărilor din Europa Occidentală a rămas uimitor de înalt, chiar după standardele de dinainte de 1914. Este greu să ne amintim că pînă şi în anii de boom (1924-'29) şomajul a atins 10-12 % în Marea Britanie, Germania şi Suedia, şi nu mai puţin de 17-18 % în Danemarca şi Norvegia. Numai Statele Unite, cu o rată a şomajului de aproximativ 4 %, au avut o economie realmente în plină acţiune. Ambele fapte indicau criza gravă din economie. Căderea preţurilor la produsele de bază a demonstrat pur şi simplu că cererea pentru ele nu putea ţine pasul cu capacitatea de a le produce. Iar noi nu putem trece cu vederea faptul că boom-ul a fost alimentat în mare măsură de imensele exporturi de capital care au trecut prin lumile undustriale din anii respectivi, şi în special prin Germania. Numai această ţară, care a luat aproape jumătate din toate exporturile de capital ale lumii din 1928, a luat cu împrumut între 20 000 şi 30 000 de miliarde de mărci, dintre care probabil că jumătate au

* În statele din Balcani şi regiunea Balticii, guvernele nu au pierdut niciodată în totalitate controlul inflaţiei.

fost pe termen scurt (Arndt, p. 47; Kindleberger, 1986). Acest fapt a făcut economia germană extrem de vulnerabilă, lucru devenit evident atunci cînd banii americani au fost retraşi după 1929.

Prin urmare, nu a fost o mare surpriză pentru nimeni, cu excepţia personajelor din oraşele mici americane, a căror imagine a devenit familiară pentru lumea occidentală la vremea respectivă datorită romanului scriitorului american Sinclair Lewis, *Babbitt* (1920), că economia mondială avea din nou necazuri. Internaţionala Comunistă prezisese într-adevăr o altă criză economică în culmea boom-ului economic, aşteptînd ca aceasta — sau cel puţin aşa credeau purtătorii ei de cuvînt — să ducă la o nouă repriză de revoluţii. În adevăr a produs, în scurtă vreme, contrarul acestui fapt. Oricum, ceea ce nimeni nu a aşteptat, probabil nici măcar revoluţionarii în momentele lor cele mai sanguinare, a fost extraordinara profunzime şi caracterul universal ale crizei care a început, aşa cum ştiu pînă şi neistoricii, cu prăbuşirea la 29 octombrie 1929 a Bursei de la New York. S-a ajuns la ceva foarte aproape de ruinarea totală a economiei mondiale capitaliste, acum părînd prinsă într-un cerc vicios în care fiecare mişcare descendentă a indicilor economici (alta decît şomajul, care a atins cifre astronomice) întărea acest declin al tuturor.

Aşa cum au observat minunaţii experţi ai Ligii Naţiunilor, deşi nimeni nu le-a dat prea multă atenţie, retragerea dramatică a economiei industriale din America de Nord s-a răspîndit în curînd şi în Germania (Ohlim, 1931). Producţia industrială a Statelor Unite a scăzut în 1931 la aproximativ o treime din 1929; producţia germană - în aceeaşi proporţie. În Statele Unite, cea mai mare firmă electrică, Westinghouse, a pierdut două treimi din vînzările sale între 1929 şi 1933, în vreme ce venitul său net a scăzut cu 76% în doi ani (Schatz, 1983, p. 60). Exista o criză în producţia de bază, inclusiv a produselor alimentare şi a materiilor prime, pe măsură ce preţurile lor, care nu mai erau menţinute prin stocuri ca înainte, au devenit libere. Preţul la ceai şi grîu a scăzut cu două treimi, preţul la mătasea naturală - cu trei sferturi. Acest lucru a zdrobit — ca să numim doar ţările numite de Liga Naţiunilor în 1931 — Argentina, Australia, ţările balcanice, Bolivia, Brazilia, Malaezia (britanică), Canada, Chile, Columbia, Cuba, Egipt, Ecuador, Finlanda, India, Indiile Olandeze (actuala Indonezie), Mexic, Noua Zeelandă, Paraguay, Peru, Ungaria, Uruguay şi Venezuela, al căror comerţ internaţional depindea într-o mare măsură de cîteva produse de bază. Pe scurt, a creat depresiunea globală, în sensul direct al cuvîntului.

Economiile din Austria, Cehoslovacia, Grecia, Japonia, Polonia şi Marea Britanie, extrem de sensibile la şocurile seismice care veneau din Occident

(sau din Est), au fost deopotrivă zguduite. Industria japoneză a mătăsii în cincisprezece ani şi-a triplat producţia pentru a aproviziona piaţa de ciorapi de mătase, în creştere, a Statelor Unite, care acum a dispărut temporar — la fel ca şi piaţa pentru 90 % din mătasea japoneză în general. Între timp, preţul unei alte producţii agricole japoneze, orezul, de asemenea a scăzut — acelaşi lucru s-a întîmplat şi cu orezul din Asia de Sud şi de Est. Din moment ce preţul la grîu s-a prăbuşit chiar şi mai mult decît cel al orezului, devenind, prin urmare, mai ieftin, se spune că mulţi orientali au trecut de la orezul tradiţional la grîu. Oricum, boom-ul la pastele făinoase a înrăutăţit situaţia fermierilor din ţările exportatoare de orez ca Birmania, Indochina Franceză şi Siam (actualmente Tailanda) (Latheam, 1981, p. 178). Fermierii au încercat să compenseze aceste prierderi prin cultivarea şi vînzarea a două şi mai multe recolte, iar acest fapt a făcut ca preţurile să sară şi mai mult.

Pentru fermierii dependenţi de piaţă, în special de piaţa de export, aceast fapt i-a ruinat, mulţi dintre ei retrăgîndu-se în ultima redută tradiţională a ţăranului, producţia de subzistenţă. Aceasta era încă posibilă în mare parte în lumea dependentă şi datorită faptului că majoritatea africanilor, asiaticilor de sud şi de est, cît şi a latino-americanilor, erau în continuare ţărani. Brazilia a devenit cuvîntul-cheie pentru pierderea capitalismului şi profunzimea Crizei, deoarece cultivatorii săi de cafea au încercat cu disperare să împiedice prăbuşirea preţului prin arderea cafelei în loc de cărbune în locomotivele lor cu aburi. (Aproape trei sferturi din cafeaua vîndută pe piaţa mondială era cultivată în această ţară.) Cu toate acestea, Marea Depresiune a fost mai îngăduitoare faţă de ţăranii brazilieni decît cataclismul economic al anilor '80; în special din cauză că aşteptările oamenior săraci în legătură cu ceea ce puteau obţine de la o economie erau încă extrem de modeste.

Acelaşi fenomen se observă şi în ţările coloniale cu componenţă rurală, aşa cum este sugerat prin căderea a aproximativ două treimi la importurile de zahăr, făină, conserve de peşte şi orez din Coasta de Aur (actualmente Ghana), unde s-a atins culmea pe piaţa de cacao (bazată tot pe ţărani), ca să nu mai amintim de scăderea de 98% la importurile de gin (Ohlin, 1931, p. 52).

Pentru cei care, prin definiţie, nu deţineau controlul asupra producţiei, adică salariaţii, consecinţa de căpătîi a crizei a fost şomajul pe o scară inimaginabilă şi fără precedent şi pentru o perioadă mult mai îndelungată decît s-ar fi aşteptat cineva vreodată. În cea mai rea perioadă a Crizei (1932-'33) 22-23 % din forţa de muncă engleză şi belgiană, 24% din cea suedeză, 27% din cea a Statelor Unite, 29% din cea a austriecilor, 31% din cea a norvegienilor, 32% din cea daneză şi mai puţin de 44% din cea a

germanilor nu erau angajate în cîmpul muncii. Ceea ce este la fel de interesant e că nici revenirea de după 1933 nu a redus rata şomajului mai jos de 16-17% în Marea Britanie şi în Suedia sau mai jos de 20% în restul Scandinaviei, în Austria şi în Statele Unite. Singurul stat occidental care a reuşit să elimine şomajul a fost Germania nazistă între 1933 şi 1938. Nu mai existase nimic asemănător în viaţa poporului muncitor din vremuri străvechi. Ceea ce a făcut situaţia şi mai dramatică a fost că asigurarea socială, inclusiv ajutorul de şomaj, nu a existat decît în Statele Unite, fie şi slabă, iar după standardele sfîrşitului de secol douăzeci extrem de slabă, în special în cazul şomerilor pentru o perioadă mai mare de timp. De aceea asigurarea socială a fost întotdeauna o preocupare vitală a muncitorilor; protecţia împotriva îngrozitoarelor consecinţe ale şomajului, asigurările în cazuri de boală sau accident, cît şi ale pensiilor. De aceea poporul muncitor a visat să-şi vadă copiii cu locuri de muncă modest plătite, dar sigure, şi cu o pensie asigurată. Chiar şi în ţara cea mai complet acoperită de schemele de asigurare de şomaj înainte de Criză, Marea Britanie, mai puţin de 60% din forţa de muncă era acoperită de ea — aceasta doar din cauză că Marea Britanie fusese obligată deja din 1920 să se adapteze la şomajul în masă. În alte ţări europene (în afară de Germania, unde existau peste 40%) proporţia dintre muncitorii salariaţi şi şomeri atingea un sfert (Flora, 1983, p. 461). Oamenii care se obişnuiseră cu angajările fluctuante sau cu concedii temporare ajungeau în situaţii disperate cînd nu apărea nici un loc de muncă nicăieri, după ce li se terminau toţi banii economisiţi, iar creditul lor la băcănia din cartier se încheia.

De aici şi influenţa enormă, traumatizantă a şomajului în masă asupra politicii ţărilor industrializate, cărora nu le păsa lor că istoricii în economie (şi chiar în logică) pot demonstra că majoritatea forţei de muncă a naţiunii, care avea servicii chiar şi în cele mai rele momente, o ducea, de fapt, mult mai bine, din moment ce preţurile scădeau pe parcursul anilor interbelici, iar preţul la produsele alimentare a scăzut şi mai rapid decît la oricare alt produs în cei mai răi ani ai crizei. Imaginea dominantă la vremea respectivă a fost cea a supelor pentru săraci, a "marşurilor foamei" ale muncitorilor din aşezările unde nu se mai produceau nici oţel şi nici vapoare, care se îndreptau spre capitală pentru a-i denunţa pe cei care erau responsabili pentru situaţia creată. Iar politicienii nu au scăpat prilejul de a observa că 85 % dintre membrii Partidului Comunist German, care a crescut la fel de rapid ca Partidul Naziştilor în anii de criză, în ultimele luni înainte de ascensiunea lui Hitler spre putere erau şomeri (Weber, I, p. 243).

Deloc surprinzător, şomajul a fost văzut ca o rană adîncă şi poate mortală în trupul politicii. "În apropierea războiului", scria un editorialist de la ziarul londonez *Times* pe la mijlocul celui de-al doilea război, "şomajul

a fost cea mai răspîndită, cea mai perversă şi cea mai corosivă maladie a generaţiei noastre: este boala socială specifică civilizaţiei occidentale din vremea noastră" (Arndt, 1944, p. 250). Niciodată înainte de istoria industrializării nu s-ar fi putut întîmpla aşa ceva. Şi aceasta explică cel mai bine politica guvernelor occidentale.

Destul de curios, simţul catastrofei şi al dezorientării provocat de Marea Depresiune a fost mult mai mare printre oamenii de afaceri, economişti, politicieni, decît în rîndul maselor. Şomajul în masă, prăbuşirea preţurilor agricole, toate i-au lovit foarte dureros, dar ei nu aveau nici o îndoială că există o soluţie politică pentru aceste nedreptăţi neaşteptate — dinspre dreapta sau dinspre stînga —, în măsura în care oamenii săraci s-ar fi aşteptat vreodată ca nevoile lor modeste să fie satisfăcute. Absenţa oricăror soluţii în cadrul vechii economii liberale este exact ceea ce a făcut suferinţa celor care luau decizii atît de mare. Pentru a preîntîmpina crizele imediate, pe termen scurt, ei au considerat că trebuie să se submineze pe termen lung baza unei economii mondiale înfloritoare. Într-o vreme cînd comerţul mondial a scăzut cu aproximativ 60% în decurs de patru ani (1929-'32), statele s-au pomenit în situaţia de a fi nevoite să depăşească unele bariere pentru a-şi proteja pieţele naţionale şi valutele împotriva uraganelor economice mondiale, dîndu-şi seama în acelaşi timp că această dezmembrare a sistemului mondial al comerţului multilateral nu va fi de lungă durată. Piatra de boltă a unui asemenea sistem, aşa-numitul statut al "naţiunii celei mai favorizate", a dispărut din aproape 60 % din acordurile comerciale semnate între 1931 şi 1939, iar acolo unde a rămas, a existat, de obicei, într-o formă simplificată (Snyder, 1940)*. Dar exista oare vreo ieşire din cercul vicios?

În cele ce urmează vom analiza consecinţele politice ale acestei situaţii — cel mai dureros episod din istoria capitalismului. Implicarea cea mai semnificativă a sa pe termen lung trebuie menţionată neapărat. Într-o singură propoziţie: Marea Depresiune a distrus pentru o jumătate de secol liberalismul economic. În 1931-'32, Marea Britanie, Canada, întreaga Scandinavie şi Statele Unite au abandonat standardul de aur, considerat totdeauna baza schimburilor internaţionale stabile, iar pînă în 1936 li se alăturaseră şi cei mai înverşunaţi adepţi ai lingoului, belgienii şi olandezii, iar în final chiar şi francezii**. Aproape simbolic, Marea Britanie a

* "Clauza naţiunii celei mai favorizate" înseamnă, de fapt, controlul a ceea ce pare a fi, adică faptul că partenerul comercial va fi tratat în aceleaşi condiţii ca şi "naţiunea cea mai favorizată" — adică nici o naţiune nu va fi favorizată.

** În formula clasică, standardul de aur dă unitatea de valută, de exemplu o bancnotă de un dolar echivala valoarea unei greutăţi specifice de aur pentru care, în caz de necesitate, banca o va schimba.

abandonat în 1931 Comerţul Liber, care fusese la fel de primordial pentru identitatea economică britanică începînd din anii '40 ai secolului trecut, pe cît este Constituţia Americană pentru identitatea politică a Statelor Unite.

Retragerea Marii Britanii de la principiile tranzacţiilor libere într-o economie mondială singulară dramatizează graba generală de autoprotecţie din vremea respectivă. Şi mai la obiect, Marea Depresiune a obligat guvernele occidentale să acorde în politica de stat prioritate consideraţiilor sociale în detrimentul celor economice . Pericolul eşecului în asemenea politică — radicalizarea stîngii sau, aşa cum Germania şi alte ţări au dovedit-o, a dreptei — era prea real.

Astfel, guvernele nu au mai protejat agricultura pur şi simplu prin tarife împotriva competiţiei străine, deşi, acolo unde procedaseră astfel înainte, crescuseră şi mai mult barierele de tarife. În timpul Depresiunii, agricultura a fost subvenţionată prin garantarea preţurilor fermelor, prin cumpărarea surplusurilor sau prin plata fermierilor pentru a nu produce noi recolte, aşa cum s-a întîmplat în Statele Unite după 1933. Originile paradoxurilor bizare ale "Politicii agricole comune" a Comunităţii Europene, prin care în anii '70 şi '80 minorităţi din ce în ce mai mici de fermieri au ameninţat să falimenteze Comunitatea prin subvenţiile de care se bucurau, se găsesc în Marea Criză.

În ceea ce-i priveşte pe muncitori, după război eliminarea şomajului în masă a devenit cheia de boltă a politicii economice în ţările cu un capitalism democrat reformat, al cărui profet cel mai recunoscut şi iniţiator (deşi nu unicul) a fost economistul britanic John Maynard Keynes (1883-1946). Argumentul keynesian în favoarea beneficiilor eliminării şomajului în masă a fost în aceeaşi măsură economic şi politic. Adepţii teoriei keynesiene au susţinut, pe bună dreptate, că cererea, pe care trebuie să o creeze veniturile muncitorilor angajaţi, cu locuri de muncă sigure, ar avea efectul cel mai stimulator asupra economiilor care au trecut prin criză. Cu toate acestea, motivul pentru care acestei cereri crescînde i se acorda o asemenea prioritate urgentă — guvernul englez s-a angajat în soluţionarea acestei situaţii chiar înainte de sfîrşitul celui de-al doilea război mondial — a fost convingerea conform căreia şomajul în masă este exploziv din punct de vedere politic şi social. Aşa cum realmente s-a dovedit a fi în anii Depresiunii. Această convingere a fost atît de puternică, încît, atunci cînd, după mulţi ani, şomajul a revenit, şi în special în timpul serioasei depresiuni de la începutul anilor '80, observatorii (inclusiv autorul prezentei lucrări) aşteptau apariţia sigură a tulburărilor sociale şi au fost surprinşi atunci cînd acest lucru nu s-a întîmplat.

Aceasta s-a datorat, în mare măsură, unei alte măsuri profilactice luate

cu timpul, după Marea Criză, ca o consecinţă a acesteia: instalarea sistemelor moderne de asigurări. Cine poate fi surprins că Statele Unite şi-au făurit Actul de Securitate Socială în 1953? Iar noi am devenit atît de obişnuiţi cu prevalenţa sistemelor ambiţioase de asigurări în statele dezvoltate ale capitalismului industrial — cu cîteva excepţii, ca Japonia, Elveţia şi Statele Unite —, încît uităm cît de puţine "sisteme de asigurări" în sensul modern existau înaintea celui de-al doilea război mondial. Chiar şi ţările scandinave se aflau doar la începutul dezvoltării asigurărilor. Dar nici termenul de asigurări nu a intrat în uz înainte de anii '40.

Traumele Marii Crize au fost subliniate de faptul că o ţară care o rupsese zgomotos cu capitalismul, Uniunea Sovietică, apărea imună la criză. În timp ce restul lumii, sau cel puţin capitalismul occidental liberal, stagna, URSS era angajată în industrializarea masivă ultrarapidă din cadrul noilor sale planuri cincinale. Din 1929 pînă în 1940, producţia industrială sovietică s-a triplat. A crescut de la 5 % ale produsului global în 1929 la 18 % în 1938, în timp ce, în aceeaşi perioadă, partea adunată la un loc a Marii Britanii, Statelor Unite şi Franţei a scăzut de la 59 la 52 % din totalul mondial. În plus, în Uniunea Sovietică nu a existat şomaj. Aceste realizări i-au impresionat pe observatorii străini de toate ideologiile — inclusiv un aflux mic, dar influent, de turişti socio-economici în 1930-'35 — mai mult decît primitivismul vizibil şi ineficienţa economiei sovietice, sau cruzimea şi brutalitatea colectivizării şi a reprimării în masă practicate de Stalin. Pentru că aceşti observatori străini nu încercau să înţeleagă fenomenul Uniunii Sovietice, ci să salveze propriul lor sistem economic. Care era secretul sistemului sovietic? Se putea învăţa ceva din acesta? Cu referinţă la planurile cincinale ale Rusiei ("plan" şi "planificare" au devenit cuvinte politice), partidele social-democrate belgian şi norvegian au adoptat asemenea "planuri" de dezvoltare ale ţării. Sir Arthur Salter, un funcţionar englez civil de cea mai înaltă distincţie şi notorietate şi un stîlp al societăţii, a scris o carte, *Restabilire* (*Recovery*), pentru a demonstra că o societate planificată este esenţială dacă ţara şi lumea doreau să scape din ciclul vicios al marilor crize. Alţi slujitori şi funcţionari publici englezi moderaţi au organizat o asociaţie ne-partizană numită PEP (Planificare Economică şi Politică). Politicieni conservatori tineri, ca viitorul prim-ministru Harold Macmillan (1894-1986), s-au făcut purtătorii de cuvînt ai "planificării". Chiar şi naziştii au plagiat ideea, din moment ce Hitler a introdus în 1933 un "plan de patru ani". (Pentru motive care vor fi luate în discuţie în capitolul următor, succesul propriu al naziştilor în maniera în care s-au descurcat în timpul Marii Crize după 1933 a avut repercusiuni internaţionale mai mici.)

II

Dar a intrat oare economia capitalistă interbelică în criză? Situaţia Statelor Unite constituie o parte centrală a oricărui răspuns la această întrebare. În vreme ce tulburările economice din Europa din timpul războiului şi de după război au fost provocate de acesta, Statele Unite erau departe de război — chiar dacă s-au implicat în el —, atît de departe, încît atît primul, cît şi al doilea război mondial le-au adus beneficii în mod spectaculos. Deşi în 1913 Statele Unite erau ţara cu cea mai dezvoltată economie din lume, făcînd peste o treime din producţia industrială mondială — cam cît Germania, Marea Britanie şi Franţa luate împreună. În 1929, Statele Unite produceau peste 42 % din producţia mondială totală, pe cînd cele trei puteri industriale europene — doar 28 % (Hilgerdt, 1945, Tabelul 1.14). Sînt cifre uimitoare. În vreme ce producţia de oţel a Statelor Unite a crescut cu aproximativ un sfert între 1913 şi 1920, producţia de oţel în restul lumii a scăzut cu aproximativ o treime (Rostow, 1978, p. 194, Tabelul III.33). Pe scurt, atît după primul război mondial, cît şi după cel de-al doilea, Statele Unite erau o forţă mondială dominantă. Marea Depresiune a întrerupt doar temporar această curbă ascendentă.

Afară de aceasta, războiul nu numai că a întărit poziţia Statelor Unite în calitatea lor de cel mai mare producător din lume, dar a transformat această ţară şi în creditorul numărul unu din lume. În perioada războiului englezii pierduseră aproape un sfert din investiţiile lor globale, în special pe cele din Statele Unite ale Americii, pe care au fost nevoiţi să le vîndă pentru a cumpăra provizii de război; francezii au pierdut aproximativ jumătate din investiţiile lor, în special din cauza revoluţiei şi a prăbuşirii din Europa. Între timp, americanii, care începuseră războiul ca ţară debitoare, l-au încheiat ca cel mai mare împrumutător. Din moment ce Statele Unite şi-au concentrat operaţiunile în Europa şi în emisfera vestică (englezii erau în continuare cei mai mari investitori în Asia şi Africa), impactul lor asupra Europei a fost decisiv.

Pe scurt, explicaţia crizei economice mondiale nu exista în afara SUA. La urma urmelor, în anii '20 SUA era în aceeaşi măsură cel mai mare exportator din lume şi, după Marea Britanie, cel mai mare importator. În ceea ce priveşte materiile prime şi produsele alimentare, partea Statelor Unite a constituit aproape 40 % din toate importurile a cincisprezece din cele mai comerciale naţiuni — fapt care explică din plin dezastrul crizei asupra producătorilor de grîu, bumbac, zahăr, cauciuc, mătase, cupru, cositor şi cafea (Lary, p. 28-29). Dar şi ea urma să devină principala vic-

timă a Crizei. Între 1929 şi 1932 importurile şi exporturile sale au scăzut cu 70 %. Între 1929 şi 1939 comerţul mondial a scăzut cu cel puţin o treime, pe cînd exporturile Statelor Unite — cu aproximativ jumătate.

Nu subestimăm însă deloc rădăcinile strict europene ale tulburărilor, toate în mare măsură politice. La Conferinţa de pace de la Versailles (1919) Germaniei i s-au impus condiţii devastatoare — toate cheltuielile şi daunele produse puterilor învingătoare în război au fost puse pe seama ei. Pentru a justifica aceste măsuri, o clauză fusese de asemenea inclusă în tratatul de pace care făcea din Germania unica responsabilă pentru război (aşa-numita "vină de război"), clauză în aceeaşi măsură îndoielnică din punct de vedere istoric şi care s-a dovedit a fi un dar pentru naţionalismul german. Suma pe care urma să o achite Germania a rămas indefinită, ca un compromis între poziţia Statelor Unite ale Americii, care au propus fixarea sumei potrivit capacităţii Germaniei, şi ceilalţi aliaţi — în special francezii — care insistau asupra recuperării în întregime a cheltuielilor războiului. Obiectivul lor real, sau cel puţin obiectivul Franţei, a fost să menţină Germania slabă, şi astfel să dispună de un mijloc de a face presiuni asupra ei. În 1921 suma a fost fixată la 132 miliarde o mie de dolari americani. Toţi îşi dădeau seama de irealitatea achitării acestei sume.

"Reparaţiile" au dus la dezbateri nesfîrşite, crize periodice şi aranjamente sub auspicii americane, din moment ce Statele Unite, spre nemulţumirea foştilor săi aliaţi, au dorit să lege problema datoriei Germaniei faţă de aliaţi cu cea a datoriilor de război ale aliaţilor faţă de Washington. Sumele erau aproape la fel de enorme ca şi cele cerute de la nemţi, acestea din urmă atingînd un venit naţional şi jumătate al ţării din 1929; datoriile englezilor faţă de Statele Unite s-au ridicat la jumătate din venitul naţional britanic; datoriile francezilor la două treimi (Hill, 1988, p. 15-16). "Planul Dawes" din 1924 a fixat o sumă reală pentru Germania, care urma să fie plătită anual; "Planul Young" din 1929 a modificat schema de plată şi, concomitent, a întemeiat Banca Internaţională a Plăţilor de la Basel (Elveţia), prima din instituţiile financiare internaţionale care, după cel de-al doilea război mondial, urmau să se înmulţească enorm. (În momentul redactării acestui volum mai există încă.) Din raţiuni practice, toate plăţile germane şi ale aliaţilor au încetat în 1932. Numai Finlanda şi-a plătit toate datoriile de război către Statele Unite.

Fără să intrăm în detalii, două probleme erau în discuţie. Prima a fost critica vehementă a lui John Maynard Keynes la adresa Conferinţei de la Versailles la care a luat parte ca membru al delegaţiei britanice: "Consecinţele economice ale Păcii" (1920). Fără refacerea economiei germane, susţinea el, refacerea economiei liberale în Europa va fi imposibilă.

Politica franceză de a menţine Germania slabă de dragul "securităţii franceze" era regresivă. De fapt, francezii erau prea slabi pentru a-şi impune politica, chiar atunci cînd au ocupat pentru scurt timp inima industrială a Germaniei Occidentale în 1923, pretextînd scuza că nemţii refuzau să plătească. În cele din urmă, au fost nevoiţi să tolereze o politică de "împlinire" germană, după 1924, care a întărit economia Germaniei. A doua chestiune era problema legată de modul cum vor fi totuşi achitate aceste cheltuieli. Cei care doreau să menţină Germania slabă cereau bani cash mai degrabă decît bunuri materiale, din cauză că exporturile ar fi întărit economia germanilor în detrimentul concurenţilor lor. Într-adevăr, ei i-au impus Germaniei împrumuturi neconvenabile: penalităţile de război au fost achitate din împrumuturile masive (luate de la americani) de la mijlocul anilor '20. Pentru rivalii Germaniei, acestea erau un avantaj în plus: Germania intra adînc în datorii şi nu-şi dezvolta exporturile pentru a realiza o balanţă externă. În schimb, au crescut importurile germane. Oricum, întregul aranjament, aşa cum am văzut deja, a făcut Germania şi întreaga Europă foarte sensibile la declinul împrumuturilor americane care începuse chiar înainte de criză şi de închiderea robinetului de împrumuturi american, care a urmat crizei din Wall Street din 1929. Întregul castel din cărţi de joc s-a prăbuşit în timpul Marii Depresiuni. Iar pînă atunci, achitarea acestor plăţi nu a avut efecte pozitive asupra Germaniei sau a economiei mondiale, din cauză că aceasta se prăbuşise ca sistem unitar şi astfel, în 1931-'33, se întîmplase şi cu toate înţelegerile pentru plăţi internaţionale. Oricum, tulburările economice din timpul războiului şi cele postbelice, cît şi complicaţiile politice din Europa, pot doar parţial explica caracterul grav al prăbişirii economice interbelice. Vorbind în termeni economici, putem analiza acest fapt sub două aspecte.

Primul este lipsa totală a unui echilibru în economia internaţională, din cauza inegalităţii în dezvoltare dintre SUA şi restul lumii. Putem susţine că sistemul mondial nu a funcţionat din pricină că, spre deosebire de Marea Britanie care fusese centrul său înainte de 1914, SUA nu au avut foarte mult nevoie de restul lumii şi, prin urmare, spre deosebire de Marea Britanie care ştia că sistemul mondial de plăţi se baza pe lira sterlină şi avea grijă ca aceasta să rămînă stabilă, Statele Unite nu au fost preocupate prea mult să acţioneze ca un stabilizator global. Statele Unite nu prea au avut nevoie de lume, deoarece, după primul război mondial, ele au avut nevoie să importe mai puţin capital, forţă de muncă şi relativ mai puţine produse de primă necesitate decît oricînd înainte — cu excepţia unor materii prime. Exporturile sale, deşi importante pe plan internaţional (de exemplu Hollywood-ul a monopolizat piaţa internaţională a filmului), au adus o foarte

mică contribuţie la venitul naţional decît în oricare altă ţară industrială. Se mai poate discuta în legătură cu semnificaţia retragerii Statelor Unite din economia mondială. Oricum, este cît se poate de limpede că această explicaţie a Crizei a fost una care a influenţat economiştii şi politicienii din Statele Unite în anii '40 şi a ajutat să convingă Washingtonul în anii de război să preia responsabilitatea pentru economia mondială după 1945 (Kindelberg, 1973).

Cel de-al doilea aspect al Crizei se fixează pe eşecul economiei mondiale în crearea cererii pentru o extindere durabilă. Temeliile prosperităţii din anii '20, aşa cum am văzut, au fost slabe, chiar şi în Statele Unite, unde producţia agricolă se afla deja în criză, iar plăţile în bani, contrar mitului marii epoci a jazz-ului, nu au crescut spectaculos, ci au stagnat în ultimii ani ai boom-ului (*Statisticile istorice ale Statelor Unite*, I, p. 164, Tabelul D722-727). Ce s-a întîmplat, şi ceea ce se întîmplă, de fapt, adesea în timpul boom-urilor pieţei libere, a fost că, prin decalajul plăţilor, profiturile au crescut în mod disproporţionat, iar cei prosperi au obţinut o felie mai mare din tortul naţional. Dar, din moment ce cererea de masă nu putea ţine pasul cu productivitatea în creştere rapidă a sistemului industrial în culmea ascensiunii lui Henry Ford, rezultatul a fost supraproducţia şi specula. Aceasta, în schimb, a pus în mişcare distrugerea. Oricare ar fi fost argumentele istoricilor şi economiştilor, care continuă şi acum să discute pe marginea acestei chestiuni, contemporanii cu un interes sporit faţă de politicile de guvernare au fost profund impresionaţi de scăderea cererii; şi nu în ultimul rînd John Maynard Keynes.

Cînd Criza a început, în Statele Unite situaţia a fost deosebit de gravă din cauză că o scădere a cererii fusese întărită prin intermediul unei expansiuni enorme a creditului consumatorului. (Cititorii care îşi amintesc de sfîrşitul deceniului 9 vor înţelege uşor acest lucru.) Băncile, lovite deja de boom-ul speculativ al proprietăţilor care, cu ajutorul firesc al optimiştilor care se autoînşelau şi al escrocheriei financiare care se extinse*, atinseseră culmea cu cîţiva ani înainte de Marea Prăbuşire; încărcate cu datorii mari, acum refuzau noi împrumuturi pentru locuinţe sau refinanţarea celor în curs de desfăşurare. Acest fapt nu le-a împiedicat să se prăbuşească cu miile**, în vreme ce (în 1933) aproape jumătate din toate ipotecile interne ale Statelor Unite se aflau în lipsă

* Anii '20 nu au fost deloc deceniul psihologului Emile Coue (1857-1926), care a popularizat autosugestia optimistă prin mijlocirea sloganului, care urma să fie mereu repetat: "În fiecare zi o duc din ce în ce mai bine".

** Sistemul bancar din Statele Unite nu a acceptat sistemul bancar european gigantic, dispunînd de un sistem naţional de filiale, şi care consta din bănci mici sau, în cel mai bun caz, din bănci de stat.

de bani şi erau închise cîte o mie de proprietăţi pe zi (Miles şi alţii, 1991, p. 108).

Numai cumpărătorii de automobile datorau 1 400 milioane de dolari dintr-o datorie totală de 6 500 milioane la împrumuturi pe termen scurt şi pe termen mediu (Ziebura, p. 49). Ceea ce a determinat ca economia să fie mult mai vulnerabilă la acest capitol al creditelor a fost faptul că clienţii nu şi-au folosit împrumuturile pentru a cumpăra bunuri de consum tradiţionale: mîncare, îmbrăcăminte şi altele de acest fel. Oricît de sărac este cineva, el nu-şi poate reduce cererea în hrană; şi această cerere nu se dublează dacă veniturile aceluia nu se dublează. În locul acestor bunuri, ei au cumpărat bunuri de folosinţă îndelungată din societatea de consum modernă pe care Statele Unite le iniţia în pionierat chiar atunci. Dar achiziţionarea de automobile şi de case ar fi putut fi rapid amînată, iar acestea au avut şi au o elasticitate a veniturilor mari pentru cerere.

În afară de cazul cînd o criză se aştepta să fie scurtă sau a fost scurtă, iar încrederea în viitor nu era subminată, efectul unei asemenea crize putea fi dramatic. Astfel, producţia de automobile a SUA între 1929 şi 1931 s-a înjumătăţit; producţia discurilor de gramofon pentru lumea săracă (discurile "de familie" sau discurile de jazz adresate publicului de culoare) a încetat pentru o vreme. Pe scurt, "spre deosebire de căile ferate sau de vapoare, sau de introducerea oţelului şi a sculelor automate — cu preţuri scăzute —, noile produse şi noul fel de viaţă cereau venituri mari şi mereu în creştere şi un înalt grad de încredere în viitor" (Rostow, 1978, p. 219). Dar exact această producţie a fost cea care s-a prăbuşit.

Pînă şi cea mai gravă criză ciclică ajunge mai devreme sau mai tîrziu la un sfîrşit, şi după 1932 existau semne clare că ceea ce fusese mai rău se încheia. Într-adevăr, cîteva economii au pornit înainte. Japonia şi, la o scară mai modestă, Suedia au atins un nivel de producţie aproape dublu faţă de cel de pînă la criza sfîrşitului anilor '30; şi pînă în 1938 economia germană (dar nu şi cea italiană) era cu 25 % mai dezvoltată decît în 1929. Chiar şi greoaia economie britanică a manifestat o mulţime de semne de dinamism. Totuşi, lumea a rămas în criză. Aceasta s-a manifestat evident în cea mai mare dintre toate economiile, în Statele Unite, din cauză că diferitele experimente pentru stimularea economiei încercate sub "Noul Aranjament" al preşedintelui F. D. Roosevelt — uneori inconsistente — nu s-au ridicat realmente deasupra promisiunilor lor economice. În 1937-'38 un puternic avînt a fost urmat de o altă prăbuşire economică, deşi pe o scară mai modestă decît după 1929. Sectorul cel mai important al industriei americane, producţia de automobile, nu a repetat niciodată succesele din 1929. În 1938 era doar cu puţin mai mare decît fusese în

1920 (Statisticile istorice, II, p. 716). Privind înapoi din ziua de azi, sîntem frapaţi de pesimismul comentatorilor vremii. Economişti capabili şi străluciţi au văzut capitalismul, luat în sine, ca exponent al stagnării. Acest punct de vedere, anticipat în pamfletul lui Keynes împotriva Tratatului de pace de la Versailles, a devenit în mod firesc popular în Statele Unite după Marea Depresiune. Sau, conform unui alt economist care a propus o altă prognoză pesimistă pentru capitalism, austriacul Schumpeter: "În orice perioadă prelungită de tulburări economice, economiştii, simţindu-se cuprinşi de această tulburare, aşa cum fac şi ceilalţi comici ai vremii, preferă teorii care pretind că demonstrează faptul că depresiunea a venit pentru a se instala temeinic" (Schumpeter, 1954, p. 1172). Poate că istoricii care se uită înapoi la perioada cuprinsă între sfîrşitul lui 1973 şi sfîrşitul secolului douăzeci vor fi deopotrivă frapaţi de refuzul încăpăţînat al anilor '70 şi al anilor '80 de a prefigura posibilitatea unei crize generale a economiei capitaliste mondiale.

Toate acestea, în ciuda faptului că anii '30 au fost un deceniu al unei inovaţii tehnologice considerabile în industrie, de exemplu în dezvoltarea materialelor plastice. Într-adevăr, într-un domeniu — distracţiile şi ceea ce s-a reunit mai tîrziu sub denumirea de "mijloace de comunicare" — anii interbelici au trăit realizarea majoră, cel puţin în lumea anglo-saxonă, cu triumful radioului în masă şi cu industria cinematografică a Hollywood-ului, ca să nu mai amintim de presa ilustrată prin rotogravură (vezi capitolul 6). Poate că nu este chiar atît de surprinzător că sălile uriaşe ale cinematografelor au crescut ca palatele din vis în marile oraşe ale şomajului în masă, biletele la cinematograf fiind extraordinar de ieftine, iar tinerii, ca şi cei mai vîrstnici, loviţi fără măsură de şomaj, avînd destul timp liber. În timpul crizei, aşa cum au observat sociologii, soţii şi soţiile se simţeau mai predispuşi să-şi petreacă timpul în activităţi distractive decît înainte (Stouffer, Lazarsfeld, p. 55, 92).

III

Marea Depresiune a confirmat convingerea intelectualilor, activiştilor şi oamenilor obişnuiţi că ceva nu era în regulă cu lumea în care trăiau. Cine ştia cum să iasă din impas? Cu siguranţă puţini dintre cei cu autoritate în ţările lor, şi în mod cert nu cei care au încercat să se descurce cu ajutorul instrumentelor de navigaţie tradiţionale ale liberalismului secular sau ale credinţei tradiţionale, şi după hărţile marine ale secolului nouăsprezece care

nu mai erau valabile. Oare de cîtă încredere se mai puteau bucura economiştii care, oricît de străluciţi, au demonstrat, cu mare luciditate, că exact Criza în cadrul căreia trăiau şi ei nu se putea întîmpla într-o societate a economiei de piaţă condusă aşa cum se cuvine, din moment ce (potrivit unei legi economice botezate după numele unui francez de la începutul secolului al nouăsprezecelea) nu era posibilă nici o supraproducţie care să nu se poată corecta de la sine? În 1933 nu era uşor de crezut, de exemplu, că acolo unde cererea consumatorului, şi, prin urmare, consumul, cădea în depresiune, rata interesului va cădea cu exact cît era nevoie pentru a stimula investiţia, astfel încît cererea de investiţii crescută va umple exact vidul lăsat de cererea mai mică de consum. Pe măsură ce şomajul a crescut, nu părea plauzibil (aşa cum a făcut aparent Trezoreria engleză) că problemele publice nu se vor aplana deloc, din cauză că banii pentru ele ar putea fi transferaţi dinspre sectorul privat, care astfel ar fi generat exact tot atîtea locuri de muncă. Economiştii care au sugerat ca economia să fie lăsată să se descurce singură, guvernele ale căror prime instincte, dincolo de protejarea standardului de aur prin politici inflaţioniste, era să se sprijine pe ortodoxia financiară, bugetele de balanţă şi preţurile reduse nu erau capabile să îmbunătăţească situaţia. Într-adevăr, pe măsură ce depresiunea continua, se susţinea din ce în ce mai insistent, inclusiv de către J. M. Keynes, care a devenit ulterior economistul cel mai influent al următorilor patruzeci de ani, că acestea doar intensificau criza. Cei dintre noi care au trecut prin anii de mare criză găsesc încă inexplicabil de ce ortodoxiile pieţei libere pure, atît de evident discreditată atunci, au ajuns să conducă încă iarăşi după o depresiune globală la sfîrşitul anilor '80 şi în anii '90, pe care, încă o dată, ei erau incapabili să o înţeleagă sau să o rezolve. Totuşi, acest fenomen straniu ar trebui să ne amintească de caracteristica majoră a istoriei pe care o exemplifică: incredibila scurtime a memoriei teoreticienilor şi a practicienilor economiei ne oferă o ilustrare vie a necesităţilor societăţii de istorici, care sînt cei care îşi amintesc în mod profesional ceea ce concetăţenii lor doresc să uite.

În orice caz, ce era o "economie de piaţă liberă" se prezenta ca o economie dominată din ce în ce mai mult de corporaţii uriaşe care au compromis termenul "competiţie perfectă"; pînă şi economiştii care l-au criticat pe Karl Marx puteau observa că el avusese dreptate, inclusiv în prezicerea concentrării crescînde a capitalului (Leontiev, 1977, p. 78). Nu trebuia să fii marxist sau să manifeşti interes pentru marxism ca să observi cît de diferită de economia secolului nouăsprezece era competiţia liberă interbelică. Într-adevăr, cu puţină vreme înainte de prăbuşirea de pe Wall Street, un inteligent bancher elveţian observa că eşecul liberalismului economic (şi, a adăugat el, al socialismului

de dinainte de 1917) în încercările lui de a se menţine ca programe universale explica presiunea faţă de economiile autocrate — fascistă, comunistă sau sub auspiciile unor mari corporaţii independente de acţionarii lor (Somary, 1929, p. 174, 193). Şi, pînă la sfîrşitul anilor '30, ortodoxiile liberale ale pieţei libere erau atît de absente, încît economia mondială putea fi văzută ca un sistem triplu compus dintr-un sector de piaţă, un sector interguvernamental (în cadrul căruia economiile planificate sau controlate, aşa cum sînt Japonia, Turcia, Germania şi Uniunea Sovietică, îşi conduceau tranzacţiile între ele) şi un sector al autorităţilor internaţionale publice sau cvasipublice care regla anumite domenii ale economiei (de exemplu, prin înţelegeri internaţionale asupra produselor) (Staley, 1939, p. 231).

Prin urmare, nu este surprinzător că efectele Marii Depresiuni asupra politicii şi, în aceeaşi măsură, asupra concepţiei publice au fost dramatice şi imediate. Ce ghinionist a fost guvernul care s-a aflat în funcţie în timpul cataclismului, fie că a fost de dreapta, aşa ca preşedinţia lui Herbert Hoover în Statele Unite (1928-'32), fie că de stînga, aşa ca guvernele laburiste din Marea Britanie şi din Australia. Schimbarea nu a fost totdeauna atît de rapidă ca în America Latină, unde douăsprezece ţări în 1930-'31 şi-au schimbat guvernele şi regimurile, zece dintre ele prin lovituri de stat militare. Cu toate acestea, pe la mijlocul anilor '30 existau puţine state a căror politică nu se schimbase foarte substanţial faţă de cea dinainte de Prăbuşire. În Europa şi Japonia a avut loc o cotire bruscă spre dreapta, cu excepţia Scandinaviei, unde Suedia a intrat în 1932 în prima sa jumătate de secol de social-democraţie, şi a Spaniei, unde monarhia de Bourbon a dat în 1931 curs liber unei Republici nereuşite şi de scurtă durată. Mai amănunţit despre aceste lucruri citiţi în capitolul următor, deşi trebuie să spunem imediat că victoria aproape simultană a regimurilor naţionaliste agresive în două mari puteri militare — Japonia (1931) şi Germania (1933) — a avut cele mai grave consecinţe, generînd Marea Depresiune. Porţile celui de-al doilea război mondial s-au deschis în 1931.

Dreapta radicală s-a fortificat, cel puţin în timpul celei mai grave perioade a Marii Depresiuni, prin retragerile spectaculoase ale stîngii. Departe de iniţierea unei alte runde a revoluţiei sociale, aşa cum se aştepta Internaţionala Comunistă, Depresiunea a adus mişcarea comunistă internaţională din afara URSS la o slăbiciune fără precedent. Acest fapt se datora într-o oarecare măsură politicii de sinucidere a Cominternului, care nu numai că a subestimat totalmente pericolul naţionalism-socialismului în Germania, ci şi a dus o politică de izolare sectară inexplicabilă, prin declararea duşmanului său principal în persoana mişcării muncitoreşti de

masă organizate a partidelor social-democrate şi a partidelor muncitoreşti (descrise ca "social-fasciste")*.

Cu siguranţă că pînă în 1934, după ce Hitler distrusese Partidul Comunist German (KPD), care era cîndva speranţa Moscovei pentru revoluţia mondială şi cea mai mare şi aparent cea mai impresionantă secţie a Internaţionalei, cînd chiar şi comuniştii chinezi, alungaţi din bazele lor rurale de gherilă, nu reprezentau mai mult decît o caravană hărţuită în Lungul lor Marş, se părea că a rămas foarte puţin dintr-o mişcare internaţională revoluţionară organizată, fie ea legală sau ilegală. În Europa anului 1934 numai Partidul Comunist Francez mai avea o prezenţă politică autentică. În Italia fascistă, la zece ani de la Marşul asupra Romei şi în plină criză internaţională, Mussolini s-a simţit suficient de sigur pe situaţie şi a eliberat cîţiva comunişti închişi pentru a celebra acea aniversare (Spriano, 1969, p. 397). Toate acestea urmau să se schimbe în decurs de cîţiva ani (vezi capitolul 5). Dar rămîne cert că rezultatul imediat al Depresiunii, în orice caz în Europa, a fost exact contrariul a ceea ce aşteptaseră revoluţionarii.

Declinul stîngii nu a fost limitat la sectorul comunist, pentru că, prin victoria lui Hitler, Partidul Social-Democrat German a dispărut din vedere; peste un an a căzut, după o scurtă rezistenţă armată, social-democraţia austriacă. Partidul Laburist Englez devenise deja victima Depresiunii, sau mai degrabă a propriei sale credinţe în ortodoxia economică a secolului nouăsprezece, în 1931, iar sindicatele sale, care pierduseră începînd cu 1920 jumătate din membri, erau mai slabe decît fuseseră în 1913. Aproape întregul socialism european stătea cu spatele lipit de zid.

În afara Europei situaţia era alta. Părţile nordice ale celor două Americi s-au mişcat destul de evident spre stînga, pe măsură ce Statele Unite, sub noul preşedinte Franclin D. Roosevelt (1933-'45), experimentau un Nou Aranjament, mai radical, iar Mexic, sub preşedintele Lazaro Cardenas (1934-'40), şi-a revitalizat dinamismul de la începuturile Revoluţiei Mexicane, în special în chestiunile reformei agrare. Mişcări social-politice destul de puternice s-au ridicat în preriile lovite de criză ale Canadei, Creditul Social şi Federaţia Cooperatistă a Comunităţii (actualmente Noul Partid Democrat), ambele de stînga după criteriile anilor '30.

Nu este atît de simplu să caracterizezi influenţa politică a crizei asupra a ceea ce a rămas din America Latină, din cauză că guvernele ei sau

* S-a ajuns astfel pînă la aceea că în 1933 Moscova a insistat ca liderul italian comunist Palmiro Togliatti să-şi retragă sugestia precum că, poate, social-democraţia nu era un pericol major, cel puţin în Italia. La momentul respectiv Hitler deja venise la putere. Iar Cominternul nu şi-a schimbat linia pînă în 1934.

partidele care conduceau au căzut ca niște popice pe măsură ce prăbușirea prețurilor mondiale la produsele lor de export le-a afectat și finanțele, ele nu au căzut toate la fel. Mai multe dintre ele au căzut mai mult spre stînga decît spre dreapta, chiar dacă pentru puțin timp. Argentina a intrat în era guvernării militare după o perioadă îndelungată de guvern civil; și deși liderii cu tendințe fasciste, ca generalul Uriburu (1930-'32), au fost în curînd dați la o parte, aceasta a produs o deviere spre dreapta, chiar dacă era o dreaptă tradiționalistă. Pe de altă parte, Chile a folosit Criza pentru a-l răsturna pe unul dintre rarii săi președinți-dictatori, Carlos Ibanez (1927-31), care s-a aflat la putere înaintea erei generalului Pinochet și a deviat, într-un mod spectaculos, spre stînga. A trecut de fapt, în 1932, printr-o "republică socialistă" efemeră, sub extraordinarul colonel Marmaduke Grove, iar mai tîrziu a dezvoltat un Front Popular reușit după modelul european (vezi capitolul 5). În Brazilia, Criza a încheiat "vechea republică" oligarhică din 1889-1930 și l-a adus la putere pe Getulio Vargas, un naționalist populist (vezi capitolul 5). El a dominat istoria țării lui pentru următorii douăzeci de ani. Schimbarea în Peru a fost mult mai marcată de stînga, deși cel mai puternic dintre noile partide, Alianța Populară Revoluționară Americană (APRA) — unul dintre puținele partide de masă de succes, bazate pe clasa muncitoare de tip european din emisfera vestică* —, a eșuat în cele din urmă în ambițiile sale revoluționare (1930-'32). Schimbarea în Columbia a fost și mai de stînga. Liberalii, sub un președinte cu intenții de reforme influențat în mare măsură de Noul Aranjament al lui Roosevelt, au preluat puterea de la conducerea conservatoare după aproape treizeci de ani. Schimbarea radicală a fost și mai marcantă în Cuba, unde cu permisiunea lui Roosevelt locuitorii din acest protectorat american au răsturnat un președinte urît și, chiar și după standardele cubaneze de atunci, peste măsură de corupt.

În vastul sector colonial al lumii, Criza a adus o creștere a activității antiimperialiste, în parte din cauza prăbușirii prețurilor la mărfuri de care depindeau economiile coloniale (sau cel puțin finanțele lor publice și burghezia), în parte din cauză că țările metropolitane s-au grăbit să-și protejeze agricultura și locurile de muncă, indiferent de efectele unor asemenea politici asupra coloniilor lor. Pe scurt, statele europene ale căror decizii economice erau mereu determinate de factori interni, nu puteau să mențină împreună imperii cu o infinită complexitate a intereselor de producător (Holland, 1985, p. 13) (vezi capitolul 7).

Din acest motiv, în majoritatea lumii coloniale Criza a marcat începutul

* Celelalte erau Partidul Comunist Chilian și Partidul Comunist Cubanez.

efectiv al nemulţumirii locale politice şi sociale, care nu putea fi îndreptată împotriva guvernului colonial, chiar acolo unde mişcările politice naţionaliste nu au apărut pînă după cel de-al doilea război mondial. Şi în Africa de Nord engleză, şi în zona caraibiană, nemulţumirea socială a apărut acum. A crescut direct din criza recoltelor locale pentru export (cacao şi zahăr). Oricum, chiar în ţări cu mişcări naţionale anticoloniale dezvoltate anii de criză au adus o ascuţire a conflictului, în special acolo unde agitaţia politică ajunsese la mase. La urma urmelor, aceştia erau anii de expansiune a Frăţiei Musulmane în Egipt (fondată în 1928) şi ai celei de a doua mobilizări a maselor din India de către Gandhi (1931) (vezi capitolul 7). Poate că victoria republicanilor extremişti în frunte cu De Valera în alegerile irlandeze din 1932 ar putea fi de asemenea văzută ca o reacţie anticolonială întîrziată la prăbuşirea economică.

Probabil că nimic nu demonstrează nici globalitatea Marii Depresiuni, nici semnificaţia ei deosebită mai mult decît această privire generală rapidă a transformărilor politice universale pe care le-a produs în timpul unei perioade măsurate în luni sau un singur an, din Japonia în Irlanda, din Suedia în Noua Zeelandă, din Argentina în Egipt. Totuşi, influenţa sa nu trebuie apreciată doar prin efectele sale pe termen scurt, în ciuda faptului că acestea erau adesea dramatice. A fost o catastrofă care a distrus orice speranţă de redresare a economiei şi a societăţii îndelungatului secol al nouăsprezecelea. Perioada 1929-'31 a fost un canion care, de aici încolo, a făcut practic imposibilă o întoarcere la 1913. Liberalismul de modă veche a murit sau era condamnat. Trei opţiuni existau pentru revenirea la hegemonia intelectual-politică. Comunismul marxist era una dintre ele. La urma urmelor, propriile predici ale lui Marx păreau că se adeveresc, aşa cum însăşi Asociaţia Economică Americană spunea în 1938 şi, chiar şi mai impresionant, URSS părea imun la catastrofă. Un capitalism păcălit de propria credinţă în optimalitatea pieţelor libere şi reformat printr-un fel de mariaj neoficial sau o legătură permanentă cu social-democraţia a mişcărilor muncitoreşti necomuniste a fost o a doua opţiune, iar după războiul mondial, s-a dovedit a fi şi cea mai eficientă. Oricum, pe termen scurt nu însemna chiar atît de mult un program conştient sau o alternativă politică, pe cît de mult valora sentimentul că, odată ce se încheia Criza, un asemenea lucru nu mai trebuie permis să se întîmple din nou niciodată. Astfel, politica social-democrată suedeză de după 1932 a fost o reacţie conştientă la eşecurile ortodoxiei economice care dominase dezastruosul guvern laburist englez din 1929-'31, în orice caz în opinia unuia dintre arhitecţii săi de frunte, Gunnar Myrdal. O teorie alternativă pentru economiile falimentare ale pieţei libere a fost doar în procesul de elaborare.

Lucrarea lui John Maynard Keynes, "Teoria generală a angajării în cîmpul muncii, a profitului şi a banilor" (General Theory of Employment, Interest and Money), cea mai influentă contribuţie la piaţa liberă, nu a fost publicată pînă în 1936. O practică a guvernării alternative, ghidarea macroeconomică şi managementul economiei bazate pe venitul naţional nu s-au dezvoltat pînă la începutul celui de-al doilea război mondial şi, după aceea, deşi cu un ochi la ce se întîmpla în URSS, guvernele şi alte entităţi publice din anii '30 s-au preocupat din ce în ce mai mult să vadă economia naţională ca un întreg şi să aprecieze dimensiunea produsului său total sau venitul*.

Cea de-a treia opţiune a fost fascismul, pe care Criza l-a transformat într-o mişcare mondială, mai bine zis într-un pericol mondial. Fascismul în versiunea germană (naţionalism-socialismul) a beneficiat în aceeaşi măsură de tradiţia intelectuală germană care (spre deosebire de cea austriacă) fusese ostilă teoriilor neoclasice ale liberalismului economic, devenit ortodoxie internaţională începînd cu anii '80 ai secolului trecut, şi de guvernul hotărît să scape de şomaj cu orice preţ. S-a ocupat de Marea Criză, trebuie să spunem acest lucru, rapid şi mult mai cu succes decît oricare altul (recordul fascismului italian a fost mai puţin impresionant). Oricum, acesta nu era apelul major într-o Europă care îşi pierduse în mare măsură legăturile interne. Dar, pe măsură ce valul fascismului a crescut odată cu Marea Criză, a devenit din ce în ce mai limpede că în Era Catastrofei nu numai pacea, stabilitatea socială şi economia, ci şi instituţiile sociale, precum şi valorile intelectuale ale societăţii burgheze din secolul nouăsprezece se aflau în retragere sau declin. La acest proces trebuie să revenim acum.

* Primele guverne care au procedat astfel au fost URSS şi Canada în 1925. Pînă în 1939 nouă ţări aveau statistici guvernamentale oficiale pentru venitul naţional, iar Liga Naţiunilor deţinea estimări pentru douăzeci şi şase de ţări. Imediat după cel de-al doilea război mondial, erau disponibile estimările a treizeci şi nouă, la mijlocul anilor '50 — nouăzeci şi trei, şi de atunci, cifrele venitului naţional, adesea fără nici o legătură cu realităţile nivelului de trai al popoarelor respective, au devenit aproape la fel de importante pentru statele naţionale ca şi drapelele naţionale.

Capitolul patru

Căderea liberalismului

Nazismul este un fenomen care abia dacă poate fi supus unei analize raţionale. Sub conducerea unui lider care vorbea în tonuri apocaliptice despre puterea mondială sau despre distrugere şi a unui regim fondat pe ideologia rasistă, una dintre cele mai avansate din punct de vedere cultural şi economic ţări europene a lansat o conflagraţie mondială care a generat în jur de 50 de milioane de jertfe şi a comis atrocităţi — culminînd cu uciderea în masă a milioane de evrei — de natură şi la o scară care întrec imaginaţia. Pe fundalul Auschwitz, explicaţiile istoricului par realmente precare.

— *Ian Kershaw* (1993, p. 3-4)

Să mori pentru Patrie, pentru Idee... Nu, asta este o eschivare. Chiar şi pe front, uciderea este cea mai importantă... A muri nu înseamnă nimic, nimeni nu-şi poate imagina propria moarte. A ucide este cel mai important. Aceasta este bariera care trebuie trecută. Este o acţiune concretă a voinţei tale. Pentru că acolo faci ca voinţa ta să trăiască în voinţa altui bărbat.

— *Din scrisoarea unui tînăr voluntar pentru Republica Socială Fascistă din 1943-'45* (Pavone, p. 31)

I

Dintre toate cele întîmplate în Era Catastrofei, supravieţuitorii din secolul nouăsprezece au fost poate cel mai mult şocaţi de colapsul valorilor şi al instituţiilor civilizaţiei liberale al căror progres secolul lor îl simţise, în orice caz în părţile "avansate" ale lumii. Aceste valori au exprimat o neîncredere în dictatură şi în guvernarea absolutistă, pledînd pentru o angajare spre guvernarea constituţională cu şi sub guvernul ales liber şi

adunările reprezentanţilor, care au garantat puterea legii, cît şi pentru un set acceptat de drepturi şi libertăţi cetăţeneşti, inclusiv libertatea cuvîntului, a presei şi a întrunirilor. Statul şi societatea trebuie să fie informate despre valorile general-umane — prin dezbateri publice —, ale educaţiei, ştiinţei. Aceste valori au progresat de-a lungul secolului şi vor avansa în continuare. În 1914 pînă şi ultimele două puteri autocrate din Europa, Rusia şi Turcia, făcuseră concesii în direcţia guvernului constituţional, iar Iranul împrumutase chiar cîte ceva din constituţia belgiană. Înainte de 1914, aceste valori fuseseră negate numai de forţele tradiţionaliste, ca biserica romano-catolică, ce construiau baricade de dogme împotriva forţelor superioare ale modernităţii; de cîţiva rebeli intelectuali şi profeţi ai sorţii tragice, în special din "familiile domnului" şi din centre de cultură recunoscute; de forţele democraţiei, un fenomen nou şi tulburător (vezi Age of Empire). Ignoranţa şi înapoierea acestor mase, angajamentul lor în răsturnarea societăţii burgheze prin revoluţia socială, cît şi latenta iraţionalitate umană, atît de uşor exploatată de demagogi, au constituit într-adevăr o cauză de alarmă. Oricum, cele mai periculoase dintre aceste noi mişcări de masă democratice au fost de fapt, şi în teorie, şi în practică, la fel de angajate în valorile raţiunii, ale ştiinţei, progresului, învăţămîntului şi libertăţii individuale. Medalia 1 Mai a Partidului Social-Democrat German îl are pe Marx pe o faţă, iar Statuia Libertăţii pe verso. Provocarea lor se adresa economiei, nu guvernului constituţional. Nu ar fi uşor să ne închipuim un guvern condus de Victor Adler, August Bebel sau Jean Jaures la sfîrşitul "civilizaţiei aşa cum o cunoaştem". În orice caz, asemenea guverne păreau, pentru moment, departe.

Din punct de vedere politic, într-adevăr, instituţiile democraţiei liberale avansaseră, iar erupţia de barbarie din 1914-'18 se pare că doar grăbise această înaintare. Cu excepţia Rusiei Sovietice, toate regimurile care au ieşit din primul război mondial, şi vechi, şi noi, chiar şi Turcia, au fost regimuri parlamentare alese prin reprezentanţi. În 1920 Europa de la Vest de graniţa sovietică consta în întregime din astfel de state. Într-adevăr, instituţia de bază a guvernului constituţional liberal, alegerile în adunările de reprezentanţi sau de preşedinţi, a fost o cucerire aproape universală în lumea statelor independente din acea vreme, deşi trebuie să amintim că vreo şaizeci şi cinci de state independente din perioada interbelică constituiau la început un fenomen pur european şi american: o treime din populaţia lumii trăia sub regimuri coloniale. Singurele state care nu au avut deloc alegeri în perioada 1919-'47 erau fosilele politice izolate: Etiopia, Mongolia, Nepal, Arabia Saudită şi Yemenul. Alte cinci state au avut numai o dată alegeri în această perioadă: Afganistan, China gomindanistă, Guate-

mala, Paraguay şi Thailanda, pe atunci încă Siam. Desfăşurarea alegerilor este în fapt o probă pentru o oarecare pătrundere în societate a ideilor politice liberale, cel puţin teoretice. Nu am dori să sugerăm, desigur, că doar existenţa sau frecvenţa alegerilor dovedeşte acest fapt. Nici Iranul, care a avut şase alegeri după 1930, şi nici Irakul, care a avut trei, nu pot fi considerate citadele ale democraţiei.

Totuşi, regimurile electorale reprezentative au fost destul de frecvente. Cei douăzeci de ani dintre "Marşul asupra Romei" al lui Mussolini şi culmea succesului Axei în cel de-al doilea război mondial au înregistrat o retragere accelerată şi din ce în ce mai catastrofală a instituţiilor politice liberale.

În 1918-'20 adunările legislative au fost dizolvate sau au devenit ineficiente în două state europene, în anii '20 în şase, în anii '30 în nouă, în timp ce ocupaţia germană a distrus puterea constituţională în alte cinci în timpul celui de-al doilea război mondial. Pe scurt, singurele ţări europene cu instituţii politice democratice adecvate care au funcţionat fără întrerupere în întreaga perioadă interbelică au fost Marea Britanie, Finlanda (doar simbolic), statul liber irlandez, Suedia şi Elveţia.

În cele două Americi, ceialtă regiune a statelor independente, situaţia era şi mai incertă, mai mult înclinîndu-se spre un regres general al instituţiilor democratice. Lista statelor în mod consecvent constituţionale şi neautoritare din emisfera vestică era scurtă: Canada, Costa Rica, SUA şi, acum uitata Elveţie a Americii de Sud şi singura democraţie autentică de aici, Uruguay. Mişcările dintre sfîrşitul primului război mondial şi sfîrşitul celui de-al doilea erau în aceeaşi măsură atît de stînga, cît şi de dreapta. În ceea ce priveşte restul globului, constînd în mare parte din colonii şi, prin urmare, neliberal prin definiţie, ţările s-au îndepărtat totalmente de la constituţiile liberale, chiar dacă unele nici nu le avuseseră vreodată. În Japonia, un regim liberal moderat a deschis în 1930-'31 calea unuia naţionalist-militarist. Thailanda a făcut cîţiva paşi spre guvernul constituţional, iar Turcia a fost preluată la începutul anilor '20 de modernizatorul progresist militar Kemal Atatürk, un om căruia nu-i puteau sta în cale nici un fel de alegeri. Dintre Asia, Africa şi Australia, numai Australia şi Noua Zeelandă au fost consecvent democratice, majoritatea africanilor din Africa de Sud rămînînd strict în afara constituţiei oamenilor albi.

Pe scurt, liberalismul politic se afla în plină retragere în timpul Erei Catastrofei, o retragere care s-a accelerat acut după ce Adolf Hitler a devenit cancelarul Germaniei în 1933. Luînd lumea ca un tot întreg, probabil că au existat treizeci şi cinci sau mai multe guverne constituţionale în 1920 (în funcţie de locul în care plasăm cîteva republici din America

Latină). Pînă în 1938 existau, probabil, şaptesprezece asemenea state, în 1944, probabil, douăsprezece din totalul de şaizeci şi patru. Tendinţele mondiale păreau clare.

Poate că merită să menţionăm că în această perioadă ameninţarea instituţiilor liberale a venit exclusiv din partea dreptei politice, deşi între 1945 şi 1989 s-a presupus, aproape firesc, că venea în special din partea comunismului. Pînă atunci termenul totalitarism, inventat la început ca o descriere sau autodescriere a fascismului italian, a fost aplicat, de fapt, numai la asemenea regimuri. Rusia Sovietică (din 1922: URSS) a fost izolată şi nu a fost nici capabilă şi nici, după ascensiunea lui Stalin, dornică să extindă comunismul. Revoluţia socială sub conducerea leninistă (sau sub oricare conducere) a încetat să se răspîndească după ce valul iniţial postbelic slăbise. Mişcările (marxiste) social-democrate se transformaseră în forţe susţinătoare ale statului, mai degrabă decît în forţe subversive, iar aderarea lor la democraţie a fost indubitabilă. În mişcările muncitoreşti din majoritatea ţărilor comuniştii erau în minoritate, iar acolo unde au fost puternici în majoritatea cazurilor au fost sau urmau să fie suprimaţi. Frica de revoluţia socială şi de rolul comuniştilor în ea era destul de întemeiată, aşa cum a dovedit al doilea val al revoluţiei din timpul şi de după cel de-al doilea război mondial, dar în cei douăzeci de ani de retragere liberală nici un regim care putea fi numit liberal-democrat nu a fost ameninţat dinspre stînga*. Pericolul a venit exclusiv dinspre dreapta. Iar dreapta reprezenta nu doar o ameninţare la adresa guvernului constituţional şi reprezentativ, ci o ameninţare ideologică pentru ideea liberală ca atare, pe măsură ce devenea o mişcare potenţial mondială, pentru care eticheta "fascism" este insuficientă şi nu absolut irelevantă.

Este insuficientă din cauză că nu toate forţele care au răsturnat regimurile liberale au fost fasciste. Este relevantă deoarece fascismul, mai întîi în forma sa originară italiană, iar mai tîrziu în forma germană a naţional-socialismului, în anii '30 părea un val cu repercusiuni în viitor. Aşa cum a spus un expert în domeniu, "Nu este întîmplător că... dictatorii regali din Europa de Est, birocraţi şi ofiţeri, şi Franco (în Spania), au copiat fascismul" (Linz, 1975, p. 206).

Lăsînd la o parte cea mai tradiţională formă de lovitură de stat militară care şi-a instalat dictatorii în America Latină sau caudillos**, care nu aveau

---

* Cea mai aproape de o asemenea prăbuşire a fost Estonia, anexată de către URSS în 1940, pentru că, la vremea respectivă, această mică ţară baltică, după ce trecuse de cîţiva ani de autoritarism, revenise la o constituţie democratică.

** Termen preluat din limba spaniolă care desemnează conducători militari sau politici (**n. tr.**).

vreo coloratură politică a priori, forţele care au răsturnat regimurile liberal-democratice au fost de trei tipuri.

Toate erau împotriva revoluţiei sociale; o reacţie împotriva răsturnării vechii ordini sociale a stat la baza tuturor acestor forţe. Toate au fost autoritare şi ostile instituţiilor politice liberale. Reacţionarii de modă veche puteau interzice cîteva partide, în special pe cel comunist. Dar nu pe toate. După răsturnarea în anul 1919 a efemerei republici sovietice din Ungaria, amiralul Horthy, conducătorul a ceea ce el dorise să fie Regatul Ungariei, deşi acesta nu mai avea nici rege şi nici flotă, guverna un stat autoritar care rămînea parlamentar, dar nu şi democratic — o oligarhie din vechiul secol al optsprezecelea. Totul tindea să favorizeze militarii şi să încurajeze poliţia sau alte organizaţii apte să exercite o guvernare prin forţă, din cauză că aceştia erau bastioanele cele mai avansate împotriva subversiunii. Într-adevăr, sprijinul lor a fost adesea decisiv pentru venirea dreptei la putere. Şi toate tindeau să fie naţionaliste, în parte din cauza resentimentului împotriva statelor străine, a războaielor pierdute sau a imperiilor destrămate, în parte din cauză că fluturarea stindardului naţional însemna un mijloc de a se legitima şi, în acelaşi timp, de a deveni popular. Cu toate acestea, existau diferenţe.

Autoritariştii sau conservatorii de modă veche — amiralul Horthy, mareşalul Mannerheim din Finlanda, cîştigătorul unui război civil al albilor împotriva roşilor în proaspăt independenta Finlandă; colonelul, iar mai tîrziu mareşalul Pilsudski, eliberatorul Poloniei; regele Alexandru, în trecut al Serbiei, acum al recent unificatei Iugoslavii; generalul Francisco Franco al Spaniei — nu aveau o agendă ideologică specială, alta decît anticomunismul, şi prejudecăţi tradiţionale pentru clasa lor socială. Ar fi putut deveni aliaţi cu Germania lui Hitler şi cu mişcările fasciste din propria lor ţară, dar numai din cauză că în conjunctura interbelică, alianţa "firească" era una a tuturor sectoarelor care ţineau de dreapta politică. Desigur, consideraţiile naţionale ar putea afecta această alianţă. Winston Churchill, un tory (conservator) de dreapta în această perioadă, deşi unul netipic, a exprimat o oarecare simpatie pentru Italia lui Mussolini, dar nu putea să sprijine republica spaniolă împotriva forţelor generalului Franco, însă ameninţarea Germaniei la adresa Marii Britanii l-a transformat în liderul uniunii antifasciste internaţionale. Pe de altă parte, astfel de reacţionari bătrîni ar fi putut de asemenea să se confrunte cu opoziţia mişcărilor autentice fasciste din propriile lor ţări, uneori cu un sprijin substanţial al maselor.

O a doua secţiune a dreptei a produs ceea ce a fost numit "etatismul organic" (Linz, 1975, p. 277, 306-13) sau regimuri conservatoare, nu atît în

postura de apărătoare a ordinii tradiţionale, cît apte de a recrea principiile sale pentru a se împotrivi în aceeaşi măsură individualismului liberal şi provocării mişcării muncitoreşti şi socialiste. În spatele lor se simţea o nostalgie ideologică pentru un ev mediu sau o societate feudală în care existenţa claselor sau a grupurilor economice a fost recunoscută, iar perspectiva îngrozitoare a luptei de clasă a fost ţinută în şah prin acceptarea voluntară a ierarhiei sociale, printr-o recunoaştere că fiecare grup social sau "stare" a avut un rol într-o societate organică compusă din toate şi recunoscută ca atare drept o entitate colectivă. Acest fapt a produs diverse teorii "corporativiste", care au înlocuit democraţia liberală prin reprezentarea grupurilor economice şi ocupaţionale. Faptul a fost uneori interpretat ca o participare "organică" sau chiar ca o democraţie, imagine ceva mai bună decît situaţia reală, de fapt participarea "organică" a fost invariabil combinată cu regimuri autoritare în mare măsură conduse de birocraţi şi tehnocraţi, care au limitat sau au desfiinţat democraţia electorală, aşa cum spunea prim-ministrul ungar, contele Bethlen, "democraţia bazată pe corective corporative" (Ranki, 1971). Exemplele cele mai elocvente ale unor asemenea state corporatiste existau în unele ţări romano-catolice, în special în Portugalia condusă de profesorul Oliveira Salazar, cel mai longeviv dintre regimurile antiliberale ale dreptei din Europa (1927-'74), în Austria după distrugerea democraţiei şi invazia lui Hitler (1934-'38) şi, într-o oarecare măsură, în Spania lui Franco.

Totuşi, dacă regimurile reacţionare de acest tip au avut origini şi inspiraţii în aceeaşi măsură mai vechi decît fascismul şi uneori foarte deosebite de acesta, nici o frontieră clară nu separa cele două orientări, din cauză că ambele aveau aceiaşi inamici, dacă nu şi aceleaşi scopuri. Astfel, biserica romano-catolică, atît de profund şi consecvent reacţionară cum era în versiunea oficială binecuvîntată de primul Consiliu de la Vatican din 1870, nu era fascistă. Într-adevăr, prin ostilitatea sa faţă de statele esenţialmente seculare cu pretenţii totalitare, ea era nevoită să fie opusă fascismului. Însă doctrina "statului corporatist", cel mai deplin aplicată în ţările catolice, a fost în mare parte elaborată în cercurile fasciste (italiene), deşi acestea ţineau, printre altele, la tradiţia catolică. Într-adevăr, aceste regimuri erau uneori numite, de fapt, "fasciste clericale". Fasciştii din ţările catolice puteau proveni direct din catolicismul integrist, aşa cum s-a întîmplat cu mişcarea rexistă a belgianului Leon Degrelle. Ambiguitatea atitudinii bisericii faţă de rasismul lui Hitler a fost adesea menţionată; mai puţin frecvent a fost menţionat ajutorul considerabil dat după război de persoane din cadrul bisericii, uneori cu poziţii importante, naziştilor sau fasciştilor care fugeau, inclusiv multor care erau acuzaţi de crime de război

terifiante. Ceea ce a legat biserica nu doar de reacţionarii de modă veche, ci şi de fascişti a fost ura faţă de iluminismul din secolul optsprezece şi faţă de Revoluţia Franceză, pentru că de aici se trăgeau toate: democraţia, liberalismul şi, mult mai grav, "comunismul ateu".

De fapt, era fascistă a marcat o cotitură în istoria catolică în mare măsură din cauză că identificarea bisericii cu o dreaptă ai cărei purtători de cuvînt pe plan internaţional erau Hitler şi Mussolini a creat probleme morale grave pentru catolicii implicaţi social, ca să nu mai amintim că, pe măsură ce fascismul s-a îndreptat către inevitabila înfrîngere, a creat probleme politice şi pentru ierarhiile insuficient antifasciste. Şi invers, antifascimul, sau doar rezistenţa patrioţilor faţă de cuceritorul străin, a conferit, pentru prima oară, catolicismului democrat (democraţiei creştine) legitimitate în cadrul bisericii. Partidele politice care au mobilizat votul romano-catolic luaseră fiinţă, din raţiuni practice, în ţările în care catolicii erau o minoritate, în mod normal pentru a apăra interesele bisericii în statele seculare, aşa cum s-a întîmplat în Germania şi în Olanda. Biserica s-a împotrivit unor astfel de concesii pentru politica democraţiei şi a liberalismului în ţări oficial catolice, deşi era suficient de îngrijorată şi de ascensiunea socialismului ateu pentru a formula în 1891 — o inovaţie radicală — o politică socială, care a accentuat nevoia de a da muncitorilor ceea ce li se cuvenea, în vreme ce sacralitatea familiei şi a proprietăţii private se păstra, dar nu a capitalismului ca atare*.

Aceasta asigurase un reazem catolicilor sociali sau celor pregătiţi să organizeze astfel de forme de apărare a muncitorilor cum erau sindicatele muncitoreşti catolice, înclinate spre latura mai liberală a catolicismului. În afară de Italia, unde Papa Benedict al XV-lea (1914-'22) a permis pentru scurtă vreme apariţia după primul război mondial a unui partid (catolic) popular, care a existat pînă a fost distrus de către fascism, catolicii democraţi şi sociali au rămas minorităţi politice. Ceea ce i-a adus în atenţia publică a fost avansarea fascismului în anii '30; chiar dacă catolicii şi-au declarat adeziunea faţă de republica spaniolă, au reprezentat un grup mic de intelectuali distinşi. Sprijinul catolicilor s-a îndreptat copleşitor către Franco. Rezistenţa, pe care au putut-o justifica mai curînd pe temeiuri de patriotism decît de ideologie, a fost cea care le-a oferit o şansă, iar victoria

* Aceasta a fost enciclica *Rerum Novarum*, completată peste patruzeci de ani, şi nu întîmplător în miezul Marii Crize, de *Quadragesimo Anno*. Ea rămîne piatra de temelie a politicii sociale a bisericii pînă în zilele noastre, aşa cum confirmă şi enciclica *Centesimus Annus*, scrisă de Papa Ioan Paul al II-lea în 1991 cu ocazia centenarului de la *Rerum Novarum*. Totuşi, formulările condamnării au variat după contextul politic.

a fost cea care le-a permis să profite de această şansă. Totuşi triumful Democraţiei Creştine politice în Europa, iar cîteva decenii mai tîrziu şi în anumite părţi din America Latină, a avut loc ceva mai tîrziu. Atunci cînd a decăzut liberalismul, biserica, cu foarte rare excepţii, s-a bucurat de această cădere.

II

Rămîn mişcările cu adevărat fasciste. Prima a fost cea italiană, care i-a şi dat nume fenomenului, operă a unui ziarist socialist renegat, Benito Mussolini, al cărui nume mic, un tribut preşedintelui anticlerical Benito Juarez, simboliza antipapalismul pătimaş manifestat de regiunea sa natală Romagna. Adolf Hitler însuşi a recunoscut datoria şi respectul său faţă de Mussolini, chiar şi atunci cînd şi Mussolini, şi Italia fascistă îşi demonstraseră în cel de-al doilea război mondial slăbiciunea şi incompetenţa. În schimb, Mussolini a preluat de la Hitler, ceva mai tîrziu, antisemitismul, care lipsea totalmente din mişcarea lui pînă în 1938 şi chiar din istoria Italiei de la unificarea ei*. Totuşi, fascismul italian în sine nu a exercitat o influenţă internaţională prea mare, chiar dacă a încercat să inspire şi să finanţeze mişcări similare în alte ţări. El a arătat o oarecare influenţă în zone cu totul neaşteptate, aşa cum s-a întîmplat cu Vladimir Jabotinsky, fondatorul "revizionismului" sionist, care a format guvernul Israelului sub Menahem Begin în anii '70.

Fără triumful lui Hitler în Germania la începutul anului 1933, fascismul nu ar fi devenit o mişcare globală. De fapt, toate mişcările fasciste mai mult sau mai puţin importante din afara Italiei au fost întemeiate după venirea lor la putere, în special în Ungaria, unde dreapta fascistă a cîştigat 25 % din voturi la primele alegeri secrete ţinute în Ungaria (1939), şi în România, prin Garda de Fier, care s-a bucurat de o susţinere şi mai mare. De altfel, chiar mişcările finanţate în întregime de Mussolini, aşa cum au fost teroriştii ustaşi ai lui Ante Pavelić, nu au cîştigat prea mult teren, şi s-au fascizat ideologic abia în anii '30, cînd o parte dintre ele aşteptau să fie

* Ar trebui să spunem că, spre onoarea compatrioţilor lui Mussolini, în timpul războiului armata italiană a refuzat total să predea pentru exterminare germanilor evrei din zonele pe care le-a ocupat — în special din partea de sud-est a Franţei şi anumite regiuni din Balcani. În pofida faptului că şi administraţia italiană a arătat o surprinzătoare lipsă de zel în această privinţă, aproximativ jumătate din mica populaţie evreiască din Italia a pierit; foarte mulţi mai curînd ca militanţi antifascişti decît ca simple victime (Steinberg, 1990; Hughes, 1983).

inspirate şi finanţate din Germania. Mai mult decît atît, fără triumful lui Hitler în Germania, ideea fascismului ca mişcare universală, un fel de aripă de dreapta ca echivalent pentru comunismul internaţional de la Moscova, nu s-ar fi dezvoltat. Aceasta nu a produs o mişcare serioasă, ci doar, în timpul celui de-al doilea război mondial, a motivat din punct de vedere ideologic colaborarea cu germanii a Europei ocupate. Exact în acest punct, în special în Franţa, mulţi dintre extremiştii de dreapta tradiţionali, oricît ar fi fost de reacţionari, au refuzat să continue: erau naţionalişti sau nu erau nimic. Unii dintre aceştia s-au alăturat chiar mişcării de Rezistenţă. Mai mult, fără standardul internaţional al Germaniei ca putere mondială în ascensiune evidentă şi marcată de succes, fascismul nu ar fi avut un impact serios în afara Europei, şi nici conducătorii reacţionari nefascişti nu s-ar mai fi deranjat să se declare simpatizanţi ai fascismului, aşa cum a făcut-o în 1940 Salazar, conducătorul portughez (el şi Hitler erau, chipurile, "legaţi prin aceeaşi ideologie") (Delzell, 1970, p. 348).

Nu este uşor să discernem ce altceva au avut în comun diferitele tipuri de fascism după 1933, decît un sentiment general al hegemoniei germane. Nu teoria era punctul forte al mişcărilor care aveau lacune serioase la capitolul raţiune. Ele au atras tot felul de teoreticieni reacţionari în ţările cu intelectualitate conservatoare puternică — Germania este cazul cel mai elocvent —, dar aceştia erau mai mult decorativi decît părţi componente ale fascismului. Mussolini ar fi putut foarte bine să se lipsească de filosoful său de curte, Giovanni Gentile, ca şi Hitler, căruia probabil că nici nu i-a păsat de sprijinul filosofului Heidegger. Fascismul nu poate fi identificat cu o formă specială de organizare de stat, aşa cum este statul corporatist — Germania nazistă şi-a pierdut rapid interesul pentru asemenea idei, cu atît mai mult cu cît acestea veneau în contradicţie cu ideea acelei unice şi indivizibile Volksgemeinschaft, adică a Comunităţii Poporului. Chiar şi atît de importantul element, rasismul, la început nu a existat în fascismul italian. Invers, desigur, aşa cum am văzut, fascismul a îmbinat naţionalismul, anticomunismul, antiliberalismul etc. cu alte elemente de dreapta, nefasciste. Cîteva dintre acestea, în special grupurile reacţionare franceze nefasciste, au împărtăşit cu el o preferinţă pentru politica violenţei de stradă.

Diferenţa majoră dintre dreapta fascistă şi cea nefascistă a fost că fascismul a existat prin mobilizarea maselor de jos în sus. El a aparţinut în mod esenţial erei politicii democratice şi populare pe care au deplîns-o reacţionarii şi pe care campionii stării organice au încercat s-o ocolească. Fascismul s-a mîndrit cu abilitatea sa de a mobiliza masele, şi a menţinut-o simbolic în forma teatrului public — mitingurile de la Nürenberg, masele

adunate în Piazza Venezia privind la gesticulaţia lui Mussolini din balconul său —, chiar şi atunci cînd fascismul a venit la putere. La fel s-a întîmplat şi cu mişcările comuniste. Fasciştii au fost revoluţionarii contrarevoluţiei: în retorica lor, în apelul lor către cei care se considerau victime ale societăţii, în chemarea lor pentru o transformare a societăţii, chiar şi în adoptarea lor deliberată a simbolurilor şi numelor revoluţionarilor sociali, atît de vizibilă în "Partidul naţional-socialist al muncitorilor" cu steagul lui roşu (schimbat) şi instituirea Zilei de Întîi Mai drept o sărbătoare oficială în 1933.

Deşi fascismul s-a specializat în retorica revenirii la trecutul tradiţional şi a primit un mare sprijin din partea claselor care ar fi preferat să nimicească secolul trecut dacă ar fi putut, el nu a fost o mişcare tradiţionalistă, aşa cum au fost, să zicem, carliştii din Navarra, care au format unul din principalele organisme de sprijin ale lui Franco în războiul civil din Spania, sau campaniile lui Gandhi pentru o revenire la idealurile rurale. Fascismul a accentuat multe valori tradiţionale. A condamnat emanciparea femeii — femeile ar trebui să stea acasă şi să nască mulţi copii — şi a sfidat influenţa corosivă a culturii moderne, în special a artelor moderne, pe care naţional-socialiştii germani le-au descris ca "bolşevism cultural" şi ca degenerate. Totuşi, mişcările fasciste cruciale — cea italiană şi cea germană — nu au făcut apel la acei păzitori istorici ai ordinii conservatoare, biserica şi regele, ci, dimpotrivă, au căutat să le înlocuiască cu un principiu de conducere totalmente netradiţional, întruchipat în omul care s-a ridicat singur şi a cîştigat susţinerea maselor, precum şi prin ideologiile seculare, uneori culte.

Trecutul cu care operau ei a fost o mistificare. Tradiţiile lor erau inventate. Chiar şi rasismul lui Hitler nu urmărea o linie continuă a descendenţei prin înrudire, asemeni genealogiştilor autorizaţi americani care speră să-şi dovedească descendenţa din vreo viţă nobilă din Suffolk (Marea Britanie) de prin secolul şaptesprezece, ci era un amestec postdarwinian de la sfîrşitul secolului nouăsprezece care cerea (şi, din păcate, în Germania totul era posibil) sprijinul noii ştiinţe a geneticii sau, mai exact, al acelei ramuri a geneticii aplicate ("eugenia") care visa la crearea unei suprarase omeneşti prin încrucişare selectivă şi prin eliminarea rebuturilor. Rasa predestinată, prin Hitler, să conducă lumea nici măcar nu avea nume pînă în 1898, cînd un antropolog i-a dat numele de "nordică". Ostil cum era Iluminismului din secolul optsprezece şi Revoluţiei Franceze, fascismul nu putea oficial să creadă în modernitate şi progres, dar nu avea nici o dificultate în combinarea unui set de credinţe cu modernizarea tehnologică în chestiuni practice, cu excepţia situaţiei în care a mutilat cercetarea ştiinţifică de bază pe motive ideologice (vezi capitolul 18). Fascismul a fost absolut antiliberal. El a oferit de asemenea

şi dovada că oamenii pot să combine fără dificultate credinţe nebuneşti despre lume cu o pricepere în tehnologia performantă. Sfîrşitul secolului douăzeci, cu sectele sale fundamentaliste care deţin armele strîngerii de fonduri prin televiziune şi programare la computer, ne-a familiarizat cu acest fenomen.

Cu toate acestea, combinaţia dintre valorile conservatoare, tehnicile democraţiei de masă şi o ideologie inovatoare de o sălbăticie aiurită, focalizată esenţialmente pe naţionalism, trebuie explicată. Asemenea mişcări netradiţionale ale dreptei radicale apăruseră în mai multe ţări europene la sfîrşitul secolului nouăsprezece ca reacţie atît împotriva liberalismului (adică a transformării accelerate de către capitalism a societăţilor) şi a mişcărilor muncitoreşti socialiste în ascensiune, cît şi împotriva valului de străini care se vîntură prin lume în cea mai mare migraţie a maselor din istorie de pînă la data respectivă. Bărbaţi şi femei emigrau nu numai peste oceane şi frontiere internaţionale, ci şi din sate spre oraşe, dintr-o regiune în alta ale aceluiaşi stat — pe scurt, de "acasă" spre tărîmul străinilor, devenind străini în casele altora. Aproape cincisprezece dintr-o sută de polonezi şi-au părăsit pentru totdeauna ţara, plus cîte jumătate de milion în fiecare an ca emigranţi sezonieri — în mod copleşitor, aşa cum se întîmpla cu asemenea emigranţi, pentru a se alătura clasei muncitoare din ţara adoptatoare. Anticipînd sfîrşitul secolului douăzeci, cel de-al nouăsprezecelea a iniţiat xenofobia în masă, pentru care rasismul — protejarea fondului nativ pur împotriva contaminării — a devenit expresia obişnuită. Forţa sa poate fi apreciată nu doar prin teama de imigraţia poloneză, care l-a făcut pe sociologul liberal german Max Weber să sprijine un timp Liga Pangermană, ci şi prin campania din ce în ce mai febrilă împotriva imigrării în masă în Statele Unite, care, în cele din urmă, în timpul şi imediat după primul război mondial a determinat ţara Statuii Libertăţii să-şi închidă frontierele.

Materialul comun al acestor mişcări a fost resentimentul oamenilor mici într-o societate care îi strivea între stînca marilor afaceri şi locul ferm al mişcărilor de masă în ascensiune. Sau care, în cel mai rău caz, îi priva de poziţia respectabilă pe care o ocupaseră în sistemul social şi care credeau că li se cuvine, sau de statutul social într-o societate dinamică la care considerau că aveau dreptul. Aceste sentimente şi-au găsit expresia caracteristică în antisemitism, care a început să dezvolte în ultimul sfert al secolului nouăsprezece în mai multe ţări mişcări politice specifice bazate pe duşmănie faţă de evrei. Evreii erau prezenţi aproape pretutindeni şi puteau oricînd să simbolizeze tot ce era mai rău într-o lume nedreaptă, nu în ultimul rînd angajamentul lor în propagarea ideilor Iluminismului

şi ale Revoluţiei Franceze, care îi emancipase şi, prin aceasta, îi făcuse mult mai vizibili. Puteau servi drept simboluri ale capitalistului care nu era tocmai agreat; ale agitatorului revoluţionar; ale influenţei corosive a "intelectualilor fără rădăcini" şi ale noilor mijloace de comunicare în masă; ale competiţiei — cum putea fi altfel decît "nedreaptă"? — care le dăduse o proporţie prea mare de locuri de muncă în anumite profesiuni cu studii superioare; ale străinului şi veneticului. Ca să nu mai vorbim despre punctul de vedere acceptat printre creştinii de modă veche, potrivit căruia evreii îl omorîseră pe Isus Hristos.

Ura faţă de evrei cuprindea realmente lumea occidentală, iar poziţia lor în societatea secolului nouăsprezece era într-adevăr ambiguă. Totuşi, faptul că muncitori în grevă erau capabili, chiar fiind membri ai mişcărilor muncitoreşti nerasiste, să atace proprietari evrei de magazine şi să creadă despre patronii lor că sînt evrei (lucru care, de fapt, corespundea, în mari zone ale Europei Centrale şi de Est, realităţii), nu trebuie să ne facă să credem că sînt proto-naţional-socialişti, tot aşa cum nu trebuie să credem că antisemitismul firesc al intelectualilor englezi liberali, aşa cum a fost Grupul de la Bloomsbury, i-a făcut simpatizanţi ai antisemiţilor politici din dreapta radicală. Antisemitismul ţărănesc din Europa de Est şi Centrală, unde din raţiuni practice evreul a fost punctul de legătură dintre viaţa săteanului şi economia din afară de care depindea, a fost cu siguranţă mai permanent şi mai exploziv şi a devenit şi mai mult astfel pe măsură ce societăţile rurale slavă, maghiară şi românească erau din ce în ce mai zguduite de cutremurele lumii moderne. Printre asemenea oameni ignoranţi mai circulau poveşti despre evrei care sacrificau copii de creştini, iar momentele de explozie puteau duce la pogromuri, pe care le încurajau reacţionarii din imperiul ţarist, în special după asasinarea ţarului Alexandru al II-lea în 1881 de către revoluţionarii sociali. De aici şi legătura dintre antisemitismul de bază, iniţial, şi exterminarea evreilor în timpul celui de-al doilea război mondial. Antisemitismul a avut o susţinere destul de largă în unele mişcări fasciste din Estul Europei — Garda de Fier din România şi mişcarea Cruciş de Săgeţi din Ungaria. În orice caz, în fostele teritorii ale Habsburgilor şi ale Romanovilor acest activism din provincie a fost mult mai clar decît în Reichul german, unde antisemitismul rural şi provincial iniţial, deşi puternic şi adînc înrădăcinat, a fost mai puţin violent: am putea spune chiar, mai tolerant. Evreii care au fugit din recent ocupata Vienă înspre Berlin în 1938 au fost uluiţi să constate absenţa antisemitismului de stradă. Aici violenţa a venit de sus, prin decrete, ca în noiembrie 1938 (Kershaw, 1983). Chiar şi aşa, nu pot fi comparate sălbăticia spontană şi intermitentă a pogromurilor şi ceea ce avea să vină

peste o generaţie. De la cîţiva morţi în 1881 la patruzeci-cincizeci în 1903 ca urmare a pogromurilor din Chişinău, pogromurile au scandalizat lumea — pe bună dreptate — din cauză că în zilele dinaintea avansării barbariei un asemenea număr de victime părea intolerabil pentru lumea care aştepta să progreseze. Chiar şi pogromurile mult mai mari care au însoţit revoltele ţărăneşti de masă ale revoluţiei ruse din 1905 au avut, după standardele de mai tîrziu, pierderi modeste — poate opt sute de morţi în total. Această cifră poate fi comparată cu cei 3 000 de evrei ucişi la Vilnius (Vilna) de către lituanieni în cele trei zile din 1941 cînd germanii au invadat Uniunea Sovietică şi înainte ca exterminările sistematice să capete amploare.

Noile mişcări ale dreptei radicale, care au apelat şi au transformat fundamental aceste tradiţii de intoleranţă, au solicitat în special grupurile inferioare şi mijlocii din societăţile europene şi au fost formulate ca teorie de către intelectuali naţionalişti apăraţi în ultimul deceniu al secolului trecut. Chiar termenul "naţionalism" a apărut în perioada respectivă pentru a descrie aceşti noi purtători de cuvînt ai reacţiunii. Militanţii din clasele de mijloc şi inferioare ale societăţii au luat-o spre dreapta radicală în special în ţări unde nu au dominat ideologiile democraţiei şi ale liberalismului, sau în rîndul claselor care nu s-au identificat cu ele, adică în ţările care nu au suferit o revoluţie de tipul revoluţiei franceze. Într-adevăr, în ţările din inima liberalismului occidental — Marea Britanie, Franţa şi Statele Unite — supremaţia generală a tradiţiei revoluţionare a împiedicat apariţia mişcărilor fasciste de masă. Este o eroare să confundăm rasismul populiştilor americani sau şovinismul republicanilor francezi cu protofascismul: acestea au fost mişcări de stînga.

Dar acest fapt nu a însemnat că, în momentul cînd libertatea, egalitatea şi fraternitatea nu le-au mai stat în cale, vechile instincte nu s-au putut lipi de sloganurile politice noi. Nici o îndoială în legătură cu activiştii svasticii din Alpii austrieci care urmau să fie recrutaţi în mare măsură dintre profesioniştii din provincie — doctori veterinari, topografi etc. — care fuseseră cîndva liberali locali, o minoritate emancipată şi educată într-un mediu dominat de clericalismul ţărănesc. Chiar şi aşa, la sfîrşitul secolului douăzeci, dezintegrarea mişcărilor clasice muncitoreşti şi socialiste a dat frîu liber şovinismului instinctiv şi rasismului atîtor muncitori manuali. Pînă atunci, deşi nu fuseseră imuni la asemenea sentimente, ezitaseră să şi le exprime în public din loialitate faţă de partidele ostile unui asemenea bigotism. Începînd cu anii '60, xenofobia occidentală şi rasismul politic apar în special în rîndurile muncitorilor manuali. Oricum, în deceniile de gestaţie a fascismului, el aparţinea acelora care nu-şi murdăreau mîinile muncind.

Păturile de mijloc şi cele inferioare au rămas coloana vertebrală a unor asemenea mişcări în tot timpul erei ascensiunii fascismului. Acest fapt nu este negat nici chiar de istoricii preocupaţi să revizuiască consensul oricărei analize "în mod practic" a sprijinului nazist între 1930 şi 1980 (Childers, 1983; Childers, 1991, p. 8, 14-15). Să luăm numai un caz din Austria interbelică. Dintre naţional-socialiştii aleşi în 1932 în calitate de consilieri districtuali la Viena, 18 % erau proprietari (patroni), 56 % erau funcţionari şi 14 % erau muncitori industriali. Dintre naziştii aleşi în cinci adunări austriece din afara Vienei în acelaşi an, 16 % erau patroni de firme sau fermieri, 51% erau funcţionari şi 10 % erau muncitori industriali (Larsen şi alţii, 1978, p. 766-767).

Aceasta nu însemna că mişcările fasciste nu puteau dobîndi o susţinere de masă veritabilă între sărăcimea muncitoare. Oricare ar fi fost componenţa cadrelor sale, sprijinul Gărzii de Fier din România venea de la ţărănimea săracă. Iar susţinătorii Crucişului de Săgeţi maghiar erau în mare măsură din clasa muncitoare (Partidul Comunist fiind în ilegalitate, iar Partidul Social-Democrat, redus ca dimensiuni, plătea preţul pentru faptul că era tolerat de regimul Horthy) şi, după înfrîngerea social-democraţiei austriece în 1934, a avut loc o schimbare remarcabilă a dispoziţiei muncitorilor, care au trecut de partea partidului nazist, în special în provinciile austriece. Mai mult, în momentul cînd guvernele fasciste se stabiliseră legitim, aşa cum s-a întîmplat în Italia şi Germania, foarte mulţi muncitori socialişti şi comunişti au susţinut noile regimuri. Cu toate acestea, din moment ce mişcările fasciste aveau greutăţi în a face apel la elementele veritabil tradiţionale din societatea rurală (numai dacă nu erau întărite, ca în Croaţia, de organizaţii precum biserica romano-catolică) şi erau duşmanii recunoscuţi ai ideologiilor şi ai partidelor clasei muncitoare organizate, componenţa lor majoră urma, în mod firesc, să se regăsească în păturile mijlocii ale societăţii.

Cît de mult a atins apelul iniţial al fascismului clasa mijlocie, încă nu se ştie exact. Cu siguranţă, apelul său către tineretul din clasa de mijloc a fost puternic, în special către studenţii universităţii continental-europene care, în perioada interbelică, erau recunoscuţi ca aparţinînd de dreapta extremă. Treisprezece la sută dintre membrii mişcării fasciste italiene din 1921 (adică înainte de "Marşul asupra Romei") erau studenţi. În Germania, între 5 şi 10 % din numărul total al studenţilor erau membri de partid din 1930, cînd marea majoritate a viitorilor naziştii încă nu începuseră să manifeste vreun interes faţă de Hitler (Kater, 1985, p. 467; Noelle/ Newmann, 1967, p. 196). Aşa cum vom vedea, ofiţerimea din clasele de mijloc era reprezentată destul de puternic: cei pentru care Marele Război,

cu toate ororile sale, a marcat o culme a împlinirii personale şi cărora viitoarea lor viaţă civilă le arăta doar şesurile plane ale dezamăgirii. Acestea erau, desigur, segmente ale straturilor de mijloc deosebit de receptive la chemările către activism. Vorbind într-un cadru mai larg, apelul dreptei radicale era cu atît mai puternic cu cît era mai mare ameninţarea adusă procentului de locuri de muncă pentru clasa de mijloc. În Germania, suflul dublu al Marii Inflaţii, care a redus valoarea banului la zero, şi Marea Criză care a urmat după aceasta, s-au radicalizat chiar şi straturile din clasa de mijloc aşa cum erau funcţionarii publici din categoria de mijloc şi din cea superioară, a căror poziţie păruse sigură şi care, în circumstanţe mai puţin traumatizante, ar fi fost fericiţi să continue, ca nişte patrioţi conservatori de modă veche, să fie nostalgici după Împăratul Wilhelm, dar dornici să-şi facă datoria faţă de republica în fruntea căreia se afla feldmareşalul Hindenburg şi care se prăbuşea vizibil. Majoritatea germanilor apolitici din perioada interbelică priveau cu nostalgie înapoi la imperiul lui Wilhelm. Nu mai tîrziu de anii '60, cînd cea mai mare parte a germanilor occidentali aveau convingerea că perioada cea mai bună din istoria Germaniei este acum, 42 % din cei care aveau peste şaizeci de ani încă mai credeau că vremurile dinainte de 1914 erau mai bune decît cele actuale, contra 32 % care erau convertiţi de ideea de Wirtschaftswunder (Noelle/Newmann, 1967, p. 1967). Cei care au votat pentru centrul burghez şi dreapta au dezertat masiv către partidul nazist între 1930 şi 1932. Însă nu aceştia erau constructorii fascismului.

Desigur, asemenea clase mijlocii conservatoare erau suporterii potenţiali sau chiar convertiţi la fascism, din cauza configuraţiei bătăliei politice interbelice. Ameninţarea la adresa societăţii liberale şi a tuturor valorilor sale părea să vină exclusiv dinspre dreapta; ameninţarea la adresa ordinii sociale dinspre stînga. Reprezentanţii clasei de mijloc şi-au ales politica conform temerilor lor. Conservatorii tradiţionali de obicei simpatizau cu demagogii fascismului şi erau pregătiţi să se alieze cu ei împotriva inamicului major. Fascismul italian beneficia mai curînd de o presă loială în anii '20, şi chiar în anii '30, cu excepţia celor care ţineau de liberalismul de stînga. "Dacă nu ar fi fost experienţa îndrăzneaţă a fascismului, deceniul nu ar fi fost rodnic în edificarea de oameni de stat constructivi", scria John Buchan, eminentul conservator britanic şi scriitor de romane poliţiste. (Gustul pentru scrierea de thrillere, din păcate, rareori a mers cu convingerile de stînga) (Graves/Hodge, 1941, p. 248). Hitler a fost adus la putere de o coaliţie a dreptei tradiţionale, pe care el mai tîrziu a înghiţit-o. Generalul Franco a inclus în frontul său naţional Falanga spaniolă, destul de slaba pe atunci, din cauză că el reprezenta uniunea întregii drepte

împotriva spectrelor anilor 1789 şi 1917, între care nu a făcut deosebiri subtile. A fost destul de norocos ca să nu se alăture oficial, în al doilea război mondial, lui Hitler, dar a trimis o trupă de voluntari, "Divizia Albastră", care a luptat împotriva comuniştilor atei din Rusia cot la cot cu nemţii. Mareşalul Petain cu siguranţă că nu a fost fascist şi nici simpatizant nazist. Unul dintre motivele pentru care după război a fost atît de dificil să se facă distincţie între fasciştii devotaţi şi colaboraţioniştii progermani pe de o parte, şi principalul organism de sprijin al regimului de la Vichy al mareşalului Petain, pe de altă parte, a fost acela că, de fapt, nu exista o linie clară de demarcaţie. Cei ai căror părinţi i-au urît pe Dreyfus, pe evrei şi republica — cîteva figuri de la Vichy erau destul de în vîrstă pentru a fi făcut acest lucru — pe nesimţite au început să se transforme în fanatici ai unei Europe hitleriste. Pe scurt, alianţa "firească" a dreptei din perioada interbelică a mers de la conservatorii tradiţionali, prin reacţionarii de stil vechi, către marginile exterioare ale patologiei fasciste. Forţele tradiţionale ale conservatismului şi contrarevoluţiei erau puternice, dar adesea inerte. Fascismul le-a conferit în aceeaşi măsură o dinamică şi, mai important, exemplul victoriei în lupta cu dezordinea. (Nu era oare un argument proverbial în favoarea Italiei fasciste acela că "Mussolini a făcut ca trenurile să circule conform orarului"?) Exact aşa cum dinamismul comuniştilor a exercitat o influenţă asupra stîngii dezorientate şi fără cîrmă după 1933, succesele fascismului, în special după ce naţional-socialiştii au preluat puterea în Germania, l-au făcut pe acesta să pară progresist. Chiar faptul că la vremea respectivă fascismul şi-a făcut o intrare proeminentă, fie şi de scurtă durată, pe scena politică a Marii Britanii conservatoare, demonstrează puterea acestui "efect demonstrativ". Faptul că fascismul l-a convertit pe unul dintre cei mai importanţi politicieni ai naţiunii şi a cîştigat sprijinul unuia dintre lorzii de presă majori ai săi este mai semnificativ decît faptul că mişcarea lui sir Oswald Mosley a fost rapid abandonată de către politicieni respectabili şi că ziarul *Daily Mail* al lordului Rothermere şi-a retras curînd sprijinul pentru Uniunea Britanică a Fasciştilor. Deoarece Marea Britanie era încă universal şi pe bună dreptate considerată ca un model de stabilitate politică şi socială.

III

Ascensiunea dreptei radicale după primul război mondial a fost fără îndoială un răspuns, o reacţie la pericolul şi chiar la realitatea revoluţiei sociale şi a puterii clasei muncitoare în general, la Revoluţia din Octombrie

şi leninism în special. Fără acestea, nu ar fi existat fascismul, deoarece, deşi extremiştii demagogi de dreapta au fost prezenţi în politică într-un număr de ţări europene începînd cu sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, totuşi au fost foarte bine ţinuţi sub control înainte de 1914. În această privinţă, susţinătorii fascismului au, probabil, dreptate în afirmaţia că Lenin a dat naştere lui Mussolini şi lui Hitler. Oricum, ar fi absolut ilogic să scutim de vină barbaria prin pretenţia că a fost inspirată şi a imitat barbariile anterioare ale revoluţiei ruse, aşa cum au încercat să facă unii istorici germani în anii '80 (Nolte, 1987).

Oricum, trebuie să aducem două amendamente la teza că biciuirea din partea dreptei a fost în special o reacţie la acţiunile stîngii revoluţionare. În primul rînd, se subestimează impactul primului război mondial asupra unui strat important al soldaţilor sau al tinerilor naţionalişti, în mare măsură din clasa de mijloc şi din clasa de jos, care, după noiembrie 1918, au detestat şansa lor ratată de eroism. Aşa-numitul "soldat de front" (frontsoldat) urma să joace un rol foarte important în mitologia mişcărilor radicale de dreapta — Hitler însuşi era unul dintre aceştia — şi urma să asigure un bloc substanţial al escadrelor ultranaţionale puternice, aşa cum au fost ofiţerii care i-au ucis pe liderii comunişti germani Karl Liebknecht şi Rosa Luxemburg la începutul anului 1919, acei squadrişti italieni şi freikorps germani. 57 % din primii fascişti italieni (de la începuturile mişcării) erau foşti militari. Aşa cum am văzut, primul război mondial a fost o maşinărie de brutalizare a lumii, iar aceşti bărbaţi întotdeauna au bravat cu brutalitatea lor.

Puternica angajare a stîngii, de la liberali, către mişcările antirăzboinice şi antimilitariste, repulsia populară uriaşă împotriva uciderilor în masă comise în primul război mondial i-au făcut pe mulţi să subestimeze apariţia unei minorităţi aparent insignifiante, dar numeroase la modul absolut, pentru care experienţa luptei, chiar şi în condiţiile anilor 1914-'18, a fost centrală şi pentru care uniforma şi disciplina, sacrificiul şi sîngele, armele şi puterea au făcut ca viaţa să merite să fie trăită. Ei nu au scris multe cărţi despre război, deşi (în special în Germania) cîţiva au făcut-o. Aceşti Rambo ai vremii lor au fost recruţii fireşti pentru dreapta radicală.

Al doilea amendament este faptul că dreapta nu s-a activizat ca răspuns la bolşevism ca atare, ci împotriva tuturor mişcărilor, şi în special împotriva clasei muncitoare organizate, care ameninţa ordinea existentă a societăţii sau putea fi învinuită pentru prăbuşirea acesteia. Lenin era simbolul acestei ameninţări, mai curînd decît realitatea existentă care, pentru majoritatea politicienilor, era reprezentată nu atît prin partidele socialiste muncitoreşti, ai căror lideri erau destul de moderaţi, cît prin ascensiunea puterii clasei

muncitoare, prin încrederea şi radicalismul acesora, care au conferit vechilor partide muncitoreşti o nouă forţă politică şi, de fapt, le-a făcut recuzita indispensabilă a statelor liberale. Nu este întîmplător că în anii imediat postbelici cerinţa centrală a agitatorilor socialişti de la 1889, ziua de lucru de opt ore, era prezentă aproape peste tot în Europa.

Era ameninţarea implicită cu creşterea puterii forţei de muncă care a îngheţat sîngele conservatorilor, mai curînd decît simpla transformare a liderilor sindicatelor muncitoreşti şi a oratorilor opoziţiei în funcţionari guvernamentali, deşi aceasta era o realitate amară. Ei aparţineau prin definiţie "stîngii". Într-o eră de transformări sociale o linie fermă nu-i separa de bolşevici. Într-adevăr, multe dintre partidele socialiste s-ar fi alăturat cu dragă inimă comuniştilor în anii de după război, dacă aceştia nu-i respingeau. Omul pe care l-a asasinat Mussolini după "Marşul asupra Romei" nu a fost un lider al partidului comunist, ci un socialist, Matteotti. Dreapta tradiţională ar fi putut vedea Rusia atee ca întruchipare a tot ce era rău în lume, dar revolta generalilor din 1936 nu a fost îndreptată contra comuniştilor, luînd în considerare doar faptul că aceştia erau partea cea mai mică din frontul popular (vezi capitolul 50). A fost îndreptată împotriva unei revolte populare care, pînă la războiul civil, i-a favorizat pe socialişti şi pe anarhişti. Este o reducere în limitele raţionalismului, care fac din Lenin şi Stalin o scuză pentru fascism.

Şi totuşi, trebuie explicat de ce dreapta de după primul război mondial şi-a repurtat victoriile cruciale sub forma fascismului. Deoarece mişcările extremiste ale dreptei radicale existaseră şi înainte de 1914 — naţionaliste şi xenofobe pînă la isterie, idealizînd războiul şi violenţa, intolerante şi reduse la ascultare şi supunere prin arme, pătimaş antiliberale, antidemocratice, antiproletare, antisocialiste şi antiraţionaliste, visînd la sînge şi pămînt şi la o întoarcere la valorile pe care modernitatea le-a destrămat. Aveau o oarecare influenţă politică, în cadrul dreptei politice, şi în unele cercuri intelectuale, dar nu au dominat sau nu au controlat situaţia nicăieri.

Ce le-a dat o şansă după primul război mondial a fost colapsul vechilor regimuri şi, odată cu ele, al vechilor clase conducătoare şi al maşinăriei lor de putere, influenţă şi hegemonie. Acolo unde acestea au rămas în stare de bună funcţionare nu a fost nevoie de fascism. Acesta nu a făcut nici un fel de progres în Marea Britanie, în ciuda scurtei fluturări nervoase de drapel ceva mai înainte. Tradiţionala dreaptă conservatoare a continuat să deţină controlul. Nu a făcut nici un progres în Franţa, pînă după înfrîngerea din 1940. Deşi dreapta radicală franceză — acum Action Française monarhistă şi Croix de Feu a colonelului La Rocque — era destul de

pregătită să-i învingă pe cei de stînga, ea nu a fost fascistă. Într-adevăr, cîteva elemente ale dreptei s-au alăturat Rezistenţei.

Încă o dată, fascismul nu a fost considerat necesar în ţările noi independente, în care o nouă clasă conducătoare naţionalistă sau un grup de acest fel puteau prelua puterea. Aceşti bărbaţi puteau fi reacţionari şi puteau foarte bine să opteze pentru un guvern autoritar, din raţiuni care urmează a fi luate în discuţie mai jos, dar este o pură retorică să identificăm cu fascismul orice întoarcere către dreapta antidemocratică în Europa interbelică. Nu au existat mişcări fasciste importante în noua Polonie şi în partea cehă a Cehoslovaciei, şi nici în inima sîrbă a noii Iugoslavii. Acolo unde mişcări fasciste sau similare au existat în ţări ai căror conducători erau adepţi ai dreptei de modă veche sau reacţionari — în Ungaria, România, Finlanda, chiar şi în Spania lui Franco, care nu era fascist —, autorităţile respective au avut prea puţine dificultăţi în menţinerea lor sub control, doar dacă (aşa cum s-a întîmplat în Ungaria în 1944) germanii n-au exercitat o presiune asupra lor. Aceasta nu însemna că mişcările naţionaliste minoritare din statele vechi sau din cele noi nu ar fi putut considera fascismul atrăgător, chiar şi pentru simplul motiv că ar fi putut aştepta un sprijin financiar sau politic din partea Italiei, iar după 1933 şi din cea a Germaniei. Acest fapt a fost evident în Flandra, în Slovacia şi în Croaţia.

Condiţiile optime pentru triumful dreptei radicale au fost un stat vechi şi mecanismele sale de conducere, care nu mai puteau funcţiona; o masă de cetăţeni dezamăgiţi, dezorientaţi şi nemulţumiţi, care nu mai ştiau în ce constă loialitatea; puternicele mişcări socialiste care ameninţau sau păreau că ameninţă cu revoluţia socială, dar care, de fapt, nu erau în stare să o realizeze; o mişcare a resentimentului naţional împotriva tratatelor de pace din 1918-'20. Acestea erau condiţiile în care elitele conducătoare neajutorate erau tentate să recurgă la ultraradicali, aşa cum au făcut liberalii italieni cu fasciştii lui Mussolini în 1920-'22 şi conservatorii germani cu socialiştii lui Hitler în 1932-'33. Acestea, în mod asemănător, erau condiţiile care au transformat mişcările dreptei radicale în forţe puternice organizate şi uneori uniforme şi paramilitare (squadriştii; trupele de şoc ale forţelor naziste) sau, aşa cum s-a întîmplat în Germania în timpul Marii Crize, în masive armate electorale. Oricum, în nici unul dintre cele două state fasciste fascismul nu a "cucerit puterea", deşi şi în Italia, ca şi în Germania, a făcut mult caz din "cucerirea străzilor" şi din "Marşul asupra Romei". În ambele cazuri, fascismul a venit la putere prin permisiunea tacită sau chiar (ca în Italia) prin iniţiativa vechiului regim, adică într-un mod "constituţional".

Noutatea fascismului a constat în aceea că, odată aflat la putere, a

refuzat să joace vechile jocuri politice şi, acolo unde a putut, a preluat complet puterea. Transferul total al puterii sau eliminarea tuturor rivalilor a durat mai mult în Italia (1922-'28) decît în Germania (1933-'34), dar, în momentul cînd s-a realizat, nu au mai existat limite politice interne a ceea ce a devenit în mod specific ductatura fără piedici a unui "lider" suprem populist (Duce; Führer).

În acest punct, trebuie să ne dispensăm pe scurt de două teze deopotrivă de inadecvate despre fascism, una fascistă, dar preluată de mulţi istorici liberali, cealaltă scumpă marxismului sovietic ortodox. Nu a existat o "revoluţie fascistă", iar fascismul nu a fost expresia "capitalismului monopolist" sau a marilor afaceri.

Mişcările fasciste au conţinut elemente ale mişcărilor revoluţionare, în măsura în care conţineau oameni care doreau o transformare fundamentală a societăţii, adesea cu o tentă remarcabil anticapitalistă şi antioligarhică. Oricum, calul fascismului revoluţionar nu a reuşit nici să alerge, nici măcar să pornească. Hitler i-a eliminat rapid pe cei care au luat în serios componenta "socialistă" din numele partidului naţional-socialist german al muncitorilor. Utopia unei reveniri la vreun fel de ev mediu al omului mic cu ţărani-proprietari moştenitori, meşteşugari ca Hans Sachs şi fetele cu cosiţe blonde de pe farfuriile de faianţă ale timpului nu a fost un program care putea fi realizat în statele majore ale secolului douăzeci (cu excepţia planurilor de coşmar ale lui Himmler despre un popor purificat rasial), cu atît mai puţin în regimurile care, aşa ca fascismul italian şi cel german, erau angajate în drumul lor către modernizare şi progres tehnologic.

Ceea ce a realizat cu certitudine naţional-socialismul a fost o epurare radicală a vechilor elite imperiale şi a structurilor instituţionale. La urma urmelor, singurul grup care a lansat în fapt o revoltă împotriva lui Hitler — şi a fost mai tîrziu decimat — a fost vechea armată aristocratică prusacă în iulie 1944. Această distrugere a vechilor elite şi a vechilor încadrări, întărită după război de poliţiile de ocupare ale armatelor occidentale, urma în cele din urmă să facă posibilă edificarea Republicii Federale pe o bază mai puternică decît Republica de la Weimar din 1918-'33, care a fost ceva mai mult decît imperiul învins minus Kaiserul. Nazismul a însemnat cu siguranţă, şi în parte a şi realizat, un progres social pentru mase: vacanţe; sporturi; plănuita "maşină a poporului", pe care lumea avea să o cunoască după cel de-al doilea război mondial ca "gîndacul" Volkswagen. Oricum, realizarea sa majoră a fost ieşirea din Marea Criză mai repede şi mai puţin dureros decît oricare alt guvern, deoarece antiliberalismul naziştilor a avut o latură pozitivă în faptul că nu le-a impus credinţa apriorică în piaţa liberă. Cu toate acestea, nazismul

a fost mai curînd un regim vechi revigorat decît unul principialmente nou. Ca şi Japonia imperială militaristă din anii '30 (despre care nici nu s-a susţinut că a fost un sistem revoluţionar), nazismul a fost o economie capitalistă nonliberală care a dat o dinamizare frapantă sistemului său industrial. Realizările economice ale Italiei fasciste au fost mult mai puţin impresionante, aşa cum s-a demonstrat în al doilea război mondial. Economia sa de război a fost deosebit de slabă. Iar frazele despre "revoluţia fascistă" au fost o simplă retorică, deşi, pentru mulţi fascişti ordinari italieni, un retorism în care credeau sincer. A fost mult mai evident un regim în interesul clasei conducătoare, care a luat fiinţă ca o reacţie la frămîntările postrevoluţionare din 1918, decît, aşa cum s-a întîmplat în Germania, ca urmare a Marii Crize şi a imobilităţii guvernelor de la Weimar de a-i face faţă. De altfel, fascismul italian, care a continuat procesul de unificare a Italiei început în secolul nouăsprezece, formînd astfel un guvern mai puternic şi mai centralizat, a avut oarecare realizări. De exemplu, a fost singurul regim italian care a suprimat cu succes mafia siciliană şi camorra napolitană. Totuşi, semnificaţia sa istorică constă nu în realizările sale, ci în rolul său ca iniţiator global al noii versiuni triumfătoare a contrarevoluţiei. Mussolini l-a inspirat pe Hitler, şi Hitler nu a evitat niciodată să recunoască aceasta. Pe de altă parte, fascismul italian a fost şi a rămas multă vreme o anomalie printre mişcările de dreapta radicale în atitudinea sa de tolerare, chiar a unui anumit gust pentru "modernismul" artistic de avangardă, cît şi în alte privinţe — de menţionat lipsa totală, pînă în 1938, din ideologia lui Mussolini a rasismului antisemit.

În ceea ce priveşte "capitalismul monopolist", este cert că marele business poate ajunge la înţelegere cu orice regim care nu-l expropriază în fapt, şi orice regim trebuie să se înţeleagă cu marele business. Fascismul nu a fost în mai mare măsură "expresia intereselor capitalului monopolist" decît politica americană de New Deal sau guvernele laburiste din Marea Britanie, sau Republica de la Weimar. Marele business de la începutul anilor '30 nu l-a dorit prea mult pe Hitler, preferînd un conservatism mai ortodox. l-au acordat puţin sprijin pînă la Marea Criză, şi chiar şi atunci sprijinul a fost ocazional. Totuşi, atunci cînd a ajuns el la putere, marele business a colaborat bine pregătit şi din toată inima, ajungînd la folosirea muncii de sclavi în lagărele de concentrare în timpul celui de-al doilea război mondial. Marele şi micul business au beneficiat în urma exproprierilor evreilor.

Trebuie totuşi să spunem că fascismul a avut, faţă de alte regimuri, cîteva aspecte pozitive în relaţiile sale cu marele business. În primul rînd, a eliminat sau a învins revoluţia socială de stînga şi realmente a fost bastionul cel mai notoriu în lupta cu aceasta. În al doilea rînd, a eliminat

sindicatele şi alte limite privind drepturile conducerii asupra forţei sale de producţie. Într-adevăr, "principiul de conducere" fascist a fost principiul introdus de majoritatea patronilor şi a directorilor în unităţile lor de producţie. În al treilea rînd, distrugerea mişcărilor muncitoreşti a contribuit la găsirea unei soluţii favorabile nejustificate pentru Depresiunea businessului. În vreme ce în Statele Unite primele 5 % dintre unităţile consumatoare în perioada 1929-1941 şi-au văzut partea venitului total (naţional) cam cu 20 % mai mic (a existat o tendinţă egalitară similară, dar mai modestă în Marea Britanie şi Scandinavia), în Germania primele 5 % au cîştigat 15 % în timpul aceleiaşi perioade (Kuznets, 1956). În sfîrşit, aşa cum am remarcat deja, fascismul a fost bun în dinamizarea şi modernizarea economiilor industriale — deşi nu atît de bun în planificarea tehnico-ştiinţifică pe termen lung, pe cît au fost democraţiile occidentale.

IV

Ar fi devenit fascismul foarte semnificativ în istoria mondială dacă nu ar fi existat Marea Criză? Probabil că nu. Numai Italia nu era o ţară care ar fi putut zgudui lumea. În anii '20, nici o altă mişcare europeană a contrarevoluţiei dreptei radicale nu părea să aibă prea mare viitor, din motiv că încercările insurecţionare de revoluţie socială comunistă eşuaseră: valul revoluţionar de după 1917 se retrase, iar economia părea că se reface. În Germania, stîlpii societăţii imperiale, generalii, funcţionarii civili şi restul acordaseră un sprijin real paramilitarilor cu iniţiativă şi altor sălbatici ai dreptei după revoluţia din noiembrie, deşi (pe bună dreptate) şi-au dat toate eforturile în menţinerea noii republici conservatoare antirevoluţionare şi, mai presus de orice, a unui stat capabil să susţină manevre antirevoluţionare. Oricum, cînd au fost obligaţi să aleagă, aşa cum s-a întîmplat în timpul puciului de dreapta de la Kapp din 1920 şi al revoltei de la München din 1923, în care Adolf Hitler s-a aflat el însuşi în primele rînduri, au sprijinit fără ezitare statu- quo-ul. După răsturnarea economică din 1924, la alegerile din 1928 partidul muncitoresc naţional-socialist a fost redus la 2,5–3% din electorat, marcînd cu puţin mai mult de jumătate din cel mai mic şi civilizat partid democrat german, puţin mai mult decît o cincime din votul comuniştilor şi sub o zecime din social-democraţi. Peste doi ani, s-a ridicat la peste 18 % din electorat, devenind al doilea partid în politica germană. Peste patru ani, în vara lui 1932, a fost cel mai puternic, cu peste 37% din totalul de alegători, deşi nu şi-a menţinut

acest sprijin în timpul alegerilor democratice. A fost evident că Marea Criză l-a transformat pe Hitler dintr-un fenomen politic de periferie în stăpînul potenţial şi, în cele din urmă, real al ţării.

Dar, chiar dacă Marea Criză nu ar fi conferit fascismului forţa şi influenţa pe care acesta le-a căpătat în anii '30, chiar dacă nu ar fi adus această mişcare la putere în Germania, acest stat, prin dimensiunile sale, potenţialul economic şi militar şi, nu în ultimul rînd, poziţia geografică, oricum ar fi jucat în Europa un rol politic major. Sub orice formă de guvernare. Înfrîngerea totală în două războaie mondiale nu a împiedicat-o pe Germania să încheie secolul douăzeci ca stat dominant pe continent. La fel şi, în tabăra cealaltă, victoria lui Marx în cel mai mare stat de pe glob ("o şesime din suprafaţa globului", aşa cum le plăcea comuniştilor să se laude în perioada interbelică) i-a asigurat comunismului o prezenţă internaţională majoră, chiar şi atunci cînd forţa sa politică din afara Uniunii Sovietice a fost neglijabilă. Tot astfel şi cucerirea Germaniei de către Hitler părea să confirme succesul Italiei lui Mussolini şi să transforme fascismul într-un puternic curent politic global. Politica de succes a expansionismului agresiv militarist dusă de aceste două state (vezi capitolul 5) şi susţinută de cea a Japoniei a dominat politica internaţională a timpului. A fost, prin urmare, firesc ca şi alte state sau mişcări să fie atrase sau influenţate de fascism, să caute sprijinul Germaniei şi Italiei, şi — avînd în vedere expansionismul acestor ţări — să-l accepte.

În Europa, din motive evidente, asemenea mişcări au fost în special de dreapta. Astfel, în cadrul sionismului (care la vremea respectivă era în mod copleşitor o mişcare a evreilor ashkenazi europeni), aripa mişcării care privea către fascismul italian, "revizioniştii" lui Vladimir Jabotinsky, erau consideraţi clar de dreapta împotriva organizaţiilor sioniste, predominant socialiste şi liberale. Totuşi, influenţa fascismului în anii '30 nu putea fi în asemenea măsură globală, deoarece era ascociată doar cu două puteri dinamice şi active. Iar în afara Europei condiţiile care au creat mişcările fasciste abia dacă existau. De aceea, acolo unde au apărut mişcări fasciste sau pur şi simplu influenţate de fascism, funcţia lor politică a fost minoră.

Desigur, anumite caracteristici ale fascismului european au avut un ecou şi peste mări. Ar fi fost surprinzător dacă Mufti* al Ierusalimului sau alţi arabi care se împotriveau colonizării evreieşti din Palestina (şi britanicii, care o protejau) n-ar fi găsit antisemitismul lui Hitler pe placul lor, deşi acesta nu avea nici o legătură cu modurile tradiţionale ale coexistenţei

* Înalt grad în ierarhia religioasă musulmană (**n. tr.**).

islamice cu necredincioşii de toate felurile. Unii hinduşi din casta superioară din India se considerau, asemeni extremiştilor sinhalezi din Sri Lanka şi "arienilor", superiori faţă de alte rase din părţile lor. Iar militanţii buri care au fost pro-germani în timpul celui de-al doilea război mondial — unii au devenit lideri în ţara lor în era de apartheid de după 1948 — aveau şi ei afinităţi ideologice cu Hitler, ca rasişti convinşi şi în aceeaşi măsură prin influenţa teologică a curentelor calviniste elitiste de dreapta extremă din Olanda*.

Acest fapt este aplicabil şi în cazul Japoniei, ţara respectivă fiind aliată a Germaniei şi Italiei, state cu politici de dreapta, care au luptat în aceeaşi tabără în al doilea război mondial. Afinităţile dintre ideologiile dominante în scopurile occidentale şi răsăritene ale "Axei" sînt realmente mari. Japonezii erau de neclintit în convingerea lor despre superioritatea rasială şi nevoia de puritate rasială, în credinţa lor în virtuţile militare şi în sacrificiul de sine, supunerea oarbă, devotament şi stoicism. Fiecare samurai ar fi semnat la motto-ul SS-ului lui Hitler ("Meine Ehre ist Treue" — "Onoarea înseamnă supunere oarbă"). Societatea lor a fost una a ierarhiei rigide, a devotamentului total al individului faţă de naţiune şi divinul său împărat, şi a respingerii toale a Libertăţii, Egalităţii şi Fraternităţii. Japonezii nu aveau probleme în înţelegerea culegerii de mituri wagneriene despre zeii barbari, cavalerii neînfricaţi şi natura specific germană cu munţi şi păduri, pline de vise voelkisch germane. Dispuneau de aceeaşi capacitate de a combina comportamentul barbar cu o sensibilitate estetică elevată: măiestria torţionarului din lagărul de concentrare în interpretarea lucrărilor lui Schubert. În măsura în care fascismul ar fi putut fi tradus în termeni Zen, japonezii l-ar fi acceptat, deşi nu aveau nevoie de el. Şi, într-adevăr, printre diplomaţii acreditaţi la puterile fasciste europene, dar în special printre grupurile teroriste ultranaţionaliste desemnate pentru asasinarea politicienilor insuficient de patrioţi, precum şi în armata Kwantung care cucerea, supunea şi ţinea în sclavie Manciuria şi China, existau japonezi care recunoşteau aceste afinităţi şi duceau o campanie pentru o identificare mai strînsă cu puterile fasciste europene.

Totuşi, fascismul european nu putea fi redus la un feudalism oriental cu o misiune naţională imperială. El aparţinea în special unei ere a democraţiei şi a omului obişnuit. Asemenea "mişcări" de mobilizare în masă pentru scopuri noi, cu intenţii revoluţionare, conduse de

* Se ştie că burii sînt sud-africani olandezi sau cu ascendenţă olandeză (**n. tr.**). Însă aceasta nu susţine afirmaţia că fascismul, spre deosebire de comunism, a fost inexistent în Asia şi Africa din cauză că a părut să nu aibă nici o influenţă asupra situaţiilor politice locale.

autoproclamaţii lideri, nu aveau nici un sens în Japonia lui Hirohito. Armata şi tradiţia prusacă, mai degrabă decît Hitler, şi-au adaptat concepţiile lor despre lume. Pe scurt, în ciuda similitudinilor cu naţional-socialismul german (afinităţile cu Italia erau mult mai mici), Japonia nu era fascistă.

Cît despre statele şi mişcările care căutau sprijinul Germaniei şi Italiei, în special în timpul celui de-al doilea război mondial, cînd Axa părea foarte aproape de victorie, ideologia nu era motivaţia lor majoră, deşi unele din regimurile naţionaliste minore din Europa, a căror poziţie depindea în întregime de sprijinul german, s-au prezentat mai mult ca nazişti decît ca SS-işti, în special statul croat al ustaşilor. Ar fi totuşi absurd să ne gîndim la armata republicană irlandeză sau la naţionaliştii indieni cu sediul la Berlin ca la "fascişti", deoarece în al doilea război mondial unii dintre ei au apelat la sprijinul german conform principiului că "duşmanul duşmanului meu este prietenul meu". Într-adevăr, liderul republican irlandez Frank Ryan, care a participat la asemenea negocieri, era atît de antifascist, încît practic se alăturase Brigăzilor Internaţionale pentru a lupta împotriva generalului Franco în războiul civil din Spania, înainte de a fi capturat de ultimul şi trimis în Germania.

Oricum, exista o parte a lumii în care ideologia fascismului a pătruns adînc: America.

În America de Nord, oamenii şi mişcările inspirate de Europa nu au fost de mare importanţă în afara comunităţilor speciale de emigranţi ai căror membri au adus cu ei ideologiile vechilor lor patrii. Aşa cum scandinavii şi evreii aduseseră o înclinare către socialism. Astfel, sentimentele germanilor — şi, într-o mai mică măsură, ale italienilor — din America au contribuit la izolaţionismul Statelor Unite, deşi nu există nici o probă că mulţi dintre aceştia au devenit fascişti. Echipamentul miliţiilor, cămăşile colorate şi armele ridicate în sens de salut către lideri nu ţineau de mobilizările locale de dreapta şi rasiste, dintre care Ku Klux Klan-ul era cel mai cunoscut. Antisemitismul a fost cu siguranţă puternic, deşi versiunea sa de dreapta din Statele Unite — aşa cum era în predicile radiofonice populare ale părintelui Coughlin în afara oraşului Detroit — a datorat, probabil, mai mult corporatismului de dreapta de inspiraţie catolică europeană. Pentru Statele Unite în anii '30 este specific că populismul demagogic cel mai de succes şi posibil cel mai periculos al deceniului, cucerirea Louisianei de către Huey Long, a venit din ceea ce a fost, în termeni americani, o tradiţie de stînga radicală. A distrus democraţia în numele democraţiei şi a apelat nu la resentimentele unei mici-burghezii sau la instinctele antirevoluţionare de autoapărare ale celor

bogaţi, ci la egalitarismul săracilor. Nu a fost rasistă nici mişcarea al cărei slogan era: "Fiecărui om un rege".

În America Latină influenţa fascismului european urma să fie deschisă şi recunoscută, în aceeaşi măsură asupra unor politicieni concreţi, ca Jorge Eliezer Gaitán din Columbia (1898-1948) şi Juan Domingo Perón (1895-1974) din Argentina, cît şi asupra unor regimuri, aşa cum a fost Estado Nuevo (Noul Stat) al lui Getúlio Vargas din perioada 1937-'45 din Brazilia. De fapt, în ciuda temerilor neîntemeiate ale Statelor Unite în legătură cu o ofensivă nazistă dinspre sud, efectul central al influenţei fasciste în America Latină a fost doar local. În afară de Argentina, care a favorizat în mod limpede Axa — dar a procedat astfel înainte ca Perón să preia puterea în 1943, deşi în aceeaşi măsură şi după aceea —, guvernele din emisfera vestică au intrat în război de partea Statelor Unite, cel puţin simbolic. Este, oricum, adevărat că în unele ţări din America de Sud armatele fuseseră modelate după structura germană sau antrenate de cadre germane sau chiar naziste.

Influenţa fascismului la sud de Rio Grande este explicabilă. Văzute din Sud, după 1914 Statele Unite nu mai păreau, aşa cum se întîmpla în secolul nouăsprezece, aliatul forţelor locale progresiste, şi nici o contraforţă diplomatică faţă de spaniolii imperiali sau ex-imperiali, ca şi francezii sau englezii din aceeaşi categorie. Cuceririle imperiale ale Statelor Unite de la Spania în 1898, revoluţia mexicană, ca să nu mai amintim de ascensiunea industriei de petrol şi celei bananiere, au provocat un antiimperialism antiyankey în politica latino-americană, unul pe care gustul evident al Washingtonului din prima treime a secolului pentru diplomaţia canonierelor şi a infanteriei marine nu a făcut altceva decît să-l descurajeze. Victor Raul Haya de la Torre, fondatorul mişcării antiimperialiste APRA (Alianţa populară revoluţionară americană), ale cărei ambiţii erau panlatino-americane, chiar dacă APRA se stabilise doar în ţara sa de origine Peru, plănuia să aibă insurgenţii săi antrenaţi de cadre ale rebelului Sandino din Nicaragua, notoriu antiyankeu. (Îndelungatul război de gherilă al lui Sandino împotriva ocupaţiei Statelor Unite după 1927 urma să inspire revoluţia "sandinistă" din Nicaragua în anii '80.) Mai mult, Statele Unite din anii '30, slăbite de Marea Criză, nu mai păreau la fel de puternice ca înainte. Abandonarea de către Franklin D. Roosevelt a canonierelor şi a infanteriei marine putea fi văzută nu numai ca "politică de bună vecintătate", ci şi (eronat) ca un semn de slăbiciune. America Latină din anii '30 nu era înclinată să se uite în gara Nordului.

Dar, văzut de peste Atlantic, fascismul părea, fără îndoială, istoria de succes a deceniului. Dacă exista vreun model în lume numai bun pentru

a fi imitat de către politicienii întreprinzători de pe un continent care întotdeauna se inspira din regiuni culturale, liderii potenţiali ai ţărilor mereu în căutarea unei reţete de modernizare, bogaţi şi mari, vedeau acest model la Berlin şi la Roma, din moment ce Londra şi Parisul nu mai furnizau prea multă inspiraţie politică, iar Washingtonul era exclus din interesele lor. (Moscova era în continuare văzută în principiu ca un model pentru revoluţia socială, ceea ce-i reducea apelul politic.)

Şi totuşi, cît de deosebite de modelele europene erau activităţile politice şi realizările bărbaţilor care nu aveau scrupule în legătură cu datoria lor intelectuală faţă de Mussolini şi de Hitler! Îmi amintesc încă şocul pe care l-am trăit cînd l-am auzit pe preşedintele Boliviei revoluţionare recunoscînd fără ezitare acest lucru într-o conversaţie particulară. În Bolivia soldaţii şi politicienii cu ochii aţintiţi asupra Germaniei s-au pomenit în postura de organizatori ai revoluţiei din 1952, care a naţionalizat minele de cositor şi le-a dat ţăranilor indieni o reformă agrară radicală. În Columbia marele tribun al poporului Jorge Eliezer Gaitán, atît de departe de dreapta politică, a capturat conducerea partidului liberal şi, cu siguranţă, în calitatea lui de preşedinte, l-ar fi condus într-o direcţie radicală, dacă nu ar fi fost asasinat în Bogotă la 9 aprilie 1948 — eveniment ce a provocat o insurecţie populară imediată în capitală (inclusiv a poliţiei sale) şi proclamarea comunelor revoluţionare în mai multe municipalităţi de provincie ale ţării. Ceea ce au luat liderii latino-americani de la fascismul european a fost zeificarea pe care a practicat-o acesta asupra liderilor populişti cu dorinţa de acţiune. Dar masele pe care voiau ei să le mobilizeze, şi chiar au şi început s-o facă, nu se temeau de ceea ce puteau pierde — ele nu aveau nimic de pierdut. Iar duşmanii, împotriva cărora au mobilizat masele, nu erau străini, grupuri din afară (chiar dacă elementul de antisemitism din politica peronistă şi nu numai este evident şi puternic), ci "oligarhia" — clasa conducătoare locală, bogaţii. Perón a găsit această susţinere în clasa muncitoare din Argentina, iar maşina sa politică s-a bazat pe ceva asemănător unui partid laburist edificat în jurul mişcării sindicale de masă pe care el a protejat-o. Getúlio Vargas din Brazilia a făcut aceeaşi descoperire. Armata a fost cea care l-a înlăturat în 1945 de la putere şi l-a determinat să se sinucidă în 1954. Clasa muncitoare de la oraş, căreia el îi oferise protecţie socială în schimbul sprijinului politic, a fost cea care l-a plîns ca pe părintele poporului. Regimurile fasciste europene au distrus mişcările muncitoreşti, conducătorii latino-americani pe care i-au inspirat le-au creat din nou. Totuşi, oricare ar fi implicarea intelectuală, din punct de vedere istoric nu putem vorbi despre acelaşi fel de mişcare.

V

Totuşi, şi aceste mişcări trebuie văzute ca o parte a declinului şi a decăderii liberalismului în Era Catastrofei. Pentru că, dacă ascensiunea şi triumful fascismului au fost expresia cea mai dramatică a retragerii liberale, este o eroare, chiar şi în anii '30, să privim această retragere în mod exclusiv prin prisma fascismului. În concluzia acestui capitol trebuie să ne întrebăm cum poate fi explicat acest fapt. Oricum confuzia obişnuită care identifică fascismul cu naţionalismul trebuie înlăturată în primul rînd.

Faptul că mişcările fasciste au tins să apeleze la sentimentele naţionale şi la prejudecăţi este evident, deşi statele corporatiste semifasciste, aşa cum erau Portugalia şi Austria în perioada 1934-'38, aflîndu-se în mare măsură sub inspiraţia catolică, erau nevoite să-şi păstreze ura lor pentru popoare şi naţiuni de altă religie sau pentru cele atee. Mai mult, naţionalismul simplu a fost dificil pentru mişcările fasciste locale în ţările cucerite şi ocupate de Germania sau Italia, sau a căror soartă depindea de victoria acelor state împotriva propriilor lor guverne. În asemenea cazuri (Flandra, Olanda, ţările scandinave) ele se puteau identifica cu germanii ca o parte din grupul rasial mai mare al teutonilor, dar o ipostază mai convenabilă (sprijinită în timpul războiului şi de propaganda Dr. Goebbels) a fost în mod paradoxal internaţionalistă. Germania era considerată ca inima, centrul şi singura garanţie ale unei viitoare ordini europene, cu apelurile uzuale la Carol cel Mare; anticomunismul şi invocarea spiritului lui Carol cel Mare erau doar o fază în dezvoltarea ideii europene, asupra căreia istoricilor din Comunitatea Europeană postbelică nu le place să revină. Unităţile militare negermane care au luptat sub drapelul german în al doilea război mondial, în special ca parte a SS-ului, au subliniat în mod obişnuit acest element transnaţional.

Pe de altă parte, ar trebui să fie la fel de evident că nu toate naţionalismele simpatizau cu fascismul, şi nu numai din cauză că ambiţiile lui Hitler, şi într-o mai mică măsură ale lui Mussolini, ameninţau pe unele dintre ele — de exemplu polonezii şi cehii. Aşa cum vom vedea (capitolul 5), într-un număr de ţări mobilizarea împotriva fascismului urma să genereze un patriotism de stînga, în special în timpul războiul, cînd rezistenţa faţă de Axă era condusă de "fronturi naţionale" sau guverne care includeau întregul spectru politic, excluzindu-i numai pe fascişti şi pe colaboraţioniştii lor. Situarea naţionalismului local de partea sau împotriva fascismului a depins de situaţia dacă avea mai mult de cîştigat decît de pierdut prin înaintarea Axei, şi dacă ura faţă de comunism sau faţă de

grupurile naţionale sau etnice (evrei, sîrbi) era mai mare decît antipatia faţă de germani sau italieni. Astfel polonezii, deşi puternic antiruşi şi antisemiţi, nu au colaborat în mod semnificativ cu Germania nazistă, în vreme ce lituanienii şi ucrainenii de vest (ocupaţi de URSS din 1939-'41) au făcut-o.

De ce liberalismul a pierdut teren în perioada interbelică, chiar şi în statele care nu au acceptat fascismul? Radicalii occidentali, socialiştii şi comuniştii care au trăit în această perioadă, erau înclinaţi să vadă era crizei globale ca agonia finală a sistemului capitalist. Capitalismul, susţineau ei, nu-şi mai putea permite luxul de a conduce prin intermediul democraţiei parlamentare şi sub libertăţi liberale care, întîmplător, furnizaseră puterea mişcărilor muncitoreşti moderate, reformiste. Confruntată cu probleme economice irezolvabile şi o clasă muncitoare din ce în ce mai revoluţionară, burghezia trebuia acum să se sprijine pe forţă şi constrîngere, adică pe ceva asemănător fascismului.

Şi capitalismul, şi democraţia liberală urmau să facă o revenire triumfală în 1945. Sistemele democratice nu funcţionează dacă nu există un consens de bază în rîndul majorităţii cetăţenilor în legătură cu acceptabilitatea statului lor şi a sistemului social sau cel puţin o pregătire de a negocia compromisul. Aceasta, în schimb, este mult determinată de prosperitate. În cea mai mare parte a Europei aceste condiţii pur şi simplu nu erau prezente între 1918 şi al doilea război mondial. Cataclismul social părea a fi iminent sau se întîmplase deja. Frica de revoluţie era atît de mare încît în cea mai mare parte din Europa de Est şi de Sud-Est, cît şi o parte din cea mediteraneană, partidele comuniste abia dacă aveau permisiunea să iasă din ilegalitate. Prăpastia enormă dintre dreapta ideologică şi stînga moderată a distrus democraţia austriacă în 1930-'34, deşi aceasta a revenit în ţara respectivă în 1945 sub exact acelaşi sistem bipartit al catolicilor şi socialiştilor (Seton Watson, 1962, p. 184). Democraţia spaniolă s-a destrămat sub aceleaşi tensiuni în anii '30. Contrastul dintre tranziţia negociată de dictatura lui Franco şi democraţia pluralistă din anii '70 este dramatic.

Ce şanse de stabilitate existau în regiunile care nu puteau supravieţui Marii Crize? Republica de la Weimar a căzut în mare parte din cauză că Marea Criză nu a putut menţine tîrgul tacit dintre stat, angajaţi şi muncitorii organizaţi, care o menţinuseră pînă atunci pe linia de plutire. Industria şi guvernul au considerat că nu aveau de ales şi au făcut reduceri economice şi sociale, iar şomajul în masă a făcut restul. La mijlocul anului 1932 naţional-socialiştii şi comuniştii au atras o majoritate dintre voturile nemţilor, iar partidele angajate pentru republică erau reduse la ceva mai mult de o treime. Şi invers, stabilitatea regimurilor

democratice după al doilea război mondial, nu în ultimul rînd cea a noii Republici Federale Germania, se baza pe miracolele economice ale acelor decenii (capitolul 9). Acolo unde guvernele au ce oferi petiţionarilor pentru a le satisface cerinţele, iar standardul de viaţă a majorităţii cetăţenilor este în constantă ascensiune, temperatura politicii democratice rareori se ridică la fierbere. Compromisul şi consensul tind să prevaleze, chiar cei mai convinşi de răsturnarea capitalismului au considerat status quo-ul mai puţin intolerabil în practică decît în teorie, şi chiar şi campionii capitalismului au considerat bune sistemele de securitate socială şi negocierile cu sindicatele despre mărirea salariilor.

Însă, aşa cum a arătat chiar Marea Criză, aceasta este doar o parte din adevăr. O situaţie foarte asemănătoare — refuzul muncitorilor organizaţi de a accepta scăderile din timpul Crizei — a dus la colapsul guvernului parlamentar şi, în cele din urmă, la numirea lui Hitler în fruntea guvernului în Germania, iar în Marea Britanie doar la o schimbare acută a unui guvern laburist cu un "guvern naţional" (conservator) în cadrul unui sistem parlamentar stabil şi niciodată zdruncinat*. Criza nu a dus în mod automat la suspendarea sau abolirea democraţiei reprezentative, aşa cum este de asemenea evident din consecinţele politice din Statele Unite (politica de New Deal a lui Roosevelt) şi din Scandinavia (triumful socialdemocraţiei). Numai în America Latină, unde finanţarea guvernamentală depindea, în cea mai mare parte, de exporturile unui sau a două produse de bază, ale căror preţuri s-au prăbuşit brusc şi dramatic (capitolul 3), Criza a produs căderea aproape imediată şi automată a oricăror guverne în funcţie, în special prin lovituri militare. Ar trebui să adăugăm că schimbarea politică a avut loc de asemenea în Chile şi Columbia.

La bază, politica liberală era vulnerabilă din cauza că forma specifică de guvernămînt, democraţia reprezentativă, a fost rareori un mijloc convingător de conducere a statelor, iar condiţiile din Era Catastrofei rareori i-au garantat viabilitatea, ca să nu mai vorbim de eficacitate.

Prima dintre aceste condiţii a fost că trebuia să se bucure de asentimentul şi legitimitatea generale. Democraţia însăşi se bazează pe acest asentiment, dar nu îl şi creează, cu excepţia faptului că în democraţiile bine stabilite şi procesul în sine al votului normal a tins să confere cetăţenilor — chiar şi celor în minoritate — un sentiment că procesul electoral legitimează guvernele pe care le generează. Dar puţine dintre democraţiile interbelice erau stabile. Într-adevăr, pînă la începutul secolului

* Un guvern laburist în 1931 a desfiinţat această problemă, unii lideri liberali şi susţinătorii lor liberali s-au dus la conservatori, care au cîştigat alegerile şi au rămas confortabil la putere pînă în mai 1940.

douăzeci, democraţia exista în puţine ţări — Statelor Unite, Franţa şi cam atît (vezi *Age of Empire*, capitolul 4). Într-adevăr, cel puţin zece dintre statele Europei după primul război mondial erau fie în întregime noi, fie altfel decît în situaţia anterioară, pentru că nu au prezentat o legitimitate specială pentru locuitorii lor. Şi mai puţine democraţii erau stabile. Politica statelor din Era Catastrofei era, mai curînd, o politică de criză.

Cea de-a doua condiţie a fost un grad de compatibilitate dintre variatele componente ale "poporului", al cărui vot suveran urma să determine guvernul. Teoria oficială a societăţii burgheze liberale nu a recunoscut "poporul" ca un corp de grupuri, comunităţi şi alte colectivităţi cu interese potrivit clasificării respective, în ciuda faptului că antropologii, sociologii şi toţi politicienii care desfăşurau o activitate politică recunoşteau acest lucru. Oficial, poporul, mai curînd un concept teoretic decît un organism viu real de fiinţe umane, consta dintr-un ansamblu de indivizi ale căror voturi se adăugau la majorităţile şi minorităţile aritmetice, care se traduceau în adunări alese ca guverne majoritare şi opoziţii minoritare. Acolo unde votul democratic a trecut frontierele dintre împărţirile populaţiei naţionale, sau acolo unde era posibil să se concilieze sau să se înlăture conflictele dintre ele, democraţia a fost viabilă. Oricum, într-o eră de revoluţie şi tensiuni sociale, lupta de clasă s-a transpus în politică mai degrabă decît pacea între clase. Intransigenţa ideologică şi de clasă puteau distruge guvernul democratic. Acordurile de pace încheiate în fugă după 1918 au înmulţit ceea ce noi, la sfîrşitul secolului douăzeci, numim virusul fatal al democraţiei, adică divizarea corpului de cetăţeni exclusiv conform demarcaţiilor etnico-naţionale sau religioase (Genny, 1992, pp. 146-148), aşa cum s-a întîmplat în fosta Iugoslavie şi în Irlanda de Nord. Trei comunităţi etnico-religioase care au votat ca blocuri, ca în Bosnia; două comunităţi ireconciliabile, ca în Ulster; şaizeci şi două de partide politice fiecare reprezentînd un trib sau un clan, ca în Somalia, nu pot să asigure fundamentul pentru un sistem politic democratic, ci — cu excepţia cazului cînd unul dintre grupurile care le compun sau vreo autoritate externă este destul de puternică pentru a stabili supremaţia (nedemocratică) — numai pentru instabilitate şi război civil. Căderea celor trei imperii multinaţionale, Austro-Ungaria, Rusia şi Turcia, a fost înlocuită de trei state supranaţionale, ale căror guverne erau neutre faţă de numeroasele naţionalităţi peste care guvernau, cu state într-o proporţie mai multinaţională, fiecare identificat cu una sau cel mult două sau trei dintre comunităţile etnice dintre graniţele respective.

Cea de-a treia condiţie a fost ca guvernele democratice să nu aibă prea mult a face cu guvernarea. Parlamentele au început să funcţioneze nu atît

ca să guverneze, cît pentru a controla puterea celor care făceau acest lucru, o funcţie care este încă evidentă în relaţiile dintre Congresul Statelor Unite şi preşedinţia Statelor Unite. Erau mecanisme desemnate ca frîne şi care au acţionat ca motoare. Adunările suverane, alese pe baza unor drepturi cetăţeneşti restrînse, dar pe cale de a se extinde, au fost, desigur, comune începînd cu Era Revoluţiei, dar societatea burgheză a secolului nouăsprezece a presupus că mulţimea cetăţenilor săi şi-ar căpăta locul nu în sfera guvernării, ci în economia care se autoreglează şi în lumea asociaţiilor particulare şi neoficiale (societatea civilă)*. Ea a ocolit dificultăţile guvernelor în funcţie, prin adunările alese, în două moduri: prin a nu se aştepta prea mult să guverneze sau chiar să emită legi de la parlamentele lor şi prin a observa că guvernarea — sau mai curînd administrarea — ar putea fi dusă mai departe fără să se ţină seama de capriciile sale. Aşa cum am văzut (capitolul 1), organisme ale unor oficiali independenţi, permanent numiţi public, deveniseră un instrument esenţial pentru guvernarea statelor moderne. O majoritate parlamentară era capitală numai acolo unde decizii de conducere majore şi controversate urmau a fi luate sau aprobate, iar organizarea şi menţinerea unui organism adecvat de susţinători era sarcina majoră a conducătorilor de guverne, de cînd (numai în cele două Americi) guvernul regimurilor parlamentare nu era ales direct. În statele cu sufragiu restrîns (adică un electorat compus în special din minoritatea bogată, puternică şi influentă) acest lucru a fost făcut mai uşor de un consens comun a ceea ce constituia interesul lor colectiv ("interesul naţional"), ca să nu mai amintim de resursele de patronaj.

Secolul douăzeci a multiplicat ocaziile cînd a devenit esenţial ca guvernele să conducă. Statul care s-a limitat la asigurarea legilor de bază pentru afaceri şi pentru societatea civilă, iar poliţia, închisorile şi forţele armate — la cele pentru menţinerea în frîu a pericolelor interne şi externe, "statul de tip paznic de noapte" al spiritului politic a devenit tot atît de învechit ca şi "paznicii de noapte" care au inspirat metafora.

Cea de-a patra condiţie a fost bogăţia şi prosperitatea. Democraţiile din anii '20 s-au destrămat sub tensiunea revoluţiilor şi a contrarevoluţiilor (Ungaria, Italia, Portugalia) sau a conflictelor naţionale (Polonia, Iugoslavia); iar cele din anii '30 — sub tensiunile Marii Crize. Trebuie doar să comparăm atmosfera politică a Germaniei din timpul Republicii de la Weimar şi al Austriei din anii '20 cu cea a Germaniei Federale şi a Austriei

* Anii '80 în Occident şi Răsărit urmau să fie plini de căutarea retorică şi nostalgică a unei întoarceri imposibile la un idealizat secol nouăsprezece construit pe asemenea principii.

de după 1945, pentru a ne convinge de acest lucru. Chiar şi conflictele naţionale deveniseră mai rezolvabile, din moment ce politicienii fiecărei minorităţi se puteau hrăni la cazanul comun al statului. Aşa a fost puterea Partidului Agrar din unica democraţie veritabilă a Europei de Est şi Centrale, Cehoslovacia. În anii '30, nici măcar Cehoslovacia nu mai putea ţine la un loc cehii, slovacii, germanii, maghiarii şi ucrainenii.

În aceste împrejurări, democraţia a fost un mecanism pentru formalizarea împărţirilor dintre grupurile ireconciliabile. Deseori, chiar şi în cele mai bune împrejurări, democraţia nu s-a prezentat ca o bază stabilă pentru o guvernare democratică de orice fel, în special cînd teoria reprezentării democratice a fost aplicată în cele mai riguroase versiuni ale reprezentării proporţionale*.

Acolo unde, în vremuri de criză, nu se putea constitui o majoritate parlamentară, aşa cum s-a întîmplat în Germania (spre deosebire de Marea Britanie)**, tentaţia de a căuta în altă parte a fost copleşitoare. Chiar şi în democraţiile stabile, împărţirile politice pe care le implică sistemul sînt văzute de mulţi cetăţeni mai degrabă drept pierderi ale sistemului decît beneficii. Chiar retorica politicii facemai curînd reclamă candidaţilor şi partidului ca reprezentanţi ai interesului naţional decît ai îngustului interes de partid. În vremuri de criză, cheltuielile sistemului păreau enorme, iar beneficiile nesigure.

În aceste împrejurări este uşor să ne dăm seama că democraţia parlamentară din statele care au urmat vechilor imperii, la fel ca şi în majoritatea ţărilor din spaţiul mediteranean şi latinoamerican, era o plantă plăpîndă care creştea pe un pămînt pietros. Cel mai puternic argument în favoarea sa, şi anume că aşa rea cum e, tot e mai bună decît orice sistem alternativ, este acceptat doar pe jumătate. În perioada interbelică, rareori a sunat realist şi convingător. Chiar şi reprezentanţii cei mai străluciţi ai

---

* Permutările fără sfîrşit ale sistemelor electorale democratice — proporţionale sau nu — sînt tot atîtea încercări de a asigura sau de a menţine majorităţi stabile care să autorizeze guverne stabile în sisteme politice care, prin însăşi natura lor, fac acest lucru dificil.

** În Marea Britanie refuzul de a întreţine orice formă de reprezentare proporţională ("cîştigătorul ia totul") a favorizat un sistem bipartit şi a marginalizat alte partide — de la începutul primului război mondial cîndva dominantul partid liberal, deşi a continuat să deţină constant 10 % din votul naţional (pînă în 1992). În Germania, sistemul proporţional, în ciuda faptului că favoriza uşor partidele mai mari, nu a produs nici unul după 1920, nici chiar cu o treime din mandate (cu excepţia naziştilor în 1932) printre cinci grupări majore şi aproximativ o duzină de grupări minore. În absenţa unei majorităţi, constituţia a asigurat rolul de conducere (temporară) prin măsuri extraordinare, adică prin suspendarea democraţiei.

democraţiei parlamentare nu erau destul de convingători. Retragerea ei părea inevitabilă, din moment ce chiar şi în Statele Unite se recunoştea acest fapt (Sinclair Lewis, 1935). Nimeni nu a prezis la modul serios şi nu s-a aşteptat la renaşterea sa postbelică, cu atît mai puţin la revenirea sa, oricît de scurtă, ca o formă predominantă de guvernare globală la începutul anilor '90 (în ultimul deceniu). Pentru cei care priveau înapoi la perioada interbelică, prăbuşirea sistemelor politice liberale părea o scurtă întrerupere în dominarea lor seculară asupra globului. Din nefericire, pe măsură ce se apropia noul mileniu, incertitudinile care înconjurau democraţia politică nu mai păreau atît de îndepărtate. Iar lumea poate intra din nou într-o perioadă cînd avantajele ei nu mai par atît de evidente ca în perioada dintre 1950 şi 1990.

Capitolul cinci

Împotriva duşmanului comun

Mîine pentru tinerii poeţi explodînd ca bombele,
Plimbările pe lac, săptămînile de înţelegere perfectă;
Mîine curse de ciclism
Prin suburbii în serile de vară. Dar astăzi lupta...

— *W. H. Auden, "Spania", 1937*

Dragă mamă, dintre toţi oamenii pe care îi cunosc, mata eşti singura care mă vei înţelege cel mai bine, aşa că îţi adresez ultimele mele gînduri ţie. Nu învinuieşti de moartea mea pe nimeni altcineva decît pe mine, pentru că mi-am ales singur drumul.

Nici nu ştiu ce să-ţi scriu, deoarece, chiar dacă aş avea mintea limpede, tot n-aş găsi cuvintele potrivite. Mi-am găsit locul în Armata Eliberării şi mor odată cu strălucirea luminii victoriei... În scurtă vreme voi fi împuşcat împreună cu alţi douăzeci şi trei de camarazi ai mei.

După război trebuie să-ţi ceri drepturile pentru o pensie. La închisoare te vor lăsa să iei toate lucrurile mele, numai vesta de la tata o voi lua cu mine, pentru că nu vreau să tremur de frig...

Încă o dată îţi spun la revedere. Curaj!

Fiul tău, Spartaco

— *Spartaco Fontanot, muncitor în metalurgie, douăzeci şi doi de ani, membru al grupului de rezistenţă franceză al lui Misak Manukian, 1944*
(*Lettere*, p. 306)

I

Cercetarea opiniei publice este copilul Americii din anii '30, pentru că extinderea operată de cercetătorii pieţei de la "mostra de cercetare" la politică a început în special cu George Gallup în 1936. Printre rezultatele preliminare ale acestei noi tehnici există unul care i-ar fi uimit pe toţi

preşedinţii Statelor Unite dinainte de Franklin D. Roosevelt, şi care îi va uimi pe toţi cititorii adulţi de pînă la cel de-al doilea război mondial. Cînd au fost întrebaţi, în ianuarie 1939, cine ar vrea să cîştige războiul dacă acesta ar izbucni între Uniunea Sovietică şi Germania, 83 % dintre americani s-au pronunţat în favoarea unei victorii sovietice, iar 17 % au fost pentru Germania (Miller, 1989, p. 283-284). Într-un secol dominat de confruntarea dintre comunismul anticapitalist al Revoluţiei din Octombrie, reprezentat de Uniunea Sovietică, şi capitalismul anticomunist, al cărui promotor şi campion erau Statele Unite, nimic nu pare mai anormal decît această declaraţie de simpatie sau cel puţin preferinţă pentru căminul revoluţiei mondiale din partea unei ţări puternic anticomuniste, cu o economie capitalistă. Cu atît mai mult cu cît tirania stalinistă din URSS era la vremea respectivă în cea mai aberantă fază a sa.

Situaţia istorică era cu siguranţă excepţională. A durat din 1933 (cînd SUA au recunoscut în mod oficial URSS) pînă în 1947 (cînd cele două tabere ideologice s-au confruntat în "Războiul rece"), dar, mai realist, între anii 1935 şi 1945. Cu alte cuvinte, a fost determinată de creşterea şi căderea Germaniei lui Hitler (1933-'45) (vezi capitolul 4), împotriva căreia SUA şi URSS au făcut front comun.

Motivele pentru care au procedat aşa merg dincolo de gama relaţiilor internaţionale convenţionale sau politica puterii, şi aceasta este ceea ce face anormală alinierea statelor şi a mişcărilor, care pînă la urmă au luptat şi au cîştigat cel de-al doilea război mondial, atît de semnificativă. Ceea ce a determinat în cele din urmă unirea lor împotriva Germaniei a fost faptul că nu un oarecare stat naţional avea motive de a fi nemulţumit de situaţia sa, ci unul ale cărui ambiţii şi a cărui politică au fost determinate de ideologia sa. Pe scurt, aceasta a fost o putere fascistă. Atîta vreme cît a fost lăsată în pace sau nu a fost luată în seamă, calculele acelei Realpolitik nu dădeau greş. Te puteai opune Germaniei sau te puteai împăca cu ea, în funcţie de interesele politicii de stat a ţării în situaţia generală. De fapt, în diverse momente între 1933 şi 1944 toţi ceilalţi jucători importanţi ai meciului internaţional la politică şi-au declarat atitudinea faţă de Germania. Londra şi Parisul au liniştit Berlinul (adică i-au oferit concesiuni pe cheltuiala altora), Moscova a schimbat o atitudine de opoziţie cu una de neutralitate utilă în schimbul unor cîştiguri teritoriale, şi chiar şi Italia şi Japonia, ale căror interese le-au alăturat Germaniei, au aflat că aceste interese le îndeamnă de asemenea, în 1939, să stea deoparte în primele stadii ale celui de-al doilea război mondial. Aşa cum s-a întîmplat, logica războiului lui Hitler i-a tras pînă la urmă pe toţi, inclusiv Statele Unite, în război.

Dar, pe măsură ce înaintăm în anii '30, echilibrul relativ al puterii între statele naţionale care constituiau sistemul internaţional (adică european, în primul rînd) devenea din ce în ce mai şubred. Într-adevăr, politica Occidentului — de la Europa la ambele Americi — poate fi înţeleasă nu ca o luptă între state, ci ca un război civil ideologic internaţional. Aşa cum vom vedea, nu acesta este cel mai bun mijloc de a înţelege politica din Afroasia şi din Extremul Orient, dominate de realitatea colonialismului (vezi capitolul 7). Şi, aşa cum s-a răsturnat totul, frontierele în acest război civil nu au fost trase între capitalism şi revoluţia socială comunistă, ci între familiile ideologice: pe de o parte, descendenţii Iluminismului secolului al XVIII-lea şi ai marilor revoluţii care cuprindeau, în mod cert, revoluţia rusă; pe de alta, pe oponenţii acestora. Pe scurt, graniţa nu s-a tras între capitalism şi comunism, ci între ceea ce secolul al XIX-lea urma să numească "progres" şi "reacţiune" — numai că aceşti termeni nu mai erau la fel de opuşi.

Era un război internaţional, pentru că a ridicat aceleaşi probleme în majoritatea ţărilor din Europa Occidentală. Era un război civil, pentru că frontierele dintre forţele pro şi antifasciste au existat în fiecare societate. Nu se mai cunoaşte o altă perioadă cînd patriotismul, în sensul loialităţii automate a cetăţeanului faţă de guvernul naţional, a contat mai puţin. Cînd al doilea război mondial a luat sfîrşit, guvernele a cel puţin zece vechi ţări europene erau conduse de oameni care, la începutul războiului (ori, în cazul Spaniei, la începutul războiului civil), fuseseră rebeli, exilaţi politici sau cel puţin persoane care consideraseră propriile guverne ca imorale şi nelegitime. Bărbaţi şi femei, adesea din centrul claselor politice ale ţărilor lor, au ales loialitatea faţă de comunism (adică faţă de URSS) peste cea faţă de propriul lor stat. "Spionii de la Cambridge" şi, probabil, pentru un efect practic mai mare, membrii japonezi ai grupului de spionaj al lui Sorge, erau numai două dintre atîtea grupuri*. Pe de altă parte, termenul special "quisling" — bazat pe numele unui nazist norvegian — a fost inventat pentru a exprima forţele politice din statele atacate de Hitler, care au hotărît, mai mult din convingere decît din interes, să se alăture duşmanului ţării lor.

Acest lucru era adevărat chiar şi pentru oamenii dominaţi în acţiunile lor mai degrabă de patriotism decît de ideologia globală. Deoarece pînă şi patriotismul naţional era acum împărţit. Conservatori puternic imperialişti

* S-a susţinut încontinuu că informaţia lui Sorge, bazată pe sursele cele mai sigure, potrivit cărora Japonia nu a intenţionat să atace URSS spre sfîrşitul anului 1941, i-a permis lui Stalin să transfere întăriri vitale spre Frontul de Vest cînd nemţii se aflau la periferiile Moscovei (Deakin şi Storry, 1964, capitolul 13; Andrew şi Gordievsky, 1991, p. 281-282).

şi anticomunişti ca Winston Churchill şi oameni cu o formaţie catolică reacţionară ca de Gaulle au ales să lupte împotriva Germaniei nu din cauza vreunei animozităţi speciale faţă de fascism, ci din cauza acelei "une certaine idee de la France" sau a acelei "anumite idei despre Anglia". Pînă şi pentru oameni ca aceştia, angajamentul lor ar putea fi o parte dintr-un război civil internaţional, din moment ce conceptul lor despre patriotism nu era în mod obligatoriu şi al guvernelor lor. În timp ce mergea la Londra şi declara, la 18 iunie 1940, că sub el Franţa liberă va continua să lupte împotriva Germaniei, Charles de Gaulle comitea un act de rebeliune faţă de guvernul legitim al Franţei, care decisese în mod constituţional să încheie războiul, şi la momentul respectiv era sprijinit sigur în această hotărîre de marea majoritate a francezilor. Fără îndoială că şi Churchill, într-o asemenea situaţie, ar fi reacţionat astfel. Dacă Germania ar fi cîştigat războiul, el ar fi fost considerat de guvernul său ca trădător, aşa cum s-a întîmplat cu ruşii care au luptat alături de nemţi împotriva Uniunii Sovietice. La fel şi slovacii şi croaţii, ale căror ţări şi-au dobîndit pentru prima oară independenţa ca sateliţi ai Germaniei hitleriste, îi considerau pe conducătorii statelor lor din vremea războiului drept eroi patrioţi ori colaboraţionişti fascişti din motive ideologice: fiecare popor a luptat de ambele părţi*.

Ceea ce a înlănţuit toate aceste divizări civile naţionale într-un război global unic, în aceeaşi măsură internaţional şi civil, a fost ascensiunea Germaniei hitleriste. Sau, mai bine zis, marşul către cucerire şi război dintre 1931 şi 1941 al combinaţiei de state — Germania, Italia şi Japonia — pentru care prima a fost pilonul central. Germania hitleristă a fost în aceeaşi măsură neîndurătoare şi angajată în mod făţiş la distrugerea valorilor şi a instituţiilor "civilizaţiei occidentale" din era revoluţiei, dar şi capabilă să-şi ducă la îndeplinire proiectul barbar. Pas cu pas victimele potenţiale ale Japoniei, Germaniei şi Italiei au urmărit statele despre care urma să se spună că formează "Axa", cum îşi dezvoltă cuceririle, înspre războiul care, din 1931, părea inevitabil. A apărut şi fraza: "Fascismul înseamnă război". În 1931 Japonia a invadat Manciuria şi a instalat acolo un stat-marionetă. În 1932 a ocupat China la Nord de Marele Zid şi a aterizat în Shanghai. În 1933 Hitler a ajuns la putere în Germania, cu un program pe care nu a făcut nici o încercare să-l ascundă. În 1934, un scurt război civil în Austria a eliminat democraţia din această ţară şi a introdus un regim semifascist deosebit în

* Totuşi, acest lucru nu ar trebui să fie folosit pentru justificarea atrocităţilor comise de fiecare parte care, cu siguranţă în cazul statului croat din 1942-'45 şi, probabil, al celui slovac, au fost mai mari decît ale adversarilor lor, şi în orice caz de neiertat.

special prin refuzul integrării în Germania şi (cu sprijinul italian la vremea respectivă) înfrîngînd o lovitură de stat nazistă care l-a lichidat pe premierul austriac. În 1935 Germania a demascat tratatele de pace şi a reapărut ca o importantă putere militară şi navală, redobîndind (prin plebiscit) regiunea Saar de la frontiera sa vestică şi ieşind demonstrativ din Liga Naţiunilor. În acelaşi an, Mussolini, cu acelaşi dispreţ faţă de opinia publică mondială, a invadat Etiopia, pe care Italia a continuat să o cucerească şi să o ocupe ca pe o colonie în 1936-'37, după care statul italian de asemenea a rupt-o cu Liga Naţiunilor. În 1936, Germania a recăpătat regiunea Rinului, iar o lovitură de stat militară în Spania a iniţiat un război civil cu ajutorul deschis din partea Italiei şi a Germaniei. Cele două puteri fasciste au intrat într-o înţelegere formală, Axa Roma-Berlin, în timp ce Germania şi Japonia încheiau un "pact anti-Comintern". În 1937, în mod deloc surprinzător, Japonia a invadat China şi a intrat în stare de război deschis, care nu a încetat pînă în 1945. În 1938, Germania a simţit că a venit şi vremea ei să întreprindă ceva. Austria a fost invadată şi anexată, fără rezistenţă, în martie şi, după diverse ameninţări, acordul de la München din octombie a desfiinţat Cehoslovacia şi a transferat mari părţi din aceasta lui Hitler, din nou pe cale paşnică. Ceea ce a rămas din Cehoslovacia a fost ocupat în martie 1939, lucru care a însufleţit Italia, care nu-şi demonstrase timp de cîteva luni ambiţiile imperiale, să ocupe Albania. Aproape imediat, o criză poloneză, care a izbucnit din cauza pretenţiilor teritoriale ale Germaniei, a paralizat Europa. Din aceasta a izbucnit războiul european din 1939-'41, care a trecut în cel de-al doilea război mondial.

Cu toate acestea, altceva a împletit firele politicii naţionale într-o unică reţea internaţională: slăbiciunea spectaculoasă a statelor liberal-democratice (care, aşa s-a întîmplat, au fost cele victorioase în primul război mondial); incapacitatea sau lipsa lor de înţelepciune în acţiuni, separat sau în alianţă cu cineva, pentru a rezista înaintării inamicilor lor. Aşa cum am văzut, criza liberalismului este cea care a întărit argumentele şi forţele fascismului şi ale guvernului autoritarist (vezi capitolul 4). Acordul de la München din 1938 a demonstrat perfect această combinaţie dintre agresiunea încrezătoare, pe de o parte, şi frica şi concesiunea, pe de alta, motiv pentru care timp de generaţii cuvîntul "Mümnchen" a devenit un sinonim, în discursul politic occidental, pentru retragerea cerşită. Ruşinea Münchenului, resimţită aproape imediat pînă şi de cei care au semnat acordul, nu numai că i-a oferit pe tavă lui Hitler un triumf ieftin, ci şi a demonstrat frica Occidentului în faţa războiului. "Bande de cons"*, se spune că ar fi mîrîit cu dispreţ prim-

* Adunătură de tîmpiţi (în limba franceză în original — **n. tr.**).

ministrul francez Daladier, cînd, după ce semnase pentru a lua viaţa unui aliat al Franţei, aştepta să fie fluierat la întoarcerea sa la Paris, dar nu a întîlnit decît ovaţii delirante. Popularitatea URSS şi aversiunea faţă de critica a ceea ce se întîmpla acolo erau datorate în special opoziţiei sale constante faţă de Germania nazistă, atît de diferită de ezitările Occidentului. Şocul pactului cu Germania din august 1939 a fost cu atît mai mare.

II

Mobilizarea întregului potenţial împotriva fascismului, adică împotriva taberei germane, a fost un apel întreit pentru unire a forţelor politice care aveau un interes comun în opunerea la înaintarea Axei, pentru o politică actuală de rezistenţă şi pentru guvernele pregătite să ducă o asemenea politică. De fapt, a fost nevoie de mai mult de opt ani pentru a realiza o asemenea mobilizare — zece, dacă socotim de la începutul cursei pentru războiul mondial în 1931. Dar răspunsul la toate aceste trei apeluri a fost, inevitabil, ezitant, evaziv sau inexistent.

Chemarea la unitatea antifascistă a fost, probabil, în unele privinţe,pe punctul să obţină un răspuns imediat, din moment ce fascismul îi trata pe liberalii de diverse feluri, pe socialişti şi comunişti, precum regimurile democratice şi regimurile sovietice laolaltă ca pe nişte duşmani care trebuie distruşi în aceeaşi măsură. Ca în vechea zicală englezească, ei trebuiau să suspende cu toţii împreună dacă nu voiau să suspende separat. Comuniştii, care pînă atunci fuseseră forţa cu tendinţa cea mai marcată de diviziune din stînga iluministă, concentrîndu-şi focul (ceea ce este, din păcate, caracteristic pentru radicaţii politici) nu împotriva inamicului evident, ci împotriva potenţialului concurent cel mai apropiat, în special împotriva social-democraţilor (vezi capitolul 2), şi-au schimbat direcţia în optsprezece luni de la ascensiunea la putere a lui Hitler şi s-au preschimbat în cei mai insistenţi şi, ca de obicei, cei mai eficienţi promotori ai unităţii antifasciste. Acest fapt a înlăturat obstacolul major în calea unităţii din cadrul stîngii, cu toate că suspiciunile reciproce nu au fost înlăturate completamente.

În principiu, strategia lansată (împreună cu Stalin) de Internaţionala Comunistă (care îşi alesese ca secretar general pe Gheorghi Dimitrov, un bulgar a cărui sfidare publică şi demnă a autorităţilor naziste în procesul incendierii Reichstagului din 1933 i-a electrizat pe antifasciştii din toată lumea)* a fost unul din cercurile concentrice. Forţele unite ale muncii

* Într-o lună de la ascensiunea la putere a lui Hitler, clădirea parlamentului

("Frontul Unit") va forma baza pentru o alianţă electorală şi politică mai largă cu democraţii şi liberalii ("Frontul Popular"). Dincolo de acest lucru, pe măsură ce înaintarea germană continua, comuniştii au planificat o extindere şi mai mare într-un Front Naţional al tuturor celor care, indiferent de ideologie şi convingeri politice, considerau fascismul (sau puterile Axei) drept un pericol primordial. Această extindere a alianţei antifasciste dincolo de centrul politic înspre dreapta — "mîna" comuniştilor francezi "s-a întins către catolici", precum şi promptitudinea celor britanici în a-l îmbrăţişa pe celebrul momit de roşii Winston Churchill, a întîmpinat mai multă rezistenţă din partea stîngii tradiţionale pînă cînd logica războiului în sfîrşit a impus-o. Totuşi, unirea centrului cu stînga a avut un sens politic, şi "Fronturi Populare" au fost stabilite în Franţa (care a făcut operă de pionierat în acest sens) şi Spania, care a împins înapoi ofensivele locale ale dreptei şi a repurtat victorii electorale dramatice în Spania (februarie 1936) şi Franţa (mai 1936).

Aceste victorii au dramatizat costurile dezbinării din trecut, din cauză că listele electorale unite ale centrului şi ale stîngii au cucerit majorităţi parlamentare substanţiale, dar, cu toate că au arătat un decalaj izbitor de opinii în cadrul stîngii, în special în Franţa, în favoarea partidului comunist, ele nu au indicat vreo lărgire semnificativă a ajutorului politic pentru mişcarea antifascistă. De fapt, triumful Frontului Popular Francez, care a format primul guvern francez condus, pentru prima oară, de un socialist, intelectualul Leon Blum (1872-1950), a fost obţinut printr-o creştere de 1% a votului uniţilor socialişti-comunişti radicali din 1932, iar triumful electoral al Frontului Popular Spaniol printr-o schimbare doar cu puţin mai mare, dar una care a lăsat totuşi noul guvern cu aproape jumătate din alegători împotriva lui (şi cu o dreaptă într-un fel mai puternică decît înainte). Cu toate acestea, victoriile respective au insuflat speranţă, chiar euforie, în mişcările locale muncitoreşti şi socialiste; mai mult decît atît — Partidul Laburist Britanic, împrăştiat de criza politică şi economică din 1931, nici patru ani mai tîrziu nu şi-a recuperat cu totul numărul de voturi

---

german de la Berlin a ars cu totul în mod misterios. Guvernul nazist a acuzat imediat Partidul Comunist şi a profitat de ocazie pentru a-l zdrobi. Comuniştii i-au acuzat pe naziţti că ei singuri au incendiat Reichstagul anume în acest scop. Un singuratic dezechilibrat din Olanda, Van der Lubbe, care nutrea simpatii revoluţionare, la fel ca şi liderul grupului comunist parlamentar, precum şi trei bulgari care lucrau la Berlin pentru Internaţionala Comunistă, au fost arestaţi şi judecaţi. Van der Lubbe a fost cu siguranţă implicat în incendiere, şi tot în mod sigur că nu au fost implicaţi cei patru comunişti arestaţi; la fel nici KPD (partidul comunist). Literatura istorică curentă nu susţine sugestia unei provocări naziste.

de dinainte de criza economică, adică mai mult decît jumătate din locurile sale din 1929. Între 1931 şi 1935 votul conservatorilor a căzut de la circa 61 % la 54 %. Aşa-numitul guvern naţional al Angliei, condus din 1937 de către Neville Chamberlain, care a devenit sinonimul pentru liniştirea lui Hitler, s-a bazat pe o susţinere majoritară solidă. Nu am fi avut nici un motiv să presupunem acest lucru dacă războiul nu ar fi izbucnit în 1939 şi dacă s-ar fi ţinut alegeri în 1940, aşa cum ar fi trebuit să se întîmple, conservatorii nu ar fi cîştigat din nou. Într-adevăr, cu excepţia celei mai mari părţi a Scandinaviei, unde social-democraţii au cîştigat teren puternic, nu exista nici un semn de schimbare electorală semnificativă înspre stînga în Europa Occidentală în anii '30, nici schimbări relativ masive spre dreapta în acele părţi din Europa de Est şi de Sud-Est în care se mai ţineau alegeri. Exista un contrast ascuţit între lumile noi şi cele vechi. Nimic asemănător schimbării dramatice de la republicani la democraţi în 1932 (votul lor prezidenţial a crescut de la cincisprezece şi şaisprezece şi aproape douăzeci şi opt de milioane în patru ani) nu a apărut undeva în Europa, dar trebuie să spunem că, în termeni electorali, Franklin D. Roosevelt a atins acest vîrf în 1932, chiar dacă (spre surpriza tuturora, cu excepţia poporului) nu a mai izbutit acelaşi lucru în 1936.

De aceea, antifascismul a organizat adversarii tradiţionali ai dreptei, dar nu a înghiţit numărul lor; a mobilizat minorităţi mai uşor decît majorităţi. Printre aceste minorităţi, intelectualii şi oamenii de artă au fost deosebit de deschişi la apelul antifascismului (cu excepţia unui curent internaţional în literatură inspirat de dreapta naţionalistă — vezi capitolul 6), din cauză că ostilitatea arogantă şi agresivă a naţional-socialismului faţă de valorile civilizaţiei, aşa cum era pînă atunci conceput, era evidentă în domeniile la care se referise. Rasismul nazist a condus imediat la exodul în masă al evreilor şi al savanţilor care se împrăştiaseră prin lumea toleranţei. Ostilitatea nazismului faţă de libertatea intelectuală a curăţat aproape imediat universităţile germane de circa o treime din profesorii lor. Atacurile la adresa culturii "moderniste", arderea publică a cărţilor "evreieşti" şi a altor cărţi indezirabile, au început, de fapt, imediat ce Hitler a intrat în guvern. Totuşi, în vreme ce lumea obişnuită putea să dezaprobe cele mai brutale barbarii ale sistemului — lagărele de concentrare şi exterminarea evreilor germani (care îi includea pe toţi cei care aveau cel puţin un bunic evreu) la o subclasă discriminată fără drepturi —, un număr surprinzător de mare de oameni le-a văzut, în cel mai rău caz, ca aberaţii limitate. La urma urmelor, lagărele de concentrare erau în primul rînd piedici pentru opoziţia comunistă — potenţială — şi închisori pentru cadrele de subversiune, un subiect faţă de care mulţi conservatori tradiţionali aveau

o oarecare simpatie, iar cînd a izbucnit războiul în toate lagărele nu mai existau decît 8 000 de persoane. (Lărgirea lor într-un univers *concentrationnaire* al terorii, torturii şi al morţii pentru sute de mii, poate chiar pentru milioane de oameni, a avut loc în timpul războiului.) Şi, pînă la război, politica nazistă, oricît de barbar i-a tratat pe evrei, a apărut în continuare ca întruchipînd "soluţia finală" pentru "problema evreiască" drept o expulzare în masă mai degrabă decît o exterminare în masă. Însăşi Germania a apărut observatorului nepolitic ca o ţară stabilă, într-adevăr înfloritoare economic, cu un guvern popular, în ciuda unor caracteristici neatrăgătoare. Cei care au citit cărţi, inclusiv cartea scrisă de Führer, *Mein Kampf*, recunoşteau în retorica sălbatică a agitatorilor rasişti şi a crimei de la Dachau sau Buchenwald ameninţarea unei întregi lumi construite pe răsturnarea deliberată a civilizaţiei. Intelectualii occidentali (în ciuda faptului că la vremea respectivă era doar o fracţiune de studenţi, apoi un contingent copleşitor de fii şi viitori debutanţi în burghezia "respectabilă") au fost, prin urmare, primul strat social mobilizat în masă împotriva fascismului în anii '30. Totuşi era o pătură mai degrabă restrînsă, în ciuda faptului că se bucura de o influenţă neobişnuită, şi aceasta nu în ultimul rînd din cauză că îi cuprindea pe ziarişti care, în ţările nefasciste ale Occidentului, au jucat un rol crucial în alertarea pînă şi a celor mai conservatori cititori şi a celor care luau decizii faţă de natura naţional-socialismului.

Politica reală de rezistenţă la ascensiunea taberei fasciste a fost simplă şi logică doar pe hîrtie. Însemna unirea tuturor ţărilor împotriva agresorilor (Liga Naţiunilor a asigurat un cadru potenţial pentru aceasta), ca să nu li se facă concesii şi, prin ameninţare, iar la nevoie acţionînd în comun, să fie înfrînţi. Comisarul pentru politica externă a URSS, Maksim Litvinov (1876-1952), a devenit purtătorul de cuvînt pentru această "Securitate colectivă". Uşor de spus, greu de realizat. Obstacolul principal a fost că, atunci, ca şi acum, pînă şi statele care împărtăşeau spaima şi suspiciunea în faţa agresorilor aveau şi alte interese care le dezbină sau care puteau fi folosite pentru a le dezbina.

Cît de mult a contat cea mai evidentă divizare, cea dintre Uniunea Sovietică, angajată în răsturnarea regimurilor burgheze şi în lupta împotriva imperiilor lumii, şi celelalte state, care acum au văzut în URSS susţinătorul şi instigatorul subversiunii, nu este clar nici azi. În vreme ce guvernele — toate cele importante au recunoscut după 1933 Uniunea Sovietică — erau totdeauna pregătite să ajungă la o înţelegere cu URSS atunci cînd le convenea, cîţiva dintre membrii şi agenţiile lor continuau să privească bolşevismul ca inamicul lor esenţial, în spiritul războiului rece de după

1945. Serviciile britanice de spionaj (Intelligence Service) erau recunoscute ca excepţionale în concentrarea lor împotriva ameninţării roşii într-o asemenea măsură încît nu au părăsit-o ca principal scop al activităţii lor pînă la mijlocul anilor '30 (Andrew, 1985, p. 530). Cu toate acestea, mai mulţi conservatori, în special în Marea Britanie, au considerat că cea mai bună soluţie ar fi un război germano-sovietic, care să slăbească, poate şi să distrugă ambii inamici, iar o înfrîngere a bolşevismului printr-o Germanie slăbită nu ar fi un lucru rău. Nedorinţa guvernelor occidentale de a participa la negocieri eficiente cu statul roşu, chiar şi în 1938-'39, cînd necesitatea unei alianţe antihitleriste nu mai era negată de nimeni, era cît se poate de evidentă. Într-adevăr, exista frica de a nu rămîne singuri în faţa lui Hitler, care în cele din urmă l-a dominat pe Stalin, din 1934 campionul neabătut al alianţei antihitleriste cu Occidentul, în special prin Pactul Molotov-Ribbentrop din august 1939, prin care Stalin spera să menţină URSS în afara războiului, în timp ce Germania şi puterile occidentale s-ar hărţui unele pe altele, spre beneficiul URSS, care, prin clauzele secrete ale pactului, a cîştigat o mare parte din teritoriile sale de la vest, pierdute de Rusia după revoluţie. Calculele s-au dovedit greşite, de altfel ca şi încercările nereuşite de a crea un front comun împotriva lui Hitler. Faptul demonstrează înţelegerea dintre state care a făcut posibilă ascensiunea extraordinară şi neoprită a Germaniei naziste între 1933 şi 1939.

Mai mult, geografia, istoria şi economia au conferit guvernelor respective perspective diferite asupra lumii. Continentul Europei nu prezenta decît puţin sau deloc interes pentru Japonia şi Statele Unite, ale căror politici erau Oceanul Pacific şi America, cu atît mai mult pentru Marea Britanie, angajată în continuare într-o strategie de imperiu maritim mondial, deşi prea slab pentru a menţine vreuna din aceste strategii. Ţările din Europa de Est erau stoarse, aflîndu-se nereuşit între Germania şi Rusia, iar acest fapt le-a determinat în mod evident politica lor, în special cînd puterile occidentale erau incapabile să le protejeze. Cîteva dintre ele dobîndiseră după 1917 fostele teritorii ruseşti şi, în ciuda faptului că erau ostile Germaniei, se împotriveau oricărei alianţe antigermane care ar fi putut aduce forţele ruseşti înapoi pe pămîntul lor. Şi totuşi, aşa cum urma să demonstreze al doilea război mondial, unica alianţă antifascistă eficace era cea care includea URSS. În ceea ce priveşte economia, ţări ca Marea Britanie, care ştia că ele consumaseră un prim război mondial dincolo de capacităţile lor financiare, au ezitat să cheltuiască prea mult pentru reînarmare. Pe scurt, exista o prăpastie largă între recunoaşterea puterilor Axei ca un pericol major şi întreprinderea a ceva în legătură cu aceasta.

Democraţia liberală (care prin definiţie nu exista în tabăra fascistă sau

autoritară) a mărit această prăpastie. A încetinit sau a prevenit decizia politică, în special în Statele Unite, şi fără îndoială a făcut dificil, iar uneori imposibil, să se continue politica nepopulară. Fără îndoială, unele guverne au folosit acest lucru pentru a justifica propria lor lene, dar exemplul Statelor Unite arată că pînă şi un preşedinte puternic şi popular ca F. D. Roosevelt nu a fost capabil să-şi ducă politica sa externă antifascistă împotriva opiniei electoratului. Dacă nu ar fi fost Pearl Harbor şi declaraţia de război a lui Hitler, Statele Unite ar fi rămas cu siguranţă în afara războiului al doilea mondial. Nu este clar în ce împrejurări ar fi putut intra în război.

Totuşi ceea ce a slăbit hotărîrea democraţiilor cruciale, Franţa şi Marea Britanie, nu a fost atît constituit de mecanismele politice ale democraţiei, cît a fost amintirea despre primul război mondial. Acesta s-a dovedit a fi o rană a cărei durere a fost resimţită în aceeaşi măsură de către alegători şi de către guverne, din cauza impactului realizat de faptul că războiul fusese universal şi fără precedent. Şi pentru Franţa, şi pentru Marea Britanie, primul război mondial a fost mult mai îngrozitor decît cel de-al doilea (vezi capitolul 1). Un alt război de acelaşi fel trebuie evitat cu orice preţ. Nedorinţa şi repulsia de a merge la război nu trebuie confundate cu refuzul de a lupta, deşi moralul militar al francezilor, care suferiseră în primul mondial mai mult decît oricare alt popor beligerant, era cu certitudine încă marcat de ororile din anii 1914-'18. Nimeni nu a intrat în al doilea război mondial cîntînd, nici măcar germanii. Pe de altă parte, pacifismul necalificat (nereligios), deşi destul de popular în Marea Britanie în anii '30, nu a fost niciodată o mişcare de masă şi s-a împotmolit în 1940. În ciuda toleranţei din ce în ce mai mare faţă de "cei care protestează în mod conştient" în al doilea război mondial, numărul oamenilor care pretindeau la dreptul de a refuza să lupte era mic (Calvocoressi, 1987, p. 63).

De partea stîngii necomuniste, chiar şi mai emoţională în ura pentru război şi pentru militarism după 1918 decît fusese înainte de 1914, pacea cu orice preţ era o poziţie minoritară, chiar şi în Franţa, unde stînga era cea mai puternică. În Marea Britanie, George Lansbury, un pacifist care, printr-un accident electoral, s-a aflat în fruntea partidului laburist după 1931, a fost înlăturat eficient şi brutal de la conducere în 1935. Spre deosebire de guvernul din 1936-'38 al Frontului Popular condus de socialiştii francezi, laburiştii englezi ar putea fi criticaţi nu pentru lipsa de fermitate faţă de agresorii fascişti, ci pentru refuzul de a întreprinde măsuri militare necesare unei rezistenţe eficiente, aşa cum ar fi reînarmarea şi înrolarea. La fel, din aceleaşi motive, ar putea fi criticaţi şi comuniştii, care

nu erau niciodată afectaţi de pacifism.

Stînga se afla realmente într-o dilemă. Pe de o parte forţa antifascismului a constat în aceea că a mobilizat pe cei care se temeau de război. Faptul că fascismul însemna război era evident şi mobilizator pentru lupta împotriva lui. Pe de altă parte, rezistenţa faţă de fascism care nu întruchipa uzul armelor putea să nu aibă succes. Mai mult, speranţa de a aduce în pragul colapsului Germania nazistă, sau chiar şi Italia lui Mussolini, prin fermitate colectivă, dar paşnică, se baza pe iluziile în legătură cu Hitler şi cu presupusele forţe de opoziţie din interiorul Germaniei. În orice caz, noi, care am trăit acele vremuri, am ştiut că va fi un război, chiar cînd schiţam diferite scenarii, neconvingătoare, pentru a-l evita. Noi — iar istoricul poate şi el apela la memoria sa — ne aşteptam să luptăm în viitorul război, şi probabil să murim. Şi, ca antifascişti, nu aveam nici o îndoială că, atunci cînd va sosi momentul, nu aveam de ales decît lupta.

Cu toate acestea, dilema politică a stîngii nu poate fi utilizată pentru a explica eşecul guvernelor, dacă ar fi să luăm în considerare doar faptul că pregătirile pentru război nu au depins de rezoluţiile adoptate (sau neadoptate) la congresele de partid; sau chiar, pentru o perioadă de mai mulţi ani, de teama de alegeri. Totuşi, guvernele, şi în special cel francez şi cel britanic, au fost foarte speriate de Marele război. Franţa ieşise din el rănită de moarte, ca o putere mai mică şi mai slabă chiar şi decît o Germanie învinsă. Franţa fără aliaţi împotriva unei Germanii reînviate nu însemna nimic, iar singurele ţări europene care manifestaseră un interes egal în alierea cu Franţa, Polonia şi statele care proveniseră din Imperiul Habsburgic erau pur şi simplu prea slabe pentru acest scop. Francezii şi-au dat banii pentru o linie de fortificaţii ("linia Maginot", botezată după un ministru repede uitat) care, sperau ei, îi va abate pe nemţi şi îi va determina să atace ţinînd cont de perspectiva pierderilor asemănătoare celor de la Verdun (vezi capitolul 1). Dincolo de aceasta, ei nu puteau privi spre Marea Britanie şi, după 1933, spre URSS.

Guvernele britanice erau deopotrivă de conştiente de slăbiciunea lor. Din punct de vedere financiar, ele nu-şi puteau permite un nou război. Din punct de vedere strategic, nu mai dispuneau de o flotă capabilă de operaţiuni simultane în trei mari oceane şi în Marea Mediterană. În acelaşi timp, problema care îi preocupa în mod real nu era ceea ce se întîmpla în Europa, ci cum să menţină la un loc, cu forţe puţine, un imperiu mondial mai mare, din punct de vedere geografic, decît oricînd înainte.

Astfel, ambele state se ştiau prea slabe pentru a apăra un statu- quo stabilit în 1919. De asemenea, ambele ştiau că acest statu- quo este instabil. Nici unul dintre ele nu avea nimic de cîştigat dintr-un alt război, şi ambele aveau foarte

mult de pierdut. Politica evidentă şi logică era să negocieze cu o Germanie întărită pentru a stabili un model european mai durabil, şi aceasta, dincolo de orice îndoială, însemna să facă mari concesii unei puteri în creştere. Din nefericire, Germania reînviată îi aparţinea lui Adolf Hitler.

Aşa-numita politică de "liniştire" a avut o tratare proastă în presă începînd din 1939, încît trebuie să ne amintim cît de sensibilă părea pentru foarte mulţi politicieni occidentali care nu erau antigermani sau antifascişti principiali, şi în special în Marea Britanie, unde schimbările de pe harta continentală, mai cu seamă în "ţările de departe despre care ştim atît de puţin" (Chamberlain despre Cehoslovacia în 1938), nu au stabilizat presiunea sîngelui. (Francezii erau pe bună dreptate mult mai nervoşi în legătură cu orice iniţiative care favorizau Germania, fiindcă acestea trebuiau mai devreme sau mai tîrziu să se întoarcă chiar împotriva lor, Franţa era slabă.) Un al doilea război mondial, se putea prevedea în mod cert, va ruina economia britanică şi va desprinde mari părţi din imperiul britanic. Într-adevăr, exact acest lucru s-a întîmplat. Deşi avea un mare preţ, socialiştii, comuniştii, mişcările de eliberare colonială şi preşedintele F. D. Roosevelt erau cît se poate de pregătiţi să-l plătească pentru înfrîngerea fascismului, ca să nu uităm cît părea de exagerat din punctul de vedere al raţionalilor imperialişti englezi.

Însă compromisul şi negocierile cu Germania lui Hitler erau imposibile, din cauză că obiectivele politice ale naţional-socialismului erau iraţionale şi nelimitate. Expansiunea şi agresiunea erau construite în interiorul sistemului şi, la scurtă vreme de la acceptarea în avans a dominaţiei germane, adică prin decizia de a nu se împotrivi înaintării naziste, războiul era inevitabil, de aici şi rolul capital al ideologiei în formarea politicii din anii '30: dacă a determinat scopurile Germaniei naziste, a exclus realpolitik de partea cealaltă. Cei care au recunoscut că nu poate exista nici un fel de compromis cu Hitler, care era o aserţiune realistă în legătură cu situaţia respectivă, au făcut acest lucru din raţiuni nepractice. Considerau fascismul ca intolerabil din principiu şi a priori sau (ca în cazul lui Winston Churchill) erau conduşi de o idee la fel de a priori despre "ce reprezentau" ţara şi imperiul lor; idei pe care, prin urmare, nu le puteau sacrifica. Paradoxul lui Winston Churchill a fost că acest mare romantic, a cărui judecată politică fusese aproape în mod constant greşită în legătură cu toate chestiunile începînd din 1914 — inclusiv aprecierea strategiei militare cu care se mîndrea —, a fost realist în legătură cu singura problemă a Germaniei.

Şi invers, realiştii politicii de liniştire erau în întregime nerealişti în evaluarea situaţiei, chiar atunci cînd imposibilitatea unui acord negociat cu Hitler a devenit în 1938-'39 evidentă. Acesta era motivul pentru care

tragicomedia neagră din martie-septembrie 1939 s-a încheiat cu un război pe care nimeni nu-l dorea (nici chiar Germania) şi care, de fapt, a surprins Marea Britanie şi Franţa fără nici o idee despre ceea ce, în calitate de beligeranţi, se presupunea că trebuie să facă, pînă cînd acel Blitzkrieg din 1940 i-a măturat cu totul. În faţa evidenţei pe care ei înşişi au acceptat-o, cei care erau pentru o politică pacifistă din Marea Britanie şi din Franţa tot nu se puteau prezenta pentru a negocia serios o alianţă cu URSS, fără de care războiul nu putea fi nici amînat, nici cîştigat şi fără de care garanţiile împotriva atacului german, împrăştiate imediat şi fără băgare de seamă în jurul Europei de Est de către Neville Chamberlain — fără ca aceşta, oricît de incredibil poate părea, să se consulte cu URSS —, erau vorbe goale. Londra şi Parisul nu doreau să lupte, ci, cel mult, să împiedice războiul printr-o manifestare de forţă. Acest lucru nu părea convingător nici pentru Hitler şi nici, din acelaşi punct de vedere, pentru Stalin, ai cărui negociatori cereau în zadar propuneri pentru operaţiuni strategice reunite în Baltica. Chiar şi atunci cînd armatele germane au intrat în Polonia, guvernul lui Neville Chamberlain era încă pregătit să facă o înţelegere cu Hitler, ca şi cum Hitler ar fi luat în calcul acest lucru (Watt, 1989, p. 215).

Hitler a calculat greşit, iar statele occidentale i-au declarat război nu din cauză că oamenii lor de stat au dorit acest lucru, ci din cauză că propria politică a lui Hitler după München a zguduit pămîntul de sub picioarele celor care erau pentru linişte. El a fost cel care a mobilizat masele pînă atunci neangajate împotriva fascismului. În special, ocupaţia germană a Cehoslovaciei din martie 1939 a convertit opinia publică engleză la rezistenţă şi, procedînd astfel, a forţat mîna guvernului care nu era de acord să facă acest lucru; ceea ce a influenţat şi guvernul francez, care nu avea altă opţiune decît să meargă alături de singurul său aliat efectiv. Pentru prima oară, lupta împotriva Germaniei hitleriste i-a unit pe englezi, deşi — pentru moment — fără nici un scop. Din cauză că nemţii au distrus rapid şi cu cruzime Polonia şi i-au dat şi o bucată din ce rămăsese din aceasta lui Stalin, care s-a retras într-o neutralitate condamnată, un "război fals" a urmat unei păci neplauzibile în Occident.

Nici un fel de realpolitik nu poate explica politica celor care pledau pentru o soluţie pacifistă după München. În momentul cînd războiul părea foarte aproape — şi cine se mai îndoia de aceasta în 1939? — singurul lucru ce trebuia făcut era pregătirea pentru război cît mai repede posibil. Lucru care nu a fost făcut. Deoarece Marea Britanie, chiar Marea Britanie a lui Chamberlain, nu era cu siguranţă pregătită să accepte o Europă dominată de Hitler înainte ca acest lucru să se întîmple, chiar dacă după prăbuşirea Franţei exista un sprijin serios pentru o pace negociată — adică pentru recunoaşterea înfrîngerii. Chiar în Franţa, unde pesimismul care luneca spre defetism era mult mai obişnuit

printre politicieni şi printre oamenii de arme, guvernul nu a intenţionat să renunţe la himera păcii, pînă cînd armata s-a prăbuşit în iunie 1940. Politica lor se făcea cu jumătate de gură, din cauză că ei nici nu îndrăzneau să urmeze logica politicii de putere, nici convingerile a priori ale celor care rezistau, pentru care nimic nu putea fi mai important decît să lupte împotriva fascismului, sau cele ale anticomuniştilor, pentru care "înfrîngerea lui Hitler va însemna colapsul sistemelor autoritare care constituie meterezele de principiu împotriva revoluţiei comuniste" (Thierry Maulnier, 1938, în Ory, 1976, p. 24). Nu este uşor să spunem ce a determinat aceste acţiuni ale oamenilor de stat, din moment ce nu erau mişcaţi de intelect, ci de prejudecăţi, speranţe şi temeri care le distorsionau viziunea. Existau amintirile despre primul război mondial şi propria îndoială a politicienilor care vedeau sistemele lor politice liberal-democratice şi economiile în ceea ce putea fi retragerea finală; o stare de fapt mai specifică pentru continent decît pentru Marea Britanie. Exista nesiguranţa autentică pentru situaţia în care rezultatele imprevizibile ale politicii de succes a rezistenţei ar putea justifica costurile prohibitive pe care le-ar putea atrage. Deoarece, la urma urmelor, pentru majoritatea politicienilor britanici şi francezi maximul care putea fi realizat era să se păstreze un statu- quo nu foarte mulţumitor şi, probabil, care nu se confirma. Şi în spatele tuturor acestor lucruri exista problema dacă, în cazul în care statu- quo-ul era oricum condamnat, fascismul nu era mai bun decît alternativa, revoluţia socială şi bolşevismul. Dacă singurul tip de fascism de oferit ar fi fost cel din Italia, foarte puţini politicieni conservatori sau moderaţi ar fi ezitat. Chiar şi Winston Churchill se dovedi a fi pro-italian. Problema era că ei aveau de a face cu Hitler şi nu cu Mussolini. Şi totuşi, nu este lipsit de semnificaţie că cea mai mare speranţă a atîtor guverne şi a atîtor diplomaţi din anii '30 era să stabilizeze Europa prin a se ajunge la o înţelegere cu Italia, sau cel puţin de a-l îndepărta pe Mussolini de alianţa cu discipolul său. Nu a mers, chiar dacă însuşi Mussolini era destul de realist pentru a menţine o oarecare libertate de acţiune pînă cînd, în iunie 1940, aşa cum a conchis el însuşi, în mod eronat, dar nu în totalitate lipsit de raţiune, că nemţii cîştigaseră, şi atunci a declarat război şi el.

III

Problemele anilor '30, şi anume dacă să fie dusă lupta în cadrul statelor sau între ele, deveneau transnaţionale. Şi niciunde nu era acest lucru mai evident decît în războiul civil din Spania din 1936-'39, care a devenit

chintesenţa acestei confruntări globale.

Astăzi poate părea surprinzător că acest conflict a mobilizat instantaneu simpatiile în aceeaşi măsură şi ale stîngii, şi ale dreptei din Europa şi din cele două Americi, în special cele ale intelectualilor din lumea occidentală. Spania era o parte periferică a Europei, iar istoria ei fusese în mod constant lipsită de concordanţă cu restul continentului de care era despărţită de zidul lanţului munţilor Pirinei. Aceştia au apărat-o de toate războaiele europene de la Napoleon încoace şi urma să o apere şi de al doilea război mondial. Începînd cu primii ani ai secolului nouăsprezece Spania nu prezentase un interes real pentru guvernele europene, deşi Statele Unite provocaseră un scurt război împotriva Spaniei în 1898 pentru a o deposeda de ultimele rămăşiţe din vechiul imperiu mondial pe care îl deţinuse în secolul şaisprezece: Cuba, Porto Rico şi Filipine*. De fapt, şi contrar credinţelor pe care le nutrea generaţia autorului de faţă, războiul civil din Spania nu a fost prima fază a celui de al doilea război mondial, iar victoria generalului Franco care, aşa cum am văzut, nu poate nici măcar să fie numit fascist, nu a avut consecinţe semnificative pe plan global. Doar că au ţinut Spania (şi Portugalia) izolate de restul istoriei mondiale timp de alţi treizeci de ani.

Totuşi, nu este întîmplător că politica internă a acestei ţări mulţumite de sine a devenit simbolul unei lupte globale în anii '30. Ea a ridicat chestiunile politice fundamentale ale vremii: pe de o parte, democraţia şi revoluţia socială, Spania fiind singura ţară din Europa unde aceasta era gata să izbucnească; pe de altă parte, o tabără a contrarevoluţiei şi a reacţiunii, inspirată de biserica catolică care respingea orice se întîmplase în lume de la Martin Luther. Curios, nici partidul comunist de la Moscova, nici cele inspirate de fascism nu aveau vreo semnificaţie serioasă acolo înainte de războiul civil, deoarece Spania a mers pe calea sa proprie în aceeaşi măsură de partea anarhiştilor de extremă stîngă, cît şi de partea extremiştilor carlişti de dreapta**.

Liberalii bine intenţionaţi, anticlericalii şi masonii de maniera secolului nouăsprezece din America Latină, care au preluat puterea de la Burboni printr-o revoluţie paşnică în 1931, nu ar fi putut să conţină fermentul social al sărăcimii spaniole, de la oraşe şi din provincii, şi nici să-l înlăture

* Spania a deţinut un loc sigur în Maroc, disputat de membrii triburilor locale berbere, care au alimentat şi ei armata spaniolă cu unităţi de luptă formidabile, şi cîteva teritorii africane de sud, uitate de toată lumea.

** Carlismul a fost o mişcare violent monarhistă şi ultratradiţionalistă cu o puternică susţinere din partea ţărănimii, în special în Navarra. Carliştii au purtat războaie civile în 1830 şi în 1870 pentru sprijinul liniei regale spaniole.

prin reforme sociale efective (adică în special agrare). În 1933 erau date la o parte de guvernele conservatoare a căror politică de reprimare a agitaţiilor şi a insurecţiilor locale, aşa cum a fost revolta minerilor din regiunea Asturias din 1934, a ajutat la constituirea presiunii revoluţionare potenţiale. În acest stadiu, stînga spaniolă a descoperit Frontul Popular al Cominternului, din cauza vecinătăţii cu Franţa. Ideea că toate partidele ar trebui să formeze un front electoral unic împotriva dreptei a căpătat înţeles pentru o stîngă care nu ştia exact ce să facă. Chiar şi anarhiştii, în această ultimă fortăreaţă de masă, erau înclinaţi să ceară susţinătorilor lor să exercite viciul burghez al votului printr-o alegere, pe care pînă acum îl respinseră, în ciuda faptului că, de fapt, anarhiştii nu participau la alegeri. În februarie 1936 Frontul Popular a cîştigat o majoritate minimă de voturi şi, graţie coordonării sale, o substanţială majoritate de locuri în parlamentul spaniol, Cortes. Această victorie a produs nu atît un guvern eficient de stînga, cît o fisură prin care lava acumulată de nemulţumirea populară putea ţîşni. Faptul a devenit evident în următoarele luni.

La această etapă, odată cu eşecul politicii ortodoxe de dreapta, Spania a revenit la o formă de politică pe care o iniţiase şi care devenise specifică pentru lumea iberică: *pronunciamento*, sau lovitura militară. Dar, la fel cum stînga spaniolă se aflase în situaţia de a se uita la frontismul popular dincolo de frontierele naţionale, tot astfel dreapta spaniolă era tîrîtă către puterile fasciste. Aceasta nu se întîmpla atît prin intermediul modestei mişcări fasciste locale, Falanga, cît prin biserică şi monarhişti, pentru care exista o prea mică diferenţă între liberalii şi comuniştii deopotrivă de lipsiţi de dumnezeu, şi nici o posibilitate de compromis cu nici una dintre aceste două tabere. Italia şi Germania sperau să tragă vreun folos politic dintr-o victorie de dreapta. Generalii spanioli care au început să pună la cale o lovitură de stat după alegeri au avut nevoie de ajutor financiar şi de sprijin practic, pe care le-au negociat cu Italia.

Oricum, momentele de victorie democratică şi de mobilizare politică de masă nu sînt ideale pentru loviturile militare, care se sprijină pe condiţia că civilii, ca să nu mai menţionăm sectoarele neangajate ale forţelor armate, acceptă semnalele, tot aşa cum puciştii militari ale căror semnale nu sînt acceptate recunosc în linişte eşecul lor. Clasicul *pronunciamento* este jucat cel mai bine în vremuri cînd masele se află în repaus sau guvernele şi-au pierdut legitimitatea. Aceste condiţii nu erau prezente în Spania. Lovitura de stat a generalilor de la 17 iulie 1936 a avut succes în cîteva oraşe şi a fost întîmpinată de o rezistenţă puternică a poporului şi a forţelor loiale în alte regiuni. Nu a reuşit să pună mîna pe cele două oraşe principale din Spania, inclusiv capitala, Madrid. În anumite părţi ale Spaniei, pe care

intenţionase să şi le însuşească, a accelerat revoluţia socială. Pe întreaga Spanie a pus stăpînire un îndelungat război civil între guvernul republicii ales legitim, care includea acum socialişti, comunişti şi chiar cîţiva anarhişti, dar coabitînd destul de greu cu forţele rebeliunii în masă, care înfruntaseră lovitura de stat, şi generalii insurgenţi, care se prezentau ca nişte cruciaţi naţionalişti împotriva comunismului. Cel mai tînăr şi cel mai inteligent din punct de vedere politic dintre generali, Francisco Franco y Bahamonde (1892-1975), s-a aflat în postura de lider al noului regim, care în decursul războiului a devenit un stat autoritar, ca un partid unic — un conglomerat de dreapta, care cuprindea fascişti, vechi monarhişti, extremiştii carlişti, botezat în mod absurd Falanga Tradiţionalistă Spaniolă. Dar ambele părţi din războiul civil aveau nevoie de ajutor. Ambele au apelat la potenţialii sprijinitori.

Reacţia mişcărilor antifasciste faţă de revolta generalilor a fost imediată, spre deosebire de reacţia guvernelor nefasciste, care erau mult mai precaute, chiar şi atunci cînd, ca în cazul URSS şi al guvernului Frontului Popular condus de socialişti, care tocmai venise la putere în Franţa, erau categoric de partea Republicii. (Italia şi Germania au trimis imediat arme şi oameni pentru tabăra lor.) Franţa a fost gata să ajute şi a dat ceva ajutor (oficial negat) Republicii, pînă cînd a fost redusă la o politică oficială de neintervenţie de către fracţiunile interne şi guvernul britanic, profund ostil faţă de înaintarea revoluţiei sociale şi a bolşevismului în Peninsula Iberică. Opinia clasei mijlocii şi a conservatorilor din Occident în general a împărtăşit această atitudine, deşi (cu excepţia bisericii catolice şi a profasciştilor) nu s-a identificat cu generalii. Rusia, în ciuda faptului că era în mod ferm de partea republicană, s-a alăturat de asemenea înţelegerii de neintervenţie sponsorizată de Marea Britanie, al cărei obiectiv de a-i împiedica pe germani şi italieni să-i ajute pe generali a evoluat de la echivoc la ipocrizie (Thomas, 1977, p. 395). Începînd cu septembrie 1936, Rusia a trimis cu generozitate, chiar dacă nu întru totul oficial, efective de armată în sprijinul Republicii. Neintervenţia, care însemna doar că Marea Britanie şi Franţa refuzau să întreprindă ceva ca să împiedice masiva intervenţie a puterilor Axei în Spania — şi procedînd astfel abandonau Republica —, a generat dispreţul pentru neintervenţii în aceeaşi măsură şi din partea fasciştilor, şi din partea antifasciştilor. De asemenea a crescut enorm prestigiul URSS, singura putere care a ajutat guvernul legitim al Spaniei, şi al comuniştilor din interiorul şi din afara acestei ţări, nu numai din cauză că ei au organizat pe plan internaţional acest ajutor, ci şi din cauză că au devenit în curînd coloana vertebrală a eforturilor militare ale Republicii.

Totuşi, chiar înainte ca sovieticii să-şi mobilizeze resursele, toată lumea,

de la liberali pînă la toate forţele de stînga, a recunoscut imediat lupta spaniolă ca lupta lor proprie. Subtilul poet al deceniului, W. H. Auden, scria:

În pătratul acela arid, bucata aceea muşcată din fierbintea
Africă, lipită atît de crud de ingenioasa Europă;
Pe acel podiş traversat de rîuri,
Gîndurile noastre s-au materializat; formele ameninţătoare ale febrei noastre
Sînt exacte şi cît se poate de vii.

Acolo, şi numai acolo, retragerea dezorganizată şi fără sfîrşit a stîngii încerca să fie oprită de bărbaţi şi femei care luptau cu arma în mînă împotriva înaintării dreptei. Chiar înainte ca Internaţionala Comunistă să înceapă organizarea Brigăzilor Internaţionale (ale căror prime contingente au ajuns la bază la jumătatea lui octombrie), înainte ca primele coloane de voluntari organizaţi să apară pe front (cele ale mişcării italiene liberal-socialiste *Giustizia e Liberta*), voluntarii străini luptau deja pentru Republică. În cele din urmă, peste patruzeci de mii de tineri străini din peste cincizeci de naţiuni* au plecat să lupte şi mulţi să moară într-o ţară despre care majoritatea dintre ei probabil că nu ştiau mai mult decît au învăţat la şcoală. Trebuie să adăugăm că aceştia nu erau nici mercenari, nici, cu excepţia unor cazuri foarte rare, aventurieri. S-au dus să lupte pentru o cauză. Şi mai este semnificativ că de partea lui Franco au luptat nu mai mult de o mie de voluntari străini (Thomas, 1877, p. 980).

Nu este simplu acum să ne amintim ce a însemnat Spania pentru liberali şi cei de stînga care au trăit în anii '30, deşi pentru mulţi dintre noi, supravieţuitorii, astăzi, că am trecut întreaga durată biblică a vieţii, rămîne singura cauză politică ce, chiar şi retrospectiv, apare la fel de pură cum era în 1936. Acum s-ar putea crede că ţine de un trecut preistoric, chiar şi pentru Spania. Totuşi, la vremea respectivă, pentru cei care luptau împotriva fascismului părea frontul central al bătăliei, pentru că era singurul în care acţiunea nu a încetat deloc timp de peste doi ani şi jumătate, singurul în care ei puteau participa ca indivizi, dacă nu în uniformă, atunci prin strîngerea de bani, prin ajutoare refugiaţilor, prin

* Au inclus, probabil, 10 000 de francezi, 5 000 de germani şi austrieci, 5 000 de polonezi şi ucraineni, 3 350 de italieni, 2 800 de americani, 2 000 de englezi, 1 500 de iugoslavi, 1 500 de cehi, 1 000 de unguri, 1 000 de scandinavi şi un anumit număr de alte naţionalităţi. Cei 2-3 000 de ruşi pot fi cu greu clasificaţi drept voluntari. Despre aproximativ 7 000 dintre toţi voluntarii s-a spus că sînt evrei (Thomas, 1977, p. 982-984; Paucker, 1991, p. 15).

campaniile fără sfîrşit de presiune asupra propriilor guverne laşe. Iar înaintarea treptată şi aparent ireversibilă a taberei naţionaliste, înfrîngerea previzibilă şi moartea Republicii abia dacă au accentuat necesitatea unei uniuni împotriva fascismului mondial.

Pentru că Republica spaniolă, în ciuda tuturor simpatiilor noastre, a dus o luptă de ariergardă de la bun început. Astăzi este limpede că acest fapt se datora propriei sale slăbiciuni. După standardele războaielor secolului douăzeci, cîştigate sau pierdute, războiul republican din 1936-'39, cu tot eroismul său, este evaluat modest; în parte din cauză că nu a folosit la modul serios acea armă superioară împotriva forţelor convenţionale superioare, războiul de gherilă, — o inexplicabilă scăpare pentru o ţară care a dat nume acestei forme de război neregulat. Spre deosebire de naţionalişti, care aveau o singură direcţie militară şi politică, Republica a rămas divizată din punct de vedere politic, şi — în ciuda contribuţiei comuniştilor — nu şi-a format o unică voinţă militară, conducere şi un plan strategic unic. Cel mai bun lucru pe care îl putea face era să respingă unele ofensive ale inamicului, prelungind astfel un război care ar fi putut fi foarte bine încheiat în noiembrie 1936 odată cu cedarea Madridului.

La vremea respectivă, războiul civil spaniol părea o prevestire a înfrîngerii fascismului. Pe plan internaţional, a fost o versiune în miniatură a războiului european dintre statele comuniste şi cele fasciste, primele fiind mult mai precaute şi mai puţin hotărîte decît celelalte. Democraţiile occidentale nu au fost sigure de nimic, cu excepţia neimplicării lor. Pe plan intern, a fost un război în care mobilizarea dreptei s-a dovedit mult mai eficientă decît cea a stîngii. S-a încheiat printr-o totală înfrîngere a ultimei, cu mai multe sute de mii de morţi, cîteva sute de mii de refugiaţi în ţări care au fost capabile să le primească, inclusiv pe majoritatea intelectualilor şi a artiştilor supravieţuitori din Spania, care, cu foarte rare excepţii, se raliaseră Republicii. Internaţionala Comunistă îşi mobilizase toate talentele pentru republica spaniolă. Viitorul mareşal Tito, eliberatorul şi liderul Iugoslaviei comuniste, a organizat afluxul de recruţi pentru Brigăzile Internaţionale de la Paris, iar Palmiro Togliatti, liderul Partidului Comunist Italian, realmente a condus Partidul Comunist Spaniol, lipsit de experienţă şi a fost printre ultimii care au părăsit ţara în 1939. Şi acesta a eşuat, şi ştia că eşuează, ca şi Uniunea Sovietică, care a detaşat cîteva dintre cele mai impresionante minţi militare pentru serviciul în Spania (de exemplu viitorii mareşali Konev, Malinovski, Voronov şi Rokossovski, cît şi viitorul comandant al flotei sovietice, amiralul Kuzneţov).

IV

Şi totuşi, războiul civil spaniol a anticipat configuraţia forţelor care urmau, la cîţiva ani după victoria lui Franco, să distrugă fascismul. A anticipat politica războiului al doilea mondial, acea unică alianţă a fronturilor naţionale — de la conservatorii patrioţi la revoluţionarii sociali — pentru înfrîngerea duşmanului naţional şi în acelaşi timp pentru regenerarea socială. Deoarece al doilea război mondial a fost, pentru cei din tabăra învingătoare, o luptă nu doar pentru victoria militară, ci — chiar în Marea Britanie şi în Statele Unite — pentru o societate mai bună. Nimeni nu visa o revenire postbelică la anul 1939 sau chiar 1928, sau 1918, aşa cum oamenii de stat de după primul război mondial visaseră la o întoarcere la lumea anului 1913. Un guvern britanic sub conducerea lui Winston Churchill şi-a pus obiectivul, în mijlocul unui război disperat, edificării unui stat al bunăstării şi al angajării totale a forţei de muncă. Nu a fost întîmplător că *Raportul Beveridge*, care recomanda toate aceste lucruri, a ieşit la iveală în cel mai negru an care putea exista, cel al războiului disperat al Marii Britanii: 1942. Planurile postbelice ale Statelor Unite s-au ocupat doar incidental de problemele prevenirii apariţiei unui alt Hitler. Eforturile intelectuale reale ale planificatorilor postbelici erau consacrate învăţămintelor Marii Crize din anii '30, ca să prevină o altă mare criză. În ceea ce priveşte mişcările de rezistenţă din ţările învinse şi ocupate de Axă, legătura lor cu revoluţia socială de eliberare sau cel puţin de transformare majoră, acestea s-au constituit de la sine. Mai mult, peste tot în fosta Europă ocupată, în Est şi în Vest, aceleaşi tipuri de guverne au apărut în urma victoriei: administraţii ale uniunii naţionale bazate pe toate forţele care se opuseră fascismului, fără deosebiri ideologice. Pentru prima şi unica dată în istorie, miniştrii comunişti au stat alături de cei conservatori, liberali sau social-democraţi în majoritatea statelor europene — o situaţie care a durat.

Chiar şi atunci cînd o ameninţare comună a realizat această uimitoare unire a polilor opuşi, Roosevelt şi Stalin, Churchill şi socialiştii englezi, de Gaulle şi comuniştii francezi, ea ar fi fost imposibilă fără o anumită slăbire a ostilităţilor şi a suspiciunilor reciproce dintre campionii şi adversarii Revoluţiei din Octombrie. Războiul civil din Spania a făcut acest lucru mult mai uşor. Chiar şi guvernele contrarevoluţionare nu puteau uita că guvernul spaniol, sub un preşedinte şi un prim-ministru liberali, avea totala legitimitate constituţională şi morală cînd a cerut ajutor împotriva generalilor insurgenţi. Şi guvernul spaniol, şi comuniştii, care deveneau din ce în ce mai influenţi, au susţinut că revoluţia socială nu este obiectivul lor şi că ei au şi făcut tot ce au putut pentru a o controla şi a o răsturna,

spre groaza entuziaştilor revoluţionari. Nu revoluţia, aşa cum au insistat ambele părţi menţionate, era obiectivul lor, ci apărarea democraţiei.

Acest fapt nu era un pur oportunism sau, aşa cum credeau puriştii din extrema stîngă, trădare faţă de cauza revoluţiei. A reflectat o schimbare deliberată de la o cale insurecţională la una treptată, de la una de confruntări la una de negocieri, o calc parlamentară spre putere. În lumina reacţiei poporului spaniol faţă de lovitura de stat, care, fără nici o îndoială era revoluţionară*, comuniştii vedeau acum cît de mult o tactică esenţialmente defensivă, impusă de situaţia disperată a mişcării lor după ascensiunea la putere a lui Hitler, deschidea perspectivele înaintării, adică ale "democraţiei de tip nou", care provenea din imperativele politicii de război şi economice. Proprietarii de pămînt şi capitaliştii care i-au ajutat pe rebeli îşi vor pierde proprietăţile, dar nu în calitatea lor de proprietari şi capitalişti, ci în calitatea lor de trădători. Guvernul va fi nevoit să planifice şi să preia controlul asupra economiei nu din raţiuni de ideologie, ci conform logicii economiei de război. Prin urmare, chiar dacă este victorioasă, "o asemenea democraţie de tip nou nu poate fi inamicul spiritului conservator... Ea asigură o garanţie pentru mai multe cuceriri economice şi politice ale poporului muncitor spaniol" (ibid., p. 176).

Broşura Cominternului din octombrie 1936 a descris astfel cu acurateţe configuraţia politică în anii antifascişti şi războiul din 1939-'45. Acesta urma să fie un război în Europa purtat de guvernele care erau de partea "frontului popular" şi a "poporului" sau de către coaliţiile de rezistenţă, care a fost dus de economiile de stat şi care s-a încheiat, în teritoriile ocupate, cu progrese masive în sectorul public, fapt datorat exproprierii capitaliştilor, nu ca atare, ci ca germani sau colaboratori cu germanii. În mai multe ţări din Europa Centrală şi de Est, drumul a dus de la antifascism direct la o "nouă democraţie" dominată şi în cele din urmă înghiţită de comunişti, dar, pînă la izbucnirea Războiului rece, obiectivul acestor regimuri postbelice nu a însemnat imediata convertire la sistemele socialiste sau abolirea pluralismului politic şi a proprietăţii private**. În ţările occidentale, consecinţele sociale şi economice ale războiului şi ale

* În opinia Cominternului, revoluţia spaniolă a fost o "parte integrantă a luptei antifasciste care se sprijină pe cea mai largă bază socială. Este o revoluţie populară. Este o revoluţie naţională. Este o revoluţie antifascistă" (Ercoli, octombrie 1936, citat în Hobsbawm, 1986, p. 175).

** Nu mai tîrziu de conferinţa de înfiinţare a noului Birou de Informaţii comunist pentru Războiul rece (Cominform), delegatul bulgar Valko Cervenkov a descris perspectivele ţării sale cu precizie anume în aceşti termeni (Reale, 1954, p. 66-67, 73-74).

eliberării nu erau foarte deosebite, deşi conjunctura politică era favorabilă. Reformele sociale şi economice au fost introduse nu ca o reacţie la presiunea de masă şi teama de revoluţie (aşa cum se întîmplase după primul război mondial), ci de către guvernele angajate în executarea acestor reforme; guverne în parte de tip reformist, aşa cum erau democraţii din Statele Unite, partidul laburist, acum la guvernare în Marea Britanie; în parte de partide de reformă şi renaştere naţională, care proveneau din variatele mişcări de rezistenţă antifasciste. Pe scurt, logica războiului antifascist a deviat spre stînga.

V

În 1936, şi chiar mai mult în 1939, aceste implicaţii ale războiului civil din Spania păreau de departe nereale. După aproape un deceniu de total eşec pentru linia de unitate antifascistă a Cominternului, Stalin l-a şters din agenda sa, cel puţin pentru un moment, şi nu numai că a ajuns la o înţelegere cu Hitler (deşi ambele părţi ştiau că aceasta nu va dura), ci chiar i-a sugerat mişcării internaţionale să abandoneze strategia antifascistă, o decizie iraţională, poate cel mai bine explicată prin aversiunea sa proverbială faţă de cele mai mici riscuri*. Totuşi în 1941 linia Cominternului a reintrat în drepturile sale. Pentru că, din momentul cînd Germania a invadat Uniunea Sovietică şi a implicat şi Statele Unite în război — pe scurt, pe măsură ce lupta împotriva fascismului devenea un război global —, acest război devenea în aceeaşi măsură şi politic, şi militar. Pe plan internaţional, a devenit o alianţă între capitalismul Statelor Unite şi comunismul Uniunii Sovietice. În cadrul fiecărei ţări din Europa — dar nu şi al lumii subordonate imperialismului occidental — s-a nutrit speranţa unei uniri a tuturor celor care erau gata să se împotrivească Germaniei sau Italiei, adică să formeze o coaliţie de rezistenţă care să cuprindă întregul spectru politic. Din moment ce întreaga Europă beligerantă, cu excepţia Marii Britanii, era ocupată de puterile Axei, acest război al celor care rezistau era în special unul al civililor sau al forţelor armate ale foştilor civili, nerecunoscute ca atare de către armatele germane şi italiene: o luptă sălbatică de partizani.

Istoria mişcărilor europene de rezistenţă este în mare măsură

* Poate că se temea că participarea comunistă entuziastă într-un război antifascist francez sau englez ar putea fi considerată de Hitler ca un semn al soartei sale rele secrete şi, prin urmare, o scuză pentru a-l ataca.

mitologică, deoarece (cu excepţia într-o oarecare măsură a Germaniei) legitimitatea regimurilor şi a guvernelor postbelice s-a bazat esenţialmente pe dosarul lor din timpul Rezistenţei. Franţa reprezintă un caz aparte, deoarece guvernele ei de după Eliberare erau lipsite de o totală continuitate reală cu guvernul francez din 1940, care făcuse pace şi cooperase cu germanii, şi din cauză că rezistenţa organizată, ca să nu mai vorbim şi de cea armată, fusese mai curînd slabă, în orice caz pînă în 1944, iar sprijinul popular pentru aceasta fusese şi el destul de ocazional. Franţa postbelică a fost reconstruită de generalul de Gaulle în baza mitului că eterna Franţă nu acceptase niciodată înfrîngerea. Aşa cum a spus el însuşi, "Rezistenţa a fost un bluff care n-a mers" (Gillois, 1973, p. 164). Faptul că singurii luptători din al doilea război mondial comemoraţi de către memorialele de război franceze de astăzi sînt luptătorii Rezistenţei şi cei care s-au alăturat forţelor lui de Gaulle este un act politic. Oricum, Franţa este fără nici o îndoială singurul caz al unui stat construit pe mistica Rezistenţei.

Două lucruri trebuie spuse în legătură cu mişcările europene de rezistenţă. În primul rînd, importanţa lor militară (cu posibila excepţie a Rusiei) a fost neglijabilă înainte ca Italia să se retragă din război în 1943, şi nedecisivă, cu excepţia, poate, a unor părţi din Balcani. Trebuie să repetăm că semnificaţia lor majoră a fost politică şi morală. Astfel, viaţa publică italiană a fost transformată după mai mult de douăzeci de ani de fascism, care se bucurase de un suport considerabil chiar şi printre intelectuali, de mobilizarea impresionantă şi largă a Rezistenţei din 1943-45, inclusiv de o mişcare de partizani în Italia Centrală şi de Nord de pînă la 100 000 de combatanţi, cu patruzeci şi cinci de mii de morţi (Bocca, 1966, p. 297-302, 385-389, 569-570; Pavone, 1991, p. 413). În timp ce italienii ar fi putut astfel pune amintirea erei lui Mussolini în spatele lor cu conştiinţa curată, nemţii, care rămăseseră fideli guvernului lor pînă la sfîrşit, nu ar fi putut pune o distanţă între ei înşişi şi era nazistă din 1933-'45. Partizanii Rezistenţei lor interne, o minoritate de militanţi comunişti, conservatori militari prusaci, eretici religioşi şi liberali, muriseră sau ieşiseră din lagărele de concentrare. Desigur, sprijinul pentru fascism sau colaborarea cu ocupanţii practic a înlăturat după 1945 oamenii implicaţi în viaţa publică pentru o generaţie, deşi Războiul rece împotriva comunismului a găsit foarte multă angajare pentru asemenea persoane în sublumea din mediul operaţiunilor militare şi de spionaj occidentale*.

Cea de-a doua concluzie despre Rezistenţă este că, din motive evidente

* Forţa armată secretă anticomunistă cunoscută, după ce existenţa ei a fost dezvăluită de un politician italian în 1990, ca *Gladio* (spada) a fost organizată în 1949 pentru a continua rezistenţa internă în diferite ţări europene după o ocupaţie sovietică, dacă ar fi apărut o situaţie de felul acesta. Membrii săi erau înarmaţi şi

— cu excepţia Poloniei —, politica sa a fost de stînga. În fiecare ţară dreapta fascistă şi radicală şi conservatorii, bogaţii de pe plan local şi alţii a căror principală sperietoare era revoluţia socială, îi simpatizau sau cel puţin ocupau o poziţie de non-rezistenţă faţă de germani; aşa au procedat mişcările regionale sau cele mai puţin naţionaliste; ei înşişi în mod tradiţional de dreapta, dintre care cîţiva, de fapt, sperau ulterior să tragă foloase din colaboraţionismul lor, în special naţionalismul flamand, slovac şi croat. La fel — acest lucru nu ar trebui uitat — au făcut elementele profund şi intransigent anticomuniste din cadrul bisericii catolice şi armatele sale de devotaţi în mod convenţional, în ciuda faptului că politica Bisericii era cu mult mai complexă pentru a fi pur şi simplu clasificată drept "colaboraţionistă". Aşa s-a întîmplat că cei din politica de dreapta care au ales Rezistenţa erau netipici şi neînţeleşi de alegătorii lor politici. Winston Churchill şi generalul de Gaulle nu erau membri tipici ai familiilor lor ideologice, deşi trebuie spus că, pentru mai mulţi tradiţionalişti de dreapta, un patriotism care nu-şi apără patria era de neconceput.

Aceasta explică, dacă mai este nevoie de vreo explicaţie specială, importanţa şi rolul comuniştilor în mişcările de rezistenţă şi, ulterior, progresul lor politic strălucit în timpul războiului. Mişcările comuniste europene au atins culmea în 1945-'47 anume din acest motiv, în afară de cea germană, care nu şi-a revenit din decapitarea suferită în 1933, şi încercările eroice de rezistenţă din următorii trei ani. Chiar şi în ţările care se aflau departe de revoluţia socială, aşa cum erau Belgia, Danemarca şi Olanda, partidele comuniste au adunat 10-12 % din voturi — mai mult decît oricînd înainte —, formînd al treilea sau al patrulea bloc din parlamentul ţării lor. În Franţa ei au devenit cel mai mare partid dintre toate în alegerile din 1945, mai mare, pentru prima oară, chiar şi decît vechii lor rivali, socialiştii. În Italia recordul lor era şi mai strălucit. O bandă mică, hărţuită şi recunoscută ca lipsită de succes de cadre ilegale înainte de război — era, de fapt, ameninţată cu dizolvarea de Comintern în 1938 —, în doi ani de rezistenţă a devenit un partid de masă cu opt sute de mii de membri, care în curînd (1946) urma să atingă aproape două milioane. În ceea ce

---

plătiţi de SUA, antrenaţi de CIA şi forţele secrete şi speciale engleze. Iar existenţa ei a fost ţinută secretă de guvernele în ale căror teritorii opera, în afara cîtorva cazuri extraordinare. În Italia, şi poate că şi în altă parte, a constat la început din fascişti disperaţi lăsaţi ca nuclee de rezistenţă de către Axa învinsă, care ulterior au dobîndit o nouă valoare ca anticomunişti fanatici. În anii '70, cînd invadarea Armatei Roşii nu mai părea plauzibilă nici măcar pentru forţele operative ale serviciilor secrete americane, Gladiatorii şi-au găsit un nou domeniu de activitate ca terorişti de extremă dreaptă, uneori mascîndu-se ca terorişti de stînga.

priveşte ţările unde războiul împotriva Axei fusese purtat în special de către rezistenţa internă înarmată — Iugoslavia, Albania şi Grecia —, forţele partizane dominate de către comunişti, atît de mult, încît guvernul englez de sub conducerea lui Churchill, care nu nutrea nici un fel de simpatie pentru comunism, şi-a transferat întregul sprijin şi ajutor dinspre regalistul Mihailovici spre comunistul Tito, cînd a devenit limpede că unul era incomparabil mai periculos pentru germani decît celălalt.

Comuniştii s-au ataşat faţă de Rezistenţă nu numai din cauză că structura partidului de avangardă al lui Lenin evea menirea să producă o avangardă combativă de cadre disciplinate şi cu spirit de sacrificiu, al cărei scop au fost acţiunile eficiente, ci şi din cauză că situaţiile extraordinare, cum au fost ilegalitatea, represiunea şi războiul, erau exact cele pentru care au fost desemnate aceste organisme de "revoluţionari de profesie". Într-adevăr, "numai ei prevăzuseră posibilitatea de rezistenţă războiului" (M. R. D. Foot, 1976, p. 84). Prin aceasta ei se deosebeau de partidele socialiste de masă, care au găsit că este imposibil să opereze în absenţa legalităţii — alegeri, întruniri publice etc. —, ceea ce le definea şi determina activităţile. Confruntate cu o preluare fascistă sau o ocupaţie germană, partidele social-democrate tindeau să intre în hibernare, din care, cu puţin noroc, ieşeau, asemeni celor din Austria şi Germania, la sfîrşitul erei întunecate. Nu lipseau din rezistenţă, însă erau, din raţiuni structurale, sub-reprezentate. În cazul extrem al Danemarcei, un guvern social-democrat era în funcţie cînd Germania a ocupat ţara şi a rămas la conducere pe parcursul întregului război, deşi se presupunea că nu are simpatie pentru nazişti. (A fost nevoie de cîţiva ani pentru a se reveni la normal.)

Alte două particularităţi i-au făcut pe comunişti remarcabili în cadrul Rezistenţei: internaţionalismul lor şi devotamentul cauzei (vezi capitolul 2). Prima calitate le-a permis să mobilizeze lumea mai deschis la lupta contra fascismului; de exemplu, în Franţa, refugiaţii din războiul civil spaniol, care au organizat cea mai mare parte din rezistenţă în sud-vestul ţării — probabil că douăsprezece mii de luptători către ziua D (Pons Prades, 1975, p. 66) —, şi ceilalţi refugiaţi şi emigranţi din cadrul clasei muncitoare, provenind din şaptesprezece ţări care, sub acronimul MOI (Main d'Oeuvre Immigree), au desfăşurat una dintre cele mai primejdioase activităţi ale partidului, aşa cum a fost grupul Manukian (armeni şi evrei polonezi), atacînd au atacat ofiţeri germani la Paris*. A doua caracteristică a generat

* Unul dintre prietenii autorului, care a devenit în cele din urmă deputat al MOI sub cehul Artur London, a fost un evreu austriac de origine poloneză, a cărui sarcină în rezistenţă a fost de a organiza propaganda antinazistă printre trupele germane din Franţa.

acea combinaţie de vitejie, sacrificiu şi cruzime care i-a impresionat chiar şi pe adversari şi pe care lucrarea *Vreme de război* a iugoslavului Milovan Djilas (Djilas, 1977) o aduce în memorie atît de viu. Comuniştii, în opinia unui istoric moderat din punct de vedere politic, erau "cei mai viteji dintre viteji" (Foot, 1976, p. 86) şi, deşi organizarea lor disciplinată le-a oferit cele mai bune şanse de supravieţuire doar în închisori şi lagăre de concentrare, pierderile lor au fost grele. Suspiciunea Partidului Comunist Francez, a cărui conducere a fost condamnată chiar de comunişti, nu putea nega pretenţia de a fi *le parti des fusillés**, care avea cel puţin cincisprezece mii de combatanţi executaţi de inamic (Jean Touchard, 1977, p. 258). Nu e surprinzător că aveau un apel puternic la oamenii viteji, în special tineri, şi probabil că în special în ţările în care sprijinul de masă pentru Rezistenţa activă fusese insuficient, aşa ca în Franţa şi Cehoslovacia. Au apelat puternic şi la intelectuali, grupul cel mai mobilizat sub stindardul antifascismului, care a format sîmburele organizaţiilor de rezistenţă nepartinice (dar în general de stînga). Aventura intelectualilor francezi cu marxismul, dominaţia culturii italiene de către popor în asociere cu partidul comunist au durat o generaţie şi au fost produsele Rezistenţei. Fie că intelectualii înşişi s-au lansat în Rezistenţă, ca editorul de frunte postbelic care notează cu mîndrie că toţi membrii de la firma sa au luat armele în mînă, fie că au devenit simpatizanţii comuniştilor din cauză că ei sau familiile lor nu fuseseră rezistenţi activi — toţi au considerat că ţin de partid.

Cu excepţia fortăreţelor lor de gherilă din Balcani, comuniştii nu au făcut nici o încercare să stabilească regimuri revoluţionare. Este adevărat că nu se aflau în postura de a face acest lucru oriunde la vest de Trieste, chiar dacă ar fi dorit să muşte o porţie de putere, dar şi URSS, faţă de care partidele lor erau total loiale, descuraja puternic asemenea abordări unilaterale ale puterii. Revoluţiile comuniste în Iugoslavia, Albania, iar mai tîrziu în China, au fost înfăptuite împotriva sfatului lui Stalin. Punctul de vedere sovietic a fost că, cît pe plan internaţional atît şi pe plan intern al fiecărei ţări, politica postbelică trebuie să continue în cadrul alianţei antifasciste care îi cuprindea pe toţi, adică făcea eforturi pentru o coexistenţă pe termen lung, sau mai degrabă o simbioză dintre sistemele capitaliste şi cele comuniste, şi o nouă schimbare socială şi politică, probabil apărînd prin schimbări în cadrul "democraţiilor de tip nou" care ar putea să ia naştere în urma coaliţiilor de război. Acest scenariu optimist s-a pierdut în curînd în noaptea Războiului rece, încît puţini îşi mai amintesc că Stalin le-a cerut imperios comuniştilor iugoslavi să menţină monarhia sau că, în 1945,

* Partidul celor împuşcaţi (în limba franceză în original) (**n. tr.**).

comuniştii britanici se opuneau ruperii coaliţiei din timpul războiului a lui Churchill, adică, campaniei electorale care urma să aducă guvernul laburist la putere. Totuşi, nu există nici o îndoială că Stalin a ţinut cont de toate acestea la modul cel mai serios şi a încercat să dizolve Cominternul în 1943 şi partidul comunist din Statele Unite în 1944.

Decizia lui Stalin, exprimată în cuvintele unui lider comunist american precum că "noi nu vom ridica chestiunea socialismului într-o asemenea formă sau de o asemenea manieră încît să primejduim sau să slăbim... unitatea" (Browder, 1944, în J. Starobin, 1972, p. 57), a făcut clare intenţiile sale. Din raţiuni practice, aşa cum au recunoscut revoluţionarii disidenţi, a fost un adio de la revoluţia mondială. Socialismul va fi limitat la URSS şi la zona desemnată de negocierile diplomatice ca zonă de influenţă, adică în special cea ocupată de Armata Roşie la sfîrşitul războiului. Chiar în cadrul acelei zone de influenţă ar rămîne o perspectivă neclară pentru viitor mai curînd decît un program imediat pentru noile "democraţii populare". Istoria, care ţine puţin seama de intenţiile politice, a mers pe o altă cale. Diviziunea globului sau a unei mari părţi din ea în două zone de influenţă, negociată în 1944-'45, a rămas. Nici una dintre tabere nu a încălcat linia care îi despărţea timp de treizeci de ani. Ambele s-au retras de la confruntarea directă, demonstrînd astfel că războaiele reci mondiale nu au devenit niciodată fierbinţi.

VI

Scurtul vis al lui Stalin despre un parteneriat postbelic între Statele Unite şi Uniunea Sovietică nu a întărit, de fapt, alianţa globală a capitalismului liberal şi a comunismului împotriva fascismului. A demonstrat mai degrabă forţa şi cuprinderea acestuia. Era, desigur, o alianţă împotriva unei ameninţări militare şi una care nu ar fi funcţionat dacă nu ar fi fost seriile de agresiuni ale Germaniei naziste, care au culminat cu invadarea URSS şi cu declaraţia de război Statelor Unite. Cu toate acestea, chiar natura războiului a confirmat percepţiile politice din 1936 în implicaţiile războiului civil din Spania: unitatea mobilizării militare şi civile şi schimbarea socială. Din partea aliaţilor — mai mult decît din partea fascistă — a fost un război al reformatorilor, parţial din cauza că nici măcar cea mai încrezătoare putere capitalistă nu putea să spere că va cîştiga un război îndelungat fără să abandoneze "businessul ca de obicei", în parte din cauza chiar a faptului că al doilea război mondial a dramatizat eşecurile dintre cele două războaie mondiale, dintre care eşecul unirii împotriva agresorilor a fost doar un

simptom minor.

Faptul că victoria şi speranţa au mers cot la cot este de asemenea clar din ceea ce ştim în legătură cu dezvoltarea opiniei publice în ţările beligerante sau eliberate în care exista libertatea de expresie, cu excepţia, destul de curios, a Statelor Unite, unde anii de la 1936 încoace au fost martorii unei erodări a rezultatelor alegerilor prezidenţiale democratice, dar şi ai unei renaşteri a republicanilor: era o ţară dominată de preocupările sale interne şi de pierderile de război mai mult decît oricare alta. Acolo unde existau alegeri autentice, ele au arătat o deviere bruscă spre stînga. Cel mai dramatic a fost cazul Marii Britanii, unde alegerile din 1945 l-au învins pe Winston Churchill, iubitul şi admiratul lider de război, şi au adus la putere partidul laburist cu o creştere de 50 % la voturi. În următorii cinci ani a condus o perioadă de reforme sociale fără precedent. Ambele partide majore fuseseră implicate în război în aceeaşi măsură. Electoratul a ales partidul care a promis în aceeaşi măsură victoria şi transformarea socială. Fenomenul a fost general în Europa Occidentală care era în război, deşi nici amploarea şi nici radicalismul lui nu trebuie să fie exagerate, aşa cum tindea să indice imaginea sa publică prin eliminarea exagerată a dreptei fasciste sau colaboraţioniste.

Situaţia din regiunile Europei eliberate de revoluţia de gherilă sau de Armata Roşie este mai greu de apreciat, dacă ar fi să luăm în considerare numai faptul că genocidul în masă, deplasările în masă şi expulzarea în masă sau emigraţia forţată au făcut imposibil să se compare ţările antebelice cu cele postbelice. Pe întreg cuprinsul acestei zone, mulţimea locuitorilor din ţările invadate de Axă s-au considerat victime ale acesteia, cu excepţia slovacilor şi a croaţilor divizaţi politic, care au dobîndit state independente sub auspicii germane; majoritatea popoarelor din statele aliate Germaniei, Ungaria şi România; şi, desigur, marele număr din diaspora germană. Aceasta nu a însemnat că simpatizau cu mişcările de rezistenţă inspirate de comunişti — cu excepţia poate a evreilor, persecutaţi în toată lumea — şi cu atît mai puţin (cu excepţia slavilor balcanici tradiţionali rusofili) cu Rusia. Polonezii erau în mod copleşitor în aceeaşi măsură şi antigermani, şi antiruşi, ca să nu mai amintim că erau şi antisemiţi. Micile popoare baltice, ocupate de URSS în 1940, erau şi ele în aceeaşi măsură antiruse, antisemite şi antigermane, în momentul cînd au avut de partea lor opţiunea 1941-'45. Nici comuniştii, nici rezistenţa nu s-au regăsit în România, şi destul de puţin în Ungaria. Pe de altă parte, şi sentimentul prorus, şi comunismul erau puternice în Bulgaria, deşi rezistenţa fusese o prezenţă mai curînd slabă, iar în Cehoslovacia partidul comunist, mereu un partid de masă, a ieşit cel mai puternic partid în

alegerile libere. Ocupaţia sovietică a făcut ca asemenea diferenţe politice să fie doar teoretice. Victoriile de gherilă nu sînt plebiscite, dar există o mică îndoială că majoritatea iugoslavilor au aplaudat triumful partizanilor lui Tito, cu excepţia minorităţii germane, susţinătorii regimului croat al ustaşilor, asupra cărora sîrbii s-au răzbunat crunt pentru masacrele anterioare, şi un sîmbure tradiţionalist în Serbia, unde mişcarea lui Tito, iar mai tîrziu lupta antigermană, nu înfloriseră niciodată*. Grecia a rămas divizată în mod proverbial, în ciuda refuzului lui Stalin de a ajuta forţele comuniste greceşti şi cele pro-roşii împotriva englezilor care îi sprijineau pe opozanţii lor. Numai experţii în studii despre înrudire s-ar preocupa să se hazardeze în aprecierea sentimentelor politice ale albanezilor după triumful comuniştilor. Oricum, în toate aceste ţări, era pe punctul de a începe o eră de transformări sociale masive.

Destul de ciudat, URSS era (împreună cu Statele Unite) singura ţară beligerantă căreia războiul nu i-a adus nici o schimbare semnificativă pe plan social sau instituţional. Conflictul a început şi s-a încheiat sub Iosif Stalin (vezi capitolul 13). Oricum, este clar că războiul a impus enorme constrîngeri asupra stabilităţii sistemului, în special în provincia reprimată cu cruzime. Dacă nu ar fi fost credinţa înrădăcinată a naţional-socialismului că slavii sînt un neam de iloţi (sclavi) sub-umani, invadatorii germani ar fi putut cîştiga un sprijin durabil printre multe popoare sovietice. Invers, fundamentul real al victoriei sovietice a fost patriotismul naţionalităţii majoritare din URSS, velicoruşii, nucleul dintotdeauna al Armatei Roşii, la care regimul sovietic a apelat în momentele de criză. Într-adevăr, al doilea război mondial a devenit oficial cunoscut în URSS ca "Marele Război pentru Apărarea Patriei" şi a fost pe bună dreptate aşa.

VII

La acest punct, istoricul trebuie să facă un mare salt pentru a evita capcana unei analize pur occidentale. Deoarece, pentru o parte a globului puţin din ceea ce a fost scris în acest capitol pînă acum ar putea fi aplicat. Nu este cu totul irelevant pentru conflictul dintre Japonia şi Asia Est-continentală, din moment ce Japonia, dominată de politica dreptei radicale

* Oricum, sîrbii din Croaţia şi Bosnia, la fel ca şi muntenegrenii (care au constituit 17 % dintre ofiţerii armatei de partizani), au fost deschis de partea lui Tito, aşa cum erau şi părţi importante din populaţia croată — Tito însuşi era croat — şi slovenii. Majoritatea luptelor s-au desfăşurat în Bosnia.

ultra-naţionaliste, era aliată de Germania nazistă, iar principalele forţe de rezistenţă din China erau comuniştii. Este aplicabil într-o oarecare măsură la America Latină, un mare importator de ideologii moderne europene cum au fost fascismul şi comunismul, şi în special Mexicului, care îşi reînvia marea sa revoluţie din anii '30 sub preşedintele Lazaro Cardenas (1934-40) şi a luat parte pătimaş Republicii Spaniole. De fapt, după înfrîngere, Mexicul a rămaș singurul stat care a continuat să recunoască Republica drept singurul guvern legitim al Spaniei. Oricum, pentru cea mai mare parte a Asiei, Africa şi lumea islamică, fascismul, fie ca ideologie, fie ca politică a unui stat agresor, nu a fost şi nu a devenit niciodată inamicul cel mai important. Acesta a fost "imperialismul" sau "colonialismul", iar puterile imperialiste au fost, copleşitor, democraţiile liberale: Marea Britanie, Franţa, Olanda, Belgia şi Statele Unite. De altfel, toate puterile imperiale, cu singura excepţie a Japoniei, erau justificate. Logic, duşmanii puterii imperiale erau de asemenea şi aliaţii potenţiali în lupta pentru eliberarea colonială. Chiar şi Japonia, care, aşa cum ar putea spune şi coreenii, şi taivanczii, şi chinezii, şi alţii, a deţinut partea sa de colonialism, putea apela la forţele anticoloniale din Asia de Sud şi de Sud-Est ca un campion al nealbilor împotriva albilor. Lupta antiimperială şi antifascistă, prin urmare, a tins să tragă în direcţii opuse. Astfel, pactul lui Stalin cu germanii în 1939, care a distrus stînga occidentală, a permis comuniştilor indieni sau vietnamezi să se concentreze cu succes asupra opoziţiei faţă de britanici şi francezi, şi asta în măsura în care invazia germană în URSS din 1941 i-a obligat, ca buni comunişti, să pună pe primul plan înfrîngerea Axei, adică să pună eliberarea propriilor lor ţări jos pe agenda lor. Aceasta nu era doar nepopular, ci şi lipsit de logică din punct de vedere strategic într-o vreme cînd imperiile coloniale ale Occidentului se aflau în punctul lor cel mai vulnerabil, dacă nu chiar se prăbuşeau. Şi, într-adevăr, adepţii locali ai stîngii, care nu s-au simţit legaţi de verigile de fier ale loialităţii Cominternului, au exploatat din plin ocazia ivită. *Congresul Naţional Indian* a lansat mişcarea *Eliberarea Indiei* în 1942, în vreme ce radicalul bengali Subhas Bose a recrutat dintre prizonierii de război ai armatei indiene care fuseseră capturaţi la începutul ofensivelor iniţiale fulgerătoare o *Armată indiană de Eliberare* pentru japonezi. Militanţii anticoloniali din Birmania şi Indonezia au trăit lucruri asemănătoare. Acest *reductio ad absurdum* a acestei logici anticolonialiste a fost încercarea de către un grup redus de evrei extremişti din Palestina să negocieze cu germanii (prin Damasc, apoi prin francezii de la Vichy) un ajutor pentru eliberarea Palestinei de englezi, pe care îi considerau prioritatea numărul unu a sionismului. (Iar un militant din grup implicat în această misiune a devenit

în cele din urmă prim-ministrul Israelului: Yitzhak Shamir.) Asemenea abordări evident că nu au implicat nici o simpatie ideologică pentru fascism, deşi antisemitismul nazist ar fi putut apela la arabii palestinieni care erau la cuţite cu rezidenţii sionişti (evrei), iar unele grupuri din Asia de Sud s-ar fi putut recunoaşte în persoana arienilor din mitologia nazistă. Dar acestea erau cazuri speciale (vezi capitolele 12 şi 15).

Ceea ce necesită o explicaţie este de ce, la urma urmelor, mişcările antiimperialiste şi de eliberare colonială au înclinat în mod copleşitor către stînga, şi astfel s-au găsit în situaţia, cel puţin la sfîrşitul războiului, de a se uni cu mobilizarea globală antifascistă. Motivul fundamental este acela că stînga occidentală era pepiniera teoriei şi a politicii antiimperialiste, iar acel sprijin pentru mişcările de eliberare colonială a venit într-o măsură copleşitoare dinspre stînga internaţională, şi în special (începînd cu Congresul bolşevicilor pentru popoarele orientale care s-a ţinut în 1920 la Baku) dinspre Comintern şi URSS. Mai mult, activiştii şi viitorii conducători ai mişcărilor de independenţă, care aparţineau în cea mai mare parte elitelelor educate în stil occidental din ţările lor, au fost mult mai liniştiţi în mediul nerasist şi anticolonial al liberalilor, democraţilor, socialiştilor şi comuniştilor locali decît în oricare altul, cînd au venit în metropolele lor. Erau în orice caz aproape cu toţii modernizatori, cărora miturile medievale nostalgice, ideologia nazistă şi exclusivitatea rasistă a teoriilor lor le aminteau exact de acele tendinţe "comunaliste" şi "tribaliste" care, în opinia lor, erau simptomele înapoierii ţărilor lor exploatate de imperialism.

Pe scurt, o alianţă cu Axa pe principiul că "duşmanii duşmanului meu sînt prietenii mei" putea fi doar tactică. Chiar şi în Asia de Sud-Est, unde conducerea japoneză era mai puţin represivă decît cea a vechilor colonialişti şi cea exercitată de către nealbi împotriva albilor, putea fi numai de scurtă durată, din moment ce Japonia, spre deosebire de rasismul său cuprinzător, nu avea nici un interes în eliberarea coloniilor ca atare. (De fapt, a fost de scurtă durată, pentru că Japonia a fost în curînd învinsă). Fascismul sau naţionalismele Axei nu aveau nici o atracţie specială. Pe de altă parte, un om ca Jawaharlal Nehru, care (spre deosebire de comunişti). nu a ezitat să se lanseze el însuşi în rebeliunea India Liberă în 1942, anul de criză al Imperiului Britanic, şi nu a încetat niciodată să creadă că o Indie liberă va edifica o societate socialistă şi că URSS va fi un aliat în această "afacere" sau cel puţin un exemplu. Faptul că liderii şi purtătorii de cuvînt pentru mişcarea de eliberare colonială erau, deseori, minorităţi netipice ale populaţiei, pe care le-au organizat, a realizat o convergenţă cu antifascismul mult mai uşor, deoarece

mulţimea populaţiilor coloniale erau mişcate de sentimente şi idei (cu excepţia angajamentului faţă de superioritatea rasială) faţă de care fascismul ar fi putut simţi o oarecare atracţie: tradiţionalismul, exclusivitatea religioasă şi etnică, suspiciunea faţă de lumea modernă. De fapt, aceste sentimente nu erau încă mobilizate într-o măsură considerabilă sau, dacă erau mobilizate, nu au devenit dominante din punct de vedere politic. Mobilizarea de masă islamică s-a dezvoltat foarte puternic între 1918 şi 1945. Astfel, *Frăţia Musulmană* a lui Hasan al-Banna (1928), o mişcare fundamentalistă puternic ostilă liberalismului şi comunismului, a devenit un adevărat stegar al revendicărilor de masă egiptene din anii '40, iar afinităţile sale potenţiale cu ideologiile Axei au fost mai mult decît tactice, în special din cauza ostilităţii faţă de sionism. Însă mişcările şi politicienii care au ajuns în topul ţărilor islamice uneori au mers pe spatele maselor fundamentaliste, fiind seculare şi modernizatoare. Coloneii egipteni care urmau să facă revoluţia din 1952 erau intelectuali emancipaţi, care avuseseră legături cu grupuri de comunişti egipteni, conducerea cărora, întîmplător, era în mare măsură evreiască (Perrault, 1987). Pe subcontinentul indian, Pakistanul (un copil al anilor '30-'40) fusese descris ca "programul elitelor secularizate care au fost obligate de lipsa de unitate (teritorială) a populaţiei musulmane şi de întrecerea cu majorităţile hinduse să-şi numească societatea politică "islamică" mai degrabă decît separatistă pe plan naţional" (Lapidus, 1988, p. 738). În Siria, organizarea a fost făcută de partidul Ba'ath, fondat în anii '40 de către doi profesori cu studii la Paris, care, cu tot misticismul lor arab, erau antiimperialişti şi socialişti. Constituţia siriană nu aminteşte nici o dată de Islam. Politica irakiană de pînă la războiul din Golf din 1991 a fost determinată de diferite combinaţii ale ofiţerilor naţionalişti, comunişti şi aparţinenţi la Ba'athişti, cu toţii devotaţi unităţii arabe şi socialismului (cel puţin în teorie), dar în mod distinct nu Legii Coranului. În aceeaşi măsură din raţiuni locale şi din cauză că mişcarea revoluţionară algeriană a avut o susţinere largă a maselor (nu în ultimul rînd în cadrul marii emigrări a muncitorilor algerieni către Franţa) revoluţia algeriană a avut un puternic element islamic. Oricum, revoluţionarii s-au înţeles în mod deschis (în 1956) că lupta lor era una de distrugere a colonizării anacronice şi nu un război religios (Lapidus, p. 693) să formeze o republică socială şi democratică, care, conform constituţiei, a devenit o republică socialistă cu un singur partid. Într-adevăr, perioada antifascismului este singura în care partidele comuniste au cîştigat un mare sprijin şi influenţă în anumite părţi ale lumii islamice, în special în Siria, Irak şi Iran. Numai mult mai tîrziu vocile care erau pentru modernizare din

conducerea politică au fost înecate în tăcere de către politica de masă a renaşterii fundamentaliste (vezi capitolele 12 şi 15).

În ciuda conflictelor de interese, care urmau să reapară după război, antifascismul din ţările occidentale dezvoltate şi antiimperialismul din coloniile lor s-au pomenit în situaţia de a fi convergente faţă de ceea ce au imaginat ambele ca un viitor postbelic de transformare socială. URSS şi comunismul local au ajutat la construirea podului peste prăpastie. Oricum, spre deosebire de scenele europene de război, cele neeuropene nu au adus victorii politice comuniste majore, cu excepţia cazurilor în care (ca în Europa) antifascismul şi eliberarea naţională/socială au coincis: în China şi în Coreea, unde colonialiştii erau japonezii, şi în Indochina (Vietnam, Cambodgia, Laos), unde duşmanul libertăţii rămînea Franţa, a cărei administraţie locală se subordonase ea însăşi japonezilor, cînd aceştia au preluat conducerea în Asia de Sud-Est. Acestea erau ţările unde comunismul a triumfat în era postbelică, sub Mao, Kim Il Sung (Kim Ir Sen) şi Ho Chi Minh. În alte părţi, liderii statelor care erau pe cale de decolonizare au provenit de la mişcări, în general de stînga, dar mai puţin împiedicate în 1941-'45 de nevoia de a acorda înfrîngerii Axei prioritatea asupra oricărui alt lucru. Totuşi, chiar acestea nu puteau decît să privească la situaţia mondială după înfrîngerea Axei cu oarecare optimism. Cele două supraputeri nu erau prietene cu vechiul colonialism, cel puţin pe hîrtie. Un partid anticolonialist cunoscut venise la putere în inima celui mai mare dintre toate imperiile. Forţa şi legitimitatea vechiului colonialism fuseseră grav subminate. Şansele de libertate păreau mai mari ca oricînd înainte. Aceasta era situaţia, dar nu fără unele acţiuni de ariergardă sălbatice duse de vechile imperii.

VIII

Astfel înfrîngerea Axei — mai exact, a Germaniei şi a Japoniei — a lăsat în urmă mare jale, cu excepţia Germaniei şi a Japoniei, unde oamenii luptaseră cu loialitate încăpăţînată şi formidabilă eficienţă pînă în ultima zi. La sfîrşit, fascismul nu mobilizase nimic altceva în afara ţărilor lor, cu excepţia unor minorităţi ideologice răspîndite de extremă dreapta, dintre care majoritatea vor fi rămas la marginile politice din propriile lor ţări, cîteva grupuri naţionaliste care aşteptau să-şi atingă obiectivele printr-o alianţă germană şi o mulţime de pleavă rămasă după război şi transformată în soldaţi auxiliari sălbatici ai ocupaţiei naziste. Japonezii nu au mobilizat

nimic decît, pentru moment, o simpatie pentru pieile galbene mai curînd decît pentru cele albe. Chemarea majoră a fascismului european şi faptul că acesta a asigurat o apărare împotriva mişcărilor muncitoreşti, a socialismului, comunismului şi împotriva cartierelor generale ale diavolului ateu de la Moscova, care le inspirase pe toate, adusese un mare sprijin din partea conservatorilor bogaţi, deşi sprijinul marelui business era totdeauna mai curînd problematic decît bazat pe principii. Nu era o chemare care să fi supravieţuit eşecului şi înfrîngerii. În orice caz, efectul clar al celor doisprezece ani de naţional-socialism a fost că mari părţi din Europa se aflau acum la cheremul bolşevicilor.

Astfel fascismul a dizolvat o masă de pămînt aruncată în rîu, iar apoi a dispărut de pe scena politică pentru totdeauna –, cu excepţia Italiei, unde o mişcare neofascistă modestă (*Movimento Sociale Italiano*), care îl onora pe Mussolini, se bucură de o prezenţă permanentă în politica italiană. Aceasta nu se datora doar excluderii din politică a persoanelor care au fost cîndva personalităţi în regimurile fasciste şi, în nici un caz, din serviciile de stat şi din viaţa publică, şi cu atît mai puţin din viaţa economică. Nu se datora nici măcar traumelor suferite de germanii buni (şi, într-un fel diferit, ale japonezilor loiali) a căror lume s-a prăbuşit în haos din 1945 şi pentru care simplul devotament vechilor credinţe era neproductiv. L-a împiedicat să se adapteze la o viaţă nouă, sub puterile de ocupaţie care le-au impus instituţiile şi calea: erau cei care au montat şinele pe care urmau de acum înainte să meargă în mod obligatoriu trenurile lor. Naţional-socialismul nu avea nimic de oferit germanilor de după 1945, cu excepţia amintirilor. Este caracteristic faptul că partea puternică a naţional-socialiştilor din Germania lui Hitler, adică cea din Austria (care, printr-o întoarcere a diplomaţiei internaţionale, a fost clasificată ca pătimită mai degrabă decît ca vinovată), politica postbelică în curînd a revenit la ceea ce fusese înainte ca democraţia să fie abolită în 1933, cu excepţia unei mici schimbări către stînga (vezi Flora, 1983, p. 99). Fascismul a dispărut odată cu criza mondială, care îi permisese să apară. Nu fusese niciodată, nici măcar în teorie, un program universal sau un proiect politic.

Pe de altă parte, antifascismul, oricît de eterogen era şi oricît de nesistematică ar fi fost mobilizarea sa, a reuşit unificarea unei extraordinar de mari categorii de forţe. Mai mult, această unitate nu era negativă, ci pozitivă şi, în anumite cazuri, de durată. Ideologic, se baza pe valorile şi aspiraţiile împărtăşite ale Iluminismului şi ale Erei Revoluţiei: progres prin aplicarea raţiunii şi a ştiinţei; educaţie şi guvern popular; fără inegalităţi bazate pe origine; societăţi care privesc mai curînd spre viitor decît spre

trecut. Cîteva dintre aceste similitudini au existat doar pe hîrtie, deşi nu sînt totalmente nesemnificative ca entităţi politice îndepărtate de democraţia occidentală sau chiar de orice democraţie, cum ar fi Etiopia lui Mengistu, Somalia dinainte de căderea lui Siad Barre, Coreea de Nord a lui Kim Il Sung, Algeria şi Germania Democrată (comunistă) şi-au ales titlul de Republică Democrată sau Populară. Este o etichetă pe care regimurile interbelice fasciste, autoritare şi chiar tradiţional-conservatoare ar fi respins-o cu dispreţ.

În alte direcţii, aspiraţiile obişnuite nu erau atît de îndepărtate de realitatea obişnuită. Capitalismul constituţional occidental, sistemele comuniste şi Lumea a treia au fost deopotrivă angajate în drepturi egale pentru toate rasele şi pentru ambele sexe; cu toţii nu au realizat ţinta comună, fiecare însă în direcţii care în mod sistematic le-a deosebit una de alta*. Erau cu toate state seculare. Şi mai la obiect, după 1945, erau statele care, deliberat şi activ, au respins supremaţia pieţei şi au crezut în conducerea şi planificarea activă a economiei de către stat. Oricît de grea ar fi amintirea despre era teologiei economice neoliberale, între începutul anilor '40 şi anii '70 campionii cei mai prestigioşi şi cîndva influenţi ai libertăţii totale de piaţă, de exemplu Friedrich von Hayek, s-au considerat pe ei şi pe cei ca ei drept profeţi în sălbăticie şi avertizînd în zadar în legătură cu un capitalism occidental fără atenţie care ducea drept la "Drumul spre sclavie" (Hayek, 1944). De fapt, înainta spre o eră a miracolelor economice (vezi capitolul 9). Guvernele capitaliste erau convinse că numai intervenţionismul economic ar putea preveni o revenire la catastrofele economice asemeni celor din perioada interbelică şi ar putea evita pericolele politice ale oamenilor radicali pînă la punctul de a alege comunismul, aşa cum îl aleseseră cîndva pe Hitler. Ţările din Lumea a treia au crezut că numai acţiunea publică putea să ridice economiile lor din starea de înapoiere şi dependenţă. Lumea decolonizată, inspirată de URSS, urma să aleagă calea socialistă. Uniunea Sovietică şi recent lărgita sa familie nu credeau decît în planificarea centralizată. Toate cele trei regiuni ale lumii înaintau în lumea postbelică cu convingerea că victoria asupra Axei a deschis o nouă eră a transformării sociale.

Într-un sens, aveau dreptate. Niciodată pămîntul şi viaţa omenească nu fuseseră atît de dramatic transformate ca în era care a început sub norii groşi ai ciupercilor de la Hiroshima şi Nagasaki. Dar, ca totdeauna, istoria nu a notat decît marginal intenţiile omeneşti, chiar şi cele care operau la nivelul naţional de luare de decizii. Adevărata transformare socială nu a

* În mod remarcabil au uitat cu toţii de partea deosebit de importantă jucată de femei în război, rezistenţă şi eliberare.

fost nici intenţionată, nici planificată. Şi, în orice caz, primul eveniment cu care au fost nevoiţi să se confrunte a fost aproape imediata destrămare a marii alianţe antifasciste. În momentul cînd nu a mai existat un fascism care să le unească, capitalismul şi comunismul au fost din nou gata să se confrunte ca duşmani de moarte.

Capitolul şase

Artele 1914-1945

Parisul suprarealiştilor este şi el un mic "univers"... În cel mare, cosmosul, lucrurile arată cam la fel. Şi acolo există intersectări de drumuri unde semnale supranaturale ţîşnesc din circulaţie, iar analogii de neconceput şi conexiuni între evenimente sînt la ordinea zilei. Aceasta este zona din care se revendică poezia lirică a suprarealismului.

— *Walter Benjamin, "Suprarealismul", din lucrarea One Way Street* (1979, p. 231).

Noua arhitectură pare să cîştige puţin cîte puţin teren în SUA... Cei care pledează pentru noul stil sînt plini de onestitate, şi unii dintre ei poartă ceva din modul acut pedagogic al celor care cred în Taxa unică... dar, cu excepţia nivelului de design de la fabrică, nu par să facă multe schimbări.

— *H. L. Mencken*, 1931

I

De ce creatorii de modă străluciţi, o specie non-analitică notorie, reuşesc uneori să exprime forma lucrurilor mai bine decît prezicătorii profesionişti? Aceasta este una dintre cele mai nelămurite probleme ale istoriei şi una dintre cele mai importante pentru istoria culturii. Este deosebit de interesant să analizăm efectul erei cataclismelor asupra lumii de înaltă cultură, asupra artelor de elită şi, mai mult decît orice, asupra avangardei. Este în mod general acceptat că aceste arte au anticipat cu cîţiva ani declinul actual al societăţii liberal-burgheze (a se vedea *Era Imperiului*, capitolul 9). De fapt, în 1914 cam tot ce putea găsi adăpost sub baldachinul generos şi încă nedefinit al "modernismului" era deja prezent: cubismul, expresionismul, futurismul, abstracţionismul pur în pictură, funcţionalismul şi fuga de ornament în arhitectură, abandonarea tonalităţii

în muzică; ruperea de tradiţie în literatură.

Un număr important de nume recunoscute de majoritatea cunoscătorilor ca eminenţi "moderniştі" erau maturi şi în deplină maturitate creatoare sau chiar celebri deja în 1914*. Pînă şi T. S. Eliot, a cărui poezie nu a fost publicată pînă în 1917 şi nici după aceea, era la momentul respectiv o parte din scena avangardei londoneze în calitate de colaborator (împreună cu Pound) la lucrarea *Blast* a lui Wyndham Lewis. Aceşti copii ai anilor '80 şi ai perioadei respective au devenit patruzeci de ani mai tîrziu icoane ale modernităţii. Faptul că un număr impunător de bărbaţi şi femei care au început să apară numai după război va începe de asemenea să se constituie în liste de eminenţi moderniştі de cea mai înaltă cultură este mai puţin surprinzător decît dominaţia generaţiei mai vîrstnice**. (Deci, pînă şi succesorii lui Schönberg — Alban Berg şi Anton Webern — aparţin generaţiei anilor 1880.)

De fapt, singurele inovaţii categorice după 1914 în lumea avangardei "stabilite" par să fi fost doar două: *Dadaismul*, care a anticipat *suprarealismul* în jumătatea vestică a Europei, şi *constructivismul*, care s-a născut în Est — în Uniunea Sovietică. Constructivismul, o excursie prin construcţiile cu schelet tridimensional şi de preferinţă în mişcare care duc o viaţă reală similară în cîteva structuri fixe (roţi gigantice, polonice mari etc.), a fost în scurt timp absorbit de curentul principal al arhitecturii şi design-ului industrial, în mare măsură prin intermediul acelui Bauhaus (despre care vezi mai amănunţit în continuare). Proiectele sale cele mai ambiţioase, aşa cum a fost celebrul turn rotitor înclinat al lui Tatlin, înălţat în cinstea Internaţionalei Comuniste, nu au fost niciodată construite sau au trăit scurte existenţe ca decor pentru ritualurile publice sovietice din primii ani. Neobişnuit cum era, constructivismul a făcut ceva mai mult decît să lărgească repertoriul modernismului arhitectural.

Dadaismul a luat naştere la Zürich (unde un alt grup de exilaţi sub conducerea lui Lenin aştepta revoluţia), în mijlocul unui grup eterogen de exilaţi, în 1916, ca un protest îndurerat, dar ironic şi nihilist împotriva războiului mondial şi împotriva societăţii care îl clocise, inclusiv arta sa. Din moment ce el respingea orice artă, toate artele, nu a avut caracteristici formale, în ciuda faptului că a împrumutat cîteva trucuri de la avangarda

---

* Matisse şi Picasso; Schönberg şi Stravinski; Gropius şi Mies van der Rohe; Proust, James Joyce, Thomas Mann şi Franz Kafka; Yeats, Ezra Pound, Aleksandr Blok şi Anna Ahmatova.

** Printre alţii, Isaak Babel (1894); Le Corbusier (1897); Ernest Hemingway (1899); Bertolt Brecht, Garcia Lorca şi Hans Eisler (cu toţii născuţi în 1898); Kurt Weill (1900); Jean Paul Sartre (1905); şi W. H. Auden (1907).

cubistă şi cea futuristă de dinainte de 1914, în special acel collage sau arta lipirii la un loc a unor bucăţele şi resturi, inclusiv părţi din picturi. De fapt, orice lucru care putea provoca apoplexia printre iubitorii de artă convenţională burgheză putea fi numit dadaism. Scandalul era principiul său de coeziune. Astfel expoziţia lui Marcel Duchamp (1887-1968), conţinînd şi un closet public în calitate de "artă gata" la New York în 1917, a fost totalmente în spirit dadaist, pe care însuşi Dada l-a salutat la întoarcerea sa din Statele Unite; dar refuzul său tactic ulterior de a avea în continuare orice legătură cu arta — a preferat să joace şah — a fost în alt spirit.

Suprarealismul, în aceeaşi măsură devotat ideii respingerii artei aşa cum era ea cunoscută pînă atunci, şi însetat de scandaluri publice, a fost (precum vom vedea) şi mai mult atras de revoluţia socială, constituind mai mult decît un protest; după era de aşteptat de la o mişcare concentrată în Franţa, o ţară unde fiecare modă necesită o teorie. Dada s-a scufundat în anii '20, odată cu perioada războiului şi a revoluţiei care i-au dat naştere, suprarealismul născîndu-se din cenuşa-i în calitate de, aşa cum a fost numit, "un pretext pentru revigorarea imaginaţiei, bazat pe Inconştient, după cum a fost relevat de către psihanaliză, împreună cu un nou accent pe magic, întîmplare, iraţionalism, simboluri şi vise" (Willett, 1978).

În anumite privinţe, a fost o renaştere romantică în costumaţia secolului douăzeci (a se vedea *Era Revoluţiei*, capitolul 14), dar cu mai mult simţ al absurdului şi al veseliei. Spre deosebire de principalele curente de avangardă, "moderniste", dar la fel ca şi dadaismul, suprarealismul nu a fost interesat de inovaţia formală ca atare: nu avea nici o importanţă dacă Inconştientul s-a exprimat pe sine într-o curgere de cuvinte întîmplătoare ("scrierea automată") sau în meticulosul stil academic al secolului nouăsprezece în care Salvador Dali (1904-'89) şi-a pictat ceasurile sale curgătoare în peisaje de deşert. Ceea ce conta era capacitatea imaginaţiei spontane, nemediată de sistemele de control raţionale, capabilă să producă coeziunea din incoerent, o logică aparentă în mod necesar în ilogicul pur sau chiar imposibil. *Castelul în Pirinei* al lui Rene Magritte (1898-1967), pictat cu grijă în stilul unei cărţi poştale, ţîşneşte în vîrful unei stînci enorme ca şi cum ar fi crescut acolo. Numai stînca, asemeni unui ou uriaş, pluteşte prin cer deasupra mării, pictată cu o grijă realistă pe măsură.

Suprarealismul a fost o adăugare originală la repertoriul artelor de avangardă, noutatea sa atestată de abilitatea de a produce şocul, incomprehensiunea, sau un rîs uneori încurcat, chiar pentru avangarda,

să-i spunem, mai în vîrstă. Aceasta a fost propria mea reacţie tinerească faţă de Expoziţia Internaţională Suprarealistă de la Londra, iar mai tîrziu faţă de un prieten pictor suprarealist din Paris, a cărui insistenţă de a produce echivalentul exact în ulei al unei fotografii a măruntaielor omeneşti am găsit-o foarte greu de înţeles. Cu toate acestea, în mod retrospectiv, trebuie văzută ca o mişcare extraordinar de expresivă, chiar dacă aceasta a avut dezvoltare în special în Franţa şi în ţări latine, în care influenţa franceză era puternică. A influenţat poeţi de primă mărime din Franţa (Eluard, Aragon); în Spania (Garcia Lorca); Europa de Est şi America Latină (Cesar Vallejo în Perú, Pablo Neruda în Chile); şi într-adevăr ceva din aceasta mai are încă răsunet pe continentul respectiv prin scrierea "realist magică". O parte din imaginile şi viziunile acelor suprarealişti — Max Ernst (1891-1976), Magritte, Joan Miro (1893-1983), ba chiar şi Salvador Dali — au devenit o parte din ale noastre. Şi, spre deosebire de cea mai mare parte a mişcărilor de avangardă occidentale timpurii, ea a fertilizat, de fapt, arta centrală a secolului douăzeci, cea a camerei de filmat. Nu este întîmplător că cinematograful îi este recunoscător suprarealismului nu numai în persoana lui Luis Buñuel (1900-1983), ci şi a celui mai important scenarist al cinematografiei franceze din această perioadă, Jacques Prevert (1900-1977), în timp ce fotojurnalismul rămîne îndatorat lui Henri Cartier-Bresson (n. 1908).

Totuşi, luate în ansamblu, au existat amplificări ale revoluţiei avangardiste în artele nobile, care s-au constituit deja înainte ca lumea, al cărei colaps l-au exprimat, să se fi destrămat de fapt. În legătură cu această revoluţie din era cataclismelor pot fi menţionate trei lucruri: avangarda a devenit o parte din cultura instaurată; cel puţin parţial ea a fost atrasă în trama existenţei cotidiene şi — poate mai mult decît orice — a fost în mod dramatic politizată, poate că mai mult chiar decît au fost artele nobile în întreaga Eră a Revoluţiei. Şi totuşi, nu trebuie să uităm niciodată că, în toată această perioadă, avangarda a rămas izolată de gusturile şi preocupările publicului occidental, cu toate că acum acesta a fost influenţat mai mult decît recunoaşte el însuşi. Cu excepţia unei minorităţi mai numeroase decît înainte de 1914, avangarda nu a fost ceea ce lumea a resimţit cu bucurie şi în mod conştient.

Dacă spunem că noua avangardă a devenit esenţială pentru artele instaurate, aceasta nu înseamnă că ea a înlocuit clasicul şi modernul, ci că le-a completat pe ambele, devenind dovada unui interes serios al populaţiei faţă de chestiunile culturale. Repertoriul internaţional de operă a rămas în principal ceea ce fusese în Era Imperiului, cu compozitori născuţi la începutul epocii — prin 1860 (Richard Strauss, Mascagni) - sau şi mai

devreme (Puccini, Leoncavallo, Janácek) la limitele exterioare ale "modernităţii"*.

Partenerul tradiţional al operei, baletul, a fost totuşi transformat într-un mediu de avangardă conştient de către marele impresar rus Serghei Deaghilev (1872-1929), în special în perioada primului război mondial. După producţia sa din 1917, *Parade* (scenografie de Picasso, muzică de Satie, libretul de Jean Cocteau, program de Guillaume Apollinaire), decoruri de semenii cubiştilor Georges Braque (1882-1963) şi Juan Gris (1887-1927); muzica de Stravinski, de Falla, Milhaud sau Poulenc au devenit *de rigeur*, în vreme ce ambele stiluri de dans şi coregrafie au fost şi ele modernizate. Înainte de 1914, cel puţin în Marea Britanie, "Expoziţia post-impresionistă" fusese luată în rîs de un public filistin, în timp ce Stravinski producea scandal oriunde se ducea, aşa cum s-a întîmplat la Armory Show la New York şi în alte părţi. După război, filistinii au rămas muţi în faţa manifestărilor provocatoare ale "modernismului", declaraţii deliberate de independenţă faţă de lumea discreditată de dinainte de război, manifeste ale revoluţiei culturale. Şi, prin intermediul baletului modernist, exploatînd combinaţia unică dintre atracţia snoabă, magnetismul modei (plus noua revistă *Vogue*) şi statutul artistic de elită, avangarda a spart blocada sa. Datorită lui Deaghilev, aşa cum scria o figură caracteristică din critica de artă engleză a anilor '20, "mulţimea a apreciat decoraţiunile executate de cei mai buni şi cei mai ridicoli pictori în viaţă. El ne-a oferit Muzica Modernă fără lacrimi şi Pictura Modernă fără rîs" (Mortimer, 1925).

Baletul lui Deaghilev a fost doar un mijloc pentru propagarea artelor de avangardă. Acestea, în orice caz, au variat de la o ţară la alta. Avangarda occidentală nu era aceeaşi în toate ţările. În ciuda hegemoniei îndelungate a Parisului în cultura de elită, reîntărită după 1918 prin afluxul de expatriaţi americani (generaţia lui Hemingway şi a lui Scott Fitzgerald), nu mai exista o singură cultură înaltă în lumea veche. În Europa, Parisul se lua la întrecere cu axa Moscova-Berlin, pînă cînd victoriile lui Stalin şi ale lui Hitler au redus la tăcere sau au dispersat mişcările de avangardă din Rusia şi Germania. Fragmente din vechile imperii — Habsburgic şi Otoman — îşi urmau calea proprie în literatură, într-un fel izolate prin limbile din care nimeni nu a încercat să traducă în mod serios pînă în era diasporei antifasciste din anii '30. Înflorirea extraordinară a poeziei în limba spaniolă

* Este semnificativ faptul că, cu cîteva excepţii relativ rare — Alban Berg, Benjamin Britten —, creaţiile majore pentru stagiunea muzicală de după 1918, de exemplu *Opera de trei parale*, *Mahagonny*, *Porgy şi Bess*, nu au fost scrise pentru instituţii oficiale de operă.

pe ambele maluri ale Atlanticului nu a avut vreun efect internaţional pînă la războiul civil spaniol din 1936-'39, cînd devine cunoscută în lumea întreagă. Pînă şi artele, culorii şi ale sunetului, stingherite într-o măsură mai mică de Turnul Babel, au fost mai puţin internaţionale decît se poate presupune, în comparaţie cu spectacolele lui Hindemith în Germania şi în afara ei sau ale lui Poulenc în Franţa şi în afara ei. Iubitorii de artă englezi, obişnuiţi chiar şi cu puţinii membri ai acelei *École de Paris* interbelice, se prea poate nici să fi auzit de pictorii expresionişti germani ca Nolde şi Franz Marc.

În realitate erau numai două arte de avangardă care — prin toţi stegarii lor din toate ţările importante — puteau fi demne de admiraţie, şi ambele proveneau din lumea nouă mai degrabă decît din cea veche: filmul şi jazz-ul. Filmul a fost cooptat de avangardă în timpul primului război mondial, după ce mai înainte fusese neglijat de aceasta în mod inexplicabil (a se vedea *Era Imperiului*). Această ţară nu numai că a devenit admirată — şi în special cea mai mare personalitate a sa, Charlie Chaplin (căruia puţini poeţi moderni respectabili nu i-au închinat vreun vers), ci înşişi artiştii avangardişti s-au lansat în producerea de filme, îndeosebi în Germania, la Weimar, şi în Rusia Sovietică. Canoanele "filmelor de artă" pe care iubitorii de filme le admirau în mici temple cinematografice în timpul epocii cataclismelor, în toate părţile globului, coexistau creaţii de avangardă: filmul lui Serghei Eisenstein (1898-1948) *Crucişătorul Potiomkin* (1925) este considerat pe drept cuvînt capodopera tuturor timpurilor. Secvenţa treptelor din Odesa din această lucrare, pe care nimeni dintre cei care au privit-o — aşa cum am privit-o şi eu într-un cinematograf de avangardă din anii '30 din zona Charing Cross a Londrei — nu o vor uita vreodată, a fost descrisă ca "secvenţa clasică a cinematografului mut şi, probabil, cele mai influente şase minute din istoria cinematografului" (Manvell, 1944, p. 47-48).

Pe la mijlocul anilor '30 cinematograful popular francez al lui René Clair, Jean Renoir (fiul pictorului), Marcel Carné, Prévert, fostul suprarealist, şi Auric, fost membru al cartelului muzical avangardist "Les Six", a cîştigat bunăvoinţa intelectualilor. Aceştia, aşa cum le place criticilor non-intelectuali să sublinieze, erau, fără îndoială, artişti de clasă, iar producţia lor mult superioară filmelor pe care sute de milioane de oameni (inclusiv intelectuali) le urmăreau în fiecare săptămînă în palate cinematografice gigantice şi luxoase în număr din ce în ce mai mare, adică producţiile Hollywoodului. Pe de altă parte, producătorii de la Hollywood au fost aproape la fel de rapizi ca Deaghilev în recunoaşterea profitabilităţii avangardei. "Unchiul" Carl Laemmle, bossul de la Universal Studio, poate

cel mai neambiţios din punct de vedere intelectual dintre capii Hollywoodului, a avut grijă să facă rost el însuşi de cei mai noi oameni şi cele mai noi idei în vizitele sale anuale în Germania natală, drept urmare, produsele caracteristice ale studiourilor sale, filmele de groază (*Frankenstein*, *Dracula* etc.), erau uneori o copie destul de apropiată a modelelor expresioniste germane. Plecarea regizorilor central-europeni, ca Lang, Lubitsch şi Wilder, dincolo de Atlantic — practic toţi aceştia erau consideraţi în ţările lor de origine snobi — urma să influenţeze considerabil Hollywoodul. Şi de ce să nu-i amintim aici şi pe tehnicienii Karl Freund (1890-1969) sau Eugen Schufftan (1893-1977)? Oricum, dezvoltarea cinematografului şi a artelor populare va fi discutată mai jos.

Jazzul din "epoca jazz"-ului, adică o combinaţie dintre muzica de dans ritmată şi sincopată a negrilor americani şi o orchestraţie netradiţională pentru standardele existente, a obţinut aprobarea generală printre avangardişti aproape imediat, devenind un alt simbol al modernităţii, al erei maşinilor, o rupere de trecut — pe scurt, un alt manifest al revoluţiei culturale. Personalul de la Bauhaus s-a lăsat fotografiat cu un saxofon. Jazzul, astăzi recunoscut ca o contribuţie majoră a SUA la muzica secolului douăzeci, nu prea a fost acceptat de intelectualii cu autoritate ai vremii, avangardişti sau nu, pînă în cea de-a doua jumătate a secolului. Cei care l-au propagat, cum am făcut şi eu după vizita lui Duke Ellington la Londra în 1933, erau în minoritate.

Indiferent de varianta locală a modernismului, între cele două războaie el a devenit un semn distinctiv al celor care voiau să dovedească precum că erau oameni de cultură moderni. Chiar dacă cuiva îi plăcea sau nu, chiar dacă citise, văzuse sau auzise lucrări semnate de nume recunoscute — să zicem, T. S. Eliot, Ezra Pound, James Joyce şi D. H. Lawrence din prima jumătate a perioadei anilor '30 —, era de neconceput să nu vorbeşti în cunoştinţă de cauză despre ei. Ceea ce este, probabil, mai interesant, avangarda culturală din fiecare ţară a rescris sau reevaluat trecutul pentru a se adapta la cerinţele contemporane. Englezilor li se sugera să uite de Milton şi Tennyson, dar să-l admire pe John Donne. Cel mai influent critic al perioadei, englezul F. R. Leavis de la Cambridge, a născocit chiar un principiu, devenit "mare tradiţie", al romanelor englezeşti, care era exact opusul unei tradiţii reale, din moment ce el omitea din succesiunea istorică orice nu-i era pe plac criticului, aşa cum ar fi toate lucrările lui Dickens, cu excepţia unui roman considerat pînă acum drept una din lucrările minore ale maestrului, *Vremuri grele**.

* Ca să fim sinceri, pînă la urmă Dr. Leavis, chiar dacă niţel cam ranchiunos, a găsit cuvinte mai puţin critice pentru acest mare scriitor.

Pentru iubitorii picturii spaniole, Murillo nu mai conta acum, dar admiraţia pentru El Greco era obligatorie. Mai mult decît orice, tot ce ţinea de *Era Capitalului* şi de *Era Imperiului* (altceva decît arta de avangardă) nu era numai respins, ci a devenit, de fapt, invizibil. Acest lucru nu era numai demonstrat de căderea verticală a preţurilor la picturile academice din secolul nouăsprezece (şi creşterea corespunzătoare, dar modestă, a impresioniştilor şi a moderniştilor tîrzii): ele au rămas practic nevîndute pînă prin anii '60. Iar încercările de a recunoaşte vreun merit în construcţiile victoriene au avut un aer de provocare deliberată a bunului simţ, asociat cu reacţionarii de lagăr. Şi autorul acestor rînduri, crescut printre măreţele monumente arhitecturale ale burgheziei liberale, care înconjoară "cetatea interioară" a vechii Viene, a învăţat că acestea trebuiau să fie considerate fie ca lipsite de autenticitate, fie pompoase. Astfel de clădiri nu au fost, de fapt, demolate *en masse* pînă în anii '50, cea mai dezastruoasă decadă din arhitectura modernă, ceea ce explică şi faptul că Societatea Victoriană pentru protecţia clădirilor din perioada 1840-1914 nu a fost organizată în Marea Britanie pînă în 1958 (mai mult de douăzeci de ani de la Grupul Georgian, pentru a proteja moştenirea cel mai puţin afectată a secolului optspezece).

Influenţa avangardei asupra cinematografului comercial sugerează deja că "modernismul" a început să-şi facă resimţită prezenţa în viaţa cotidiană. A făcut-o prin intermediul unor producţii pe care publicul larg nu le-a considerat "artă", apreciindu-le după criteriile estetice în mod aprioric: în primul rînd prin publicitate, design industrial, imprimerie şi grafică comercială, dar şi prin obiecte autentice. Astfel, printre campionii modernismului se află şi faimosul scaun tubular (1925-'29) al lui Marcel Breuer, care a purtat o încărcătură enormă ideologică şi estetică (Giedion, 1948, p. 488-95). Totuşi, acesta urma să-şi facă loc în lumea modernă nu ca un manifest, ci ca un scaun modest, dar un scaun mobil pliant util. Nu poate fi nici o îndoială că, în mai puţin de douăzeci de ani de la izbucnirea primului război mondial, viaţa metropolei în lumea occidentală era vizibil marcată de modernism, chiar şi în ţări ca SUA şi Marea Britanie, care păruseră total nereceptive la acesta în anii '20. Futurismul italian a fost ca un ecou care a curăţat neîntrerupt design-ul american de produsele potrivite, cît şi de cele nepotrivite din prima jumătate a anilor '30. Stilul *Art Deco* (derivat din expoziţia de arte decorative din 1925 de la Paris) a împăcat unghiularitatea modernistă şi abstracţionismul. Revoluţia modernă a tipăriturii din perioada anilor '30 (*Penguin Books*) a purtat flamura tipografiei de avangardă a lui Jan Tschichold (1902-'74). Asaltul direct al modernismului era încă respins. Pînă după cel de-al doilea război mondial

aşa-zisul stil internaţional al arhitecturii moderniste nu a transformat faţa oraşului, cu toate că propagandiştii şi practicienii săi — Gropius, Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright etc. — fuseseră activi o perioadă îndelungată. Cu mici excepţii, numărul imens de clădiri publice, inclusiv proiectele de locuinţe publice socialiste, care puteau fi considerate că sînt în asentimentul noii arhitecturi sociale, a arătat o totală lipsă de apetenţă pentru decoraţie. Cele mai multe din reconstrucţiile "Vienei roşii" a clasei muncitoare din anii '20 au fost preluate de arhitecţi care abia dacă figurează în istoria arhitecturii. Dar echipamentul mai puţin important al vieţii cotidiene a fost rapid reformulat de modernitate.

Cît de mult s-a datorat acest lucru moştenirii mişcărilor de arte şi meserii şi de *art nouveau*, în care se autoangajase arta de avangardă, sau constructiviştilor ruşi, dintre care unii şi-au propus în mod deliberat să revoluţioneze design-ul producţiei de masă, sau inoculării purismului modernist în tehnologia domestică modernă (de exemplu design-ul de bucătărie), aceste lucruri le lăsăm la discreţia istoriei artei. Rămîne cert faptul că o instituţie efemeră, care a fost la început un centru de avangardă politică şi artistică, a ajuns să dea tonul arhitecturii şi artelor aplicate pentru două generaţii înainte. Acesta a fost Bauhaus, sau şcoala de artă şi design de la Weimar, iar mai tîrziu Dessau din Germania Centrală (1919-'33), a cărei existenţă a coincis cu Republica de la Weimar. A fost desfiinţat de naţional-socialişti la puţin timp după ce Hitler a luat puterea. Lista numelor asociate cu Bauhaus într-un fel sau altul se poate citi ca un fel de *Who's Who* al artelor avansate dintre Rin şi Ural: Gropius şi Mies van der Rohe; Lyonel Feininger, Paul Klee şi Wassily Kandinsky, Malevici, El Lissitzky, Moholy-Nagy etc. Influenţa sa nu s-a bazat numai pe aceste talente, ci şi — din 1921 — pe o abatere deliberată de la tradiţia vechilor arte şi meserii şi a artelor fine (de avangardă) spre design-uri practice şi producţie industrială: caroserii de maşini (de Gropius), fotolii de avion, grafică publicitară (o pasiune a constructivismului rus El Lissitzky), neuitînd şi design-ul pentru bancnota de un milion de mărci din timpul marii superinflaţii germane din 1923.

Bauhaus — aşa cum arată cazul cu politicienii care nu l-au prea simpatizat — a fost considerat profund subversiv. Şi, într-adevăr, angajarea politică domina artele "serioase" în *Era Catastrofei*. În anii '30 de aceasta a fost afectată chiar şi Marea Britanie, care era încă un paradis de stabilitate socială şi politică în mijlocul revoluţiei europene, şi SUA, departe de război, dar nu şi de Marea Criză. Acel angajament politic nu a fost sub nici o formă numai în partea stîngii, în ciuda faptului că iubitorii de artă radicali au acceptat cu greu, mai ales în tinereţe, faptul că geniul creator şi opiniile

progresiste nu trebuie să meargă împreună. Totuşi, în special în literatură, convingerile profund reacţionare, unele traduse în practica fascistă, erau destul de comune în Europa Occidentală. Poeţii T. S. Eliot şi Ezra Pound în Anglia (şi în exil), William Butler Yeats (1865-1939) în Irlanda, romancierii Knut Hamsun (1859-1952) în Norvegia, un pasionat colaboraţionist nazist, D. H. Lawrence (1859-1930), în Anglia şi Louis Ferdinand Céline în Franţa (1884-1961) sînt exemple indiscutabile în acest sens. Talentele strălucite ale emigraţiei ruse nu pot, desigur, să fie în mod automat clasificate drept "reacţionare", în ciuda faptului că unele dintre ele au fost sau au devenit ca atare; refuzul de a accepta bolşevismul i-a unit pe emigranţii cu vederi politice totalmente diferite.

Cu toate acestea, putem spune cu siguranţă că în perioada consecinţelor războiului mondial şi ale Revoluţiei din Octombrie şi — mai mult -- în era răspîndirii antifascismului din anii '30 — '40, Stînga, adeseori Stînga revoluţionară, a fost cea care a ridicat la început mişcarea de avangardă. Într-adevăr, războiul şi revoluţia au politizat un număr de mişcări de avangardă non-politice din Franţa şi Rusia de dinainte de război. (Cea mai mare parte dintre avangardiştii ruşi iniţial nu au manifestat vreun entuziasm pentru Revoluţia din Octombrie.) Pe măsură ce influenţa lui Lenin a adus marxismul înapoi în lumea occidentală, devenind cea mai importantă teorie şi ideologie a revoluţiei sociale, convertirea mişcărilor de avangardă la ceea ce naţional-socialiştii au numit "bolşevism cultural" (Kultur-bolschevismus) se desfăşura cu succes. Dada a fost pentru revoluţie. Succesorul lui, suprarealismul, a avut dificultăţi numai în luarea unei decizii, anume pentru care revoluţie era, alegîndu-l în cele din urmă pe Troţki, care era împotriva lui Stalin. Axa Moscova-Berlin, formată de cultura de la Weimar, a avut aceleaşi simpatii politice. Mies van der Rohe a construit un monument închinat liderilor grupării socialiste germane *Spartakus** Karl Liebknecht şi Rosa Luxemburg, care au fost ucişi pentru cauza Partidului Comunist German. Gropius, Bruno Taut (1880-1938), Le Corbusier, Hannes Meyer şi o întreagă "Brigadă de la Bauhaus" au acceptat comisioanele sovietice într-o vreme cînd Marea Criză a făcut din URSS, nu doar din punct de vedere ideologic, ci şi profesional, o partidă atractivă pentru arhitecţii occidentali. A fost radicalizat pînă şi cinematograful german, care, de fapt, nu era foarte politizat, mărturie fiind minunatul regizor G. M. Pabst (1885-1967), un bărbat în mod vizibil interesat mai mult

* Grupare socialistă germană care, încă de la primul război mondial, s-a despărţit de social-democraţie. În decembrie 1918 această linie a devenit Partidul Comunist German şi a încercat în 1919 o insurecţie la Berlin, reprimată cu cruzime (**n. tr.**).

să prezinte femei decît chestiuni publice, iar mai tîrziu destul de pregătit să lucreze umăr la umăr cu naziştii. Totuşi, în ultimii ani ai Weimarului el a fost autorul cîtorva dintre cele mai radicale filme, inclusiv al *Operei de trei parale* a lui Brecht-Weill.

A fost o tragedie pentru artiştii modernişti, atît de stînga, cît şi de dreapta, că angajamentul politic mult mai eficace al propriilor politicieni şi mişcări de masă — ca să nu-i mai menţionăm pe adversarii lor — i-a respins. Cu excepţia parţială a fascismului italian, influenţat de futurism, noile regimuri autoritariste de ambele orientări — stînga şi dreapta — au preferat clădirile monumentale gigantice şi demodate, precum şi perspectivele în arhitectură, reprezentările de inspiraţie în pictură şi sculptură, spectacolele elaborate ale pieselor clasice şi o acceptabilitate ideologică în literatură. Hitler, bineînţeles, era un artist, pasionat care a găsit în cele din urmă un tînăr arhitect, Albert Speer, în stare să-i realizeze ideile grandomane. Totuşi, nici Mussolini, nici Stalin, nici generalul Franco, care şi-au inspirat propriii dinozauri arhitecturali, nu şi-au început viaţa cu asemenea ambiţii personale. Prin urmare, nici mişcarea de avangardă germană, nici cea rusă nu au supravieţuit ascensiunii lui Hitler sau a lui Stalin, iar cele două ţări, vîrful de lance a tot ce era avansat şi distins în artele anilor '20, aproape că au dispărut de pe scena culturală.

Retrospectiv, putem vedea mai bine decît contemporanii timpului de atunci în ce măsură triumful lui Hitler şi al lui Stalin a devenit un dezastru cultural, adică, cît de mult se înrădăcinaseră artele de avangardă în pămîntul revoluţionar al Europei Centrale şi de Est. Cele mai mari valori artistice păreau să se producă pe colinele fertile ale vulcanilor. Cauza era în faptul că autorităţile culturale ale regimurilor politice revoluţionare au acordat mai multă susţinere oficială (citeşte: materială) revoluţionarilor în artă decît conservatorii pe care i-au înlocuit aceştia. Anatoli Lunacearski, "Comisarul pentru Educaţie" în Rusia Sovietică, a încurajat avangarda, în ciuda faptului că gusturile lui Lenin pentru arte erau cît se poate de discutabile. Guvernul social-democrat al Prusiei, înainte de a fi scos din funcţie în 1932 (fără opunerea vreunei rezistenţe) de către autorităţile aripii de dreapta a Reichului german, l-a încurajat pe dirijorul radical Otto Klemperer să transforme între 1928 şi 1931 una din scenele Operei din Berlin într-o cutie cu spectacole cu tot ce era mai progresist în muzică . Totuşi, se pare că vremurile cataclismului au trezit sentimentele, au încins spiritele celor care au trecut prin acele vremuri în Europa Centrală şi Răsăriteană. Viziunea acestora a fost aspră, intransigenţa atribuind talentelor care nu erau deloc extraordinare o elocinţă denunţătoare de amărăciune; de exemplu, B. Traven, un neînsemnat emigrant boem

anarhist, asociat cîndva cu efemera republică sovietică de la München din 1919, s-a apucat să scrie tulburător despre marinari şi despre Mexic (filmul *Comoara din Sierra Madre* al lui John Huston, cu Bogart, este turnat pe motivele scrierilor lui). Fără aceasta, ar fi rămas într-un meritat anonimat. Acolo unde artistul şi-a pierdut sentimentul că lumea este intolerabilă, aşa cum a făcut sălbaticul satiric german George Grosz cînd a emigrat, după 1933, în Statele Unite, nu a rămas nimic decît un sentimentalism deşert.

Arta de avangardă central-europeană din *Era Cataclismului* rareori şi-a exprimat vreo speranţă, chiar în ciuda faptului că membrii săi revoluţionari erau angajaţi într-o viziune pozitivă asupra viitorului prin convingerile lor ideologice. Cele mai puternice realizări ale sale, majoritatea datînd din anii dinaintea supremaţiei lui Hitler şi a lui Stalin — "Nu pot să mă gîndesc ce să spun despre Hitler"*, a glumit marele satiric austriac Karl Kraus, pe care primul război mondial îl lăsase departe de a fi mut (Krauss, 1922) —, provin din apocalips şi tragedie: opera lui Alban Berg *Woyzech* (prezentată pentru prima oară în 1926); *Opera de trei parale* a lui Brecht şi Weill (1928), şi *Mahagonny* (1931); *Die Massnahme* a lui Brecht-Eisler (1930); volumul de povestiri al lui Isaak Babel *Cavaleria roşie* (1926); filmul lui Eisenstein *Crucişătorul Potiomkin* (1925); sau *Berlin-Alexanderplatz* al lui Alfred Doblin (1928). În ceea ce priveşte descompunerea Imperiului Habsburgic, acesta a produs o explozie extraordinară a literaturii, începînd cu condamnarea lui Karl Kraus, *Ultimele zile ale omenirii* (1922), prin bufoneria ambiguă a lui Jaroslav Hašek, *Bravul soldat Švejk* (1921), pînă la plînsul melancolic al lui Josef Roth în *Marşul lui Radetzky* (1932) şi autoreflecţiile interminabile ale lui Robert Musil în *Omul fără calităţi* (1930). Nici o garnitură de evenimente din secolul douăzeci nu a avut o influenţă la fel de profundă asupra imaginaţiei creatoare, în ciuda faptului că în felul lor specific, revoluţia şi războiul civil irlandez (1916-'22) prin O'Casey şi, mai simbolic, prin moraliştii săi, cît şi revoluţia mexicană (1910-'20) — dar nu şi revoluţia rusă — au inspirat puternic arta în aceste ţări. Un imperiu destinat distrugerii ca o metaforă pentru o cultură de elită occidentală, ea însăşi minată şi pe cale de a exploda: aceste imagini bîntuiseră îndelung colţurile întunecoase ale imaginaţiei europene centrale. Sfîrşitul ordinii şi-a găsit expresia în lucrarea marelui poet Rainer Maria Rilke (1875-1926), *Duino Elegies*. Un alt scriitor praghez de limbă germană a prezentat un simţ şi mai absolut al incomprehensibilităţii situaţiei critice a omului, în ambele sensuri: singular şi colectiv — Franz Kafka (1883-1924), ale cărui opere au

* "Mir fallt zu Hitler nichts ein." Acest lucru nu l-a împiedicat pe Kraus, după o tăcere îndelungată, să scrie vreo cîteva sute de pagini pe această temă, care totuşi l-au depăşit.

fost publicate aproape în totalitate postum.

Astfel de lucrări a creat arta

în zilele cînd lumea a căzut
la ora cînd temeliile pămîntului s-au clătinat,

ca să-l citățm pe savantul şi poetul A. E. Housman, care era departe de avangardă (Housman, 1988, p. 138). Astfel se prezenta arta, a cărei viziune era cea a "îngerului istoriei", pe care marxistul evreu de origine germană Walter Benjamin (1892-1940) a pretins că o recunoaşte în pictura lui Paul Klee *Angelus Novus*:

> "Faţa îi e întoarsă către trecut. Acolo unde vedem în faţă un lanţ de întîmplări, el vede o catastrofă unică ce transformă totul în ruine, pînă acestea îi ating picioarele. Dacă ar putea să aştepte învierea morţilor şi să adune la un loc fragmentele a ceea ce fusese sfărîmat! Dar o furtună suflă din direcţia Raiului, prinzîndu-i cu atîta forţă aripile, încît Îngerul nu le mai poate strînge. Această furtună îl împinge irezistibil cu spatele spre viitor, în vreme ce grămada de cenuşă de la picioarele sale creşte şi se înalţă spre cer. Această furtună este ceea ce numim progres" (Benjamin, 1971, p. 84-85).

La vest de zona de impact şi revoluţie sensul unui cataclism tragic şi ineluctabil era în mai mică măsură important, dar viitorul părea deopotrivă de enigmatic. În ciuda dramei din primul război mondial, continuitatea cu trecutul nu a fost atît de evident ruptă pînă în anii '30, deceniul Marii Crize, al fascismului şi al războiului care se apropia în mod impetuos*. Chiar şi aşa, retrospectiv, starea sufletească a intelectualilor occidentali pare mai puţin desperată şi mai plină de speranţă decît cea a intelectualilor din Europa Centrală, acum împrăştiaţi de la Moscova pînă la Hollywood, sau a celor din Estul Europei, reduşi la tăcere prin lipsuri şi teroare. Ei s-au considerat în continuare apărători ai valorilor ameninţate, dar încă nedistruse pînă la capăt, şi menţinători de viaţă pentru ce mai era viu în societatea lor. Aşa cum vom vedea (capitolul 18), o mare parte din orbirea occidentală faţă de greşelile Uniunii Sovietice staliniste se datora convingerii că, la urma urmelor, aceasta reprezenta valorile Iluminismului împotriva dezintegrării raţiunii, ale "progresului" în vechiul şi simplul

* Scriitorul argentinian Jorge Luis Borges (1899-1986) a fost un anglofil notoriu; orientat spre zona engleză, poetul alexandrin grec C.P.Cavafis (1863-1933) de fapt a avut engleza ca primă limbă, aşa cum — cel puţin pentru scopuri literare — a avut-o şi Fernando Pessoa (1888-1935), cel mai mare poet portughez al secolului. Influenţa lui Kipling asupra lui Bertold este binecunoscută.

înţeles, mai puţin problematic decît acel "vînt care suflă dinspre Paradis" al lui Walter Benjamin. Numai printre reflecţiile ultrareacţionarilor descoperim sensul vieţii ca o dramă incomprehensibilă sau, mai degrabă, după cea mai mare romancieră britanică a perioadei respective, Evelyn Waugh (1903-'66), ca o comedie neagră pentru stoici sau, după romancierul francez Louis Ferdinand Céline (1894-1861), ca un coşmar chiar şi pentru cinici. În ciuda faptului că cel mai bun şi inteligent dintre tinerii poeţi englezi de avangardă ai vremii, W. H. Auden (1907-'73), avea simţul istoriei ca tragedie — *Spania*, *Palatul Artelor Frumoase* —, dispoziţia sufletească a grupului al cărui membru era considera chinul omenesc destul de acceptabil. Cei mai impresionanţi artişti englezi de avangardă, sculptorul Henry Moore (1898-1986) şi compozitorul Benjamin Britten (1913-'76), creează impresia că ar fi fost cît se poate de pregătiţi să lase criza mondială să treacă pe lîngă ei fără să-i tulbure. Dar i-a tulburat.

Artele de avangardă erau în continuare un concept limitat al culturii Europei şi al celor de la periferia ei, chiar şi acolo unde pionierii de la frontiera revoluţiei artistice adesea mai priveau cu jind la Paris sau chiar — într-o măsură mai mică, dar oricum surprinzătoare — la Londra*.

Nu se uita încă nimeni spre New York. Semnificaţia acestui fapt este că avangarda neeuropeană abia dacă exista în afara emisferei occidentale, unde era ferm ancorată în experimentul artistic şi în revoluţia socială. Cei mai buni reprezentanţi ai săi din vremea respectivă, pictorii murali ai revoluţiei mexicane, îi dezaprobau numai pe Stalin şi Troţki, dar nu şi pe Zapata şi Lenin, pe care Diego Rivers (1886-1957) a insistat să-i includă într-o frescă destinată noului *Centru Rockefeller* din New York (un triumf al artei decorative, imediat după clădirea Chrysler), spre nemulţumirea familiei Rockefeller.

Totuşi, pentru majoritatea artiştilor din lumea neoccidentală problema esenţială era modernitatea, nu modernismul. Cum ar fi putut scriitorii lor să manevreze idiomurile locale vorbite în idiomuri literare flexibile şi pe înţelesul lumii contemporane, aşa cum au făcut-o cei care ţin de bengali încă de la jumătatea secolului nouăsprezece în India? Cum ar fi putut bărbaţii (şi, poate, în aceste timpuri noi, chiar şi femeile) să scrie poezie în urdu, în locul clasicei limbi persane obligatorii pînă atunci pentru aceste scopuri; sau în limba turcă, în locul arabei clasice pe care revoluţia lui

* Într-adevăr, ecourile literare ale primului război mondial au început să fie auzite numai către sfîrşitul anilor '20, cînd lucrarea *Pe frontul de vest nimic nou* a lui Erich Maria Remarque (1929, ecranizat la Hollywood în 1930) s-a vîndut în două milioane şi jumătate de exemplare în optsprezece luni, în douăzeci şi cinci de limbi.

Atatürk a aruncat-o la coşul de gunoi a istoriei împreună cu fesul şi vălul femeilor? Ce urmau să facă ei cu tradiţiile ţărilor cu culturi străvechi, care nu aparţineau şi secolului douăzeci? Ruperea de trecut era destul de revoluţionară pentru a face ca revolta occidentală a unei faze a modernităţii împotriva alteia să apară irelevantă şi chiar de neînţeles. Acest lucru era cu atît mai posibil atunci cînd artistul modernist era în acelaşi timp şi revoluţionar. Cehov şi Tolstoi ar putea părea modele mai potrivite decît James Joyce pentru cei care au simţit că sarcina lor — şi inspiraţia lor — era să se adreseze oamenilor şi să le dea o imagine realistă a suferinţelor lor, astfel ajutîndu-i să se ridice. Chiar şi scriitorii japonezi, care au căzut sub influenţa modernismului anilor '20 (probabil prin contactul cu futurismul italian), au avut un puternic contingent "proletar" şi din cînd în cînd socialist sau comunist (Keene, 1984, capitolul 15). Într-adevăr, primul mare scriitor chinez modern, Lu Hsun (1881-1936), a respins cu bună ştiinţă modelele occidentale şi a privit către literatura rusă, unde a putut vedea "sufletul bun al celor asupriţi, suferinţele şi luptele lor" (Lu Hsun, 1975, p. 23).

Pentru cele mai multe dintre talentele creatoare din lumea neeuropeană care nu erau nici încorsetate în cadrul tradiţiilor lor, nici simpli modernizatori, sarcina de căpătîi părea să fie descoperirea, ridicarea vălului de pe realitatea popoarelor lor. Mişcarea lor era realismul.

II

Într-un fel, această dorinţă a unit artele din Est şi Vest. Pentru că secolul douăzeci, lucru din ce în ce mai clar, era secolul oamenilor obişnuiţi, el era dominat de artele produse de şi pentru aceşti oameni. Iar două instrumente legate unul cu altul — reportajul şi aparatul de filmat — au făcut lumea celor obişnuiţi vizibilă ca niciodată înainte şi capabilă de documentare. Nici unul dintre aceste instrumente nu era nou (vezi *Era Capitalului*, capitolul 15; *Era Imperiului*, capitolul 9), şi ambele au intrat în era de aur de după 1914 destul de timid. Scriitorii, în special cei americani, au devenit sau fuseseră şi înainte ziarişti: Ernest Hemingway (1899-1961), Theodore Dreiser (1871-1945), Sinclair Lewis (1885-1951).

"Reportajul" — termenul a apărut pentru prima oară în dicţionarele franceze în 1929, iar în cele engleze în 1931 — a devenit în anii '20 un gen de critică socială şi de prezentare vizuală acceptat de literatură, în mare măsură sub influenţa mişcării de avangardă revoluţionare ruseşti, care a

proslăvit faptele şi le-a opus distracţiilor în masă. Jurnalistul comunist ceh Egon Erwin Kisch, care a devenit cunoscut prin "Reporterul grăbit" (*Der rasende Reporter*, 1925, era titlul primului text dintr-o serie de reportaje scrise de el), pare să fi introdus termenul în folosirea curentă în Europa Centrală. Acesta s-a răspîndit, în special prin intermediul cinematografiei, în mediul avangardei occidentale. Originile sale sînt clar vizibile în secţiunile intitulate "Jurnale de actualităţi" şi "Obiectivul camerei" — o aluzie la documentaristul avangardist Dziga Vertov — cu care naraţiunea se întretaie în trilogia lui John Dos Passos (1896-1970) *"SUA"*, scrisă în perioada de stîngism a romancierului. În mîinile avangardei, "filmul documentar" de stînga a devenit o mişcare conştientă. În anii '30 pînă şi profesioniştii de ştiri şi cei ai revistelor tip magazin au pretins un statut mai înalt din punct de vedere intelectual prin transformarea unor jurnale de actualităţi în documentare grandioase de felul *"Marşul timpului"*, împrumutînd inovaţiile tehnice ale fotografilor de avangardă aşa cum au fost iniţiate în acele AIZ comuniste ale anilor '20 pentru a marca începutul epocii de aur a revistelor ilustrate *Life* în Statele Unite, *Picture Post* în Anglia, *Vu* în Franţa. Totuşi, în afara ţărilor anglo-saxone, reportajul a prins rădăcini numai după cel de-al doilea război mondial.

Noul foto-jurnalism şi-a datorat meritele nu numai unor profesionişti talentaţi, care i-au atribuit fotografiei deviza iluzorie "camera nu minte", adică ea reprezintă adevărul "real", ci şi îmbunătăţirilor tehnice care au făcut ca fotografiile să fie uşor făcute cu noile aparate de fotografiat în miniatură (Leica, lansate în 1924) şi, în cele din urmă, dar nu în ultimul rînd, dominaţiei universale a cinematografului. Bărbaţi şi femei au învăţat să vadă realitatea prin obiectivul camerei de luat vederi, lucru care a determinat o pierdere de teren a cuvîntului tipărit în faţa filmului. *Era Catastrofei* a fost era marelui ecran al filmului. La sfîrşitul anilor '30, pentru fiecare britanic care cumpăra un ziar, doi cumpărau cîte un bilet la cinema (Stevenson, p. 396, 403). Într-adevăr, pe măsură ce s-a adîncit criza şi lumea a fost înghiţită de război şi depresiune, cinematograful occidental a atins cele mai înalte culmi.

În noile mijloace de comunicare vizuale, artele de avangardă şi de masă s-au susţinut unele pe celelalte. Într-adevăr, în vechile ţări occidentale existenţa unei elite sociale a pătruns pînă şi în mediul de comunicare în masă al filmului, producînd o eră de aur pentru filmul mut german în epoca de la Weimar, pentru filmul sonor francez din anii '30 şi pentru filmul italian imediat ce valul fascismului care îi acoperea talentele a fost ridicat. Dintre acestea, poate că cinematograful francez populist din anii '30 a fost cel mai reuşit prin combinaţia dintre ceea ce

doreau intelectualii de la cultură şi ceea ce publicul larg dorea de la distracţie. Era singurul cinematograf snob care nu a uitat niciodată importanţa poveştii, a scenariului, în special de dragoste şi crimă, şi singurul capabil să producă glume bune. Acolo unde avangarda (politică sau artistică) şi-a urmat neclintită drumul, aşa ca în mişcarea documentară sau *arta agitprop* (propagandist-agitatorică), activitatea sa rareori a cuprins minorităţile intelectuale.

Totuşi, nu afluxul de avangardă face artele de masă ale vremii semnificative. Acest lucru se datorează hegemoniei absolute a culturii de masă, chiar dacă, aşa cum am văzut, în afara SUA, aceasta nu scăpase cu totul de supravegherea celor cu studii. Artele (sau mai degrabă distracţiile) au devenit dominante. Ele se adresau celor mai largi mase mai degrabă decît publicului larg (deşi în creştere) al claselor de mijloc cu gusturi tradiţionale. Acestea au dominat încă scena europeană "de bulevard" sau "West End", sau echivalentele acestora, cel puţin pînă cînd Hitler a dispersat producerea lor. Cea mai interesantă dezvoltare în această regiune de intelectuali moderaţi a fost creşterea extraordinară, explozivă a unui gen care dăduse ceva semne de viaţă înainte de 1914: povestirea poliţistă, devenită acum roman. Genul a fost în principal englezesc — un fel de tribut adus lui Sherlock Holmes al lui A. Conan Doyle, devenit cunoscut pe plan mondial în anii '80. Scrierile iniţiatorului genului, Agatha Christie (1891-1976), rămîn best-sellere şi în zilele noastre. Versiunile internaţionale ale acestui gen erau în mare măsură şi în mod evident inspirate de modelul englezesc, adică aproape toate descriau nişte crime tratate ca un joc de salon ce necesita o oarecare pătrundere şi ingeniozitate, de altfel ca şi jocurile de cuvinte încrucişate de clasă înaltă, şi ele o specialitate englezească. Romanul poliţist este calificat ca o invocare curioasă ordinii sociale ameninţate, dar încă nu frustrate. Crima, devenită acum centrală, aproape singura care îl mobilizează pe detectiv, ţîşneşte într-un mediu înconjurător aranjat — o casa de la ţară, un mediu profesional familiar — şi duce la acel măr putred care se prezintă ca o excepţie şi confirmă starea sănătoasă a celorlalte mere. Ordinea este restabilită prin raţiune din moment ce aceasta este aplicată de către detectiv, care reprezintă mediul respectiv. De aici poate şi insistenţa cu care se apelează la detectivul particular, de obicei membru al păturilor de sus ale societăţii sau al claselor de mijloc. Era un gen profund conservator, în ciuda faptului că era încrezut în sine. Spre deosebire de ascensiunea contemporană a thrillerului cu agent secret (de asemenea englezesc), mai isteric, un gen preluat cu plăcere de cea de-a doua jumătate a secolului. Autorii acestui gen, avînd merite

literare modeste, au găsit adeseori o meserie potrivită în serviciul secret al ţării lor*.

Deja în 1914 mijloacele de comunicare în masă moderne puteau să se bucure de consideraţie într-un număr important de ţări occidentale. Cu toate acestea, dezvoltarea lor în era cataclismului a fost spectaculoasă. Tirajele ziarelor în Statele Unite au crescut mult mai repede decît populaţia, dublîndu-se între 1920 şi 1950. În perioada respectivă, s-au vîndut între 300 şi 350 de ziare pentru fiecare 100 de bărbaţi, femei şi copii, deşi scandinavii şi australienii au consumat chiar şi mai mult material tipărit, iar englezii de la oraş, probabil din cauză că au avut o presă naţională puternică, cumpărau un număr impresionant de şase sute de exemplare la mia de locuitori (*Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite*, 1948). Presa i-a solicitat pe ştiutorii de carte, în ciuda faptului că în ţările cu şcolarizare în masă şi-a dat silinţa să-i mulţumească şi pe cei care nu erau destul de instruiţi cu ajutorul fotografiilor şi al benzilor desenate, încă neacceptate de intelectuali, şi prin dezvoltarea unui limbaj deosebit de viu, care să capteze atenţia, evitînd cuvintele cu prea multe silabe. Influenţa presei asupra literaturii a fost impresionantă. Pe de altă parte, cinematograful solicita foarte puţină ştiinţa de carte, iar după ce a învăţat să vorbească, la sfîrşitul anilor '20, practic deloc.

Totuşi, spre deosebire de presă, care în cea mai mare parte a lumii a interesat numai o elită restrînsă, filmele au fost aproape de la bun început un mijloc de comunicare în masă internaţional. Abandonarea limbajului universal al filmului mut cu codurile sale testate pentru comunicarea dintre diferitele culturi probabil că a contribuit mult pentru a face din engleza vorbită o limbă cunoscută şi chiar utilizată pe scară internaţională, ajutînd astfel, la sfîrşitul secolului douăzeci, la constituirea limbii engleze ca limbă universală. Pentru că, în epoca de aur a Hollywoodului, filmele erau în principal americane — cu excepţia Japoniei, unde se făceau aproximativ tot atîtea filme cît în Statele Unite. Iar în ceea ce priveşte restul lumii, în ajunul celui de-al doilea război mondial, Hollywoodul a produs aproximativ tot atîtea filme cît toate celelalte industrii ale filmului luate împreună, inclusiv India, care producea aproximativ 170 de filme pe an pentru un public de calibrul celui din Japonia şi al celui din Statele Unite. În 1937 la Hollywood s-au turnat 567 de filme, adică mai mult de zece pe

* Strămoşii literari ai thrillerului modern şi ai detectivului particular erau şi ei foarte populari. Dashiell Hammett (1894-1961) a fost muncitor şi a publicat în reviste de senzaţie. Singurul scriitor în materie care a transformat povestirile cu detectivi în literatură autentică a fost belgianul Georges Simenon (1903-'89), un scriitor autodidact laborios.

săptămînă. Diferenţa dintre capacităţile capitalismului şi socialismul birocratizat este cea dintre această cifră şi cele patruzeci şi unu de filme pe care URSS a pretins că le-a produs în 1938. Cu toate acestea, din raţiuni lingvistice evidente, oricît de extraordinară ar fi fost, dominaţia globală a unei singure industrii nu putea dura. În orice caz, nu a supravieţuit dezintegrării "sistemului de studio", care a atins culmea dezvoltării în această perioadă, ca o maşinărie pentru visurile produse în masă, ci a decedat la scurt timp după cel de-al doilea război mondial.

O treime dintre mijloacele de informare în masă erau absolut noi: radioul. Spre deosebire de celelalte două, acestea s-au bazat în principal pe proprietatea particulară a ceea ce era încă o piesă dintr-un sofisticat angrenaj, şi care a fost astfel limitat în principal pentru ţările dezvoltate relativ prospere. În Italia numărul aparatelor de radio nu l-a depăşit pe cel al automobilelor pînă în 1931 (Isola, 1990). Cea mai mare densitate de aparate de radio urma să fie stabilită în ajunul celui de-al doilea război mondial în Statele Unite, Scandinavia, Noua Zeelandă şi Marea Britanie. În aceste ţări radioul s-a dezvoltat în ritm spectaculos şi în curînd chiar şi cei săraci îşi puteau permite să şi-l instaleze. Din cele nouă milioane de aparate din Anglia anului 1939, jumătate fuseseră cumpărate de persoane care cîştigau între 2,5 şi 4,4 lire sterline pe săptămînă — un venit modest — şi alte două milioane de oameni care cîştigau mai puţin decît atît (Briggs, II, p. 254). Nu este surprinzător că auditoriul posturilor de radio s-a dublat în anii Marii Crize — atunci rata de creştere a fost mai rapidă decît înainte sau după aceasta. Radioul a transformat viaţa celor săraci, şi în special a gospodinelor legate de locuinţă, cum nimic nu mai făcuse acest lucru înainte. Radioul a adus lumea în casa ei. De acum înainte, pînă şi cei mai singuri oameni nu au mai avut deloc sentimentul însingurării. Şi întreaga gamă a tot ce putea fi spus, cîntat, interpretat la instrument, jucat ca teatru, într-un cuvînt tot ce putea fi redat prin sunet se afla acum la dispoziţia lor. Este oare surprinzător că un mijloc de comunicare în masă necunoscut atunci cînd primul război mondial a luat sfîrşit captivase zece milioane de locuinţe în Statele Unite ale Americii în anul prăbuşirii capitalului, peste douăzeci şi şapte de milioane în 1939 şi peste patruzeci de milioane în 1950?

Spre deosebire de film sau chiar de presa de masă revoluţionarizată, radioul nu a transformat mijloacele specific umane de percepere a realităţii. El nu a creat noi căi de a vedea sau de a stabili relaţii între impresii şi idei (vezi *Era Imperiului*). A fost numai un mijloc de comunicare, nu şi un mesaj. Dar capacitatea sa de a vorbi simultan milioanelor de ascultători nevăzuţi, dintre care fiecare se simţea ca şi cum i s-ar fi adresat personal, a făcut din radio un instrument puternic pentru informarea în masă şi, aşa cum

au recunoscut imediat şi conducătorii şi producătorii, pentru propagandă şi publicitate. La începutul anilor '30, preşedintele Statelor Unite descoperise potenţialul "taclalelor de la gura sobei" cu ajutorul radioului, iar regele Angliei — pe cel al transmisiei Crăciunului regal (1932 şi, respectiv, 1933). În timpul celui de-al doilea război mondial, cu cerinţele lui mari pentru informare, radioul a cîştigat teren imens, fiind un puternic instrument politic şi mijloc de comunicare în masă a informaţiilor. Numărul de aparate radio în Europa continentală a crescut substanţial, cu excepţia cîtorva dintre cele mai distruse ţări ale războiului (Briggs, III, Appendix C). În mai multe cazuri, numărul de aparate de radio s-a dublat şi chiar s-a triplat. În cele mai multe dintre ţările neeuropene, creşterea a fost chiar şi mai exorbitantă. Comerţul, deşi încă de la început s-a bazat pe traseele de deasupra Statelor Unite, a repurtat o victorie mai convingătoare în alte părţi, din moment ce, în mod tradiţional, guvernele erau refractare la cedarea controlului asupra unui mijloc de comunicare în masă atît de puternic pentru influenţarea cetăţenilor săi. Compania de radio engleză BBC şi-a păstrat monopolul public.

Este dificil să stabilim care sînt inovaţiile culturii radiofonice, din moment ce de la naşterea sa el a devenit o parte a mobilei din viaţa cotidiană — comentariile sportive, buletinele de ştiri, emisiunile cu invitaţi de onoare, serialele sau alte emisiuni de orice fel. Totuşi, curios, acest mijloc de comunicare — şi, pînă la ascensiunea sistemului video şi a VCR-ului, succesorul, televiziunea —, în ciuda faptului că s-a axat în principal pe familie, şi-a creat propriul public. Pentru prima oară în istorie, oameni care nu se cunoşteau unii cu alţii ştiau ce auzise, după toate probabilităţile (şi, mai tîrziu, văzuse), fiecare dintre ei cu o seară înainte: marele joc, spectacolul preferat de teatru, discursul lui Winston Churchill, conţinutul buletinelor de ştiri.

Arta cea mai afectată de radio a fost muzica, din moment ce aceasta a desfiinţat limitele acustice sau mecanice ale sunetului. Muzica, ultima dintre arte care să spargă închisoarea trupească ce limitează comunicarea orală, intrase deja în era reproducerii mecanice înainte de 1914, prin gramofon, în ciuda faptului că era încă departe de a ajunge la mase. Anii interbelici au adus cu siguranţă şi gramofonul, şi discurile la accesul maselor. În ciuda colapsului pieţei de discuri pentru "discurile familiale", adică muzica oamenilor săraci tipică în timpul Marii Crize demonstrează fragilitatea acestei expansiuni. Totuşi, discul, deşi şi-a îmbunătăţit calităţile sale tehnice după 1930, a cunoscut limite. Este vorba în primul rînd de durată. Mai mult decît atît, gama sa depindea de vînzări. Radioul, pentru prima dată, a făcut posibil ca muzica să fie ascultată la distanţe mari, de

un număr teoretic nelimitat de auditori şi practic neîntrerupt. Astfel, radioul a devenit în acelaşi timp un mijloc de popularizare a muzicii (inclusiv muzica clasică) şi de departe cel mai puternic mijloc de a vinde discuri. Radioul nu a schimbat muzica — cu siguranţă că a afectat-o mai puţin decît teatrul sau cinematograful, care, la rîndul lor, au învăţat repede să reproducă sunetul —, ci rolul muzicii în viaţa contemporană, fără să-i excludă rolul său de tapet auditiv pentru viaţa de zi cu zi.

Forţele care au dominat artele populare au fost astfel în primul rînd tehnologice şi industriale: presa, camera de luat vederi, filmul, discul şi radioul. Totuşi, începînd cu secolul trecut, un izvor autentic al inovaţiei creatoare autonome ţîşnise în mod vizibil în cartierele populare şi de distracţie din cîteva mari oraşe (vezi *Era Imperiului*). Era departe de a fi epuizat, iar revoluţia mijloacelor de informare în masă îşi dusese produsele foarte departe de mediile de origine ale lor. Astfel, tangoul argentinian s-a legalizat şi a crescut în intensitate şi probabil că a atins o culme a desăvîrşirii în anii '20-'30. Iar atunci cînd a murit cea mai mare stea a tangoului, Carlos Gardel (1890-1935), a fost regretat şi plîns pe tot cuprinsul Americii Latine. Samba, destinată să simbolizeze Brazilia aşa cum tangoul simboliza Argentina, este rodul democratizării carnavalului de la Rio în anii '20. Totuşi, cea mai impresionantă şi cea mai influentă dezvoltare de acest fel a cunoscut-o jazzul în Statele Unite, în mare măsură sub influenţa negrilor veniţi din statele sudice în marile oraşe din Vestul Mijlociu şi din Nord-Est: o muzică autonomă interpretată de instrumentişti (în majoritate negri) profesionişti.

Influenţa cîtorva dintre aceste inovaţii populare era pentru moment restrînsă în afara mediului lor nativ. Era de asemenea, pentru moment, mai puţin revoluţionar decît a devenit în cea de-a doua jumătate a secolului, cînd — ca să luăm un exemplu evident — un idiom direct provenit din *blues*-ul *negro* american a devenit, ca şi *rock-and-roll*-ul, un limbaj general al culturii tinerilor. Cu toate acestea — cu excepţia filmului —, influenţa mijloacelor de informare în masă, ca şi a creaţiei populare, a fost mai modestă decît în cea de a doua jumătate a secolului (mă voi ocupa de acest lucru în continuare); era deja enormă cantitativ, în special în Statele Unite, cînd a început să exercite o hegemonie de necontestat în aceste domenii, datorită preponderenţei sale economice extraordinare, angajării sale solide în comerţ şi pe drumul democraţiei şi, după Marea Criză, influenţei populismului rooseveltian. În cultura populară, lumea era americană sau era provincială. Cu o excepţie, nici un alt model naţional sau regional nu s-a fixat în limitele universale ale globului, în ciuda faptului că unele au avut o influenţă regională substanţială (de exemplu, muzica egipteană în

lumea islamică) şi un gust exotic ocazional a pătruns în cultura populară comercială globală din timp în timp, aşa cum s-a întîmplat cu componentele muzicii de dans caraibiene şi latinoamericane. Unica excepţie a fost sportul. În această ramură a culturii populare — şi cine oare dintre cei care au văzut echipa braziliană în zilele sale de glorie va nega prezenţa artei în ea? — influenţa Statelor Unite a rămas limitată la arta dominaţiei politice a Washingtonului. Aşa cum crichetul este jucat ca un sport de masă numai acolo unde cîndva a zburat Union Jack, tot astfel bas-ball-ul a creat un impact mic, cu excepţia locului unde au acostat cîndva marinarii americani. Sportul pe care lumea şi l-a făcut al ei a fost fotbalul de amatori, copilul prezenţei economice globale a Marii Britanii, care introdusese echipe numite după firme englezeşti sau expatriaţi britanici (aşa cum este *Sao Paulo Atletic Club*) de la Cercul Polar pînă la Ecuator. Acest joc simplu şi elegant, nestînjenit de reguli complexe sau echipament, şi care ar putea fi practicat în orice spaţiu mai mult sau mai puţin vast şi-a croit drum prin lume numai prin aceste calităţi ale sale şi, prin înfiinţarea Campionatului Mondial în 1930 (cîştigat de Uruguay), a devenit totalmente internaţional.

Şi totuşi, potrivit standardelor noastre, sporturile de masă, deşi acum sînt globale, au rămas extraordinar de primitive. Cei care le practică nu au fost încă absorbiţi de economia capitalistă. Marile staruri erau încă amatori, cum s-a întîmplat în tenis, sau profesionişti plătiţi cu un salariu care nu era deloc mai mare decît cel al unui muncitor calificat din industrie, aşa ca în fotbalul englez. Ei erau încă nevoiţi să se confrunte, pentru că radioul putea transmite jocul sau cursa numai prin decibelii în creştere ai vocii comentatorului. Epoca televiziunii şi a sportivilor plătiţi asemeni starurilor de film încă nu venise. Dar, aşa cum vom vedea (capitolele 9-11), în curînd avea să vină.

Capitolul şapte

Sfîrşitul imperiilor

A devenit revoluţionar terorist în 1918. Guru al lui a fost lîngă el în noaptea nunţii, iar el nu s-a culcat niciodată cu soţia lui timp de zece ani, pînă la moartea ei în 1928. Era legea de fier pentru revoluţionari de a renunţa la femei... Obişnuia să-mi spună cum urma să fie eliberată India prin luptă, aşa cum au luptat irlandezii. Eram cu el cînd am citit "Lupta mea pentru libertatea Irlandei" (*My Fight for Irish Freedom*) de Dan Breen. Dan Breen reprezenta idealul pentru Masterda. Şi-a numit organizaţia "Armata Republicană Indiană, ramura din Chittagong", după Armata Republicană Irlandeză.

Kalpana Dutt (1945, p. 16-17)

Tipul administratorilor coloniali a tolerat şi a încurajat sistemul bazat pe corupţie din cauză că acesta constituia o maşinărie perfectă pentru exercitarea controlului asupra disidenţilor neobosiţi. Pentru că ceea ce contează realmente sînt dorinţele şi scopurile omului (de exemplu, să cîştige procesul, să obţină un contract guvernamental, să organizeze o petrecere de ziua sa de naştere sau să obţină o slujbă bună) şi că acest lucru poate fi obţinut prin anumite servicii persoanei care deţine puterea, deci de care depinde totul. Serviciul oferit nu este mită sau cadouri de preţ (este un mod primitiv şi puţini europeni din India şi-au pătat mîinile în acest fel). Ar putea fi o manifestare de prietenie şi respect, ospitalitate generoasă, sau dăruirea de fonduri pentru o "cauză bună", dar, deasupra oricărui lucru, loialitate faţă de Raj*.

M. Carritt (1985, p. 63-64)

I

În decursul secolului al nouăsprezecelea cîteva ţări europene — îndeosebi cele care se învecinau cu Atlanticul de Nord — au cucerit restul

* Raj — (anglo-indian) autoritate (**n. tr.**).

globului cu o uşurinţă surprinzătoare. Acestea nu s-au deranjat să le ocupe şi să le conducă, ci şi-au exercitat puterea cu ajutorul sistemului lor economic şi social, structurilor şi tehnologiilor avansate. Capitalismul şi societatea burgheză au transformat şi condus lumea, prezentînd modelul — singurul pînă în 1917 — pentru cei care nu au vrut să fie judecaţi de istorie. După 1917 comunismul sovietic a oferit un model alternativ, deşi bazat pe aceleaşi principii, cu excepţia faptului că acesta a renunţat la iniţiativa privată şi instituţiile liberale. Iată de ce istoria lumii non-occidentale sau mai exact non-occidentale-de-Nord a secolului douăzeci este determinată de relaţiile care se stabiliseră în secolul al nouăsprezecelea între ţările care se considerau stăpînii omenirii.

Astfel istoria Scurtului secol douăzeci este din punct de vedere geografic deformată şi numai astfel poate fi scrisă de un istoric care doreşte să se concentreze asupra dinamicii transformării globale. Aceasta nu înseamnă că cineva împărtăşeşte sentimentul condescendent şi prea adesea etnocentric sau chiar rasist, ca şi mulţumirea de sine absolut nejustificată, deşi obişnuită în ţările favorizate. Într-adevăr, acest istoric se opune cu înverşunare la ceea ce E. P. Thompson a numit "absoluta condescendenţă" faţă de partea săracă şi rămasă în urmă a lumii. Cu toate acestea, dinamica unei bune părţi a istoriei Scurtului secol douăzeci derivă din altceva. Ea constă în principal din încercările întreprinse de elitele societăţilor neburgheze să imite modelul iniţiat în Occident, care a fost văzut în principal ca acela al societăţilor care propulsează progresul, prosperitatea şi cultura, prin dezvoltarea economică şi tehnico-ştiinţifică într-o variantă capitalistă sau socialistă*. Nu exista un alt model operaţional în afara "occidentalizării" sau "modernizării", oricum ar fi dorit cineva să-l numească. Din contra, numai eufemismul politic desparte diferitele sinonime ale "rămînerii în urmă" (aşa cum Lenin nu a ezitat să descrie cu aceste cuvinte situaţia propriei sale ţări şi a "ţărilor coloniale rămase în urmă"), pe care diplomaţia internaţională le-a răspîndit într-o lume decolonizată ("subdezvoltate", "în curs de dezvoltare" etc.).

Modelul operaţional al dezvoltării ar putea fi combinat cu diferite alte

* Merită să menţionăm că dihotomia "capitalist" — "socialist" este mai degrabă politică decît analitică. Ea reflectă apariţia mişcărilor muncitoreşti politice de masă a căror ideologie a fost, în practică, ceva mai mult decît conceptul actualei societăţi (capitaliste) întoarse pe dos. Acesta a fost întărit, după octombrie 1917, de îndelungatul Roşu — anti-Roşu război rece din Scurtul secol douăzeci. În loc să clasificăm sistemele economice, să zicem, ale SUA, Coreii de Sud, Austriei, Hong Kong-ului, Germaniei Occidentale şi Mexicului, sub aceeaşi rubrică de "capitalism", ar fi foarte posibil să le clasificăm şi sub altele.

seturi de ideologii, atîta vreme cît acestea nu s-au interferat cu el, respectiv atîta vreme cît ţara despre care era vorba nu interzicea construirea de aeroporturi fără autorizarea Coranului sau a Bibliei, sau atîta vreme cît nu se intra în contradicţie cu tradiţia cavaleriei medievale, sau cît nu erau incompatibile cu profunzimea sufletului slav. Pe de altă parte, acolo unde asemenea tradiţii se opuneau procesului de "dezvoltare" în practică (nu numai în teorie), eşecul era garantat. Oricît de puternică şi de sinceră ar fi fost credinţa că magia ar putea abate gloanţele mitralierelor, foarte puţin s-a apelat la aceasta. Telefonul şi telegraful erau mijloace mai bune de comunicare decît telepatia.

Societăţile care intră în contact cu noua lume a "dezvoltării" nicidecum nu se caracterizează prin desfiinţarea tradiţiilor, a credinţelor sau a ideologiilor. Şi tradiţionalismul, şi modernismul au concurat la detectarea spaţiului moral vid din centrul liberalismului capitalist triumfător economic şi politic, din cauză că acesta a distrus toate legăturile dintre indivizi, cu excepţia celor bazate pe acea "înclinaţie spre negoţ" a lui Adam Smith şi celor pentru urmărirea satisfacţiilor şi intereselor personale. Ca sistem moral, ca o cale de a stabili locul fiinţei umane pe pămînt, ca o cale de a recunoaşte ce şi cît de multă "dezvoltare" şi "progres" au distrus, ideologiile şi sistemele de valori pre - şi ne-capitaliste au fost adesea superioare credinţelor pe care vapoarele-canoniere, negustorii, misionarii şi administratorii coloniali le-au adus cu ei. Ca mijloc de mobilizare a maselor împotriva modernizării în societăţile tradiţionale, fie capitaliste, fie socialiste, sau mai exact împotriva intruşilor care au importat-o, aceştia (misionarii etc.) puteau deveni în anumite împrejurări destul de convingători, deşi nici una dintre mişcările de eliberare care au reuşit în "lumea rămasă în urmă" pînă în anii '70 nu a fost inspirată de ideologiile tradiţionale sau netradiţionale. Aceasta se întîmplă în ciuda faptului că o astfel de mişcare, agitaţia de califat efemeră din India Britanică (1920-'21), care a cerut păstrarea sultanului turc în calitate de calif pentru toţi supuşii, menţinerea imperiului otoman în frontierele sale din 1914 şi un control al Islamului asupra locurilor sfinte ale sale (inclusiv Palestina), probabil că a determinat creaica Congresului Naţional Indian (Minault, 1982). Cele mai caracteristice mobilizări de masă sub auspiciile religiei — "Biserica" a ţinut în supunere maselc mai bine decît "Regele" — au fost acţiuni de arier-gardă, chiar dacă uneori eroice, precum rezistenţa ţăranilor faţă de revoluţia mexicană, care a secularizat sub flamura "Regelui Hristos" (1926-'32), descrisă de istoricul său principal în termeni epici drept *Hristiada* (Meyer, 1973-'79). Religia fundamentalistă a devenit forţa majoră a mobilizării maselor în ultimele decenii ale secolului douăzeci, cînd s-a

înregistrat o întoarcere bizară, printre unii intelectuali, la ceea ce bunicii lor ar fi numit superstiţie şi barbarie.

Din contra, ideologiile, programele, chiar şi metodele şi formele organizării politice care au inspirat emanciparea ţărilor subordonate din colonii, a ţărilor rămase în urmă, au fost occidentale: liberale, socialiste, comuniste sau naţionaliste, seculariste şi clericale, folosind devize desfăşurate scopurilor vieţii publice în societăţile burgheze — presa, întîlnirile publice, partidele, campaniile de masă, chiar şi cînd discursul adoptat a fost introdus în vocabularul religios şi ulterior folosit de mase. Acest lucru a însemnat că istoria celor care au realizat transformările din lumea a treia în acest secol este istoria unor minorităţi de elită, uneori destul de mici, deoarece — în afară de absenţa aproape peste tot a instituţiilor democratice — numai o pătură foarte mică deţinea cunoştinţele necesare, educaţia şi chiar ştiinţa elementară de carte. La urma urmelor, înainte de independenţă, peste 90 % din populaţia subcontinentului indian era analfabetă. Numărul celor care ştiau să scrie şi să citească într-o limbă occidentală (adică engleza) era şi mai mic — adică o jumătate de milion din cele trei sute de milioane şi ceva înainte de 1914, sau unu din şase sute*. Pînă şi în cea mai însetată de carte regiune (Bengalul de Vest) la momentul independenţei (1949-'50) fiecăror 100 000 de locuitori le reveneau doar 272 de studenţi, de cinci ori mai mulţi decît în inima Indiei de Nord. Rolul jucat de aceste cifre nesemnificative a fost însă enorm. Cele treizeci şi opt de mii de persani** din districtul Bombay, una dintre cele mai importante diviziuni administrative ale Indiei Britanice, la sfîrşitul secolului nouăsprezece constituiau mai mult de un sfert din ştiutorii de carte în engleză. Ei au devenit elita comercianţilor, a industriaşilor şi a bancherilor pe tot cuprinsul subcontinentului. Cei 100 de avocaţi admişi în Înalta Curte din Bombay între 1890 şi 1900 cuprindeau doi lideri naţionali importanţi ai Indiei independente (Mohandas Karamchand Gandhi şi Vallabhai Patel), precum şi pe viitorul întemeietor al Pakistanului, Muhammad Ali Jinnah (Seal, 1968, p. 884; Misra, 1961, p. 328).

Funcţia multilaterală a unor asemenea elite cu educaţie occidentală poate fi ilustrată de o familie indiană, una dintre cunoştinţele autorului acestor rînduri. Tatăl, proprietar de pămînt şi avocat prosper, precum şi o figură cunoscută în plan social sub ocupaţia engleză, a devenit diplomat şi după 1947 guvernator de stat. Mama sa a fost prima femeie minsitru

* Bazat pe datele despre cei care au trecut prin sistemul de şcolarizare secundară de tip occidental (Anil Seal, 1971, p. 21-22).

** Adepţi ai zoroastrismului, care au venit în India din Persia din cauza persecuţiilor islamice din secolul VII-VIII (**n. tr.**).

din Congresul Naţional Indian — guvernul principal din 1937. Dintre cei patru copii (educaţi cu toţii în Marea Britanie), trei s-au înscris în partidul comunist: unul a devenit comandant suprem în armata indiană, altul a devenit pînă la urmă membru al Adunării pentru partid; al treilea — după zigzag-uri politice variate — ministru în guvernul Indirei Gandhi; în timp ce al patrulea şi-a croit drum în afaceri.

Aceasta nu înseamnă însă că elitele care s-au modernizat au acceptat în mod obligatoriu toate valorile statelor şi culturilor luate drept modele. Concepţiile lor personale s-ar putea încadra între atitudinea absolut pozitivă faţă de asimilare (asimilaţionism) şi neîncrederea profundă în Occident, combinată cu convingerea că numai prin adoptarea inovaţiilor globale valorile naţionale ar putea fi conservate sau restaurate. Obiectivul celui mai reuşit şi devotat proiect de "modernizare", Japonia de la restaurarea Meiji, nu era să se occidentalizeze, ci, dimpotrivă, să revigoreze tradiţiile japoneze. În acelaşi sens, ceea ce activiştii din lumea a treia au însuşit în ideologiile şi programele studiate nu a fost atît textul, cît subtextul. Astfel, în perioada independenţei, socialismul (adică versiunea comunistă sovietică) a apelat la guvernele decolonizate, nu atît cauza apartenenţei antiimperialismului la stînga metropolitană, cît din cauză că au văzut URSS-ul ca modelul care va învinge rămînerea în urmă în primul rînd prin industrializarea planificată, şi apoi prin emanciparea a orice putea fi descris în ţările lor ca "proletariat" (vezi p. 350 şi 376). La fel şi partidul comunist brazilian, care nu a şovăit niciodată în angajarea sa pentru marxism, a cultivat un naţionalism deosebit, devenit "ingredient de bază" în politica partidului de la începutul anilor '30, chiar şi cînd acesta a intrat în conflict cu interesele muncitoreşti separate (Martins Rodrigues, p. 437). Cu toate acestea, oricare ar fi fost obiectivele conştiente sau inconştiente ale celor care au configurat istoria lumii rămase în urmă, modernizarea, adică imitarea modelelor derivate din Occident, a fost condiţia obligatorie şi indispensabilă de a le îndeplini.

Faptul a devenit mult mai evident de cînd speranţele elitelor lumii a treia au început să se deosebească substanţial de cele ale populaţiilor lor, cu excepţia situaţiei în privinţa rasismului alb (adică din Atlanticul de Nord), care a provocat o indignare generală împărtăşită de maharajahi şi de măturători. Chiar şi aşa, ar fi putut fi resimţită mai puţin de bărbaţi şi mai mult de femei, care aveau în cadrul societăţii un statut inferior, indiferent de culoarea pielii. În afara lumii islamice, cazul în care religia obişnuită oferea o asemenea adeziune — în această situaţie a unei superiorităţi imuabile faţă de necredincioşi — nu era tocmai neobişnuit.

II

Economia mondială capitalistă în *Era Imperiului* a pătruns şi a transformat toate părţile globului, chiar dacă, după Revoluţia din Octombrie, s-a oprit temporar la graniţele URSS. Acesta este motivul din care Marea Criză din 1929-'33 urma să fie o delimitare atît de importantă în istoria antiimperialismului şi în cea a mişcărilor de eliberare naţională din lumea a treia. Indiferent cum au fost economia, bunăstarea, cultura şi sistemele politice ale ţărilor înainte de a fi atinse de tentaculele caracatiţei Blocului Atlanticului de Nord, ele au fost cu toate înghiţite de piaţa mondială, în măsura în care nu erau respinse de oamenii de afaceri şi de guvernele occidentale ca neinteresante din punct de vedere economic, ca beduinul din marele deşert înainte de descoperirea petrolului sau a gazelor naturale în habitatul neospitalier. Valoarea lor pentru piaţa mondială a fost în principal de furnizori de materii prime — pentru industrie şi energetică, cît şi produsele alimentare din roadele pămîntului şi animale — şi ca un debuşeu pentru investiţiile de capital nordic, în special prin împrumuturi guvernamentale şi infrastructuri, ca transportul şi comunicaţiile, fără de care resursele ţărilor subordonate nu ar putea fi exploatate eficient. În 1913, mai mult de trei sferturi din toate investiţiile britanice de peste mări — iar englezii au exportat mai mult capital decît tot restul lumii — se exprima în stocuri guvernamentale, căi ferate, porturi şi instalaţii portuare (Brown, 1963, p. 153).

Industrializarea ţărilor subordonate făcea încă parte din planul de joc al nimănui, chiar în ţările din colţul sudic al Americii Latine, unde părea logic să se prelucreze asemenea produse de alimentare, cum este carnea, în ceva mult mai uşor transportabil, cum ar fi conservele de carne de vită. La urma urmelor, sardinele în cutii de metal şi vinul în sticle de Porto nu industrializaseră Portugalia; acest lucru nici măcar nu se intenţiona. De fapt, modelul de bază în concepţia celor mai multe guverne nordice, ca şi a antreprenorilor nordici, a fost unul în care lumea subordonată a plătit pentru importurile de produse industriale cu materiile sale prime. Aceasta a fost temelia economiei mondiale dominată de englezi în perioada de pînă la 1914 (*Era Imperiului*, capitolul 2), deşi, cu excepţia ţărilor ce ţineau de aşa-numitul capitalism colonist, lumea dependentă nu era o piaţă de export care să plătească pentru produsele industriale. Cele trei sute de milioane de locuitori ai subcontinentului indian, cele patru sute de milioane de chinezi erau prea săraci ca să cumpere ceva de la fabricanţii străini. Din fericire pentru englezi, în epoca lor de hegemonie economică, cele şapte sute de milioane de mărfuri de un penny au adus destul pentru a menţine

industria uşoară din Lancashire în viaţă. Interesul Marii Britanii era ca al tuturor producătorilor din Nord — să subordoneze piaţa totalmente producţiei lor, adică să o agrarizeze.

Dacă au avut sau nu acest obiectiv, oricum nu ar fi putut reuşi, în parte din cauză că pieţele locale create prin absorbirea economiilor într-o societate de piaţă mondială, o societate a cumpăratului şi a vînzării, a producţiei de bunuri pentru consum intern, o producţie stimulată, care era mai ieftin să fie organizată pe plan local, şi în parte din cauză că multe din economiile subordonate, în special în Asia, erau structuri de o mare complexitate cu istorii îndelungate şi resurse umane imense. Astfel, oraşele-porturi cu antrepozite uriaşe, care au devenit legături între Nord şi lumea subordonată — de la Buenos Aires şi Sidney la Bombay, Shanghai şi Saigon —, s-au dezvoltat prin protejarea de importuri, chiar dacă autorităţile lor nu ar fi fost împotrivă s-o facă. Crearea indistriilor textile locale în Ahmedabad sau, să zicem, în Shanghai, ar fi fost deosebit de problematică, dacă firmele străine sau agenţii băştinaşi ar fi adus pe piaţa indiană sau chineză bumbacul foarte scump din îndepărtatul Lancashire. De fapt, pe la sfîrşitul primului război mondial acest fapt împlinit i-a frînt gîtul industriei uşoare britanice.

Totuşi, dacă luăm în considerare prezicerea lui Marx despre expansiunea revoluţiei industriale în restul lumii, este uimitor ce puţină industrie a lăsat lumea capitalismului dezvoltat înainte de sfîrşitul erei imperiilor şi realmente înainte de anii '70. La sfîrşitul deceniului al treilea, singura schimbare majoră de pe harta mondială a industrializării era cea a planurilor cincinale sovietice (vezi capitolul 2). Pînă în 1960 vechile centre industriale din Europa Occidentală şi America de Nord produceau peste 70 % din producţia mondială totală şi aproape 80 % din producţia industrială (Harris, 1987, p. 102-103). Schimbarea cu adevărat dramatică faţă de vechiul Occident — inclusiv creşterea majoră a industriei japoneze, care în 1960 producea în jur de 4 % din producţia industrială a lumii — s-a produs în ultima treime a secolului. Pînă în 1970 economiştii nu au scris despre "noua diviziune internaţională a muncii", adică despre începutul deindustrializării vechilor centre.

Evident, imperialismul, "vechea diviziune internaţională a muncii", avea tendinţa fermă de a întări monopolul industrial al vechilor ţări centrale. În legătură cu aceasta, marxiştii interbelici, cărora li s-au alăturat mai tîrziu "teoreticienii subordonării" din perioada de după 1945, au avut motive întemeiate pentru atacurile lor la adresa imperialismului care "asigura" continua rămînere în urmă a ţărilor înapoiate. Şi totuşi, în mod paradoxal, relativa imaturitate a economiei mondiale capitaliste şi, mai

exact, a tehnologiei transportului şi a comunicaţiilor este cea care a ţinut industria închisă în ţările în care acesta a luat naştere. Nu era deloc în logica profitului şi a acumulării de capital menţinerea pentru totdeauna a fabricii de oţel în Pennsylvania sau în Ruhr, deşi nu este surprinzător nici faptul că guvernele ţărilor industriale, în special cele afectate de protecţionism sau ale imperiilor mari, ar trebui să facă tot ce le stă în puteri pentru a-i opri pe concurenţii potenţiali să activeze în aceste ţări. Dar chiar şi guvernul imperial ar putea avea motive să industrializeze coloniile, în ciuda faptului că singurul caz în care s-a procedat astfel a fost Japonia, care a dezvoltat industrii grele în Coreea (anexată în 1911) şi, după 1931, în Manciuria şi Taivan. Accasta s-a întîmplat însă din cauză că aceste colonii bogate în resurse erau suficient de aproape de ţara de origine, mică şi cunoscută prin lipsa de materii prime, şi au servit direct industria naţională japoneză. Totuşi, pînă şi în cea mai mare dintre colonii, recunoaşterea, în timpul primului război mondial, a faptului că India nu era în stare să producă destul pentru industria proprie, inclusiv pentru cea militară, a dus la o politică a protecţiei guvernului şi la directa participare a lui la dezvoltarea industrială a ţării (Misra, 1961, p. 239, 256). Dacă războiul a elucidat neajunsurile industriei coloniale insuficiente, convingîndu-i pînă şi pe administratorii imperialismului, criza din 1929-'33 i-a pus sub presiune financiară. Pe măsură ce producţia agricolă a scăzut, venitul guvernului colonial a trebuit să fie sprijinit prin taxe din ce în ce mai mari pentru bunurile produse, inclusiv pentru cele produse în propriile ţări — engleze, franceze sau olandeze. Pentru prima oară firmele occidentale, care pînă atunci importaseră liber, au simţit un impuls puternic să organizeze diverse facilităţi de producţie pe pieţele locale (Holland, 1985, p. 13). Totuşi, chiar dacă ţinem seama de război şi criză, ţările dependente din prima jumătate a Scurtului secol douăzeci au rămas agrare. Acesta este motivul din care "marele salt înainte" al economiei mondiale din cel de-al treilea sfert de secol a constituit o cotitură atît de dramatică în soarta lumii.

III

Practic, mai toate ţările din Asia, Africa şi America Latină/Caraibiană au fost şi s-au considerat dependente faţă de cîteva state din emisfera nordică, dar (în afara Americii) majoritatea lor au fost stăpînite, administrate şi dominate de acestea. Faptul se referă şi la ţările care şi-au păstrat autorităţile lor proprii (de exemplu, "protectoratele" sau principatele), pentru că se înţelesese bine faptul că la curtea emirului, beiului, rajahului,

regelui sau sultanului local era nevoie de sfatul reprezentanţilor britanici sau franczi. Acelaşi lucru şi cu statele formal independente, precum China ş. a., unde străinii se bucurau de drepturi deosebite şi controlul asupra cîtorva dintre funcţiile centrale ale statelor suverane, aşa cum ar fi colectarea impozitelor (fiscul). În aceste zone problema înlăturării factorului străin din conducere era menită să fie ridicată la un moment dat. Nu se întîmpla la fel şi în America Latină, unde aproape toate statele erau suverane, chiar în ciuda faptului că Statele Unite (şi numai ele) erau predispuse să trateze micile state central-americane ca protectorate. În special în prima şi în ultima treime ale secolului.

Lumea colonială a fost atît de evident transformată, după 1945, într-o colecţie de state doar formal suverane, încît astăzi ne poate părea că acest lucru era nu numai inevitabil, ci şi ceea ce doriseră dintotdeauna popoarele colonizate. Este aproape adevărat în cazul acelor ţări care aveau o îndelungată istorie ca entităţi politice — marile imperii asiatice China, Persia, cel Otoman şi poate una sau două ţări ca Egiptul —, în special atunci cînd erau construite în jurul unui important "staatsvolk" sau "oameni de stat" ca Hanul Chinez, fanaticii Islamului şiit sau religia naţională a Iranului. În asemenea ţări, animozitatea poporului împotriva străinilor a putut fi rapid politizată. Nu este o întîmplare că trei ţări, China, Turcia şi Iranul, au fost scena unor importante revoluţii. Totuşi, asemenea cazuri au fost excepţionale. În celelalte cazuri, chiar conceptul unei entităţi politice teritoriale permanente, cu frontiere fixe care o separă de alte entităţi de acelaşi fel şi supuse permanent unei autorităţi autohtone permanente, cu alte cuvinte ideea unui stat suveran independent era complet lipsită de sens pentru un popor, cu atît mai mult în localităţile rurale (chiar şi în zonele agricole). Într-adevăr, chiar şi acolo unde exista un "popor" recunoscut, pe care europenii însă îl calificau drept "trib", ideea separării lui teritoriale de alt popor cu care coexista de veacuri împărţind pămîntul şi istoria era absolut inacceptabilă şi chiar alogică. În asemenea regiuni singurul fundament pentru asemenea state independente ale secolului douăzeci îl constituiau teritoriile pe care puterile imperiale le împărţiseră, de obicei fără instaurarea structurilor locale. Lumea postcolonială este astfel aproape în întregime divizată de frontiere imperialiste.

Mai mult, locuitorii lumii a treia care îi respingeau cel mai mult pe occidentali (fie ca "necredincioşi", fie ca aducători de tot felul de inovaţii moderne "diabolice" sau dezbinătoare, sau pur şi simplu din împotrivire pentru orice schimbare în decurgerea normală a vieţii) erau în aceeaşi măsură împotriva elitelor proprii, care încercau cu argumente să inoculeze modernizarea în ţările respective. Acest fapt a făcut practic irealizabil un

front comun împotriva imperialiştilor, chiar şi în ţările coloniale unde toate păturile populaţiei îndurau povara dispreţului colonialiştilor pentru rasa inferioară.

Sarcina majoră a mişcărilor naţionaliste ale burgheziei din asemenea ţări a fost obţinerea sprijinului maselor, tradiţionaliste şi antimoderniste, fără să-şi afecteze propriul proiect de modernizare. Energicul Bal Ganghadar Tilak (1856-1920) avea dreptate atunci cînd, la începutul mişcării naţionaliste indiene, presupunea că cea mai bună cale pentru a cîştiga susţinerea maselor, chiar şi a micii burghezii — şi nu numai a celei din Vestul ţării, unde se născuse el —, era apărarea sfinţeniei vacii şi acceptarea căsătoriei fetelor de zece ani, aclamînd totodată superioritatea spirituală a vechii civilizaţii hindu sau "ariana" şi a religiei lor asupra civilizaţiei moderne "occidentale". Cea mai importantă fază — şi cea mai necesară — a mişcării militante naţionaliste indiene din 1905-1910 a fost în mare parte determinată de astfel de noţiuni ca "naţiune", nu în ultimul rînd şi printre tinerii terorişti din Bengal. În cele din urmă, Mohandas Karamchand Gandhi (1869-1948) a mobilizat cu succes satele şi tîrgurile din India — zeci de milioane de oameni — exact prin acelaşi apel la naţionalism ca spiritualitate hindu, deşi a ţinut să nu distrugă frontul comun cu cei care doreau modernizarea (de altfel era şi el unul dintre aceştia — vezi *Era Imperiului*, capitolul 13) şi să evite animozitatea faţă de India musulmană. El a canonizat politicianul, a înfăptuit revoluţia prin pasivitatea generală ("necooperare non-violentă") şi a promovat modernizarea socială, care a inclus respingerea sistemului de castă, prin exploatarea potenţialului reformator conţinut în ambiguităţile de toate categoriile ale hinduismului mereu în dezvoltare. Şi a reuşit, dincolo de cele mai exagerate speranţe (sau temeri)! Şi totuşi, aşa cum a recunoscut la sfîrşitul vieţii, înainte de a fi asasinat de un militant al tradiţiei Tilak, eşuase în cea mai fundamentală străduinţă a sa. Era imposibil pe termen lung să reconciliezi ideile care puneau în mişcare masele cu ceea ce trebuia de fapt făcut. La sfîrşit, India liberă urma să fie guvernată de cei care "nu doreau o revenire a Indiei la vechile timpuri", ci "priveau spre Occident şi se simţeau foarte atraşi de progresul occidental" (Nehru, 1936, p. 23-24). Însă, chiar şi în momentul cînd este scrisă această carte, tradiţia antimodernismului Tilak, reprezentată în zilele noastre de Partidul BJP, a rămas nucleul opoziţiei, dar şi forţa majoră care dezbină nu numai masele, ci şi intelectualii. Scurta încercare a lui Mahatma Gandhi de a iniţia un hinduism în acelaşi timp populist şi progresist nu a avut mare succes.

Un proiect similar s-a prefigurat în lumea islamica, deşi acolo (cu excepţia perioadelor de după revolutiile victorioase) toţi adepţii

modernizării au fost obligaţi să-şi declare respectul faţă de pietatea universală, indiferent care erau credinţele lor personale. Oricum, spre deosebire de India, încercările de a descifra un mesaj reformator şi modernizator în Islam nu au avut intenţia să mobilizeze masele. Discipolii lui Jamal al-Din al Afghani (1839-'97) în Iran, Egipt şi Turcia şi ai succesorului său Mohammed Abduh (1849-1905) în Egipt, precum şi ai algerianului Abdul Hamid Ben Badis (1889-1940) nu s-au afirmat în sate, ci în şcoli şi colegii, unde, în orice caz, apelul la împotrivire faţă de puterile europene şi-ar fi găsit sprijinitori*. Cu toate acestea, revoluţionarii adevăraţi din lumea Islamului şi cei care au ajuns în vîrful ierarhiei, aşa cum am văzut (capitolul 5), adepţii şi inginerii non-islamici ai modernizării, oameni precum Kemal Atatürk, care a înlocuit fesul turcesc (la rîndul său o inovaţie a secolului nouăsprezece) cu pălăria europeană, alfabetul arab cu cel latin, de fapt, au rupt legăturile dintre Islam, stat şi lege. Totuşi, cum ne confirmă din nou istoria, mobilizarea maselor a fost realizată cu uşurinţă de ideile antimoderne ("fundamentalismul islamic"). Pe scurt, un conflict profund i-a despărţit pe adepţii modernizării, care erau totodată şi naţionalişti (un concept în întregime netradiţional), de lumea obişnuită din lumea a treia.

Mişcările antiimperialiste şi anticoloniale de dinainte de 1914 au fost, prin urmare, mai puţin remarcabile decît ar putea considera cineva în lumina lichidării aproape totale a imperiilor occidentale şi a celui japonez în jumătatea de secol de după izbucnirea primului război mondial. Chiar şi în America Latină ostilitatea faţă de dependenţa economică în general, şi faţă de Statele Unite în particular (singurul stat imperial care a continuat presiunea militară în regiune), nu a constituit atunci o parte importantă a politicii locale. Singurul imperiu care a avut de înfruntat probleme serioase în anumite regiuni — probleme care nu puteau fi rezolvate prin operaţiuni poliţieneşti — a fost cel britanic. Pînă în 1914 el deja cedase, acceptînd autonomia internă a coloniilor şi a aşezărilor de masă cunoscute din 1907 sub numele de dominioane (Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud) şi chiar autonomia specială ("Regulamentul intern") a veşnic tulburatei Irlande. În India şi Egipt era deja clar că interesele şi pretenţiile locale de autonomie, chiar de independenţă, cer soluţii politice. După 1905 se putea chiar vorbi despre anumite elemente ce sprijineau masele în mişcarea naţionalistă în aceste ţări.

Oricum, primul război mondial a adus primul set de evenimente care

* În Africa de Nord franceză pietatea rurală era dominată de diverşi sfinţi sufiţi ("marabouts") care constituiau ţinta specială a denunţurilor reformatorilor.

au zdruncinat în mod serios structura colonialismului mondial, distrugînd, în acelaşi timp, două imperii (cel German şi cel Otoman, ale căror posesiuni anterioare au fost împărţite în mare parte între englezi şi francezi) şi scoţînd din joc, temporar, un al treilea, Rusia (care şi-a recuperat posesiunile asiatice peste cîţiva ani). Rerepartizarea de către război a posesiunilor, de ale căror resurse englezii aveau nevoie pentru a-şi mobiliza economia, a creat tulburări în lume. Impactul Revoluţiei din Octombrie şi zguduirea vechilor regimuri, urmate de independenţa de facto a irlandezilor pentru cele douăzeci şi şase districte sudice (1921), au dezvăluit pentru prima oară ipostaza de muribund a imperiilor. La sfîrşitul războiului, un partid egiptean, *Wafd* ("Delegaţia"), al lui Said Zaghlul, inspirat de retorica preşedintelui Wilson, a cerut pentru prima oară independenţa totală a ţării. Trei ani de luptă (1919-'22) i-au obligat pe englezi să-şi transforme protectoratul într-un Egipt semiindependent sub control britanic, o formulă pe care şi englezii au considerat-o convenabilă pentru conducerea tuturor zonelor din Asia — cu excepţia uneia — pe care le preluaseră de la Imperiul Otoman: Irak şi Transiordania. (Excepţia era Palestina, pe care englezii o administrau direct, încercînd zadarnic să-şi onoreze promisiunile făcute în timpul războiului în aceeaşi măsură evreilor sionişti, în schimbul sprijinului împotriva Germaniei, ca şi arabilor, în schimbul sprijinului împotriva Turciei.)

Mai puţin uşor pentru englezi era să găsească o formulă simplă pentru menţinerea controlului asupra celei mai mari colonii, India, unde sloganul "autoconducere" (*Swaraj*), pentru prima oară adoptat de Congresul Naţional Indian în 1906, ţintea acum din ce în ce mai mult spre independenţa totală. Anii revoluţionari 1918-'22 au schimbat politica naţionalistă de masă de pe sub-continent, în parte prin întoarcerea maselor de musulmani împotriva britanicilor, în parte prin alunecarea într-o isterie sălbatică a unui general englez din turbulentul an 1919, care a masacrat într-o enclavă cîteva sute de oameni ("masacrul de la Amritsat"), dar în primul rînd printr-o combinaţie a unui val de greve muncitoreşti urmate de nesupunere civilă în masă, organizată de Gandhi, şi un Congres radicalizat. Pentru un moment, o situaţie ce rămînea neschimbată de secole a fost prinsă de mişcarea de eliberare naţională: Gandhi anunţa că *Swaraj* va fi cîştigat pînă la sfîrşitul lui 1921. Guvernul nu a căutat să "minimalizeze în nici un fel faptul că o mare nelinişte este provocată de această situaţie", din cauză că oraşele erau paralizate de inactivitate, largi porţiuni din India de Nord — Bengal, Orissa şi Assam — clocoteau, şi o "proporţie însemnată din populaţia musulmană de pe tot cuprinsul ţării era cuprinsă de amărăciune şi supărare" (Cmd 1586, 1922, p. 13). De acum

înainte, India a devenit neguvernabilă. Probabil, numai ezitarea celor mai mulţi lideri ai Congresului Indian, inclusiv a lui Gandhi, de a-şi tîrî ţara în bezna sălbatică a unei insurecţii incontrolabile, propria lor lipsă de fermitate şi convingerea celor mai naţionalişti lideri, zdruncinaţi, dar nu distruşi în totalitate, că englezii erau angajaţi şi ei în mod constructiv în reforma indiană, au determinat salvarea Raj-ului englez. După ce Gandhi a anulat, la începutul anului 1922, campania de nesupunere civilă, pe motiv că aceasta ar fi dus la uciderea unor poliţişti într-un sat, se poate pretinde pe bună dreptate că guvernarea britanică în India depindea de caracterul moderat al acesteia mult mai mult decît de poliţie şi armată.

Aceasta nu era o idee nejustificată. În timp ce exista un bloc puternic al imperialismului conservator în Marea Britanie, al cărui purtător de cuvînt era chiar Winston Churchill, convingerea clasei conducătoare engleze după 1919 a fost cea a necesităţii unei forme de autoguvernare indiene asemeni "statutului de dominion", ce nu putea fi evitată nicidecum, iar viitorul Marii Britanii în India depindea de succesul ajungerii la o înţelegere cu elita indiană, inclusiv cu naţionaliştii. De acum încolo, sfîrşitul guvernării britanice în India era doar o chestiune de timp. Din moment ce India era inima unui întreg Imperiu Britanic, viitorul acelui imperiu ca un tot întreg părea nesigur, cu excepţia situaţiei din Africa şi din cîteva insule din Caraibe şi Pacific, unde guverna încă neschimbat paternalismul. Nicicînd nu a existat o arie mai mare sub controlul, oficial sau neoficial, al Marii Britanii ca în perioada interbelică, dar nicicînd înainte nu se simţiseră guvernatorii englezi mai puţin siguri de menţinerea vechii lor supremaţii imperiale. Acesta era unul din motivele majore din care, după cel de-al doilea război mondial, englezii nu au mai rezistat procesului decolonizării. Este, probabil, şi motivul din care şi alte imperii, în special cel francez (dar şi cel olandez) au luptat după 1945 cu arma în mînă pentru a-şi menţine poziţiile coloniale. Imperiile lor nu fuseseră zdruncinate după primul război mondial. Unica problemă nerezolvată a francezilor era că nu-şi întregiseră teritoriile în Maroc, dar neamurile berbere războinice din munţii Atlas constituiau o problemă militară mai degrabă decît una politică şi, de fapt, o problemă mai mare pentru colonia marocană a Spaniei, unde un intelectual din regiunile muntoase, Abd-el-Karim, a proclamat în 1923 republica Rif. Sprijinit cu entuziasm de stînga franceză, şi mai ales de comunişti, Abd-el-Karim a fost însă înfrînt în 1926, după care berberii din munţi s-au întors la ocupaţiile lor obişnuite de luptători în armatele coloniale franceze şi engleze din alte ţări şi împotrivindu-se oricărui fel de guvern central acasă la ei. În Indochina franceză şi în coloniile islamice franceze, cu excepţia cîtorva modeste prefigurări în Tunisia, pînă după cel

de-al doilea război mondial nu s-a dezvoltat o mişcare anticolonială de modernizare.

IV

Anii revoluţiei au zguduit în primul rînd Imperiul Britanic, pe cînd Marea Criză din 1929-'33 a zguduit întreaga lume din colonii. Pentru că, practic, era imperialismului fusese o eră în creştere aproape continuă, neîntreruptă nici măcar de războiul mondial, de care multe dintre ţări rămăseseră departe. Desigur, nu toată lumea era implicată în economia mondială, şi nici nu se considera ca atare — ce importanţă avea pentru săracii care munceau cu sapa în mînă sau cărau greutăţi în ce timp şi în ce economie existau? Şi totuşi, economia imperialistă a adus schimbări substanţiale în viaţa oamenilor obişnuiţi, în special în regiunile producţiei orientate spre export. Uneori aceste schimbări ajunseseră să transpară în felul de politică pe care îl recunoşteau conducătorii locali sau străini. Astfel, pe măsură ce acele *haciendas* (proprietăţi latifundiare) din Perú erau transformate în scop comercial, între 1900 şi 1939, în fabrici de zahăr şi ferme de ovine, iar scurgerea forţei de muncă a amerindienilor către coasta oceanului şi oraşe s-a transformat în exod, idei noi au pătruns în nucleele civilizaţiei tradiţionale. Pînă pe la începutul anilor '30, Huasicancha, o comunitate "deosebit de îndepărtată", aflată la 3 700 de metri înălţime în Anzi, dezbătea deja pe marginea alegerii unuia dintre cele două partide radicale care i-ar reprezenta mai bine interesele (Smith, 1989, în special p. 175). Şi totuşi, nimeni, în afara localnicilor, nu ştia sau nu era preocupat prea tare cît de mult se schimbaseră ei.

De exemplu, ce interes aveau economiile care foloseau banii pentru o gamă redusă de scopuri să se schimbe în economii în care banii erau mijlocul universal de schimb, aşa cum s-a întîmplat în ţările indo-pacifice? Rostul bunurilor, al serviciilor şi al tranzacţiilor dintre oameni se transformase şi, respectiv, se transformau şi valorile morale ale societăţii şi, totodată, forma sa de distribuţie socială. Printre ţăranii cultivatori de orez organizaţi în matriarhat din Negri Sembilan (Malaezia), pămînturile strămoşeşti, cultivate în special de către femei, nu puteau fi moştenite decît de femei, pe cînd noile terenuri din junglă, defrişate de bărbaţi, şi pe care au crescut recolte suplimentare — fructe şi legume — puteau fi transmise direct bărbaţilor. Dar prin cultivarea arborelui de cauciuc, o recoltă mult mai profitabilă decît orezul, s-a schimbat balanţa dintre sexe, pe măsură ce moştenirea de la bărbat la bărbat a devenit mai prestigioasă. Acest lucru,

în schimb, a întărit conducătorii patriarhali ai Islamului ortodox, care încercau să-şi impună religia pentru a învinge cutuma locală ancestrală a matriarhatului (Firth, 1954). Lumea din colonii era plină de asemenea schimbări şi transformări în comunităţile de oameni, al căror contact direct cu lumea largă era minim — poate doar prin vreun comerciant chinez, şi el, în cele mai multe cazuri, un ţăran sau un meşteşugar emigrant din Fukien, a cărui cultură îl obişnuise cu munca persistentă, dar mai mult ca orice, cu pretenţiile sofisticate în problema banilor, dar altminteri, la fel de departe de lumea lui Henry Ford şi *General Motors* (Freedman, 1959).

Şi totuşi, economia mondială ca atare părea îndepărtată, din cauză că impactul său imediat şi recognoscibil nu era de natură a provoca un cataclism, cu excepţia poate a enclavelor industriale cu forţă de muncă ieftină şi un grad de dezvoltare rapid, în regiuni ca India şi China, unde conflictele de muncă, chiar şi organizarea muncii după modelul vestic, răspîndit acolo din 1917, şi în porturile gigantice şi oraşele industriale, prin care lumea din colonii comunica cu economia mondială, le-a determinat soarta: Bombay, Shanghai (a cărui populaţie a crescut de la 200 000 de oameni la mijlocul secolului nouăsprezece la trei milioane şi jumătate în anii '30), Buenos Aires sau, la un nivel mai mic, Casablanca, a cărui populaţie a atins cifra de 250 000, la mai puţin de treizeci de ani după ce a fost format ca port modern (Bairoch, 1985, p. 517, 525).

Marea Criză a schimbat toate aceste lucruri. Pentru prima oară interesele economiei din colonii şi cele din metropole au fost discordante, dacă ar fi să luăm în discuţie doar preţurile de la produsele de bază (de care depindea lumea a treia), care au scăzut atît de brusc faţă de cele ale produselor fabricate pe care le cumpărau din Occident (capitolul 3). Pentru prima oară, colonialismul şi coloniile au devenit inacceptabile, chiar şi pentru cei care pînă atunci beneficiaseră de această situaţie. "Studenţii s-au revoltat la Cairo, Rangoon şi Djakarta (Batavia) nu din cauză că simţeau că mileniul politic pleacă, ci pentru că depresiunea economică distrusese brusc sprijinul care făcuse atît de acceptabil pentru generaţia părinţilor lor colonialismul" (Holland, 1985, p. 12). Mai mult decît atît, pentru prima dată (altfel decît în timp de război) vieţile oamenilor obişnuiţi au fost zguduite de cutremure negenerate de natură şi care îndemnau la protest mai curînd decît la rugăciune. Un motiv de masă pentru mobilizarea politică a luat atunci fiinţă, în special acolo unde ţăranii fuseseră nevoiţi să suporte consecinţele economiei de piaţă, care i-au făcut să-şi caute cumpărător direct pentru recoltă, aşa cum s-a întîmplat pe coasta Africii de Vest şi în Asia de Sud-Est. Marea Criză a destabilizat în acelaşi timp şi politica naţională, şi pe cea tradiţională a lumii din colonii.

Prin urmare, anii '30 au fost o decadă crucială pentru lumea a treia, nu atît din cauză că Marea Criză a dus la radicalizare, cît pentru că a stabilit legătura dintre minorităţile politizate şi masele largi. Faptul a fost evident în ţări ca India, unde mişcarea naţionalistă obţinuse deja susţinerea maselor. Un al doilea val de non-cooperare în masă la începutul anilor '30, o nouă constituţie-compromis concedată de englezi, cît şi primele alegeri provinciale la nivel naţional din 1937, au demonstrat suportul pe plan naţional al Congresului, numărul membrilor săi din regiunea Gangelui crescînd de la aproximativ şaizeci de mii în 1935 la un milion şi jumătate la sfîrşitul anilor '30 (Tomlinson, 1976, p. 86). Faptul era şi mai evident în ţări pînă atunci şi mai inerte. Trăsăturile politicii de masă a viitorului începeau să apară, mai slab sau mai pronunţat: populismul din America Latină, bazat pe lideri autoritari în căutarea sprijinului muncitorilor de la oraş; mobilizarea politică prin lideri ai sindicatelor — viitorii lideri de partid, aşa cum s-a întîmplat în regiunea Caraibilor sub ocupaţia engleză; mişcarea revoluţionară cu bază puternică între emigranţii algerieni în căutare de lucru în Franţa; rezistenţa naţională cu o bază comunistă şi cu puternice legături agrare, ca în Vietnam. Cel mai neînsemnat lucru care s-a întîmplat a fost în Malaya, unde depresiunea a fracturat legăturile dintre autorităţi şi masele de ţărani, lăsînd locul pentru ascensiunea viitoarei politici.

Pînă la sfîrşitul anilor '30 criza colonialismului se răspîndise şi în celelalte imperii, deşi două dintre ele, cel italian (care tocmai cucerise Etiopia) şi cel japonez (care încerca să cucerească China), erau încă în expansiune, cu toate că nu pentru multă vreme. În India noua Constituţie din 1935, un compromis nefericit cu forţele naţionalismului indian în ascensiune, s-a dovedit a fi o concesie prea mare făcută acestuia, prin triumful electoral de proporţii aproape naţionale al Congresului. În Africa de Nord franceză mişcări politice serioase au apărut pentru prima oară în Tunisia şi Algeria — au fost cîteva tulburări şi în Maroc — în timp ce agitaţia de masă de sub conducerea comunistă, ortodoxă şi disidentă a devenit pentru prima oară puternică în Indochina franceză. Olandezii au reuşit să menţină controlul în Indonezia, o regiune care "resimte mişcările din Orient aşa cum nu reuşesc multe ţări să o facă" (Van Asbeck, 1939), nu din cauză că aceasta era liniştită, ci mai ales din cauză că forţele opoziţiei — islamică, comunistă şi naţionalistă seculară — erau divizate între ele şi contrapuse una alteia. Chiar şi ceea ce administraţia colonială considera ca regiune somnolentă a Caraibilor, o serie de greve pe cîmpurile petroliere din Trinidad şi de pe plantaţiile din Jamaica între 1935 şi 1938 s-au transformat în tulburări şi ciocniri în toate insulele, revelînd o nemulţumire

în masă, de neconceput anterior.

Numai Africa Sub-sahariană a rămas calmă, deşi chiar şi acolo anii Crizei au adus după 1935 primele greve în masă ale muncitorilor, pornind de la centura de cupru din Africa Centrală. În acelaşi timp Londra a început să preseze guvernele coloniale să creeze departamente ale muncii, să îmbunătăţească condiţiile muncitorilor şi să stabilizeze forţele de muncă, declarînd sistemul migraţiei oamenilor de la sate în mine drept destabilizator atît din punct de vedere social, cît şi politic. Valul de greve din 1935-'40 a cuprins toată Africa. Deşi încă nu avea particularităţi politice şi anticoloniale — doar dacă să considerăm ca politică răspîndirea bisericilor negre africane şi a profeţilor, de asemenea de origine africană, cît şi a unor reprezentanţi ai atitudinii negative faţă de guverne în calitatea lor milenară de turn de control asupra centurii de cupru —, pentru prima oară guvernele coloniale au început să reflecteze cu privire la efectul destabilizator al schimbării economice asupra societăţii africane rurale — care, de fapt, trecea printr-o perioadă de prosperitate remarcabilă — şi să încurajeze cercetarea acestui subiect de către antropologii sociali.

Oricum, din punct de vedere politic, pericolul părea îndepărtat. În provincii, administraţia albă parcurgea o epocă de aur, cu sau fără "şeful" local complice, creat uneori acolo unde administraţia colonială era "indirectă". În oraşe, o clasă nemulţumită de africani educaţi de la oraş era deja suficient de mare la mijlocul anilor '30 ca să menţină o presă politică puternică, de felul *African Morning Post* în Coasta de Aur (Ghana), *West African Pilot* în Nigeria, şi *Eclaireur de la Cote d'Ivoire* în Coasta de Fildeş ("a dus o campanie împotriva stăpînilor şi a poliţiei; a cerut măsuri de reconstrucţie socială; a cerut urgentarea studierii cauzei şomajului şi rezolvarea acesteia, cît şi a situaţiei fermierilor africani loviţi de criza economică") (Hodgkin, 1961, p. 32). Conducătorii naţionalismului politic local erau pe cale să apară deja, influenţaţi de idei din Mişcarea Negrilor din Statele Unite ale Americii, din Franţa perioadei Frontului Popular, de idei care circulau în cadrul Uniunii Studenţilor din Africa de Vest, care acţiona la Londra, chiar şi din mişcarea comunistă*. Cîţiva dintre viitorii preşedinţi ai viitoarelor republici africane erau deja intraţi în scena politică — Jomo Kenyatta al Keniei (1989-1978); Dr. Namdi Azikiwe, viitor preşedinte al Nigeriei. Dar nici unul dintre aceştia nu le-au creat probleme ministerelor coloniale europene.

Oare descompunerea imperiilor coloniale, în ciuda primelor sale simptome, părea iminentă în 1939? Nu, dacă memoria autorului cărţii de

* Totuşi, nu doar un singur conducător african a devenit sau a rămas comunist.

faţă despre o "şcoală" pentru englezi şi studenţi comunişti "coloniali" din acel an este o bună călăuză. Şi nimeni nu părea să aibă mai mari speranţe în acea vreme decît tinerii şi plinii de entuziasm militanţi marxişti. Cel de al doilea război mondial a schimbat situaţia. Fără îndoială că acela era un război antiimperialist şi, pînă în 1943, marile imperii coloniale erau cele care au fost învinse. Franţa a suferit o înfrîngere ruşinoasă, şi multe din coloniile sale au supravieţuit datorită permisiunii din partea puterilor Axei. Japonia a invadat ceea ce aparţinea englezilor, olandezilor, cît şi alte colonii occidentale din Asia de Sud-Est şi Pacificul de Vest. Chiar şi în Africa de Nord, germanii au ocupat ceea ce au considerat că vor să aibă sub control la cîteva mile vest de Alexandria. La un moment dat englezii au analizat serios posibilitatea de a se retrage din Egipt. Numai Africa de la Sud de Sahara a rămas sub controlul occidental, iar englezii au reuşit să lichideze imperiul italian din golful Africii cu necazuri puţine.

Ceea ce i-a distrus totalmente pe vechii colonialişti a fost dovada că oamenii albi şi statele lor ar putea fi înfrînţi ruşinos şi dezonorant, iar vechile puteri coloniale erau în mod evident prea slabe pentru a-şi restaura vechile lor poziţii, chiar şi după un război victorios. Testul Rajului britanic în India nu a fost rebeliunea organizată de Congres în 1942 sub sloganul "Părăsiţi India", înăbuşită fără dificultăţi deosebite. S-a întîmplat astfel că, pentru prima oară, un număr de pînă la cincizeci şi cinci de mii de soldaţi indieni au dezertat pentru a forma o "Armată Naţională Indiană" sub conducerea unui lider de stînga al Congresului, Subhas Chandra Bose, care a decis să obţină independenţa Indiei cu sprijinul japonezilor (Bhargava/ Singh Gill, 1968, p. 10; Sareen, 1988, p. 20-21). Tactica japoneză, poate că sub influenţa marinei, a exploatat culoarea pielii oamenilor pentru a-şi însuşi meritul de eliberator al coloniilor, obţinînd succese remarcabile (cu excepţia cazurilor cu China şi Vietnam de peste mări, unde administraţia franceză s-a menţinut). În 1943, la Tokio, a fost organizată o "Adunare a naţiunilor mari din Asia de Est"*, la care au participat "preşedinţi" sau "prim-miniştri" din China, India, Tailanda, Birmania şi Manciuria, sponsorizaţi de japonezi (dar nu şi din Indonezia, căreia Japonia i-a oferit independenţa numai după ce a pierdut războiul). Naţionaliştii din colonii erau prea realişti pentru a fi pro-japonezi, în ciuda faptului că erau recunoscători Japoniei pentru ajutorul acordat, în special cînd acesta a devenit substanţial, aşa cum s-a întîmplat în Indonezia. Cînd japonezii erau pe punctul să piardă, s-au întors împotriva lor, dar n-au uitat niciodată

* Termenul "asiatic" a intrat în circulaţia curentă numai după cel de-al doilea război mondial.

cît de slabe s-au dovedit a fi imperiile occidentale. Şi nici nu au scăpat din vedere faptul că cele două puteri care învinseseră Axa, Statele Unite ale lui Roosevelt şi Uniunea Sovietică a lui Stalin, erau ambele — din motive diferite — ostile vechiului colonialism, chiar dacă anticomunismul american a făcut în curînd din Washington un apărător al conservatorismului în Lumea a treia.

V

Deloc surprinzător, vechile sisteme coloniale s-au destrămat mai întîi în Asia. Siria şi Libanul (foste franceze) au devenit independente în 1945; India şi Pakistanul în 1947; Birmania, Ceylon (Sri Lanka), Palestina (Israel) şi Indiile Olandeze de Est (Indonezia) în 1948. În 1946, Statele Unite au acordat oficial statutul de independenţă Filipinelor, pe care le ocupaseră în 1898. Imperiul japonez se destrămase în 1945. Africa de Nord islamică se zdruncina deja, dar mai rezista. Majoritatea regiunilor din sudul deşertului african şi din insulele Caraibilor şi ale Pacificului au rămas relativ liniştite. Numai în anumite regiuni din Asia de Sud-Est a existat o rezistenţă serioasă la această decolonizare, în special în Indochina franceză (actualul Vietnam, Cambodgia şi Laos), unde rezistenţa comunistă declarase independenţa după eliberare, sub conducerea unui nobil, Ho Chi Minh. Francezii, ajutaţi de englezi şi mai tîrziu de Statele Unite, au întreprins o acţiune disperată pentru a recuceri ţara şi a înăbuşi revoluţia. Au fost însă înfrînţi şi obligaţi, în 1954, să se retragă, dar Statele Unite au împiedicat unificarea ţării menţinînd un regim satelit în partea de sud a unui Vietnam divizat. După ce această parte a început să se prăbuşească, Statele Unite au dus un război de zece ani în Vietnam şi au fost învinse şi obligate să se retragă în 1975, şi asta după ce aruncaseră mai mult material explozibil peste nefericita ţară decît fusese folosit în întregul război al doilea mondial.

Rezistenţa din restul Asiei de Sud-Est a fost mai slabă. Olandezii (cu care s-a întîmplat să iasă mai bine decît englezii, prin decolonizarea imperiului indian, fără să-l împartă) erau prea slabi ca să menţină o putere militară suficientă în uriaşul arhipelag indonezian, pentru că cea mai mare parte a insulelor, cincizeci şi cinci de milioane de javanezi puternici au devenit o contragreutate la dominaţia acestora. Ei au renunţat atunci cînd au descoperit că Statele Unite nu consideră Indonezia (spre deosebire de Vietnam) un front de primă importanţă în lupta împotriva comunismului. Într-adevăr, atît de departe pentru a fi sub conducerea comunistă, noii

naţionalişti indonezieni tocmai suprimaseră în 1948 o insurecţie organizată de Partidul Comunist local, un eveniment care a convins Statele Unite că puterea militară olandeză ar fi mai bine folosită în Europa împotriva presupusei ameninţări sovietice decît pentru a păstra acel imperiu. Astfel au renunţat şi olandezii, mai menţinîndu-şi un loc sigur în jumătatea vestică a unei mari insule melaneziene din Noua Guinee, pînă cînd şi aceasta a fost inclusă în componenţa Indoneziei în anii '60. În Malaya, englezii s-au găsit prinşi între sultanii tradiţionali, care se descurcaseră bine şi fără imperiu, şi două categorii de populaţie, diferite şi suspicioase una faţă de alta, malaezienii şi chinezii, fiind radicalizate în moduri diferite; chinezii de Partidul Comunist Chinez, care cîştigase multă popularitate ca fiind singurul organism de rezistenţă în faţa japonezilor. În momentul declanşării Războiului rece nici nu mai putea fi vorba de a permite comuniştilor, cu excepţia celor chinezi, să ajungă la putere sau în vreo funcţie în nici una din fostele colonii. Dar, după 1948, englezilor le-a luat doisprezece ani, cincizeci de mii de militari, şaizeci de mii de poliţişti şi o gardă civilă de două sute de mii de oameni pentru a înăbuşi o insurecţie chineză de gherilă şi un război. Ne putem întreba pe bună dreptate dacă Marea Britanie ar fi plătit cheltuielile acestor operaţiuni în caz că nu ar fi fost cositorul şi cauciucul din Malaya (Malaezia), care au garantat stabilitatea lirei sterline. Oricum, decolonizarea Malaeziei ar fi fost în orice caz o chestiune mult mai complexă şi nu ar fi fost realizată, spre mulţumirea conservatorilor malaezieni şi a milionarilor chinezi, pînă în 1957. În 1965, insula Singapore s-a desprins, pentru a se constitui ca un oraş independent şi foarte bogat, cu statut de stat.

Spre deosebire de francezi şi olandezi, Marea Britanie învăţase din îndelungata experienţă în India că, dacă exista o mişcare naţionalistă serioasă, singurul mod de a menţine imperiul era să renunţe la puterea formală. Englezii s-au retras din subcontinentul indian în 1947, înainte ca incapacitatea lor de a-l controla să fi devenit evidentă, şi fără cea mai mică împotrivire. Ceylonului (rebotezat în 1972 Sri Lanka) şi Birmaniei le-a fost dată independenţa, primei într-un mod cu totul surprinzător, celei din urmă cu mai multă ezitare, deoarece naţionaliştii birmanezi, deşi erau conduşi de o Ligă a Eliberării, populară antifascistă, au cooperat cu japonezii. Într-adevăr, ei erau atît de ostili britanicilor, încît, dintre toate fostele posesiuni englezeşti, Birmania a refuzat imediat să se alăture Comunităţii Britanice de naţiuni, o asociaţie prin care Londra a încercat să menţină cel puţin amintirea imperiului britanic. Prin aceasta a luat-o chiar înaintea Irlandei, care în acelaşi an s-a declarat republică în afara Regatului Unit. În orice caz, deşi retragerea rapidă şi paşnică a Marii

Britanii din cel mai mare bloc de ţări administrat vreodată de un cuceritor străin a fost o garanţie pentru guvernul laburist englez venit la putere la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, succesul a fost dobîndit cu preţul unei împărţiri sîngeroase a Indiei într-un Pakistan musulman şi o Indie non-confesională, dar în mod copleşitor hindusă. În cursul acestei împărţiri mai multe sute de mii de oameni au fost masacraţi de fanaticii religioşi, iar mai multe milioane au fost scoase din căminele lor şi duse în ceea ce era acum ţară străină. Aceasta nu fusese nici planul naţionalismului indian, nici planul mişcărilor musulmane, şi nici al conducătorilor imperiali.

Cum a devenit realitate ideea unui "Pakistan" separat, ale cărui concept şi nume au fost inventate de cîţiva studenţi prin 1932-'33, este o problemă care continuă să-i bîntuie şi pe savanţi, şi pe visători. De atunci, şi din această cauză, aşa cum putem vedea acum cu înţelepciunea retrospectivei, împărţirea Indiei de-a lungul liniilor sale religioase a stabilit un precedent sinistru pentru viitorul lumii. Acest lucru necesită cîteva explicaţii. Într-un fel, nu era vina nimănui. La alegerile de sub egida Constituţiei din 1935, Congresul triumfase, chiar şi în regiunile majoritar musulmane, iar partidul naţional care pretindea că reprezintă o comunitate minoritară, Liga Musulmană, se prezentă destul de modest. Ascensiunea unui Congres secular şi nesectar, Congresul Naţional Indian, fireşte că i-a înverşunat pe musulmani, mulţi dintre care (ca şi mulţi dintre hinduşi) fără dreptul la vot, împotriva puterii hinduse, din cauză că majoritatea liderilor din Congres într-o ţară predominant hindusă erau hinduşi. În loc să recunoască aceasta şi să dea musulmanilor o reprezentare specială, alegerile păreau că întăresc pretenţiile Congresului de a fi unicul partid naţional. Acest fapt a provocat ruptura dintre Liga Musulmană de sub conducerea extraordinarului lider, Muhammad Ali Jinnah, şi Congresul care se pregătea de separatism. Oricum, pînă în 1940, Jinnah nu a slăbit opoziţia sa în favoarea unui stat musulman separat.

Războiul este cel care a rupt India în două. Într-un sens, a fost ultimul mare triumf al Rajului englez şi în acelaşi timp ultima sa suflare. Pentru ultima oară, Rajul a mobilizat oamenii şi economia Indiei pentru un război englez, pe o scară chiar mai mare decît în 1914-'18, de data aceasta împotriva opoziţiei maselor aflate acum în spatele unui partid de eliberare naţională, şi — spre deosebire de primul război mondial — împotriva invaziei iminente a Japoniei. Realizarea a fost extraordinară, dar şi cheltuielile enorme. Opoziţia Congresului faţă de război i-a ţinut pe liderii săi departe de politică şi, după 1942, în închisoare, restricţiile economiei de război au înstrăinat numeroşi dintre adepţii politici ai Rajului dintre musulmani, în special în regiunea Punjab, şi i-a îndreptat în acest mod spre

Liga Musulmană, care a devenit acum o forţă de masă exact în momentul cînd guvernul din Delhi, temîndu-se de abilitatea Congresului de a sabota eforturile de război, a exploatat rivalitatea dintre hinduşi şi musulmani în mod deliberat şi sitematic pentru a imobiliza mişcarea naţională. De data aceasta se poate spune pe bună dreptate că Marea Britanie "a împărţit pentru a guverna". Într-un ultim efort disperat de a cîştiga războiul, Rajul nu numai că s-a autodistrus, ci şi-a ştirbit şi chipul moral: realizarea unui unic subcontinent indian în care toate multiplele sale comunităţi să poată coexista în pace sub o administraţie unică, din cauză că este imparţială, ca şi legea. Cînd s-a încheiat războiul, locomotiva politică nu a mai putut face drumul înapoi.

Pînă în 1950, decolonizarea asiatică a fost completă. Cu excepţia Indochinei. Între timp, regiunea Islamului occidental, din Persia pînă în Maroc, se transformase printr-o serie de mişcări populare, lovituri de stat revoluţionare şi insurecţii, începînd cu naţionalizarea companiilor *Western Oil* în Iran (1951) şi întoarcerea acestei ţări spre populism sub Dr. Muhammad Mussadiq (1880-1967), ajutat de puternicul pe atunci partid comunist Tudeh. (Nu este surprinzător că partidele din Orientul Mijlociu au dobîndit, ca urmare a victoriei sovietice, o oarecare influenţă.) Mussadiq urma să fie înlăturat de o lovitură de stat a unui serviciu secret anglo-american în 1953. Revoluţia Ofiţerilor Liberi din Egipt (1952) condusă de Gamal Abdel Nasser (1918-70) şi înlăturarea ulterioară a regimurilor occidentale în Irak (1958) şi Siria nu au putut fi atît de uşor înfrînte, deşi britanicii şi francezii, cooperînd cu noul stat antiarab al Israelului, au încercat din răsputeri să-l înlăture pe Nasser în războiul din Suez din 1956. Oricum, francezii au rezistat cu înverşunare ascensiunii independenţei naţionale în Algeria (1954-'62), unul dintre acele teritorii, cum ar fi Africa de Sud şi — într-un alt mod — Israel, unde coexistenţa dintre populaţia băştinaşă şi un mare număr de europeni care s-au stabilit acolo au făcut problema decolonizării deosebit de dificilă. Războiul din Algeria a fost astfel un conflict de o brutalite ciudată, care a ajutat la instituţionalizarea torturii în armată, poliţie şi forţele de securitate ale ţărilor care susţineau că sînt civilizate. Ulterior a popularizat răspîndirea torturii şi a şocurilor electrice aplicate pe limbă, mamele şi în regiunea genitală, şi a dus la răsturnarea celei de a patra Republici (1958) şi aproape şi a celei de a cincea (1961), înainte ca Algeria să-şi cîştige independenţa pe care generalul de Gaulle o declarase demult inevitabilă. Între timp, guvernul francez negociase în tăcere autonomia şi (în 1956) independenţa altor două protectorate din Africa de Nord — Tunisia (devenită republică) şi Maroc (care a rămas monarhie). În acelaşi an, englezilor le-a scăpat şi Sudanul, care

devenise de nestăpînit atunci cînd englezii pierduseră controlul în Egipt.

Nu a fost limpede cînd şi-au dat seama vechile imperii că Era Imperiului ajunsese în mod cert la sfîrşit. Analizînd în mod retrospectiv încercarea englezilor şi a francezilor de a se aşeza din nou în poziţia de puteri imperiale globale în aventura din Canalul de Suez din 1956, aceasta pare mult mai condamnabilă decît a fost la vremea respectivă pentru guvernele de la Londra şi Paris, care plănuiau împreună cu Israelul o operaţiune militară rapidă pentru a înlătura guvernul revoluţionar egiptean al colonelului Nasser. Încercarea a suferit un eşec catastrofal (contrar punctului de vedere al Israelului), cu atît mai ridicol pentru lipsa de decizie, ezitarea şi nesinceritatea primului-ministru englez, Anthony Eden. Abia lansată, operaţiunea a fost oprită sub presiunea Statelor Unite, împingînd Egiptul spre URSS şi încheind pentru totdeauna aşa-numitul "Moment al Marii Britanii în Orientul Mijlociu" — epoca unei hegemonii engleze în regiune încă din 1918.

În orice caz, pînă spre sfîrşitul anilor '50 pentru vechile imperii care au supravieţuit a devenit clar următorul fapt: colonialismul oficial trebuia să fie lichidat. Numai Portugalia a reuşit să-şi menţină sistemul colonial, dată fiind situaţia sa de ţară rămasă în urmă, izolată politic şi cu o economie metropolitană marginalizată. Era nevoie de exploatarea resurselor din Africa şi, din moment ce economia acesteia era necompetitivă, se putea face acest lucru numai printr-un control direct. Africa de Sud şi Rodesia de Sud, state africane cu populaţii compacte de colonişti albi (în afară de Kenya), au refuzat şi ele să se alăture politicii care ar fi produs în mod inevitabil regimuri dominate de africani, iar Rodesia de Sud şi-a declarat chiar independenţa coloniştilor albi (1965) faţă de Marea Britanie pentru a evita această soartă. Oricum, Parisul, Londra şi Bruxellesul (Congo belgian) au decis că acordarea benevolă a independenţei formale cu o subordonare economică şi culturală era preferabilă luptelor de durată care în, cele din urmă, aduceau la putere regimuri de stînga. Numai în Kenya exista o insurecţie populară serioasă şi un război de gherilă, deşi limitat la o parte din populaţia locală, Kikuyu (aşa-numita mişcare Mau Mau, 1952-'56). În alte părţi, politica de decolonizare profilactică a fost continuată cu succes, cu excepţia Congoului belgian, unde aceasta a dus aproape imediat la anarhie, război civil şi dominarea politică internaţională. În Africa engleză Coasta de Aur (acum Ghana), care avea deja un partid de masă sub conducerea unui politician african talentat şi intelectual pan-african, Kwame Nkrumah, a obţinut independenţa în 1957. În Africa franceză, Guineea a fost aruncată cu forţa într-o independenţă timpurie şi aducătoare de sărăcie în 1958, cînd liderul său Sekou Toure a refuzat să se alăture unei "Comunităţi franceze"

oferită de preşedintele de Gaulle, care a combinat autonomia cu dependenţa strictă faţă de economia franceză, şi a fost, prin urmare — primul printre liderii africani —, nevoit să caute ajutor la Moscova. Aproape toate coloniile britanice, franceze şi belgiene rămase în Africa au fost pierdute în 1960-'62, iar restul la puţină vreme după aceea. Numai Portugalia şi statele independente de colonişti albi au rezistat valului.

Marile colonii engleze din Caraibi au fost decolonizate cu calm în anii '60, insulele mai mici în intervalul de atunci pînă spre 1981, insulele din Pacific şi Indian în anii '60 şi '70. De fapt, pînă în 1970 nici un teritoriu de dimensiuni semnificative nu a rămas sub administrarea directă a fostelor puteri colonialiste sau regimurile lor de colonişti, cu excepţia Africii Centrale şi a Africii de Sud şi, desigur, a Vietnamului bîntuit de război. Era Imperiului se încheiase. Cu mai puţin de trei sferturi de secol mai devreme, părea indestructibil. Şi chiar şi cu treizeci de ani mai devreme, acoperea cea mai mare parte a popoarelor de pe glob. Această eră a devenit o parte din amintirile sentimentalizate pe plan literar şi transpuse în cinematografia fostelor state imperiale. Noua generaţie a scriitorilor băştinaşi din fostele ţări coloniale a început epoca independenţei cu producerea unei literaturi noi.

PARTEA A DOUA

EPOCA DE AUR

Capitolul opt

Războiul rece

În ciuda faptului că Rusia Sovietică intenţionează să-şi răspîndească influenţa prin toate mijloacele posibile, revoluţia mondială nu mai face parte din programul său şi nu există nimic în condiţiile interne ale Uniunii care ar putea încuraja o întoarcere la vechile tradiţii revoluţionare. Orice analogie dintre ameninţarea germană de dinainte de război şi o ameninţare sovietică de astăzi trebuie să ţină seama de... deosebirile lor fundamentale... Prin urmare, există un pericol mult mai mic al unei catastrofe neprevăzute din partea ruşilor decît din partea germanilor.

Frank Roberts, Ambasada Marii Britanii, Moscova, către Ministerul de Externe, Londra, 1946 (Jensen, 1991, p. 56)

Economia de război asigură sinecuri confortabile pentru zeci de mii de birocraţi cu sau fără uniformă militară, care se duc la serviciu în fiecare zi pentru a construi arme nucleare sau a proiecta un război nuclear: milioane de muncitori ale căror posturi depind de un sistem al terorismului nuclear, de savanţi şi ingineri care s-au angajat să aştepte acel impact care să aducă securitatea totală, furnizori care nu vor să renunţe la profituri uşoare, intelectuali războinici care vînd ameninţări şi binecuvîntează războaiele.

Richard Barnet (1981, p. 97)

I

Cei patruzeci şi cinci de ani care au trecut de la lansarea bombelor atomice pînă la sfîrşitul Uniunii Sovietice nu formează o perioadă omogenă în istoria lumii. Aşa cum vom vedea în capitolele următoare, aceşti ani se împart în două perioade, cîte una de fiecare parte a cumpenei de la începutul anilor '70 (vezi capitolele 9 şi 14). Cu toate acestea, istoria întregii perioade a fost sudată într-un model unic de situaţia internaţională care s-a menţinut pînă la căderea URSS-ului: confruntarea constantă a celor două supraputeri care a determinat apariţia, după cel de-al doilea război

mondial, a aşa-numitului "război rece".

Abia se încheiase al doilea război mondial, cînd omenirea a plonjat în ceea ce poate fi considerat pe drept cuvînt cel de-al treilea, un război de altfel foarte ciudat. Pentru că, aşa cum a observat marele filosof Thomas Hobbes, "Războiul constă nu numai în bătălii, ci într-o tragere de timp, unde dorinţa de a lupta este evidentă" (Hobbes, capitolul 13). Războiul rece dintre cele două tabere, a Statelor Unite şi a URSS, care a dominat total scena politică mondială în cea de a doua jumătate a Scurtului secol douăzeci, era indubitabil o tragere de timp de acest fel. Generaţii întregi au crescut sub ameninţarea războaielor nucleare globale care puteau izbucni şi distruge omenirea în orice moment. Într-adevăr, chiar şi acei care nu credeau că fiecare dintre părţi intenţiona să o atace pe cealaltă, nu reuşeau să nu fie pesimişti, din moment ce Legea lui Murphy este una dintre cele mai puternice generalizări umane (Dacă se poate întîmpla ceva rău, mai devreme sau mai tîrziu se va întîmpla.) Odată cu scurgerea timpului, au existat din ce în ce mai multe lucruri care ar fi putut merge rău, din ambele puncte de vedere, politic şi tehnologic, într-o permanentă confruntare nucleară bazată pe convingerea că numai spaima unei "distrugeri asigurate reciproc" (concentrată în mod corect în acronimul MAD*) ar feri fiecare din părţi să dea semnalul pentru distrugerea planificată a civilizaţiei. Nu s-a întîmplat astfel, dar pentru vreo patruzeci de ani aceasta era o posibilitate sinistră.

Ciudăţenia războiului rece a fost că, vorbind obiectiv, nu a existat niciodată un pericol iminent de război mondial. Mai mult decît atît: în ciuda retoricii apocaliptice ale ambelor părţi, dar în special din partea americanilor, guvernele ambelor supraputeri au acceptat distribuirea globală a forţei la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, care a stabilit un echilibru al puterii foarte inegal, dar incontestabil. URSS a controlat, sau a exercitat o influenţă predominantă într-o zonă a globului — cea ocupată la sfîrşitul războiului de Armata Roşie şi alte forţe armate comuniste, după care nu a mai încercat să-şi extindă influenţa prin forţa militară. SUA au exercitat controlul şi dominaţia peste restul lumii capitaliste la fel ca şi peste emisfera occidentală şi oceane, preluînd ce a rămas din fostele puteri coloniale. În schimb, nu au intervenit în zona acceptatei hegemonii sovietice.

În Europa, liniile de demarcaţie fuseseră stabilite în 1943-'45, la întîlnirile de vîrf dintre Roosevelt, Churchill şi Stalin, în virtutea faptului că numai Armata Roşie era capabilă să înfrîngă Germania. Existau cîteva

* "Mutually assured destruction" (engl.); mad (engl.) — nebun (**n. tr.**).

incertitudini, în special în legătură cu Germania şi Austria, care au fost rezolvate prin împărţirea Germaniei de-a lungul liniilor dintre forţele de ocupaţie estice şi vestice, ca şi prin retragerea tuturor foştilor beligeranţi din Austria. Cea din urmă a devenit un fel de a doua Elveţie — o ţară mică cu o politică de neutralitate, invidiată pentru prosperitatea ei continuă şi din cauza aceasta descrisă (justificat) ca "plictisitoare". URSS a întîmpinat cu aversiune ideea Berlinului de Vest ca enclavă occidentală în teritoriul Germaniei de Est, dar nu era pregătită s-o abordeze în forţă şi a acceptat-o.

Situaţia în afara Europei a fost mai puţin limpede, cu excepţia Japoniei, unde Statele Unite au stabilit de la bun început o ocupaţie unilaterală, care a exclus URSS, dar şi orice alt cobeligerant. Problema consta în faptul că sfîrşitul vechilor imperii era previzibil, şi, într-adevăr, în 1945 acest sfîrşit a cuprins întreg continentul asiatic. Însă viitoarea orientare a noilor state postcoloniale nu era deloc limpede. Aşa cum vom vedea (capitolele 12 şi 15), aceasta era zona în care cele două supraputeri au continuat, pe tot parcursul războiului rece, să se întreacă în obţinerea susţinerii şi în exercitarea influenţei, aceasta fiind zona de fricţiune dintre ele, zonă în care conflictul armat era cel mai probabil. Într-un tîrziu, acesta a izbucnit. Spre deosebire de Europa, nici măcar graniţele viitorului control comunist nu puteau fi prevăzute, lăsîndu-le la o parte pe cele asupra cărora se încheiaseră înţelegeri prin negociere în avans, totuşi cu totul provizorii şi ambigue. Astfel, URSS nu a dorit o preluare comunistă în China*. Care preluare însă a avut loc.

Totuşi, chiar şi în cadrul a ceea ce va fi în curînd numit "lumea a treia", condiţiile pentru stabilizarea internaţională au început să apară doar în decursul a cîţiva ani, pe măsură ce a devenit clar că cea mai mare parte dintre statele noi postcoloniale, care oricum nu prea simpatizau Statele Unite şi tabăra ei, erau totodată şi necomuniste, ba chiar în mai mare măsură anticomuniste în politica lor internă, dar şi "neîncolonate" (adică în afara blocului militar sovietic), neimplicate în problemele internaţionale. Pe scurt, lagărul comunist nu a arătat vreun semn de expansiune în perioada dintre revoluţia chineză şi anii '70, perioadă în care China comunistă nu mai făcea parte din el (vezi capitolul 16).

---

* Există o spectaculoasă lipsă de referire la China — în orice context — în raportul lui Jdanov despre situaţia lumii, care a deschis conferinţa de înfiinţare a Biroului de Informaţii Comunist (Cominform) din septembrie 1947, cu toate că Indonezia şi Vietnamul erau clasificate în "lagărul antiimperialist", iar India, Egiptul şi Siria ca "simpatizanţi" ai acestuia (Spriano, 1983, 286). Nu mai tîrziu de aprilie 1949, cînd Chang-Kai-shek şi-a părăsit capitala din Nanking, ambasadorul sovietic — singurul din tot corpul diplomatic — l-a întîlnit în ascunzişul său din Canton. Şase luni mai tîriu, Mao a proclamat Republica Populară (Walker, 1993, p. 63).

Într-adevăr, situaţia internaţională a devenit stabilă în mod rezonabil la puţină vreme după război şi a rămas atfel pînă la mijlocul anilor '70, cînd sistemul internaţional şi componentele sale au intrat într-o altă perioadă de criză politică şi economică. Pînă atunci, ambele supraputeri acceptau divizarea inegală a lumii şi depuneau eforturi pentru a rezolva disputele de demarcaţie fără un conflict armat deschis, care ar fi putut duce la un război între ele. Contrar ideologiei şi retoricii războiului rece, ele au conlucrat la ideea potrivit căreia coexistenţa paşnică între ele pe o perioadă îndelungată era absolut posibilă. Şi, într-adevăr, în anumite situaţii ambele au avut încredere în moderaţia celeilalte, chiar în perioade cînd se aflau în mod oficial pe muchie de cuţit, la limită, sau chiar angajate în război. Astfel, în timpul războiului din Coreea din 1950-1953, în care americanii, dar nu şi ruşii, erau oficial implicaţi, Washingtonul ştia cît se poate de bine că un număr de pînă la 150 de avioane nord-coreene erau sovietice, pilotate de piloţi sovietici (Walker, 1993, p. 75-77). Informaţia a fost ţinută în secret, deoarece se considera în mod corect că ultimul lucru pe care l-ar dori Moscova este războiul. În timpul crizei rachetelor cubaneze din 1962, aşa cum ştim acum (Ball, 1992; Ball, 1993), cea mai importantă preocupare din ambele părţi era cum să se prevină gesturile ameninţătoare care eventual puteau fi înţelese greşit sau ca provocări.

Pînă în anii '70, înţelegerea tacită de a considera războiul rece ca pe o pace rece s-a menţinut bine. URSS a ştiut (sau mai degrabă a învăţat) încă din 1953 că apelurile Statelor Unite la răsturnarea comunismului erau doar scenarii radiofonice, odată ce tancurilor sovietice li se permitea să restabilească în linişte controlul comunist împotriva unei puternice revolte a clasei muncitoare din Germania de Est. De atunci, aşa cum a confirmat şi revoluţia din Ungaria, Occidentul se va ţine departe de regiunea dominaţiei sovietice. Războiul rece, care, de fapt, a încercat să se ridice la înălţimea propriei retorici a luptei pentru supremaţie sau anihilare, nu era unul în care deciziile importante erau luate de guverne, ci lupta din umbră dintre serviciile lor secrete recunoscute sau nerecunoscute, ceea ce în Occident a produs cea mai caracteristică răsucire a tensiunii internaţionale, ficţiunea de spionaj şi omorurile camuflate. În genul acesta, englezii, prin James Bond al lui Ian Fleming şi eroii lui John Le Carre — ambii autori au lucrat la vremea lor în serviciile secrete britanice —, au menţinut o superioritate constantă pentru declinul ţării lor în lumea adevăratei puteri. Totuşi, cu excepţia unora dintre ţările mai slabe din Lumea a treia, operaţiunile KGB-ului, ale organizaţiei CIA şi ale omologilor lor au fost neînsemnate în lumina politicii adevăratei puteri.

În aceste împrejurări, a existat oare un pericol real de război mondial

în această lungă perioadă de tensiune — cu excepţia, desigur, a accidentului care ameninţă inevitabil pe cei care patinează vreme îndelungată pe suprafaţa unei gheţi destul de subţiri? Greu de spus. Probabil că cea mai explozivă perioadă a fost aceea dintre enunţarea formală a "doctrinei Truman" în martie 1947 ("Cred că politica Statelor Unite trebuie să fie cea care să ajute popoarele libere care se opun încercărilor minorităţilor înarmate sau presiunilor din afară de a-şi instaura dominaţia") şi aprilie 1951, cînd acelaşi preşedinte al Statelor Unite l-a eliberat din funcţie pe generalul Douglas MacArthur, comandantul Forţelor Statelor Unite în războiul din Corcea (1950-'53). Aceasta a fost perioada cînd teama americanilor de dezintegrare socială sau de revoluţie în cadrul părţilor nesovietice din Eurasia era destul de reală — la urma urmelor, în 1949 comuniştii au luat în primire China. Invers, URSS s-a găsit confruntată cu Statele Unite care se bucurau de monopolul armelor nucleare şi care multiplicaseră declaraţiile ameninţătoare anticomuniste, în timp ce primele fisuri au apărut în blocul sovietic, imediat ce Iugoslavia lui Tito s-a desprins din acesta (1948). Mai mult, din 1949 China avea un guvern care nu s-a aruncat în Războiul Coreean, ci — spre deosebire de toate celelalte guverne — dorea să contureze lupta actuală şi supravieţuirea în cazul unui holocaust nuclear*. Orice se putea întîmpla.

În momentul în care URSS a construit arma nucleară — la patru ani după Hiroshima în cazul bombei atomice (1949) şi la nouă luni după Statele Unite în cazul bombei cu hidrogen (1953) — ambele supraputeri au abandonat pur şi simplu războiul ca un instrument politic, din moment ce acesta era echivalentul unui pact de sinucidere. Nu este clar dacă ei au prevăzut acţiuni nucleare împotriva unor terţe ţări — Statele Unite în Coreea în 1951, şi, pentru a-i salva pe francezi în Vietnam, în 1954; URSS împotriva Chinei în 1969 —, dar, în orice caz, armele nucleare nu au fost folosite. Totuşi, ambele au folosit ameninţarea nucleară, aproape sigur fără intenţia de a o realiza, în cîteva cazuri: Statele Unite pentru a accelera negocierile de pace în Coreea şi Vietnam (1953, 1954) şi URSS pentru a obliga Marea Britanie şi Franţa să se retragă din Suez în 1956. Din păcate, chiar şi certitudinea că nici una dintre supraputeri, de fapt, nu ar dori să apese butonul nuclear a tentat ambele părţi să folosească gesticulaţia nu-

* Se zice că Mao i-a declarat liderului italian Palmiro Togliatti: "Cine ţi-a spus că Italia trebuie să supravieţuiască? Vor rămîne trei sute de milioane de chinezi, şi aceştia vor fi suficienţi pentru ca specia umană să continue să existe". Promptitudinea zglobie a lui Mao de a accepta inevitabilitatea unui război nuclear şi posibila utilitate a acestuia ca un mijloc de a produce înfrîngerea hotărîtoare a capitalismului i-a şocat pe camarazii săi din celelalte ţări în 1957 (Walker, 1993, p. 126).

cleară pentru scopuri de negociere sau (în Statele Unite) pentru politica internă, fiind sigure că nici celălalt nu dorea război. Această încredere s-a dovedit justificată, dar cu preţul distrugerii nervilor mai multor generaţii. Criza rachetelor cubaneze din 1962, un exerciţiu în întregime lipsit de utilitate, aproape că a aruncat lumea într-un război de cîteva zile, şi în fapt i-a înspăimîntat pînă şi pe cei care luau decizii la vîrf pentru o vreme**.

II

Cum să explicăm atunci cei patruzeci de ani de confruntare armată, bazată pe ideea deloc plauzibilă şi în acest caz total lipsită de argumentaţie că omenirea era atît de instabilă încît un război mondial ar fi putut izbucni în orice moment şi ar putea fi ţinut sub control numai prin descurajarea reciprocă neîncetată? La început, războiul rece s-a bazat pe convingerea occidentală, absurdă dacă o analizăm acum, dar suficient de firească, ca o consecinţă a celui de-al doilea război mondial, că Era Catastrofei nu ajunsese în nici un caz la sfîrşit, iar că viitorul capitalismului mondial şi al societăţii liberale era departe de a fi asigurat. Mulţi observatori s-au aşteptat la o gravă criză economică postbelică, chiar şi în Statele Unite, după analogia celor întîmplate după primul război mondial. Un economist — viitor laureat al Premiului Nobel — vorbea în 1943 despre posibilitatea, în Statele Unite, a "celei mai mari perioade de şomaj şi tulburare industrială cu care se va fi confruntat vreodată o economie" (Samuelson, 1943, p. 51). Într-adevăr, planurile postbelice ale guvernului Statelor Unite erau mult mai preocupate de prevenirea unei alte Mari Crize decît de prevenirea unui alt război, o chestiune căreia Washingtonul i-a acordat o atenţie parţială şi provizorie doar înainte de victorie (Kolko, 1969, p. 244-46).

"Dacă Washingtonul se aştepta la mari tulburări postbelice" care subminau "stabilitatea — socială, politică şi economică — în lume" (Dean Acheson, citat în Kolko, 1969, p. 485), aceasta se întîmpla din cauza, că la sfîrşitul războiului ţările beligerante, cu excepţia Statelor Unite ale Americii,

* Liderul sovietic N. S. Hruşciov a decis să plaseze rachete sovietice în Cuba pentru a contrabalansa rachetele americane deja plasate la graniţa sovieto-turcă (Burlatsky, 1992). Statele Unite l-au obligat să le retragă, ameninţînd cu războiul, dar, şi-au retras şi ei rachetele din Turcia. Rachetele sovietice, aşa cum i s-a spus la vremea aceea preşedintelui Kennedy, nu aveau nici o importanţă pentru echilibrul strategic, în ciuda unei deosebiri considerabile în relaţiile prezidenţiale publice (Ball, 1992, p. 18). Rachetele americane retrase au fost descrise ca "demodate".

erau un cîmp de ruine locuite de ceea ce părea pentru americani o masă de popoare înfometate, disperate şi probabil radicalizate, în stare numai să aştepte apelul revoluţiei sociale şi al politicii economice incompatibile cu sistemul internaţional al liberei iniţiative, al liberului comerţ şi al investiţiilor, prin intermediul cărora Statele Unite şi întreaga lume urmau să fie salvate. Mai mult, sistemul internaţional antebelic se prăbuşise, lăsînd Statele Unite să se confrunte cu o Uniune Sovietică comunistă întărită enorm de-a lungul unor mari întinderi în Europa şi chiar şi mai mari întinderi în lumea neeuropeană, al căror viitor politic părea destul de nesigur — numai că în această lume explozivă şi instabilă orice se întîmpla nu părea că slăbeşte capitalismul şi Statele Unite, ci, mai degrabă, că întăreşte puterea instaurată prin şi pentru revoluţie.

Situaţia în perioada imediat următoare războiului părea să submineze în multe din ţările eliberate şi ocupate situaţia politicienilor moderaţi, care aveau acum foarte puţin sprijin, cu excepţia doar din partea aliaţilor occidentali, şi care erau înconjuraţi de comuniştii din partea guvernelor lor, ca şi din afara acestora. Comuniştii de altfel au ieşit din război mult mai puternici decît oricînd înainte, iar în unele ţări consolidaţi în partidele şi forţele electorale cele mai mari. Premierul (socialist) al Franţei a venit la Washington pentru a-l avertiza că, fără sprijin economic, era foarte probabil să alunece înspre comunişti. Recolta îngrozitor de slabă a anului 1946, urmată de iarna înspăimîntătoare din 1946-'47, i-a făcut şi pe politicienii europeni, precum şi pe consilierii prezidenţiali americani, şi mai agitaţi.

Nu este deci surprinzător că alianţa din timpul războiului dintre puterea majoră capitalistă şi cea socialistă acum, cînd le-au revenit propriile zone de influenţă, s-ar fi destrămat, aşa cum se întîmplă atît de des cu coaliţii mult mai puţin eterogene, la sfîrşitul războaielor. Totuşi, este inexplicabilă politica Statelor Unite — aliaţii Washingtonului, cu excepţia poate a Marii Britanii, erau considerabil mai puţin surescitaţi —, care s-a bazat, cel puţin în declaraţiile publice, pe un scenariu de coşmar al supraputerii sovietice, care pîndea să cucerească globul într-o clipită şi care conducea o "conspiraţie mondială comunistă" gata în orice moment să răstoarne regatele libertăţii. Este chiar şi mai inexplicabil retorismul din campania lui John F. Kennedy din 1960, într-o vreme cînd ceea ce prim-ministrul englez Harold Macmillan numea "societatea noastră modernă — noua formă a capitalismului" (Horne, 1989, vol. II, p. 283) se afla într-un pericol de moarte*.

* "Duşmanul nostru este sistemul comunist însuşi — implacabil, nesăţios în cursa lui pentru dominarea lumii... Nu este numai o luptă pentru supremaţia armelor. Este de asemenea o luptă pentru întîietatea dintre două ideologii aflate în conflict: libertatea în credinţa în Dumnezeu şi tirania ateistă sălbatică" (Walker, 1993, p. 132).

De ce perspectiva "profesioniştilor de la Departamentul de Stat" imediat după război putea fi descrisă ca "apocaliptică"? (Hughes, 1969, p. 28). De ce pînă şi imperturbabilul diplomat englez care respingea orice comparaţie a URSS cu Germania nazistă a raportat atunci de la Moscova că lumea "se confrunta acum cu pericolul unui echivalent modern al războaielor religioase din secolul al şaispezecelea, în care comunismul sovietic se va lupta cu social-democraţia occidentală şi cu versiunea americană a capitalismului pentru dominaţia lumii?" (Jensen, 1991, p. 41, 53-54; Roberts, 1991). Pentru că — acum este evident — şi pînă în 1945-'47 era destul de plauzibil că URSS nu era nici expansionistă — ba chiar mai puţin agresivă — şi nici nu se baza pe înaintarea comunistă dincolo de rezultatele conferinţelor la nivel înalt din anii 1943-'45. Într-adevăr, acolo unde Moscova controla regimurile sale clientelare şi mişcările comuniste, acestea erau obligate să nu construiască state după modelul URSS, ci economii mixte sub democraţii parlamentare pluripartite, care se deosebeau radical de "dictatura proletariatului". Acestea erau numite în documentele de circulaţie internă ale partidului ca "nici utile, nici necesare" (Spriano, 1983, p. 265). (Singurele regimuri comuniste care au refuzat să urmeze această linie au fost cele ale căror revoluţii, descurajate energic de Stalin, au scăpat de sub controlul Moscovei, de exemplu Iugoslavia.) Mai mult, în ciuda faptului că nu s-a dat prea multă atenţie acestui fapt, Uniunea Sovietică şi-a redus forţele armate aproape tot atît de repede ca şi Statele Unite. De la o putere de vîrf în 1945 de aproape douăsprezece milioane de oameni, Armata Roşie a fost redusă la sfîrşitul lui 1948 la trei milioane (New York Times, 24/10/1946; 24/10/1948).

Conform aprecierilor raţionale, URSS nu prezenta nici un pericol imediat pentru nimeni dincolo de sfera de acţiune a forţelor de ocupaţie ale Armatei Roşii. Uniunea Sovietică a ieşit din război ruinată, epuizată şi stoarsă, cu economia în zdrenţe, cu un guvern faţă de care popoarele ţărilor devenite acum comuniste, în afara Marii Rusii, au arătat o lipsă de încredere şi de înţelegere. La marginea vestică URSS a continuat să aibă timp de cîţiva ani necazuri cu gherilele ucrainene şi cu alte gherile naţionaliste. Era condusă de un dictator care demonstrase că era în aceeaşi măsură refractar la risc în afara teritoriului pe care îl controla direct şi tiran în interiorul acestui teritoriu: Iosif Vissarionovici Stalin (vezi capitolul 13). Ţara avea nevoie de ajutor economic şi, prin urmare, nu avea nici un interes să se învrăjbească cu singura putere care i-l putea oferi, Statele Unite ale Americii. Fără îndoială, Stalin, în calitatea sa de comunist, credea că, în mod inevitabil, capitalismul va fi înlocuit de comunism, din care cauză orice coexistenţă dintre cele două sisteme nu poate fi permanentă. Totuşi,

planificatorii sovietici nu vedeau nici o criză a capitalismului la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial. Nu aveau nici o îndoială că acesta va continua să existe încă multă vreme sub hegemonia Statelor Unite, ale căror putere şi bogăţie erau evidente (Loth, 1988, p. 36-37). Anume de aceasta se temea Uniunea Sovietică*. Poziţia sa în perioada postbelică nu a fost agresivă, ci defensivă.

Totuşi, o politică de confruntare dintre cele două părţi s-a născut din însăşi situaţia lor. Uniunea Sovietică, conştientă de precaritatea şi lipsa de securitate a situaţiei sale, s-a confruntat cu puterea mondială a Statelor Unite, conştiente, la rîndul lor, de instabilitatea Europei Centrale şi Occidentale şi de viitorul nesigur al unei bune părţi din Asia. Probabil că această confruntare s-ar fi iscat şi dezvoltat şi în afara aspectului ideologic. George Kennan, diplomatul american care la începutul anului 1946 a formulat politica de "ţinere în loc" pe care Washingtonul a adoptat-o cu entuziasm, nu credea că Rusia întreprinde vreo cruciadă comunistă şi — aşa cum a dovedit cariera sa ulterioară — era departe de a fi el însuşi un cruciat ideologic (poate doar cu excepţia campaniilor întreprinse împotriva politicienilor democraţi despre care avea o opinie politică foarte depreciativă). Era mai curînd un expert în probleme ruseşti din vechea şcoală a diplomaţiei politicienilor puterii — existau mulţi de aceeaşi formaţie în ministerele de externe europene — care considera Rusia, ţaristă sau bolşevică, drept o societate înapoiată şi barbară, condusă de oameni mînaţi de "un simţ tradiţional şi instinctiv, specific rusesc, al instabilităţii", care încearcă tot timpul să se retragă din lumea înconjurătoare, condusă întotdeauna de autocraţi, căutînd tot timpul "securitatea" numai în lupta pentru distrugerea totală a puterii rivale, niciodată în compromisuri cu această putere; totdeauna, prin urmare, răspunzînd numai la "logica forţei", niciodată la raţiune. Comunismul, bineînţeles, în opinia sa, a făcut bătrîna Rusie mai periculoasă prin întărirea celei mai brutale dintre marile puteri cu cea mai barbară ideologie utopică de cucerire a lumii. Dar justeţea acestei teze este că unica "putere rivală" a Rusiei, Statele Unite, ar fi trebuit să-şi "ţină în loc" presiunea printr-o rezistenţă fără compromisuri chiar dacă nu ar fi fost comuniste (Rusia).

Din contra, din punctul de vedere al Moscovei, singura strategie raţională pentru a apăra o poziţie nouă fragilă, de putere internaţională, era exact aceeaşi: fără compromis. Nimeni nu ştia mai bine decît Stalin care

* Ar fi fost cu mult mai suspicioşi dacă ar fi ştiut că ataşaţii-şefi ai statului-major al Statelor Unite au creat un plan pentru un bombardament atomic a douăzeci din cele mai importante oraşe ale Uniunii Sovietice în zece săptămîni (Walker, 1993, p. 26-27).

era cartea lui slabă. Nu ar fi putut exista negocieri în legătură cu poziţiile oferite de Roosevelt şi Churchill atunci cînd efortul sovietic era hotărîtor pentru a-l învinge pe Hitler, şi despre care se credea că este în stare să-i învingă pe japonezi. URSS ar fi putut fi pregătită să se retragă din orice poziţie expusă dincolo de cele convenite la întîlnirile de vîrf din 1943-'45, în special cea de la Ialta — de exemplu la graniţa cu Iranul şi Turcia în 1945-'46 —, dar orice încercare de a redeschide Ialta ar fi fost întîmpinată cu un refuz hotărît. A devenit celebru "Nu"-ul spus de ministrul de externe al lui Stalin, Molotov, pentru toate întîlnirile internaţionale de după Ialta. Americanii deţineau puterea, dar numai atît. Pînă în decembrie 1947 nu existau avioane pentru a transporta cele douăsprezece bombe atomice disponibile ale lor sau specialişti capabili să le asambleze (Moisi, 1981, p. 78-79). URSS încă nu le avea. Statele Unite nu ar fi dat nimic, poate doar în schimbul unor concesii, dar Moscova nu şi-ar fi permis să le facă nici în schimbul ajutorului economic de care avea urgentă nevoie şi pe care, în orice caz, americanii nu voiau să-l ofere ruşilor, pretinzînd că aceştia i-"au înşelat" în cazul unui împrumut de după război, făcut înainte de Ialta.

Pe scurt, în vreme ce Statele Unite erau îngrijorate în legătură cu pericolul unei viitoare supremaţii mondiale a sovieticilor, Moscova era preocupată de hegemonia Statelor Unite, la acel moment peste toate regiunile din lume care nu erau ocupate de Armata Roşie. Nu a trebuit prea mult pentru a transforma o Uniune Sovietică sărăcită şi extenuată într-o altă regiune de influenţă a economiei Statelor Unite, mai puternică la vremea respectivă decît tot restul lumii luat la un loc. Intransigenţa era tactica logică. Să-i zicem bluful Moscovei.

Şi totuşi, politica de intransigenţă reciprocă, chiar a unei rivalităţi permanente, nu implică pericolul zilnic al războiului. Miniştrii de externe britanici din secolul nouăsprezece, care au luat de bună ideea că tendinţele expansioniste ale Rusiei ţariste trebuie să fie "ţinute în frîu" în maniera expusă de teoria lui Kennan, ştiau perfect că momentele de confruntare deschisă sînt rare, iar crizele de război şi mai rare. Oricum, două elemente au ajutat la mutarea confruntării din regatul raţiunii în cel emoţional. Ca şi URSS, Statele Unite erau o putere ce reprezenta o ideologie, pe care majoritatea americanilor o considerau în mod sincer modelul cel mai bun pentru întreaga lume. Spre deosebire de URSS, Statele Unite erau o democraţie. Din păcate, trebuie să spunem că cea de-a doua era, probabil, mai periculoasă.

Guvernul sovietic, în ciuda faptului că şi el a demonizat opozanţii lumii, nu trebuia să se nelinişteasă din cauza voturilor în congres ori în alegerile prezidenţiale. Statele Unite erau nevoite să facă acest lucru. În ambele

scopuri, o atitudine anticomunistă era utilă, şi prin urmare tentantă, chiar şi pentru politicienii care nu erau sincer convinşi de propriul lor retorism sau, ca secretarul de stat de la marină din vremea preşedintelui Truman, James Forrestal (1882-1949), destul de demenţi pentru a se sinucide din cauză că au văzut cum îi intră ruşii pe fereastra spitalului. Un inamic extern care ameninţa Statele Unite era convenabil pentru guvernele americane, care au ajuns la concluzia că Statele Unite sînt acum o putere mondială — de fapt, cea mai mare putere a lumii –, care mai considerau "izolaţionismul" sau protecţionismul defensiv ca un obstacol intern major. Dacă America nu ar fi fost în siguranţă, atunci nu ar fi existat retragerea responsabilităţilor — şi a răsplatei — în conducerea lumii, aşa cum s-a întîmplat după primul război mondial. Cu alte cuvinte, isteria colectivă a simplificat strîngerea de către preşedinţi a sumelor uriaşe pentru necesităţile politice ale Americii de la cetăţenii prea bine cunoscuţi pentru nedorinţa lor de a plăti impozite. Şi anticomunismul era foarte popular într-o ţară bazată pe individualism şi iniţiativa particulară, unde însăşi naţiunea sa se definea în termeni exclusiv ideologici ("americanism") şi care putea fi în fapt definită ca un antonim pentru comunism. (Nu trebuie să uităm nici voturile celor care imigraseră în Amertica din Europa Răsăriteană sovietizată.) Nu guvernul american fusese cel care iniţiase frenezia iraţională şi sordidă a vînătorii de vrăjitoare roşii, ci demagogii altfel nesemnificativi — unii dintre ei chiar nefiind anticomunişti, aşa cum a fost binecunoscutul senator Joseph McCarthy —, care au descoperit potenţialul politic al denunţării sănătoase a inamicului din ţară*. Potenţialul birocratic fisese de multă vreme descoperit de J. Edgar Hoover (1895-1972), inamovibilul şef al Biroului Federal de Investigaţii (FBI). Ceea ce unul dintre principalii arhitecţi ai Războiului rece a numit "atacul primitivilor" (Acheson, 1970, p. 462) a acţionat în dublu sens: facilitînd şi în acelaşi timp constrîngînd politica Statelor Unite, împingînd-o către extreme, în special în anii care au urmat victoriei comuniştilor în China, pentru care, în mod firesc, era învinuită Moscova.

În acelaşi timp, cererea schizofrenică a politicienilor în căutare de voturi pentru o politică ce ar trebui în aceeaşi măsură să respingă curentul de "agresiune comunistă", să economisească bani şi să se interfereze cît mai puţin posibil cu confortul americanilor a angajat Washingtonul şi restul alianţei nu numai într-o strategie nucleară a bombelor mai degrabă decît a oamenilor, ci şi în strategia ameninţătoare a "răzbunării masive", anunţată

* Singurul politician de calibru care a provenit din lumea interlopă a vînătorilor de vrăjitoare a fost Richard Nixon, cel mai dezagreat preşedinte american de după război (1968-'74).

în 1954. Potenţialul agresor urma să fie ameninţat cu arme nucleare chiar şi în cazul unui atac convenţional neînsemnat. Pe scurt, Statele Unite au fost angajate într-o afacere agresivă, cu o flexibilitate tactică minimă.

Astfel, ambele părţi s-au aflat angajate într-o nebunească cursă a înarmărilor îndreptată spre distrugerea reciprocă şi susţinută de acea categorie de generali şi intelectuali nucleari a căror profesiune le cerea să nu observe această nebunie. În plus, s-au mai angajat în ceea ce expreşedintele Eisenhower — un militar moderat din vechea şcoală, care s-a trezit prezidînd această alunecare înspre nebunie, fără să fie infectat cu totul de ea — numea "complexul militar-industrial", adică aglomerarea din ce în ce mai mare de oameni şi resurse care trăiau din pregătirea războiului. Interesul pentru acest complex militar-industrial era mult mai mare decît oricînd înainte în timp de pace şi stabilitate. Aşa cum ne-am fi putut aştepta, ambele complexe militar-industriale erau încurajate de guvernele lor să-şi folosească excesiva capacitate să atragă în acelaşi timp aliaţi de arme şi clienţi şi, nu în cele din urmă, să cîştige pieţe de export profitabile, în vreme ce îşi păstrau pentru ei cele mai moderne armamente, incluzînd, desigur, armele lor nucleare. Pentru că, în practică, supraputerile au deţinut întotdeauna monopolul nuclear. Englezii au obţinut bomba prin efortul lor abia în 1952, ironic vorbind, pentru a-şi micşora dependenţa faţă de Statele Unite: francezii (al căror arsenal nuclear era, de fapt, independent faţă de cel al Statelor Unite) şi chinezii în anii '60. Cîtă vreme Războiul rece dura, nimic din aceste lucruri nu avea importanţă. În cursul anilor '70 şi '80, alte cîteva ţări au obţinut posibilitatea de a produce arme nucleare, în special Israelul, Africa de Sud şi, probabil, India, dar asemenea proliferare nucleară nu a devenit o serioasă problemă internaţională pînă după sfîrşitul ordinii mondiale bipolare a superputerilor în 1989.

Cine era deci responsabil pentru Războiul rece? Deoarece dezbaterile pe marginea acestei chestiuni au fost multă vreme un meci de tenis ideologic între cei care au aruncat vina exclusiv pe seama Uniunii Sovietice şi asupra disidenţilor (de altfel în majoritatea lor americani), care spuneau că în principal era vina Statelor Unite, este tentant să ne alăturăm mediatorilor istorici, care au rezolvat-o prin punerea ei pe seama fricii reciproce, ce a fost escaladată prin confruntare, pînă cînd cele două "tabere înarmate au început să se mobilizeze sub cele două flamuri opuse" (Walker, 1993, p. 55). Acest fapt este cît se poate de adevărat, dar nu constituie întregul adevăr. El explică ceea ce a fost numit "congelarea" fronturilor în 1947 pînă la construirea zidului de la Berlin în 1961; eşecul anticomuniştilor din partea occidentală de a evita implicarea completă în alianţa militară dominată de Statele Unite (cu excepţia generalului de

Gaulle în Franţa); eşecul celor din partea răsăriteană de a scăpa de subordonarea completă faţă de Moscova (cu excepţia mareşalului Tito în Iugoslavia). Dar toate acestea nu explică tonul apocaliptic al Războiului rece. Acesta a venit din America. Toate guvernele europene occidentale, cu sau fără mari partide comuniste, erau fără excepţie anticomuniste şi hotărîte să se apere de posibilul atac militar sovietic. Nici unul dintre acestea nu ar fi ezitat dacă i s-ar fi cerut să aleagă între SUA şi URSS, chiar şi cei angajaţi de istorie, politică sau negocieri în politica de neutralitate. Şi totuşi, "conspiraţia mondială comunistă" nu constituia un capitol important din politica internă a nici uneia dintre acele ţări care aveau vreo pretenţie că ţin de democraţia politică, cel puţin după anii imediat postbelici. Printre ţările democratice, numai în Statele Unite preşedinţii erau aleşi (aşa cum a fost J. F. Kennedy în 1960) după criteriile anticomuniste, care în termenii politicii interne erau la fel de nesemnificative în ţara respectivă pe cît era budhismul în Irlanda. Dacă exista cineva care să includă elementul de cruciadă în acea realpolitik din confruntarea de puteri internaţională şi să-l menţină acolo, acesta era Washingtonul. De fapt, aşa cum demonstrează retorica lui J. F. Kennedy din timpul campaniilor preelectorale, cu o claritate de bun orator, subiectul nu era ameninţarea academică a dominaţiei mondiale comuniste, ci menţinerea unei supremaţii reale a Statelor Unite ale Americii*. Trebuie totuşi să adăugăm că guvernele din alianţa NATO, deşi erau departe de a fi mulţumite de politica americană, erau gata să accepte supremaţia americană ca preţ al protecţiei împotriva puterii militare a unui sistem politic nesuferit, atîta vreme cît acest sistem îşi continua existenţa. Erau la fel de nepregătiţi ca şi Washingtonul să se încreadă în URSS. Pe scurt, "ţinerea în frîu" era politica tuturor, distrugerea comunismului nu.

III

În ciuda faptului că cel mai evident aspect al Războiului rece era confruntarea militară şi o cursă a înarmărilor nucleare din ce în ce mai frenetică, nu acesta constituia polul răului în situaţia internaţională a timpului. Armele nucleare nu erau folosite. Puterile nucleare s-au angajat în trei războaie mari (dar nu una împotriva alteia). Zguduite de victoria

* "Ne vom remodela forţele şi vom fi din nou primii. Fără *dacă*. Fără *dar*. Vom fi primii şi punctum. Vreau ca lumea să se minuneze nu de ceea ce face Hruşciov. Vreau să se minuneze de ceea ce fac Statele Unite" (Beschloss, 1911, p. 28).

comunistă în China, Statele Unite şi aliaţii săi (deghizaţi în Naţiunile Unite) au intervenit în Coreea în 1950 pentru a preveni extinderea regimului comunist din Nordul acelei ţări asupra Sudului ei. Rezultatul a fost un meci nul. Au procedat la fel şi în Vietnam, şi au pierdut. Uniunea Sovietică s-a retras în 1988 din Afganistan, după opt ani de asigurare a ajutorului militar unui guvern satelit împotriva detaşamentelor războinice asigurate de Pakistan şi sprijinite de americani. Astfel, costisitoarele arme de înaltă tehnologie din competiţia supraputerilor s-au dovedit nedecisive. Ameninţarea constantă a războiului a produs mişcări pacifiste internaţionale, îndreptate mai ales împotriva armelor nucleare, care deveneau din cînd în cînd mişcări de masă în anumite ţări europene şi au fost considerate de către cruciaţii Războiului rece drept arme secrete ale comuniştilor. Mişcările pentru dezarmarea nucleară nu erau nici ele mai decisive, în ciuda faptului că o mişcare antirăzboinică, cea a tinerilor americani împotriva înrolării lor pentru războiul din Vietnam (1965-'75), s-a dovedit mai eficientă. La sfîrşitul Războiului rece, aceste mişcări au lăsat în urmă amintirea unor cauze drepte şi a unor ciudate relicve periferice, cum ar fi adoptarea unei devize antinucleare de către mişcările de masă de după 1968 şi o prejudecată înrădăcinată printre activiştii din protecţia mediului împotriva oricărui tip de energie nucleară.

Mult mai evidente au fost consecinţele politice ale Războiului rece. Aproape imediat, el a paralizat lumea, controlată de supraputerile împărţite foarte strict în două "tabere". Guvernele din Uniunea naţională antifascistă, care au scos din război întreaga Europă (în afara celor trei mari state beligerante, Uniunea Sovietică, Statele Unite şi Marea Britanie), s-au împărţit în 1947-'48 în regimuri omogene pro- şi anticomuniste. În Occident, comuniştii au dispărut din guverne pentru a deveni exilaţi politici permanenţi. Statele Unite au plănuit intervenţia militară în Italia în cazul în care aceştia ar fi cîştigat alegerile din 1948. URSS a continuat politica de eliminare a necomuniştilor din "democraţiile populare" multipartite, care de acum încolo erau categorisite drept "dictaturi ale proletariatului", adică ale partidelor comuniste. O Internaţională Comunistă eurocentristă şi ciudat de restrînsă ("Cominform" sau Biroul de Informaţii Comunist) a fost pregătită pentru confruntarea cu Statele Unite, dar a fost dizolvată în linişte în 1956, cînd temperaturile internaţionale scăzuseră. Un control sovietic direct a fost instituit peste toată Europa de Est, cu excepţia, destul de curioasă, a Finlandei, care se afla la cheremul sovieticilor, dar care a înlăturat de la guvernare partidul comunist în 1948. Rămîne neînţeleasă cauza din care Stalin a renunţat să instaleze acolo un guvern satelit. Probabilitatea că finlandezii ar putea pune din nou

mîna pe arme a fost mare (aşa cum făcuseră în 1939-'40 şi în 1941-'44), ceea ce l-a făcut pe Stalin să nu-şi asume riscul unui război pe care l-ar fi putut pierde. A încercat, dar nu a reuşit, să impună controlul sovietic în Iugoslavia lui Tito, care a rupt în 1948 legăturile cu Moscova, fără să se alăture însă celeilalte tabele.

Politica blocului comunist a fost de acum înainte previzibilă, deşi fragilitatea blocului după 1956 devenea din ce în ce mai evidentă (vezi capitolul 16). Politica statelor europene aliniate Statelor Unite a fost mai puţin monocromatică din moment ce toate partidele, cu excepţia celor comuniste, erau împotriva sovieticilor. Pentru o politică externă, nu avea importanţă cine era în funcţie. Totuşi, Statele Unite au simplificat sistemul în două ţări foste inamice, Japonia şi Italia, prin crearea a ceea ce a ajuns să fie un sistem permanent de partid unic. La Tokio a încurajat întemeierea unui partid liberal-democrat (1955), iar în Italia, prin insistarea pe excluderea totală de la guvernare a partidului de opoziţie, care s-a întîmplat să fie comunist, a manevrat ţara prin creştin-democraţi. Încă de la începutul anilor '60, singurul partid socialist important s-a alăturat coaliţiei guvernamentale, după ce se dezlipise dintr-o lungă alianţă cu comuniştii după 1956. Urmarea a fost, în aceste două ţări, că au fost susţinuţi comuniştii (în Japonia, socialiştii) ca partidul cel mai important al opoziţiei, şi că a fost instalat un regim guvernamental al corupţiei instituţionalizate atît de senzaţional încît, atunci cînd, în sfîrşit, a fost dezvăluit adevărul, i-a şocat pînă şi pe italieni şi pe japonezi. Şi guvernul, şi opoziţia s-au prăbuşit, după ce fuseseră reduse la imobilitate, împreună cu supraputerea care le menţinuse.

În ciuda faptului că Statele Unite au revocat politica reformatoare antimonopolistă de tip rooseveltian, impusă iniţial asupra Germaniei ocupate şi a Japoniei, spre fericirea aliaţilor Statelor Unite, războiul eliminase naţional-socialismul, fascismul, naţionalismul japonez făţiş şi o mare parte din sectorul de orientare de dreapta şi naţionalistă al spectrului politic de pe scena publică acceptabilă. Era, prin urmare, imposibil pentru moment să se mobilizeze aceste elemente efective anticomuniste şi care erau dincolo de orice dubiu pentru lupta unei "lumi libere" împotriva "totalitarismului", pe cît puteau fi marile corporaţii germane refăcute şi acele zaibatsu japoneze*. De aceea, baza politică a guvernelor occidentale din Războiul rece trecea de la stînga democratică antebelică la dreapta nenaţionalistă moderată postbelică. Aici partidele legate de biserica catolică

* Totuşi, ex-fasciştii au fost utilizaţi din start de către serviciile de spionaj şi în alte funcţii, fără să fie în atenţia publică.

s-au dovedit deosebit de utile, din cauză că scrisorile de acreditare anticomuniste şi conservatoare ale Bisericii erau fără rival, iar partidele sale creştin-democrate (vezi capitolul 4) aveau şi un dosar solid antifascist şi un program social (non-socialist). Astfel aceste partide au jucat un rol deosebit de important în politica occidentală după 1945, temporar în Franţa şi aproape permanent în Germania, Italia, Belgia şi Austria (vezi, de asemenea, capitolul 9, care urmează).

Totuşi, efectul Războiului rece asupra politicii internaţionale a Europei a fost mai puternic decît cel asupra politicii interne a continentului. Acesta a creat "Comunitatea Europeană" cu toate problemele sale; o formă de organizare politică fără precedent, un aranjament permanent (sau, cel puţin de lungă durată) pentru integrarea economiilor şi într-o oarecare măsură a sistemelor legale, a unui număr de state naţionale independente. La început (1957) s-a format din şase state (Franţa, Republica Federală Germania, Italia, Olanda, Belgia şi Luxemburg), iar pînă la sfîrşitul Scurtului secol douăzeci, cînd sistemul a început să se clatine, ca toate celelalte produse ale Războiului rece, li s-au alăturat altele şase (Marea Britanie, Irlanda, Spania, Portugalia, Danemarca, Grecia), angajîndu-se astfel într-o integrare politică şi economică şi mai strînsă. Aceasta urma să ducă la o uniune politică federală sau confederală permanentă în Europa.

"Comunitatea" a fost, ca atîtea alte lucruri din Europa perioadei post-1945, creată în aceeaşi măsură *de* şi *împotriva* Statelor Unite. Ea ilustrează în egală măsură puterea şi ambiguitatea acelei ţări şi limitele sale, dar mai ilustrează şi tăria temerilor care menţineau alianţa antisovietică unită. Nu erau însă temeri numai faţă de URSS. Franţa considera că Germania rămîne pericolul cel mai mare, spaima reînvierii unei puteri uriaşe în Europa Centrală fiind împărtăşită, într-o mai mică măsură, şi de alte state beligerante sau ocupate din Europa, pentru că toate se găseau acum închise într-o alianţă NATO şi cu Statele Unite, şi cu o Germanie revitalizată economic şi reînarmată; din fericire însă, o Germanie trunchiată. Mai erau, desigur, temeri faţă de Statele Unite, un aliat indispensabil împotriva Uniunii Sovietice, dar unul suspect, din cauză că nu te puteai încrede în el, ca să nu mai menţionăm că Statele Unite, în mod nesurprinzător, puteau să pună interesele lumii americane deasupra oricărei alteia — inclusiv deasupra celor ale aliaţilor Americii. Nu trebuie să uităm că în toate calculele despre lumea postbelică, şi în toate deciziile postbelice, "premisa tuturor celor care făceau politica era dominaţia economică americană" (Mayer, 1987, p. 125).

Din fericire pentru aliaţii Americii, situaţia în Europa Occidentală din anii 1946-'47 părea atît de tensionată, încît Washingtonul a considerat că

dezvoltarea unei economii puternice europene, şi, puţin mai tîrziu, japoneze, este cea mai urgentă prioritate. Planul Marshall, un proiect pentru recuperarea europeană, a fost lansat în iunie 1947; spre deosebire de ajutoarele anterioare, care făceau parte din diplomaţia economică agresivă, el a luat mai mult forma unor granturi decît pe cea a unor împrumuturi. Din nou, din fericire pentru ei, planul american pentru o economie mondială postbelică a comerţului liber, a liberei convertibilităţi şi a pieţelor libere, dominate de Statele Unite, s-a dovedit totalmente irealizabil, măcar şi pentru faptul că dificultăţile de plată ale Europei şi ale Japoniei, care erau însetate de dolari, însemnau că nu exista nici o perspectivă imediată pentru liberalizarea comerţului şi a plăţilor. Nici Statele Unite nu aveau interesul să-şi impună statelor europene micul lor plan european, care să ducă, de preferat, la o singură Europă, modelată după chipul Statelor Unite, în structura politică la fel ca şi în economia înfloritoare din sistemul liberei iniţiative. Dar planul nu le-a plăcut nici englezilor, care se mai vedeau încă o putere mondială, şi nici francezilor, care visau la o Franţă puternică şi la o Germanie slabă şi divizată. Totuşi, pentru americani o Europă efectiv refăcută, parte a unei alianţe militare antisovietice, care era completarea logică a Planului Marshall — Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) din 1949 — trebuia să se bazeze pe puterea economică germană întărită prin reînarmarea ţării. Cel mai bun lucru pe care îl puteau face francezii era să pună capăt conflictului Franţei cu Germania Federală. Prin urmare, francezii au propus propria lor versiune a uniunii europene, "Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi a Oţelului" (1950), care s-a dezvoltat în "Comunitatea Economică Europeană pentru Piaţa Comună" (1957), mai tîrziu pur şi simplu "Comunitatea Europeană", iar din 1993, "Uniunea Europeană". Cartierele sale generale se aflau la Bruxelles, dar sufletul ei era franco-german. Comunitatea Europeană a fost organizată ca o alternativă la planul Statelor Unite pentru integrarea europeană. Încă o dată, sfîrşitul Războiului Rece urma să sublinieze fundamentul pe care Comunitatea Europeană şi parteneriatul franco-german fusese construit; nu în ultimul rînd prin stricarea echilibrului, datorită reunificării Germaniei în 1990 şi, în aceeaşi măsură, problemelor economice nebănuite pe care aceasta le-a adus.

Totuşi, chiar dacă Statele Unite erau incapabile să-şi impună europenilor în detaliu planurile politico-economice, ele erau destul de puternice pentru a nu se teme să-şi declare atitudinile pe plan internaţional. Politica alianţei împotriva Uniunii Sovietice aparţinea Statelor Unite, de altfel ca şi planurile sale militare. Germania era reînarmată, nostalgiile după neutralismul european erau ferm suprimate, şi unica încercare întreprinsă de puterile

occidentale de a se angaja într-o politică mondială independentă de Statele Unite, adică războiul Marii Britanii şi Franţei împotriva Egiptului la Canalul de Suez în 1956, a suferit eşec sub presiunea americanilor. Tot ceşi putea permite un aliat sau un stat clientelar era să refuze completa integrare în alianţa militară, fără ca să o părăsească în fapt (ca generalul de Gaulle).

Şi totuşi, pe măsură ce era Războiului rece continua, prăpastia dintre dominaţia copleşitor militară şi, prin urmare, politică a alianţei conduse de la Washington, şi supremaţia economică a Statelor Unite, ce slăbea din ce în ce mai mult, creştea irevocabil. Balanţa economică a economiei mondiale se schimba acum dinspre Statele Unite înspre economiile europene şi cea japoneză, pe care SUA considerau că le-au salvat şi le-au reconstruit (vezi capitolul 9). Dolarii, atît de rari în 1947, curseseră din Statele Unite într-un torent crescînd, accelerat — în special în anii '60 —, aceasta fiind încercarea americanilor de a achita deficitul enorm în activitatea lor militară globală, în special războiul din Vietnam (după 1965), la fel ca şi cel mai ambiţios program de prosperitate din istoria Statelor Unite ale Americii. Dolarul, cheia de boltă a economiei mondiale postbelice planificate şi garantate de Statele Unite, a devenit mult mai slab. Sprijinit teoretic de lingoul de la Fort Knox, care deţinuse aproape trei sferturi din rezervele de aur ale lumii, în practică consta din ce în ce mai mult din valuri de hîrtie sau introducere în registre — dar, din moment ce stabilitatea dolarului era garantată de legătura sa cu cantitatea dată de aur, europenii precauţi, ultra-prevăzătorii şi cu gîndul la lingourile de aur, au preferat să schimbe hîrtia potenţial devalorizată în lingouri solide. Prin urmare aurul a curs de la Fort Knox, preţul său crescînd pe măsură ce creştea şi cererea pentru el. În anii '60, stabilitatea dolarului, şi cu aceasta a sistemului internaţional de plăţi, nu mai era bazată pe rezervele de aur ale Statelor Unite, ci pe înţelepciunea băncilor centrale europene — sub presiunea Statelor Unite — de a nu da cash în dolari pentru aur, ci să se alăture unui "Trust al Aurului" pentru a stabiliza preţul aurului pe piaţă. Nu a ţinut. În 1968, "Trustul Aurului", epuizat, s-a dizolvat. De facto, convertibilitatea dolarului s-a încheiat. A fost abandonată în august 1971, şi cu ea stabilitatea sitemului internaţional de plăţi, iar controlul exercitat de Statele Unite şi de oricare altă economie naţională s-a încheiat.

Cînd a luat sfîrşit Războiul rece, rămăsese atît de puţin din hegemonia economică a Statelor Unite, încît pînă şi hegemonia militară nu mai putea fi finanţată din resursele proprii ale ţării. Războiul din 1991 din Golful Persic, împotriva Irakului, una din cele mai mari operaţiuni militare a Statelor Unite, a fost plătit, benevol sau cu reticenţă, de celelalte ţări care

au sprijinit Washingtonul. Acesta a fost unul din rarele războaie din care o putere importantă a realizat un profit. Din fericire pentru toţi cei implicaţi, cu excepţia nefericiţilor locuitori ai Irakului, s-a încheiat în cîteva zile.

IV

Cîndva, la începutul anilor '60, Războiul rece se părea că face cîţiva paşi la-ncercare în direcţia raţionalului. Periculoşii ani din 1947 pînă la dramaticele evenimente ale războiului din Coreea (1950-'53) au trecut fără o explozie mondială. La fel trecuseră şi transformările seismice care au zguduit blocul sovietic după moartea lui Stalin (1953), în special la jumătatea anilor '50. Atît de departe de a respinge crizele sociale, ţările din Europa Occidentală au început să remarce că, de fapt, treceau printr-o eră a prosperităţii generale neaşteptate, care va fi discutată mai pe larg în capitolul următor. În jargonul tradiţional al diplomaţilor de stil vechi, situaţia se caracteriza prin "destindere". Cuvîntul a devenit acum folosit pe larg.

Apăruse mai întîi în ultimii ani ai deceniului 6, cînd Nikita Sergheevici Hruşciov şi-a stabilit, după confuziile poststaliniste, supremaţia în URSS. Excepţionalul diamant neprelucrat, care împărtăşea credinţa în reformă şi în coexistenţa paşnică şi care întîmplător a golit lagărele de concentrare ale lui Stalin, a dominat scena internaţională în următorii cîţiva ani. Probabil că era singurul copil de ţărani care a condus vreodată un stat de asemenea importanţă. Destinderea trebuia să supravieţuiască tensiunii, care părea neobişnuită pentru o perioadă de confruntări dintre gustul lui Hruşciov pentru bluf şi decizii impulsive şi politica gestică a lui John F. Kennedy (1960-'63), cel mai supraestimat preşedinte al Statelor Unite din acest secol. Cele două supraputeri au fost astfel conduse de doi operatori de risc într-o vreme cînd — este greu să ne amintim — Occidentul capitalist simţea cum pierde teren în faţa economiilor comuniste, care în anii '50 se dezvoltaseră mai repede. Oare nu demonstraseră atunci ele o superioritate tehnologică (de scurtă durată) faţă de Statele Unite, prin triumful dramatic al sateliţilor şi al cosmonauţilor sovietici? Mai mult, oare nu ieşise comunismul — spre surprinderea tuturor — triumfător tocmai atunci în Cuba, o ţară care se afla la numai cîteva zeci de mile de Florida (vezi capitolul 15)?

Şi invers, Uniunea Sovietică nu era îngrijorată de retorica ambiguă, dar adesea prea belicoasă a Washingtonului, ci de ruptura fundamentală cu

China, care acum acuza Moscova că se poartă prea frumos cu capitalismul, forţîndu-l astfel pe paşnicul Hruşciov să ia o atitudine publică mult mai lipsită de compromis faţă de Occident. În acelaşi timp, accelerarea bruscă a decolonizării şi a revoluţiei din Lumea a treia (vezi capitolele 7, 12 şi 15) părea să favorizeze Sovietele. Statele Unite, într-o atitudine nervoasă, dar încrezătoare, se confruntau astfel cu o încrezătoare, dar nervoasă Uniune Sovietică faţă de Berlin, Congo, Cuba.

De fapt, rezultatul net al acestei faze de ameninţări reciproce şi de joc de-a războiul a fost un sistem internaţional relativ stabil şi o înţelegere tacită dintre cele două puteri de a nu se speria una pe cealaltă, şi nici lumea, simbolizată prin instalarea telefonului "liniei fierbinţi", care acum (în 1963) venea să lege Casa Albă de Kremlin. Zidul Berlinului a închis în 1961 ultima graniţă nedefinită dintre Est şi Vest în Europa. Statele Unite au acceptat o Cubă comunistă în prag. Micile flăcări ale eliberării şi ale războiului de gherilă aprinse de revoluţia cubaneză în America Latină şi de valul de decolonizări din Africa nu s-au transformat în focuri strălucitoare, dar păreau că se agită (vezi capitolul 15). Kennedy a fost asasinat în 1963; Hruşciov a fost făcut pachet şi dat jos de sistemul Sovietelor, care a preferat o abordare mai puţin impetuoasă a politicii. Anii şaizeci şi începutul anilor şaptezeci au făcut, de fapt, cîţiva paşi semnificativi spre controlul şi limitarea armelor nucleare: tratate de interzicere, încercări de oprire a proliferării nucleare (acceptate de cei care deja aveau arme nucleare sau de cei care nu se aşteptau să le aibă vreodată, dar nu şi de cei care tocmai îşi construiau propriile arsenale nucleare, cum erau China, Franţa şi Israel), un Tratat de limitare a armelor strategice (SALT) între SUA şi URSS, chiar şi o înţelegere în legătură cu rachetele antibalistice ale fiecărei părţi (ABM). Mai la obiect, comerţul dintre Statele Unite şi URSS, strangulat din punct de vedere politic atîta vreme, de ambele părţi, a început să renască imediat ce s-a intrat în anii '70. Perspectivele păreau bune.

Dar nu s-au realizat. La mijlocul anilor '70 lumea a intrat în ceea ce a fost numit al doilea Război rece (vezi capitolul 15). A coincis cu schimbările de primă importanţă în economia mondială şi începerea unei perioade de crize pe termen lung, care urma să caracterizeze cele două decenii care au început în 1973 şi care au atins cota lor maximă la începutul anilor '80 (vezi capitolul 14). Oricum, la început schimbarea din climatul economic nu prea era remarcată de jucătorii care participau la jocul supraputerilor, în afară de saltul brusc al preţurilor la energie realizat de cartelul OPEC al producătorilor de petrol, printr-o lovitură reuşită, una dintre multele evoluţii care păreau că sugerează o slăbire a dominaţiei intarnaţionale a Statelor Unite. Ambele supraputeri erau mulţumite într-un mod rezonabil

de soliditatea economiilor lor. Statele Unite erau chiar mai puţin afectate de noua încetinire decît Europa; Uniunea Sovietică — care era satisfăcută de ea însăşi — simţea că totul merge bine. Leonid Brejnev, succesorul lui Hruşciov, care a fost preşedinte mai bine de douăzeci de ani, fiind exponentul perioadei numite de reformatorii sovietici "era stagnării", părea să aibă o cauză anume de optimism, nu în ultimul rînd pentru că criza petrolului din 1973 mărise de patru ori valoarea pe piaţa mondială a noilor rezerve gigantice de petrol şi gaze care fuseseră descoperite în URSS începînd cu mijlocul anilor '60.

Totuşi, lăsînd la o parte economiile, două evoluţii legate între ele par acum să schimbe balanţa supraputerilor. Prima a fost ceea ce părea o destabilizare în Statele Unite, din cauză că ţara se lansase într-un război major. Războiul din Vietnam a demoralizat şi a dezbinat naţiunea; a distrus un preşedinte american; a dus la o înfrîngere prezisă de toată lumea şi la o retragere după zece ani (1965-'75); şi, ceea ce este chiar şi mai important, a demonstrat izolarea Statelor Unite. Nici unul dintre aliaţii europeni ai Americii nu a trimis nici un contingent, nici măcar simbolic, de trupe care să lupte alături de forţele Statelor Unite. De ce au ajuns Statele Unite să se încurce într-un război dinainte pierdut, împotriva căruia au fost şi aliaţii neutri, şi chiar URSS*, este de neînţeles, putem doar admite că a fost o confuzie şi o paranoia prin care actorii principali ai Războiului rece au mers pînă la capăt.

Şi dacă războiul din Vietnam nu a fost suficient pentru a demonstra izolarea Americii, războiul de la sărbătoarea Yom Kippur din 1973 dintre Israel, care devenise aliatul cel mai apropiat al SUA în Orientul Mijlociu, şi forţele Egiptului şi ale Siriei sprijinite de sovietici au făcut-o şi mai evidentă. Pentru că, atunci cînd Israelul, aflat într-o situaţie grea, fără avioane şi muniţii, a cerut Statelor Unite să urgenteze trimiterea muniţiilor şi proviziilor, aliaţii europeni, cu o singură excepţie — ultima redută a fascismului, Portugalia —, au refuzat pînă şi să permită avioanelor americane să aterizeze în bazele aeriene ale Statelor Unite de pe pămîntul lor. (Proviziile au ajuns în Israel prin insulele Azore.) Statele Unite au considerat — nu prea vedem de ce — că erau propriile lor interese în primejdie. Într-adevăr, secretarul de stat american, Henry Kissinger (al cărui preşedinte, Richard Nixon, încerca zadarnic să se ferească de

* "Dacă vreţi, duceţi-vă şi luptaţi în junglele din Vietnam. Francezii au luptat acolo timp de şapte ani, şi pînă la urmă tot au fost nevoiţi să plece. Poate că americanii vor fi capabili să se menţină acolo pentru o perioadă mai mare de timp, dar în cele din urmă şi ei vor fi nevoiţi să plece", Hruşciov către Dean Rusk în 1961 (Beschloss, 1991, p. 649).

reproşuri), a declarat în fapt prima alertă nucleară de la criza rachetelor cubaneze, o acţiune nesinceră a operatorului său cinic şi înzestrat. Nu i-a influenţat pe aliaţii Americii, care erau acum mult mai preocupaţi de furnizările de petrol din Orientul Mijlociu care îi priveau direct, decît să ajute vreo manevră a Statelor Unite despre care Washingtonul pretindea că este de mare importanţă în lupta globală împotriva comunismului. De aceea, prin OPEC, statele arabe din zona Orientului Mijlociu au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a împiedica ajutarea Israelului prin oprirea furnizărilor de petrol şi prin ameninţarea cu embargouri petroliere. Procedînd astfel, şi-au descoperit abilitatea de a multiplica preţul mondial al ţiţeiului. Iar miniştrii de externe ai lumii nu au putut să nu remarce că atotputernicele State Unite nu au făcut sau nu au putut face nimic în legătură cu acest lucru.

Vietnamul şi Orientul Mijlociu au slăbit Statele Unite, în ciuda faptului că s-a schimbat şi balanţa globală a supraputerilor sau natura confruntărilor din diversele regiuni care au cunoscut Războiul rece. Oricum, între 1974 şi 1979 un nou val de revoluţii a zdruncinat o mare parte a globului (vezi capitolul 15). Aceasta, cea de a treia rundă a unor asemenea transformări dramatice din Scurtul secol douăzeci, a părut în fapt ca şi cum ar fi putut schimba balanţa supraputerilor departe de Statele Unite, din moment ce un număr important de regimuri din Africa, Asia sau chiar America erau atrase de partea sovietică şi chiar i-au oferit Uniunii Sovietice baze militare, în special navale. Coincidenţa acestui al treilea val al revoluţiei mondiale cu momentul eşecului public american şi cu înfrîngerea în Vietnam a produs cel de-al doilea Război rece. Dar şi coincidenţa ambelor acestor fenomene cu mulţumirea de sine şi cu optimismul Uniunii Sovietice, lui Brejnev din anii '70 l-a făcut inevitabil. Această fază a conflictului a fost purtată de o combinaţie dintre războaiele locale din Lumea a treia, duse în mod indirect de Statele Unite, care acum evitau eroarea vietnameză, nemaiangajîndu-şi propriile trupe, şi o extraordinară accelerare a cursei înarmărilor nucleare; prima componentă fiind mai puţin iraţională decît cea din urmă.

Din moment ce situaţia în Europa fusese stabilizată — nici măcar revoluţia din Portugalia din 1974 şi nici sfîrşitul regimului lui Franco în Spania nu au schimbat-o —, iar liniile fuseseră atît de clar trase, realmente cele două supraputeri îşi plasaseră obiectivele în Lumea a treia. Destinderea în Europa oferise Statelor Unite sub Nixon (1968-'74) şi Kissinger ocazia de a marca două succese de primă importanţă: expulzarea sovieticilor din Egipt şi, mult mai semnificativ, atragerea Chinei în alianţa antisovietică. Noul val de revoluţii — şi toate păreau că sînt îndreptate împotriva regimurilor conservatoare al căror apărător general era SUA — a oferit Uniunii Sovietice şansa de a relua

inițiativa. Pe măsură ce imperiul portughez din Africa (Angola, Mozambic, Guineea, Insulele Capului Verde) se prăbușea, țările africane au intrat sub regimuri comuniste, iar revoluția care l-a răsturnat pe împăratul Etiopiei s-a orientat către Răsărit; pe măsură ce marina sovietică în rapidă dezvoltare a achiziționat noi baze deosebit de importante de fiecare parte a Oceanului Indian; pe măsură ce șahul Iranului a căzut, o stare apropiată de isterie a cuprins polemica americană publică. Cum altfel ne-am putea explica punctul de vedere american, luat cu multă seriozitate în considerare la vremea respectivă, potrivit căruia intrarea trupelor sovietice în Afganistan marca primul pas către o înfruntare care ar fi atins în curînd Oceanul Indian și Golful Persic* (vezi capitolul 16).

Dar mulțumirea de sine nejustificată a sovieticilor a fost cea care a încurajat o asemenea perspectivă întunecată. Cu mult înainte ca propagandiștii americani să fi explicat, post factum, cum s-au pregătit Statele Unite să cîștige Războiul rece, regimul Brejnev începuse să dea faliment, intrînd într-un program de înarmare care ridica cheltuielile statului la o rată anuală de 4-5 % (în termeni reali) timp de douăzeci de ani după 1964. Cursa respectivă fusese fără obiectiv, în ciuda faptului că a dat Uniunii Sovietice satisfacția de a fi capabilă să pretindă că a ajuns la egalitate cu Statele Unite ale Americii în lansatoare de rachete pînă în 1971, la 25 % superioritate pînă în 1976 (a rămas mult în urma Americii la numărul de proiectile). Chiar și micul arsenal nuclear sovietic reținuse Statele Unite în timpul crizei cubaneze, deși ambele părți au fost multă vreme capabile să se reducă una pe cealaltă la grămezi de moloz. Efortul sistematic al sovieticilor de a construi o flotă prezentă pe tot cuprinsul globului pe — sau, din moment ce puterea sa de bază se afla în submarinele nucleare, sub — oceane nu era cu mult mai apreciabil în termeni strategici, dar cel puțin era înțeles ca un gest politic al unei supraputeri, care pretindea dreptul la fluturarea globală a steagului. Totuși, chiar și faptul că URSS nu mai accepta izolarea a lovit luptătorii americani ai războiului rece ca o probă pură că supremația occidentală va lua sfîrșit dacă nu se va afirma printr-un spectacol al puterii. Încrederea crescîndă care a făcut Moscova posthrușciovistă să piardă precauția în afacerile internaționale a confirmat acest fapt.

Isteria de la Washington nu era, bineînțeles, bazată pe rațiuni realiste. În termeni reali, puterea Statelor Unite, pe cît de deosebită de prestigiul Statelor Unite, rămînea în mod decisiv mai mare decît puterea Uniunii Sovietice. Iar în ceea ce privește economia și tehnologiile celor două tabere,

* Sugestia că sandiniștii din Nicaragua ar aduce un pericol militar la cîteva zile de mers cu tancul de frontiera texană a fost un alt articol, unul foarte specific, de geopolitică din atlasul școlar.

superioritatea occidentală (şi japoneză) era dincolo de calcule. Sovieticii, inflexibili şi lipsiţi de rafinament, ar fi putut prin eforturi titanice să reuşească să edifice cea mai bună economie a anilor '80 în materie de vinuri (ca să-l citäm pe Jowitt, 1991, p. 78), dar ce a avut URSS din faptul că pe la mijlocul anilor '80 producea cu 80 % mai mult oţel, de două ori mai multă fontă şi de cinci ori mai multe tractoare decît Statele Unite, cînd a eşuat în adaptarea la o economie care depindea de silicon şi software (vezi capitolul 16)? Nu exista nici o probă şi nici o probabilitate că Uniunea Sovietică dorea război (poate doar cu excepţia că dorea un război cu China); ea nu plănuia vreun atac militar împotriva Occidentului. Scenariile despre atacurile nucleare care veneau din partea luptătorilor Războiului rece din Occident la începutul anilor '80 erau o pură invenţie. De fapt, acestea aveau efect în convingerea sovieticilor că un atac nuclear al Occidentului asupra URSS era posibil, sau chiar — aşa cum s-a întîmplat în unele perioade din 1983 — iminent (Walker, 1993, capitolul 11), şi organizaseră cele mai mari mişcări pacifiste antinucleare din Europa din perioada Războiului rece, campania împotriva desfăşurării unui nou fel de rachete în Europa.

Istoricii secolului douăzeci şi unu, departe de amintirile vii ale anilor '70 şi '80, vor fi tulburaţi de aparenţa iraţionalitate a acestei explozii de febră militară, retorica apocalipsei, şi adesea bizarul comportament internaţional al guvernelor Statelor Unite, în special în primii ani ai preşedintelui Reagan (1980-'88). Ei vor fi nevoiţi să dea o apreciere exactă profunzimii acestor traume subiective ale înfrîngerii, neputinţei şi ruşinii care afectaseră societatea Statelor Unite în anii '70 şi care aveau să devină şi mai dureroase prin aparenta dezordine a preşedinţiei americane în timpul mandatului lui Richard Nixon (1968-'74), nevoit să demisioneze din cauza unui scandal, fiind urmat de doi succesori neînsemnaţi. Acestea au culminat cu episodul umilitor al diplomaţilor Statelor Unite ţinuţi ostatici în Iranul revoluţionar, cu revoluţii roşii într-o serie de mici state din America Centrală şi o a doua criză internaţională a petrolului, din cauză că OPEC a majorat încă o dată preţul.

Politica lui Ronald Reagan, ales la preşedinţie în 1980, poate fi înţeleasă numai ca o încercare de a şterge pata umilinţei prin demonstrarea supremaţiei indubitabile şi a invulnerabilităţii Statelor Unite ale Americii, dacă e nevoie prin gesturi de putere militară împotriva ţintelor fixe, aşa cum au fost invazia în mica insulă caraibiană Grenada (1983), atacul naval şi aerian asupra Libiei (1986) şi invazia şi mai masivă şi fără sens în Panama (1989). Reagan, poate tocmai din cauză că era un actor de duzină de la Hollywood, a înţeles starea poporului său şi gravitatea rănilor orgoliului propriu. La sfîrşit, traumatismul a fost vindecat numai prin colapsul final,

imprevizibil şi neaşteptat al marelui opozant, care a lăsat Statele Unite în ipostaza singurei puteri globale rămase. Chiar şi atunci, această putere căuta în războiul din Golf din 1991 împotriva Irakului o compensaţie pentru momentele îngrozitoare din 1973 şi 1979, cînd cea mai mare putere de pe pămînt nu a putut găsi un răspuns adecvat consorţiului de state slabe din Lumea a treia care ameninţau să îi oprească livrările de petrol.

Cruciada împotriva "Imperiului Răului", căreia — cel puţin în public — guvernul preşedintelui Reagan i-a acordat toată asistenţa, a fost astfel desemnată ca o terapie pentru Statele Unite mai curînd decît ca o încercare practică de a restabili balanţa mondială a puterii. În fapt, aceasta s-a întîmplat la sfîrşitul anilor '70, cînd NATO — sub un preşedinte democrat al Statelor Unite şi guverne laburiste social-democrate în Germania şi Marea Britanie — îşi începuse propria reînarmare, iar noile state de stînga din Africa fuseseră ţinute în şah de la început prin ţările sprijinite de Statele Unite, cu mult succes în Africa Centrală şi de Sud, unde Statele Unite puteau acţiona împreună cu formidabilul regim de apartheid din Republica Sud-Africană. (În aceste zone ruşii au beneficiat de inestimabilul sprijin al forţelor expediţionare din Cuba, dovezi elocvente ale angajării lui Fidel Castro în revoluţia din Lumea a treia şi, în aceeaşi măsură, ale alianţei sale cu Uniunea Sovietică.) Contribuţia lui Reagan la Războiul rece a fost de altă natură.

Aceasta a fost nu atît practică, cît ideologică — parte din reacţia occidentală la cataclismele erei de tulburări şi nesiguranţă în care lumea părea că se zbate după sfîrşitul Epocii de Aur (vezi capitolul 14). O perioadă îndelungată de guvernare centristă şi social-democrată moderată a luat sfîrşit pe măsură ce politica economică şi socială a Epocii de Aur părea că dă greş. Guvernele de dreapta, aflate într-o formă extremă de egoism în afaceri şi de *laissez-faire*, au ajuns la putere în mai multe ţări în jurul anilor '80. Printre acestea, Reagan şi extraordinara doamnă Thatcher în Marea Britanie (1979-'90) au fost cei mai proeminenţi. Pentru această nouă dreaptă, capitalismul de prosperitate, sponsorizat de stat din anii '50 şi '60, care nu a mai fost susţinut, din 1973, de succese economice, păruse totdeauna ca o subspecie a acelui socialism ("drumul spre feudalism", aşa cum l-a numit economistul şi ideologul von Hayek) pentru care URSS-ul era calificat de ei ca produsul logic obţinut în final. Războiul rece al lui Reagan a fost îndreptat nu numai împotriva "Imperiului Răului" din afară, ci şi împotriva memoriei lui Franklin D. Roosevelt acasă: împotriva sistemului de asigurări Welfare State*, la fel ca şi împotriva oricărui stat neascultător. Duşmanul său era liberalismul ("Cuvîntul L", folosit cu succes în campaniile electorale prezidenţiale) în

* Welfare State, sistemul unei ţări care caută să asigure bunăstarea tuturor cetăţenilor prin servicii sociale operate guvernamental (**n. tr.**).

aceeaşi măsură ca şi comunismul.

Din cauză că Uniunea Sovietică urma să se prăbuşească exact după ce se încheiase era lui Reagan, publiciştii americani au susţinut, bineînţeles, că aceasta urma să fie înlăturată printr-o campanie militară. Statele Unite purtaseră şi cîştigaseră Războiul rece şi îşi învinseseră inamicul totalmente. Aşa că nu trebuie să luăm în serios această versiune a cruciaţilor anilor '80. Nu există vreun semn că guvernul Statelor Unite s-a aşteptat sau a prefigurat dezmembrarea Uniunii Sovietice sau era în vreun fel pregătit pentru aceasta atunci cînd s-a întîmplat. De vreme ce spera cu certitudine să pună economia sovietică sub presiune, guvernul era (greşit) informat de către propriile servicii de securitate că Uniunea Sovietică se afla într-o formă bună şi capabilă să susţină cursa înarmărilor cu Statele Unite. La începutul anilor '80 URSS era în continuare văzută (de asemenea în mod eronat) ca fiind angajată într-o ofensivă globală plină de încredere. De fapt, însuşi preşedintele Reagan, oricare ar fi fost discursul ce i-a fost pus în faţă de către cei care i-l scriau şi indiferent de ceea ce se întîmpla în mintea lui, nu totdeauna lucidă, credea, de fapt, în coexistenţa paşnica a SUA cu URSS, dar în una care nu putea fi bazată pe un echilibru nuclear. El visa la o lume în întregime fără arme nucleare. Şi tot astfel, aşa cum a devenit limpede la întîlnirile de vîrf stranii şi agitate în întunericul subarctic din autumnala Islandă în 1986, simţea noul Secretar General al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, Mihail Gorbaciov.

Războiul rece s-a încheiat cînd una sau ambele supraputeri au recunoscut absurditatea cursei înarmărilor nucleare şi cînd una sau ambele au acceptat sinceritatea celeilalte în dorinţa de a o încheia. Era, probabil, mai uşor pentru un lider sovietic să ia această iniţiativă decît pentru cel american, deoarece Războiul rece nu fusese niciodată văzut de Moscova în termenii de cruciadă, folosiţi în mod obişnuit la Washington, poate din cauză că o opinie publică excitată nu trebuia luată în considerare. Pe de altă parte, exact din acest motiv ar fi fost mai greu pentru un lider sovietic să convingă Vestul că avea în vedere încheierea de afaceri. De aceea lumea datorează atît de mult lui Mihail Gorbaciov, care nu numai că a avut această iniţiativă, ci a şi reuşit, de unul singur, să convingă guvernul Statelor Unite şi altele din Occident că vorbea în cunoştinţă de cauză şi avea intenţii serioase. Totuşi, să nu subestimăm nici contribuţia preşedintelui Reagan, al cărui idealism nesofisticat a pătruns prin ecranul deosebit de gros al ideologilor, fanaticilor, carieriştilor, disperaţilor şi al luptătorilor profesionişti din jurul său pentru a se convinge pe sine însuşi. În scopuri practice, Războiul rece s-a încheiat la cele două întîlniri de vîrf de la Reykjavik (1986) şi Washington (1987).

Oare sfîrşitul Războiului rece a atras după sine şi sfîrşitul sistemului sovietic? Cele două fenomene sînt separate din punct de vedere istoric, deşi în mod evident legate. Tipul sovietic de socialism pretinsese că este o alternativă globală pentru sistemul capitalist mondial. Din moment ce capitalismul nu se prăbuşise, şi nici nu părea că este pe cale să se prăbuşească — deşi cineva se poate întreba ce s-ar fi putut întîmpla dacă toţi debitorii din lumea socialistă şi cei din Lumea a treia s-ar fi unit în 1981 pentru a nu-şi achita concomitent datoriile pentru împrumuturile din Occident —, perspectivele socialismului ca o alternativă mondială depindeau de abilitatea sa de a se lua la întrecere după Marea Criză şi cel de-al doilea război mondial, aşa cum s-a transformat prin revoluţia "postindustrială" a comunicaţiilor şi a tehnologiei de informaţii în anii '70. Că socialismul regresa rapid era un fapt evident deja prin 1960. Nu mai era competitiv. Iar, în măsura în care această competiţie a luat forma unei confruntări dintre două puteri politice, militare şi ideologice, inferioritatea socialismului devenea evidentă şi dezastruoasă.

Ambele supraputeri şi-au reformat şi supus economiile la eforturi foarte mari printr-o cursă a înarmărilor masivă şi exagerat de costisitoare, dar sistemul capitalist mondial putea să absoarbă datoria de trei trilioane de dolari — în mare parte pentru cheltuieli militare — în care anii '80 au cufundat Statele Unite ale Americii, pînă atunci cel mai mare stat creditor din lume. Nu exista însă nimeni care să preia povara pentru cheltuielile făcute de statul sovietic, care, în orice caz, reprezentau o proporţie mult mai mare din producţia sovietică — poate chiar un sfert — faţă de cele 7 % din produsul intern brut al Statelor Unite făcute pe la mijlocul anilor '80. Statele Unite, printr-o combinaţie dintre un noroc istoric şi politică, şi-au văzut ţările subordonate dezvoltîndu-se în economii atît de înfloritoare, încît au depăşit-o pe cea a Statelor Unite. Pînă la sfîrşitul anilor '70, Comunitatea Europeană şi Japonia erau împreună cu 60 % mai mari decît economia Statelor Unite. Pe de altă parte, aliaţii şi ţările dependente de sovietici nu mergeau deloc pe propriile picioare. Avea loc o scurgere constantă şi abundentă de miliarde de dolari din caznaua URSS. Din punct de vedere geografic şi demografic, ţările rămase în urmă, ale căror mobilizări revoluţionare sperau că Moscova ar surclasa într-o zi supremaţia globală a capitalismului, reprezentau 80 % din lume. În termeni economici, erau periferice. Iar, în ceea ce priveşte tehnologia, din cauză că superioritatea occidentală a crescut aproape exponenţial, nu exista nici o întrecere. Pe scurt, Războiul rece, încă de la început, a fost un război inegal.

Dar aceasta nu era confruntarea ostilă cu capitalismul şi nu supraputerea lui a fost cea care a subminat socialismul. A fost mai degrabă combinaţia dintre

defectele sale economice din ce în ce mai evidente şi mai păgubitoare şi dominarea economiei socialiste de către economia mondială capitalistă avansată. În măsura în care retorica Războiului rece a văzut capitalismul şi socialismul, adică "lumea liberă" şi "totalitarismul", ca două margini ale unui canion de netrecut şi a respins orice încercare de a-l trece*, cineva ar putea spune chiar că, exceptînd sinuciderea războiului nuclear, acesta garanta supravieţuirea concurentului mai slab. Căci, chiar baricadată în spatele Cortinei de Fier, pînă şi economia de comandă, planificată ineficace din centru, era viabilă — poate că alunecînd încet, dar sub nici o formă părînd că se prăbuşeşte în scurt timp**.

Ceea ce a făcut socialismul vulnerabil a fost interacţiunea din anii '60 încoace dintre economia de tip sovietic cu economia mondială capitalistă, cînd liderii socialişti din anii '70 au hotărît să exploateze resursele care le stăteau la dispoziţie pe piaţa mondială (preţurile la petrol, împrumuturi uşoare etc.), în loc să se confrunte cu grava problemă a reformării sistemului lor economic, astfel începînd să-şi sape singuri groapa (vezi capitolul 16). Paradoxul Războiului Rece a fost că ceea ce a învins şi pînă la urmă a destrămat Uniunea Sovietică a fost nu confruntarea, ci destinderea.

Dar, într-o privinţă, extremiştii de la Washington ai Războiului Rece nu greşiseră totalmente. Adevăratul Război Rece, aşa cum putem vedea cu uşurinţă privind retrospectiv, s-a încheiat la întîlnirea de vîrf de la Washington din 1987, dar nu a putut fi recunoscut pe plan universal ca fiind sfîrşit pînă cînd URSS nu a încetat în mod vizibil să fie o supraputere, mai bine zis orice fel de putere. Patruzeci de ani de teamă şi suspiciune nu puteau fi uşor uitaţi. Roţile maşinii de război s-au învîrtit de ambele părţi. Serviciile secrete care aveau paranoia profesională au continuat să suspecteze orice mişcare de cealaltă parte. Prăbuşirea imperiului sovietic în 1989, dezintegrarea şi dizolvarea Uniunii Sovietice în 1989-91, aceştia sînt factorii care au făcut imposibil să se pretindă că nimic nu s-a schimbat.

V

Dar ce s-a schimbat, cu exactitate? Războiul rece schimbase situaţia internaţională sub trei aspecte. În primul rînd, el eliminase în totalitate

* Conform folosirii americane a termenului "finlandizare" ca un termen de abuz.

** Pentru a lua cazul extrem, mica republică muntoasă comunistă Albania era săracă şi înapoiată, dar viabilă încă timp de treizeci de ani, cît a navigat în afara lumii. Numai cînd zidurile care o apărau de economia mondială au fost rase de pe faţa pămîntului, s-a prăbuşit într-o grămadă de dărîmături economice.

sau umbrise toate conflictele care modelaseră politica mondială înainte de cel de-al doilea război mondial. Unele dispăruseră din cauză că imperiile din era imperială dispăruseră, iar cu ele rivalităţile dintre puterile coloniale în legătură cu teritoriile subordonate lor. Altele au dispărut din cauză că toate "marile puteri", cu excepţia a două, au retrogradat în liga a doua sau chiar a treia a politicii mondiale, iar relaţiile lor una cu cealaltă nu mai erau autonome, sau chiar de un interes mai mult decît local. Franţa şi Germania (Occidentală) îngropaseră după 1947 vechea secure nu pentru că acest conflict franco-german fusese aplanat — guvernele franceze se gîndeau tot timpul la el —, ci din cauză că ambele erau membre în lagărul Statelor Unite, iar hegemonia Washingtonului asupra Europei Occidentale nu ar fi permis Germaniei să iasă din atenţia sa. Chiar şi aşa, este uimitor cît de rapid preocuparea majoră a statelor, după marile războaie, s-a schimbat, şi anume preocuparea învingătorilor în legătură cu planurile învinşilor de recuperare a teritoriilor pierdute. Puţini erau preocupaţi în Occident la modul serios de întoarcerea spectaculoasă la statutul de mare putere a Germaniei Occidentale şi a Japoniei înarmate, deşi nu cu arme nucleare, atîta vreme cît ambele erau, realmente, membre subordonate ale alianţei Statelor Unite. Chiar şi URSS şi aliaţii săi, deşi au indicat asupra pericolului german, a cărui experienţă amară o aveau, au făcut acest lucru pentru propagandă mai curînd decît dintr-o teamă reală. Moscova nu se temea de forţele armate germane, ci de rachetele NATO de pe pămîntul german. Dar după Războiul rece alte conflicte de putere puteau să apară.

În al doilea rînd, Războiul rece îngheţase situaţia internaţională, stabilizînd astfel o stare precară şi provizorie. Germania era cel mai elocvent exemplu. Timp de patruzeci şi şase de ani a rămas divizată — cel puţin pentru lungi perioade — în patru sectoare: Vestul, care a devenit în 1949 Republică Federală; mijlocul, care a devenit în 1954 Republica Democrată Germană; şi Estul, dincolo de linia Oder-Neisse, care a expulzat majoritatea germanilor şi a devenit părţi din Polonia şi URSS. Sfîrşitul Războiului rece şi dezintegrarea URSS au reunit cele două sectoare vestice şi au lăsat părţile Prusiei de Est anexate de sovietici desprinse şi izolate, separate de restul Rusiei de acum independentul stat al Lituaniei. I-a lăsat pe polonezi cu promisiunile germane de a accepta frontierele din 1945. Cu excepţia Europei, Războiul rece nu a fost o eră cînd lupta a fost uitată. Abia dacă a existat un an între 1948 şi 1989 fără un conflic armat serios pe undeva prin lume. Toate însă au fost controlate sau înăbuşite, de teama că ar putea provoca un război deschis — adică nuclear — între supraputeri. Pretenţiile Irakului împotriva Kuweitului — protectoratul englez micuţ şi

bogat în petrol, din vîrful Golfului Persic, independent din 1961 — erau foarte vechi. Nu au condus la un război pînă cînd Golful Persic nu a încetat să fie un punct de conflict aproape permanent în confruntarea supraputerilor. Înainte de 1989 este cert că Uniunea Sovietică, care era furnizorul principal de arme pentru Irak, ar fi condamnat cu vehemenţă orice aventură a Bagdadului în această zonă.

Politica internă a statelor nu a fost, desigur, îngheţată în acelaşi mod — cu excepţia locurilor unde asemenea schimbări ar fi determinat gradul de supunere a unui stat faţă de o supraputere. Statele Unite nu erau mai dispuse să tolereze comuniştii sau simpatizanţii lor în funcţiile de stat în Italia, Chile sau Guatemala decît era URSS pregătit să renunţe la dreptul său de a trimite trupe în statele frăţeşti cu guverne disidente, ca Ungaria şi Cehoslovacia. Este adevărat că URSS-ul a tolerat mult mai puţin varietatea în cadrul regimurilor sale prieteneşti şi satelite, dar, pe de altă parte, capacitatea sa de a se afirma în cadrul lor era mult mai mică. Chiar înainte de 1970 pierduse controlul total asupra Iugoslaviei, Albaniei şi Chinei; era nevoită să tolereze individualismul liderilor Cubei sau al României; şi, în ceea ce priveşte ţările din Lumea a treia cărora le furniza arme şi cu care împărţea ostilitatea faţă de imperialismul american, lăsînd la o parte comunitatea de interese, nu mai avea asupra lor nici un control. Abia dacă vreuna dintre ele mai tolera existenţa legală a partidelor comuniste locale. Totuşi, combinaţia dintre putere, influenţă politică, mituire şi logica bi-polarităţii şi a antiimperialismului a menţinut divizările din lume mai mult sau mai puţin stabile. Cu excepţia Chinei, nici un stat important nu şi-a schimbat apartenenţa la una din tabere, şi asta graţie revoluţiei, pe care supraputerile nu ar fi putut să o prevină, aşa cum Statele Unite au descoperit în anii '70. Chiar şi acei aliaţi ai Statelor Unite care şi-au aflat politica din ce în ce mai mult constrînsă de alianţa respectivă, aşa cum au fost guvernele germane de după 1969 în problema Ospolitik, nu s-au retras dintr-o aliniere din ce în ce mai tulburătoare. Entităţi neputincioase din punct de vedere politic, instabile şi fără posibilitatea de a se apăra, incapabile de supravieţuire într-o junglă internaţională reală — regiunea dintre Marea Roşie şi Golful Persic era plină de acest fel de entităţi — au rămas într-o oarecare stare de funcţionare. Umbra ciupercii atomice a garantat supravieţuirea nu a democraţiilor liberale din Europa de Vest, ci a regimurilor precum cele din Arabia Saudită şi Kuweit. Războiul rece a fost timpul în care statele mici au dus-o cel mai bine — aşa cum după Războiul rece diferenţa dintre problemele rezolvate şi cele nerezolvate a devenit evidentă.

În al treilea rînd, Războiul rece umpluse lumea cu arme. Acesta era

rezultatul firesc al celor patruzeci de ani în care cele mai importante state industriale s-au întrecut în cursa înarmărilor, pregătindu-se pentru un război care ar fi putut izbucni în orice moment; patruzeci de ani de întrecere a supraputerilor ca să-şi cîştige prieteni şi oameni cu influenţă prin distribuirea armelor pe tot globul, ca să nu mai amintim de patruzeci de ani de strategie de război "de joasă intensitate", cu izbucniri ocazionale de conflicte majore. Economiile s-au militarizat în mare măsură, construindu-şi complexe militar-industriale enorme şi de mare influenţă şi urmărind scopul de a-şi vinde produsele peste graniţă, chiar dacă faptul ar fi servit numai la consolarea guvernelor respective cu dovada că nu numai înghiţeau bugete militare astronomice şi economic neproductive care le menţinea în acţiune. Moda, fără precedent, pentru guvernele militare (vezi capitolul 12) a furnizat o piaţă recunoscătoare, alimentată nu numai prin generozitatea supraputerilor, ci — de la revoluţia preţurilor la petrol — şi prin veniturile locale înmulţite dincolo de imaginaţia primilor sultani şi şeihi din Lumea a treia. Toată lumea exporta arme. Economiile socialiste şi unele state capitaliste în declin, ca Marea Britanie, nu prea aveau ce exporta pe piaţa mondială. Comerţul cu moartea nu consta numai în porţii mari de arme grele pe care numai guvernele şi le puteau permite. O epocă de război de gherilă şi de terorism a dezvoltat şi o mare cerere de dispozitive uşoare, portabile şi adecvate pentru scopul de distrugere, iar lumea interlopă a oraşelor secolului douăzeci putea oferi o piaţă mai civilă pentru asemenea produse. În asemenea medii mitraliera Uzi (Israel), arma automată Kalaşnikov (Rusia) şi explozivul Semtex (Cehoslovacia) au devenit nume familiare.

Astfel, Războiul rece s-a autoprelungit. Micile războaie care cîndva pregătiseră clienţii unei supraputeri împotriva celeilalte au continuat şi după ce vechiul conflict s-a încheiat pe o bază locală, împotrivindu-se celor care le lansaseră şi care acum doreau să le încheie. Rebelii din UNITA din Angola au continuat să activeze împotriva guvernului, deşi africanii din sudul Africii şi cubanezii se retrăseseră din nefericita ţară şi deşi SUA şi Naţiunile Unite recunoscuseră cealaltă parte. Somalia, înarmată mai întîi de către ruşi atunci cînd împăratul Etiopiei era de partea Statelor Unite, apoi de către Statele Unite, cînd Etiopia revoluţionară s-a întors cu faţa spre Moscova, a intrat în lumea de după Războiul rece ca un teritoriu lovit de foamete, care ducea un război anarhic între clanuri, lipsit de orice în afară de o furnizare aproape nelimitată de arme, muniţii şi transport militar. SUA şi ONU s-au mobilizat pentru a aduce alimente şi pace. Acest lucru s-a dovedit mai anevoios decît furnizarea armelor. În Afganistan, Statele Unite distribuiseră rachete şi lansatoare portative "Stinger", de mînă, calculînd,

în mod corect, că gherilele tribale anticomuniste vor învinge sovieticii în aer. Cînd ruşii s-au retras, războiul a continuat de parcă nimic nu s-ar fi schimbat, cu excepţia faptului că, în absenţa avioanelor, membrii triburilor puteau acum să vîndă profitabil "Stinger"-uri pe piaţa internaţională de arme. În disperare, Statele Unite s-au oferit să le răscumpere cu 100 000 de dolari bucata, cu o spectaculoasă lipsă de succes (International Herald Tribune, p. 24, 5/7/93; Republica 6/4/94). Aşa cum exclama ucenicul vrăjitoarei lui Goethe: "Die ich rief die Geister, werd ich nun nicht los".

Sfîrşitul Războiului rece dintr-o dată a înlăturat reazemul, pe care se sprijinea structura internaţională şi, într-o măsură care nu este încă apreciată aşa cum se cuvine, structurile sistemelor politice interne ale lumii. Ceea ce a rămas a fost o lume în dezordine şi descompunere, din cauza că nu mai exista nimic care ar fi putut înlocui ceea ce s-a pierdut. Ideea, pe timp scurt întreţinută de un vorbitor american, că vechea ordine bi-polară putea fi înlocuită printr-o "nouă ordine mondială" bazată pe singura supraputere rămasă în acţiune şi care, prin urmare, părea mai puternică decît fusese vreodată, s-a dovedit a fi nerealistă. Nu mai putea exista o întoarcere la lumea de dinainte de Războiul rece, din cauză că s-au schimbat prea multe, şi prea multe au dispărut. Toate graniţele marcate cîndva, toate hărţile trebuiau schimbate. În 1947 Statele Unite recunoscuseră necesitatea unui proiect gigantic imediat pentru refacerea economiilor vest-europene, din cauză că presupusul pericol pentru aceste economii — comunismul şi URSS — era definit cu uşurinţă. Consecinţele politice şi economice ale prăbuşirii Uniunii Sovietice şi ale Europei de Est erau chiar şi mai dramatice decît tulburările din Europa Occidentală şi s-ar fi dovedit chiar şi mai greu de depăşit. Erau destul de previzibile la sfîrşitul anilor '80 şi chiar vizibile — dar nici una dintre economiile prospere ale capitalismului nu a tratat această criză iminentă ca pe o urgenţă globală care necesita o acţiune imediată şi radicală, din cauză că urmările sale politice nu erau specificate atît de uşor. Cu excepţia Germaniei Occidentale, ele au reacţionat încet — şi chiar nici germanii nu au înţeles clar situaţia şi au subestimat natura unificării ţării lor, aşa cum urma ulterior să demonstreze dificultăţile provocate de anexarea fostei Germanii Democrate.

Consecinţele sfîrşitului Războiului rece probabil că ar fi fost enorme în orice caz, chiar dacă nu ar fi coincis cu o criză majoră în economia mondială a capitalismului şi cu criza finală a Uniunii Sovietice şi a sistemului său. Dar, din moment ce istoria este ceea ce s-a întîmplat, iar nu ceea ce s-ar fi putut întîmpla dacă lucrurile ar fi mers altfel, noi nu putem lua în considerare posibilitatea altor scenarii. Sfîrşitul Războiului rece s-a dovedit

că nu este sfîrşitul unui conflict internaţional, ci sfîrşitul unei ere nu numai pentru Est, ci şi pentru întreaga lume. Există momente istorice care pot fi recunoscute, chiar şi de către contemporani, ca semne ale sfîritului unei epoci. Anii din jurul lui 1990 au constituit cu certitudine o astfel de cotitură radicală a secolului. Dar, în timp ce fiecare a putut vedea că vechiul se sfîrşea, exista o totală nesiguranţă în legătură cu natura perspectivelor noului.

Numai un singur lucru părea ferm şi ireversibil printre aceste incertitudini: schimbările extraordinare, fără precedent şi fundamentale pe care economia mondială şi, prin urmare, societăţile omeneşti le traversaseră în perioada Războiului rece. Acestea vor ocupa, sau ar trebui să ocupe, un loc mult mai important în cărţile de istorie ale mileniului trei decît războiul din Coreea, crizele de la Berlin şi din Cuba sau rachetele Cruise. La aceste transformări trebuie să revenim acum.

Capitolul nouă

Anii de aur

În ultimii patruzeci de ani Modena a trăit cu adevărat marele salt înainte. Era dintre unificarea Italiei şi momentul acela a fost o lungă eră de aşteptare, sau de modificări lente şi intermitente, după care transformarea s-a accelerat pînă la viteza fulgerului. Oamenii au ajuns să se bucure acum de un nivel de viaţă care înainte era rezervat unei elite foarte restrînse la număr.

G. Muzzioli (1993, p. 323)

Nici un om înfometat nu poate fi convins să-şi folosească ultimul dolar pentru altceva în afară de mîncare. Dar o persoană bine hrănită, bine îmbrăcată, cu un acoperiş deasupra capului, şi mai ales bine intenţionată poate fi convinsă să aleagă între un aparat electric de ras şi o periuţă de dinţi electrică. Alături de preţuri şi costuri, cererea consumatorului devine subiect de management.

J. K. Galbraith, The New Industrial State (1967, p. 24)

I

Majoritatea oamenilor acţionează ca istoricii: ei recunosc natura experienţei lor numai retrospectiv. În decursul anilor '50 mulţi oameni, în special din ţările "dezvoltate" din ce în ce mai prospere, au devenit conştienţi că vremurile s-au îmbunătăţit foarte mult, în special în cazul cînd memoria lor ajungea înapoi, în anii de dinaintea celui de-al doilea război mondial. Un prim-ministru britanic conservator a luptat şi a cîştigat alegerile generale din 1959 cu lozinca "Niciodată nu aţi dus-o atît de bine", care, de altfel, era fără îndoială corectă. Şi totuşi pînă nu se terminase marele boom economic, în agitaţii ani şaptezeci, şi în preajma traumatizanţilor ani optzeci, observatorii — în mare parte economişti — încă nu au început să-şi dea seama că lumea, în special cea a capitalismului dezvoltat, trecuse printr-o fază excepţională a istoriei sale; ei îi căutau un

nume care s-o caracterizeze: "cei treizeci de ani glorioşi" ai francezilor (*les trente glorieuses*); sfertul de secol al Epocii de Aur al anglo-americanilor (Marglin şi Schor, 1990). Aurul a strălucit mai tare faţă de cadrul insipid sau întunecat al deceniilor de criză ulterioară.

Există mai multe motive pentru recunoaşterea naturii excepţionale a acestei perioade cu o durată atît de mare. Pentru Statele Unite, care au dominat economia mondială după cel de-al doilea război mondial, ea nu a fost atît de revoluţionară. A continuat doar expansiunea din anii de război care, aşa cum am văzut, au fost extraordinar de blînzi cu această ţară. SUA nu au suferit pagube, iar produsul naţional brut al ei a crescut cu două treimi (Van der Wee, 1987, p. 30) şi a încheiat războiul avînd aproape două treimi din producţia industrială a lumii. În plus, tocmai din cauza mărimii şi a avansului economiei Statelor Unite, performanţa sa din timpul *Anilor de Aur* nu a fost atît de impresionantă ca rata creşterii altor ţări, care au avut o bază mult mai mică. Între 1950 şi 1973 SUA au crescut mult mai încet decît orice altă ţară industrială, cu excepţia Marii Britanii, şi, ceea ce este şi mai interesant, această creştere nu a fost mai mare decît în perioadele dinamice anterioare din istoria sa. În toate celelalte ţări industriale, inclusiv greoaia Marea Britanie, Epoca de Aur a depăşit toate recordurile anterioare (Maddison, 1987, p. 650). De fapt, pentru Statele Unite acesta a fost, din punct de vedere economic şi tehnologic, un timp mai curînd al unei relative retrageri decît al unei înaintări. Prăpastia, la capitolul productivitate, dintre Statele Unite şi celelalte ţări s-a micşorat, şi dacă în 1950 prima se bucura de o bogăţie naţională (produsul intern brut) pe cap de locuitor dublu decît cel al Franţei sau Germaniei, de peste cinci ori mai mare decît cel al Japoniei şi mai mult de jumătate mai mare decît cel al Marii Britanii, celelalte state veneau repede din urmă şi au continuat s-o facă şi în anii '70 şi '80.

Recuperarea de după război era prioritatea numărul unu pentru ţările europene şi pentru Japonia; în perioada primilor ani de după 1945 acestea şi-au apreciat succesele pur şi simplu prin cît de aproape ajunseseră la ţintă prin referirea la trecut, şi nu la viitor. În statele necomuniste recuperarea însemna de asemenea situarea fricii de revoluţie socială şi înaintarea comunistă, precum şi a moştenirii războiului şi a rezistenţei în spatele lor. În vreme ce majoritatea ţărilor (altele decît Germania şi Japonia) erau la nivelurile atinse în perioadele lor antebelice cam prin 1950, Războiul rece timpuriu şi persistenţa partidelor comuniste puternice în Franţa şi Italia au moderat euforia. În orice caz, beneficiile materiale ale creşterii au necesitat ceva timp pentru a se face simţite. În Marea Britanie nu s-a întîmplat nimic pînă la mijlocul anilor '50 — abia atunci au devenit vizibile.

Nici un politician înainte de această perioadă nu ar fi putut cîştiga alegerile cu sloganul lui Harold Macmillan. Chiar şi într-o regiune atît de prosperă cum a fost Emilia-Romagna din Italia, beneficiile "societăţii prospere" nu au devenit generale pînă în anii '60 (Franţa, Muzzioli, 1984, p. 327-329). De altfel, arma secretă a unei societăţi cu bogăţie populară, adică folosirea completă a forţei de muncă, nu a devenit generală pînă în anii '60, cînd rata şomajului în Europa Occidentală a scăzut la 1,5 %. În anii '50 Italia încă mai avea 8 % şomeri. Pe scurt, pînă în anii '60 Europa nu putea să se considere în anii săi de extraordinară prosperitate. Cam atunci, într-adevăr, unii observatori au presupus că, într-un fel, totul în economie va merge mereu în sus. "Nu există nici un motiv să ne îndoim că trăsăturile fundamentale ale creşterii de la începutul şi mijlocul anilor '70 vor continua în mare parte ca în anii '60", scria un raport al Naţiunilor Unite în 1972. "Nici o influenţă specială care să poată schimba brusc economiile europene nu putea fi acum întrezărită". Clubul economiilor industriale capitaliste avansate, OECD (Organizaţia pentru Cooperare Economică şi Dezvoltare) îşi revizuia previziunile pentru creşterea viitoare pe măsură ce anii '60 treceau. Pe la începutul anilor '70 se aşteptau să fie ("în medie") de peste 5 % (Glyn, Hughes, Lipietz, Singh, 1990, p. 39). Dar nu a fost să fie aşa.

Acum este evident că Epoca de Aur a aparţinut în special ţărilor capitaliste dezvoltate, care, de-a lungul acestor decenii, au reprezentat aproape trei sferturi din producţia mondială şi peste 80 % din exporturile de produse (OECD, Impact, 1979, p. 18-19). Un motiv în plus pentru care specificitatea erei a fost treptat recunoscută a fost acela că în anii '50 avîntul economic părea aproape mondial şi independent de regimurile economice. Într-adevăr, la început se părea că partea socialistă a lumii, care se extinsese de curînd, avea avantaj. Rata de creştere a Uniunii Sovietice din anii '50 era mai rapidă decît a oricărei ţări occidentale, iar economiile din Europa de Est au crescut aproape la fel de rapid — mai repede în ţările pînă atunci rămase în urmă şi puţin mai încet în cele deja industrializate sau parţial industrializate. Totuşi, Germania comunistă a rămas în urma necomunistei Germanii Federale. Chiar dacă blocul răsăritean din Europa a pierdut pasul în anii '60, produsul său intern brut pe cap de locuitor per totalul Epocii de Aur a crescut mai repede (doar în cazul URSS, mai încet) decît cele din ţările industriale capitaliste (IMF, 1990, p. 65). Totuşi, prin anii '60 devenise clar faptul următor: capitalismul îşi croia drum înainte mai repede decît socialismul.

Cu toate acestea, Epoca de Aur era un fenomen mondial, chiar dacă prosperitatea generală nu a fost niciodată la îndemîna majorităţii populaţiei

lumii, mai ales a celor care trăiau în ţări pentru a căror sărăcie şi rămînere în urmă experţii Naţiunilor Unite încercau să găsească eufemisme diplomatice. În ciuda faptului că populaţia din Lumea a treia a crescut într-un ritm spectaculos — numărul africanilor, asiaticilor din Extremul Orient şi al celor din Sudul Asiei în cei treizeci şi cinci de ani de după 1950 s-a dublat, ba chiar şi mai mult, numărul americanilor din zona Americii Latine a crescut şi mai mult decît atît (World Resources, 1986, p. 11). În anii '70 şi '80 au devenit din ce în ce mai obişnuite foametea în imaginea clasică a acesteia, copilul distrofic cu aspect exotic pe care îl vede pe ecranul televizorului, după cină, fiecare privitor din Occident. În timpul deceniilor de aur, nu a existat foamete în masă, în afară doar cînd aceasta a rezultat dintr-un război sau din vreo nebunie politică (vezi exemplul Chinei, capitolul 16). Într-adevăr, pe măsură ce populaţia s-a înmulţit, longevitatea medie a crescut cu şapte ani — iar dacă vom compara sfîrşitul anilor '30 cu sfîrşitul anilor '60, chiar cu şaptesprezece ani (Morawetz, 1977, p. 48). Aceasta înseamnă că producţia alimentară a crescut mai repede decît populaţia, aşa cum s-a întîmplat şi în lumea dezvoltată şi în toate zonele din lumea neindustrială. În anii '50 a crescut cu mai mult de 1 % pe an pe cap de locuitor în fiecare regiune din "ţările în curs de dezvoltare", cu excepţia Americii Latine, deşi chiar şi acolo a crescut. În anii '60 tot a mai crescut în toate zonele lumii neindustriale, dar (din nou cu excepţia Americii Latine dinaintea războiului) foarte puţin. Cu toate acestea, producţia agricolă a lumii sărace în anii '50 şi '60 a crescut mai repede decît în lumea dezvoltată.

În anii '70 decalajul dintre diferite părţi ale lumii sărace a făcut ca asemenea cifre să pară inutile. Pînă atunci unele regiuni, aşa cum sînt Orientul Îndepărtat şi America Latină, erau cu mult înainte la rata de creştere a populaţiei, în vreme ce Africa rămînea în urmă cu mai mult de 1 % pe an. În anii '80 producţia agricolă a lumii sărace pe cap de locuitor nu a crescut deloc, în afară de Asia de Sud şi de Est (dar chiar aici unele ţări — Bangladesh, Sri Lanka, Filipine — au produs mai puţin pe cap de locuitor decît în anii '70). Unele regiuni au rămas mult în urmă faţă de nivelul lor din anii '70 sau chiar au continuat să scadă, în special Africa, America Centrală şi Orientul Apropiat asiatic (Van der Wee, 1987, p. 106; FAO, The State of Food, 1989, Anexă, Tabelul 2, p. 113-115).

Între timp, problema lumii dezvoltate a fost că ea producea atît de multă hrană, încît nu ştia ce să facă cu ea, de aceea în anii '80 a decis să producă mai puţin sau (aşa cum s-a întîmplat în Comunitatea Europeană) să arunce pe piaţă "munţi de unt" şi "lacuri de lapte", distrugîndu-i astfel pe producătorii din ţările sărace. A devenit mai ieftin să cumperi brînză

olandeză din insulele Caraibilor decît din Olanda. În mod curios, contrastul dintre surplusurile de alimente, pe de o parte, şi lumea înfometată, pe de alta, care scandalizase lumea în timpul Marii Crize din anii '30, a provocat mai puţine comentarii spre sfîrşitul secolului douăzeci. Era un aspect al divergenţei crescînde dintre lumea bogată şi cea săracă, ce devenea evidentă începînd cu anii '60 din ce în ce mai mult.

Lumea industrială era, desigur, în extindere peste tot: în regiunile capitaliste şi în cele socialiste, cît şi în Lumea a treia. În vechiul Occident existau exemple dramatice ale revoluţiei industriale, cum s-a întîmplat cu Spania şi Finlanda. În lumea "socialismului existent cu adevărat" (vezi capitolul 13) ţări eminamente agrare precum Bulgaria şi România au realizat sectoare industriale masive. În Lumea a treia cea mai spectaculoasă dezvoltare a aşa-numitelor "ţări în curs de industrializare" (NIC) a apărut după Epoca de Aur, dar peste tot numărul ţărilor care depindeau în primul rînd de agricultură, cel puţin pentru finanţarea importurilor lor, s-a micşorat mult. Pe la sfîrşitul anilor '80 doar vreo cincisprezece state au plătit jumătate din importurile lor sau ceva mai mult din exporturile agricole. Cu excepţia Noii Zeelande, toate se aflau în Africa sub-sahariană şi în America Latină (FAO, The State of Food, 1989, Anexă, Tabelul 11, p. 149-151).

Economia mondială creştea astfel într-un ritm susţinut. Prin anii '60 era limpede că nu se mai întîmplase niciodată ceva asemănător. Producţia mondială a fabricilor s-a mărit de patru ori între începutul anilor '50 şi începutul anilor '70 şi, ceea ce este şi mai impresionant, comerţul mondial în produse finite a crescut de zece ori. Aşa cum am văzut, producţia agricolă mondială de asemenea a ţîşnit şi ea, chiar dacă nu atît de spectaculos. A făcut acest lucru nu atît prin cultivarea a noi terenuri (aşa cum se întîmplase atît de des în trecut), ci mai degrabă prin creşterea productivităţii. Producţia de grîne la hectar aproape că s-a dublat între 1950-'52 şi 1980-'82, iar în America de Nord, Europa Occidentală şi Asia de Est şi mai mult decît atît. Între timp, producţiile de peşte şi-au triplat volumul înainte de a scădea din nou (World Resources, 1986, p. 47, 142).

Un produs secundar al acestei explozii extraordinare a fost pînă acum abia remarcat, deşi, retrospectiv, chiar şi atunci părea ameninţător: poluarea şi deteriorarea ecologică. În timpul Epocii de Aur această chestiune a atras prea puţin atenţia, cu excepţia entuziaştilor pentru viaţa în sălbătăcie şi a altor protectori ai raritătilor umane şi naturale, din cauza ideologiei dominante a progresului care a emis o lozincă de tipul: dominaţia crescîndă a omului asupra naturii înseamnă măsura exactă a progresului omenirii. Industrializarea în ţările socialiste a fost din acest motiv în mod cu totul

special oarbă la consecinţele ecologice ale masivei construcţii a unui sitem industrial mai degrabă arhaic bazat pe fier şi fum. Chiar şi în Occident, vechiul motto al omului de afaceri din secolul al nouăsprezecelea: "Unde este murdărie, sînt şi bani" (adică poluarea înseamnă bani), era convingător încă în special pentru constructorii de drumuri şi pentru "dezvoltatorii" de proprietăţi de terenuri, care au redescoperit profiturile extraorrdinare ce pot fi obţinute într-o eră a boom-ului secular prin speculaţii care nu pot da greş. Tot ce trebuiau să facă era să aştepte creşterea valorii privind amplasarea construcţiei. O singură clădire bine situată făcea un om multimilionar practic fără cheltuieli suplimentare, din moment ce acesta putea împrumuta pe contul viitoarei construcţii şi să împrumute şi mai mult pe măsură ce valoarea acesteia (construită sau neconstruită, ocupată sau nu) continua să crească. În cele din urmă, ca de obicei, acest fapt a dus la un crah financiar — Epoca de Aur s-a încheiat ca şi exploziile economice anterioare printr-un colaps al construcţiilor şi al băncilor —, dar pînă atunci centrele oraşelor mari şi mici au fost tăiate şi "dezvoltate" de-a lungul şi de-a latul lumii, incidental distrugînd oraşe cu catedrale medievale precum Worcester în Marea Britanie sau capitale coloniale spaniole ca Lima în Perú. Din cauză că autorităţile din Orient şi din Occident au descoperit faptul că locuinţele publice pot fi construite repede şi ieftin prin umplerea periferiilor oraşelor cu apartamente în blocuri identice şi oribile, anii '60 vor fi, probabil, consideraţi ca deceniul cel mai dezastruos din istoria urbanizării.

Pe măsură ce rezultatele poluării din secolul al nouăsprezecelea generau tehnologii ecologice şi formau conştiinţa ecologică a secolului douăzeci, îngrijorările pentru mediul înconjurător dispăreau, lăsînd locul unei automulţumiri deseori neîntemeiate. Simpla interzicere a arderii cărbunelui din 1953 nu a desfiinţat oare, dintr-o dată, negura atît de cunoscută graţie romanelor lui Charles Dickens, care periodic acoperea Londra? Şi oare, peste cîţiva ani, nu înotau din nou somonii în cîndva mortul rîu Tamisa? Fabrici mai mici, mai curate, mai liniştite erau împrăştiate prin provincie în locul fabricilor vaste şi producătoare de fum care însemnaseră înainte "industrie". Aeroporturile au înlocuit gările feroviare. Pe măsură ce provincia s-a golit, oamenii, sau cel puţin oamenii din clasele de mijloc care se mutau înapoi în satele şi fermele abandonate, s-au putut simţi mai aproape decît oricînd de natură.

Şi totuşi, nu putem nega că urmările activităţilor omeneşti asupra naturii, în special urbane şi industriale, dar şi — în cele din urmă s-a ajuns şi aici — agrare, au crescut nespus începînd cu mijlocul secolului. Acest lucru se datora în mare parte creşterii enorme a folosirii combustibilului

fosil (cărbune, gaze naturale etc.) a cărui ardere îi îngrijora enorm pe futuriştii de la mijlocul secolului nouăsprezece încoace. Consumul total de energie a sporit — de fapt s-a triplat în Statele Unite între 1950 şi 1973 (Rostow, 1978, p. 256; Tabelul III, p. 58) —, lucru care nu ne bucură deloc. Unul dintre motivele din care Epoca de Aur a fost într-adevăr de aur e că preţul unui baril de petrol din Arabia Saudită abia de ajungea la 2 dolari pe parcursul întregii perioade 1950-1973, făcînd astfel energia ridicol de ieftină şi ajungînd cu timpul şi mai ieftină. Culmea ironiei este că, numai după 1973, atunci cînd cartelul producătorilor de petrol OPEC a decis, în sfîrşit să încerce ceea ce traficul ar suporta (vezi capitolul 16), ecologiştii au notat cu gravitate efectele exploziei respective în traficul care ţinea de petrol, ce întuneca deja cerul deasupra marilor oraşe din ţările motorizate, în special americane. Smogul a fost preocuparea imediată din motive lesne de înţeles. Oricum, eliberările de bioxid de carbon care încălzesc atmosfera aproape s-au triplat între 1950 şi 1973, adică, concentraţia acestui gaz din atmosferă a crescut doar cu puţin peste 1 % pe an (World Resources, Tabelul II.1, p. 318; II.4, p. 319; V. Smill, 1990, p. 4, fig. 2). Producţia de clorofluorcarbon, substanţă care afectează stratul de ozon al atmosferei, a crescut enorm. La sfîrşitul războiului abia de erau folosite, pe cînd prin 1974 peste 300 000 tone de primul compus şi peste 400 000 tone de celălalt erau eliberate în atmosferă în fiecare an (World Resources, Tabelul II.3, p. 319). Ţările bogate din Occident au produs, fireşte, partea leului din această poluare, deşi industrializarea neobişnuit de murdară a URSS a produs aproape tot atîta bioxid de carbon cît cea din Statele Unite — aproape de cinci ori în 1985 faţă de 1950. (Pe cap de locuitor, desigur, Statele Unite au luat-o cu mult înainte.) Numai Marea Britanie a scăzut în fapt cantitatea emisă pe cap de locuitor în această perioadă (Smil, 1990, Tabelul I, p. 14).

II

Iniţial, această explozie uluitoare a economiei părea o versiune gigantică a ceea ce fusese înainte, adică o globalizare a stării din Statele Unite de dinainte de 1945, această ţară fiind luată ca model pentru o societate industrială. Într-o oarecare măsură, aşa a şi fost. Epoca automobilului sosise de multă vreme în America de Nord, după război a venit şi în Europa, iar mai tîrziu, mult mai modest, în lumea socialistă şi în clasele de mijloc din America Latină, în vreme ce combustibilul ieftin a făcut camionul şi autobuzul mijloacele majore de transport în majoritatea zonelor globului. Dacă ascensiunea societăţii bogate occidentale ar putea fi măsurată prin

înmulţirea maşinilor particulare — de la 750 000 în Italia anului 1938 la cincisprezece milioane în anul 1975 (Rostow, 1978, p. 212; Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite, 1982, Tabelul 175, p. 960) —, dezvoltarea economică a mai multor ţări din Lumea a treia ar putea fi recunoscută prin rata creşterii numărului de camioane.

Bună parte din marele boom mondial a fost astfel o preluare, iar în Statele Unite o continuare a vechilor tendinţe. Modelul producţiei de masă al lui Henry Ford s-a răspîndit peste oceane asupra noilor industrii auto, în vreme ce în Statele Unite principiul fordist a fost extins asupra noilor tipuri de producţie, de la construcţia de locuinţe pînă la mîncarea de resturi (McDonald's a fost o poveste de succes postbelic). Bunuri şi servicii anterior rezervate unor minorităţi erau acum produse pentru o piaţă de masă, ca în domeniul călătoriilor în masă către plajele însorite. Înainte de război, nu existaseră niciodată mai mult de 150 000 de nord-americani care să călătorească în America Centrală şi în Caraibilor în fiecare an, pe cînd între 1950 şi 1970 numărul lor a crescut de la trei sute de mii la şapte milioane (Statisticile Istorice ale Statelor Unite, p. 403). Cifrele europene erau, nu în mod surprinzător, chiar şi mai spectaculoase. Spania, care nu avea, de fapt, turism de masă pînă pe la sfîrşitul anilor '50, primea peste cincizeci şi patru de milioane de străini pe an la sfîrşitul anilor '80, un număr numai cu puţin depăşit de cele cincizeci şi cinci de milioane ale Italiei (Stat. Jahrbuch, 1990, p. 262). Ceea ce fusese cîndva o chestiune de lux devenea un standard de confort, în orice caz în ţările bogate: frigiderul, maşina de spălat particulară*, telefonul. Pînă în 1971 în lume existau peste 270 de milioane de telefoane, în America de Nord şi în Europa Occidentală. Peste zece ani numărul lor aproape se dublase. În economiile de piaţă dezvoltate exista mai mult de un aparat telefonic la fiecare doi locuitori (Situaţia Mondială, Naţiunile Unite, 1985, Tabelul 19, p. 63). Pe scurt, acum cetăţeanul de rînd din aceste ţări trăia aşa cum trăiau cei mai bogaţi de pe vremea părinţilor săi — cu excepţia, desigur, a faptului că mecanizarea înlocuise acum slujitorii personali.

Totuşi, ceea ce ne frapează cel mai mult în legătură cu această perioadă este măsura în care avîntul economic părea alimentat de revoluţia tehnologică. În această direcţie, ea a multiplicat nu numai produsele îmbunătăţite din categoria celor vechi, ci şi pe cele fără precedent, inclusiv multe care fuseseră de neimaginat înainte de război. Cîteva produse revoluţionare, aşa cum ar fi materialele sintetice cunoscute ca "mase plastice", fuseseră dezvoltate în perioada interbelică sau chiar începuseră

* Menţiune necesară, deoarece (mai ales) în Statele Unite se poate folosi una din maşinile de spălat de la parterul blocului (**n. tr.**).

să intre în producţia comercială, ca nylonul (1935), polistirenul şi polietilena. Unele, aşa ca televiziunea şi imprimarea pe banda magnetică, atunci abia ieşiseră din faza experimentală. Războiul, cu cerinţele sale în înalta tehnologie, a pregătit un număr de procese revoluţionare pentru uzul civil de mai tîrziu, deşi mai degrabă în zona britanică (ulterior depăşite de Statele Unite) decît printre germanii preocupaţi de ştiinţă: radarul, motorul cu injector, idei şi tehnici diferite care au pregătit terenul pentru electronica şi tehnologia informaţională postbelică. Fără ele tranzistorul (inventat în 1947) şi primele computere digitale civile (1946) ar fi apărut considerabil mai tîrziu. Poate că, din fericire, energia nucleară, la început mobilizată în timpul războiului pentru distrugere, a rămas în mare parte în afara economiei civile, în afară de (pînă acum) contribuţia marginală la energia electrică — aproximativ 5 % în 1975. Faptul că aceste inovaţii s-au bazat pe ştiinţa interbelică sau postbelică, pe invenţiile tehnice interbelice sau chiar pe invenţiile comerciale sau pe marea cursă de după 1945 — circuitele integrate s-au dezvoltat în anii '50, laserele în anii '60, la fel şi diferitele produse ale industriei spaţiului cosmic — abia dacă mai contează pentru scopul nostru. Poate doar într-un anumit sens. Mai mult decît orice perioadă anterioară, Epoca de Aur s-a bazat pe cele mai avansate şi adesea izoterice cercetări ştiinţifice, care şi-au găsit aplicare practică în doar cîţiva ani. Industria şi chiar agricultura s-au mişcat pentru prima oară dincolo de tehnologia secolului al nouăsprezecelea (vezi capitolul 18).

Trei lucruri în legătură cu această explozie tehnologică îl frapează pe observator. În primul rînd, ea a transformat totalmente cotidianul lumilor bogate şi, într-o măsură mai mică, al lumilor sărace, unde radio-ul putea ajunge acum şi în cele mai îndepărtate sate datorită tranzistorului şi bateriilor miniaturizate de durată; unde "revoluţia verde" a transformat culturile de orez şi de grîu, iar şlapii au înlocuit picioarele goale. Orice cititor european al acestui volum poate verifica acest lucru făcînd un inventar rapid al bunurilor sale personale. Mare parte din conţinutul frigiderului sau congelatorului (nici unul dintre acestea nu exista în majoritatea căminelor înainte de 1945) este nou: alimente uscate congelate, produse de pui de fermă, carne îndopată cu enzime şi diverse chimicale care-i schimbă gustul sau creată prin "simularea unor bucăţele de carne de înaltă calitate" (Considine, 1982, p. 1164 şi urm.), ca să nu mai amintim de produsele proaspete importate pe calea aerului din depărtări egale cu jumătate de glob, ceea ce ar fi fost irealizabil cîndva.

Comparativ cu 1950, partea materialelor naturale sau tradiţionale — lemnul, metalele obţinute prin metode vechi, fibrele naturale, chiar ceramica — din bucătăriile noastre, din mobila şi hainele pe care le purtăm

a scăzut dramatic, deşi trucurile care înconjoară totul, produsele industriei cosmetice au tăinuit (prin exagerarea sistematică) gradul de noutate al producţiei sale enorm mărite şi diversificate. Pentru că revoluţia tehnologică a pătruns în conştiinţa consumatorului într-o asemenea măsură încît noutatea a devenit cel mai important apel pentru absolut toate produsele, de la detergenţi sintetici (care au cîştigat teren în anii '50) pînă la computerele personale. Ideea era că "nou" însemna nu numai mai bun, ci şi total revoluţionat.

Iar în ceea ce priveşte produsele reprezentînd noutatea tehnologică, lista lor este nesfîrşită şi nu necesită comentarii: televizoare; discuri de vinil (intrate în uz în 1948), urmate de benzi magnetice (casetele au intrat în uz în anii '60) — autorul lucrării a avut-o pe prima de la un prieten japonez la sfîrşitul anilor '50 —; televizoare digitale; calculatoare de buzunar cu baterii şi apoi cu alimentare solară; şi mai multe casnice electronice; echipamente foto şi video. Nu cel mai nesemnificativ lucru în legătură cu aceste inovaţii este tendinţa permanentă de miniaturizare a acestor produse, adică portativitatea, fapt care le-a şi lărgit remarcabil varietatea şi piaţa.

În al doilea rînd, cu cît era mai complexă tehnologia, cu atît mai lung era drumul de la invenţie la producţia în masă şi cu atît mai elaborat şi costisitor procesul de parcurgere a acestuia. "Cercetare şi Dezvoltare" (R & D) a devenit deviza pentru creşterea economică şi, din acest motiv, şi avantajul deja enorm al "economiilor de piaţă dezvoltate" faţă de restul lumii a fost întărit din nou (aşa cum vom vedea în capitolul 16, inovaţia tehnologică nu a înflorit în economiile socialiste). "Ţara dezvoltată" tipică avea o mie de oameni de ştiinţă şi ingineri la fiecare milion din populaţia sa în anii '70, pe cînd Brazilia avea aproximativ 250, India — 130, Pakistanul aproximativ 60, iar Kenya şi Nigeria aproape treizeci (UNESCO, 1985, Tabelul 5.18). Procesul de inovare a devenit atît de continuu, încît cheltuielile pentru el deţineau o parte din ce în ce mai mare din preţul de cost al produsului. În cazul industriilor de armament, unde banii nu erau un scop în sine, noi dispozitive abia dacă erau utilizate în vreun fel înainte de a fi aruncate la gunoi pentru a lăsa locul unor alte dispozitive mult mai avansate (şi, desigur, mult mai costisitoare) — şi totul pentru profitul financiar al corporaţiilor implicate. În industriile orientate mai mult spre piaţă, cum este farmaceutica, un medicament nou şi de care este realmente nevoie mai ales cînd este protejat de competiţie prin drepturi de licenţă poate face o avere considerabilă, ceea ce este explicat de producători ca esenţial pentru cercetările ulterioare. Inovatorii protejaţi mai puţin erau nevoiţi să acţioneze mai rapid, din cauză că, pe măsură ce alte produse

pătrundeau pe piaţă, preţul scădea repede.

În al treilea rînd, noile tehnologii în marea lor majoritate se foloseau mult de capital şi (cu excepţia oamenilor de ştiinţă şi a tehnicienilor de înaltă calificare) economiseau sau chiar înlocuiau forţa de muncă. Trăsăturile majore ale Epocii de Aur au fost că ea necesita investiţii constante şi solide şi, din ce în ce mai mult, că avea nevoie de tot mai puţini oameni. Totuşi, impetuozitatea, viteza avîntului economic a fost de aşa natură, încît, timp de o generaţie, acest lucru nu a fost evident. Dimpotrivă, economia s-a dezvoltat atît de repede, încît, chiar şi în ţările industriale, clasa muncitoare din industrie şi-a menţinut sau chiar şi-a mărit contribuţia în rîndul populaţiei ocupate. În toate ţările avansate, cu excepţia Statelor Unite, rezervele de forţă de muncă umplute în timpul crizei antebelice şi al demobilizării de după război au secat, noi alimentări de forţă de muncă au fost atrase din provincia sau din rîndul imigranţilor străini şi femeilor măritate, ţinute pînă acum în afara pieţei de forţă de muncă. Cu toate acestea, idealul la care aspira Epoca de Aur, deşi realizase doar treptat, era producţia şi serviciile efectuate fără oameni: roboţi care asamblează maşini, locuri de muncă înlocuite cu bănci de date din computere care controlau producţia, trenuri fără mecanici. Oamenii erau importanţi pentru o asemenea economie numai în calitate de cumpărători ai bunurilor şi serviciilor. În aceasta constă şi problema centrală a Epocii de Aur. În acea perioadă viitorul sfîşit al universului prin entropie, despre care savanţii din epoca victoriană avertizaseră neamul omenesc, părea iminent.

Dimpotrivă. Toate problemele care bîntuiseră capitalismul în era catastrofei sale au apărut ca să se dizolve şi să dispară. Ciclul teribil şi inevitabil al boom-ului şi al crizei, atît de grav între războaie, a devenit o succesiune de fluctuaţii temperate graţie — aşa erau convinşi economiştii de tip Keynes care sfătuiau acum guvernele — managementului lor macroeconomic inteligent. Şomajul în masă? Unde să găseşti aşa ceva în lumea dezvoltată a anilor '60, cînd Europa avea un şomaj de 1,5 % din forţa sa de muncă, iar Japonia 1,3 % (Van der Wee, 1987, p. 77)? Numai în America de Nord acesta încă nu era eliminat. Sărăcia? Sigur că omenirea rămînea încă săracă, dar în vechile centre industriale ce înţeles mai putea avea acum versul din *Internaţională*: "Sculaţi, voi oropsiţi ai vieţii" pentru muncitorii care aveau maşină şi îşi petreceau anual vacanţa plătită în Spania? Şi, dacă ar fi dat de vremuri grele, Asigurările de stat din ce în ce mai universale şi generoase nu le-ar fi asigurat o protecţie, nevisată înainte, împotriva cazurilor de îmbolnăvire gravă, a pierderii averii, chiar şi împotriva înspăimîntătoarei vîrste a treia? Veniturile muncitorilor creşteau an de an, aproape în mod automat. Oare nu urmau ele să crească tot timpul, pentru

totdeauna? Gama de bunuri şi servicii oferită de sistemul productiv, care le era accesibilă, a făcut din vechile produse de lux o parte din consumul cotidian. Ce altceva, în reprezentare materială, şi-ar fi dorit omenirea, în afară doar de extinderea beneficiilor deja acumulate de popoarele favorizate din cîteva ţări asupra nefericiţilor locuitori din acele părţi ale lumii, care în mod recunoscut formau majoritatea omenirii şi care încă nu intraseră în "dezvoltare" şi "modernizare"?

Ce probleme rămîneau nerezolvate? Un proeminent politician socialist englez extrem de inteligent scria în 1956: "Gîndirea tradiţională a fost dominată de problemele economice înaintate de capitalism: sărăcie, şomaj în masă, mizerie cumplită, instabilitate şi chiar posibilitatea prăbuşirii întregului sistem... Capitalismul fusese reformat radical. Deşi au existat unele retrageri minore ocazionale şi balanţa crizelor de plăţi, probabil că deplina folosire a forţei de muncă şi un grad tolerabil de stabilitate s-au menţinut. Automatizarea poate fi considerată ca o soluţie pentru toate problemele rămase. Privind înainte, rata noastră de creştere ne va da în cincizeci de ani o producţie naţională de trei ori mai mare" (Crosland, 1956, p. 517).

III

Cum să explicăm acest extraordinar şi neaşteptat triumf al unui sistem care, timp de jumătate din viaţa sa, stătea la frontiera ruinării? Ceea ce, desigur, cere o explicaţie nu este lunga perioadă de expansiune economică şi bunăstare, urmată de o perioadă similară de tulburări economice şi de altă natură. O asemenea succesiune de "valuri lungi" de aproape jumătate de secol a format ritmul de bază al istoriei economice a capitalismului începînd cu sfîrşitul secolului optsprezece. Aşa cum am văzut (capitolul 2), *Era Catastrofei* atrăsese atenţia asupra acestui model de fluctuaţii seculare, a căror esenţă rămîne obscură. Aceste "valuri" sînt cunoscute după numele economistului rus Kondratiev. Pe o perspectivă îndelungată, *Epoca de Aur* a fost o altă ascensiune de tip Kondratiev, aşa cum a fost şi marele boom victorian din 1850-'73 — curios este că datele aproape coincid la un secol distanţă — şi acea *belle epoque* de la sfîrşitul epocilor victoriană şi eduardiană. La fel ca şi avînturile anterioare de acelaşi tip, a fost precedat şi urmat de "mişcări descendente". Ceea ce necesită o explicaţie nu este acest lucru, ci extraordinara scară şi profunzime a acestui boom secular, care este un fel de pandantiv pentru extraordinara scară şi profunzime a erei precedente de crize şi depresii.

Nu există explicaţii satisfăcătoare pentru amploarea extraordinară a acestui "Mare salt înainte" al economiei mondiale capitaliste şi, prin urmare, pentru consecinţele sale sociale fără precedent. Desigur că şi alte ţări au atins anvergura deosebită care le-a permis să se alinieze la economia-model de la începutul secolului douăzeci a Statelor Unite ale Americii, o ţară care nu a fost devastată de nici un război şi nu a fost zguduită de nici o înfrîngere şi nici o victorie, deşi a fost uşor afectată de Marea Criză. Alte ţări au încercat în mod sistematic să imite Statele Unite, un proces care le-a accelerat dezvoltarea economică, din moment ce este totdeauna mai uşor să adaptezi o tehnologie existentă decît să inventezi una nouă. Acest lucru, aşa cum urma să demonstreze şi exemplul japonez, putea veni mai tîrziu. Oricum, era cu siguranţă ceva mai mult decît în Marele salt înainte. Exista o restructurare şi o reformare substanţială a capitalismului, cît şi o înaintare de-a dreptul spectaculoasă în globalizarea şi internaţionalizarea economiei.

Prima a produs o economie mixtă, care a contribuit la planificarea şi în aceeaşi măsură conducerea modernizării economice şi care de asemenea a mărit enorm cererea. Marile istorii de succes economic postbelic din ţările capitaliste, cu foarte rare excepţii (Hong Kong), sînt istorii ale industrializării supravegheate, călăuzite şi uneori planificate şi conduse de guverne: cele din Franţa şi Spania, în Europa, din Japonia, Singapore şi Coreea de Sud. În acelaşi timp, angajarea politică a guvernelor în folosirea totală a forţei de muncă şi — într-o mai mică măsură — în lupta cu inechitatea economică, adică o angajare pentru bunăstare şi securitate socială, pentru prima oară a asigurat o piaţă de consumatori în masă ai bunurilor de lux, care acum puteau fi acceptate ca produse strict necesare. Cu cît este mai mare proporţia din venitul lor pe care trebuie să o cheltuiască pe produse de primă necesitate, cum este hrana, cu atît există mai mulţi oameni săraci (o observaţie fină cunoscută ca "Legea lui Engel"). În anii '30, chiar şi în bogatele State Unite ale Americii, aproximativ o treime din cheltuielile unei gospodării se făceau pentru alimente, pe cînd la începutul anilor '80 numai 13 %. Restul banilor erau disponibili pentru alte lucruri. Epoca de Aur a democratizat piaţa.

Cea de-a doua caracteristică a multiplicat capacitatea de producţie a economiei mondiale prin crearea unei diviziuni internaţionale a muncii mult mai elaborate şi sofisticate. La început aceasta a fost în mare măsură limitată la colectivul aşa-numitelor "economii de piaţă dezvoltate", adică ţările din tabăra Statelor Unite. Partea socialistă a lumii era în mare măsură separată (vezi capitolul 13), iar ţările cele mai dinamice din Lumea a treia din anii '50 au optat pentru o industrializare separată şi planificată prin

înlocuirea producţiei lor proprii cu produse importate. Ţările din centrul capitalismului, desigur, au făcut comerţ, unul foarte avantajos cu lumea de peste mări, din moment ce termenii comerţului le favorizau — adică puteau să obţină materiile prime şi produsele alimentare mult mai ieftin. Dar ceea ce a explodat cu adevărat a fost comerţul cu produse industriale, în special dintre ţările industriale centrale. Comerţul mondial în domeniul industrial s-a mărit de peste zece ori în cei douăzeci de ani de după 1953. Producătorii, care formaseră o parte constantă din comerţul mondial încă din secolul nouăsprezece la mai puţin de jumătate din acesta, au sărit acum la peste 60 % (W. A. Lewis, 1981). Epoca de Aur a rămas ancorată în economiile din centrul ţărilor capitaliste — chiar şi din punct de vedere cantitativ. În 1975, numai cele şapte mari state ale capitalismului (Canada, Statele Unite, Japonia, Franţa, Germania Federală, Italia şi Marea Britanie) deţineau trei sferturi din toate mijloacele de transport ale globului şi o proporţie la fel de mare din telefoane (Anuarul statistic al Naţiunilor Unite, 1982, p. 955 şi urm., 1018 şi urm.). Cu toate acestea, noua revoluţie industrială nu s-a limitat la o regiune concretă.

Restructurarea capitalismului şi înaintarea în internaţionalizarea economică erau de importanţă majoră. Nu este cert că revoluţia tehnologică a determinat Epoca de Aur. Aşa cum s-a demonstrat, o mare parte din noua industrializare a acestor decenii însemna continuarea vechilor industrializări bazate pe vechi tehnologii în alte ţări: industrializarea cărbunelui, a oţelului şi a fierului din secolul nouăsprezece în ţările socialiste agrare; industriile americane din secolul douăzeci pentru ţiţei şi motoare cu ardere internă preluate de ţările europene. Influenţa tehnologiei create de cercetarea de nivel înalt asupra industriei civile nu a devenit evidentă pînă în deceniile de criză de după 1973, cînd pătrunderea majoră a tehnologiei informaţionale şi ingineria genetică au devenit palpabile, la fel ca şi un număr important de alte salturi în necunoscut. Poate că inovaţiile de căpătîi care au început să transforme lumea imediat după terminarea războiului au fost cele chimice şi farmaceutice. Impactul lor asupra demografiei din Lumea a treia a fost imediat (vezi capitolul 12). Efectele lor culturale au fost puţin amînate, dar nu foarte mult, din cauză că revoluţia sexuală occidentală a anilor '60 şi '70 a fost posibilă prin antibiotice — necunoscute înainte de cel de al doilea război mondial —, care au părut că înlătură riscurile majore de promiscuitate sexuală prin faptul că bolile venerice au devenit uşor tratabile, şi prin pastila contraceptivă, care a devenit accesibilă pe scară largă în anii '60. (Riscul în legătură cu sexul urma să revină în anii '80, odată cu SIDA.)

În orice caz, o tehnologie înaltă de inovaţie a devenit în curînd atît de

mult integrată în marele boom, încît trebuie să fie integrată în orice explicaţie, chiar dacă noi nu o considerăm atît de decisivă în drepturile sale.

Capitalismul postbelic a fost, conform remarcei lui Crosland, un sistem "reformat dincolo de orice recunoaştere" sau, după spusele premierului englez Harold Macmillian, o versiune "nouă" a vechiului sistem. Ceea ce s-a întîmplat a fost mult mai mult decît o revenire a sistemului de la cîteva "erori" interbelice la amintirea sa "normală" despre "cele două direcţii... menţinerea unui înalt nivel de angajare a forţei de muncă şi... folosirea unei rate neglijabile a creşterii economice" (H. G. Johnson, 1972, p. 6). În fapt, era un fel de mariaj între liberalismul economic şi democraţia socială (sau, în termeni americani, politica rooseveltiană a Noii Înţelegeri), cu împrumuturi substanţiale de la URSS, care lansase prima ideea planificării economice. De aceea reacţia împotriva ei prin adepţii pieţei libere urma să fie atît de vehementă în anii '70 şi '80, cînd politicile bazate pe acest mariaj nu mai erau susţinute de succese economice. Oameni ca economistul austriac Friedrich von Hayek (1899-1992) nu fuseseră niciodată pragmatici, pregătiţi (chiar dacă cu reticenţă) să fie convinşi că activităţile economice care s-au interferat cu politica de *laissez-faire* funcţionau; deşi, desigur, ei nu au negat, cu argumente subtile, că acestea pot funcţiona. Împărtăşeau credinţa în ecuaţia "Piaţa Liberă = Libertatea Individului" şi, prin urmare, condamnau orice deviere de la aceasta, pe "Drumul către feudalism", pentru a cita titlul cărţii sale din 1944. Se instalaseră prin puritatea pieţei în Marea Criză. Au continuat să condamne politicile care au făcut Epoca de Aur să fie de aur, pe măsură ce lumea devenea din ce în ce mai bogată, iar capitalismul (plus liberalismul politic) înflorea din nou pe baza pieţelor amestecate cu guvernele. Dar între anii '40 şi '70 nimeni nu a dat ascultare unor asemenea bătrîni înţelepţi.

Şi nici noi nu ne putem îndoi de faptul că sistemul capitalist era reformat în mare măsură de oameni competenţi din Statele Unite şi Marea Britanie, în timpul ultimilor ani de război. Este o greşeală să presupunem că oamenii nu învaţă niciodată din istorie. Experienţa interbelică şi, în special, Marea Criză au fost atît de catastrofale, încît nimeni nu mai putea să viseze, aşa cum făcuseră o mulţime de oameni după primul război mondial, la revenirea cît mai rapidă la vremurile fără sirene care anunţau raiduri aeriene. Toţi bărbaţii (femeile abia dacă erau acceptate în prima diviziune a vieţii publice) care au schiţat ce au sperat că ar fi principiile postbelice ale economiei mondiale şi viitorul ordinii economice globale trecuseră prin Marea Criză. Unii, precum J. M. Keynes, participaseră la viaţa publică încă dinainte de 1914. Şi dacă memoria economică a anilor

'30 nu era suficientă pentru a ascuţi apetitul lor pentru capitalismul care se reforma, riscurile politice fatale de a nu proceda astfel erau evidente pentru toţi cei care luptaseră împotriva Germaniei lui Hitler, copilul Marii Crize, şi se confruntaseră cu perspectiva comunismului şi cu înaintarea puterii sovietice către Vest, peste ruinele economiilor capitaliste care nu funcţionaseră.

Patru lucruri păreau clare pentru aceşti oameni care luau decizii. Catastrofa interbelică, care sub nici o formă nu mai trebuie să aibă permisiunea de a reveni, se datorase în mare măsură prăbuşirii comerţului global şi a sistemului financiar şi fragmentării ulterioare a lumii în economii naţionale aşa-zise autarhice sau imperii. Sistemul global fusese cîndva stabilizat de hegemonia sau cel puţin de centralizarea economiei britanice şi de moneda sa, lira sterlină. În perioada interbelică, Marea Britanie şi lira nu mai erau suficient de puternice pentru a duce această greutate, care acum putea fi preluată numai de Statele Unite şi de dolar. Această concluzie a creat, fireşte, un mai mare entuziasm la Washington decît în alte părţi. În al treilea rînd, Marea Criză se datorase eşecului pieţei libere fără restricţii. De aici înainte, piaţa va trebui să fie suplimentată sau să funcţioneze în cadrul planificării publice şi al managementului economic. Şi, în sfîrşit, din motive sociale şi politice, şomajul în masă nu are voie să revină.

Cei care luau decizii în afara ţărilor anglo-saxone puteau face prea puţin pentru reconstrucţia comerţului mondial şi a sistemului financiar, dar nu au găsit destul de convenabilă respingerea vechiului liberalism al pieţei libere. O ghidare puternică din partea statului, cît şi o planificare de stat în probleme economice nu erau noi în mai multe ţări, din Franţa pînă în Japonia. Chiar şi proprietatea de stat şi conducerea de stat a industriilor erau destul de cunoscute şi fuseseră pe larg aplicate în ţările occidentale după 1945. Relaţiile dintre socialişti şi antisocialişti nu erau deloc deosebite, deşi devierea generală spre stînga a politicii Rezistenţei din timpul războiului i-a conferit mai multă proeminenţă decît a avut-o înainte de război, aşa cum s-a întîmplat de exemplu în Constituţiile franceză şi italiană din 1946-'47. Astfel, chiar şi după cincisprezece ani de guverne socialistă, Norvegia din 1960 avea un sector public mai mic decît Germania Federală, care nu era o ţară supusă naţionalizării.

Iar în ceea ce priveşte partidele socialiste şi mişcările muncitoreşti care erau atît de proeminente în Europa de după război, ele s-au conformat realităţii noului capitalism reformat, din cauză că, în scopuri practice, ele nu au susţinut o politică economică proprie, cu excepţia comuniştilor, a căror politică consta în cîştigarea puterii şi apoi urmarea modelului URSS. Scandinavii pragmatici şi-au lăsat sectoarele lor private intacte. Guvernul

laburist englez din 1945 nu a făcut la fel, însă nu a întreprins nimic în direcţia reformării, demonstrînd astfel o lipsă de interes în planificarea care atunci surprindea, în special cînd contrasta cu modernizarea planificată entuziastă a guvernelor franceze (nesocialiste) contemporane. Într-adevăr, stînga şi-a concentrat activitatea asupra îmbunătăţirii condiţiilor pentru cei care constituiau clasa muncitoare şi prezentau în acest scop proiecte de reforme sociale. Din moment ce nu aveau soluţii de alternativă, cu excepţia apelului la abolirea capitalismului, deşi nici un guvern social-democrat nu ştia cum, sau a încercărilor de abolire, erau nevoiţi să se bazeze pe economia capitalistă generatoare de bunăstare pentru finanţarea scopurilor lor. Într-adevăr, un capitalism reformat care a recunoscut importanţa muncii şi a aspiraţiilor social-democratice li se potrivea destul de bine.

Pe scurt, dintr-o serie de motive, politicienii, funcţionarii şi chiar mulţi dintre oamenii de afaceri din Occidentul postbelic erau convinşi că o întoarcere la politica *laissez-faire* şi o piaţă liberă nereconstruită erau, în afară de orice discuţie, imposibile. Anumite obiective ale politicii — utilizarea deplină a forţei de muncă, distrugerea comunismului, modernizarea economiilor rămase în urmă, în declin sau ruinate — aveau o prioritate absolută şi justificau prezenţa celor mai puternice guverne. Chiar şi regimurile dedicate liberalismului economic şi politic puteau acum şi erau nevoite să-şi conducă economiile pe căi care ar fi fost respinse cîndva ca fiind "socialiste". La urma urmelor, acesta este modul în care Marea Britanie şi chiar Statele Unite şi-au condus economiile lor de război. Viitorul îi aparţine "economiei mixte". Deşi au existat momente cînd vechile ortodoxii fiscale, ale valutelor stabilite şi ale preţurilor stabile, mai contau, nici chiar acestea nu mai erau în mod absolut indispensabile. Din 1933 sperietorile inflaţiei şi ale deficitului financiar nu mai ţineau la distanţă păsările de cîmpurile economice, dar recolta părea să crească în continuare.

Acestea nu erau schimbări minore. L-au determinat pe omul de stat şi inveteratul capitalist Averell Harriman în 1946 să le spună concetăţenilor săi: "Oamenii din această ţară nu mai sînt speriaţi de cuvinte ca "planificare"... oamenii au acceptat faptul că guvernul trebuie să planifice în această ţară" (Maier, 1987, p. 129). L-au făcut pe un campion al liberalismului economic şi admirator al economiei Statelor Unite să devină în mod firesc — este vorba despre Jean Monnet (1888-1979) — un susţinător fervent al planificării economice franceze. L-au transformat pe Lionel (Lord) Robbins, un economist al pieţei libere care apărase cîndva linia dreaptă împotriva lui Keynes şi a condus un seminar împreună cu Hayek la Şcoala Economică Londoneză, în director al economiei de război semisocialiste engleze. Timp de aproximativ treizeci de ani a existat un consens între gînditorii occidentali şi cei care iau

decizii, în special în Statele Unite, ţară care a hotărît ce puteau să facă celelalte ţări din tabăra necomunistă, sau mai degrabă ce nu puteau să facă. Toţi doreau o lume a producţiei şi a creşterii comerţului exterior, folosirea completă a forţei de muncă, o lume a industrializării şi modernizării, şi erau cu toţii pregătiţi să o realizeze, la nevoie, prin controlul sistematic guvernamental şi conducerea economiilor mixte, cît şi prin cooperarea cu mişcările muncitoreşti organizate, atîta vreme cît acestea nu erau comuniste. Epoca de Aur a capitalismului ar fi fost imposibilă dacă această economie a iniţiativei private ("iniţiativă privată" a fost cuvîntul preferat)* nu avea nevoie să fie salvată de ea însăşi ca să supravieţuiască.

Totuşi, deşi capitalismul cu siguranţă că s-a reformat pe el însuşi, trebuie să facem o distincţie clară între pregătirea generală de a face de acum înainte imaginabilul şi eficacitatea reală a noilor reţete specifice pe care le creau bucătarii-şefi ai noilor restaurante economice. Ne vine greu să apreciem. Economiştii, ca şi politicienii, sînt totdeauna înclinaţi să renunţe la succes pentru isteţimea politicii lor şi, în timpul Epocii de Aur, cînd chiar şi economiile slabe, aşa cum era cea britanică, au înflorit şi au crescut, păreau să existe o mulţime de motive pentru auto-felicitări. Totuşi, politica deliberată fără îndoială că a înregistrat cîteva succese răsunătoare. În 1945-'46, de exemplu, s-a angajat conştient într-o cursă a planificării economice pentru modernizarea economiei industriale franceze. Această adaptare a ideilor sovietice la o economie mixtă capitalistă trebuie să fi avut vreun efect, din moment ce între 1950 şi 1979 Franţa, pînă atunci un simbol al stagnării economice, a ajun din urmă, cu mai mult succes decît oricare alta dintre ţările industriale majore, productivitatea Statelor Unite, într-o măsură mai mare chiar decît Germania (Maddiuson, 1982, p. 46). Cu toate acestea, să lăsăm în pace economiştii, un trib în mod special certăreţ, să-şi dispute meritele şi lipsurile şi eficienţa diferitelor politici ale diferitelor guverne (în mare parte asociate cu numele lui J. M. Keynes, care murise în 1946).

IV

* Cuvîntul "capitalism", ca şi "imperialism", a fost evitat în discursul public, din cauză că avea asocieri negative în mentalitatea colectivă. Pînă în anii '70 nu găsim politicieni şi publicişti care să se declare cu mîndrie "capitalişti", proces anticipat uşor din 1965 în motto-ul revistei de afaceri *Forbes* care, parafrazînd o frază din jargonul comuniştilor americani, a început să se numească *instrument capitalist*.

Diferenţa dintre intenţie şi aplicarea ei este deosebit de clară în reconstrucţia economiei internaţionale, pentru că aici lecţia Marii Crize (cuvîntul apare în mod constant în discursul anilor '40) a fost cel puţin parţial tradusă în aranjamente instituţionale concrete. Supremaţia Statelor Unite a fost, desigur, un fapt nelipsit de importanţă. Presiunea politică pentru acţiune a venit dinspre Washington, chiar cînd multe dintre idei şi iniţiative porneau dinspre Marea Britanie, şi acolo unde opiniile au fost diferite, ca între Keynes şi purtătorul de cuvînt american Harry White* despre noul Fond Monetar Internaţional (FMI), viziunea Statelor Unite a prevalat. Totuşi, planul organizat pentru noua ordine economică mondială, imaginat ca o parte a noii ordini politice internaţionale şi planificat în ultimul timp de Naţiunile Unite, nu s-a realizat, iar singurele două instituţii întemeiate, de fapt, sub Acordurile Bretton Woods din 1944, Banca Mondială ("Banca Internaţională pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare") şi FMI, nu au devenit de facto subordonate politicii Statelor Unite pînă cînd modelul iniţial al Naţiunilor Unite s-a destrămat în Războiul rece. Ele urmau să găzduiască investiţiile internaţionale pe termen lung şi să menţină stabilitatea schimbului în aceeaşi măsură cu preocuparea pentru problemele legate de balanţa de plăţi. Alte puncte din programul internaţional nu au generat instituţii (de exemplu pentru controlul preţurilor produselor de bază şi pentru măsurile internaţionale de a menţine angajarea totală) sau erau doar incomplet implementate. Propusa Organizaţie a Comerţului Internaţional a sfîrşit ca mult mai modesta Înţelegere Generală pentru Tarife şi Comerţ (GATT), un cadru necesar pentru reducerea barierelor prin negociere periodică.

Pe scurt, în măsura în care cei care au plănuit lumea nouă au încercat să edifice un set de instituţii de lucru pentru a da viaţă proiectelor lor, acestea au eşuat. Lumea nu a ieşit din război sub forma unui sistem internaţional al comerţului liber multilateral şi al plăţilor, iar încercările americane de a o stabiliza s-au prăbuşit în doi ani după victorie. Şi totuşi, spre deosebire de Naţiunile Unite, sistemul internaţional de comerţ şi de plăţi a continuat să funcţioneze, deşi nu în sensul prevăzut la început. În practică, Epoca de Aur a fost o eră a comerţului liber, a mişcărilor libere de capital şi a valutelor stabile, concepute de planificatori încă din vremea războiului. Fără nici o îndoială, aceasta se datora în special dominaţiei economice copleşitoare a Statelor Unite şi a dolarului, care a funcţionat cu atît mai bine ca un stabilizator pentru că a fost legată de o cantitate spe-

* Ca o ironie, White a devenit mai tîrziu o victimă a vînătorii de vrăjitoare, fiind învinuit de simpatie secretă pentru partidul comunist.

cifică de aur pînă cînd sistemul s-a prăbuşit la sfîrşitul anilor '60 şi începutul anilor '70. Trebuie să ţinem cont că în 1950 Statele Unite deţineau aproximativ 60 % din întregul stoc de capital al tuturor ţărilor capitaliste avansate, şi chiar şi în culmea Epocii de Aur (1970) mai deţineau peste 50% din stocul total de capital al tuturor acestor ţări (Armstrong, Glyn, Harrison, 1991, p. 151).

Faptul se mai datora şi fricii de comunism. Deoarece, contrar convingerilor americanilor, obstacolul principal pentru o economie capitalistă internaţională de comerţ liber nu-l constituiau instinctele protecţioniste ale străinilor, ci combinaţia dintre tradiţionalele tarife americane ridicate pe plan intern şi tendinţa de expansiune a exporturilor americane, pe care planificatorii din timpul războiului o vedeau ca "esenţială pentru atingerea angajării depline şi eficiente în cîmpul muncii în Statele Unite" (Kolko, 1969, p. 13). Expansiunea agresivă a persistat în minţile creatorilor americani de politică imediat ce s-a terminat războiul. Războiul rece este cel care i-a încurajat să vadă departe prin convingerea lor că ajutîndu-i pe viitorii lor concurenţi să dezvolte cît de repede posibil era o urgenţă politică. S-a mai argumentat chiar şi că, astfel, Războiul rece a fost motorul marelui boom (Walker, 1993). Aceasta este, probabil, o exagerare, dar generozitatea grandomană a Planului Marshall (vezi capitolul 8) cu siguranţă că a ajutat la modernizarea unor asemenea reţete — aşa cum au făcut sistematic Austria şi Franţa —, iar ajutorul american a fost decisiv în accelerarea dezvoltării Germaniei Federale şi a Japoniei. Nu există dubii că aceste două ţări ar fi devenit mari puteri economice în orice caz. Simplul fapt că ele, în calitate de state învinse, nu erau stăpînii politicii lor externe le-a dat un avantaj, din moment ce nu au fost tentate să rezerve decît un minim de resurse în sacul fără fund al cheltuielilor militare. Cu toate acestea, trebuie doar să ne întrebăm ce s-ar fi întîmplat cu economia germană dacă refacerea acesteia ar fi depins de europenii care se temeau de revenirea ei. Cît de repede s-ar fi recuperat economia japoneză dacă Statele Unite nu s-ar fi aflat în situaţia de a construi în Japonia o bază industrială pentru războiul din Coreea, iar apoi pentru războiul din Vietnam după 1965? America a furnizat fonduri ce au depăşit de două ori producţia Japoniei între 1949 şi 1953, şi nu este o întîmplare că 1966-'70 au fost anii de vîrf ai creşterii japoneze — nu mai puţin de 14,6% pe an. Rolul Războiului rece nu poate fi astfel subestimat, chiar dacă efectul economic pe termen lung al vastei variaţii de resurse făcut de statele aflate în cursa înarmărilor a fost dăunător. În cazul Uniunii Sovietice, probabil că a fost fatal. Oricum, chiar şi Statele Unite au făcut schimb de putere militară împotriva slăbirii economice în creştere.

Astfel, o economie capitalistă mondială s-a dezvoltat în jurul Statelor Unite. A ridicat mai puţine obstacole mişcărilor internaţionale ale factorilor de producţie decît oricare alta din perioada victoriană, cu o excepţie: migrarea internaţională. Aceasta era în parte o iluzie optică. Marele boom din Epoca de Aur a fost alimentat nu numai prin munca foştilor şomeri, dar şi prin migrarea internă masivă — de la sat la oraş, dinspre gospodării agricole (în special din regiuni cu pămînturi sărace muntoase), dinspre regiuni mai sărace înspre regiuni mai bogate. Astfel, cei din sudul Italiei au năvălit în fabricile din Lombardia şi Piemont, iar patru sute de mii de ţărani care lucrau în arendă în Toscana şi-au părăsit gospodăriile în douăzeci de ani. Industrializarea Europei de Est a fost un astfel de proces de migrare în masă. În plus, cîţiva dintre aceşti migratori interni au fost, de fapt, emigranţi internaţionali, numai că ei ajunseseră la început în ţara de primire nu în calitate de căutători de muncă, ci ca o parte din groaznicul exod în masă al populaţiilor refugiate şi exilate după 1945.

Cu toate acestea, este notabil că într-o eră de creştere economică spectaculoasă şi creştere a crizei forţei de muncă, în lumea occidentală caracterizată prin mişcările libere în economie, guvernele s-au împotrivit imigraţiei libere şi, cînd s-au trezit în situaţia de a permite acest lucru (aşa cum s-a întîmplat cu cei din zona Caraibilor şi cu alţi locuitori ai Comunităţii Britanice de Naţiuni, care aveau dreptul să se stabilească oriunde, deoarece "legal" erau englezi), i-au pus capăt. În multe cazuri, asemenea imigranţi, în majoritatea lor din ţările mediteraneene mai puţin dezvoltate, aveau doar permisiunea pentru rezidenţa condiţională şi temporară, astfel încît să poată fi rapid repatriaţi, deşi extinderea Comunităţii Europene, prin includerea cîtorva ţări emigrante (Italia, Spania, Portugalia, Grecia), a făcut mai dificil acest lucru. Totuşi, pe la începutul anilor '70 aproximativ şapte milioane şi jumătate de oameni emigraseră în ţările europene dezvoltate (Potts, 1990, p. 146-147). Chiar şi în Epoca de Aur, imigraţia a fost o problemă sensibilă din punct de vedere politic. În deceniile dificile de după 1973 a dus la o creştere acută a urii publice faţă de străini în Europa.

Oricum, economia mondială în Epoca de Aur a rămas mai degrabă internaţională decît transnaţională. Ţările făceau comerţ una cu alta într-o măsură din ce în ce mai mare. Chiar şi Statele Unite, care înainte de al doilea război mondial se autoaprovizionau cu de toate, şi-au mărit de patru ori exportul între 1950 şi 1970, dar au şi devenit un importator masiv de bunuri de consum începînd de pe la sfîrşitul anilor '50. Iar spre sfîrşitul perioadei anilor '60, Statele Unite au început chiar să importe automobile (Block, 1977, p. 145). Totuşi, deşi economiile industriale au cumpărat din

ce în ce mai mult producţia una de la alta, activităţile lor economice au rămas centrate pe piaţa internă. În culmea Epocii de Aur, Statele Unite au exportat numai sub 8 % din PIB, iar Japonia, orientată mai mult spre export, numai cu puţin mai mult (Marglin and Schor, p. 43, Tabelul 2.2).

Cu toate acestea, o economie din ce în ce mai transnaţională a început să apară, în special din anii '60 încoace, mai bine zis un sistem de activităţi economice pentru care teritoriile şi frontierele de stat nu constituiau cadrul de bază, ci doar factori de complicaţie. În cazuri extreme, ia naştere o "economie mondială", dar ea nu are, de fapt, o bază sau limite teritoriale care pot fi nominalizate şi care determină sau mai curînd fixează limite la ceea ce chiar şi economiile din cele mai mari şi mai puternice state pot face. La un moment dat, la începutul anilor '70 o asemenea economie transnaţională a devenit o forţă globală efectivă. A continuat să crească, mai rapid decît oricînd înainte, în timpul deceniilor de criză de după 1973. Într-adevăr, apariţia sa a creat majoritatea problemele acestor decenii. Desigur, aceasta s-a întîmplat concomitent cu o accentuată internaţionalizare. Între 1965 şi 1990 volumul produselor mondiale care au mers la export urma să se dubleze (Dezvoltarea Mondială, 1992, p. 235).

Trei aspecte ale acestei transnaţionalizări au fost în mod deosebit evidente: firmele transnaţionale (adesea cunoscute ca "multinaţionale"), noua diviziune internaţională a muncii şi creşterea finanţelor "în larg". Ultima dintre acestea a fost una dintre cele mai timpurii forme de transnaţionalizare care urma să se dezvolte, dar şi una care demonstrează cel mai viu cu putinţă modul în care economia capitalistă a fugit de controlul naţional.

Termenul "în larg" a pătruns la un moment dat în vocabularul civil în anii '60 pentru indicarea reşedinţei afacerilor, în vreun teritoriu, de obicei nu prea mare, şi generos din punct de vedere fiscal, care permitea oamenilor de afaceri să evite impozitele şi alte calamităţi în ţara de origine. Fiecare stat sau teritoriu, oricît de interesat în profit, stabilise pînă la jumătatea secolului anumite controale şi restricţii în desfăşurarea afacerilor legale în interesul poporului. O combinaţie adecvată, complexă şi ingenioasă de portiţe legale în legile corporaţiei şi ale muncii din miniteritoriile aliate — de exemplu Curacao, Insulele Virgine sau Lichtenstein — putea face minuni în balanţa de plăţi a unei firme. "Esenţa acestei atitudini de operare în larg rezidă în transformarea unui enorm număr de portiţe într-o structură de corporaţie viabilă, dar nelegiferată" (Raw, Page and Hodgson, 1972, p. 83). Din motive evidente, această politică a fost aplicată în special în cadrul tranzacţiilor financiare, deşi Panama şi Liberia şi-au subvenţionat politicienii multă vreme din venitul provenit din

înregistrarea vapoarelor comerciale ai căror proprietari găseau condiţiile de înregistrare din ţara natală prea împovărătoare.

La un moment dat în anii '60, o mică ingeniozitate a transformat vechiul centru financiar internaţional, acel City din Londra, într-un centru global de politică "în larg" de primă importanţă prin inventarea valutei europene ("Eurocurrency"), adică, a "eurodolarilor". Dolarii păstraţi în depozite bancare în bănci care nu ţin de Statele Unite, care nu sînt repatriaţi, esenţialmente pentru a evita restricţiile legii bancare a Statelor Unite, au devenit un instrument financiar negociabil. Aceşti dolari care circulă liber, care se acumulează în cantităţi enorme graţie investiţiilor americane în continuă creştere şi cheltuielilor enorme politice şi militare ale guvernului american, au devenit fundamentul unei pieţe globale total necontrolate, în special în împrumuturile pe termen scurt. Creşterea a fost de-a dreptul spectaculoasă. Piaţa netă a Eurovalutei a crescut de la cca paisprezece miliarde de dolari în 1964 la cca 160 miliarde în 1973 şi aproape cinci sute de miliarde peste abia cinci ani, cînd această piaţă a devenit principalul mecanism pentru reciclarea acestei surse de Klondike din profiturile de ţiţei, în legătură cu care ţările din OPEC s-au aflat în situaţia de a nu şti cum să le cheltuiască şi să le investească (vezi capitolul 16). Statele Unite au fost prima ţară care s-a aflat la cheremul acestor scurgeri enorme şi pe cale de înmulţire de capital nelegat care colindau globul de jur împrejur, din valută în valută, căutînd profituri rapide. În cele din urmă, toate guvernele urmau să-i cadă victime, din momentul în care au pierdut controlul asupra ratelor de schimb şi al rezervei monetare mondiale. Pînă la începutul anilor '90 chiar şi acţiunea coordonată a băncilor centrale de frunte s-a dovedit neputincioasă.

Faptul că aceste firme înfiinţate într-o ţară, dar care operau în mai multe, trebuiau să-şi extindă activităţile era destul de firesc. Nici "multinaţionalele" nu erau noi. Corporaţiile de acest fel din Statele Unite au mărit numărul celor afiliate la ele de la aproximativ şapte mii cinci sute în 1950 la peste douăzeci şi trei de mii în 1966, majoritatea în Europa Occidentală şi în emisfera vestică (Spero, 1977, p. 92). Oricum, au urmat din ce în ce mai multe firme din alte ţări. Corporaţia chimică germană Hoechst, de exemplu, a deschis sau şi-a asociat 117 fabrici din patruzeci şi cinci de ţări, toate, cu excepţia a şase cazuri, după 1950 (Frobel, Kreye, Heinrichs,1986, Tabelul IIIA, p. 281 şi urm.). Noutatea constă mai curînd în scara la care îşi efectuau operaţiunile aceste entităţi transnaţionale. Pînă la începutul anilor '80, corporaţiile transnaţionale din Statele Unite justificau peste trei sferturi din exporturile ţării şi aproape jumătate din importuri; corporaţiile în aceeaşi măsură britanice şi străine au efectuat peste 80 % din exporturile britanice (Naţiunile Unite Transnaţionale,

1988, p. 90).

Într-un sens, acestea sînt cifre irelevante, din moment ce funcţia principală a unor asemenea corporaţii era "să internaţionalizeze pieţele de-a lungul frontierelor naţionale", adică să devină independente de stat şi teritoriul acestuia. O mare parte din ceea ce ne arată ca importuri sau exporturi statisticile constituie, de fapt, comerţul interior în cadrul unei entităţi transnaţionale, cum este General Motors, care a operat în patruzeci de ţări. Abilitatea de a opera în acest fel a întărit în mod firesc tendinţa capitalului de a se concentra, cunoscută încă de la Karl Marx. În 1960 deja se estima că vînzările celor mai mari două firme din lumea nesocialistă erau echivalentul a 17 % din PNB al acelui sector de lume, iar pînă în 1981 se spunea că ating 26 %*. Majoritatea acestor entităţi transnaţionale se înfiinţau în state puternic dezvoltate. De fapt, 85 % din "cele 200 mari" erau înfiinţate în Statele Unite, Japonia, Marea Britanie şi Germania, restul fiind firme din alte unsprezece ţări. Totuşi, chiar dacă legăturile unor asemenea supergiganţi cu guvernele din ţara de origine erau, probabil, destul de apropiate, la sfîrşitul Epocii de Aur este îndoielnic dacă vreunul dintre ei, cu excepţia celor japonezi şi a unor firme în special militare, pot fi descrise cu încredere ca legături în interesul guvernului sau al naţiunii lor. Nu mai era atît de clar pe cît păruse cîndva că pentru a folosi expresia unui magnat din Detroit care a ajuns în guvernul SUA, "Ce e bun pentru General Motors este bun pentru Statele Unite ale Americii". Cum putea fi cînd tranzacţiile lor în ţara natală nu le depăşeau pe cele de pe o singură piaţă din cele o sută în care era activă compania, să zicem, Mobil Oil, sau din cele 170 în care era prezentă compania Daimler-Benz? Logica afacerilor ar obliga o firmă internaţională de petrol să calculeze strategia şi politica sa faţă de ţara natală în exact acelaşi mod ca faţă de Arabia Saudită sau Venezuela, adică în termenii profitului şi ai pierderii, pe de o parte, şi ai puterii comparate a companiilor şi a guvernelor, pe de alta.

Tendinţa pentru tranzacţiile şi întreprinderile de afaceri — şi în nici un caz numai cele ale unui număr mic de giganţi — de a se emancipa faţă de statul naţional tradiţional a devenit chiar şi mai evidentă pe măsură ce producţia industrială a început, mai întîi încet, dar dezvoltîndu-şi treptat viteza, să se mute din ţările europene şi nord-americane care iniţiaseră industrializarea şi dezvoltarea capitalistă. Aceste ţări au rămas panoul de comandă al creşterii din Epoca de Aur. La mijlocul anilor '50 ţările industriale vînduseră una alteia aproximativ trei cincimi din exporturile lor, la începutul anilor '70, trei sferturi. Oricum, atunci lucrurile au început

* Asemenea estimări trebuie folosite cu grijă; cel mai bine e să fie considerate pur şi simplu ca ordine de mărime.

să se schimbe. Lumea dezvoltată a prins să exporte mai multe din produsele sale către restul lumii, dar — mult mai semnificativ — Lumea a treia a început să exporte produse către ţările industriale dezvoltate într-o proporţie şi mai mare. Pe măsură ce exporturile tradiţionale de primă importanţă din regiunile rămase în urmă (cu excepţia, după revoluţia OPEC, a combustibililor minerali) au pornit, deşi fragmentar, să se industrializeze rapid, între 1970 şi 1983 partea Lumii a treia la exporturile globale industriale, pînă atunci înţepenite la aproximativ 5 %, s-a dublat şi chiar mai mult decît atît (Frobel şi alţii, 1986, p. 200).

O nouă diviziune internaţională a muncii, prin urmare, a început să o submineze pe cea veche. Firma germană Volkswagen a înfiinţat fabrici de automobile în Argentina, Brazilia (trei linii), Canada, Ecuador, Egipt, Mexic, Nigeria, Peru, Africa de Sud şi Iugoslavia — în special după jumătatea anilor '60. Industriile din noua Lume a treia au aprovizionat nu numai pieţele locale consumatoare, ci şi piaţa mondială. Putea face acest lucru, în aceeaşi măsură prin exportarea articolelor produse de industria locală (aşa cum sînt textilele, majoritatea cărora emigraseră deja din vechile ţări către cele "în curs de dezvoltare"), devenind o parte din procesul transnaţional de producţie.

Aceasta era inovaţia cea mai importantă a Epocii de Aur, deşi ea încă nu intrase deplin în drepturi. Nu s-ar fi putut întîmpla fără revoluţia din transporturi şi comunicaţii, care a făcut posibil să împarţi producţia unui singur articol între, să zicem, Houston, Singapore şi Thailanda, transportînd pe calea aerului producţia completată în parte în aceste centre şi controlînd întregul proces centralizat prin tehnologia modernă informaţională. Producătorii cei mai importanţi de electronice au început să se globalizeze de pe la mijlocul anilor '60. Linia de producţie acum nu s-a mutat prin hangare gigantice într-un singur loc, ci de-a lungul şi de-a latul globului. Cîţiva dintre ei s-au oprit în "zone de producţie liberă" extra-teritorială sau în fabrici îndepărtate care au început acum să gîndească, în special în ţări sărace cu forţă de muncă ieftină, furnizată de femei tinere, un alt mecanism pentru a fugi de controlul unui singur stat. Astfel, una dintre cele mai timpurii, Manaus, situată adînc în jungla amazoniană, producea textile, jucării, papetărie, electronice şi ceasuri electronice pentru firme din Statele Unite, Danemarca şi Japonia.

Toate acestea au condus la o schimbare paradoxală în structura politică a economiei mondiale. Pe măsură ce globul a devenit unitatea sa reală, economiile naţionale ale marilor state s-au aflat în situaţia că acordau cale liberă unor asemenea centre la depărtare, majoritatea fiind situate în ministatele — mici sau foarte mici — care se înmulţiseră convenabil, pe măsură ce vechile imperii coloniale se destrămaseră. La sfîrşitul Scurtului secol

douăzeci, lumea, potrivit Băncii Mondiale, conţinea şaptezeci şi una de economii cu populaţii de mai puţin de două milioane şi jumătate de oameni (optsprezece dintre acestea cu populaţii mai mici de 100 0000 de locuitori), ceea ce înseamnă două cincimi din toate unităţile politice considerate în mod oficial ca "economii" (Dezvoltarea Mondială, 1992). Pînă la cel de-al doilea război mondial, asemenea unităţi fuseseră privite ca nişte glume economice şi realmente lipsite total de calitatea de state reale*. Ele erau şi sînt cu certitudine incapabile să-şi apere independenţa oficială în jungla internaţională, dar în decursul Epocii de Aur a devenit evident că ele puteau înflori la fel, şi uneori chiar mai bine decît economiile mari naţionale, prin asigurarea de servicii direct către economia globală. De aici creşterea unor state-oraşe (Hong Kong, Singapore), o formă de asemenea organizare socială fiind văzută înflorind ultima oară în Evul Mediu; petice din deşertul Golfului Persic au fost transformate în parteneri de maximă importanţă pe piaţa globală de investiţii (Kuwait).

Această situaţie urma să furnizeze mişcărilor etnice în creştere, caracteristice pentru naţionalismul de la sfîrşitul secolului douăzeci, argumente neconvingătoare pentru viabilitatea unei Corsici independente sau a insulelor Canare independente. Neconvingătoare, din cauză că singura independenţă dobîndită prin secesiune a fost cea a separării din statul naţional cu care asemenea teritorii fuseseră asociate anterior. Economic, separarea le-ar face şi mai mult dependente de entităţile transnaţionale care deţineau o parte de decizie din ce în ce mai mare în asemenea chestiuni. Cea mai convenabilă lume pentru giganţii multinaţionali este una populată de state pitice.

V

Era firesc ca industria să se schimbe de la alocaţii cu preţ ridicat la unele cu muncă ieftină imediat ce acest lucru a devenit posibil din punct de vedere tehnic şi eficient din punctul de vedere al costului, iar descoperirea (foarte surprinzătoare) că anumite forţe de muncă ne-albe erau cel puţin la fel de calificate ca şi cele albe urma să aducă o primă suplimentară pentru industriile de înaltă tehnologie. Totuşi, exista un motiv foarte convingător pentru care explozia economică din Epoca de Aur trebuia să

* Pînă la începutul anilor '90, vechile state ale Europei — Andora, Liechtenstein, Monaco, San Marino — nu au fost tratate ca membre potenţiale ale Naţiunilor Unite.

ducă la o îndepărtare de la ţările centrale a vechii industrializări. Aceasta era combinaţia ciudată de tip "keynesian" dintre creşterea economică într-o economie capitalistă şi consumul de masă al forţei de muncă total angajată în cîmpul muncii şi din ce în ce mai bine plătită şi protejată.

Această combinaţie a fost, aşa cum am văzut, o construcţie politică. S-a bazat pe un consens politic efectiv dintre dreapta şi stînga în majoritatea ţărilor "occidentale", extrema dreaptă fascistă ultranaţionalistă fiind eliminată de pe scena politică de către cel de-al doilea război mondial, iar extrema stîngă comunistă de către Războiul rece. S-a bazat de asemenea pe o înţelegere tacită între patroni şi organizaţiile de sindicat de a menţine cererea de forţă de muncă între limitele care nu înghiţeau profiturile, iar perspectivele de viitor ale profiturilor se arătau destul de înalte pentru a justifica investiţiile uriaşe, fără de care creşterea spectaculoasă a productivităţii muncii din Epoca de Aur nu ar fi putut avea loc. Într-adevăr, în şaisprezece dintre cele mai industrializate economii de piaţă investiţia a crescut cu o rată anuală de 4,5 %, aproximativ de trei ori mai repede decît în timpul perioadei dintre 1870 şi 1913, chiar admiţînd o rată de creştere mai puţin impresionantă în America de Nord, care a marcat o scădere a ritmului general (Maddison, 1982, Tabelul 5.1, p. 96). De facto, aranjamentul a fost triunghiular, cu guvernele oficial sau neoficial prezidînd în negocierile instituţionalizate dintre capital şi forţa de muncă, care erau acum descrişi în mod obişnuit, cel puţin în Germania, ca "parteneri sociali". După Epoca de Aur, aceste aranjamente au fost atacate cu vehemenţă de teologii pieţei libere în creştere cu numele de "corporatism", un cuvînt care avea asocieri pe jumătate uitate şi în totalitate irelevante cu fascismul interbelic (vezi capitolul 4).

Acesta era un tîrg acceptabil pentru toate părţile. Patronii, care nu au intenţionat să dea salarii mari în timpul exploziei economice de durată cu profituri mari, au salutat previzibilitatea care a făcut mai uşoară planificarea. Munca a primit salarii în creştere în mod regulat şi beneficii suplimentare, plus asigurări de stat constante şi mari. Guvernul a obţinut stabilitate politică, partide comuniste slăbite (cu excepţia Italiei) şi condiţii convenabile pentru conducerea macro-economică pe care o practicau acum toate statele. Economiile din ţările capitaliste industriale au dus-o minunat, fie şi din motivul că pentru prima oară (cu excepţia Americii de Nord şi, poate, a Asiei de Sud-Est) o economie a consumului de masă a luat fiinţă în baza folosirii depline a forţei de muncă şi a veniturilor mereu crescînde, sprijinite de secutitatea socială, care în timp a fost acoperită de veniturile publice în creştere. Într-adevăr, în euforia anilor '60, unele guverne neprevăzătoare au mers atît de departe încît au garantat şomerilor — foarte

puţini la număr — 80 % din salariul pe care îl avuseseră.

Pînă la sfîrşitul anilor '60, politica Epocii de Aur a reflectat această stare de lucruri. Războiul a fost urmat peste tot de guverne puternic reformatoare de tip rooseveltian, dominate de socialişti sau de social-democraţi în mai toată Europa Occidentală beligerantă, cu excepţia părţii ocupate din Germania Federală (unde nu au existat nici instituţii independente şi nici alegeri pînă în 1949). Chiar şi comuniştii au fost la guvernare pînă în 1947 (vezi capitolul 8). Radicalismul anilor de Rezistenţă a afectat chiar şi partidele conservatoare care apăreau — Creştin-Democraţii din Germania Occidentală considerau capitalismul nepotrivit pentru Germania pînă în 1949 (Leaman, 1988) — sau cel puţin a făcut dificil cursul împotriva curentului. Partidul conservator din Marea Britanie a cerut credit pentru reforme de la guvernul laburist din anul 1945.

Într-un fel surprinzător, reformismul în curînd s-a retras, nu şi consensul. Marea explozie a anilor '50 a fost coordonată, aproape peste tot, de guverne conservatoare moderate. În Statele Unite (din 1952) şi Marea Britanie (din 1951), în Franţa (cu excepţia scurtelor episoade ale coaliţiei), Germania Occidentală, Italia şi Japonia, stînga a fost în întregime scoasă de la putere, deşi peninsula scandinavă a rămas social-democrată, iar partidele socialiste au participat la guvernare în coaliţii cu altele în unele ţări mai mici. Nu poate exista nici un dubiu în legătură cu retragerea stîngii. Aceasta nu se datora vreunei pierderi masive a sprijinului în cazul socialiştilor sau chiar al comuniştilor în Franţa şi Italia, unde ei constituiau partidul clasei muncitoare cel mai important*. Nici măcar, exceptînd poate Germania, unde Partidul Social-Democrat (SPD) a fost şubrezit de unitatea germană, şi Italia, unde a rămas aliat cu comuniştii, nu se datora Războiului rece. Toţi, cu excepţia comuniştilor, erau în mod categoric anti-ruşi. Starea de spirit a deceniului de explozie economică era împotriva stîngii. Nu era un timp al schimbărilor.

În anii '60, centrul de greutate al consensului s-a schimbat către stînga; poate că datorită retragerii crescînde a liberalismului economic în faţa conducerii keynesiene, chiar şi în organizări anticolectiviste precum Belgia şi Germania Federală, poate din cauză că domnii mai în vîrstă care coordonaseră stabilizarea şi revenirea sistemului capitalist părăsiseră scena — Dwight Eisenhower (n. 1890) în 1960, Konrad Adenauer (n. 1876) în 1965, Harold Macmillan (n. 1894) în 1964. În cele din urmă (1969) chiar şi

* Totuşi, toate partidele de stînga au fost minorităţi electorale, deşi uneori mari. Cel mai mare număr de voturi, 48,8 %, a fost atins de către partidul laburist din Marea Britanie în 1951, în mod ironic în alegerile cîştigate de conservatori, graţie capriciilor sistemului electoral englez.

marele general de Gaulle (n. 1890) s-a retras. S-a produs o anumită întinerire a politicii. De fapt, anii de vîrf ai Epocii de Aur păreau să fie tot atît de potriviţi cu stînga moderată, din nou la guvernare în multe state europene occidentale, pe cît fuseseră de nepotriviţi anii '50. Această cotitură către stînga se datora în parte schimbărilor electorale, ca în Germania Occidentală, Austria şi Suedia, şi a anticipat schimbările chiar şi mai frapante din anii '70 şi de la începutul anilor '80, cînd şi socialiştii francezi, şi comuniştii italieni au atins culmile tuturor timpurilor, modelele de votare rămînînd aceleaşi. Sistemele electorale au exercitat schimbări relativ minore.

Oricum, există un paralelism clar între schimbarea către stînga şi cele mai semnificative dezvoltări publice ale deceniului, adică apariţia statelor prospere în sensul literar al cuvîntului, respectiv statele în care cheltuielile pentru asigurări — susţinerea venitului, sănătatea, învăţămîntul etc. — au devenit o parte mai mare din cheltuielile publice şi oamenii angajaţi în activităţile de asigurări au format cel mai mare grup din întreaga masă de angajaţi publici la mijlocul anilor '70, de exemplu, 40 % în Marea Britanie şi 47 % în Suedia (Therborn, 1983). Primele state cu asigurări în acest sens au apărut în jurul anului 1970. Desigur că reducerea cheltuielilor militare din anii de destindere au dus la creşterea proporţiei de cheltuieli pentru alte priorităţi, dar exemplul Statelor Unite ne demonstrează că exista totuşi o schimbare reală. În 1970, cînd războiul din Vietnam era în culmea sa, numărul angajaţilor din şcolile din Statele Unite a devenit pentru prima oară în mod semnificativ mai mare decît numărul "personalului din apărarea militară şi civilă" (Istoria statistică, 1976, II, p. 1102, 1104, 1141). Pînă la sfîrşitul anilor '70, toate statele capitaliste înaintate deveniseră astfel de "state de asigurări", şase dintre ele cheltuind mai mult de 60 % din producţia totală publică pentru asigurări (Australia, Belgia, Franţa, Germania Federală, Italia, Olanda). Acest fapt urma să producă probleme considerabile după încheierea Epocii de Aur.

Între timp, politica "economiilor de piaţă dezvoltate" părea calmă, dacă nu chiar somnolentă. Ce motive te-ar fi făcut să devii ardent, cu excepţia comunismului, pericolelor războiului nuclear şi crizelelor importate în activităţile imperiale din afară, aşa cum a fost aventura din Canalul de Suez pentru Marea Britanie (1956), războiul din Algeria pentru Franţa (1954-'61) şi, după 1965, războiul din Vietnam pentru Statele Unite? Acesta era motivul din care izbucnirea bruscă şi aproape mondială a radicalismului studenţesc din 1968 şi anii din această perioadă i-a luat prin surprindere pe politicienii şi pe intelectualii mai în vîrstă.

Era un semn că echilibrul din Epoca de Aur nu putea să dureze. Din

punct de vedere economic, acest echilibru depindea de coordonarea dintre creşterea productivităţii şi cîştigurile care au ţinut profiturile stabile. O depresiune în continuă creştere a productivităţii şi/sau o creştere disproporţională a salariilor ar fi generat o destabilizare. Depindea de ceea ce fusese atît de dramatic absent în perioada interbelică, o balanţă între creşterea producţiei şi abilitatea consumatorilor de a o cumpăra. Salariile trebuiau să crească destul de repede pentru a menţine piaţa pe linia de plutire, dar nu destul de repede pentru a stoarce profituri. Dar cum să controlezi salariile, într-o epocă de penurie de forţă de muncă, sau preţurile într-o epocă a cererii care exploda în mod excepţional? Cum, cu alte cuvinte, să controlezi inflaţia, sau cel puţin să o menţii între limite? În cele din urmă, Epoca de Aur a depins de dominaţia copleşitoare politică şi economică a Statelor Unite, care au acţionat — uneori fără să aibă acest drept — ca un stabilizator şi garant al economiei mondiale.

În cursul anilor '60, toate acestea au arătat semnele pagubelor făcute. Hegemonia Statelor Unite a căzut în declin şi, pe măsură ce s-a întîmplat acest lucru, sistemul monetar mondial bazat pe dolarul de aur s-a prăbuşit. Existau cîteva semne ale încetinirii productivităţii muncii în mai multe ţări şi cu siguranţă semne că marele rezervor de forţă de muncă al migraţiei interne, care alimentase boom-ul economic, era închis din cauza epuizării. După douăzeci de ani, o nouă generaţie devenise adultă pentru ca experienţa interbelică — şomajul în masă, incertitudinea, preţurile stabile sau instabile — erau istorie, mai puţin o parte a experienţei. Îşi adaptaseră aşteptările la unica experienţă a grupei lor de vîrstă, cea a găsirii locurilor de muncă şi a inflaţiei continuie (Friedman, 1968, p. 11). Oricare a fost situaţia specifică prin care s-a declanşat "explozia mondială a salariilor" de la sfîrşitul anilor '60 — penuria de forţă de muncă, eforturile crescînde făcute de patroni pentru a menţine la un nivel scăzut salariile reale sau, aşa cum s-a întîmplat în Franţa şi Italia, revoltele mari studenţeşti —, toate s-au bazat pe descoperirea de către o generaţie de muncitori care se obişnuiseră să aibă de lucru că acele creşteri regulate şi binevenite şi atît de îndelung negociate de sindicatele lor erau, de fapt, mult mai puţin decît putea fi stors din piaţă. Dacă se înregistrează sau nu o întoarcere la lupta de clasă în această recunoaştere a realităţilor pieţei (aşa cum au fost multe din "noua stîngă" de după 1968), nu există nici o îndoială în legătură cu schimbarea frapantă a stării de spirit dintre calmul negocierilor de dinainte de 1968 şi ultimii ani ai Epocii de Aur.

Din moment ce era direct relevant pentru felul în care a funcţionat economia, schimbarea din starea de spirit a forţei de muncă a fost cu mult mai semnificativă decît marea izbucnire a revoltelor studenţeşti din anul 1968, deşi studenţii au furnizat un material mult mai spectaculos pentru

mass-media şi mult mai multă hrană pentru comentatori. Revolta studenţilor a fost un fenomen dincolo de economie şi de politică. A mobilizat doar un sector — deosebit — al populaţiei, pînă atunci abia recunoscut ca grup aparte în viaţa publică, şi — din moment ce majoritatea membrilor săi erau încă în procesul educaţional — în mare parte în afara economiei, cu excepţia situaţiei cînd erau cumpărători de discuri rock: tineretul. Semnificaţia sa culturală era mult mai mare decît semnificaţia sa politică, efemeră — spre deosebire de mişcările analoage din Lumea a treia şi din ţările cu dictaturi (vezi capitolul 15). Totuşi a servit ca un avertisment, un fel de *memento mori* pentru o generaţie care credea pe jumătate că rezolvase, o dată pentru totdeauna, problemele societăţii occidentale. Textele majore ale reformismului din Epoca de Aur: *The Future of Socialism*, scrisă de Crosland, *The Affluent Society*, de J. K. Galbraith; *Beyond the Welfare State*, de Gunnar Myrdal, şi *The End of Ideology*, de Daniel Bell, apărute între 1956 şi 1960, se bazau, toate, pe prezumţia armoniei interne a societăţii, care era acum satisfăcătoare, dacă nu şi aptă de îmbunătăţire, adică pe încrederea în economia consensului social organizat. Acest consens nu a supravieţuit anilor '60.

Astfel, anul 1968 nu a fost nici un sfîrşit, nici un început, ci numai un semnal. Spre deosebire de explozia salariilor, colapsul sistemului financiar internaţional *Bretton Woods* în 1971, boom-ul bunurilor din 1972-'73 şi criza de petrol a OPEC-ului din 1973 nu aduc o prea mare contribuţie în explicaţia istoricilor-economişti a sfîrşitului Epocii de Aur. Dar sfîrşitul ei nu a fost total neaşteptat. Expansiunea economiei la începutul anilor '70, accelerată de o inflaţie bruscă, de creşteri masive în alimentările mondiale cu bani şi marele deficit american, a devenit haotică. În jargonul economiştilor, sistemul s-a supraîncălzit. În douăsprezece luni din iulie 1972 PIB al ţărilor din OECD a crescut cu 7,5 %, iar producţia industrială reală cu 10 %. Istoricii care nu au uitat modul în care s-a sfîrşit marele boom de la mijlocul epocii victoriene au fost iarăşi surprinşi că sistemul nu cădea încă. Ar fi avut dreptate, deşi nu cred că cineva a prezis căderea din 1974. Şi poate că nimeni nu ar fi luat-o în serios — aşa cum, de altfel, s-a dovedit a fi — deoarece, deşi PNB al ţărilor industriale avansate, de fapt, a scăzut substanţial — un asemenea lucru nu se mai întîmplase de la război —, oamenii încă mai apreciau crizele economice în termenii celei din 1929, astfel că nu exista nici un semn de catastrofă. Ca de obicei, reacţia imediată a contemporanilor şocaţi era să caute motivaţii speciale pentru colapsul vechiului avînt economic, "un mănunchi neaşteptat de tulburări nefericite, neverosimil ca să fie repetate în aceeaşi manieră, al căror impact a fost compus din cîteva erori ce puteau fi evitate", ca să citäm OECD

(McCracken, 1977, p. 14). Unii ar fi pus-o pe seama şeihilor petrolului din OPEC. Orice istoric care crede că schimbările majore din configuraţia economiei lumii ţin de ghinion şi întîmplări evitabile ar trebui să mai reflecte încă o dată. Şi aceasta era o schimbare majoră. Economia mondială nu-şi recuperase vechiul ei ritm. O eră se încheia. Deceniile de la 1973 încoace urmau să fie încă o dată o eră de criză. Epoca de Aur şi-a pierdut strălucirea. Cu toate acestea, începuse, şi chiar realizase în mare măsură, cea mai dramatică, rapidă şi profundă revoluţie din istoria omenirii. La aceasta trebuie să revenim acum.

Capitolul zece

Revoluţia socială 1945-1990

LILY: Bunica ne-a povestit tot felul de lucruri despre Marea Depresiune. Poţi şi tu să citeşti despre chestiile acestea.

ROY: Se găseşte totdeauna cîte cineva care să ne spună ce bucuroşi trebuie să fim că avem ce mînca şi chestii din acestea. Chipurile, prin anii '30 oamenii mureau de foame şi nu aveau de lucru şi tot felul de chestii din astea.

BUCKY: Nu am avut niciodată o Depresiune, aşa că nu prea mă deranjează chestia asta.

ROY: Dar, după cum am înţeles, nici nu ţi-ar plăcea să trăieşti în vremurile celea.

BUCKY: Păi, nu trăiesc în ele.

Studs Terkel, Vremuri grele (Hard Times) (1970, p. 22-23)

Cînd generalul de Gaulle a preluat puterea, în Franţa exista un milion de televizoare... Cînd a plecat, erau zece milioane... Statul este totdeauna o chestiune de show-biz*. Dar statul, în condiţia sa de teatru al zilei de ieri, este o problemă foarte diferită de statul-televiziune care există în zilele noastre.

Regis Debray (1994, p. 34)

I

Cînd oamenii se confruntă cu lucruri pentru care nu au fost pregătiţi, caută bîjbîind cuvinte cu care să numească necunoscutul, chiar şi atunci

* Show-biz (show-business) este formula pentru afacerile din lumea spectacolului, de unde şi vine numele respectiv: show (spectacol) şi business (afaceri), care a suferit modificarea impusă de pronunţie: "biz" — "business" în forma sa prescurtată (**n. tr.**).

cînd nu sînt în stare nici să-l definească şi nici să-l înţeleagă. Undeva, prin al treilea sfert al secolului nostru, putem vedea cum funcţionează acest proces printre intelectualii Occidentului. Cuvîntul-cheie era prepoziţia "după", în general folosită în forma sa latină "post" ca un prefix, de data aceasta, pentru fiecare dintre numeroşii termeni care fuseseră folosiţi timp de mai multe generaţii în vederea marcării teritoriului mental al vieţii din secolul douăzeci. Lumea, sau aspectele sale cele mai importante, a devenit post-industrială, post-imperială, post-modernă, post-structurală, post-marxistă, post-Gutenberg etc. Ca şi funeraliilor, acestor prefixe le-a fost conferită recunoaşterea oficială a morţii, fără ca aceasta să implice vreun sens sau vreo certitudine în legătură cu natura vieţii de după moarte. Astfel, cea mai mare, cea mai dramatică, rapidă şi universală transformare socială din istoria omenirii a pătruns în conştiinţa minţilor luminate care au trecut prin ea. Această transformare este subiectul capitolului de faţă.

Noutatea acestei transformări rezidă în aceeaşi măsură în viteza sa extraordinară şi universalitatea ei. Este adevărat că ţări dezvoltate ale lumii, adică Europa Centrală şi de Vest şi America de Nord, plus o pătură subţire a cosmopoliţilor bogaţi şi puternici din alte părţi, trăiseră multă vreme într-o lume în continuă schimbare, transformare tehnologică şi inovaţie culturală. Pentru ei, revoluţia globală a societăţii a însemnat o accelerare sau o intensificare a mişcării cu care ei erau deja obişnuiţi. La urma urmelor, locuitorii din New York-ul mijlocului anilor '30 se uitau deja la un zgîrienori, *Empire State Building* (1934), a cărui înălţime nu a fost depăşită pînă în anii '70, şi atunci numai cu vreo treizeci de metri. A trecut ceva vreme pînă ce lumea şi-a dat seama de dimensiunile reale ale transformării, de la creşterea materială cantitativă la schimbări, prefaceri calitative ale vieţii, chiar şi în aceste părţi ale planetei. Dar pentru cea mai mare parte a globului, schimbările erau în aceeaşi măsură neaşteptate şi seismice. Pentru 80 % din omenire, Evul Mediu s-a sfîrşit brusc în anii '50; în anii '60 nimeni nu-şi mai aducea aminte de el.

În multe privinţe, cei care au trăit aceste transformări la faţa locului nu le-au perceput dimensiunile reale, din moment ce le-au trăit în creşterea lor, sau ca schimbări în vieţile indivizilor care, oricît de dramatice, nu au fost revoluţii permanente. De ce ar trebui ca decizia oamenilor de la ţară, care-şi căutau de lucru la oraş, dar se înrolau pe un cap în forţele armate sau vreo ramură a economiei de război, să influenţeze şi deciziile englezilor şi germanilor în cele două războaie? Oricum, ei nu au intenţionat să-şi schimbe felul de viaţă pentru totdeauna, chiar dacă s-a întîmplat exact acest lucru. Cei care văd din afară scenele unor asemenea transformări vor recunoaşte neapărat cît de multe s-au schimbat între timp. Cît de diferită

este, să spunem, Valencia de la începutul anilor '80 de Valencia de la începutul anilor '50, cînd autorul pe care îl citiţi acum vizitase ultima oară acea parte a Spaniei. Cît de dezorientat s-a simţit un ţăran sicilian Rip Van Winkle — de fapt, un bandit de prin partea locului care a fost închis cîteva zeci de ani de pe la mijlocul deceniului 6 — cînd s-a întors în Palermo, care, între timp, devenise de nerecunoscut. "Unde erau cîndva podgoriile, sînt acum acele palazzi", mi-a spus, dînd uimit din cap. Într-adevăr, viteza schimbării era atît de mare, încît timpul istoric ar putea fi măsurat în intervale chiar şi mai scurte. Mai puţin de zece ani (1962-'71) au despărţit un Cuzco*, unde majoritatea amerindienilor mai purtau straie tradiţionale, de un Cuzco în care majoritatea dintre ei purtau deja *cholo*, adică haine europene. La sfîrşitul anilor '70, cei care aveau dughene în piaţa de alimente într-un sat mexican deja îşi calculau cheltuielile şi veniturile la un calculator japonez de buzunar, necunoscut acolo la începutul deceniului.

Este puţin probabil ca cititorul să se aştepte la dublarea acestor experienţe, deşi, încă din anii '60, cînd tinerii occidentali au descoperit că o călătorie în Lumea a treia era în aceeaşi măsură realizabilă şi în vogă, tot ce se cere pentru a urmări transformarea globală este o pereche de ochi deschişi. În orice caz, istoricii nu se pot mulţumi doar cu poze şi anecdote, oricît de semnificative ar fi ele. Ei au nevoie să calculeze.

Cea mai spectaculoasă schimbare din cea de-a doua jumătate a acestui secol, şi una care fixează ruperea noastră pentru totdeauna de trecut, este moartea ţărănimii. Începînd cu era neolitică, majoritatea oamenilor au trăit lucrînd pămîntul şi crescînd animale sau prinzînd peşte. Cu excepţia Marii Britanii, ţăranii şi fermierii au rămas o parte masivă a populaţiei ocupate chiar şi în ţările industrializate pînă în secolul douăzeci. Cu atît mai mult cu cît în studenţia autorului acestei lucrări, prin anii '30, refuzul ţărănimii de a dispărea era un argument forte împotriva previziunii lui Karl Marx că ei vor dispărea. De fapt, în ajunul celui de-al doilea război mondial exista o singură ţară industrială, în afară de Marea Britanie, unde de agricultură şi pescuit se ocupau mai puţin de 20 % din populaţie: Belgia. Chiar şi în Germania şi în Statele Unite, cele mai mari economii industriale, unde fermierii, numărul cărora scădea constant, atingeau un sfert din populaţie; în Franţa, Suedia şi Austria ei constituiau 35-40 %. În ceea ce priveşte ţările agrare relativ înapoiate — adică, în Europa, Bulgaria sau România — aproximativ patru din cinci locuitori erau ţărani.

Totuşi, să vedem ce s-a întîmplat în cel de-al treilea sfert al secolului.

---

* Leagăn al civilizaţiei incaşe, oraşul Cuzco se află în sudul Peruului, la o altitudine de 3600 m (**n. tr.**).

Deloc surprinzător că pînă la începutul anilor '80 mai puţin de trei din fiecare 100 de britanici sau belgieni lucrau în agricultură, astfel încît britanicul obişnuit mai degrabă întîlnea o persoană care făcuse cîndva agricultură în India sau Bangladesh decît unul care făcea acest lucru în Regatul Unit. Populaţia agrară a Statelor Unite scăzuse în aceeaşi proporţie, dar, dat fiind declinul său pe termen lung, faptul era mai puţin neobişnuit decît că această mică fracţiune a forţei de muncă era în stare să inunde cu produse alimentare Statele Unite şi întreaga lume. Ceea ce puţini ar fi aşteptat în anii '40 a fost că pînă la începutul anilor '80 nici o ţară la vest de graniţele "cortinei de fier" nu avea mai mult de 10 % din populaţia sa angajată în agricultură, cu excepţia Republicii Irlandeze (care avea doar puţin peste această cifră) şi a statelor din Peninsula Iberică. Dar în Spania şi Portugalia ţăranii, care formau cam jumătate din populaţie în 1950, au fost reduşi în treizeci de ani la 14,4 % şi respectiv 17,6 %. Ţărănimea spaniolă a fost redusă la jumătate în douăzeci de ani după 1950, cea portugheză în douăzeci de ani după 1960 (TLO, 1990, Tabel 2A; FAO, 1989).

Mai avem cifre spectaculoase. În Japonia, de exemplu, numărul fermierilor a scăzut de la 52,4 % din populaţie în 1947 la 9 % în 1985, adică în intervalul de timp cînd un tînăr soldat s-a întors din războiul al doilea mondial şi pînă a ajuns la pensie. În Finlanda — ca să luăm o întîmplare de viaţă cunoscută autorului — o fiică de ţăran cultivator, care a devenit nevasta muncitoare a unui fermier în prima ei căsătorie, putea, înainte de a intra în vîrsta de mijloc, să se transforme într-o intelectuală cosmopolită şi o figură politică. Dar atunci, în 1940, cînd tatăl ei a murit în războiul de o iarnă împotriva Rusiei, lăsînd o mamă cu un copil mic pe proprietatea familiei, 57 % dintre finlandezi erau ţărani şi pădurari. Atunci cînd ea a împlinit patruzeci şi cinci de ani, doar vreo 10 % din populaţie aveau această vîrstă. Şi atunci, ce este mai firesc decît ca, în asemenea împrejurări, finlandezii să înceapă cu agricultura şi să sfîrşească fiecare în circumstanţe foarte diferite?

Totuşi, dacă previziunea lui Marx că industrializarea va elimina ţărănimea era, în sfîrşit, pe cale să devină realitate evidentă în ţările cu industrializare rapidă, un eveniment cu adevărat extraordinar a fost declinul populaţiei de agricultori în ţările pe care Naţiunile Unite încercau să le consoleze cu eufemisme pentru cuvintele "rămas în urmă" şi "sărac". În acelaşi moment cînd tinerii de stînga plini de speranţă îl citau pe Mao Tse-tung şi strategia lui pentru triumful revoluţiei prin mobilizarea milioanelor de la ţară împotriva fortăreţelor urbane încercuite ale acelui statu- quo, aceste milioane îşi abandonau satele şi se mutau ele însele la oraş. În America Latină procentajul de ţărani a ajuns la jumătate în doar

douăzeci de ani: în Columbia între 1951 şi 1973, în Mexic şi Brazilia între 1960 şi 1980. A scăzut cu aproximativ două treimi în Republica Dominicană în 1960-'81, în Venezuela în 1960-'81 şi în Jamaica în 1953-'81. Toate — cu excepţia Venezuelei — erau ţări în care la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial ţăranii formaseră jumătate sau o majoritate absolută din populaţia ocupată. Dar încă din anii '70 în America Latină nu exista — în afară de mini-statele din America Centrală şi Haiti — nici o ţară în care ţăranii nu erau o minoritate. Situaţia era similară în ţările din Islamul Occidental. Algeria şi-a subţiat pătura de agricultori de la 75 % din populaţie la 20 %; Tunisia de la 68 % la 23 % în doar treizeci de ani; Marocul, mai puţin spectaculos, şi-a pierdut majoritatea ţărănească în zece ani (1971-'82). Siria şi Irakul mai aveau jumătate din populaţie la munca în cîmp la jumătatea anilor '50. În aproximativ douăzeci de ani, prima îşi înjumătăţise proporţia, cea de a doua o redusese la mai puţin de o treime. În Iran numărul ţăranilor a scăzut de la aproximativ 55 % la începutul anilor '50 la 29 % la începutul anilor '80.

Între timp, ţăranii din Europa agricolă s-au oprit din cultivarea pămîntului. Pînă în anii '80, chiar şi vechile fortăreţe ale agriculturii ţărăneşti din estul şi sud-estul continentului nu mai aveau decît o treime sau şi mai puţin din forţa lor de muncă în cultivarea pămîntului (România, Polonia, Iugoslavia, Grecia), iar altele aveau şi mai puţin, în special Bulgaria (16,5 % în 1985). Numai o fortăreaţă ţărănească a rămas, în aceeaşi măsură, în vecinătatea Europei şi a Orientului Mijlociu — Turcia, unde ţărănimea, deşi a scăzut, la jumătatea anilor '80 rămînea încă o majoritate absolută.

Numai trei regiuni ale globului au rămas dominate de satele şi cîmpurile lor: Africa sud-sahariană, Asia de Sud şi de Sud-Est şi China. Doar în aceste regiuni mai era posibil să găseşti ţări care supravieţuiseră scăderii numărului de cultivatori — acolo unde cei care cultivau pămînturile şi creşteau animale treceau prin deceniile furtunoase şi păstrau o proporţie stabilă din populaţie — 90 % în Nepal, 70 % în Liberia, 60 % în Ghana sau — un fapt oarecum surprinzător — 70 % în India în douăzeci şi cinci de ani după independenţă, şi cu foarte puţin mai mică (66,4 %) în 1981. Totuşi, la sfîrşitul perioadei de timp menţionate, aceste regiuni cu dominaţie ţărănească reprezentau încă jumătate din neamul omenesc. Oricum, chiar şi aceste regiuni începeau să cedeze sub presiunile dezvoltării economice. Solidul bloc ţărănesc al Indiei a fost înconjurat de ţări ale căror populaţii de cultivatori au scăzut vizibil destul de repede: Pakistan, Bangladesh şi Sri Lanka, unde ţăranii încetaseră de mult să fie o majoritate, aşa cum se întîmplase, pînă în anii '80, şi în Malaezia, Filipine

şi Indonezia şi, desigur, în noile state industriale din Asia de Est: Taivan şi Coreea de Sud, care pînă în 1961 au avut mai mult de 60 % din populaţia lor ţărănească. De altfel, în Africa, predominaţia ţărănească a cîtorva ţări din sudul continentului era o iluzie de Bantustan*. Cultivarea pămîntului, efectuată mai cu seamă de femei, era partea vizibilă a unei economii care depindea în mare măsură de salariile bărbaţilor care au migrat în oraşe şi minele albilor din sud.

Aşa cum am văzut (vezi capitolul 9), ţările industriale dezvoltate, cu una sau două excepţii, s-au transformat şi ele în mari producători de produse agricole pentru piaţa mondială şi au făcut acest lucru prin reducerea populaţiei cultivatoare la un procentaj în continuă scădere, uneori absurd de minuscul din poporul lor. Aceasta s-a realizat pur şi simplu printr-un efort extraordinar în productivitatea de capital intensiv pe cap de locuitor care se ocupă de agricultură. Aspectul cel mai evident a fost cantitatea extraordinară de maşini puse acum la dispoziţia fermierului din ţările bogate şi dezvoltate. Marele vis al bogăţiei prin agricultură mecanizată, care l-au propagat toţi acei tractorişti cu pieptul gol din fotografiile de propagandă ale tinerei republici sovietice, s-a realizat în Occident. Agricultura sovietică a eşuat spectaculos.

Mai puţin vizibile, dar la fel de semnificative, au fost realizările din ce în ce mai impresionante ale chimiei agricole, biotehnologiei şi ale încrucişării selective. În aceste condiţii, cultivarea pămîntului pur şi simplu nu a mai avut nevoie de forţe de muncă atît de numeroase, fără de care în perioada pre-tehnologică nu se putea obţine o recoltă bună, nici de numărul mare de familii de fermieri şi servitorii lor permanenţi. Transportul modern îi făcea inutili pe mulţi dintre aceştia. Astfel, în anii '70, crescătorii de oi din Perthshire (Scoţia) au găsit că este mai eficient din punctul de vedere al preţului de cost să importe specialişti-experţi în tunderea oilor din Noua Zeelandă pentru scurta perioadă de tundere care, firește, nu coincidea cu cea din emisfera sudică.

În regiunile sărace ale lumii au avut loc şi revoluţii agrare, deşi mult mai modeste. Într-adevăr, fără irigaţii şi contribuţia ştiinţei în aşa-numita "revoluţie verde"**, oricît de controversate ar fi consecinţele ambelor pe termen lung, zone mari din Asia de Sud şi de Sud-Est ar fi fost incapabile să hrănească o populaţie care se înmulţea rapid. Totuşi, ţările din Lumea

* Bantustan — zonă rezervată membrilor populaţiei Bantu, populaţie de culoare din Africa Ecuatorială şi de Sud (**n. tr.**).

** Introducerea sistematică în zone din Lumea a treia a noilor varietăţi de cereale cultivate prin metode speciale, în special începînd cu anii '60.

a treia, cît şi zone din Lumea a doua (care au fost sau mai erau încă socialiste), nu s-au mai hrănit singure, dacă e să lăsăm la o parte surplusul major de alimente exportabile care ar putea fi aşteptat de la ţările agrare. În cel mai bun caz, erau încurajate să se concentreze asupra culturilor de export specializate pentru piaţa din lumea dezvoltată, în timp ce ţăranii lor, cînd nu cumpărau surplusurile aruncate din hrana de export din nord, se duceau la săpat şi la arat conform vechilor deprinderi de muncă intensivă.

Nu existau motive serioase ca ei să-şi lase agricultura, care avea nevoie de munca lor, cu excepţia poate a exploziei creşterii populaţiei, care ar fi putut face pămîntul neîndestulător. Dar regiunile din care plecau ţăranii erau adesea, ca în America Latină, necivilizate şi înapoiate şi tindeau să aibă frontiere deschise către care o mică proporţie din oamenii de la ţară au migrat ca primi ocupanţi fără autorizaţie sau în calitate de colonişti liberi, adesea, ca în Columbia şi Perú, formînd baza politică pentru mişcările locale de gherilă. Invers, regiunile asiatice în care ţărănimea s-a menţinut cel mai bine au constituit, probabil, cea mai dens populată zonă din lume, atingînd de la 250 la 2 000 oameni pe milă pătrată* (media pentru America de Sud este de 41,5).

Cînd pămîntul se goleşte, se umplu oraşele. Lumea din cea de-a doua jumătate a secolului douăzeci a devenit urbanizată ca nicicînd înainte. 42 % din populaţia sa de la mijlocul anilor '80 era orăşenească, şi ar fi fost o majoritate dacă nu ar fi fost ponderea enormelor populaţii rurale din China şi India, care au constituit trei sferturi din ţăranii Asiei (Populaţia, 1984, p. 214). Dar chiar şi în zonele centrale, lumea se muta de la ţară la oraş, în special în oraşele mari. Între 1960 şi 1980 populaţia urbană a Kenyei s-a dublat, deşi în 1980 atinsese numai 14,2 %; dar aproximativ şase din zece oameni de la oraş locuiau acum la Nairobi — capitala ţării –, în timp ce cu douăzeci de ani mai devreme numai patru din zece persoane erau în această situaţie. În Asia, oraşele enorme cu mai multe milioane de locuitori s-au înmulţit ca ciupercile, în special capitalele ţărilor. Seul, Teheran, Karachi, Jakarta, Manila, New Delhi, Bangkok — toate aveau între 5 şi 8,5 milioane de locuitori în 1980 şi către anul 2000 se aştepta ca ele să aibă între 10 şi 13,5 milioane. În 1950 nici unul dintre acestea (cu excepţia Jakartei) nu avea mai mult de un milion şi jumătate (World Resources, 1986). Într-adevăr, cele mai gigantice aglomerări urbane de la sfîrşitul anilor '80 urmau să fie găsite în Lumea a treia: Cairo, Mexico, Sao Paulo, Shanghai, ale căror populaţii se numărau în opt cifre. În mod paradoxal, în vreme

* O milă pătrată = 640 de acri = 259 hectare (**n. tr.**).

ce lumea dezvoltată rămînea mult mai urbanizată decît lumea săracă (cu excepţia zonelor din America Latină şi din zona islamică), capitalele sale se destrămau. Atinseseră culmea existenţei lor la începutul secolului al douăzecilea, înainte ca fuga înspre suburbii şi comunităţile de tip oraş-satelit să cîştige teren, iar vechile centre-capitale au devenit carapace golite noaptea, cînd muncitorii, vînzătorii şi căutătorii de distracţii pleacă acasă. În vreme ce Mexico City aproape că şi-a mărit de cinci ori populaţia în decursul a treizeci de ani după 1950, New York, Londra, Paris aproape că au zburat din liga marilor capitale.

Totuşi, într-un fel curios, lumile vechi s-au intersectat cu cele noi, şi invers. "Marele oraş" tipic pentru lumea dezvoltată a devenit o regiune de aşezări urbane legate, în general concentrate asupra unei (sau unor) zone centrale de afaceri sau de administraţie, care se pot recunoaşte din aer ca un fel de şir muntos sau clădiri de mare înălţime şi zgîrie-nori, în afara cazurilor (ca la Paris) unde asemenea edificii nu erau permise*. Legăturile dintre ele, sau poate că prăbuşirea circulaţiei particulare motorizate sub presiunea proprietăţii masive de automobile, a fost demonstrată, din anii '60, de o nouă revoluţie în transportul public. Niciodată, începînd cu prima construcţie a unui tramvai urban şi a sistemelor de transport cu metroul la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, nu fuseseră construite atîtea sisteme noi de metrou şi trenuri rapide pentru tranzitul spre suburbii în atît de multe locuri: de la Viena la San Francisco, de la Seul la Mexico. În acelaşi timp, descentralizarea s-a răspîndit, pe măsură ce majoritatea comunelor componente sau complexelor din suburbii şi-au dezvoltat propriile servicii de magazine şi distracţii, în special prin sistemul (iniţiat în America) de "mall"-uri: complexe de magazine sub un singur acoperiş.

Pe de altă parte, marele oraş din Lumea a treia, deşi legat prin sisteme de transport public (de obicei demodate şi învechite) şi o mulţime de autobuze particulare depăşite şi "taxiuri colective", nu putea decît să fie dispersat, chiar dacă nu există nici o modalitate în care astfel de aglomerări de la zece la douăzeci de milioane de oameni să fie dispersate, în special dacă o mare parte din aşezările sale componente şi-au început existenţa ca oraşe de cocioabe joase, de parcă nu ar fi fost înfiinţate de grupuri de primi veniţi pe spaţii virane nefolosite. Locuitorii unor asemenea oraşe mari îşi pot petrece mai multe ore pe zi călătorind spre şi de la serviciu (pentru

* Asemenea centre înalte, consecinţa firească a preţurilor mari la pămînt din asemenea zone, fuseseră extrem de rare înainte de 1950. New York a fost, de fapt, unicul oraş de acest fel. Au devenit obişnuite din anii '60, chiar în oraşe descentralizate ca Los Angeles, care astfel au obţinut un "centru".

că un serviciu regulat este preţios), şi pot fi dornici să facă pelerinaje de o durată egală în locuri de ritual public, cum ar fi stadionul Maracana din Rio de Janeiro (două sute de mii de locuri), unde Cariocas venerează divinităţile din fotbal. De fapt, aşezările urbane din Lumea Veche, ca şi cele din Lumea Nouă, erau din ce în ce mai mult adunări simbolice de comunităţi autonome sau, în cazul Occidentului, constituite adesea în mod formal, deşi, în Occidentul bogat, cel puţin la periferii, conţineau mult mai multe spaţii verzi decît în Estul sau Sudul sărac şi suprapopulat. În timp ce în cocioabe şi mahalale oamenii trăiau în vecinătate cu rezistenţii şobolani şi gîndaci, bucata de pămînt a nimănui dintre oraş şi sat, care înconjura ceea ce rămăsese din "oraşele de interior" din lumea dezvoltată, era colonizată de fauna sălbăticiunilor: nevăstuici, vulpi, enoţi.

II

Aproape la fel de dramatică ca declinul şi prăbuşirea ţărănimii, însă mult mai universală, a fost creşterea ocupaţiilor care cereau studii superioare. Şcoala universală primară, adică alfabetizarea, era într-adevăr aspiraţia tuturor guvernelor, astfel încît la sfîrşitul anilor '80 numai statele cele mai oneste şi lipsite de speranţă recunoşteau că aproape jumătate din populaţia lor era analfabetă, dintre acestea doar zece recunoşteau că mai puţin de 20 % din populaţia lor putea să citească şi să scrie. Alfabetizarea a făcut progrese frapante, nu în ultimul rînd în ţările revoluţionare unde guvernul comunist a obţinut realizări în acest domeniu într-adevăr impresionante, chiar şi atunci cînd pretenţiile de a fi "lichidat" analfabetismul într-o perioadă de timp incredibil de scurtă erau uneori prea optimiste. Totuşi, fie că alfabetizarea în masă era sau nu generală, cererea de locuri de muncă ce necesitau studii medii şi în special superioare s-a mărit extraordinar. La fel s-a întîmplat şi cu numărul de oameni care terminaseră sau urmau şcoala.

Aceste cifre erau impresionante mai ales în învăţămîntul universitar, pînă atunci atît de neglijabil încît nici nu era luat în seamă la calculul demografic, cu excepţia cazului Statelor Unite. Înainte de cel de-al doilea război mondial, Germania, Franţa şi Marea Britanie, trei dintre cele mai dezvoltate ţări cu sistemul de învăţămînt bine pus la punct, cu o populaţie totală de 150 de milioane de oameni, nu aveau mai mult de 150 000 de studenţi la universitate, sau o zecime din 1 % din populaţiile lor. Dar pînă la sfîrşitul anilor '80, studenţii se numărau cu milioanele în Franţa, Germania Federală, Italia, Spania şi URSS, ca să nu mai menţionăm

Brazilia, India, Mexic, Filipine şi, desigur, Statele Unite (care au fost pionierul învăţămîntului superior de masă). În perioada analizată, în ţări ambiţioase la capitolul învăţămînt, studenţii formau pînă la 2,5 % din populaţia totală, iar în cazuri excepţionale, peste 3 %. Cele 20 % care formau grupul de vîrstă dintre douăzeci şi douăzeci şi patru de ani erau, de obicei, implicate în procesul de învăţămînt oficial. Chiar şi în ţările cele mai conservatoare din punct de vedere academic — Marea Britanie şi Elveţia — procesul de studenţi crescuse la 1,5. Mai mult decît atît, cîteva dintre prezenţele studenţeşti relativ mari urmau să fie găsite în ţările departe de a fi considerate avansate: Ecuador (3,2 %), Filipine (2,7 %) sau Perú (2 %).

"Faptul cel mai frapant din activitatea studenţilor de la universităţile Americii Latine de la mijlocul anilor '60 este că erau puţin numeroşi" (Liebman, Walker, Glazer, 1972, p. 35). Aceasta au scris savanţii din Statele Unite, convinşi că aceste lucruri erau ecoul modelului de bază elitar-european de educaţie superioară la sud de Rio Grande. Şi aceasta în ciuda faptului că numărul studenţilor creştea cu aproximativ 8 % pe an. De fapt, pînă în deceniul şapte nu se putea spune cu certitudine că studenţii deveniseră o forţă mult mai importantă decît oricînd înainte, pentru că revoltele studenţeşti radicaliste de nivel mondial au început să vorbească mai tare decît statisticile abia în 1968. Dar şi acest lucru a devenit imposibil de trecut cu vederea. Între 1960 şi 1980, ca să rămînem la Europa cu un sistem de învăţămînt reuşit, numărul studenţilor s-a triplat sau chiar s-a mărit de patru ori, cu excepţii în care s-a înmulţit de cinci ori, aşa cum s-a întîmplat în Germania Federală, Irlanda şi Grecia; sau de la cinci la şapte ori, ca în Finlanda, Islanda, Suedia şi Italia; sau de la şapte la nouă ori, ca în Spania şi Norvegia (Burloiu, UNESCO, 1983, p. 62-63). La prima vedere, pare curios că intrarea la universităţi a fost mai puţin marcată în ţările socialiste, în ciuda mîndriei lor în legătură cu învăţămîntul de masă, cu excepţia Chinei lui Mao. Marele Cîrmaci a abolit în fapt întregul învăţămînt superior în perioada Revoluţiei Culturale (1966-'76). Pe măsură ce tulburările din sistemele socialiste au crescut în anii '70 şi în anii '80 (deceniile 8 şi 9), ele au rămas mult în urma Occidentului. Ungaria şi Cehoslovacia aveau practic cel mai mic procent de studenţi din toate celelalte state europene.

Creşterea extraordinară a educaţiei superioare care, pînă la începutul deceniului 9, a produs cel puţin şapte ţări cu mai mult de 100 000 de profesori de nivel universitar, se datora presiunii consumatorului, care în sistemele socialiste nu avea nici o putere. Era evident pentru planificatori şi guverne că economia modernă reclama mult mai mulţi administratori,

profesori şi experţi tehnici decît în trecut. Aceştia trebuiau pregătiţi undeva — iar universităţile sau instituţiile similare funcţionau, datorită unei vechi tradiţii, în mare măsură ca şcoli pergătitoare pentru serviciul public şi profesiuni specializate. Dar în vreme ce acest fapt, în acelaşi timp avînd o înclinaţie democratică generală, justifica o substanţială extindere a educaţiei superioare, explozia de studenţi a depăşit cu mult ceea ce s-ar fi realizat prin planificare.

De fapt, acolo unde familiile aveau opţiunea şi şansa, le dădeau copiilor studii superioare, din cauză că studiile constituiau cel mai bun mijloc de a avea un salariu mai bun, şi mai mult decît orice, un statut social mai înalt. Dintre studenţii din America Latină intervievaţi de statisticienii americani la mijlocul deceniului 7, între 79 şi 95 procente erau convinşi că studiile îi vor aşeza într-o clasă socială superioară în viitorii zece ani. Numai 21-38% au considerat că vor cîştiga un statut economic mult mai bun decît cel al familiei lor (Liebman, Walker, Glazer, 1972). În ţările cu sistemul de învăţămînt slab dezvoltat, unde certificatul de absolvire a unei instituţii superioare garanta un loc în aparatul de stat şi, prin urmare, putere, influenţă şi bunăstare, studiile superioare puteau fi cheia pentru adevărata bogăţie. Desigur, studenţii veneau din familii care o duceau mai bine decît majoritatea populaţiei — cum altfel şi-ar fi putut acestea permite să plătească pentru cîţiva ani de studii unor tineri aflaţi la vîrsta aptă de muncă? —, deşi nu neapărat bogate. Adesea sacrificiile la care mergeau părinţii lor erau destul de mari. Miracolul educaţional coreean se baza pe vitele vîndute de micii fermieri pentru a-şi lansa copiii în rîndurile onorate şi privilegiate ale oamenilor cu carte. (În opt ani (1975-'83) numărul de studenţi a crescut de la 0,8 % la aproximativ 3 % din populaţie.) Nimeni dintre cei avînd experienţa de a fi primii în familia lor care au mers la facultate pentru o perioadă completă de studii nu va întîmpina nici o dificultate să înţeleagă motivaţiile lor. Marele avînt economic mondial a făcut posibil pentru nenumărate familii modeste — angajaţi în administraţia publică, vînzători şi oameni de afaceri mărunţi, fermieri, chiar şi muncitori calificaţi prosperi — să-şi permită o pregătire completă de studii pentru copiii lor. Sistemul de asigurări occidental, începînd cu subvenţiile americane după 1945 pentru studenţii care luptaseră în război, le-a asigurat un ajutor substanţial pentru învăţătură. În ţările democrate a fost acceptat ceva în genul unui drept pentru absolvenţii şcolilor secundare de a se muta în locuri superioare ajungîndu-se pînă-ntr-acolo că în Franţa admiterea selectivă la o universitate de stat era încă privită ca imposibilă din punct de vedere constituţional pînă în 1991. (Asemenea drepturi nu existau în ţările socialiste.) Pe măsură ce tinerii au pătruns în învăţămîntul

superior, guvernele — pentru că, de obicei, universităţile erau instituţii publice mai degrabă decît instituţii particulare, cu excepţia Statelor Unite ale Americii, a Japoniei şi a cîtorva alte state — şi-au înmulţit noile regulamente pentru a admite noi studenţi, în special în anii '70, cînd numărul universităţilor practic s-a dublat. Şi, desigur, ex-coloniile devenite independente în cursul deceniului 7 au insistat asupra existenţei propriilor instituţii de învăţămînt superior, tot aşa cum insistau să aibă un drapel, o linie aeriană sau o armată.

Aceste mase de tineri, cît şi profesorii lor, din ce în ce mai mult concentrate în campusuri mari şi adesea izolate în afara oraşelor, se numărau cu milioanele sau cel puţin cu sutele de mii în toate statele, cu excepţia celor foarte mici sau deosebit de înapoiate, şi erau un factor de înnoire în aceeaşi măsură în cultură şi în politică. Erau transnaţionali, mişcîndu-se şi comunicînd idei şi experienţe de-a lungul frontierelor cu uşurinţă şi cu viteză, şi probabil că se simţeau mai comod decît guvernele în manevrarea tehnologiei comunicaţiilor. Aşa cum a arătat deceniul 7, ei erau nu numai radicali şi explozivi din punct de vedere politic, dar şi eficienţi într-o manieră unică în exprimarea la nivel naţional şi chiar internaţional a nemulţumirilor politice şi sociale. În ţările cu ductaturi, ei erau, de obicei, singurele categorii de cetăţeni capabili de acţiune politică colectivă, şi este departe de a fi lipsit de semnificaţie faptul că, în vreme ce alte populaţii de studenţi din America Latină creşteau, numărul lor în Chile, condusă de dictatura militară a lui Pinochet, scădea permanent după 1973: de la 1,5 % la 1,1 % din populaţie. Şi dacă exista un singur moment în anii de aur de după 1945 care corespundea transformărilor mondiale la care revoluţionarii visaseră după 1917, acesta era cu siguranţă anul 1968, cînd s-au revoltat atît studenţii din Statele Unite şi Mexic în Vest, cît şi cei din ţările socialiste: Polonia, Cehoslovacia şi Iugoslavia, în mare măsură stimulaţi de extraordinara izbucnire de la Paris din 1968, epicentrul unei revolte studenţeşti la nivelul întregului continent. Aceasta a fost departe de a fi numită revoluţie, deşi era considerabil mai mult decît o "psihodramă" sau un "teatru de stradă", aşa cum observatorii mai în vîrstă, ca Raymond Aron, o diminuau. La urma urmelor, 1968 a încheiat era generalului de Gaulle în Franţa, era preşedinţilor democraţi în Statele Unite*, speranţele unui comunism liberal în Europa Centrală comunistă şi (prin urmările tăcute ale masacrului studenţilor de la Tlatelolco) a marcat începutul unei ere noi în politica mexicană.

Motivul pentru care anul 1968 (cu continuările sale din 1969 şi 1970) nu

* Nu este lipsit de semnificaţie că aceştia s-au reinstalat la Casa Albă prin William Jefferson Clinton, cu primul mandat între 1992 şi 1996, şi al doilea, începînd cu alegerile cîştigate în noiembrie 1996 (**n. tr.**).

a fost o revoluţie, şi niciodată nu a părut ca şi cum ar fi fost sau ar fi putut fi, era că numai studenţii singuri, oricît de numeroşi şi bine mobilizaţi erau, nu puteau face de unii singuri o revoluţie. Eficacitatea lor politică se baza pe abilitatea lor de a acţiona ca semnale şi detonatoare pentru grupuri mai mari, dar mai puţin sensibile politic. Începînd cu anii '60, studenţii au reuşit uneori să facă acest lucru. Au aprins scînteia enormelor pojaruri de greve ale clasei muncitoare în Franţa şi Italia în 1968-'69, dar, după douăzeci de ani de îmbunătăţiri fără precedent pentru salariaţi cu angajarea deplină a forţei de muncă, revoluţia era ultimul lucru în mintea maselor proletare. Dar, pînă în anii '80 — iar atunci în ţări ne-democratice atît de deosebite una de alta: China, Coreea de Sud şi Cehoslovacia — revoltele studenţeşti nu au părut că realizează potenţialul lor pentru declanşarea unei revoluţii, sau cel puţin să oblige guvernele să le trateze ca pe un pericol public serios prin masacrarea lor pe scară largă, aşa cum s-a întîmplat în Piaţa Tienanmen din Beijing. După eşecul marilor visuri din 1968, cîţiva studenţi radicali au încercat să facă o revoluţie prin terorism de grup, dar, deşi asemenea mişcări au avut o mare oglindire în mass-media (realizînd astfel cel puţin unul din obiectivele lor majore), ele nu prea au avut repercusiuni politice serioase. Acolo unde ameninţau să aibă, au fost rapid suprimate de îndată ce autorităţile au decis să acţioneze: în anii '70 cu o cruzime nemaiîntîlnită şi o tortură sistematică în "războaiele murdare" din America de Sud, cu mituiri şi lovituri de culise în Italia. Singurii supravieţuitori ai acestor iniţiative din ultimul deceniu al secolului au fost adepţii mişcării teroriste naţionaliste basce ETA şi gherila comunistă formată din ţărani *Sendero Luminoso* din Perú, un cadou nedorit făcut de studenţii de la Universitatea din Ayacucho conaţionalilor lor.

Toate acestea ne trezesc o întrebare uşor ameţitoare: de ce mişcarea acestui nou grup social de studenţi, singur printre actorii sociali vechi şi noi ai epocii de aur, a optat pentru un radicalism de stînga? Deoarece (dacă lăsăm la o parte rebelii împotriva regimurilor comuniste) chiar şi mişcările studenţeşti naţionaliste tindeau pînă prin anii '80 să-şi pună în piept insigna roşie a lui Marx, Lenin sau Mao.

În unele privinţe, acest lucru ne duce inevitabil dincolo de stratificarea socială, pentru că noul organism studenţesc era, prin definiţie, şi un grup de vîrstă al tineretului, adică un loc temporar de staţionare din trecerea omului prin viaţă, şi conţinea şi o componentă care creştea rapid şi neproporţional de mare de femei suspendate între lipsa de stabilitate a vîrstei lor şi stabilitatea sexului lor. Mai tîrziu vom studia dezvoltarea culturii tinere, care a legat studenţii de alţi reprezentanţi ai generaţiei lor, cît şi noua conştiinţă a femeilor, care a trecut şi ea dincolo de universităţi.

Grupurile de tineri constituie mediul tradiţional pentru spiritele superioare, revoltă şi dezordine, aşa cum susţineau chiar şi rectorii universitari medievali, iar patimile revoluţionare sînt mult mai obişnuite la optsprezece ani decît la treizeci şi cinci, aşa cum generaţiile de părinţi burghezi din Europa domoleau generaţiile de fii şi fiice în elanul lor tineresc de a schimba ceea ce considerau imperfect. De fapt, această credinţă era atît de înrădăcinată în culturile occidentale, încît statul şi organismele sale* din mai multe ţări — probabil că în majoritatea lor din cele ale Americii Latine, ca şi cele latine din Europa — au desconsiderat totalmente combativitatea şi activismul studenţesc, pînă şi lupta armată de gherilă, în cadrul generaţiei tinere.

Era un semn al unei personalităţi viguroase mai curînd decît al uneia indolente. Studenţii de la *San Marcos* din Lima (Perú), aşa cum se glumea mai apoi, "şi-au îndeplinit serviciul revoluţionar" în vreo sectă maoistă de extremă înainte de a se stabili într-o profesiune burgheză solidă şi apolitică — şi asta în vreme ce asemenea "fleac" ca viaţa normală continua în acea nefericită ţară (Lynch, 1990). Studenţii mexicani au aflat curînd că: a) aparatul de partid şi de stat îşi recruta în special cadrele din universităţi, şi b) cu cît erau mai revoluţionari în timpul studenţiei, cu atît erau mai bune posturile care li se ofereau după absolvire. Dar chiar şi în respectabila Franţă deveniseră obişnuiţi ex-maoiştii de la începutul anilor '70 care ulterior făcuseră o carieră strălucită în serviciul statului.

Cu toate acestea, nu există o explicaţie de ce mulţi dintre tinerii care se aflau în mod evident pe drumul spre un viitor mai bun, în orice caz, decît majoritatea celor care nu erau studenţi, au fost atraşi — cu rare excepţii — în radicalismul politic**.

Într-adevăr, o mare parte dintre ei probabil că nici nu erau revoluţionari, preferînd să se concentreze asupra carierei pe care le-o garanta viitorul, şi erau mai puţin remarcaţi decît numărul mai mic — dar totuşi mare — al celor activi din punct de vedere politic, în special cînd aceştia dominau părţile vizibile ale vieţii universitare, prin intermediul demonstraţiilor publice. Totuşi, chiar acest grad al radicalizării aripii de stînga era nou în ţările dezvoltate, dar nu şi în ţările rămase în urmă şi dependente. Înainte

* Printre aceste rare excepţii remarcăm Rusia, unde, spre deosebire de toate celelalte ţări comuniste din Europa de Est şi de China, studenţii în anii de prăbuşire a comunismului nu au fost nici activi, nici nu au influenţat evenimentele într-un fel sau altul. Mişcarea democratică din Rusia a fost descrisă ca o "revoluţie a celor trecuţi de patruzeci de ani" urmărită de departe de un tineret depolitizat şi demoralizat (Riordan, 1991).

** Belgia, Germania (Federală), Marea Britanie, Franţa, Suedia, Elveţia.

de al doilea război mondial, marea majoritate a studenţilor din Europa Centrală şi de Vest, dar şi din America de Nord, erau de dreapta sau nu erau deloc politizaţi.

Explozia numărului de studenţi sugerează un răspuns. Numărul studenţilor francezi la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial era mai mic de 100 000. Pînă în 1960 s-a dublat, iar în următorii zece ani a atins cifra de 651 000 (Flora, p. 582; Deux Ans, 1990, p. 4). (În timpul acestor zece ani numărul studenţilor la ştiinţele umanistice s-a înmulţit aproape de trei ori şi jumătate, numărul studenţilor la ştiinţele sociale de patru ori.) Consecinţa cea mai directă şi mai imediată a fost creşterea inevitabilă a tensiunii în rîndul acestor mase de studenţi în cea mai mare parte în prima generaţie. Pe măsură ce o proporţie tot mai mare din grupa de vîrstă avea şansa de a studia — în Franţa era de 4 % în 1950 şi 15,2 % în 1970 —, faptul de a fi student încetă să mai fie un privilegiu excepţional, iar constrîngerile la care erau supuşi tinerii (de obicei fără bani) erau mai resimţite. Resentimentul faţă de conducerile universităţilor a devenit resentiment faţă de orice autoritate, şi de aceea în Occident studenţii au deviat spre stînga. Nu este deloc surprinzător că anii '60 au devenit deceniul unei revolte studenţeşti *par excellence*. Motive speciale au intensificat-o în cutare sau cutare ţară — ostilitatea faţă de Războiul din Vietnam în Statele Unite (şi faţă de serviciul militar în general), resentimente rasiale în Perú (Lynch, 1990, p. 32-37) —, dar fenomenul a fost prea general pentru a necesita explicaţii speciale acum.

Şi totuşi, într-un sens mai larg, mai puţin uşor de definit, această nouă masă de studenţi s-a situat sub un unghi deosebit faţă de restul societăţii. Spre deosebire de celelalte clase sau grupări sociale stabilite mai de mult, studenţimea nu a avut un loc anume în societate, deoarece, ne întrebăm, cum puteau noile armate de studenţi să fie comparate cu relativ minusculele organizaţii antebelice (patruzeci de mii în învăţata Germanie din 1939), care abia dacă parcurgeau faza de adolescenţă a vieţii burgheziei? În multe privinţe, chiar şi existenţa noilor mase de studenţi genera întrebări despre societatea care le produsese, iar de la întrebări la critică nu este decît un pas. Proporţiile prăpastiei de generaţii dintre aceşti copii ai lumii postbelice, studenţii şi părinţii lor, care îşi aminteau şi comparau, au făcut întrebările şi mai ascuţite, iar critica şi mai vehementă. Deoarece nemulţumirile tinerilor nu erau acoperite de conştiinţa existenţei trăite în vremuri de îmbunătăţiri uluitoare în timpuri mult mai bune decît s-ar fi aşteptat vreodată părinţii lor să trăiască. Vremurile noi erau singurele pe care studenţii le cunoşteau. Dimpotrivă, ei au considerat că lucrurile pot deveni şi mai bune, chiar dacă nici ei nu erau siguri de asta. Cei mai vîrstnici, obişnuiţi sau cel puţin

deprinşi cu vremurile grele şi de şomaj, nu se aşteptau la mobilizări radicale de mase într-o vreme cînd, cu siguranţă, impulsul economic pentru aceasta în ţările dezvoltate era mai mic decît oricînd înainte. Dar explozia revoltei studenţeşti a avut loc în timpul marelui boom economic din cauză că era îndreptată, oricît de vag şi de orbeşte, împotriva a ceea ce ei vedeau caracteristic pentru această societate, şi nu împotriva faptului că societatea veche nu s-ar fi putut îmbunătăţi suficient. Dar, paradoxal, faptul că impulsul pentru noul radicalism a venit din partea unor grupuri neafectate de aspectele economice pozitive a stimulat chiar şi grupuri obişnuite să se mobilizeze de pe o anume bază economică pentru a descoperi că, la urma urmelor, ei puteau cere mult mai mult de la noua societate decît o făceau. Efectul imediat al rebeliunii europene a fost un val de greve ale clasei muncitoare pentru salarii mai mari şi condiţii mai bune de muncă.

III

Spre deosebire de populaţiile din provincie şi de studenţi, clasa muncitoare industrială nu a trăit experienţa unor cutremure demografice, pînă cînd în anii '80 a început să intre în declin. Fapt surprinzător, luînd în considerare cît de mult s-a discutat, chiar şi din anii '50 încoace, despre "o societate postindustrială"; dar şi cît de revoluţionare erau procesele de producţie, dintre care multe au economisit, au ocolit sau au eliminat forţa de muncă umană; precum şi cît de evident se aflau în criză partidele şi mişcările politice care se bazau pe clasa muncitoare, după anul 1970. Totuşi, ideea larg răspîndită precum că vechea clasă muncitoare se stingea era eronată chiar şi din punct de vedere statistic, cel puţin la nivel global.

Cu o singură excepţie majoră a Statelor Unite, unde procentul oamenilor angajaţi în fabrici a început să scadă începînd cu 1965 şi foarte evident după 1970, clasa muncitoare industrială a rămas destul de stabilă pe parcursul anilor de aur chiar şi în vechile ţări industriale. De fapt, în opt din douăzeci şi una dintre ţările OECD (clubul celor mai dezvoltate) a continuat să crească între 1960 şi 1980. Fireşte, a crescut şi în părţile recent industriale din Europa necomunistă şi apoi a rămas stabilă pînă în 1980, în vreme ce în Japonia a crescut dramatic, rămînînd relativ stabilă în anii '70 şi '80. În ţările comuniste care treceau printr-o industrializare rapidă, în special în Europa de Est, proletarii s-a înmulţit mai repede ca oricînd, aşa cum s-a întîmplat şi în acele părţi din Lumea a treia care au cunoscut procesul lor propriu de industrializare — Brazilia, Mexic, India, Coreea şi altele. Pe scurt, la sfîrşitul anilor de aur cu siguranţă exista o proporţie mult mai mare

de angajaţi în industrie decît oricînd înainte. Cu foarte puţine excepţii, aşa cum sînt Marea Britanie, Belgia şi Statele Unite, în 1970 muncitorii formau, probabil, o proporţie mai mare din populaţia totală ocupată decît o făcuseră în anii '90 în toate ţările unde marile partide socialiste de masă apăruseră în baza conştiinţei proletare. Numai în anii '80-'90 putem detecta semne ale unei contractări majore ale clasei muncitoare.

Iluzia unei clase muncitoare care se prăbuşea se datora schimbărilor din cadrul ei şi din cadrul procesului de producţie mai degrabă decît hemoragiei demografice. Vechile industrii din secolul nouăsprezece şi de la începutul celui de-al douăzecilea au intrat în declin şi chiar vizibilitatea lor în trecut, cînd simbolizaseră "industria" ca un tot întreg, a făcut declinul ei deosebit de dramatic. Minerii, cîndva sute de mii, iar în Marea Britanie chiar milioane, au devenit mai puţini decît absolvenţii universitari. Industria oţelului din Statele Unite folosea acum mai puţini oameni decît restaurantele McDonald's. Dar chiar şi aceste industrii tradiţionale nu au dispărut, ci s-au mutat din vechile ţări industriale în cele noi. Textilele, confecţiile şi încălţămintea au migrat masiv. Numărul de oameni folosiţi în industriile de textile şi de confecţii în cadrul Republicii Federale Germania a scăzut la mai mult de jumătate între 1960 şi 1984. La începutul anilor '80 la fiecare 100 de muncitori germani, industria de confecţii germană folosea treizeci şi patru de străini. (În 1966 erau mai puţin de trei la sută.) Industria oţelului şi metalurgia, ca şi construcţia de vapoare, au dispărut, de fapt, de pe teritoriile industrializării timpurii, dar au apărut în Brazilia, Coreea, Spania, Polonia şi România; vechile zone industriale au devenit "centuri ruginite" — un termen inventat de Statele Unite în anii '70. Ţările cu o fază mai timpurie a industrializării, aşa cum a fost Marea Britanie, au fost în mare măsură deindustrializate, transformîndu-se în muzee ale unui trecut pe care antreprenorii le-au exploatat, cu oarecare succes, ca pe nişte atracţii turistice. Pe măsură ce ultimele mine de cărbune au dispărut din regiunea South Wales*, unde la începutul celui de-al doilea război mondial peste 130 000 de oameni îşi cîştigau existenţa ca mineri, bărbaţii mai în vîrstă — foşti mineri — coborau cu cohorte de turişti în galeriile moarte pentru a demonstra ce au făcut ei cîndva acolo, în bezna veşnică.

Şi chiar acolo unde noile industrii le-au înlocuit pe cele vechi, acestea nu erau industriile de altădată. Jargonul din anii '80 care vorbea despre "post-fordism" este destul de elocvent**. Imensele fabrici construite în jurul

* Wales — Ţara Galilor — regiune tradiţională a mineritului în Marea Britanie (**n. tr.**).

** Expresia, apărută în încercările de a regîndi analizele stîngii despre societatea industrială, a fost popularizată de Alain Lipietz, care a preluat termenul "fordism" de la gînditorul marxist italian Gramsci.

benzii transportatoare, oraşul sau regiunea dominate de o industrie unică, aşa cum au fost Detroit sau Torino pentru industria constructoare de maşini; clasa muncitoare locală unită, sudată într-o unitate pluricefală — acestea păreau să fi fost caracteristice pentru o eră industrială clasică. Era o imagine nerealistă, dar reprezenta mai mult decît un adevăr. Acolo unde la sfîrşitul secolului douăzeci vechile structuri industriale au înflorit, aşa cum s-a întîmplat în ţările recent industrializate din Lumea a treia sau în economiile industriale socialiste, prinse în urzeala fordistă a timpului, similitudinile cu lumea industrială occidentală interbelică sau chiar cu cea de dinainte de 1914 erau evidente — pînă la apariţia puternicelor organizaţii muncitoreşti în marile centre industriale bazate pe mari fabrici constructoare de maşini (ca la Sao Paulo), sau şantiere navale (ca la Gdansk). Exact la fel, Sindicatele Unite ale muncitorilor din industria de automobile şi ale muncitorilor din industria de oţel apăruseră ca urmare a marilor greve din 1937 în ceea ce constituie acum "centura ruginită" din Vestul Mijlociu al Statelor Unite. Şi invers, în vreme ce marile firme de producţie în masă şi marile fabrici au supravieţuit pînă în anii '90, noile industrii au fost foarte diferite. Regiunile clasice industriale "post-fordiste" — de exemplu Veneto, Emilia-Romagna şi Toscana din Italia de Nord şi Centrală — nu aveau oraşe industriale mari, firme proeminente sau fabrici uriaşe. Aveau reţele de întreprinderi, de la ateliere tip cabană pînă la fabrici mici, dar dotate cu tehnologie înaltă, răspîndite peste tot în oraşe şi în ţară. Primarul oraşului Bologna a fost întrebat cum ar reacţiona oraşul dacă o filială de maximă importanţă a uneia din cele mai mari companii europene s-a construi aici. Primarul a respins cu politeţe propunerea.* Oraşul şi regiunea respective, prospere şi, aşa cum ştim, comuniste, au ştiut cum să manevreze situaţia economică şi socială a noii economii agro-industriale: să lăsăm oraşele Torino şi Milano să facă faţă problemelor specifice lor.

Desigur că pînă la urmă — şi foarte limpede în anii '80 — clasele muncitoare au devenit în mod vizibil jertfele noilor tehnologii, în special cei fără calificare sau cu calificare inferioară de la liniile de producţie în masă, care puteau fi înlocuiţi cu uşurinţă de automate. Din cauză că deceniile marelui avînt economic global din anii '50 şi '60 au creat o perioadă de dificultăţi economice pe plan mondial în anii '70 şi '80, industria nu s-a mai dezvoltat în vechiul ritm care înmulţise forţele de muncă chiar atunci cînd producţia a ajuns şi mai mult în situaţia de a economisi forţa de muncă (vezi capitolul 14). Criza economică de la începutul deceniului 9 a creat, pentru prima oară în patruzeci de ani, din nou şomajul

* Mi-a spus chiar el acest lucru.

în masă. Mai ales în Europa.

În cîteva ţări criza a produs un veritabil holocaust industrial. Marea Britanie a pierdut în perioada 1980-'84 aproape 25 % din industria sa. Între 1973 şi sfîrşitul anilor '80 numărul total de angajaţi în manufactură în şase vechi ţări industriale europene a scăzut cu şapte milioane (aproximativ cu un sfert) şi aproape jumătate din industria ce se pierduse între 1979 şi 1983. Pînă la sfîrşitul anilor '80, pe măsură ce clasele muncitoare din vechile ţări industriale s-au erodat, iar cele noi s-au ridicat, forţa de muncă angajată în manufacturi s-a stabilit la aproximativ un sfert din întreaga forţă de muncă din toate regiunile occidentale dezvoltate, cu excepţia Statelor Unite, unde în perioada respectivă clasa muncitoare constituia sub 20 % (Bairoch, 1988). A fost un drum lung al vechiului vis marxist cu populaţiile proletarizate în mod gradat prin dezvoltarea industriei, pînă cînd aproape întreg poporul avea să fie format din muncitori. Cu excepţia unor rare cazuri, printre care Marea Britanie era cel mai remarcabil, clasa muncitoare fusese totdeauna o minoritate a populaţiei apte de muncă. Cu toate acestea, aparenta criză a clasei muncitoare şi a mişcărilor sale, în special în vechea lume industrială, era evidentă cu mult înainte de a fi vorba — la o abordare globală — de vreun declin serios.

Nu a fost o criză a clasei, ci a conştiinţei sale. La sfîrşitul secolului nouăsprezece (vezi *Era Imperiului*, capitolul 5) populaţiile foarte eterogene din ţările dezvoltate, care îşi cîştigau existenţa prin vînzarea braţelor lor de muncă pentru un salariu, au devenit conştiente că sînt o clasă muncitoare unică şi au început să privească acest lucru ca cel mai important aspect social. Mulţi dintre ei au început să se unească în partide şi mişcări muncitoreşti (aşa cum indică şi denumirea lor: *Labour Party*, *Parti Ouvrier* etc.), care în doar cîţiva ani au devenit forţe politice uriaşe. Erau, desigur, uniţi nu numai de ideea măririi de salarii sau de faptul că-şi murdăreau mîinile cînd munceau. Aparţineau, copleşitor, celor săraci şi nesiguri din punct de vedere economic, deoarece stîlpii de bază ai mişcărilor muncitoreşti erau departe de a lichida sărăcia, ceea ce aşteptau şi au şi obţinut de la viaţă era destul de modest şi mult sub aşteptările claselor de mijloc. Într-adevăr, economia bunurilor de folosinţă îndelungată pentru mase trecuse pe lîngă ei înainte de 1914, peste tot cu excepţia Americii de Nord şi a Australasiei* în perioada interbelică.

Un organizator comunist englez trimis în timpul războiului la fabricile de armament Coventry, pe cît de militante pe atît de prospere, a rămas mirat peste măsură: "Vă închipuiţi?!, le-a spus la revenire prietenilor săi

* Denumire generică pentru Australia şi insulele Pacificului de Sud-Vest (**n. tr.**).

londonezi, printre care mă aflam şi eu, acolo toţi tovarăşii au maşini!"

Erau de asemenea uniţi prin masiva diferenţiere socială, prin stilurile diferite de viaţă şi chiar prin modul în care se îmbrăcau, cît şi prin şansele limitate de a reuşi în viaţă, lucruri care îi despărţeau de păturile sociale cu guler alb, mai mobile din punct de vedere social, chiar dacă din punct de vedere economic de asemenea presate destul de dur. Copiii muncitorilor nu se aşteptau să înveţe la universităţi. Majoritatea lor nu se aşteptau să meargă nici la şcoală (de obicei copiii învăţau doar pînă la paisprezece ani). În Olanda de dinainte de război, doar 4 % au frecventat şcoala secundară dincolo de vîrsta de nouăsprezece ani, iar în Suedia şi Danemarca, ţări democratice, într-o proporţie şi mai mică. Muncitorii au trăit diferit de ceilalţi, cu speranţe de viaţă deosebite în locuri diferite. Aşa cum spunea un fiu de muncitor englez, care a absolvit universitatea în anii '50, atunci cînd această diferenţiere era încă destul de evidentă: "Asemenea oameni au propriul lor stil de viaţă... casele lor sînt de obicei închiriate, nu sînt proprietatea lor" (Hoggart, 1958, p. 8)*.

În sfîrşit, erau uniţi de elementul central al vieţii lor, colectivizarea: dominarea "eu"-lui de către "noi". Ceea ce a conferit mişcărilor şi partidelor muncitoreşti o forţă autentică a fost convingerea justificată a muncitorilor că oameni ca ei nu-şi pot îmbunătăţi soarta prin acţiuni individuale, ci numai prin acţiuni colective, preferabil prin organizaţii. Şi, invers, că numărul mare şi situaţia deosebită ale muncitorilor salariaţi au adus acţiunea colectivă în zona lor de percepţie. Acolo unde muncitorii au văzut o cale de ieşire din clasa lor, aşa cum s-a întîmplat în Statele Unite, conştiinţa lor de clasă, deşi departe de a fi absentă, a fost mai puţin decît o caracteristică unică şi definitorie a identităţii lor. Dar "noi" a dominat "eul" nu numai din raţiuni instrumentale, ci şi pentru că — cu excepţia tragică a gospodinelor din clasa muncitoare închise între patru pereţi — viaţa clasei muncitoare era nevoită să fie în mare măsură publică, din cauză că spaţiul intim era nepotrivit. Şi chiar gospodina împărtăşea viaţa publică a pieţei, a străzii şi a parcurilor din vecinătate. Copiii erau nevoiţi să se joace în stradă sau în parcuri. Tinerii trebuiau să danseze şi să-şi petreacă timpul de asemenea în public. Bărbaţii s-au socializat în "localuri publice". Pînă la apariţia radioului, care a transformat viaţa femeii clasei muncitoare în perioada interbelică — şi atunci doar în cîteva ţări favorizate —, toate formele de distracţie dincolo de petrecerile în sînul familiei trebuiau să fie publice, iar în ţările mai sărace, chiar şi televiziunea era, în anii săi de

* Vezi şi: "Supremaţia industriei, cu diviziunea sa clară între muncitori şi conducere, tinde să încurajeze diferitele clase să trăiască separat, astfel încît o zonă specială a unui oraş devine o rezervaţie sau un ghetto" (Allen, 1968, p. 32-33).

început, ceva urmărit într-un spaţiu public. De la meciul de fotbal la întîlnirile politice sau ieşirile duminicale, viaţa era trăită în masă.

În multe privinţe, coeziunea clasei muncitoare conştiente a atins culmea la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial în ţările dezvoltate mai vechi. În timpul deceniilor de aur, aproape toate elementele sale erau subminate. Combinaţia dintre boom-ul secular, deplina folosire a forţei de muncă şi o societate a consumului în masă au transformat vieţile muncitorilor din ţările dezvoltate pe zi ce trecea. După standardele părinţilor lor şi, dacă erau suficient de în vîrstă, după cele ale propriilor lor memorii, nu mai erau săraci. Vieţile mult mai prospere decît s-ar fi aşteptat orice neamerican sau orice neaustralian erau privatizate în aceeaşi măsură prin tehnologia banului şi logica pieţei: televiziunea a făcut inutilă plecarea la meciurile de fotbal sau la cinematograf; telefoanele au desfiinţat discuţiile cu prietenii în parc sau la piaţă. Sindicaliştii sau membrii de partid care militaseră cîndva pentru întîlniri de branşă sau întîlniri politice publice din cauză că, printre altele, erau o altă formă de diversiune sau distracţie, se puteau gîndi acum la căi mai atractive de a-şi petrece timpul, cu excepţia militanţilor excepţionali. (Şi, invers, legătura de la om la om a încetat să mai fie o formă eficientă a campaniei electorale, deşi a continuat graţie tradiţiei şi pentru a-i înveseli pe activiştii de partid care deveneau tot mai netipici.) Bunăstarea şi retragerea în intimitate au desfiinţat ceea ce sărăcia şi colectivitatea sudaseră.

Nu se întîmpla ca muncitorii să devină de nerecunoscut ca atare, deşi, în mod straniu, aşa cum vom vedea, noua cultură independentă de pe la sfîrşitul anilor '50 (vezi capitolul 11) a preluat moda în îmbrăcăminte şi în muzică anume de la tineretul clasei muncitoare. Era mai degrabă din cauză că un fel de bunăstare se afla acum la îndemîna multora, iar diferenţa dintre deţinătorul unui Volkswagen şi cel al unui Mercedes era cu mult mai mică decît cea dintre proprietarul oricărei maşini şi cel fără maşină, în special dacă automobilele mai costisitoare erau disponibile (în teorie) prin sistemul de rate lunare. Muncitorii, în special în ultimii ani de tinereţe, înainte ca bugetul lor să sufere cheltuieli legate de căsătorie sau de familie, puteau fi acum cheltuitori, şi începînd cu anii '60 moda înaltă şi industria cosmetică au reacţionat imediat. Între pieţele tehnologiilor de vîrf şi cele inferioare, pieţe care se dezvoltau acum — de exemplu între aparatul de filmat cel mai scump, Hasselblad, şi cel mai ieftin, Olympus sau Nikon, care dădeau şi rezultate, şi în aceeaşi măsură îţi confereau un anumit statut — nu era decît o diferenţă de poziţie. În orice caz, începînd cu televiziunea, distracţiile care erau pînă atunci disponibile numai ca servicii personale pentru milionari acum se aflau în cele mai modeste apartamente. Pe scurt, angajarea deplină a forţei de muncă şi societatea de consum care ţintea de

piaţa de masă autentică au plasat majoritatea clasei muncitoare din vechile ţări dezvoltate, cel puţin pentru o parte din viaţa lor, mult deasupra pragului sub care părinţii lor, sau chiar ei înşişi, trăiseră cîndva.

În plus, mai multe desfăşurări semnificative au lărgit diferenţa dintre diferitele secţiuni ale claselor muncitoare, deşi acest fapt nu a devenit evident pînă la sfîrşitul deplinei folosiri a forţei de muncă în timpul crizei economice din anii '70 şi '80 şi pînă la presiunea neo-liberalismului asupra politicii de asigurări şi a sistemelor "corporatiste" ale relaţiilor industriale, care dăduseră o protecţie substanţială segmentelor mai slabe ale muncitorimii. Pentru că vîrfurile clasei muncitoare — cei calificaţi şi controlorii — s-au adaptat mai uşor la era producţiei moderne a înaltei tehnologii*, iar poziţia lor a fost de aşa natură încît puteau, de fapt, beneficia de o piaţă liberă, chiar dacă fraţii lor mai puţin favorizaţi pierdeau teren.

Astfel, în Marea Britanie, condusă de doamna Thatcher, pe măsură ce a slăbit protecţia guvernamentală şi sindicală, o cincime din muncitorii de jos o duceau practic mai rău decît restul muncitorilor de-acum un secol. Şi, pe măsură ce primele 10 % dintre muncitori, cu cîştiguri brute de trei ori mai mari decît cei situaţi în ultimele 10 %, se bucurau de îmbunătăţirea vieţii, păreau din ce în ce mai mult să reflecte situaţia în care ei, ca plătitori de impozite locale şi naţionale, subvenţionau ceea ce în anii '80 a fost numit cu termenul sinistru "sub-clasă", pătură care trăia din sistemul public de asigurări care ei înşişi puteau şi sperau să-l lichideze, cu excepţia urgenţelor. Vechea diviziune victoriană dintre săracii "respectabili" şi cei "nerespectabili" a reînviat şi poate că într-o formă şi mai amară, pentru că, în vremurile glorioase ale avîntului economic global, cînd angajarea totală a forţei de muncă părea să aibă grijă de necesităţile materiale ale forţei de muncă, plăţile pentru asigurări fuseseră ridicate la niveluri care, în noile timpuri ale asigurărilor sociale, păreau să asigure unei armate de "nerespectabili" un trai mult mai bun decît o făceau "reziduurile" paupere victoriene vechi.

Astfel, cei respectabili şi calificaţi s-au aflat, poate pentru prima oară, în calitate de sprijinitori potenţiali ai dreptei politice**, cu atît mai mult cu cît organizaţiile tradiţionale muncitoreşti şi socialiste au rămas în mod firesc angajate în redistribuire şi asigurări, în special din cauză că numărul

* Astfel, în Statele Unite numărul meseriaşilor şi maiştrilor a scăzut între 1950 şi 1990 de la 16 % din totalul populaţiei ocupate la 13 %, în vreme ce numărul muncitorilor în aceeaşi perioadă a scăzut de la 31 % la 18 %.

** "Socialismul redistribuirii, al asigurărilor de stat... s-a confruntat foarte puternic cu criza economică a anilor şaptezeci. Importante sectoare ale clasei de mijloc, cît şi sectoare ale muncitorilor foarte bine plătiţi, şi-au rupt legăturile cu alternativele socialismului democratic şi şi-au dat voturile pentru a forma noi majorităţi pentru guvernele conservatoare" (Programma 2000, 1990).

celor care aveau nevoie de protecţie publică creştea.

Guvernul Thatcher din Marea Britanie a avut succese în special prin secesiunea muncitorilor calificaţi din Partidul Laburist. Desegregarea, sau mai degrabă o schimbare în segregare, a promovat această prăbuşire a blocului muncitoresc. Astfel, cei calificaţi şi cei cu o tendinţă ascendentă s-au mutat din oraşe — în special din cauză că industriile s-au mutat la periferie şi la ţară —, lăsînd ca vechile şi solidele zone ale clasei muncitoare din partea interioară a oraşelor, sau "centurile roşii", să fie ghettoizate sau aduse la dispoziţia micii nobilimi, în vreme ce industriile din noile oraşe-satelit nu au produs o concentrare de clasă unică în aceeaşi măsură. În oraşele din interior, proiectele de locuinţe publice, ridicate cîndva pentru comoditatea clasei muncitoare, chiar cu o tendinţă naturală către cei care puteau achita chiria în mod regulat, s-au transformat acum în aşezări de periferie, cu probleme sociale şi dependente de asigurări.

În acelaşi timp, migraţia în masă a creat un fenomen limitat pînă atunci, cel puţin de la sfîrşitul imperiului habsburgic, numai la Statele Unite şi într-o mai mică măsură la Franţa: diversificarea etnică şi rasială a clasei muncitoare şi consecinţele acesteia, conflictele din cadrul ei. Problema nu rezidă atît de mult în diversitatea etnică, chiar în ciuda faptului că imigrarea oamenilor cu pielea de altă culoare, sau (aşa cum s-a întîmplat cu cei Maghreb care au venit în Franţa) pasibili de a fi categorisiţi astfel, a adus în atenţie un rasism mereu latent chiar şi în ţările care fuseseră considerate ca imune la acest rasism, aşa cum erau Italia şi Suedia. Slăbirea mişcărilor muncitoreşti socialiste tradiţionale a făcut posibil acest lucru, din moment ce ele se opuseseră cu înverşunare unor asemenea discriminări, astfel descurajînd expresia cea mai antisocială a sentimentelor rasiste în cadrul alegătorilor lor. Oricum, lăsînd la o parte rasismul pur, migraţia forţei de muncă dusese rareori la acea competiţie directă între diferite grupuri etnice care dezbină clasa muncitoare, din moment ce fiecare grup special de emigranţi tindea să găsească o nişă proprie în economie, pe care apoi o coloniza sau chiar monopoliza. Imigranţii evrei din majoritatea ţărilor occidentale au trecut în masă către industria de confecţii, şi nu spre producţia de maşini sau motoare. Ca să citäm un caz mai special, personalul restaurantelor indiene din Londra şi New York, şi oriunde ajunsese această formă de expansiune culturală asiatică în afara subcontinentului indian, era chiar şi în anii '90 recrutat în special din emigranţi proveniţi dintr-un anumit district din Bangladesh (Sylhet). Sau, altfel, grupurile de imigranţi erau concentrate în zone speciale sau fabrici sau ateliere ale aceleiaşi industrii. Într-o astfel de "piaţă segmentată a muncii" (ca să folosim termenul de jargon), solidaritatea dintre diferite

grupuri etnice de muncitori era mai posibilă şi mai trainică, din moment ce grupurile nu se întreceau, iar variaţiile din condiţia lor nu puteau fi atribuite egoismului altor grupe de muncitori*.

Dintr-o varietate de motive, între care şi faptul că imigraţia în Europa Occidentală postbelică a fost în mare măsură o reacţie sponsorizată de stat la penuria de forţă de muncă, noii imigranţi au pătruns pe aceeaşi piaţă a forţei de muncă la fel ca şi localnicii, şi cu aceleaşi drepturi, cu excepţia locurilor unde erau oficial discriminaţi, fiind numiţi "muncitori-oaspeţi", o clasă, prin urmare, provizorie şi, desigur, inferioară. Ambele cazuri au produs tensiune. Bărbaţi şi femei cu drepturi inferioare cu greu şi-au apărat interesele ca fiind identice cu ale oamenilor care se bucurau de un statut superior. Şi, invers, muncitorii francezi sau englezi, chiar şi cînd nu au refuzat să lucreze cot la cot şi în aceleaşi condiţii cu marocanii, indienii, portughezii sau turcii, nu erau în nici un caz atît de pregătiţi să vadă cum străinii sînt promovaţi mai mult decît ei, în special cei consideraţi inferiori din punct de vedere colectiv faţă de băştinaşi. Din motive similare, existau tensiuni şi între diferite grupuri de imigranţi, chiar şi cînd aceştia simţeau aceeaşi tratare umilitoare a străinilor de către localnici.

Pe scurt, dacă în perioada cînd partidele clasice muncitoreşti şi mişcările de acelaşi tip formaseră, toate, secţii muncitorilor (dacă nu erau divizaţi de barierele naţionale sau religioase neobişnuit de greu de trecut), puteau presupune în mod rezonabil că aceeaşi politică, strategie sau aceleaşi schimbări instituţionale ar fi în folosul fiecăruia, acum nu mai era cazul s-o facă. În acelaşi timp, schimbările în producţie, apariţia unei societăţi "din două treimi" (vezi sfîrşitul capitolului 11), ca şi, în aceeaşi măsură, frontiera schimbătoare şi din ce în ce mai neclară dintre ceea ce este munca "manuală" şi munca "nemanuală" au împrăştiat şi au dizolvat contururile cîndva neclare ale "proletariatului".

IV

O schimbare majoră care a afectat clasa muncitoare, la fel ca şi celelalte părţi ale societăţilor dezvoltate, a fost rolul din ce în ce mai mare al femeii, şi în special — un fenomen absolut nou şi chiar revoluţionar — al femeilor căsătorite. Schimbarea a fost cu adevărat spectaculoasă. În 1940, femeile

* Irlanda de Nord, unde catolicii au fost sistematic respinşi din ocupaţiile industriale calificate, care au devenit din ce în ce mai mult monopoluri protestante, este o excepţie.

căsătorite care locuiau cu soţii lor şi lucrau constituiau mai puţin de 14 % din totalul populaţiei feminine a SUA. În 1980 ele constituiau mai mult de jumătate (procentajul s-a dublat între 1950 şi 1970). Faptul că femeile au pătruns în număr din ce în ce mai mare pe piaţa muncii desigur că nu era nou. Începînd cu secolul nouăsprezece munca de birou şi magazinele, cît şi anumite feluri de servicii, de exemplu comenzile telefonice şi profesiuni de îngrijire au fost puternic feminizate, lucru care s-a extins şi în alte domenii, unele dintre care foarte importante: agricultura şi industria. De fapt, aceasta era una dintre tendinţele cele mai frapante din secolul douăzeci. În vechile ţări industriale, industriile cu muncă intensivă, în care au fost concentrate în special femeile, aşa ca industria textilelor şi a confecţiilor, erau în declin; dar acelaşi lucru se întîmpla şi cu industriile grea şi constructoare de maşini, cu forţa lor copleşitor masculină, un fel de componenţă *macho* — minerit, extragerea metalelor, oţelărie, construcţii de nave, producţia de maşini etc. Pe de altă parte, în ţările în curs de dezvoltare şi în enclavele cu producţia în dezvoltare din Lumea a treia, industriile cu muncă intensivă înfloreau folosind forţa de muncă feminină (care în mod tradiţional era plătită mai prost şi era mai puţin rebelă decît bărbătească). Contribuţia femeilor la forţa de muncă locală a crescut din acest motiv, deşi cazul insulei Mauritius, unde a sărit de la aproximativ 20% la începutul anilor '70 la peste 60 % la începutul anilor '80, este mai curînd unul extrem. Dacă aceasta creştea (dar mai puţin decît în sectorul serviciilor) sau rămînea la acelaşi nivel, în ţările industriale dezvoltate, depindea de particularităţile naţionale. În practică, deosebirea dintre femeile din industrii şi cele din sectorul deservirii sociale nu era foarte mare, deoarece marea majoritate din ambele sectoare se afla în poziţii de subalterne şi multe dintre ocupaţiile din serviciile feminizate, în special cele din serviciile publice şi sociale, au fost puternic sindicalizate.

Într-un număr mereu crescînd, femeile au pătruns în spaţiul studiilor superioare, care era acum poarta de acces în profesiunile superioare. Imediat după al doilea război mondial, ele constituiau între 15 şi 30 % din totalitatea studenţilor în majoritatea ţărilor dezvoltate, cu excepţia Finlandei — un far al emancipării feminine —, unde studentele formau deja aproximativ 43 %. Chiar şi în 1960 nicăieri în Europa şi în America de Nord ele nu constituiau o jumătate din studenţime, deşi Bulgaria — o altă ţară cu atitudine pro-feminină puternic pronunţată, dar căreia i s-a făcut mai puţină publicitate — aproape că atinsese acest nivel. (Statele socialiste erau mai rapide în oferirea pentru femei a posibilităţilor de a învăţa — Germania Democrată o surclasa pe cea Federală.) Oricum, în 1980 jumătate sau mai mult de jumătate din toată studenţimea erau femei în Statele Unite, Canada

şi şase ţări socialiste, conduse de Germania Democrată şi Bulgaria, şi numai în patru ţări europene studentele constituiau mai puţin de 40% (Grecia, Elveţia, Turcia şi Regatul Unit al Marii Britanii). Într-un cuvînt, studiile superioare erau acum la fel de obişnuite pentru fete şi pentru băieţi.

Pătrunderea în masă a femeilor în piaţa muncii şi în instituţiile superioare au format, cel puţin în ţările occidentale dezvoltate, cadrul pentru reînvierea mişcărilor feministe din anii '60 încoace. Din moment ce femeile în atîtea părţi ale Europei şi Americii de Nord realizaseră puterea votului şi a drepturilor civice egale după primul război mondial şi revoluţia rusă (*Era Imperiului*, capitolul 8), mişcările feministe păliră. Chiar şi acolo unde triumful regimurilor fasciste şi revoluţionare nu le-a distrus. Ele au rămas în umbră, în ciuda victoriei antifascismului (în Europa de Est şi în anumite părţi din Asia de Est) şi a revoluţiei, care a răspîndit drepturile cîştigate după 1917 în majoritatea ţărilor care încă nu se bucuraseră de ele, mai ales prin acordarea dreptului de vot femeilor din Franţa şi Italia din Europa Occidenatlă, femeilor din toate ţările pe atunci comuniste, dar şi în aproape toate fostele colonii şi (în primii zece ani postbelici) în America Latină. Într-adevăr, acolo unde alegerile democratice au avut loc, femeile dobîndiseră deja dreptul de vot pînă în anii '60, cu excepţia unor state islamice şi, destul de curios, a Elveţiei.

Totuşi, aceste schimbări nu au fost realizate prin presiuni feministe, şi nici nu au avut repercusiuni imediate asupra situaţiei femeilor, chiar şi în ţările unde dreptul la vot avea efect politic. Oricum, din anii '60, începînd în Statele Unite, dar răspîndindu-se rapid în ţările occidentale bogate şi dincolo de elitele femeilor educate din lumea subordonată, găsim o reînviere frapantă a feminismului. În timp ce aceste mişcări aparţineau, în special, mediului claselor de mijloc, este plauzibil ca în anii '70 şi în special în anii '80 o formă mai puţin specifică politic şi ideologic a conştiinţei femeilor să se fi răspîndit printre masele sexului (pe care ideologii insistau că trebuie să fie schimbat cu "gen") valul de feminism. Într-adevăr, femeile ca grup au devenit acum o forţă politică majoră. Primul, şi probabil cel mai frapant exemplu al acestei noi conştiinţe de gen, a fost revolta femeilor în mod tradiţional credincioase din ţările romano-catolice, aşa cum se arată în special prin referendumurile din Italia în favoarea divorţului (1974) şi a legilor pentru legalizarea avorturilor (1981); mai tîrziu prin alegerea ca preşedinte al pioasei Irlande a doamnei Mary Robinson, o femeie-avocat care pleda pentru liberalizarea codului moral catolic (1990). La începutul anilor '90, o divergenţă frapantă a opiniilor politice dintre sexe a fost înregistrată într-un număr de ţări prin diverse sondaje ale opiniei publice. Nici o mirare că politicienii au început în aripa de stînga, unde declinul

conştiinţei clasei muncitoare a privat partidele de cîţiva din mai vechii membri fondatori.

Totuşi, chiar amploarea noii conştiinţe a categoriei femeilor şi a intereselor sale face inadecvate explicaţiile simple în termenii rolului de schimbare al femeilor. În orice caz, în revoluţia socială s-a schimbat nu numai natura propriilor activităţi ale femeilor în societate, ci şi rolurile jucate de femei sau aşteptările convenţionale a ceea ce ar trebui să fie aceste roluri, şi în special ideea despre rolurile publice ale femeilor şi proeminenţa lor publică. Deoarece, în timp ce schimbări majore, aşa cum sînt intrarea masivă a femeilor căsătorite în piaţa muncii, s-ar putea aştepta să producă schimbări în societate, acest lucru nu se întîmplă, mărturie fiind Uniunea Sovietică, unde, după ce aspiraţiile iniţiale utopico-revoluţionare din anii '20 fuseseră abandonate, femeile căsătorite s-au văzut în general dublu încărcate, cu responsabilizarea veche a calităţii de gospodină şi responsabilităţile noi de la serviciu, fără schimbări în relaţiile dintre sexe ori în sferele publice sau private. În orice caz, motivele pentru care femeile în general, şi femeile căsătorite în special, s-au cufundat în munca plătită nu au avut o legătură obligatorie cu poziţia lor socială şi lupta pentru drepturile femeii. Acest lucru s-ar putea datora sărăciei, preferinţei patronilor pentru munca femeilor, pentru că era mai ieftină, iar ele mai supuse, sau pur şi simplu numărului crescînd al famiilor conduse de femei. Migraţia în masă a forţei de muncă bărbăteşti dinspre provincie înspre marile oraşe din Africa de Sud, sau în Asia înspre statele Golfului Persic, a lăsat în mod inevitabil femeile să conducă economia familiei. Şi să nu uităm nici morţile din marile războaie, care au lăsat Rusia de după 1945 cu cinci femei la fiecare trei bărbaţi.

Semnele unor schimbări semnificative, chiar revoluţionare, în aşteptările femeilor în legătură cu ele însele sînt evidente. Rolul cîtorva femei remarcabile în politică a fost deosebit de important, deşi nu poate fi folosit în nici un fel ca un indicator direct al situaţiei femeilor în ţările la care se face referirea. La urma urmelor, procentul de femei din parlamentele alese din zona caracterizată de atitudinea *macho* din America Latină (11%) din anii '80 era considerabil mai mare decît procentul de femei în adunările similare din mai "emancipata" Americă de Nord. O proporţie substanţială a femeilor acum s-au pomenit pentru prima oară conducînd state şi guverne din lumea dependentă faţă de moştenirea de familie: Indira Gandhi în India (1966-'84), Benazir Bhutto în Pakistan (1988-'90; 1994) şi Aung San Suu Kyi, care ar fi devenit şeful statului birmanez dacă nu ar fi fost veto-ul militar — ca fiice; Sirimavo Bandaranaike în Sri Lanka (1960-'65; 1970-'77), Corazon Acquino în Filipine (1986-'92) şi Isabel Peron în Argen-

tina (1974-'76) — ca văduve. Acest fapt nu era mai revoluţionar decît succesiunea Mariei Tereza sau a Victoriei la tronul Imperiului Habsburgic şi, respectiv, al celui Britanic, mult înainte. Într-adevăr, contrastul dintre conducătorii-femei ai unor asemenea ţări ca India, Pakistan şi Filipine, şi starea deprimantă a femeii în aceste ţări subliniază caracterul lor netipic.

Şi totuşi, înaintea celui de-al doilea război mondial, succesiunea oricărei femei la conducerea oricărei republici, indiferent de circumstanţe, ar fi fost considerată de neconceput. După 1945 faptul a devenit posibil din punct de vedere politic — Sirimavo Bandaranaike din Sri Lanka a devenit în 1960 prima femeie prim-ministru din lume, iar pînă în 1990 femeile au devenit şefi de guverne în şaisprezece state (*Femeile lumii*, p. 32). În anii '90, chiar şi femeia care ajunsese în vîrful ierarhiei ca politician de carieră a fost o parte acceptată, fie şi neobişnuită: ca prim-ministru în Israel (1969), Islanda (1980), Norvegia (1981), nu în ultimul rînd Marea Britanie (1979), în Lituania (1990) şi Franţa (1991); în persoana lui Doi, liderul recunoscut al principalului partid de opoziţie (socialist) în Japonia, departe de a fi feministă (1986). Lumea politică se schimba într-adevăr repede, chiar dacă recunoaşterea publică a femeilor (fie şi în calitate de grup de presiune) îşi căpăta treptat forma, pînă şi în multe dintre ţările cele mai "avansate", a reprezentării simbolice în organisme publice.

Oricum, nu este prea relevant să facem generalizări globale în legătură cu rolul femeilor în sfera publică şi cu aspiraţiile publice corespunzătoare ale mişcărilor politice feministe. Lumea dependentă, lumea dezvoltată şi lumea socialistă sau fostă socialistă sînt numai marginal comparabile. În Lumea a treia, ca şi în Rusia ţaristă, marea majoritate a femeilor din clasele de jos a rămas în afara sferei publice, în sensul modern "occidental", deşi unele dintre aceste ţări au dezvoltat, sau dezvoltaseră deja, un strat excepţional de femei emancipate, uneori văduve, fiice sau alte rude din clasele superioare şi marea burghezie indigenă bine stabilită, analoage intelectualităţii şi activistelor din Rusia ţaristă. Un asemenea start existase în Imperiul Indian în vremurile coloniale, şi pare să fi apărut în cîteva dintre ţările islamice mai puţin rigoriste — în special în Egipt, Iran, Liban şi în ţările din regiunea Maghrebului — pînă la ascensiunea fundamentalismului islamic, care ulterior a dus la obscurantism. Pentru aceste minorităţi emancipate existase un spaţiu public la nivelurile sociale superioare din propriile ţări, unde puteau acţiona în maniera în care se făcea în Europa şi America de Nord, deşi probabil că ele erau mai lente în abandonarea convenţiilor sociale şi a obligaţiilor familiale tradiţionale, ale culturii

lor, decît femeile occidentale, sau cel puţin cele necatolice*.

În această privinţă, femeile emancipate din ţările dependente "occidentalizate" erau mult mai favorizate decît surorile lor din, să spunem, Extremul Orient nesocialist, unde forţa rolurilor tradiţionale şi a convenţiilor cărora chiar şi femeile de elită erau nevoite să se conformeze era enormă şi deprimantă. Femeile educate din Japonia sau Coreea care se aflaseră timp de cîţiva ani în Occidentul emancipat adesea erau înspăimîntate de revenirea în patrie. În lumea socialistă, situaţia era paradoxală. În Europa de Răsărit practic tuturor femeilor li s-au oferit locuri de muncă — cel puţin forţele de producţie conţineau tot atîtea femei cîţi bărbaţi (90 %), o proporţie mult mai mare decît oriunde altundeva. Comunismul ca ideologie s-a angajat cu pasiune în egalarea femeii cu bărbatul şi în eliberarea ei, în toate sensurile, inclusiv cel erotic, în ciuda dezgustului lui Lenin pentru promiscuitatea sexuală**.

(Oricum, şi Krupskaia, şi Lenin se numărau printre rarele excepţii între revoluţionari care au favorizat diviziunea muncii în familie.) Mişcarea revoluţionară, de la narodnici la marxişti, a salutat cu braţele deschise femeile, în special intelectualele, şi a dat dovadă de o înţelegere excepţională a problemelor lor, aşa cum era încă evident în anii '70, cînd erau reprezentate în mod neproporţional în cîteva dintre mişcările de stînga teroriste. Totuşi, cu foarte rare excepţii (Rosa Luxemburg, Ruth Fischer, Anna Pauker, La Pasionaria***, Federica Montseny), ele nu au fost în primele rînduri politice din partidele lor, sau chiar deloc****, iar în noile state guvernate de comunişti au devenit şi mai puţin vizibile.

Într-adevăr, femeile cu funcţii politice de conducere au dispărut. Aşa cum am văzut, una sau două ţări, în special Bulgaria şi Republica Democrată Germană, au oferit în mod clar femeilor lor şanse bune de afirmare

---

* Cu greu poate fi considerată o întîmplare faptul că rata divorţurilor şi a recăsătoririi în Italia, Irlanda, Spania şi Portugalia a fost spectaculos mai scăzută în anii '80 decît în restul zonei vest-europene şi în zona Americii de Nord. Ratele divorţurilor: 0,58 la 10 000 de locuitori, faţă de o medie de 2,5 în alte ţări (Belgia, Franţa, Germania Federală, Olanda, Suedia, Elveţia, Marea Britanie, Canada, Statele Unite). Recăsătorirea: 2,4 faţă de 18,6.

** Astfel, dreptul la avort, interzis de Codul civil german, a fost un subiect important de agitaţie pentru partidul comunist german, ceea ce explică şi faptul că Republica Democrată Germană urma să se bucure de o lege a avortului mult mai liberală decît cea din Germania Federală (influenţată de creştini-democraţi), complicînd astfel problemele legale ale unificării Germaniei în 1990.

*** Dolores Ibaruri, celebră militantă comunistă spaniolă (1895-1989) (**n. tr.**).

**** În KPD, 1929, din şaizeci şi trei de membri şi membri supleanţi ai Comitetului Central, şase erau femei. Din cei 504 de membri conducători din 1924-29, numai 7 % erau femei.

publică, şi realmente cu o educaţie superioară, deşi, în general, poziţia publică a femeilor din ţările comuniste nu a fost mult deosebită de cea din ţările capitaliste dezvoltate şi, acolo unde a fost aşa, nu a adus obligatoriu şi avantaje. Cînd femeile au început să migreze spre anumite profesiuni, aşa cum s-a întîmplat cu medicina sovietică, aceasta şi-a pierdut statutul şi veniturile. Căci, contrar feministelor occidentale, cea mai mare parte a femeilor măritate din Uniunea Sovietică, utilizate o viaţă întreagă pentru munca plătită, visau la o viaţă luxoasă, stînd acasă şi facîndu-şi numai datoria de gospodine.

Într-adevăr, visul iniţial revoluţionar de transformare a relaţiilor dintre sexe şi de schimbare a instituţiilor şi obiceiurilor pe care le aveau, precum şi vechea dominaţie patriarhală s-au dus de rîpă, chiar şi acolo unde — aşa cum s-a întîmplat în primii ani ai URSS, dar nu şi în noile regimuri comuniste de după 1944 — acesta era susţinut cu severitate. În ţările rămase în urmă, în care s-au stabilit regimuri comuniste, acest vis era blocat de necooperarea populaţiei, care insista, indiferent ce spunea legea, ca femeile să fie luate în considerare mai puţin decît bărbaţii. Eforturile eroice pentru emanciparea femeii nu au fost, desigur, zadarnice. Să acorzi femeilor drepturi egale şi drepturi politice, să insişti asupra accesului lor la învăţămîntul superior şi la munca făcută, de obicei, de bărbaţi, precum şi la responsabilităţile bărbaţilor, chiar şi să le dai jos vălul şi să le permiţi să meargă libere în lume sînt schimbări enorme. Dar şi în acele ţări comuniste unde situaţia reală a femeilor era cu mult rămasă în urma teoriei, chiar şi în vremuri cînd guvernele impuneau o contrarevoluţie, căutînd să reinstaleze femeia în familie doar ca mamă şi gospodină în casă (aşa cum s-a întîmplat în URSS în anii '30), totala libertate pentru opţiunea personală care le stătea la dispoziţie sub noul regim, inclusiv libertatea pentru opţiunea sexuală, era incomparabil mai mare decît ar fi putut fi înainte. Limitele sale nu au fost atît legale sau convenţionale, cît materiale, aşa cum este controlul naşterilor, pentru care, la fel ca şi pentru alte necesităţi ginecologice, economia planificată avea numai cea mai vagă preocupare.

Totuşi, oricare ar fi realizările şi eşecurile lumii socialiste, aceasta nu a dat naştere mişcărilor feministe şi ar fi putut foarte greu să facă acest lucru, dată fiind imposibilitatea înainte de prima jumătate a anilor '80 a oricăror iniţiative nesponsorizate de stat şi de partid . Oricum, este prea puţin posibil ca problemele care preocupau mişcările feministe din Occident să fi găsit înainte de această dată vreun ecou în statele comuniste.

Iniţial, în Occident, şi în special în Statele Unite, unde s-a revigorat feminismul, aceste probleme au afectat mai mult femeile din clasa de mijloc. Acest lucru este cît se poate de evident dacă ne uităm la Statele

Unite, unde feminismul îşi cîştigase poziţia majoră. Prin 1981 femeile nu numai că eliminaseră bărbaţii din munca de birou, ci formau aproape 50% din agenţii şi brokerii de bursă şi aproape 40 % din directorii financiari şi funcţionarii de la bănci, stabilind o prezenţă substanţială în profesiunile intelectuale, în ciuda faptului că profesiunile tradiţionale, ca dreptul şi medicina, le reduceau la posturi modeste. Dar dacă 35 % dintre profesorii de liceu şi universitate, peste un sfert din specialiştii în computer şi 22 % dintre cei care lucrează în ştiinţele naturale erau acum femei, monopolul masculin al muncii fizice, calificate şi necalificate, a rămas neafectat: numai 2,7 % dintre conducătorii de camioane, 1,6 % dintre electricieni şi 0, 6 dintre mecanicii de automobile erau femei. Împotrivirea acestor profesiuni la afluxul de femei cu siguranţă nu era mai slabă decît împotrivirea medicilor şi a avocaţilor, care le oferise 14 % din posturi, dar nu este ilogic să presupunem că presiunea pentru a le cuceri pe primele a fost mai mică.

Pînă şi o lectură fugitivă a ideilor feministe americane din anii '60 sugerează o perspectivă distinctă pentru problemele femeilor (Friedan, 1963; Degler, 1987). Feministele se ocupau în special de problema "cum poate combina o femeie cariera sau serviciul cu căsătoria şi familia", care exista numai pentru cele care aveau această alegere, pentru că ea nu exista atunci pentru toate femeile din lume şi cu atît mai mult pentru cele sărace. Ele erau, pe bună dreptate, preocupate de egalitatea dintre bărbaţi şi femei, care a devenit preocuparea de căpătîi pentru progresul legal şi instituţional al femeilor din Occident, din moment ce cuvîntul "sex" era inclus în Actul Drepturilor Civile din America din 1964, care la început era menit să interzică doar discriminarea rasială. Dar "egalitate" sau mai curînd "tratare egală" şi "ocazii egale" presupun că nu există diferenţe semnificative între bărbaţi şi femei, sociale sau de altă natură, şi pentru majoritatea femeilor lumii, iar în special pentru cele sărace, părea clar că o parte din inferioritatea socială a femeilor se datora diferenţei lor ca sex faţă de bărbaţi şi ar fi putut cere, prin urmare, facilităţi specifice sexului — de exemplu, prevederi speciale pentru sarcină şi maternitate sau protecţie specială împotriva atacurilor de către sexul mai tare mult mai agresiv. Feminismul din Statele Unite era lent şi chiar inert în căutarea soluţiilor în asemenea interese vitale ale femeilor clasei muncitoare, cum este concediul de maternitate. O fază mai tîrzie a feminismului a învăţat într-adevăr să insiste asupra diferenţei de gen la fel ca şi asupra inegalităţii de gen, chiar dacă folosirea unei ideologii liberale a individualismului abstract şi instrumentul legii "drepturilor egale" nu a fost total comparabilă cu recunoaşterea că femeile nu erau şi nu trebuiau să fie în mod obligatoriu

ca bărbaţii*.

Afară de aceasta, în anii '50 şi în anii '60 chiar cererea de a sparge sfera casnică înspre piaţa muncii plătite a avut o încărcătură puternică printre femeile măritate prospere din clasele de mijloc, ceea ce nu s-a întîmplat cu altele, pentru că motivaţiile lor în aceste medii erau rareori economice. Printre săraci, sau cei cu bugetul redus, femeile măritate au ieşit să muncească după 1945 din cauză că, dacă spunem lucrurilor pe nume, nu se mai duceau copiii să muncească. Munca copiilor în Occident aproape că nu mai era practicată, în timp ce nevoia de a asigura copiilor o educaţie care le-ar îmbunătăţi perspectivele a pus o povară financiară asupra părinţilor lor mult mai mare decît în trecut. Într-un cuvînt, în trecut copiii lucrau şi mamele lor puteau rămîne acasă pentru a-şi îndeplini responsabilităţile casnice şi familiale. Acum, cînd familiile aveau nevoie de venituri suplimentare, mamele lucrau în locul copiilor (Tilly/Scott, 1987, p. 219). Acest lucru ar fi fost extrem de dificil în familiile cu mulţi copii, chiar dacă o mecanizare a muncii casnice (în special prin maşinile de spălat) a făcut faptul mai realizabil. Dar pentru femeile căsătorite din clasele de mijloc, ai căror soţi aveau un venit potrivit cu statutul lor şi care se duceau să muncească, rareori venitul lor constituia o proporţie mare a venitului familiei, măcar şi pentru faptul că femeile erau plătite cu mult mai puţin decît bărbaţii în funcţiile disponibile pentru ele. S-ar fi putut să nu fie o contribuţie semnificativă pentru familie cînd o plată suficientă ajuta la îngrijirea casei şi a copiilor prin angajarea din afară (a celor care făceau curăţenie sau, în Europa, a fetelor din sistemul *au pair*) tocmai pentru a permite femeii să cîştige un venit suplimentar.

Dacă acesta constituia un îndemn pentru femeile măritate să iasă în afara căminului, era din cauza nevoii de libertate şi autonomie: pentru ca femeia măritată să fie o persoană cu toate drepturile şi nu un apendice al soţului şi al gospodăriei, cineva apreciat ca un individ şi nu ca un membru al unei specii ("doar gospodină şi mamă"). Femeile lucrau nu atît din cauză

* Astfel, "acţiunea afirmativă", adică acordarea unui grup de tratare preferenţială, aşa ca accesul la anumite surse sau activităţi sociale, este potrivită cu egalitatea numai în baza afirmaţiei că este o măsură temporară, care ar urma să dispară cînd accesul egal va fi fost obţinut conform propriilor merite; adică în baza aserţiunii că tratarea preferenţială este doar înlăturarea unui handicap neonest al debutanţilor din aceeaşi rasă. Dar acolo unde ne întîlnim cu diferenţe permanente, nu mai poate fi vorba despre aceasta. Este absurd, chiar şi la prima vedere, să acorzi prioritate bărbaţilor la cursurile de instruire pentru surori medicale sau să insişti ca 50 % din generalii de armată să fie femei. Pe de altă parte, este pe deplin legitimă dorinţa oricărui bărbat să cînte Norma, şi dorinţa oricărei femei de a conduce o armată. Şansa o au toţi în egală măsură.

că aveau nevoie de bani, cît din cauză că era ceva ce putea cheltui o femeie sau putea economisi fără să ceară permisiunea de la soţul ei. Desigur, din moment ce veniturile duble deveneau tot mai comune, bugetul familiei se calcula din ce în ce mai mult în termenii a două venituri. Într-adevăr, pe măsură ce studiile superioare pentru copiii din clasele de mijloc au devenit aproape obligatorii, părinţii trebuiau să aducă o contribuţie financiară la creşterea progeniturii cel puţin pînă la vîrsta de douăzeci de ani, uneori şi mai tîrziu, munca plătită pentru femeile căsătorite din clasele de mijloc a încetat să fie o declaraţie de independenţă şi a devenit ceea ce fusese vreme îndelungată pentru săraci, o cale de a cîştiga banul. Cu toate acestea, elementul de emancipare conştientă nu a dispărut, aşa cum a arătat creşterea "căsătoriilor navetiste". Deoarece procesul căsătoriilor în care fiecare dintre soţi lucra în localităţi adesea la mari distanţe una de alta, deşi revoluţia din transport şi comunicaţii a făcut acest lucru din ce în ce mai obişnuit, a crescut începînd din anii '70. Totuşi, acolo unde cîndva soţiile din clasele de mijloc (deşi nu şi copiii, după o anumită vîrstă) îşi urmau aproape automat soţii acolo unde îi ducea pe aceştia serviciul, cariera proprie a femeii se destrăma. Se părea, în sfîrşit, că bărbaţii şi femeile au început să se trateze unul pe altul ca egali în această privinţă*.

Totuşi, în ţările dezvoltate, feminismul clasei de mijloc sau mişcarea femeilor intelectuale se lărgea în sensul că venise timpul pentru eliberarea femeii, sau cel puţin a afirmării profesionale a femeilor. Aceasta se întîmpla din cauză că feminismul clasei de mijloc, deşi uneori nu era direct relevant pentru preocupările restului femeilor din Occident, a ridicat chestiuni care le preocupau pe toate, devenind stringente imediat ce transformările sociale pe care le-am schiţat au generat o revoluţie profundă, şi în multe aspecte bruscă, morală şi culturală, o transformare dramatică a convenţiilor comportamentului personal şi social. Femeile erau cruciale pentru această revoluţie culturală, din moment ce aceasta îşi găsise expresia în schimbări în familie şi gospodărie, pentru care ele fuseseră totdeauna elementul central.

La aceasta trebuie să ne întoarcem acum.

* Cazurile în care soţul se confrunta cu problema de a-şi urma soţia acolo unde îi cerea slujba au devenit şi acestea mai frecvente. Orice persoană din mediul academic din anii '90 putea să se gîndească la cîteva exemple din cercul personal de cunoştinţe.

Capitolul unsprezece

Revoluţia culturală

În film, Carmen Maura joacă rolul unui bărbat care a suferit o operaţie transsexuală din cauza unei aventuri triste cu tatăl său. A renunţat la bărbaţi pentru a avea relaţii cu o femeie, care este interpretată de un travestit madrilen celebru.

Prezentarea filmului în revista Village Voice,
Paul Berman (1987, p. 572)

Demonstraţiile victorioase nu sînt neapărat cele care mobilizează cel mai mare număr de oameni, ci acelea care atrag cel mai mare interes al jurnaliştilor. Dacă exagerăm numai puţin, putem spune că cincizeci de oameni isteţi care produc o "întîmplare" de succes şi obţin cinci minute de apariţie la televiziune pot avea un efect politic la fel de mare cît jumătate de milion de demonstranţi.

Pierre Bourdieu (1994)

I

Prin urmare, cea mai bună abordare a acestei revoluţii culturale este făcută în familie şi în gospodărie, adică prin relaţiile dintre sexe şi generaţii. În cele mai multe societăţi, aceasta a fost impresionant de rezistentă la schimbări bruşte, fapt care nu înseamnă deloc că asemenea structuri erau statice. În ciuda aparenţelor, modelele erau mondiale, sau cel puţin aveau similitudini de bază specifice unor zone întinse, deşi s-a sugerat, pe motive socio-economice şi tehnologice, că există o deosebire majoră între Eurasia (inclusiv cele două părţi ale Mării Mediterane), pe de o parte, şi restul Africii, pe de alta (Goody, 1990, XVII). Astfel, poligamia, despre care se spune că a fost aproape în totalitate absentă în Eurasia, cu excepţia unor grupuri privilegiate din lumea arabă, a înflorit în Africa, unde un sfert din toate căsătoriile sînt poligame (Goody, 1990, p. 379).

Cu toate acestea, marea majoritate a omenirii a împărtăşit un număr

anume de caracteristici, aşa ca existenţa căsătoriei oficiale cu relaţii sexuale privilegiate între soţi ("adulterul" este considerat în mod universal o ofensă), superioritatea soţilor faţă de soţii ("patriarhat") şi a părinţilor faţă de copii, la fel ca şi a generaţiilor în vîrstă faţă de cele tinere şi altele de acest fel. Oricare ar fi dimensiunile şi complexitatea reţelei de rudenie şi a drepturilor şi a obligaţiunilor reciproce din cadrul ei, o locuinţă-nucleu — un cuplu plus copiii — a fost în general prezentă pretutindeni, chiar cînd un grup sau o gospodărie co-rezidentă sau co-operantă a fost mult mai mare. Familia-nucleu, care a devenit modelul standard în societatea occidentală din secolele nouăsprezece şi douăzeci, evoluase într-un fel din familiii şi unităţi de rudenie mult mai mari, ca o urmare a creşterii individualismului burghez. Această idee se bazează pe o neînţelegere istorică, nu în cele din urmă a naturii cooperării sociale şi a raţiunii sale de a fi în societăţile preindustriale. Chiar şi în atît de comunista instituţie *zadruga*, sau Familia unită a slavilor balcanici, "fiecare femeie munceşte pentru familia ei, în cel mai strict sens al cuvîntului, adică pentru soţul şi copiii ei, dar şi, atunci cînd este rîndul ei, pentru membrii necăsătoriţi din comunitatea respectivă, cît şi pentru orfani" (Guidetti/Stahl, 1977, p. 58). Existenţa unui asemenea nucleu de familie şi de gospodărie desigur că nu înseamnă că grupurile de înrudire sau comunităţile în care urmează să fie găsit sînt similare în alte privinţe.

Totuşi, în a doua jumătate a secolului douăzeci aceste aranjamente de bază şi de durată au început să se schimbe cu viteză sporită, în orice caz în ţările occidentale "dezvoltate", deşi nu în mod egal, chiar în cadrul acestor regiuni. Astfel, în Anglia şi Ţara Galilor (Wales) — un exemplu mai curînd dramatic — în 1938 exista un singur divorţ la cincizeci şi opt de căsătorii (Mitchell, 1975, p. 30-32), pe cînd la mijlocul anilor '80 exista unul la 2,2 de noi căsătorii (Anuarul Naţiunilor Unite, 1987). În plus, putem vedea accelerarea acestei tendinţe în ameţitorii ani '60. La sfîrşitul anilor '70 în Anglia şi Ţara Galilor existau mai mult de zece divorţuri la fiecare o mie de cupluri căsătorite, sau de cinci ori mai multe decît în 1961 (Social Trends, 1980, p. 84).

Dar această tendinţă nu se limitează la Marea Britanie. Într-adevăr, schimbarea spectaculoasă este observată mult mai clar în ţările cu coduri morale puternic restrictive, aşa cum sînt cele catolice. În Belgia, Franţa şi Olanda rata divorţurilor (calculată ca număr anual al divorţurilor la o mie de locuitori) s-a triplat în mod dur între 1970 şi 1985. Totuşi, chiar şi în ţări cu tradiţia emancipării în aceste chestiuni, aşa cum sînt Danemarca şi Norvegia, numărul divorţurilor aproape s-a dublat în aceeaşi perioadă. Era limpede că se întîmpla ceva în căsătoria occidentală. Femeile care

frecventau o clinică de ginecologie din California în anii '70 au prezentat "o scădere substanţială pentru căsătoria oficială, o reducere a dorinţei de copii... şi o schimbare atitudinală către acceptarea unei adaptări bisexuale" (Esman, 1990, p. 67). Este neverosimil ca o reacţie de acest fel în rîndul femeilor să fi fost înregistrată undeva, chiar şi în California, înaintea deceniului respectiv.

Numărul persoanelor care trăiesc singure (adică nu ca membru al vreunui cuplu sau familii mai mari) a început de asemenea să crească vertiginos. În Marea Britanie a rămas acelaşi în primii treizeci de ani ai secolului, constituind aproximativ 6 % din toate gospodăriile, şi a început să crească uşor, dar destul de evident după aceea. Totuşi, între 1960 şi 1980 procentajul aproape că s-a dublat — de la 12 la 22 % din totalul familiilor, iar prin 1991 era mai mult de 25 % (Abrams, Carr Saunders, Social Trends, 1993, p. 26). În multe oraşe mari occidentale, persoanele singure formau aproximativ jumătate din totalul familiilor. Şi invers, numărul familiilor occidentale de tip clasic — cuplul căsătorit cu copii — se afla în scădere evidentă. În Statele Unite asemenea familii au scăzut de la 44 % din populaţie la 29 % în douăzeci de ani (1960-'80); în Suedia, unde aproape jumătate din totalul naşterilor din anii 1985-'89 aparţineau femeilor necăsătorite (Worlds Women, p. 16), de la 37 % la 25 %. Chiar şi în ţările dezvoltate, unde formaseră jumătate sau chiar mai mult de jumătate din totalul gospodăriilor în 1960 (Canada, Germania Federală, Olanda, Marea Britanie), familia era acum o minoritate distinctă.

În unele cazuri, a încetat să fie chiar şi tipică. Astfel, în 1991, 58 % din totalul familiilor de culoare din Statele Unite erau conduse de o femeie singură, iar 70 % din totalul copiilor negri au fost născuţi de mame singure. În 1940, numai 11,3 % dintre familiile "ne-albe" fuseseră conduse de mame singure, şi chiar şi în oraşe, numai 12,4 % (Franklin Frazier, 1957, p. 317). Chiar şi în 1970, cifra fusese de numai 33 % (New York Times, 5/10/1992).

Criza familiei era legată de schimbări de-a dreptul dramatice în standardele publice care dominau comportamentul sexual, relaţia dintre parteneri şi procrearea. Acestea erau în aceeaşi măsură oficiale şi neoficiale, iar schimbarea majoră în ambele categorii coincide cu anii '60 şi anii '70. Oficial, aceasta a fost o epocă extraordinară de liberalizare atît pentru heterosexuali (adică în special pentru femei, care se bucuraseră de mult mai puţină libertate decît bărbaţii), cît şi pentru homosexuali, dar şi pentru alte forme de disidenţă cultural-sexuală. În Marea Britanie, homosexualitatea a fost scoasă de sub sigiliul criminalităţii în a doua jumătate a anilor '60, cu cîţiva ani mai tîrziu decît în Statele Unite, unde primul stat a legalizat sodomia (Illinois) în 1961 (Johansson/Percy, p. 304, 1349). Chiar şi în Italia

Papei, divorţul a devenit legal în 1970, un drept confirmat prin referendum în 1974. Vînzarea contraceptivelor şi informaţiile despre controlul naşterilor au fost legalizate în 1971, iar în 1975 un nou cod al familiei l-a înlocuit pe cel vechi, introdus în perioada fascistă. În final, avortul a devenit legal în 1978 şi a fost confirmat prin referendum în 1981.

În ciuda faptului că legile îngăduitoare au permis lucruri pînă atunci interzise şi au conferit mai multă transparenţă acestor probleme, legea mai degrabă a recunoscut decît a creat noul climat al relaţiilor sexuale. Faptul că în anii '50 numai 1 % dintre femeile britanice coabitaseră cu viitorul lor soţ înaintea căsătoriei nu se datora legislaţiei, precum nici faptul că la începutul anilor '80 deja 21 % dintre ele procedau la fel de asemenea nu se datora legislaţiei (Gillis, 1985, p. 307). Acum au devenit permise lucruri pînă atunci interzise nu numai de lege şi religie, ci şi prin moralitatea modificată, convenţie şi opinia vecinilor.

Bineînţeles că aceste tendinţe nu au afectat toate zonele din lume în mod egal. În timp ce divorţul a crescut în toate ţările unde acesta era permis de lege, căsătoria devenise în mod clar instabilă în cîteva dintre ele. În anii '80, căsătoria a rămas mult mai stabilă în ţările catolice (necomuniste). Divorţul a fost mult mai puţin obişnuit în Peninsula Iberică, Italia şi în America Latină; chiar în ţările care se mîndreau cu sofisticarea lor: un divorţ la douăzeci şi două de căsătorii în Mexic, la treizeci şi trei în Brazilia (dar unul la 2,5 % în Cuba). Coreea de Sud a rămas neobişnuit de tradiţională pentru o ţară care s-a mişcat atît de repede (un divorţ la unsprezece căsătorii), dar la începutul anilor '80 chiar şi Japonia avea o rată a divorţurilor mai mică cu un sfert decît cea a francezilor şi cu mult mai joasă decît cea a britanicilor şi a americanilor deja divorţaţi. Chiar şi în cadrul lumii (pe atunci) socialiste existau variaţii, deşi mai mici decît în capitalism, cu excepţia URSS, care venea imediat după Statele Unite în privinţa promptitudinii de care dădeau dovadă cetăţenii ei de a-şi desface căsătoriile (UN World Social Situation, 1989, p. 36). Asemenea variaţii nu au produs surprize. Ce era şi ce este mult mai interesant e faptul că, mari sau mici, aceleaşi transformări pot fi remarcate pe întregul glob "în curs de modernizare".

II

Dacă creşterea ratei divorţurilor şi a naşterilor de copii nelegitimi indica o criză în relaţiile dintre sexe, creşterea unei culturi tinere specifice şi extraordinar de puternice indica o schimbare profundă în relaţiile dintre

generaţii. Tineretul, ca un grup conştient — de la pubertate, care în ţările dezvoltate începea cu cîţiva ani mai devreme decît în cazul generaţiilor anterioare (Tanner, 1962, p. 153), pînă la vîrsta de douăzeci şi cinci de ani —, a devenit acum un agent social independent. Cele mai dramatice evenimente, în special cele din anii '60 şi '70, au fost generate de grupuri care, în ţările mai puţin politizate, şi-au desfăşurat activitatea în industria de înregistrări, 75-80 % din producţia cărora — este vorba despre muzica rock — a fost vîndută aproape în totalitate clienţilor de paisprezece-douăzeci şi cinci de ani (Hobsbawm, 1993, p. XXVIII-XXIX). Radicalizarea politică din anii '60, anticipată de mici contingente de disidenţi culturali şi grupări unite sub diferite etichetări, a aparţinut tinerilor, care respingeau statutul de copil sau chiar de adolescent, în timp ce negau toate generaţiile de peste treizeci de ani.

Cu excepţia Chinei, unde Mao mobiliza adunări de tineret înspăimîntătoare (vezi capitolul 16), tinerii radicali erau conduşi — în măsura în care acceptau lideri — de membri ai grupului lor. Acesta era un adevăr evident în mişcările studenţeşti de pe întreaga planetă, iar acolo unde au izbucnit revolte ale mişcării muncitoreşti, ca în Franţa şi Italia în 1968-'69, iniţiativa a venit de la tinerii muncitori. Nimeni dintre cei obişnuiţi cu lipsurile vieţii, adică nici un adult nu ar fi putut scrie sloganurile cutezătoare, dar evident absurde, ale zilelor din mai 1968 de la Paris, sau ale "toamnei fierbinţi" din Italia anului 1969: "tutto e subito!" (totul şi imediat!) (Albert/Goldsdhmidt/Oehlkę, p. 59, 184).

Noua "autonomie" a tineretului ca pătură socială a fost exprimată de un fenomen comparabil doar cu epoca romantică a începutului secolului nouăsprezece: eroul a cărui viaţă s-a terminat odată cu tinereţea sa. Această figură, exprimată în anii '50 de starul de film James Dean, a fost obişnuită, poate chiar tipică, în ceea ce a devenit expresia culturală caracteristică a tineretului — muzica rock. Buddy Holly, Janis Joplin, Brian Jones din formaţia *Rolling Stones*, Bob Marley, Jimi Hendrix şi un număr de alţi idoli au căzut victime ale unui stil de viaţă care i-a dus la o moarte timpurie. Ceea ce a conferit acestor decedaţi un caracter simbolic a fost faptul că tinereţea, pe care o reprezentau, este efemeră prin definiţie. Actoria poate fi o carieră de o viaţă, dar nu poţi fi totdeauna *jeune premier*.

Cu toate acestea, deşi tineretul este în permanentă schimbare — o "generaţie" de studenţi durează doar trei-patru ani —, rîndurile sale sînt mereu reînnoite. Adolescentul ca actor social conştient a fost recunoscut cu entuziasm de producătorii de bunuri, şi poate mai puţin de cei mai în vîrstă decît adolescentul respectiv, pe măsură ce descopereau că se mărea distanţa dintre cei care doreau să accepte eticheta "copil" şi cei care insistau

asupra celei de "adult". La jumătatea anilor şaizeci chiar şi mişcarea lui Baden Powell, *Scauţii Englezi*, a renunţat la a doua parte a numelui său ca o concesie spiritului vremii şi a schimbat vechea pălărie de tip sombrero pe o beretă mai puţin extravagantă (Gillis, 1974, p. 197).

Grupurile de vîrstă nu constituie ceva nou pentru societate; chiar şi în civilizaţia burgheză a fost recunoscută o categorie de oameni maturi din punct de vedere sexual, dar încă în procesul de dezvoltare fizică şi intelectuală, lipsiţi de experienţă în viaţa adultă. Faptul că acest grup devenea mai tînăr ca vîrstă din cauză că pubertatea şi înălţimile atinse începeau mai devreme (Floud et al, 1990) nu a schimbat prea mult situaţia. El a provocat doar tensiune între tineri şi părinţii lor, care insistau să-i considere mai puţin adulţi decît simţeau ei înşişi. Clasele de mijloc se aşteptaseră ca tinerii din mediul lor — nu şi tinerele — să treacă printr-o perioadă de turbulenţă şi să-şi "sădească sălbaticele seminţe" pe drumul către "aşezare". Noutatea acestei noi culturi a tineretului a avut o însemnătate triplă.

În primul rînd, tinereţea nu a fost văzută ca stadiu preparator pentru maturitate, ci, într-un anumit sens, ca stadiul final al dezvoltării umane complete. La fel ca în sport, în care tinereţea este superioară şi care acum cuprindea ambiţiile mai multor fiinţe omeneşti decît oricare alta, activitatea omului scade în mod evident după vîrsta de treizeci de ani. Faptul că aceasta nu a corespuns, în fapt (cu excepţia sportului, a cîtorva forme de distracţie şi poate a matematicii), unei realităţi sociale în care puterea, influenţa şi bogăţia cresc odată cu vîrsta, a constituit încă o probă a organizării greşite a lumii. Pînă în anii '70, lumea postbelică era guvernată în fapt de o gerontocraţie mai mare decît în perioadele anterioare, adică de către bărbaţi care fuseseră adulţi la sfîrşitul sau chiar la începutul primului război mondial. Această situaţie s-a referit în aceeaşi măsură şi la lumea capitalistă (Adenauer, de Gaulle, Franco, Churchill), şi la cea comunistă (Stalin şi Hruşciov, Mao, Ho-Shi-Minh, Tito), la fel ca şi la statele mari postcoloniale (Gandhi, Nehru, Sukarno). Un lider sub vîrsta de patruzeci de ani era un lucru rar chiar şi în regimurile revoluţionare provenite în urma unor lovituri militare, un tip de schimbare politică de obicei realizată de ofiţeri relativ tineri din cauză că aceştia au mai puţin de pierdut decît cei mai în vîrstă. De aici, o mare parte din impactul internaţional al lui Fidel Castro, care a luat puterea la vîrsta de treizeci şi doi de ani.

Cu toate acestea, concesii tacite, uneori poate inconştiente, au fost făcute tineretului de către instituţiile bătrînilor, în primul rînd de industriile înfloritoare de cosmetică şi îngrijirea părului şi igienă personală, care au

beneficiat disproporţionat de bogăţia care se acumula în cîteva ţări dezvoltate*.

Începînd cu sfîrşitul anilor '60, a apărut o tendinţă de scădere a vîrstei cu drept de vot — în Statele Unite, Marea Britanie, Germania şi Franţa această vîrstă era de optsprezece ani — şi de asemenea cîteva semne ale scăderii vîrstei de consimţire pentru relaţii sexuale (heterosexuale). Paradoxal, pe măsură ce longevitatea probabilă s-a mărit, proporţia populaţiei în etate s-a mărit şi, cel puţin printre clasele superioare şi de mijloc, declinul senil a fost redus, pensionarea a fost stabilită la o vîrstă mai tînără, iar în vremuri de dificultate "pensionarea mai devreme" a devenit o metodă favorită de a reduce preţurile la forţa de muncă. La fel de greu le-a fost şi oamenilor de afaceri trecuţi de patruzeci de ani care şi-au pierdut serviciul, cît şi muncitorilor salariaţi să-şi găsească alte servicii.

Cea de-a doua noutate a culturii tineretului provine din prima: ea a fost sau a devenit dominată în "economiile de piaţă dezvoltate", parţial din cauză că reprezenta acum o masă concentrată a puterii de cumpărare, parţial din cauză că fiecare nouă generaţie de adulţi fusese socializată ca o parte dintr-o cultură a tineretului şi purta semnele acestei experienţe, nu în cele din urmă din cauză că viteza uluitoare a schimbării i-a oferit tineretului un avantaj considerabil asupra vîrstei mai conservatoare sau în orice caz mai inadaptabile. Oricare ar fi fost vîrsta medie a conducerii IBM sau Hitachi, noile computere şi software au fost realizate de către tinerii de douăzeci de ani. Chiar şi atunci cînd asemenea maşini şi programe erau simplu de manevrat, generaţia care nu crescuse cu ele era deosebit de conştientă de inferioritatea ei faţă de noua generaţie. Ceea ce învăţau copiii de la părinţi era mai puţin decît ceea ce nu ştiau părinţii, iar copiii ştiau. Rolul generaţiilor a fost inversat. Blue-jeanşii, hainele purtate la început în mod deliberat în campus-urile americane de către studenţii care nu doreau să arate ca cei mai în vîrstă decît ei au început să apară în week-enduri şi de sărbători sau chiar la serviciu, purtate şi de persoane mature.

Cea de-a treia ciudăţenie a noii culturi a tineretului din societăţile urbane a fost extraordinarul său internaţionalism. Blue-jeanşii şi muzica rock au devenit semne ale tineretului "modern", ale minorităţilor care aveau să devină majorităţi, în toate ţările unde erau oficial tolerate şi în cîteva în care nu erau tolerate, aşa cum s-a întîmplat în URSS începînd cu anii '60

* Din piaţa globală de "produse de igienă" din 1990, 34 % se aflau în Europa necomunistă, 30 % în America de Nord şi 19 % în Japonia. Celelalte 85 % din populaţia lumii deţinea doar 16-17 % de asemenea produse, prin membrii săi mai bogaţi (Financial Times, 11/4/1991).

(Starr, 1990, capitolele 12 şi 13). Engleza versurilor rock adesea nici nu era tradusă. Acest fapt reflecta influenţa culturală copleşitoare a Statelor Unite asupra culturilor populare şi în stilurile de viaţă, deşi ar trebui să menţionăm că centrele culturii tinere occidentale erau exact opusul şovinismului cultural, în special în ceea ce priveşte gustul muzical. Au îmbrăţişat stiluri importate din Caraibi, America Latină şi, începînd cu anii '80, din ce în ce mai mult din Africa.

Această hegemonie culturală nu era nouă, dar cu un nou *modus operandi*. În perioada interbelică vectorul său principal fusese industria de film americană, în mod evident de masă, care era privită de un public de sute de milioane, atingîndu-şi indicii maximali imediat după al doilea război mondial. Odată cu dezvoltarea furtunoasă a televiziunii, a producţiei de film internaţionale şi odată cu sfîrşitul sistemului de studio de la Hollywood, industria americană a pierdut supremaţia şi o parte din publicul spectator. În 1960, nu producea mai mult de o şesime din producţia mondială de film, fără să luăm în considerare Japonia şi India (Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite, 1961), deşi ulterior ea va recupera cîte ceva din hegemonia sa. Statele Unite nu au reuşit niciodată să stabilească o dominare asemănătoare asupra vastelor pieţe de televiziune, mult mai diversificate din punct de vedere lingvistic decît cinematografia. Stilurile sale tinereşti s-au răspîndit prin discuri, iar mai tîrziu benzile de magnetofon, al căror mijloc major de promovare a fost şi mai este aparatul de radio. S-au răspîndit prin distribuirea internaţională a imaginilor: prin contactele personale ale turismului internaţional de tineret care a răspîndit pe tot globul valuri mici, dar în continuă creştere, de tineri şi tinere purtînd jeanşi; prin reţeaua mondială a universităţilor, a căror capacitate de comunicare rapidă la nivel internaţional a început în anii '60. Nu în ultimul rînd, s-au răspîndit prin forţa modei în societatea de consum de masă, promovată prin presiunea exercitată în cadrul grupurilor de acelaşi fel. O cultură a tineretului a luat fiinţă la nivel global.

Ar fi putut ea apărea într-o perioadă anterioară? Aproape cu siguranţă că nu. Componenţa adepţilor ar fi fost mult mai redusă, deoarece durata educaţiei complete, şi în special crearea unui mare număr de tineri şi tinere care studiau în universităţi, au mărit-o în mod spectaculos. Mai mult, chiar şi adolescenţii care au intrat pe piaţa muncii la vîrsta absolvirii şcolii (între paisprezece şi şaisprezece ani în ţările "dezvoltate") au avut o putere de cumpărare cu mult mai mare decît cei dinaintea lor, şi aceasta datorită prosperării şi utilizării depline a forţei de muncă în Epoca de Aur. Ceea ce a revoluţionat muzica pop şi, în Europa, a constituit sfîrşitul pieţei de masă pentru industriile de modă, a fost descoperirea acestei pieţe a

tineretului mijlocului anilor '50. "Explozia" britanică a "adolescenţilor", care a început în perioada respectivă, s-a bazat pe concentrările în urbe ale fetelor relativ bine plătite de la birouri şi din magazine, adesea cu salarii mai mari decît ale băieţilor şi, în acele vremuri, mai puţin angajate în modelele tradiţionale masculine de consumare de bere şi ţigări. Boom-ul "şi-a dezvăluit prima oară forţa în domenii unde cumpărăturile predominante ale fetelor au fost bluze, fuste, cosmetice şi discuri de muzică pop" (Allen, 1968, p. 62-63), ca să nu mai amintim concertele pop, la care ele participau cu cea mai mare plăcere. Puterea "banilor tineri" poate fi apreciată prin vînzările de discuri în Statele Unite, care au crescut de la 277 milioane dolari în 1955, anul cînd a apărut muzica rock, la şase sute de milioane în 1959 şi două miliarde în 1973 (Hobsbawm, 1993, p. XXIX). Fiecare membru din grupa de vîrstă cuprinsă între cinci şi nouăsprezece ani din Statele Unite cheltuia de aproximativ cinci ori mai mult pe discuri în 1970 decît în 1955. Cu cît a fost ţara mai bogată, cu atît au fost mai mari vînzările de discuri: tinerii din Statele Unite, Suedia, Germania Federală, Olanda şi Marea Britanie au cheltuit de la şapte pînă la zece ori mai mult de persoană decît cei din ţările mai sărace, dar care se dezvoltau rapid, ca Italia şi Spania.

Puterea pieţei independente a creat pentru tineret posibilitatea de a descoperi mai uşor simboluri materiale sau culturale ale identităţii. Oricum, ceea ce a accentuat această identitate a fost enorma prăpastie istorică ce a despărţit generaţiile născute înainte, să zicem, de 1925, de cele născute după 1950; o prăpastie mult mai mare decît cea dintre părinţi şi copii, care exista în trecut. Majoritatea părinţilor cu copii adolescenţi au devenit cît se poate de conştienţi de acest fapt în anii '60 şi după această perioadă. Tinerii trăiau în societăţi despărţite de trecutul lor, transformate fie că de revoluţie, ca în China, Iugoslavia şi Egipt; fie că de cucerire şi ocupaţie, ca în Germania şi Japonia; fie că prin eliberarea colonială. Tineretul în aceste ţări nu avea amintiri despre perioada de dinaintea potopului. Cu excepţia poate a experienţei împărtăşite de pe urma unui mare război naţional, care a legat pentru o vreme pe tineri de bătrîni în Rusia şi Marea Britanie, nu aveau nici o posibilitate să înţeleagă ce au trăit sau ce au simţit cei mai în vîrstă decît ei — chiar atunci cînd aceştia erau pregătiţi să vorbească despre trecut — din moment ce majoritatea germanilor, japonezilor şi a francezilor erau împotriva acestei idei. Cum putea să înţeleagă un tînăr indian, pentru care Congresul reprezenta un guvern sau un mecanism politic, ce simte un alt indian pentru care Congresul fusese expresia luptei naţionale pentru obţinerea libertăţii? Şi cum ar fi putut tinerii şi strălucitii economişti indieni care au învăţat în universităţile lumii să-i înţeleagă pe propriii lor profesori,

pentru care ştacheta ambiţiei în perioada colonială fusese pur şi simplu să devină "la fel de buni ca" modelele lor din metropolă?

Epoca de Aur a lărgit această prăpastie, cel puţin pînă în anii '70. Cum puteau băieţii şi fetele, care au crescut într-o eră de angajare deplină a forţei de muncă, să înţeleagă experienţa anilor '30, sau, invers, cum ar fi putut o generaţie mai în vîrstă să-i înţeleagă pe tinerii pentru care un post, o slujbă nu însemna un paradis sigur după mări învolburate (în special o persoană asigurată şi cu drepturi de pensionare), ci ceva ce putea fi obţinut în orice moment şi părăsit în orice moment, cînd respectiva persoană simţea că vrea o vacanţă de cîteva luni în Nepal? Această versiune a prăpastiei dintre generaţii nu s-a limitat la ţările industriale, din cauză că declinul dramatic al ţăranilor a creat o prăpastie similară între generaţiile rurale şi cele ex-rurale, între cele manuale şi cele mecanizate. Profesorii de istorie franceză educaţi într-o Franţă unde fiecare copil venea de la o fermă sau îşi petrecuse vacanţele acolo au descoperit că trebuie să explice elevilor din anii '70 ce făceau lăptăresele şi cum arăta o ogradă de fermă cu o grămadă de bălegar. Această prăpastie dintre generaţii i-a afectat chiar şi pe cei (şi ei au fost majoritatea) care nu au fost participanţi la marile evenimente politice ale secolului sau care nu aveau vreo părere personală în legătură cu ele. Dar, fie că aceste evenimente trecuseră pe lîngă ea, fie că nu, majoritatea populaţiei globului era acum mai tînără decît oricînd. O mare parte din Lumea a treia, unde tranziţia demografică de la rate ridicate ale naşterilor la cele scăzute nu avusese loc, se afla în următoarea situaţie: între două cincimi şi jumătate din populaţia din a doua jumătate a secolului era aproximativ sub vîrsta de paisprezece ani. Oricît de puternice ar fi fost legăturile lor de familie, oricît de puternică tradiţia care îi unea, între concepţiile lor despre viaţă, experienţele şi aşteptările lor şi cele ale generaţiilor mai vîrstnice nu putea să existe decît o mare prăpastie. Exilaţii politici din Africa de Sud care s-au întors în ţara lor la începutul ultimului deceniu al secolului au avut o concepţie diferită despre ce însemna lupta pentru Congresul Naţional African faţă de "tovarăşii" lor mai tineri. Şi invers, majoritatea populaţiei din Soweto, născută la multă vreme după ce Nelson Mandela intrase în închisoare, nu-l putea vedea pe acesta altfel decît ca pe un simbol sau o icoană: în multe privinţe, în ţări de acest fel prăpastia dintre generaţii era chiar mai mare decît în Occident, unde instituţiile permanente şi continuitatea politică îi legau pe tineri de bătrîni.

III

Cultura tineretului a devenit matricea revoluţiei culturale, revoluţiei în moravuri şi obiceiuri, în modalităţile de a petrece timpul liber, în artele comerciale, care au format din ce în ce mai mult atmosfera pe care o respira populaţia de la oraşe. Două din caracteristicile sale sînt relevante. A fost populară şi în aceeaşi măsură antinomică, în special în chestiuni de comportament personal. Fiecare urma "să trăiască cum îl ducea capul", cu o constrîngere exterioară minimă, deşi în practică presiunea anturajului şi moda impuneau în fapt tot atîta uniformitate cîtă era şi înainte, cel puţin în grupuri de acelaşi tip şi în cadrul subculturilor.

Faptul că straturile sociale superioare se lăsau inspirate de ceea ce găseau în mijlocul "poporului" nu era o noutate. Chiar dacă lăsăm la o parte faptul că regina Maria Antoaneta se juca de-a lăptăreasa, romanticii adoraseră cultura populară de la sat, muzica şi dansurile populare, intelectualii lor mai elevaţi (Baudelaire) îndrăgiseră acea orăşenească nostalgie de *la boue* (dorul de noroi), şi mulţi dintre victorieni găseau că sexul cu cineva din ordinele inferioare ale societăţii producea satisfacţii deosebit de mari. (Asemenea preferinţe erau departe de a fi epuizate la sfîrşitul secolului douăzeci.) În Era Imperiului influenţele culturale pentru prima oară au început să se mişte în mod sistematic ascendent (vezi *Era Imperiului*, capitolul 9), în aceeaşi măsură prin puternica influenţă a noilor arte ale plebei şi prin cinematograf. Totuşi, majoritatea distracţiilor populare şi comerciale din perioada interbelică rămîneau în multe privinţe sub dominaţia clasei de mujloc sau erau aduse sub umbrela sa. Industria de cinema hollywoodiană clasică era, mai mult decît orice, *respectable*; idealul său social era versiunea americană a "valorilor familiale", ideologia sa era retorismul patriotic. Atunci cînd s-a descoperit un gen incompatibil cu universul moral al celor cincisprezece filme "Andy Hardy" (1937-'47) care au cîştigat Premiul Academiei Americane de Film pentru "oglindirea modului de viaţă american" (Halliwell, 1988, p. 321) — filmele cu gangsteri, care riscau să idealizeze delincvenţii —, ordinea morală a fost rapid restabilită, dacă nu cumva era deja pe mîinile sigure ale Codului de producţie de la Hollywood (1934-'66), care limita timpul permis pentru sărutul pe ecran (cu gura închisă) la maximum treizeci de secunde. Cele mai mari triumfuri ale Hollywood-ului — să spunem, *Pe aripi de vînt* — erau turnate după romanele destinate lecturii intelectualilor claselor de mijloc şi aparţineau acelui univers cultural la fel de solid ca *Bîlciul deşertăciunilor* al lui Thackeray sau *Cyrano de Bergerac* al lui Edmond Rostand. Numai genul anarhic şi popular al filmului de comedie de tip

vodevil a rezistat pentru un timp acestei acţiuni, deşi în anii '30 chiar s-a retras sub presiunea unui gen bulevardier strălucit, "comedia nebună" hollywoodiană.

Din nou, teatrul musical strălucit de pe Broadway-ul dintre cele două războaie şi cîntecele şi baladele care l-au făcut memorabil, toate constituiau un gen burghez, deşi unul de neconceput fără influenţa jazz-ului. Au fost scrise pentru un public newyorkez din clasa de mijloc cu librete şi texte ale cîntecelor adresîndu-se pur şi simplu unui public adult care se considera orăşean şi deosebit. O comparaţie rapidă a versurilor lui Cole Porter cu cele ale formaţiei *Rolling Stones* pune punctul pe i. La fel ca epoca de aur a Hollywood-ului, epoca de aur a Broadway-ului s-a bazat pe simbioza dintre plebe şi cetăţeanul respectabil, dar nu a fost populară.

Noutatea anilor '50 a fost aceea că tineretul din clasele superioare şi de mijloc, cel puţin în lumea anglo-saxonă, care dădea din ce în ce mai mult tonul, a început să accepte muzica, îmbrăcămintea, chiar şi limbajul claselor de jos de la oraş. Muzica rock a fost exemplul cel mai frapant. La mijlocul anilor '50 cataloagele companiilor americane de înregistrări, "rasiale" şi de "Rhythm and Blues", destinate negrilor săraci din America, au ţîşnit din ghetto-uri pentru a deveni stilul universal al tinerilor, în special al tinerilor albi. Tinerii mondeni din clasa muncitoare din trecut împrumutau uneori stilurile de la moda înaltă a claselor sociale superioare sau de la subculturi ale clasei de mijloc, cum ar fi boema artistică; fetele din clasa muncitoare într-o măsură şi mai mare decît băieţii. Acum se părea că se întîmplă o răsturnare curioasă. Piaţa modei pentru tinerii plebei şi-a stabilit independenţa şi a început să dea tonul pentru piaţa aristocraţilor. Pe măsură ce portul de blue-jeans avansa, *haute couture* de la Paris se retrăgea, sau mai curînd accepta înfrîngerea prin folosirea numelor sale prestigioase pentru a vinde produse pe piaţa de masă, direct sau cu licenţă. În acest sens, 1969 a fost primul an cînd industria îmbrăcămintei pentru femei din Franţa a produs mai mult pantaloni decît fuste (Veillon, p. 6). Tinerii aristocraţi au început să renunţe la accentele care, în Marea Britanie, îi identificau fără greşeală şi au prins să vorbească un limbaj al clasei muncitoare din apropierea Londrei*. Tineri respectabili şi din ce în ce mai multe tinere respectabile au început să copieze ceea ce fusese cîndva o modă nerespectabilă din mediul muncitorilor şi al soldaţilor — folosirea ocazională a obscenităţilor în conversaţie. Literatura a ţinut şi ea pasul: un strălucit critic teatral a adus în faţa publicului radioascultător cuvîntul

* Tinerii de la Eton au început să procedeze astfel la sfîrşitul anilor '50, după cum declara un vicedecan al acestei instituţii de elită.

"fuck". Pentru prima oară în istoria poveştilor, Cenuşăreasa a devenit frumoasa balului fără a purta haine splendide.

Această răsturnare democratică a gusturilor tineretului occidental din clasa de mijloc şi din cea superioară, care avea repercusiuni şi în Lumea a treia, campionatul de samba* al intelectualilor brazilieni, pare să aibă legătură cu intrarea studenţilor din clasele de mijloc în politica şi ideologia revoluţionară cîţiva ani mai tîrziu.

Moda este adesea profetică. A fost cu certitudine întărită în mijlocul tineretului masculin prin apariţia publică, în noul climat al liberalismului, a subculturii homosexuale cu o importanţă singulară ca purtători de direcţie pentru modă şi artă. Oricum, stilul popular era un mijloc convenabil de a respinge valorile generaţiilor de părinţi sau, mai exact, un limbaj în care tinerii puteau să caute căi de a se înţelege cu lumea căreia valorile celor mai în vîrstă nu-i mai păreau relevante.

Antinomia esenţială a noii culturi tinere a ieşit şi mai mult la suprafaţă în momentele cînd şi-a găsit expresia intelectuală, aşa cum s-a întîmplat în faimoasele postere în mai 1968 la Paris: "Este interzis să interzici", precum şi în maxima radicală a cîntăreţului pop american Jerry Rubin, potrivit căreia nu ar trebui să ai niciodată încredere în cineva care nu a şezut în închisoare (Wiener, 1984, p. 204). Contrar aparenţelor, acestea nu erau declaraţii politice în sens tradiţional — chiar şi în sensul restrîns al scopului de a desfiinţa legile represive. Nu acesta era obiectivul lor. Erau enunţuri publice ale sentimentelor şi dorinţelor particulare. Aşa cum spunea un slogan din mai 1968: "Iau dorinţele mele drept realitate, pentru că eu cred în realitatea dorinţelor mele" (Katsiaficas, 1987, p. 101). Chiar şi atunci cînd asemenea dorinţe au fost exprimate prin manifestări publice, grupări şi mişcări; chiar şi în ceea ce părea a fi şi uneori avea chiar efectul unei revolte de masă, subiectivitatea era ceea ce îi caracteriza. "Ce este personal este politic" a devenit un slogan important al noului feminism, poate cel mai important rezultat al anilor de radicalizare. A însemnat mai mult decît pur şi simplu faptul că angajarea politică avea motivaţii personale şi că acel criteriu al reuşitei era modul în care afecta aceasta oamenii. Pentru unii, a însemnat pur şi simplu "Tot ce mă îngrijorează am să numesc politic", ca în titlul unei cărţi din anii '70, *Fat Is a Feminist Issue* (Orbach, 1978).

Sloganul din mai 1968 "Cînd mă gîndesc la revoluţie, vreau să fac

* Chico Buarque de Holanda, figura cea mai importantă a scenei muzicii pop braziliene, a fost fiul unui eminent istoric progresist care jucase un rol deosebit în renaşterea culturală a ţării sale în anii '30.

dragoste" l-ar fi derutat nu numai pe Lenin, dar şi pe Ruth Fischer, tînăra militantă comunistă vieneză al cărei campionat de promiscuitate sexuală a fost condamnat de Lenin (Zetkin, 1968, p. 28 şi urm.). Şi invers, chiar şi pentru radicalii ne-marxist-leninişti cu o conştiinţă politică tipică din anii '60 şi '70, agentul Cominternului lui Brecht care, la fel ca un agent comercial, "făcea dragoste cu alte lucruri din mintea sa" ("Der Liebe pflegte ich achtlos" — Brecht, 1976, II, p. 722) ar fi fost la fel de neînţeles. Pentru ei, important era cu siguranţă nu ceea ce sperau să realizeze revoluţionarii prin acţiunile lor, ci exact ceea ce făceau şi cum se simţeau în timp ce făceau aceste lucruri. A face dragoste şi a face revoluţie nu putea fi separat totalmente.

Eliberarea personală şi eliberarea socială au mers astfel mînă în mînă; cele mai evidente căi pentru a zdrobi legăturile puterii de stat, părinteşti şi dintre vecini, legea şi convenţiile, fiind sexul şi drogurile. Primul dintre acestea, în multiplele sale forme, nu trebuia să fie descoperit. Prin versul "Legăturile sexuale au început în 1963" (Larkin, 1988, p. 167) melancolicul şi conservatorul poet nu avea în vedere că această activitate era neobişnuită înainte de anii '60 sau chiar că el nu o practicase, ci că aceasta îşi schimbase caracterul public, procesul *Lady Chatterley* şi "primul LP al formaţiei *Beatles*". Acolo unde o activitate a fost interzisă, asemenea gesturi împotriva celor mai bătrîni apăreau numaidecît. Chiar dacă fusese şi înainte tolerat, oficial sau neoficial, aşa cum erau, de exemplu, relaţiile dintre lesbiene, faptul că era un gest trebuia să fie în mod special stabilit. Prin urmare, o angajare publică faţă de ceea ce fusese pînă atunci interzis sau neconvenţional a devenit importantă. Drogurile, pe de altă parte, în afară de alcool şi tutun, se reduceau pînă atunci la mici subculturi din societatea înaltă, de jos şi periferică, şi nu au beneficiat de o legislaţie îngăduitoare. Ele s-au răspîndit nu numai ca un gest de revoltă; senzaţiile pe care le făceau posibile puteau fi o atracţie suficientă. Cu toate acestea, folosirea drogurilor era o activitate în afara legii, şi chiar faptul că drogul cel mai popular în rîndul tineretului occidental, marihuana, avea, probabil, mai puţine efecte nocive decît alcoolul sau tutunul, au făcut ca acesta să fie fumat (de fapt, o activitate socială) nu doar în semn de protest sau sfidare, ci în semn de superioritate faţă de cei care îl interziceau. Pe ţărmurile sălbatice ale anilor '60 americani, unde se întîlneau fanii rockului şi radicalii studenţi, frontiera dintre a fi bătut cu pietre şi a ridica baricade adesea părea neclară.

Domeniul comportamentului acceptat în mod public, inclusiv cel sexual, care exista de puţin timp, probabil că a întărit în drepturi comportamentul considerat pînă atunci inacceptabil sau sfidător. Astfel, în Statele Unite, subcultura homosexuală, chiar în cele două oraşe care

dădeau tonul şi se influenţau reciproc, San Francisco şi New York, nu a fost practicată în mod deschis pînă în anii '60, iar transformarea ei în grup politic de presiune nu s-a întîmplat, în aceste mari oraşe, pînă în anii '70 (Duberman şi alţii, 1989, p. 460). Oricum, semnificaţia majoră a acestor schimbări a fost că, implicit sau explicit, ele au respins ordinea istorică de mult stabilită a relaţiilor umane în societate, pe care convenţiile sociale şi interdicţiile le exprimau, sancţionau şi simbolizau.

Şi mai semnificativ este că respingerea nu s-a făcut în numele vreunui alt model care să reorganizeze societatea, deşi noul libertinism a avut o justificare ideologică prin cei care considerau că el avea nevoie de asemenea etichetări*, ci în numele unei autonomii nelimitate a dorinţei individuale. A presupus o lume a individualismului egocentrist împins la limită.

Paradoxal, rebelii care luptau împotriva convenţiilor şi restricţiilor au împărtăşit ideile pe care s-a construit societatea de consum, sau cel puţin motivaţiile psihologice pe care cei care vindeau bunuri de consum sau servicii le găseau cele mai potrivite pentru succesul lor în business.

Se presupunea acum că lumea constă din cîteva miliarde de fiinţe umane definite de propria lor căutare a dorinţei individuale, inclusiv dorinţe pînă atunci interzise sau condamnate, dar permise acum — nu din cauză că deveniseră acceptabile din punct de vedere moral, ci din cauză că atît de multe persoane le împărtăşeau. Astfel, pînă în anii '90, liberalizarea oficială a încetinit legalizarea drogurilor. Acestea erau interzise în continuare, cu diferite grade de pedeapsă şi un grad înalt de ineficienţă. Deoarece, începînd cu sfîrşitul anilor '60, o enormă piaţă de cocaină s-a dezvoltat cu mare repeziciune, mai întîi printre clasele mijlocii prospere din America de Nord şi, mai tîrziu, în Europa Occidentală. Aceasta, ca şi creşterea într-un fel mai "plebeie" şi mai timpurie a pieţei de heroină (de asemenea la început în America de Nord) a transformat crima într-o afacere autentică (Arlacchi, 1983, pp. 215, 208).

IV

Revoluţia culturală de la sfîrşitul secolului douăzeci poate fi cel mai bine

* Totuşi, aproape că nu exista vreo posibilitate de a reduce la viaţă acea ideologie, care considera că acţiunea spontană, neorganizată, anti-autoritară şi libertină va duce la acea societate nouă dreaptă şi fără stat, adică anarhismul de tip Bakunin sau Kropotkin; chiar dacă aceasta corespundea mai mult ideilor actuale ale majorităţii studenţilor revoltaţi din anii '60 şi '70 decît marxismului pe atunci la modă.

caracterizată prin triumful individului asupra societăţii sau, mai degrabă, prin ruperea legăturilor sociale existente de secole. Aceste legături nu însemnau doar relaţiile dintre fiinţele umane şi formele lor de organizare, ci şi modelele generale ale unor asemenea relaţii şi modelele comportamentului oamenilor unul faţă de altul; rolurile lor erau desemnate, deşi nu totdeauna scrise. De aici incertitudinea adesea traumatizantă atunci cînd convenţiile mai vechi în comportament erau fie răsturnate, fie depăşite, precum şi neînţelegerea dintre cei care resimţeau această pierdere şi cei prea tineri ca să cunoască altceva decît o societate lipsită de standardele obişnuite.

Astfel, un antropolog brazilian a descris în anii '80 tensiunea unui bărbat din clasele de mijloc, crescut în cultura mediteraneană a ţării sale de onoare şi ruşine, prins în confruntarea din ce în ce mai mare cu un grup de bandiţi care îi cereau bani şi îl ameninţau că îi violează prietena. În asemenea împrejurări, un gentleman urma să-şi apere femeia, dacă nu banii, cu preţul vieţii; iar o doamnă ar fi trebuit să prefere moartea unei sorţi proverbial "mai rele decît moartea". Totuşi, în realitatea sfîrşitului de secol douăzeci, în marile oraşe era prea puţin probabil ca împotrivirea să salveze ori "onoarea" femeii, ori banii. Politica raţională în asemenea împrejurări era să cedezi, tocmai pentru a-i împiedica pe agresori să-şi piardă cumpătul şi să comită un adevărat act de violenţă sau chiar o crimă. În ceea ce priveşte onoarea femeii, definită în mod tradiţional ca virginitatea înainte de căsătorie şi o fidelitate maritală totală după aceea, ce mai urma să fie apărat în lumea realităţilor legate de comportamentul sexual al bărbaţilor şi al femeilor care erau curente în rîndul celor educaţi şi emancipaţi din anii '80? Şi totuşi, aşa cum au arătat cercetările antropologului, nu a fost surprinzător că aceasta nu a făcut chinul mai puţin traumatizant. Situaţii mai puţin extreme puteau produce o anxietate şi chiar o suferinţă psihică — de exemplu relaţiile sexuale obişnuite. Alternativa pentru o convenţie veche, oricît de iraţională, s-ar putea transforma într-o convenţie nouă sau un comportament raţional, în lipsa oricărei reguli sau cel puţin în lipsa unui consens în legătură cu ceea ce ar trebui făcut.

În cea mai mare parte a lumii, vechile relaţii şi convenţii sociale, deşi subminate de un sfert de secol de transformare socială şi economică, erau încordate, dar încă nu începeau să se dezintegreze. A fost un noroc pentru omenire, în special pentru cei săraci, din moment ce reţeaua comunităţii şi vecinătăţii era esenţială pentru supravieţuirea economică şi în special pentru reuşita într-o lume în continuă schimbare. În cea mai mare parte a Lumii a treia a funcţionat ca o combinare de servicii

de informaţii, schimbul muncii, un rezervor de forţă de muncă şi capital, un mecanism de economii şi un sistem de securitate socială. Într-adevăr, reuşitele economice în anumite părţi ale lumii — de exemplu în Extremul Orient — pot fi explicate doar prin coeziunea din cadrul familiei.

În societăţile mai tradiţionale, tensiunile există mai mult din cauză că triumful economiei a subminat legitimitatea ordinii sociale acceptate pînă atunci şi bazate pe inegalitate, şi, în aceeaşi măsură, din cauză că aspiraţiile au devenit mai egalitare, iar justificările funcţionale ale inegalităţii au fost erodate. Astfel, bogăţia şi imoralitatea rajahilor indieni (ca şi cunoscuta imunitate faţă de impozite a bogăţiei familiei regale britanice, care nu a fost contestată pînă în ultimul deceniu al secolului) nu fuseseră invidiate sau blamate de către supuşii lor, aşa cum ar fi putut fi cele ale vecinului. Ele constituiau simboluri şi ţineau de rolul lor special din ordinea socială — poate chiar din cea cosmică — care într-un anume sens se credea că menţine, stabilizează şi, cu siguranţă, simbolizează regatul lor. Într-un mod oarecum diferit, privilegiile şi luxul considerabile ale magnaţilor de afaceri japonezi erau mai puţin inacceptabile, atîta timp cît erau considerate o bogăţie obţinută pe cale individuală, dar în special ca subordonaţi faţă de poziţiile lor oficiale din economie, mai degrabă decît luxul miniştrilor cabinetului englez — limuzine, reşedinţe oficiale etc. — care sînt retrase în cîteva ore din momentul în care încetează să deţină postul. Distribuirea practică a veniturilor în Japonia, aşa cum ştim, a fost considerabil mai puţin inegală decît în societăţile occidentale. Totuşi, oricine a observat situaţia japoneză din anii '80 putea cu greu să evite impresia că în timpul perioadei de boom acumularea pură de bogăţie personală şi dispunerea sa publică au făcut contrastul dintre condiţiile în care trăiau japonezii obişnuiţi acasă — nu mai modest decît omologii lor occidentali — şi cele ale japonezului bogat mult mai vizibil. Poate că pentru prima oară ei nu au mai fost suficient protejaţi de ceea ce fusese considerat ca privilegii legitime care merg împreună cu serviciul către stat şi societate.

În Occident, deceniile de revoluţie socială creaseră o dezordine şi mai mare. Extremele unei asemenea crize sînt mai uşor observabile în discursul public ideologic al occidentalului *fin de siecle*, în special în felul de declaraţii publice care, în timp ce nu aveau nici o pretenţie de profunzime analitică, erau formulate în termenii unor declaraţii susţinute cu tărie. Cineva se poate gîndi la argumentul, propriu cîndva unor cercuri feministe, că munca de la domiciliu a femeilor ar trebui calculată (iar acolo unde este necesar, plătită) la nivelul pieţei, sau la justificarea reformei avorturilor în termenii

unui "drept de a alege" abstract şi nelimitat al individului (femeii)*. Influenţa cuprinzătoare a economiilor neo-clasice, care în societăţile seculare occidentale au luat din ce în ce mai mult locul teologiei, în timp ce (prin dominaţia culturală a Statelor Unite) influenţa jurisprudenţei americane ultra-individualizate a înconjurat o asemenea retorică, şi-a găsit expresia politică în afirmaţia premierului britanic, doamna Margaret Thatcher: "Nu există societate, ci numai indivizi".

Însă, oricare ar fi fost excesele teoriei, practica a fost adesea la fel de extremistă. La un moment dat în anii '70 reformatorii sociali din ţările anglo-saxone, şocaţi pe bună dreptate (aşa cum erau periodic şi anchetatorii) de efectele instituţionalizării bolnavilor psihici, au întreprins o campanie de a nu-i izola pe aceştia, pentru ca să fie "îngrijiţi în cadrul comunităţii". Dar în marile oraşe occidentale nu mai exista o comunitate care să aibă grijă de aceştia. Nu mai existau vechile relaţii de rubedenie. Nimeni nu-i cunoştea. Existau numai străzile unor mari oraşe ca New York, pline de cerşetori fără adăpost care gesticulau şi vorbeau singuri. Dacă erau norocoşi sau ghinionişti (totu-i relativ), se mutau în cele din urmă din spitalele care îi alungaseră în închisori, devenite, în Statele Unite, principalul receptor de probleme ale societăţii americane, în special în ceea ce îi priveşte pe negri. În 1991, 15 % din ceea ce constituia cea mai mare populaţie în închisoare din lume — 426 de deţinuţi la 100 000 de locuitori — se spunea că sînt bolnavi psihic (Walker, 1991; Human Development, 1991, p. 32, Fig. 2. 10).

Instituţiile cel mai subminate de noul individualism moral au fost familia şi bisericile organizate tradiţional în Occident, prăbuşite dramatic în ultimii treizeci de ani ai secolului. Liantul care ţinuse unite comunităţile romano-catolice s-a fărîmiţat uimitor de repede. În decursul anilor '60, prezenţa la liturghii în Quebec (Canada) a scăzut de la 80 la 20 %, iar rata naşterilor canadienilor francezi, tradiţional ridicată, a scăzut sub media canadiană (Bernier/Boily, 1986). Eliberarea femeilor sau, mai exact, doleanţa femeilor de a decide naşterile, avorturile şi divorţurile a creat, probabil, cea mai adîncă prăpastie între Biserică şi ceea ce devenise în secolul al nouăsprezecelea rezerva de bază a credincioşilor (vezi *Era*

* Legitimitatea unei pretenţii trebuie să fie deosebită clar faţă de argumentele folosite pentru a o justifica. Relaţiile dintre soţ, soţie şi copii într-o gospodărie nu au avut nici cea mai mică asemănare cu cele ale cumpărătorilor şi vînzătorilor la piaţă. La fel este şi decizia de a avea sau de a nu avea copii, chiar dacă problema este tratată unilateral, exclusiv de către individul care ia această decizie. Această declaraţie a unui fapt evident este perfect compatibilă cu dorinţa de a schimba rolul femeilor în gospodărie sau de a favoriza dreptul la avort.

Capitalului), aşa cum a devenit din ce în ce mai evident în ţări în care catolicismul era pe cal, ca Irlanda, Italia Papei şi chiar — după căderea comunismului — Polonia. Vocaţiile pentru preoţie şi alte forme ale vieţii religioase au scăzut vertiginos, aşa cum s-a întîmplat şi cu dorinţa de a trăi, real sau oficial, o viaţă de celibat. Pe scurt, la bine şi la rău, autoritatea morală şi materială a Bisericii asupra credincioşilor a dispărut în gaura neagră care s-a deschis între rînduielile ei de viaţă şi moralitate şi realitatea comportamentului de la sfîrşitul secolului al douăzecilea. Bisericile occidentale cu o putere mai puţin constrîngătoare asupra membrilor săi, inclusiv asupra celor din sectele mai vechi protestante, s-au prăbuşit chiar şi mai repede.

Consecinţele materiale ale slăbirii legăturilor familiale tradiţionale au fost mult mai grave. Deoarece, aşa cum am văzut, familia nu era ceea ce fusese odată, un simplu instrument de reproducere, ci şi un instrument de cooperare socială. Ca atare, fusese esenţială pentru menţinerea în aceeaşi măsură atît a economiilor agrare, cît şi a celor industriale timpurii, atît celor locale, cît şi a celor globale. Aceasta se întîmpla în parte din cauză că nici o structură capitalistă impersonală de afaceri nu se dezvoltase înainte de concentrarea de capital şi înainte ca ascensiunea marilor afaceri să înceapă să creeze la sfîrşitul secolului nouăsprezece organizaţia modernă corporativă, acea "mînă vizibilă" (Chandler, 1977) care urma să completeze acea "mînă invizibilă" a pieţei, formulate de Adam Smith*. Dar un motiv chiar şi mai puternic a fost că piaţa în sine nu creează o prevedere pentru acel element central din orice sistem de căutare de profit particular, adică trustul; sau, echivalentul legal, îndeplinirea contractelor. Aceasta cerea fie o putere de stat (aşa cum ştiau foarte bine teoreticienii politici ai individualismului), fie legături de rubedenie sau comunitare. Astfel, comerţul internaţional, sistemul bancar sau financiar, domenii ale unor activităţi îndepărtate din punct de vedere fizic, mari recompense şi un grad înalt de risc, fuseseră în majoritatea cazurilor conduse de organizaţii întemeiate pe bază de rubedenie de către întreprinzători, preferabil din grupuri cu solidarităţi religioase speciale, cum sînt evreii, quakerii sau hughenoţii. Într-adevăr, chiar şi la sfîrşitul secolului douăzeci, asemenea legături erau indispensabile în afacerile criminale, care nu numai că erau împotriva legii, ci şi în afara protecţiei acesteia. Într-o situaţie în care nimic altceva nu garanta contractele, numai înrudirea şi

* Modelul operaţional al întreprinderii mari înainte de era capitalismului corporativ ("capitalismul monopolist") nu a fost extras din experienţa particulară de afaceri, ci din birocraţia de stat sau militară. Uneori, într-adevăr, a fost şi a trebuit să fie condusă de stat sau de alte autorităţi publice, aşa cum erau majoritatea serviciilor poştale, telefonice şi telegrafice.

amenințarea cu moartea puteau face acest lucru. Familiile cu cel mai mare succes în rîndul mafiei calabreze au fost alcătuite dintr-un grup de frați (Ciconte, 1992, p. 361-62).

Totuși, aceste legături și solidarități non-economice au fost acum subminate, așa cum au fost și sistemele morale care li se alăturau. Acestea ar fi trebuit să fie mai vechi decît societatea industrială modernă burgheză, dar și ele fuseseră adaptate să formeze o parte esențială din aceasta. Vechiul vocabular moral al drepturilor și al îndatoririlor, al obligațiilor reciproce, păcat și virtute, sacrificiu, conștiință, răsplată și pedeapsă, nu mai puteau fi traduse în noul limbaj al gratificației dorite. În momentul cînd aceste practici și instituții nu au mai fost acceptate ca o parte a modului de reglare a societății care i-a unit pe oameni și a asigurat cooperarea socială și reproducerea, cea mai mare parte din capacitatea lor de a structura viața socială umană a dispărut. Au fost reduse pur și simplu la expresii ale preferințelor indivizilor și pretenții că legea trebuie să recunoască supremația acestor preferințe*. Nesiguranța și lipsa de previzibilitate erau iminente. Hărțile au devenit inutile, busola nu mai arăta nordul. Aceasta devenea din ce în ce mai evident în țările dezvoltate începînd din anii '60. Situația și-a găsit o expresie ideologică într-o varietate de teorii, de la liberalismul extrem al pieței libere la "postmodernism" și altele asemănătoare, care au încercat să ocolească problema judecății și a valorilor, sau mai curînd să le reducă la numitorul comun al libertății totale a individului.

La început, desigur, avantajele unei liberalizări sociale în totalitatea ei au părut enorme pentru toți, cu excepția reacționarilor inveterați, iar costurile ei minime; și nici nu părea că implică o liberalizare economică. Marele val de prosperitate care a trecut peste popoarele din regiunile favorizate ale lumii, întărit de sistemele de securitate socială din ce în ce mai înțelegătoare și mai generoase, a părut că înlătură cioburile unei dezintegrări sociale. Existența unui singur părinte (adică în majoritatea cazurilor, mama singură) era cea mai bună garanție a unei vieți petrecute în singurătate, iar în statele moderne cu asigurări garanta de asemenea și un minimum de trai și adăpost. Pensiile, serviciile de asigurări și, în sfîrșit, protecția la bătrînețe aveau grijă de cei izolați și bătrîni sau serveau drept argumente pentru copii de a nu mai considera că au obligația să poarte grijă de părinții lor. Părea firesc să găsești alte posibilități, de

* Aceasta este diferența dintre limbajul "drepturilor" (legale sau constituționale), care a devenit crucial pentru societatea individualismului necontrolat, în orice caz în Statele Unite, și vechiul idiom moral în care drepturile și obligațiile erau două fețe ale aceleiași monede.

exemplu prin schimbarea însărcinării de a creşte copiii de la mame la creşe sau grădiniţe publice, din moment ce socialiştii, preocupaţi de mamele care trebuiau să cîştige bani, aveau mari cerinţe în această privinţă.

Atît calculul raţional, cît şi dezvoltarea istorică păreau să indice direcţia trasată de diversele tipuri de ideologie progresistă, inclusiv toate cele care criticau familia tradiţională din cauză că ea menţinea subordonarea femeilor şi a copiilor sau din motive de libertare. Din punct de vedere material, asigurarea publică era evident superioară celei pe care majoritatea familiilor o putea obţine, fie din cauza sărăciei, fie din alte motive. Faptul că după războaiele mondiale în statele democratice copiii erau mai sănătoşi şi mai bine hrăniţi decît înainte era o dovadă în plus în sprijinul afirmaţiei de mai sus. Iar faptul că statele cu sistemul de asigurări pus la punct au supravieţuit la sfîrşitul secolului în ţările cele mai bogate, în ciuda atacurilor sistematice asupra lor din partea guvernelor şi ideologiilor de piaţă liberă, o confirmă o dată în plus. O părere comună a sociologilor şi antropologilor sociali a fost că, în general, rolul rudelor "devine mai mic odată cu dezvoltarea instituţiilor guvernamentale". Indiferent de rezultat, acesta a scăzut odată cu "creşterea individualismului economic şi social în societăţile industriale" (Goody, 1968, p. 402-3). Pe scurt, aşa cum fusese prevăzut demult, *Gemeinschaft* lăsa loc liber pentru *Gesellschaft*; comunităţile — pentru indivizii legaţi în societăţi anonime.

Avantajele materiale într-o lume în care comunitatea şi familia au slăbit au fost şi rămîn incontestabile. Ceea ce puţină lume a realizat, a fost cît de multe aspecte ale societăţii industriale moderne pînă pe la mijlocul secolului douăzeci se bazaseră pe o simbioză între vechea comunitate şi valorile familiei şi noua societate şi eraprin urmare, cît de dramatice au fost efectele dezintegrării lor spectaculos de rapide. Acest lucru a devenit evident în era ideologiei neo-liberale, cînd termenul macabru "subclasă" a intrat sau a pătruns din nou în vocabularul socio-politic în jurul anului 1980*. Aceştia au fost oamenii care, în economiile de piaţă dezvoltate după încheierea folosirii totale a forţei de muncă, nu se puteau descurca în economia de piaţă (care avea un sistem de asigurări sociale dezvoltate), care părea să funcţioneze destul de bine pentru majoritatea locuitorilor din două treimi de astfel de ţări, în orice caz pînă în ultimul deceniu (de aici şi expresia "Societatea celor două treimi" lansată în deceniul respectiv de un politician social-democrat îngrijorat de situaţie, Peter Glotz). Chiar şi cuvîntul "subclasă", ca şi arhaicul

* Echivalentul acestuia de la sfîrşitul secolului douăzeci în Marea Britanie a fost "reziduu".

"sublume", implica o excludere din societatea "normală". În special, asemenea "subclase" se foloseau de locuinţe publice şi asigurări publice, chiar cînd îşi sporeau venitul prin incursiuni în economia neagră sau cenuşie sau în "crimă", adică în părţile economiei neatinse de sistemul fiscal al guvernului. Oricum, din moment ce acestea erau păturile sociale în care coeziunea familială se destrămase în mare măsură, chiar şi incursiunile lor în economia ilicită, legale sau ilegale, erau ocazionale şi instabile. Deoarece, aşa cum au dovedit Lumea a treia şi noua sa emigrare în masă către ţările nordice, chiar şi economia neoficială a aşa-ziselor oraşe periferice şi emigranţii ilegali funcţionează bine numai prin reţele de rubedenie.

Părţile sărace ale populaţiei de negri născute la oraş în Statele Unite, adică majoritatea negrilor din Statele Unite*, au devenit exemplul-standard al unei asemenea subclase, o masă de cetăţeni practic eliminaţi din societate, neformînd nici o parte reală din aceasta sau, în cazul multora dintre tinerii bărbaţi, nici o parte reală din piaţa forţei de muncă. Într-adevăr, tineretul negru, în special bărbaţii, a fost considerat practic o societate în afara legii sau o anti-societate. Fenomenul s-a limitat la poporul de o anumită culoare a pielii. Odată cu slăbirea şi declinul industriilor care utilizau forţa de muncă din secolul nouăsprezece şi de la începutul secolului douăzeci, asemenea "subclase" au început să apară într-un număr mare de ţări. Totuşi, în locuinţele publice construite de autorităţile responsabile pentru toţi cei care nu îşi puteau permite închirierea sau cumpărarea unei case, deci în aceste locuinţe ocupate acum de "subclasă" nu existau nici comunităţi, nici relaţii prea strînse de rubedenie. Chiar şi calitatea de "vecinătate", ultima relicvă a comunităţii, a putut supravieţui cu greu fricii universale, în special de tinerii bărbaţi adolescenţi, din ce în ce mai înarmaţi, care hoinăreau prin aceste jungle hobbesiene.

Comunitatea a supravieţuit, într-o oarecare măsură, numai în acele părţi ale lumii care nu pătrunseseră încă în universul unde oamenii trăiau unul lîngă altul, dar nu ca fiinţe sociale, iar cu această comunitate a supravieţuit şi ordinea socială, deşi, pentru majoritatea oamenilor, una de o sărăcie disperată. Cine putea vorbi despre o "subclasă" în minoritate într-o ţară ca Brazilia, unde, la mijlocul anilor '80, 20 % din populaţie, vîrful societăţii,

* Termenul preferat oficial la vremea cînd am scris cartea de faţă este "afro-american". Oricum, aceste nume se schimbă — în viaţa autorului au existat mai multe schimbări de acest fel ("de culoare", "negro", "negru") — şi se vor mai schimba în continuare. Eu folosesc termenul care, probabil, a avut o răspîndire mai mare decît oricare altul printre cei care doreau să arate un oarecare respect descendenţilor din sclavii africani în cele două Americi.

primeau peste 60 % din venitul ţării lor, în timp ce 40 % primeau 10 % sau chiar mai puţin (Situaţia socială a lumii, elaborată de Naţiunile Unite, 1984, p. 84)? Totuşi, în cea mai mare parte, a dominat insecuritatea copleşitoare a vieţii urbane în societăţile dezvoltate, odată ce vechile ghiduri de comportament s-au destrămat sau au fost înlocuite de un vid incert. Tristul paradox al *fin de siecle* al secolului douăzeci a fost că, după toate criteriile bunăstării sociale şi ale stabilităţii, să trăieşti în Irlanda de Nord, retrogradă din punct de vedere social, dar structurată pe modelul tradiţional, cu şomaj chiar şi după douăzeci de ani de ceva asemănător cu un război civil, era mai bine şi mai sigur decît în majoritatea marilor oraşe din Regatul Unit.

Drama tradiţiilor şi a valorilor pierdute nu constă atît de mult în dezavantajele materiale ale existenţei fără serviciile sociale şi personale asigurate cîndva de familie şi de comunitate. În statele prospere acestea au putut fi înlocuite cu sisteme de asigurări, dar nu şi în zonele sărace ale lumii, unde marea majoritate a populaţiei avea puţine lucruri în care să aibă încredere, în afară de rude şi ajutorul reciproc (despre sectorul socialist vezi capitolele 13 şi 16). Drama constă în pierderea vechilor sisteme de valori şi a obiceiurilor şi convenţiilor sociale care controlau comportamentul uman. Această pierdere s-a reflectat în creşterea a ceea ce a fost numit (mai întîi în Statele Unite, unde fenomenul a devenit remarcat începînd cu sfîrşitul anilor '60) "politica identităţii" etnice/naţionale sau religioase, precum şi a mişcărilor nostalgic-militante care căutau să recupereze o epocă ipotetică a ordinii şi a securităţii fără probleme. Asemenea mişcări mai degrabă strigau după ajutor decît erau purtătoare de programe — hotărîri de a adera la vreo "comunitate", într-o lume indefinită; de a aparţine unei familii într-o lume de izolaţi; de a găsi un refugiu în junglă. Orice observator realist şi majoritatea guvernelor ştiau că o crimă nu este diminuată şi nici măcar controlată prin execuţia criminalilor sau prin procesele penale îndelungate, iar orice politician cunoştea puterea enormă, deseori cu încărcătură emoţională, a cererii de masă a cetăţenilor obişnuiţi de a pedepsi anti-socialul.

Acestea erau pericolele politice ale uzurii şi ale erodării vechilor legături sociale şi sistemelor de valori. Oricum, pe măsură ce se scurgea deceniul nouă, aflat sub stindardul suveranităţii pieţei pure, devenea din ce în ce mai evident că şi acesta a constituit un pericol pentru economia capitalistă triumfătoare.

Deoarece sistemul capitalist, chiar şi cînd a fost edificat pe operaţiuni de piaţă, se bazase pe un număr de tendinţe (negative) care nu aveau legătură cu interesele personale, care, după Adam Smith, i-a alimentat motorul. Se baza pe "obişnuinţa muncii", despre care Adam Smith

presupunea că este una din motivaţiile fundamentale ale comportamentului uman, pe abilitatea oamenilor de a amîna gratificaţia imediată pentru o perioadă îndelungată, adică de a economisi şi a investi pentru obţinerea ulterioară a profitului, pe tradiţia încrederii reciproce şi pe alte atitudini care nu erau implicate în maximalizarea raţională a utilităţii oricui. Familia a devenit o parte integrantă a capitalismului timpuriu pentru că i-a oferit acestuia un număr important din aceste motivaţii. Aşa s-a întîmplat cu "obişnuinţa muncii", tradiţia de obedienţă şi loialitate, inclusiv loialitatea conducătorilor faţă de firmele lor, şi alte forme de comportament care nu puteau fi imediat adaptate la teoria opţiunii raţionale bazate pe maximalizare. Capitalismul putea funcţiona şi în absenţa acestora, dar, cînd s-a întîmplat astfel, a devenit ciudat chiar şi pentru oamenii de afaceri. Aceasta s-a întîmplat în perioada modei pentru "preluările" piratereşti ale corporaţiilor de afaceri şi alte speculaţii financiare care au ajuns în regiunile financiare ale unor state de ultra-piaţă-liberă ca Statele Unite şi Marea Britanie în anii '80 şi care practic au rupt toate legăturile dintre urmărirea profitului şi economie ca sistem de producţie. Acesta este motivul pentru care ţările capitaliste care nu uitaseră că dezvoltarea nu este realizată numai prin maximalizarea profitului (Germania, Japonia, Franţa) au făcut asemenea jafuri dificile sau imposibile.

Karl Polanyi, cercetînd ruinele civilizaţiei secolului nouăsprezece în timpul celui de-al doilea război mondial, a subliniat cît de extraordinare şi de fără precedent erau noţiunile şi concepţiile pe care se baza această civilizaţie: cele ale sistemului universal auto-regulator al pieţelor. El a susţinut că înclinaţia lui Adam Smith pentru barter, troc şi schimbul unui lucru pe un altul inspirase "un sistem industrial... care atît practic, cît şi teoretic sugera faptul că în toate activităţile sale economice, dacă nu şi în căutările sale politice, intelectuale şi spirituale, neamul omenesc a fost condus de acea atracţie specială" (Polanyi, 1945, p. 50-51). Totuşi Polanyi a exagerat logica capitalismului din vremea sa, tot aşa cum Adam Smith exagerase măsura în care căutarea de către toţi oamenii a avantajului lor economic ar fi dus repede la prosperarea naţiunilor.

Aşa cum noi luăm de bun aerul pe care îl respirăm şi care face posibile toate activităţile noastre, aşa a luat şi capitalismul atmosfera în care a operat şi pe care o moştenise din trecut. A descoperit cît de importantă era numai atunci cînd aerul s-a rarefiat. Cu alte cuvinte, capitalismul a reuşit pentru că nu a fost numai capitalist. Mărirea profitului şi acumularea au fost condiţiile necesare pentru succesul său, dar nu şi suficiente. Revoluţia culturală din ultimii treizeci de ani ai secolului a fost cea care a început să erodeze bunurile istorice moştenite ale capitalismului şi să demonstreze

problemele care apăreau cînd se opera fără ele. A fost ironia sorţii neoliberalismului, devenit modern în anii '70 — '80 şi care privea în jos la ruinele regimurilor comuniste, că a triumfat exact în momentul cînd a încetat să fie la fel de plauzibil pe cît păruse cîndva. Piaţa a pretins să triumfe pe măsură ce goliciunea şi inadaptabilitatea ei nu mai puteau fi ascunse.

Principala forţă a revoluţiei culturale a fost resimţită în mod firesc în "economiile de piaţă industriale" urbanizate ale vechilor centre capitaliste. Oricum, aşa cum vom vedea, extraordinarele forţe economice şi sociale eliberate la sfîrşitul secolului douăzeci au transformat şi ceea ce a ajuns să fie numit "Lumea a treia".

Capitolul doisprezece

Lumea a treia

(Am sugerat că) fără cărţi de citit, viaţa de pe proprietăţile lor (egiptene) de la ţară trebuie să fi trecut foarte greu, mai ales serile, şi că o carte citită pe o verandă răcoroasă ar face viaţa mult mai agreabilă. Prietenul meu spuse dintr-o dată: "Doar nu crezi că un proprietar într-un anume district ar putea să stea afară, pe verandă, după cină, la lumină şi să nu fie împuşcat?". Ar fi trebuit să mă gîndesc eu însumi la acest lucru.

Russell Pasha, 1949

Ori de cîte ori discuţiile din sat ajungeau la subiectul ajutorului reciproc şi al ofertei de împrumuturi băneşti ca o parte dintr-un asemenea ajutor pentru săteni, concluzia era una: cooperarea dintre săteni scădea întruna... Asemenea declaraţii erau însoţite totdeauna de referirea la faptul că oamenii de la sate îşi socot din ce în ce mai mult banii. Sătenii vor privi cu nostalgie înapoi la timpurile cînd oamenii erau întotdeauna gata să se ajute unul pe altul.

M. b. Abdul Rahim, 1973

I

Decolonizarea şi revoluţia au transformat în mod dramatic harta politică a globului. Numărul statelor independente din Asia recunoscute pe plan internaţional s-a mărit de cinci ori. În Africa, unde în 1939 exista un singur stat, acum au apărut cincizeci. Chiar şi în cele două Americi, unde decolonizarea de la începutul secolului al nouăsprezecelea formase aproximativ douăzeci de republici latino-americane, decolonizarea secolului douăzeci a adăugat alte douăsprezece state. Oricum, important în legătură cu ele nu era numărul lor, ci ponderea enormă pe plan demografic şi presiunea pe care o reprezentau pe plan colectiv.

Aceasta era consecinţa unei extraordinare explozii demografice în lumea dependentă după al doilea război mondial, explozie care a schimbat şi

continuă să schimbe şi azi balanţa populaţiei lumii. Începînd cu prima revoluţie industrială, datînd aproximativ din secolul al şaisprezecelea, aceasta s-a schimbat în favoarea lumii "dezvoltate", adică în favoarea populaţiilor europene sau care proveneau din Europa. Aceasta crescuse, de la mai puţin de 20 % din populaţia globală în 1750, la o treime din omenire în 1900. Era Catastrofei a îngheţat situaţia; totuşi, începînd cu mijlocul secolului, populaţia lumii crescuse enorm, o mare parte din aceasta provenind din regiuni cîndva conduse sau pe punctul de a fi cucerite de o mînă de imperii. Dacă luăm ţările bogate membre ale OECD ca reprezentînd "lumea dezvoltată", populaţia lor la un loc la sfîrşitul anilor '80 reprezenta doar 15 % din omenire: o cotă de participare în inevitabil declin (cu excepţia emigraţiei), din moment ce mai multe dintre ţările "dezvoltate" nu mai aduceau pe lume copii suficienţi pentru a se reproduce.

Explozia demografică în ţările sărace ale lumii, care a generat la început o preocupare serioasă internaţională la sfîrşitul "epocii de aur", este, probabil, schimbarea cea mai fundamentală din Scurtul secol douăzeci, chiar dacă presupunem că populaţia globului ar fi stabilizată la zece miliarde (sau oricare ar fi aprecierea curentă) cîndva în secolul al douăzeci şi unulea*. O populaţie mondială care s-a dublat în patruzeci de ani din 1950, sau o populaţie ca cea a Africii, care se poate dubla în mai puţin de treizeci de ani, nu are precedent istoric, la fel ca şi problemele practice pe care le ridică. Nu trebuie decît să studiem situaţia socială şi economică a unei ţări în care 60 % din populaţie are vîrsta mai mică de cincisprezece ani.

Explozia demografică din lumea săracă a fost atît de senzaţională din cauză că indicii de bază ai naşterii au fost în mod obişnuit mult mai înalţi decît cei din perioada istorică corespunzătoare din ţările dezvoltate, şi din cauză că procentele enorme de mortalitate au scăzut începînd cu anii '40 de patru sau de cinci ori mai repede decît în Europa secolului nouăsprezece (Kelley, 1988, p. 168). În timp ce în Europa această scădere a trebuit să aştepte îmbunătăţirea treptată a standardelor de viaţă, tehnologia modernă a trecut prin lumea ţărilor sărace ca un uragan în "epoca de aur", sub forma drogurilor moderne şi a revoluţiei în transporturi. Din anii '40, pentru prima oară inovaţia medicală şi farmaceutică a fost în situaţia de a salva

* Dacă spectaculoasa accelerare a creşterii pe care am trăit-o în timpul acestui secol urma să continue, o catastrofă părea absolut inevitabilă. Omenirea a atins primul său miliard de locuitori acum aproximativ două sute de ani. La următorul miliard s-a ajuns în 120 de ani, la cel de-al treilea în treizeci şi cinci de ani, iar la cel de-al patrulea în cincisprezece. La sfîrşitul anilor '80 s-a ajuns la 5,2 miliarde de locuitori şi pînă prin anul 2000 ne aşteptăm la şase miliarde.

vieţi la scară globală (de exemplu prin DDT şi antibiotice), ceea ce nu fusese capabilă să facă înainte, cu excepţia poate a cazului variolei. Astfel, în vreme ce ratele de naştere au rămas la cote înalte, sau chiar au crescut în vremurile bune, ratele mortalităţii au scăzut rapid — în Mexic cu mai mult de jumătate în douăzeci şi cinci de ani după 1944 —, iar populaţia a crescut mult, chiar dacă nici economia, nici instituţiile sale nu se schimbaseră prea tare. O consecinţă importantă a fost lărgirea prăpastiei dintre ţările bogate şi cele sărace, dintre cele avansate şi cele rămase în urmă, chiar cînd economiile ambelor regimuri au crescut în acelaşi ritm. Să distribui un PIB de două ori mai mare decît cel de acum treizeci de ani într-o ţară a cărei populaţie era stabilă este una, pe cînd să-l distribui în cadrul unei populaţii care (ca în Mexic) s-a dublat în treizeci de ani, este cu totul alta.

Este important să începem evaluarea Lumii a treia cu cîteva consideraţii despre demografia acesteia, din moment ce explozia populaţiei e particularitatea principală a existenţei sale. Istoria ţărilor dezvoltate ne sugerează că mai devreme sau mai tîrziu fiecare ţară va trece prin ceea ce experţii numesc "tranziţia demografică", prin stabilizarea populaţiei pe baza unei rate a naşterilor scăzute şi o rată a mortalităţii scăzute, de exemplu, prin renunţarea la a avea mai mult de unul sau doi copii. Oricum, în vreme ce există realmente proba că "tranziţia demografică" era pe cale de a avea loc în mai multe ţări, în special în Asia de Est, la sfîrşitul Scurtului secol douăzeci mulţimea de ţări sărace nu avansaseră foarte mult, cu excepţia celor din blocul ex-sovietic. Aceasta era o cauză a sărăciei lor prelungite. Mai multe ţări cu o populaţie uriaşă erau îngrijorate în legătură cu zecile de milioane de guri noi care cereau să fie hrănite în fiecare an, astfel încît din cînd în cînd guvernele lor se angajau într-o luptă nemiloasă pentru a impune controlul naşterilor (în special campania de sterilizare din India în anii '70 şi "politica unui singur copil" în China). Ne este greu să credem că problemele populaţiei din orice ţară vor fi rezolvate prin aceste mijloace.

II

Oricum, pe măsură ce apăreau în lumea postbelică şi postcolonială, problemele populaţiei nu erau preocupările prioritare ale statelor din lumea săracă. Ce formă urmau să ia?

Nu a fost surprinzător că au adoptat sau erau pe cale să adopte sisteme politice derivate din vechile sisteme ale stăpînilor imperiali sau ale celor care îi cuceriseră. O minoritate de ţări, care provenea din revoluţia socială sau îndelungate războaie de eliberare, era mai mult predispusă să urmeze

modelul revoluţiei sovietice. Prin urmare, lumea se completa din ce în ce mai mult cu ceea ce pretindea să fie republici parlamentare cu alegeri controversate, plus o minoritate de "republici populare şi democrate" sub un unic partid de guvernămînt. (Teoretic, toate statele erau democrate, deşi numai regimurile comuniste sau social-revoluţionare au insistat asupra faptului de a fi "populare" şi/sau "democrate" în titulatura oficială*.)

De fapt, aceste etichete indicau sistemul de partea căruia doreau să se situeze aceste state pe plan internaţional. Erau în general la fel de inadecvate ca şi constituţiile republicilor din America Latină: în majoritatea cazurilor, erau lipsite de condiţiile materiale şi politice care să le susţină. Se întîmpla la fel şi în noile state comuniste, deşi structura lor autoritară de bază şi planul unui singur "partid conducător" le-au făcut mai puţin nepotrivite cu statele neoccidentale, cum erau republicile liberale. Astfel, unul din puţinele principii de nezdruncinat ale statelor comuniste a fost supremaţia partidului (civil) asupra militarilor. Totuşi, în anii '80 printre statele de inspiraţie revoluţionară, Algeria, Benin, Birmania, Republica Congo, Etiopia, Madagascar şi Somalia — plus într-un fel excentrica Libie — se aflau sub conducerea soldaţilor care veniseră la putere prin lovituri de stat militare. La fel Siria şi Irakul, ambele sub conducerea unor guverne ale Partidului Socialist Ba'ath, deşi în versiuni opuse.

Într-adevăr, supremaţia sau tendinţa de a aluneca înspre regimuri militare a unit statele din Lumea a treia, indiferent de afilierea lor constituţională şi politică. Dacă facem abstracţie de partea principală a regimurilor comuniste ale Lumii a treia (Coreea de Nord, China, republicile din Indochina şi Cuba) şi regimul care a provenit în urma Revoluţiei Mexicane şi care a durat mult timp, este dificil să ne gîndim la vreo republică ce nu cunoscuse cel puţin episodic regimuri militare începînd cu 1945. (Puţinele monarhii, cu cîteva excepţii (Thailanda), par să fi fost mai în siguranţă.) India, desigur, rămîne în momentul scrierii acestui volum cel mai impresionant exemplu al unui stat din Lumea a treia care în aceeaşi măsură a menţinut supremaţia civilă neştirbită şi o succesiune neatinsă a guvernelor prin alegeri populare regulate şi relativ corecte, deşi faptul că aceasta justifică eticheta "cea mai mare democraţie a lumii" depinde de cît

* Înainte de desfiinţarea comunismului, cuvintele "a poporului", "popular", "democrat" sau "socialist" se conţineau în denumirile oficiale ale următoarelor state: Albania, Angola, Algeria, Bangladesh, Benin, Birmania, Bulgaria, Cambodgia, China, Congo, Cehoslovacia, Etiopia, Republica Democrată Germană, Iugoslavia, Coreea de Nord, Laos, Libia, Madagascar, Mongolia, Mozambic, Polonia, România, Somalia, Sri Lanka, Ungaria, URSS, Vietnam şi Republica Democrat-Populară Yemen. Guyana s-a declarat "republică cooperatistă".

de exact definim noi formula lui Lincoln, "guvernarea poporului, pentru popor, de către popor".

Ne-am obişnuit atît de mult cu loviturile de stat militare şi regimurile militare — chiar şi în Europa —, încît merită să menţionăm că acesta este un fenomen nou. În 1914, nici un singur stat suveran nu fusese sub conducere militară, cu excepţia celor din America Latină, unde *coups d'etat* erau o tradiţie, dar chiar şi acolo, la vremea respectivă, singura ţară care nu era sub o guvernare civilă era Mexicul, aflat în toiul unei revoluţii şi al unui război civil. Exista o mulţime de state militariste, în care militarii aveau o putere mai mare decît o simplă pondere politică, şi mai multe state în care ofiţerii nu erau deloc simpatizaţi de guvern — Franţa fiind un exemplu elocvent. Cu toate acestea, instinctul şi obiceiul soldaţilor din statele stabile era să se supună regimului existent şi să se ţină departe de politică; sau, mai precis, să fie prezenţi în politică numai în cadrul unui grup de personaje fără opinie, de femei din clasa conducătoare, adică în spatele scenei.

Politica loviturii de stat militare a fost, prin urmare, produsul unei noi ere de guvernare nesigură sau nelegitimă. Primele discuţii serioase vizavi de acest subiect au fost organizate de ziaristul italian *Curzio Malaparte* prin lucrarea intitulată *Lovitura de stat*, apărută în 1931 şi inspirată de memoriile lui Machiavelli. În a doua jumătate a secolului, în vreme ce echilibrul supraputerilor părea că stabilizează frontierele şi, într-o mai mică măsură, regimurile, oamenii înarmaţi au devenit mult mai mult implicaţi în politică — globul avea acum două sute de state, dintre care foarte multe erau noi şi, prin urmare, fără tradiţii de legitimitate, împovărate cu sisteme politice mult mai apte să producă prăbuşiri politice decît guvernări efective. În asemenea situaţii forţele armate erau adesea singurele organisme capabile de acţiuni politice. Dar, din moment ce Războiul rece era dus în mare măsură prin intermediul forţelor armate ale statelor aliate, acestea erau subvenţionate şi înarmate de una din supraputeri sau, în anumite cazuri, de ambele consecutiv, aşa cum s-a întîmplat în cazul Somaliei. Pentru oamenii cu tancuri existau mai multe perspective politice decît oricînd înainte.

În ţările din inima sistemului comunist, forţele armate erau ţinute sub control de partid prin prezumţia supremaţiei civile. În ultimii săi ani, alienatul Mao Tse-tung din cînd în cînd era foarte tentat să abandoneze această prezumţie. În ţările din centrul alianţei occidentale, perspectiva pentru politica militară a rămas redusă prin absenţa instabilităţii politice sau a mecanismelor efective pentru ţinerea ei sub control. Astfel, după moartea generalului Franco, în Spania o tranziţie către democraţia liberală

a fost negociată eficient sub auspiciile unui nou rege, iar un puci organizat de ofiţerii adepţi ai lui Franco a fost rapid oprit prin refuzul regelui de a-l accepta. În Italia, unde Statele Unite au menţinut posibilitatea loviturii de stat ca contragreutate pentru posibilitatea de guvernare a partidului comunist local, guvernarea civilă a rămas în funcţie, chiar dacă anii '70 au produs diverse agitaţii, încă neexplicate, în adîncimile obscure ale serviciilor secrete şi ale teroriştilor. Numai acolo unde traumele decolonizării s-au dovedit foarte grave, ofiţerii occidentali au fost tentaţi de ideea loviturilor de stat militare — ca în Franţa după pierderea Indochinei şi Algeriei în anii '50 sau în Portugalia (orientată spre stînga), pe măsură ce imperiul său din Africa se prăbuşea în anii '70. În ambele cazuri, forţele armate au fost readuse sub controlul civil. Singurul regim militar sprijinit în fapt de Statele Unite în Europa a fost cel instalat în 1967 (probabil din iniţiativă locală) de către un grup de colonei greci extremişti de dreapta într-o ţară (Grecia) unde războiul civil dintre comunişti şi opozanţii lor (1944-'49) lăsase amintiri amare şi dureroase. Regimul, cunoscut datorită gustului său pentru tortura sistematică a opozanţilor, s-a prăbuşit după şapte ani, sub greutatea propriei sale stupidităţi politice.

Condiţiile pentru intervenţia militară în Lumea a treia erau foarte ispititoare, în special în statele noi şi slabe şi adesea foarte mici, unde cîteva sute de oameni înarmaţi, uneori chiar străini sau susţinuţi de străini, puteau schimba situaţia în cîteva ore şi unde guvernele lipsite de experienţă sau pur şi simplu incompetente erau pe punctul de a produce stări mereu reluate de haos, corupţie şi confuzie. Conducătorul militar tipic din majoritatea ţărilor africane nu era un dictator ambiţios, ci o persoană care în mod autentic încerca să lămurească anumite încurcături, sperînd — adesea zadarnic — că guvernul civil va prelua în curînd după aceasta puterea. În general, el nu a reuşit în nici una din încercări, aceasta fiind şi cauza din care prea puţini conducători militari au rezistat foarte multă vreme. În orice caz, cel mai mic semn că guvernele locale ar fi putut cădea în mîinile comuniştilor garanta, de fapt, sprijinul americanilor.

Pe scurt, politica militară, ca şi inteligenţa militară, tindea să umple golul lăsat de absenţa politicii sau a inteligenţei obişnuite. Aceasta nu a fost o particularitate a politicii, ci o funcţie a instabilităţii şi a insecurităţii existente. Oricum, devenea din ce în ce mai răspîndită în Lumea a treia, din cauză că, de fapt, toate ţările ex-coloniale se orientau acum spre politici care le cereau să aibă exact acele guverne stabile, funcţionale şi eficiente pe care foarte puţine dintre ele le aveau. Se orientau spre o economie independentă şi spre "dezvoltare". După cea de-a doua repriză a războiului mondial, revoluţia mondială şi una din consecinţele ei, decolonizarea glo-

bală, se părea că nu exista viitor pentru vechiul program de prosperitate al furnizorilor de materie primă pentru piaţa mondială a ţărilor imperialiste: programul Argentinei şi al Uruguayului, de tip estancieros, preluat cu entuziasm de Porfirio Diaz în Mexic şi de Leguia în Perú. În orice caz, acest program încetase să pară plauzibil începînd cu Marea Criză. În plus, naţionalismul şi antiimperialismul doreau politici mai puţin dependente de vechile imperii, iar exemplul URSS a oferit un model de alternativă al "dezvoltării". Niciodată acel exemplu nu a părut mai impresionant decît în anii de după 1945.

Prin urmare, statele cele mai ambiţioase doreau să iasă din înapoierea agrară printr-o industrializare sistematică, fie după modelul sovietic al planificării centralizate, fie printr-o mişcare a importului. Ambele, în moduri diferite, presupun controlul de stat. Chiar şi ţările mai puţin ambiţioase, care nu au visat la o industrie metalurgică în tropice, alimentate de instalaţii enorme hidroelectrice protejate de baraje gigantice, doreau să controleze şi să-şi dezvolte propriile resurse. Petrolul fusese produs în mod tradiţional de către corporaţiile occidentale, de obicei în cea mai strînsă cooperare cu puterile imperialiste. Guvernele, urmînd exemplul Mexicului din 1938, au început acum să le naţionalizeze, transformîndu-le în întreprinderi de stat. Cele care s-au abţinut să facă acest lucru au descoperit (în special în 1950, cînd ARAMCO a făcut cu Arabia Saudită o afacere inimaginabilă pînă atunci de 50/50) că ţiţeiul şi gazul erau în posesia lor legitimă, fapt care le-a oferit la negocierile cu corporaţiile străine poziţia de control. În practică, Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol (OPEC) în cele din urmă a ţinut să răscumpere lumea în anii '70, acest lucru devenind posibil deoarece proprietatea asupra petrolului mondial trecuse de la companii la guvernele ţărilor-producătoare. Pe scurt, chiar şi acele guverne din statele dependente sau decolonizate care erau fericite în legătură cu faptul că se puteau bizui pe capitalişti, străini vechi şi noi ("neo-colonialişti", în terminologia contemporană a stîngii), au procedat la fel în cadrul unei economii controlate de stat, probabil că cel mai mare succes în categoria acestor state pînă în anii '80 avînd ex-colonia franceză Coasta de Fildeş (Cote d'Ivoire).

Cele mai lipsite de succes au fost noile ţări care au subestimat înapoierea lor — lipsa specialiştilor calificaţi, a administratorilor şi a cadrelor economice; neştiinţa de carte; neacceptarea programelor de modernizare economică —, în special atunci cînd guvernele lor şi-au propus scopuri pe care pînă şi ţările dezvoltate le-au găsit irealizabile, aşa cum ar fi industrializarea centralizată planificată de stat. Ghana, împreună cu Sudanul, prima ţară din Africa sub-

sahariană care şi-a proclamat independenţa, a aruncat rezerva de valută curentă de două sute de milioane, acumulate graţie preţurilor mari la cacao şi cîştigurilor din timpul războiului — mai mari decît balanţele la lira sterlină ale Indiei independente —, în încercarea de a construi o economie industrializată sub controlul statului, ca să nu mai menţionăm planurile de unificare pan-africană ale lui Kwame Nkrumah. Rezultatele au fost dezastruoase şi au fost înrăutăţite de prăbuşirea preţurilor la cacao în anii '60. În 1972 marile proiecte se prăbuşiseră deja, industriile din micuţa ţară au putut supravieţui numai protejate de zidurile tarifare, controlul preţurilor şi licenţe de import, care au dus la înflorirea economiei subterane şi la o corupţie generală înrădăcinată adînc. Trei sferturi din cei care cîştigau salarii lucrau în sectorul public, în vreme ce agricultura de subzistenţă (ca în atîtea alte state africane) a fost neglijată. După înlăturarea lui Nkrumah printr-o obişnuită lovitură de stat (1966), ţara şi-a continuat drumul lacrimilor printr-o succesiune de guverne militare şi ocazional civile.

Tristul record al noilor state sub-sahariene nu trebuie să ne conducă la subestimarea realizărilor remarcabile ale ţărilor ex-coloniale sau dependente plasate mai reuşit, care au ales drumul dezvoltării economice planificate de stat sau sponsorizate de stat. În jargonul internaţional al funcţionarilor, "Ţările recent industrializate" (NIC) erau toate ţările, cu excepţia statului-oraş Hong Kong, bazate pe o asemenea politică. Aşa cum poate depune mărturie oricine are cele mai mici cunoştinţe despre Brazilia şi Mexic, ele au produs o birocraţie şi o corupţie spectaculoasă, care la rîndu-le au adus ţărilor mari pierderi. Dar şi o rată de creştere anuală de 7 % în decursul a cîteva decenii, ambele realizînd tranziţia dorită la economiile industriale moderne. De fapt, Brazilia a devenit pentru o vreme cea de a opta ţară industrială din lumea necomunistă. Ambele, şi Brazilia, şi Mexic, au avut o populaţie suficient de numeroasă ca să-şi asigure o piaţă internă substanţială, astfel industrializarea prin substituirea importului căpătînd sens pentru un timp destul de lung. Cheltuielile şi activităţile publice au susţinut cererea mare pe plan intern. Între timp sectorul public brazilian a mînuit aproape jumătate din PIB şi a reprezentat nouăsprezece dintre cele mai mari companii, în vreme ce în Mexic a angajat o cincime din forţa de muncă totală şi a plătit două cincimi din salariile ţării (Harris, 1987, pp. 84-85). Planificarea în Extremul Orient tindea să se bazeze mai puţin pe întreprinderea publică directă şi mai mult pe grupuri de afaceri favorizate dominate de controlul creditului şi al investiţiei din partea statului, deşi dependenţa de stat a dezvoltării economice era aceeaşi. Planificarea şi iniţiativa de stat erau numele jocului oriunde în lume în anii '50 şi în anii '60, iar în ţările re-

cent industrializate pînă în anii '90. Rezultate satisfăcătoare sau dezamăgitoare au depins de această formă a dezvoltării economice produse de condiţiile şi erorile locale.

III

Dezvoltarea, controlată sau necontrolată de stat, nu prezenta interes imediat pentru marea majoritate a locuitorilor din Lumea a treia care trăiau lucrînd pămîntul, deoarece, chiar şi în ţări sau colonii ale căror venituri publice se bazau pe venitul obţinut dintr-una sau două recolte de culturi majore — cafea, banane sau cacao —, acestea erau, de obicei, concentrate în cîteva zone restrînse. În Africa sub-sahariană şi în părţi din Asia de Sud şi de Sud-Est, inclusiv în China, majoritatea populaţiei continua să trăiască din agricultură. Numai în emisfera vestică şi în pămînturile aride ale Islamului de Vest provincia migra spre oraşele mari, urbanizînd dramatic societăţile rurale în doar cîteva decenii (vezi capitolul 10). În regiunile mănoase şi nu prea dens populate, aşa cum era o mare parte din Africa neagră, populaţia s-ar fi descurcat destul de bine dacă ar fi fost lăsată în pace. Majoritatea locuitorilor nu aveau nevoie de statele lor, care erau de obicei prea slabe pentru a le face neplăceri şi, dacă se dezvoltau, puteau fi, probabil, ocolite printr-o retragere într-o auto-suficienţă rurală. Unele continente au început era independenţei cu avantaje mai mari, care însă în curînd urmau să fie distruse. Majoritatea ţăranilor asiatici şi musulmani erau mult mai săraci, sau în orice caz mult mai prost hrăniţi — uneori, ca în cazul Indiei, disperat de săraci —, iar presiunea bărbaţilor şi a femeilor de pe pămînturile limitate era deja mai severă. Cu toate acestea, multora dintre ei li se părea că cea mai bună soluţie pentru problemele lor nu era să se lege cu cei care le spuneau că dezvoltarea economică le va aduce o nespusă bogăţie şi prosperitate. O experienţă îndelungată le arătase lor şi strămoşilor lor că nici un bine nu venea din afară. Generaţii de calcule tăcute îi învăţaseră că minimalizarea riscurilor era o politică mai bună decît maximalizarea profiturilor. Aceasta nu-i ţinea în întregime în afara dimensiunilor revoluţiei economice globale care îi atinsese pînă şi pe cei mai izolaţi, sub forma sandalelor de plastic, a canistrelor de benzină, a camioanelor vechi şi, desigur, a oficiilor guvernamentale, ci tindea să împartă omenirea din asemenea zone în cei care operau în lumea scrisului şi oficii, pe de-o parte, şi restul. În Lumea a treia rurală deosebirea centrală era între "de

coastă" şi "din interior" sau din oraş — din pădure*.

Problema era că, din moment ce modernitatea şi guvernul mergeau împreună, "interiorul" era guvernat de cei "de pe coastă", cei din pădure de cei din oraş, analfabeţii de ştiutorii de carte. La început a fost cuvîntul. Adunarea legislativă a ceea ce a devenit în scurtă vreme statul independent Ghana a inclus printre cei 104 membri ai săi şaizeci şi opt care avuseseră vreo formă de şcoală post-primară. Din cei 106 membri ai Adunării legislative a Telenganei (India de Sud) nouăzeci şi şapte aveau studii secundare sau superioare, inclusiv cincizeci de licenţiaţi ai diverselor facultăţi. În ambele regiuni marea majoritate a locuitorilor de la vremea respectivă erau analfabeţi (Hogkin, 1961, p. 29, Gray, 1970, p. 135). Mai mult decît atît, oricine doreşte să fie activ în guvernul naţional al statelor din Lumea a treia trebuia să fie ştiutor de carte nu numai în limba comună a regiunii (limba comunităţii persoanei respective nu era obligatorie), ci şi într-una din limbile internaţionale (engleză, franceză, spaniolă, arabă sau chineza mandarină), sau cel puţin în regionala *lingua franca* pe care noile guverne tindeau să o dezvolte în limbile naţionale scrise (swahili, bahasa, pidgin). Singurele excepţii erau ţările Americii Latine, în care limbile oficiale scrise (spaniola şi portugheza) coincideau cu limba vorbită de majoritatea populaţiei. Dintre candidaţii la funcţii publice în Hyderabad (India) la alegerile generale din 1967, numai trei (din treizeci şi patru de persoane) nu vorbeau englezeşte (Bernstorff, 1970, p. 146).

Pînă şi populaţiile cele mai îndepărtate şi mai rămase în urmă au recunoscut avantajele studiilor superioare, chiar dacă nu aveau acces la acestea; anume, din cauză că nu puteau să se bucure de aceste avantaje, în sensul literal, cunoaşterea însemna pentru ei putere, cel mai evident în ţări unde statul apărea supuşilor săi ca o maşină care extrăgea resursele şi apoi distribuia aceste resurse la angajaţii statului. Studiile însemnau un post, adesea unul garantat**, în serviciul public, cu puţin noroc însemna şi o carieră, care îi îndreptăţea pe oameni să extragă mite şi comisioane şi să asigure locuri de muncă pentru familiile şi prietenii lor.

Să zicem, un sat din Africa Centrală, care a investit în educaţia unuia dintre tinerii săi bărbaţi, spera într-un fel de restituire sub forma unui venit

---

* Divizări similare urmau să fie găsite în cîteva dintre regiunile rămase în urmă din statele socialiste, de exemplu în Kazahstanul sovietic, unde locuitorii băştinaşi nu au manifestat nici un interes în abandonarea muncii pămîntului şi a creşterii animalelor, lăsînd industrializarea şi oraşele în grija unui număr mare de imigranţi ruşi.

** De exemplu, pînă la mijlocul anilor '80, în Benin, Congo, Guineea, Somalia, Sudan, Mali, Ruanda şi Republica Africană Centrală (World Labour, 1989, p. 49).

şi a unei protecţii pentru întreaga comunitate din partea postului guvernamental pe care l-ar fi garantat studiile superioare. În orice caz, funcţionarul civil de succes era cel mai bine plătit om din ţară. În anii '60 în Uganda se putea aştepta la un salariu care depăşea de 112 ori media venitului pe cap de locuitor al concetăţenilor săi (în Marea Britanie proporţia este de 10:1) (Situaţia socială mondială, editată de Naţiunile Unite, 1979, p. 66).

Acolo unde se părea că şi lumea săracă din provincie s-ar fi putut bucura de avantajele învăţămîntului sau să le asigure copiiilor studii (ca în America Latină, regiunea din Lumea a treia cea mai aproape de modernitate şi cea mai departe de colonizare), dorinţa de a învăţa a fost de fapt universală. "Vor cu toţii să înveţe ceva, mi-a spus chiar mie în 1962 un organizator comunist chilian care se ocupa de indienii Mapuche. Nu sînt intelectual, şi nu le pot da cunoştinţe, aşa că îi învăţ să joace fotbal." Această sete de a cunoaşte explică extraordinara migraţie în masă de la sat la oraş, care a pustiit provincia din continentul sud-american începînd cu anii '50. Studiile sînt una din cauzele aceastei migrari. La oraş oamenii "puteau să devină cineva". Şcolarizarea în mod firesc deschidea cele mai bune perspective, dar în regiunile agrare rămase în urmă chiar şi o îndeletnicire atît de simplă precum conducerea unui auto putea fi cheia unei vieţi mai bune. Acesta a fost primul lucru pe care un emigrant din satul Quechua din munţii Anzi i-a învăţat pe verii şi nepoţii lui de acasă care au venit la oraş în speranţa de a-şi croi un drum în lumea modernă, deoarece faptul că el avea serviciul lui ca şofer pe ambulanţă nu garanta succesul familiei sale (Julca, 1992).

Probabil că pînă în anii '60 sau chiar mai tîrziu populaţia rurală din afara Americii Latine nu a început să vadă modernizarea ca o promisiune mai curînd decît ca o ameninţare. Şi totuşi, exista un aspect al politicii economice de la care se aştepta deosebit de mult, din moment ce afecta direct trei cincimi sau chiar mai mult din populaţia care trăia din agricultură: reforma agrară. Sloganul general al politicii din ţările agrare putea acoperi orice, de la desfiinţarea marilor proprietăţi de pămînt şi redistribuirea lor ţăranilor şi muncitorilor fără pămînt pînă la abolirea totală a feudalismului; de la reducerea preţurilor de arendă şi reformele pămîntului arendat în diferite moduri pînă la naţionalizarea şi colectivizarea revoluţionară a pămîntului.

Toate acestea au avut loc în deceniul de după sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, dat fiind că s-a aplicat întregul spectru al politicii. Între 1945 şi 1950, aproape jumătate din neamul omenesc trăia în ţări care au suferit reforme agrare — de tip comunist în Europa de Est, şi după 1949,

în China, ca o consecinţă a decolonizării în fostul imepriu englez din India şi ca o consecinţă a înfrîngerii Japoniei, sau mai degrabă a politicii americane de ocupaţie în Japonia, Taiwan şi Coreea. Revoluţia egipteană din 1952 şi-a extins influenţa spre lumea islamică: Irak, Siria şi Algeria au urmat exemplul dat de Cairo. Revoluţia boliviană din 1952 a introdus-o în America de Sud, deşi Mexicul, de la revoluţia din 1910 sau, mai exact, revigorarea sa din anii '30, sprijinise şi promovase îndelung politica de *agrarismo*. Totuşi, în ciuda unui aflux în creştere de declaraţii politice şi de anchete statistice asupra subiectului, America Latină a avut prea puţine revoluţii, decolonizări sau războaie pierdute ca să aibă în fapt importante reforme agrare pînă cînd revoluţia cubaneză a lui Fidel Castro (care a introdus reforma agrară pe insula Cuba) a fixat chestiunea respectivă pe agenda politică.

Pentru modernizatori, reforma agrară era o chestiune politică (prin cîştigarea sprijinului ţărănesc pentru regimurile revoluţionare sau pentru cele care puteau să-şi însuşească o revoluţie), ideologică ("să se dea truditorilor pămîntul înapoi" etc.) şi uneori economică, deşi majoritatea revoluţionarilor sau a reformatorilor nu aşteptau prea mult de la o împărţire simplă a pămîntului unei ţărănimi tradiţionale, săracilor sau celor fără pămînt. Într-adevăr, producţia agricolă a scăzut dramatic în Bolivia şi Irak imediat după ce în aceste ţări au fost efectuate reforme agrare în 1952 şi respectiv 1958, deşi acolo unde priceperea ţăranilor şi productivitatea erau deja mari, reforma agrară putea rapid să elibereze un potenţial productiv mare, ţinut pînă atunci în rezervă de ţărani neîncrezători, ca în Egipt, Japonia şi, mult mai frapant, Taiwan (Reforma agrară, 1968, p. 570-575). Situaţia de menţinere a unei ţărănimi numeroase nu este înţeleaptă, din moment ce în istoria lumii moderne creşterea enormă a producţiei agrare a mers împreună cu micşorarea numărului şi a proporţiei celor ocupaţi în agricultură; mult mai dramatic s-a prezentat această situaţie după al doilea război mondial. Reforma agrară putea să demonstreze, şi a şi făcut-o, că agricultura, în special cea a fermierilor moderni, poate fi la fel de eficientă, dar şi mult mai flexibilă decît tradiţionala moşie, plantaţia imperialistă sau încercările moderne de a conduce agricultura pe o bază cvasi-industrială, aşa cum erau cooperativele de stat uriaşe de tip sovietic şi schema britanică pentru producerea alunelor de pămînt în Tanganyika (actuala Tanzanie) după 1945. Culturi precum cafeaua, zahărul şi cauciucul crescut în special pe plantaţii astăzi pot fi crescute şi în alt mod, chiar dacă plantaţia continuă să aibă avantaj clar faţă de micii producătorii. Totuşi, avantajele majore ale agriculturii din Lumea a treia de după război, "revoluţia verde" sau noile culturi

selecţionate ştiinţific, au fost realizate prin fermieri cu intenţii de business, aşa cum s-a întîmplat în Punjab (India).

Oricum, afacerea economică cea mai puternică se bazează nu pe productivitate, ci pe egalitate. Dezvoltarea economică a tins mai întîi să crească, iar apoi să diminueze inegalitatea distribuirii venitului naţional, deşi declinul economic şi o încredere oarbă în piaţa liberă începuseră recent să dea înapoi ici şi colo. La sfîrşitul Epocii de Aur egalitatea a fost mai mare în ţările occidentale dezvoltate decît în Lumea a treia. Totuşi, în timp ce inegalitatea distribuirii venitului era în cel mai înalt punct al său în America Latină, urmată de Africa, într-un număr mare de ţări asiatice ea era neobişnuit de scăzută. În Japonia, Coreea de Sud, Taiwan o reformă agrară foarte radicală fusese impusă sub auspiciile americane. (Totuşi, nici una dintre acestea nu era atît de egalitară, cum erau ţările socialiste din Europa de Est sau, la vremea respectivă, Australia) (Kakwani, 1980). Martorii victoriilor industrializării în aceste ţări fireşte că au speculat în legătură cu cît de mult au fost ele ajutate de avantajele sociale sau economice ale situaţiei. De altfel şi martorii progresului mult mai cuprinzător al economiei braziliene, totdeauna pe muchie, dar niciodată realizîndi-şi destinul, aşa cum au făcut Statele Unite în emisfera sudică, s-au mirat cît de mult a fost trasă înapoi de inechitatea spectaculoasă a distribuirii venitului său — venit care în mod inevitabil restrînge piaţa internă pentru industrie. Într-adevăr, inechitatea socială frapantă din America Latină poate fi acordată la absenţa la fel de frapantă a reformei agrare sistematice.

Reforma agrară a fost fără îndoială salutată de ţărănimea din Lumea a treia, cel puţin pînă cînd a fost transformată în cooperative agricole sau producţie cooperatistă, aşa cum se făcea în mod obişnuit în ţările comuniste. Oricum, intenţiile modernizatorilor nu au coincis cu dorinţele ţăranilor, pe care nu-i interesau problemele macro-economice şi care au văzut politica naţională într-o altă perspectivă decît reformatorii de la oraş, de vreme ce cererea lor de pămînt nu se baza pe principiul general, ci pe pretenţii specifice. Astfel, reforma agrară radicală instituită de un guvern al generalilor reformişti în Perú în 1969, care a distrus dintr-o suflare sistemul de mari proprietăţi latifundiare (*haciendas*) al ţării, a eşuat tot din acest motiv. Pentru comunităţile indiene din zonele Anzilor, care trăiseră într-o coexistenţă instabilă cu rancho-urile mari, pe care le asigurau cu forţă de muncă, reforma însemna pur şi simplu întoarcerea la "comunităţile indigene" cu pămînturile şi păşunile comune, înstrăinate cîndva de către proprietarii de pămînturi. Graniţele acestor pămînturi indienii le ţineau minte peste secole, iar pierderea lor nu o acceptaseră niciodată

(Hobsbawm, 1974). Ei nu erau cointeresaţi în menţinerea vechii întreprinderi ca unitate de producţie (acum aflată în proprietatea unor *comunidades* şi a fostelor lor forţe de muncă), în experimente cooperatiste sau în alte noutăţi agrare, altele decît ajutorul tradiţional reciproc — departe de a fi egalitar — ale comunităţii. După reformă comunităţile au revenit la invadarea pămînturilor proprietăţilor cooperativizate (la care erau şi ei acum coproprietari), ca şi cum nimic nu se schimbase în conflictul dintre proprietatea de pămînt şi comunitate (şi între comunităţile în dispută pentru pămînturile lor) (Gomez Rodriguez, p. 242-255). În ceea ce îi privea pe ei înşişi, nimic nu se schimbase. Cea mai apropiată de idealul ţăranului reformă agrară era probabil cea mexicană din anii '30, care a dat pămîntul comunităţilor săteşti ca să fie lucrat aşa cum doreau ele (*ejidos*) şi unde ţăranii erau angajaţi într-o agricultură de subzistenţă. A fost un succes politic imens, dar irelevant din punct de vedere economic pentru dezvoltarea ulterioară a agriculturii mexicane.

IV

Deloc surprinzător că duzinele de state postcoloniale care au apărut după al doilea război mondial, împreună cu majoritatea statelor din America Latină, care aparţineau de asemenea regiunilor dependente de vechea lume imperialistă şi industrială, s-au pomenit curînd grupate împreună sub titulatura "Lumea a treia" — se spune că termenul a apărut pentru prima oară în 1952 (Harris, 1987, p. 18) —, prin contrast cu "Lumea întîia" a ţărilor capitaliste dezvoltate şi "Lumea a doua" a ţărilor comuniste. În ciuda absurdităţii evidente de a trata Egiptul şi Gabonul, India şi Papua-Noua Guinee ca societăţi de acelaşi tip, acest lucru nu era totalmente ilogic, în măsura în care toate aceste ţări erau sărace (comparate cu lumea "dezvoltată")*, toate erau dependente, toate aveau guverne care doreau să se "dezvolte", şi nici una nu credea — ca urmare a Marii Depresiuni şi a celui de-al doilea război mondial — că piaţa capitalistă mondială (adică doctrina economiştilor despre "avantajul comparativ") sau întreprinderea particulară ar realiza acest scop. În plus, pe măsură ce cortina de fier a Războiului Rece diviza globul, toţi cei care aveau o oarecare libertate în acţiuni doreau să evite alăturarea la vreunul din sistemele de alianţe, altfel

* Cu foarte rare excepţii, ca de ex. Argentina, care, deşi bogată, niciodată nu si-a revenit din declinul produs de căderea Imperiului Britanic, cel care îi adusese pînă în 1929 prosperitate în calitate de exportator de produse alimentare.

spus să se țină departe de al treilea război mondial.

Aceasta nu înseamnă că statele "nealiniate" erau opuse ambelor tabere implicate în Războiul rece. Inspiratorii mișcării (de obicei numită după prima sa conferință internațională din 1955 de la Bandung (,în Indonezia) erau revoluționari coloniali radicali — Jawaharlal Nehru al Indiei, Sukarno al Indoneziei, colonelul Gamal Abdel Naser al Egiptului, precum și un disident comunist, președintele iugoslav Tito. Toate acestea, ca și multe alte ex-regimuri coloniale, au fost sau au pretins că sînt socialiste (adică ne-sovietice), inclusiv socialismul regal budhist din Cambodgia. Toți aveau o oarecare simpatie pentru Uniunea Sovietică sau erau gata să accepte ajutorul economic și militar din partea ei; nu este surprinzător că, din moment ce Statele Unite abandonaseră vechile lor tradiții după ce lumea s-a împărțit, ele au căutat în mod evident sprijin de la elementele conservatoare din Lumea a treia: Irak (înainte de revoluția din 1958), Turcia, Pakistan și Iranul șahului, care formau Organizația Tratatului Central (CENTO); Pakistan, Filipine și Tailanda din sud-estul Asiei — Organizația Tratatului Asiei de Sud-Est (SEATO), ambele desemnate să completeze blocul militar antisovietic al cărui stîlp central a fost NATO. Cînd grupul nealiniat afro-asiatic a devenit în 1959, după revoluția din Cuba, tri-continental, membrii săi latino-americani veneau din republici ale emisferei vestice mai puțin simpatice Marelui Frate din Nord. Cu toate acestea, spre deosebire de simpatizanții Statelor Unite din Lumea a treia, care ar fi putut în fapt să se alăture sistemului de alianțe occidentale, statele necomuniste din tratatul de la Bandung nu aveau intenția de a fi implicate într-o confruntare globală dintre supraputeri, deoarece, așa cum au dovedit războiul din Coreea și cel din Vietnam, cît și criza rachetelor cubaneze, ele erau miezul, linia întîi într-un asemenea conflict. După ce granița europeană dintre cele două tabere s-a stabilizat, acest fapt a devenit evident.

Totuși, deși confruntarea supraputerilor mai continua, și într-o oarecare măsură chiar a stabilizat relațiile dintre state în întreaga lume, ea nu le controla totalmente. Existau două regiuni în care tensiunile specifice Lumii a treia creau condiții pentru un conflict care periodic evolua într-un război: Orientul Mijlociu și partea de nord a subcontinentului indian. (Ambele, nu întîmplător, erau moștenitoarele schemelor imperialiste de împărțire a lumii.) Ultima zonă de conflict a fost mai ușor izolată de Războiul rece global, în ciuda încercărilor Pakistanului de a-i implica și pe americani, fără să reușească pînă la războiul din Afganistan din anii '80 (vezi capitolele 8 și 16). Pînă atunci, Occidentul auzise cîte ceva și își amintea și mai puține despre cele trei războaie regionale: cel dintre China și India din 1962 pentru

o porţiune de frontieră prost definită, cîştigat de China; războiul indo-pakistanez din 1965, cîştigat uşor de India; şi cel de-al doilea conflict indo-pakistanez din 1971, care a generat desprinderea Pakistanului oriental (Bangladesh), pe care India l-a sprijinit. Statele Unite şi Uniunea Sovietică au încercat să fie neutri sau să fie mediatori. Situaţia din Orientul Mijlociu nu poate fi neglijată, deoarece în ea erau implicaţi direct cîţiva aliaţi ai SUA: Israel, Turcia şi Iranul şahului. În plus, aşa cum a dovedit succesiunea revoluţiilor locale, militare şi civile — din Egipt în 1952 prin Irak şi Siria în anii '50 şi '60; Arabia de Sud în anii '60 şi '70, pînă în Iran în 1979 —, regiunea a fost şi a rămas social instabilă.

Aceste conflicte regionale nu aveau vreo legătură cu Războiul rece; Uniunea Sovietică fusese printre primele ţări care au recunoscut noul stat al Israelului, care mai tîrziu a devenit aliatul numărul unu al Statelor Unite, în timp ce statele arabe sau musulmane, de stînga sau de dreapta, erau unite în reprimarea comunismului propriu. Forţa principală de sciziune a fost Israelul, care s-a lărgit mult mai mult decît fusese prefigurat de planul britanic (forţînd şapte sute de mii de palestinieni neevrei să se refugieze — un număr mai mare decît populaţia evreiască în 1948) (Calvocoressi, 1989, p. 215), declanşînd cîte un război în fiecare deceniu (1948, 1956, 1967, 1973, 1982). În cursul acestor războaie — care pot fi cel mai bine comparate cu războaiele duse de regele prusac Frederick al II-lea în secolul al optsprezecelea pentru a cîştiga recunoaşterea posesiunii sale asupra Sileziei, pe care o răpise de la vecinul său, Austria, Israelul s-a transformat în cea mai formidabilă forţă militară din regiune şi a obţinut arme nucleare, însă nu a reuşit să stabilească relaţii bune cu statele vecine, în special cu palestinienii permanent amărîţi în cadrul frontierelor sale extinse sau în diaspora din Orientul Mijlociu. Dezmembrarea URSS a eliminat Orientul Mijlociu de pe linia întîi a Războiului rece, dar l-a lăsat la fel de exploziv ca înainte.

Trei centre mai mici de conflict au ajutat la menţinerea situaţiei: Mediterana de Est, Golful Persic şi regiunea de frontieră dintre Turcia, Iran, Irak şi Siria, unde kurzii încercau în zadar să cîştige independenţa naţională, pe care preşedintele Wilson, imprudent, le sugeră s-o ceară în 1918. Incapabili să găsească un susţinător permanent printre statele puternice, au tulburat relaţiile dintre toţi vecinii lor, care îi exterminau în repetate rînduri prin toate mijloacele posibile, inclusiv cu gaz otrăvitor în anii '80, în măsura în care nu rezistau priceperii proverbiale a kurzilor ca luptători de gherilă de munte. Mediterana de Est a rămas relativ liniştită, din moment ce şi Grecia, şi Turcia deveniseră membre ale NATO, chiar dacă conflictul dintre cele două ţări a dus la o invazie turcă în Cipru, care

a fost împărţit în 1974. Pe de altă parte, rivalitatea pentru poziţia dominantă în Golful Persic urma să ducă la sîngerosul război de opt ani dintre Irak şi Iranul revoluţionar (1980-'88), iar după sfîrşitul Războiului rece, în 1991 — dintre Statele Unite şi aliaţii săi, pe de o parte, şi Irak, pe de altă parte.

Unele state din Lumea a treia au rămas destul de departe de conflictele internaţionale, cît şi de cele locale pînă după revoluţia cubaneză. Aceasta a fost America Latină. Cu excepţia unor mici petice de uscat (Guyanele, Belizele — cunoscute atunci drept Hondurasul Britanic şi insulele mai mici din Caraibi), fusese decolonizată cu multă vreme în urmă. Din punct de vedere cultural şi lingvistic, populaţiile sale erau occidentale, întrucît marea masă a locuitorilor săraci erau romano-catolici şi, cu excepţia unor zone din Anzi şi din America continental-centrală, vorbeau sau înţelegeau o limbă de cultură cunoscută de europeni. Regiunea moştenise de la cuceritorii iberici o ierarhie rasială şi o tradiţie a încrucişării masive dintre albi şi populaţiile nealbe. Existau foarte puţini albi autentici, cu excepţia conului sudic al Americii de Sud (Argentina, Uruguay, Brazilia sudică) populat în masă de emigraţia europeană, unde existau foarte puţini indigeni. În ambele cazuri realizările şi statutul social au anulat diferenţa dintre rase. Încă în 1861 Mexicul a ales un preşedinte în care se putea recunoaşte un indian zapotec, Benito Juarez. În momentul scrierii acestui volum, Argentina avea un preşedinte emigrant libanez musulman, iar Perú un emigrant japonez. Ambele opţiuni sînt încă de neconceput în Statele Unite. Pînă astăzi, America Latină rămîne în afara cercului vicios al politicii etnice şi al naţionalismului etnic care face ravagii pe celelalte continente.

Dar, în timp ce majoritatea ţărilor continentului se numeau acum "neocoloniale" subordonate unei singure puteri imperiale dominante, Statele Unite erau destul de realiste ca să nu trimită marinari şi nave de război înspre statele mai mari — dar nu au ezitat să le folosească împotriva celor mici —, iar guvernele latine de la Rio Grande pînă la Capul Horn au ştiut perfect de bine cît de înţelept era să te ţii de partea Washingtonului. Organizaţia Statelor Americane (OAS), întemeiată în 1948, cu sediul central la Washington, nu a fost o organizaţie înclinată să se certe cu Statele Unite. Cînd Cuba şi-a făcut revoluţia, OAS a exclus-o din rîndurile ei.

V

Şi totuşi, chiar atunci cînd Lumea a treia şi ideologiile ei îşi trăiau clipele de glorie, conceptul a început să scîrţîie. În anii '70 devenea din ce în ce

mai evident că nici un nume sau etichetă nu puteau să caracterizeze adecvat un set de ţări din ce în ce mai mai deosebite una de alta. Termenul era încă potrivit pentru a distinge ţările sărace ale lumii de cele bogate şi, pe măsură ce prăpastia dintre cele două zone, numită acum "Nordul" şi "Sudul", se lărgea în mod vizibil, se accentua şi deosebirea. Prăpastia dintre PNB pe cap de locuitor între lumea "dezvoltată" şi cea rămasă în urmă (adică ţările din OECD şi economiile de nivel "mic şi mijlociu")* continua să se mărească: PNB pe cap de locuitor al primului grup a depăşit în 1970 de 14,5 ori PNB al celui de al doilea grup şi de peste douăzeci şi patru de ori pe cel al ţărilor sărace în 1990 (World Tables, 1991, Tabelul 1). Oricum, Lumea a treia nu mai este în mod evident o entitate unică.

Ceea ce a divizat-o a fost în primul rînd dezvoltarea economică. Victoria OPEC din 1973 a produs, pentru prima oară, o confederaţie de state din Lumea a treia, în mare parte rămase în urmă, potrivit oricăror criterii, sau de-a dreptul sărace, care acum au devenit supermilionare la nivel mondial, în special cele constituite din minuscule fîşii de nisip nelocuite sau de păduri conduse de şeihi sau sultani (de obicei musulmani). Este absolut imposibil să punem pe acelaşi cîntar Emiratele Arabe Unite, fiecare dintre locuitorii cărora, în număr de o jumătate de milion (1975), are, ca parte din valoarea produsului naţional brut, peste 13 000 de dolari — aproape de două ori mai mult decît pe cap de locuitor în Statele Unite la vremea respectivă (World Tables, 1991, p. 596, 604) — şi, să zicem, Pakistanul, care avea atunci un PNB pe cap de locuitor de 130 de dolari. Statele petroliere cu o populaţie mare nu au dus-o atît de bine, dar, cu toate acestea, a devenit evident că statele dependente de exportul unei singure mărfi, dezavantajate sub alte aspecte, puteau deveni extrem de bogate, chiar dacă aceşti bani cîştigaţi uşor îi tentau, în aceeaşi măsură, aproape invariabil, să-i arunce pe fereastră**.

În al doilea rînd, o parte din Lumea a treia devenea rapid şi vizibil industrializată şi se alătura Lumii întîi, chiar dacă rămînea mult mai săracă. Coreea de Sud, pe cît de spectaculoase succe industriale a obţinut, avea un PNB pe cap de locuitor (1989) cu puţin mai mare decît cel al Portugaliei, cea mai săracă ţară-membră a Comunităţii Europene (Atlasul Băncii

* OECD-ul, care cuprinde majoritatea ţărilor capitaliste "dezvoltate", include Belgia, Danemarca, Republica Federală Germania, Franţa, Marea Britanie, Irlanda, Islanda, Italia, Luxemburg, Olanda, Norvegia, Suedia, Elveţia, Canada, Statele Unite, Japonia şi Australia. Din motive politice, această organizaţie constituită în timpul Războiului rece, a inclus şi Grecia, Portugalia, Spania şi Turcia.

** Acesta nu este un fenomen al Lumii a treia. Cînd a fost informat despre bogăţia cîmpurilor petroliere britanice de la Marea Nordului, un politician francez se spune că a remarcat profetic: "Îl vor risipi şi vor intra într-o criză". Pe la începutul anilor '90 chiar şi Arabia Saudită reuşise să intre în datorii.

Mondiale, 1990, p. 7). Încă o dată, lăsînd la o parte diferenţele calitative, Coreea de Sud nu mai este comparabilă cu, să zicem, Papua-Noua Guinee, deşi PNB al celor două ţări pe cap de locuitor era în 1969 exact acelaşi şi a rămas în cadrul aceluiaşi ordin de mărime pînă la mijlocul anilor '70; acum cel al Coreei de Sud este de aproape cinci ori mai mare (World Tables, 1991, p. 352, 456). Aşa cum am văzut, o nouă categorie — ţările recent industrializate — a pătruns în jargonul internaţional. Nu era o definiţie exactă, dar practic toate listele includ cei patru "tigri din Pacific" (Hong Kong, Singapore, Taiwan şi Coreea de Sud), India, Brazilia şi Mexic, dar procesul industrializării din Lumea a treia decurge atît de rapid, încît Malaezia şi Filipine, Columbia, Pakistan şi Tailanda, cît şi alte cîteva încep şi ele să fie incluse. De fapt, o categorie de noi şi rapizi industriaşi trece graniţele dintre cele trei lumi, care ar trebui să mai includă astfel de "economii de piaţă industrializate" (adică ţări capitaliste) ca Spania şi Finlanda, precum şi majoritatea fostelor ţări socialiste din Europa de Est, ca să nu mai menţionăm, de pe la sfîrşitul anilor '70, China comunistă.

De fapt, în anii '70 observatorii au atras atenţia în legătură cu o "nouă diviziune internaţională a muncii", adică o schimbare masivă a industriilor producătoare dinspre piaţa mondială din prima generaţie de economii industriale, care le monopolizaseră anterior, către alte părţi ale lumii. Faptul se datora în parte transferului deliberat de către companiile din vechea lume industrială al unei părţi sau al întregii producţii sau al stocurilor către Lumile a doua şi a treia, urmate în cele din urmă de cîteva transferuri ale unor foarte sofisticate procese din industria de înaltă tehnologie, aşa cum sînt cercetarea şi dezvoltarea. Revoluţionarea transportului şi a comunicaţiei moderne au făcut producţia mondială şi posibilă, şi economică. Se mai datora şi eforturilor deliberate ale guvernelor din Lumea a treia de a se industrializa prin cucerirea pieţelor de export şi, la nevoie (dar nu şi preferabi), pe cheltuiala vechilor pieţe locale.

Această globalizare economică, care poate fi verificată de către oricine care controlează originile naţionale ale producţiilor vîndute în oricare dintre mall-urile-supermarkete din America de Nord, s-a dezvoltat încet în anii '60 şi s-a accelerat frapant în timpul deceniilor de tulburări economice mondiale după 1973. Cît de repede a avansat mai poate fi încă o dată ilustrat de Coreea de Sud în care, la sfîrşitul anilor '50, încă 80 % din populaţia sa muncitoare lucra în agricultură, ceea ce-i aducea o proporţie de trei sferturi din venitul său naţional (Rado, 1962, p. 740, 742-743). A inaugurat primul dintre planurile sale cincinale în 1962. Pînă la sfîrşitul anilor '80, ca obţinea numai 10 % din produsul intern brut (PIB) din agricultură şi devenise a opta economie industrială — dintre cele mai mari — din lumea necomunistă.

În al treilea rînd, un număr de ţări a ieşit (sau mai degrabă a fost scufundat) la sfîrşitul statisticilor internaţionale, pe care pînă şi eufemismele internaţionale au găsit dificil să le descrie ca "în curs de dezvoltare", din moment ce erau în acelaşi timp foarte sărace şi din ce în ce mai rămase în urmă. Un subgrup al ţărilor în curs de dezvoltare cu venituri scăzute era stabilit pentru a deosebi cele trei miliarde de fiinţe omeneşti al căror PNB pe cap de locuitor (aşa li s-a spus) ar fi fost calculat la o medie de 330 de dolari în 1989 de cele cinci sute de milioane de mai norocoşi din ţări mai puţin nevoiaşe, aşa cum erau Republica Dominicană, Ecuador şi Guatemala, al căror PNB mediu era de aproape trei ori mai mare, şi de membrii grupului următor, şi mai bogat (Brazilia, Malaezia, Mexic şi altele de felul lor), care aveau o medie de opt ori mai mare. Cele aproximativ opt sute de milioane din grupul cel mai prosper se bucurau teoretic de o alocare de PNB pe cap de locuitor de 18 280 de dolari sau de cincizeci şi cinci de ori mai mare decît cele trei cincimi din partea de jos a omenirii (Atlasul Băncii Mondiale, 1990, p. 10). Într-adevăr, pe măsură ce economia mondială a devenit globală şi, în special după căderea regiunii sovietice, investitorii şi întreprinzătorii au descoperit că mari părţi din ea nu prezentau cine ştie ce interes pentru ei, poate doar dacă ar fi putut să le mituiască politicienii şi funcţionarii publici pentru a risipi banii storşi de la nefericiţii lor cetăţeni pe armament sau proiecte de prestigiu*. Un număr deosebit de mare din aceste ţări urmau să fie găsite în nefericitul continent al Africii. Sfîrşitul Războiului rece a privat asemenea state de ajutorul economic (adică, în mare măsură militar) care transformase cîteva dintre acestea, cum era Somalia, în tabere înarmate şi în cele din urmă în cîmpuri de luptă.

Mai mult, pe măsură ce diviziunile printre săraci creşteau, globalizarea a creat mişcări mai evidente ale fiinţelor omeneşti care traversau liniile de despărţire dintre regiuni şi clasificări. Dinspre ţările bogate, turiştii se scurgeau înspre Lumea a treia ca niciodată înainte. La mijlocul anilor '80 (1985), ca să luăm numai exemplul ţărilor islamice, cele şaisprezece milioane ale Malaeziei au primit trei milioane de turişti pe an; cele şapte milioane de tunisieni — două milioane; cele trei milioane de iordanieni — două milioane (Din, 1989, p. 545). Emigraţia forţei de muncă dinspre ţările sărace înspre cele bogate s-a produs în torente uriaşe, în măsura în care nu erau trimişi înapoi de barierele politice. În 1968 emigranţii din Maghreb (Tunisia, Maroc şi, mai mult, Algeria) formau deja aproape un

* "De regulă, 5 % din 200 000 dolari va cîştiga ajutorul unui funcţionar din eşalonul superior. Acelaşi procentaj de 2m dolari şi ai de a face cu secretare permanentă. La 20m dolari intră ministrul şi personalul superior, în vreme ce o tăietură de 200m dolari "justifica atenţia deosebită a şefului de stat" (Holman, 1993).

sfert din toţi străinii din Franţa (în 1975 aproape 5,5 % din populaţia algeriană a emigrat) şi o treime din toţi imigranţii din Statele Unite veneau din America Latină — la vremea aceea în măsură copleşitoare încă din America Centrală (Potts, 1990, p. 145, 146, 150). Dar migraţia aceasta nu s-a mişcat numai către vechile ţări industriale. Numărul muncitorilor străini din statele producătoare de petrol din Orientul Mijlociu şi Libia a sărit de la 1,8 la 2,8 milioane în doar cinci ani (1975-'80) (Population, 1984, p. 109). Majoritatea lor veneau din regiunea respectivă, dar o mare parte veneau din Asia de Sud şi chiar de mai departe. Din păcate, în întunecaţii ani '70 şi '80 migraţia forţei de muncă a devenit dificil de despărţit de torentele de bărbaţi, femei şi copii care au fost dezrădăcinaţi de foamete, persecuţii politice şi etnice, război şi război civil, aducînd ţările din Lumea întîi, deopotrivă angajate (în teorie) la ajutorarea refugiaţilor şi (în practică) în prevenirea imigraţiei dinspre ţările sărace, în situaţia de a se confrunta cu probleme severe de cazuistică politică şi legală. Cu excepţia Statelor Unite, şi într-o mai mică măsură Canada şi Australia, care au încurajat sau au permis imigraţia în masă dinspre Lumea a treia, acestea au optat să îi menţină sub presiunea unei xenofobii crescînde în mijlocul populaţiilor lor indigene.

VI

Uimitorul "mare salt înainte" al economiei mondiale (capitaliste) şi globalizarea sa crescîndă nu numai că au împărţit şi au dezorganizat conceptul de Lumea a treia, ci şi au scos practic toţi locuitorii săi în mod conştient în lumea modernă. Nu le-a plăcut chiar la toţi acest lucru. Multe mişcări "fundamentaliste" şi altele tradiţionaliste, care au cîştigat acum teren în mai multe ţări din Lumea a treia, în special în regiunea islamică, au fost revoltate împotriva modernităţii, deşi acest lucru nu se referea la toate mişcările care au această etichetă*. Totuşi au ştiut că sînt o parte din lumea care nu era la fel ca cea a părinţilor lor. A venit sub forma u .or autobuze sau camioane prăfuite; a pompei de benzină; a aparatelor de radio cu transformatoare, care a adus lumea la ei. Dar într-o lume unde sătenii au migrat către oraş cu milioanele, şi chiar şi în ţările rurale din

* Astfel, convertirea la sectele protestante "fundamentaliste", obişnuită în America Latină, este o reacţie "modernistă" împotriva vechiului statu- quo reprezentat de catolicismul local. Alte "fundamentalisme" sînt analogice naţionalismului etnic, ca de exemplu cel din India.

Africa cu populaţii urbane de o treime sau mai mult — Nigeria, Zair, Tanzania, Senegal, Ghana, Coasta de Fildeş, Ciad, Republica Centrafricană, Gabon, Benin, Zambia, Somalia, Liberia — aproape toată lumea lucrase la oraş sau avea o rudă care locuia acolo. Prin urmare, satul şi oraşul erau legate. Pînă şi cei care se aflau la mare depărtare de centrele urbane trăiau acum într-o lume de ambalaje de plastic, de sticle de Coca-Cola, de ceasuri electronice ieftine şi de fibre sintetice. Printr-o stranie inversare a istoriei, chiar şi ţările rămase în urmă din Lumea a treia au început să comercializeze în Lumea întîi cultură. La colţurile de stradă din marile oraşe ale Europei, mici grupuri de indieni ambulanţi din Anzii Americii de Sud îşi interpretau la naiuri melancolia plaiurilor lor, iar pe străzile din New York, Paris şi Roma negustori ambulanţi negri din Africa Occidentală vindeau localnicilor bagatele, tot aşa cum strămoşii acestora din urmă au făcut în călătoriile lor comerciale către Continentul Negru.

Aproape sigur, marele oraş a fost încercarea cea grea pentru schimbare, dacă ar fi să luăm în calcul doar faptul că a fost modern prin definiţie. "La Lima, obişnuia să le spună copiilor săi un migrant care provenea din Anzi, există mai mult progres şi mult mai multe stimulente" (*mas roce*) (Julca, 1992). Oricît de mult foloseau emigranţii strategia şi tactica societăţii tradiţionale pentru a-şi construi existenţa lor urbană prin ridicarea şi structurarea noilor mahalale de cocioabe, prea multe aspecte noi şi fără precedent pentru ei apăruseră în oraşe, prea multe din moravurile oraşului intrau în conflict cu cele din vechiul lor mod de viaţă. În nici o privinţă nu se înregistra o mai dramatică schimbare a situaţiei decît în comportamentul tinerelor femei, a căror rupere cu tradiţia era deplînsă din Africa pînă în Perú. Într-un cîntec tradiţional *huayno* de la Lima ("La gringa") un tînăr emigrant se plînge:

> Cînd ai venit din ţinutul tău natal, ai venit fată de la ţară
> Acum, la Lima, îţi piepteni altfel părul, ca fetele de la oraş
> Şi ştii chiar să spui, aşteptaţi "vă rog".
> Hai să dansăm twist
> ...
> Nu mai fi mofturoasă, fii mai simplă
> ...
> Căci între părul meu şi al tău nu e diferenţă.
> (Mangin, 1970, p. 31-32)*

* Sau, din Nigeria, iată imaginea noului tip de fată africană în literatura de piaţă a lui Onitsha: "Fetele nu mai sînt jucăriile tradiţionale, liniştite şi modeste ale părinţilor lor. Ele scriu scrisori de dragoste. Sînt retrase. Cer daruri de la prietenii şi victimele lor. Sînt în stare să-i dezamăgească pe bărbaţi. Nu mai sînt creaturile stupide care trebuie cîştigate prin părinţii lor" (Nwoga, 1965, p. 178-79).

De la oraş conştiinţa modernizării s-a răspîndit în provincie (chiar şi acolo unde viaţa rurală nu fusese schimbată de noile recolte, de noua tehnologie şi de noile forme de organizare şi marketing) prin intermediul dramaticii "revoluţii verzi" a recoltelor de cereale realizate prin varietăţi de soiuri obţinute pe cale ştiinţifică, în aumite zone din Asia, care s-au răspîndit din anii '60 sau puţin mai tîrziu prin dezvoltarea noului export de cereale pentru piaţa mondială, devenit posibil prin transportul pe cale aeriană a produselor perisabile (fructe tropicale, flori), cît şi prin noile gusturi ale consumatorului din lumea "dezvoltată" (cocaina). Efectul unor asemenea schimbări rurale nu poate fi subestimat. Locul în care coliziunea frontală dintre vechea şi noua mentalitate s-a produs cel mai spectaculos a fost frontiera amazoniană a Columbiei, care a devenit în anii '70 un punct de trafic pentru transportul de coca din Bolivia şi Perú, şi aşezarea laboratoarelor pentru prelucrarea şi transformarea ei în cocaină. Acest lucru s-a întîmplat la cîţiva ani după ce această regiune fusese populată de ţăranii-colonişti de frontieră care fugeau de stat şi de pămînt şi care erau apăraţi de cei recunoscuţi ca protectorii modului de viaţă ţărănesc, gherilele (comuniste) ale FARC. Aici, piaţa, în forma sa cea mai neelaborată şi mai crudă, s-a lovit de cei care trăiau printr-o cultură de subzistenţă şi din ceea ce oamenii puteau obţine cu o armă, un cîine şi un năvod. Cum putea să se ia la întrecere un petic de pămînt cu planta yucca şi cîţiva bananieri cu ispita de a cultiva o cultură al cărei preţ era extraordinar de înalt — chiar dacă instabil — şi cum ar fi putut să reziste vechiul mod de viaţă împotriva aşezărilor de tip urban care explodaseră ca număr şi care dispuneau de aerodromuri ce aparţineau traficanţilor de droguri, ca şi acelora care le fabricau (Molano, 1988)?

Da, într-adevăr, provincia era în curs de transformare, dar chiar şi transformările sale depindeau de civilizaţia oraşului şi de industriile acestuia, deoarece, destul de frecvent, chiar economia oraşului depindea de cîştigurile emigranţilor, aşa cum se întîmpla la "centrele negre" ale apartheidului din Africa de Sud, care au produs doar 10-15 % din venitul locuitorilor lor, ceea ce rămînea provenind de la veniturile muncitorilor emigranţi din teritoriile de albi (Ripken şi Wellmer, 1978, p. 196). Paradoxal, în Lumea a treia, ca şi în zone din Lumea întîi, oraşul putea deveni salvatorul economiei rurale, care, dacă nu ar fi fost impactul său, ar fi putut fi abandonată de oamenii care au învăţat din experienţa emigranţilor — provenind din mediul lor sau din acela al vecinilor lor — că bărbaţii şi femeile au alternative. Au descoperit că nu era inevitabil să fie nevoiţi să slugărească jumătate de viaţă scormonind pămîntul sterp, aşa cum făcuseră strămoşii lor. O mare parte din aşezările rurale de pe glob şi din peisajele

romantice, în consecinţă — agricole, au fost golite cu totul, începînd din anii '60. Totuşi, o comunitate de la munte ai cărei emigranţi au descoperit o nişă în economia marelui oraş pe care o puteau ocupa — în acest caz, vînzarea fructelor sau, mai exact, a căpşunelor la Lima — îşi putea păstra sau revigora caracterul pastoral printr-o schimbare de la venitul agricol la venitul neagricol, prin simbioza dintre gospodăriile emigranţilor cu acelea ale rezidenţilor (Smith, 1989, capitolul 4). Este semnificativ faptul că, în acest caz special, bine studiat, emigranţii rareori au devenit muncitori. Au ales să se adapteze în marea reţea a "economiei informale" a Lumii a treia ca mici comercianţi. Aceasta fiindcă schimbarea socială majoră în Lumea a treia a fost, probabil, aceea adusă de noile clase de mijloc, formate din emigranţi angajaţi prin aceeaşi metodă, sau metode combinate, de a cîştiga bani, iar forma majoră a vieţii sale economice a fost — în special în ţările sărace — economia informală care evita statisticile oficiale.

Astfel, la un moment dat în ultimii treizeci de ani ai secolului, tranşeea albă care despărţea minorităţile, reduse ca număr, pe cale de modernizare sau occidentalizate şi care conduceau din ţările Lumii a treia, de masa popoarelor lor a început să fie umplută de transformarea generală a societăţilor lor. Încă nu ştim cum sau cînd s-a întîmplat acest lucru sau ce forme a luat noua conştiinţă a acestei transformări, deoarece majoritatea ţărilor în cauză erau încă lipsite de servicii de statistică adecvate la nivel guvernamental sau de mecanismul de piaţă şi al cercetării opiniei publice, sau de departamentele ştiinţifice sociale academice cu cercetători care să se ocupe de aceste aspecte. În orice caz, este dificil să descoperim ce s-a întîmplat la baza societăţilor chiar şi în ţările cele mai bine documentate, pînă cînd acest lucru s-a întîmplat, ceea ce constituie şi motivul pentru care stadiile timpurii ale noilor mode culturale şi sociale printre tineri sînt imprevizibile şi adesea nerecunoscute chiar şi de către cei care trăiesc din scoaterea banilor din acestea, aşa cum este industria culturii populare. Totuşi, ceva se agita în oraşele din Lumea a treia sub nivelul conştiinţei de elită, chiar şi într-o ţară aparent complet stagnată, aşa cum era Congo Belgian (actualmente Zair), pentru că, oare cum am putea explica altfel de ce tipul de muzică populară dezvoltată aici în inerţii ani '50 a devenit cea mai influentă în Africa în anii '60 şi '70 (Manuel, 1988, p. 86, 97-101)? În această ordine de idei, cum putem explica ascensiunea conştiinţei politice care i-a făcut pe belgieni să lase Congo să-şi capete independenţa în 1960 foarte rapid, deşi pînă atunci această colonie, aproape la fel de ostilă educaţiei băştinaşilor ca şi activităţilor politice, părea să fie "pe cale de a rămîne la fel de închistată de restul lumii ca Japonia înainte de restauraţia Meiji" (Calvocoressi, 1989, p. 377)?

Oricare ar fi fost tulburările din anii '50, deja în anii '60 — '70 semnele transformării sociale majore erau destul de evidente în emisfera vestică şi de netăgăduit în lumea islamică şi ţările mari din Asia de Sud şi de Sud-Est. Paradoxal, ele erau mai puţin vizibile în zonele din lumea socialistă care corespundeau Lumii a treia, de exemplu în Asia Centrală sovietică şi în Caucaz. Deoarece nu se recunoaşte prea deschis faptul că revoluţia comunistă a fost motorul conservării. În timp ce a făcut pregătiri pentru a transforma un număr anume de aspecte ale vieţii — puterea statului, relaţiile de proprietate, structura economică şi altele de acest fel —, a îngheţat altele în ipostazele lor prerevoluţionare sau, în orice caz, le-a protejat împotriva subversiunii universale continue a schimbării în societăţile capitaliste. În orice caz, arma sa cea mai puternică, puterea de stat extraordinară, a fost mai puţin eficientă în transformarea comportamentului uman decît le plăcea să creadă fie retorismului pozitiv despre "noul om socialist", fie retorismului negativ despre "totalitarism". Uzbecii şi tadjicii, care trăiau acum la nord de graniţa sovieto-afgană, erau în mod sigur mai cunoscători de carte şi mai şcolarizaţi decît cei care locuiau la sud de această graniţă, dar evident că nu atît de diferiţi ca tradiţii şi cultură, cum ne făceau să credem în şaptezeci de ani de socialism. Probabil că începînd din anii '30 rivalitatea duşmănoasă nu era o preocupare majoră a autorităţilor din Caucaz (deşi în timpul colectivizării, moartea unui om într-un accident cu combina colhoznică a dus la o duşmănie care a intrat în analele jurisprudenţei sovietice), dar la începutul ultimului deceniu observatorii au avertizat asupra "pericolului de auto-exterminare naţională în Cecenia din cauză că majoritatea cecenilor fuseseră tîrîţi într-o relaţie de tip vendetta" (Trofimov/Djangava, 1993).

Consecinţele culturale ale acestei transformări sociale sînt interesante pentru istorici. Nu pot fi discutate aici, deşi este limpede că, pînă şi în societăţile tradiţionale, reţeaua de obligaţii reciproce şi de obiceiuri a intrat sub imperiul unei restricţii crescînde. "Familia extinsă din Ghana şi din Africa s-a observat că funcţionează sub o apăsare imensă. Ca un pod care a dus prea multă greutate din cauza circulaţiei cu viteză prea mare timp de prea mulţi ani, temeliile sale trosnesc... Bătrînii de la ţară şi tinerii de la oraş sînt despărţiţi de sute de mile de drumuri şi secole de dezvoltare" (Harden, 1990, p. 67).

Din punct de vedere politic, este mai uşor să estimăm consecinţele paradoxale. Pentru că, odată cu intrarea maselor de populaţie sau cel puţin a tinerilor şi a oamenilor de la oraş, într-o lume modernă, monopolul micilor elite occidentale care au modelat prima generaţie a istoriei postcoloniale a fost subminat. Şi, cu el, şi programele, ideologiile, chiar şi

vocabularul şi sintaxa discursului public, pe care se bazau noile state. Pentru că noile mase urbane şi urbanizate, dar şi noile clase de mijloc, care erau oricum educate, nu constituiau, şi din cauza numărului mare nu puteau fi vechile elite, ai căror membri puteau face faţă colonialiştilor din şcolile europene sau americane. Adesea — şi acest fapt era cel mai evident în Asia de Sud — îi dispreţuiau. În orice caz, masele de săraci nu împărtăşeau credinţa în aspiraţia secolului al nouăsprezecelea pentru progresul secular. În ţările islamice de vest, conflictul dintre vechii lideri seculari şi noua democraţie islamică de masă a devenit evident şi exploziv. Din Algeria pînă în Turcia valorile care, în ţările liberalismului occidental, sînt asociate cu guvernarea constituţională şi cu domnia legii, ca, de exemplu, drepturile femeii, au fost protejate — în măsura în care au existat — împotriva democraţiei prin forţa militară a eliberatorilor naţiunilor lor, a ascendenţilor lor.

Conflictul nu s-a limitat la ţările islamice, şi nici reacţia împotriva vechilor valori ale progresului la masele de săraci. Exclusivismul hindus al partidului BJP din India avea un sprijin substanţial în rîndul noilor clase ale oamenilor de afaceri şi ale celor de mijloc. Naţionalismul religios sălbatic, care în anii '80 a transformat paşnica Sri Lanka într-un cîmp de luptă comparabil numai cu El Salvador, a apărut, în mod neaşteptat, într-o ţară prosperă budhistă. Avea rădăcini în două aspecte ale transformărilor sociale: profunda criză de identitate a satelor în care ordinea socială se descompuse şi ascensiunea unei pături tinere mai bine educate (Spencer, 1990). Satele şi-au schimbat forma prin migraţia dinspre şi înspre oraşe, împărţite de diferenţele din ce în ce mai mari dintre bogaţi şi săraci pe care le-a adus economia banului, prin instabilitatea adusă de inegalitatea unei mobilităţi sociale bazate pe educaţie, scăderea semnelor fizice şi lingvistice de castă şi de statut care despărţeau oamenii, dar care nu lăsau nici un dubiu în legătură cu poziţiile lor — aceştia trăiau într-o legătură strînsă cu comunitatea lor. Aceste fapte au fost folosite pentru a explica, printre altele, apariţia noilor simboluri şi ritualuri ale unei mari uniri, în esenţă noi, cum ar fi dezvoltarea bruscă a formelor congregaţionale budhiste în anii '70, care înlocuiau formele mai vechi particulare şi de casă ale devotamentului; sau instituţia zilelor sportive de la şcoală deschise cu imnul naţional imprimat pe casete împrumutate.

Aceasta era politica unei lumi inflamabile în schimbare. Ceea ce a făcut-o mai puţin previzibilă a fost faptul că în multe ţări din Lumea a treia politica naţională, în sensul inventat şi recunoscut în Occident de Revoluţia Franceză, nu a existat niciodată, sau nu i-a fost permis să funcţioneze. Acolo unde exista o îndelungată tradiţie a politicii cu vreun sprijin de masă sau chiar o

recunoaştere substanţială printre cetăţenii pasivi a legitimităţii "claselor politice" care le conduceau problemele, un grad de continuitate putea fi menţinut. Columbienii, aşa cum ştiu cititorii lui Garcia Marquez, continuau să se nască mici liberali sau mici conservatori, aşa cum erau de mai mult de un secol, deşi la sigur că ar fi putut să schimbe conţinutul sticlelor cu aceste etichete. Congresul Naţional Indian s-a schimbat, s-a divizat şi s-a reformat într-o jumătate de secol de la cucerirea independenţei, dar pînă în ultimul deceniu alegerile generale indiene — cu excepţii minore — au continuat să fie cîştigate de cei care apelau la scopurile şi la tradiţiile lor istorice. Deşi comunismul s-a descompus, tradiţia înrădăcinată a aripii de stînga din Bengalul hinduist (de Vest), la fel ca şi administraţia competentă, au menţinut partidul comunist (marxist) la guvernare aproape permanentă în statul unde lupta naţională împotriva Marii Britanii nu însemnase Gandhi şi nici măcar Nehru, ci terorişti şi Subhas Bose.

Mai mult, schimbarea structurală putea conduce politica în direcţii cunoscute de istoria Lumii întîi: "ţările recent industrializate" păreau că dezvoltă clasa muncitoare industrială care cerea drepturi pentru muncitori şi sindicate, aşa cum s-a întîmplat în Brazilia şi Coreea de Sud, aşa cum realmente s-a întîmplat şi în Europa de Est. Nu era nevoie să creeze partide politice din rămăşiţele mişcărilor social-democrate de masă din Europa de dinainte de 1914, deşi nu este nesemnificativ că Brazilia a creat exact un asemenea partid naţional de succes în anii '80, Partidul Muncitorilor (în portugheză PT). (Dar tradiţia mişcării muncitoreşti în industria de automobile de la Sao Paulo a fost o combinare dintre legea muncii, populistă, a militanţilor comunişti de la fabrică şi cea a intelectualilor care se adunau ca să o sprijine. Ea era în mod limpede de stînga, tot aşa cum era şi ideologia clerului catolic, al cărui sprijin i-a ajutat să se ridice pe picoare*.) Din nou, rapida creştere industrială tindea să producă clase profesionale cu mare potenţial şi educaţie, care, deşi departe de a fi subversive, ar fi salutat liberalizarea civică a regimurilor autoritare angajate pe calea induatrializării. Asemenea dorinţe de liberalizare urmau să fie găsite, în anii '80, în diferite contexte şi cu rezultate variate, în America Latină şi în ţările recent industrializate din Extremul Orient (Coreea de Sud şi Taiwan), la fel ca şi în interiorul blocului sovietic.

Cu toate acestea, existau mari zone din Lumea a treia unde consecinţele

* Cu excepţia orientării socialiste a unuia şi ideologia antisocialistă a celeilalte, similitudinile dintre partidul muncitoresc brazilian şi mişcarea polonză *Solidaritatea* erau frapante: un lider proletar de bună-credinţă — un electrician de la şantierul naval şi un muncitor calificat în automobile —, un grup de experţi intelectuali şi un suport puternic din partea Bisericii.

politice ale transformării sociale erau realmente imprevizibile. Certe erau instabilitatea şi inflamabilitatea acelei lumi, la care adusese mărturie jumătatea de secol de după al doilea război mondial.

Trebuie să ne întoarcem acum la acea regiune a lumii care, pentru cea mai mare parte din Lumea a treia decolonizată, părea că asigură un model mai potrivit şi mai încurajator de progres decît Occidentul: "Lumea a doua", lumea sistemelor socialiste, modelată după chipul şi asemănarea Uniunii Sovietice.

Capitolul treisprezece

"Socialismul real"

Revoluţia din Octombrie a produs nu numai o divizare istorică mondială prin stabilirea primului stat şi a primei societăţi postcapitaliste, ci a divizat şi politica marxistă de cea socialistă... După Revoluţia din Octombrie, strategiile şi perspectivele socialiste au început să se bazeze pe exemplul politic în loc de analize ale capitalismului.

Goran Therborn (1985, p. 227)

Economiştii astăzi... înţeleg mult mai bine decît înainte modul de funcţionare a economiei. Ei ştiu despre "economia secundară", poate că şi despre o a treia, precum şi despre o conglomerare de practici neoficiale dar răspîndite, fără de care nimic nu funcţionează.

Moshe Lewin în Kerblay (1983, p. XXII)

I

Cînd praful din bătăliile războaielor se potoli la începutul anilor '20 şi cînd sîngele vărsat se închegă, cea mai mare parte din Imperiul Rus ortodox a rămas intactă, dar sub guvernarea bolşevicilor care aveau obiectivul construirii socialismului mondial. Era singurul dintre imperiile vechi dinastic şi religios care a supravieţuit primului război mondial, acesta din urmă zguduind în aceeaşi măsură şi Imperiul Otoman, al cărui sultan era califul tuturor musulmanilor credincioşi, şi Imperiul Habsburgic, care menţinea o relaţie specială cu Biserica Romano-Catolică. Ambele s-au frînt sub presiunea războiului. Faptul că Rusia a supravieţuit ca unică entitate multietnică, ce se întindea de la graniţa poloneză în vest pînă la graniţa japoneză în est se datora aproape sigur Revoluţiei din Octombrie, pentru că tensiunile care sfărîmaseră imperiile înainte de aceasta au apărut sau reapărut în Uniunea Sovietică la sfîrşitul anilor '80, cînd sistemul comunist care ţinuse uniunea unitară din 1917 a abdicat. Ceea ce a apărut la începutul anilor '20 era un stat unic, disperat de sărac şi rămas în urmă — cu mult mai înapoiat decît Rusia ţaristă —, dar de

dimensiuni uriaşe: "o şesime din suprafaţa lumii", aşa cum le plăcea comuniştilor să se laude în perioada interbelică, consacrată unei societăţi opuse capitalismului.

În 1945 graniţele capitalismului mondial se retrăgeau spactaculos. În Europa ele includeau acum întreaga zonă de răsărit a unei linii care unea rîul Elba în Germania cu Marea Adriatică, precum şi întreaga Peninsulă Balcanică, cu excepţia Greciei şi a Turciei. Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, România, Bulgaria şi Albania au trecut acum în zona socialistă, la fel ca şi o bună parte din Germania, ocupată de Armata Roşie şi transformată în "Republica Democrată Germană" în 1954. Majoritatea zonelor pierdute de Rusia ca urmare a războiului şi revoluţiei din 1917 şi unul sau două teritorii care aparţinuseră înainte Imperiului Habsburgic erau de asemenea recuperate sau dobîndite de Uniunea Sovietică între 1939 şi 1945. Între timp, o nouă vastă extindere a viitoarei regiuni socialiste s-a transferat în Extremul Orient, odată cu schimbarea puterii în China (1949), parţial în Coreea (1945) şi în ceea ce a fost Indochina Franceză (Vietnam, Laos, Cambodgia) în cursul războiului de treizeci de ani (1945-'75). Ceva mai tîrziu au existat alte cîteva salturi de extindere a regiunii comuniste: în emisfera de vest — Cuba (1959), şi în Africa în anii '70, dar, de fapt, sectorul socialist al globului îşi conturase forma pînă în 1950. Datorită numărului enorm de chinezi, cuprindea acum aproximativ o treime din populaţia lumii, deşi dimensiunea medie a statelor socialiste, cu excepţia Chinei, Uniunii Sovietice şi Vietnamului (cincizeci şi opt de milioane), nu era mare. Populaţia lor număra de la 1,8 milioane ale Mongoliei la treizeci şi şase de milioane ale Poloniei.

Aceasta era partea de lume ale cărei sisteme sociale urmau să fie numite, prin anii '60, în terminologia ideologiei sovietice, ţări ale "socialismului existent cu adevărat", o formulare ambiguă care implica sau sugera că ar fi putut exista alte forme de socialism, mai bune, dar în practică acesta era singurul tip care funcţiona. Era, de asemenea, regiunea ale cărei sisteme sociale, economice şi politice s-au prăbuşit totalmente, în Europa, la intersecţia anilor '80 şi a ultimului deceniu. În Orient sistemele politice s-au mai menţinut, deşi restructurarea economică actuală, pe care au adoptat-o la diferite niveluri, a dus la lichidarea socialismului peste tot în afară de China. Alte regimuri care imitau sau se inspirau din "socialismul existent cu adevărat" în alte părţi ale lumii s-au prăbuşit şi ele, probabil de la bun început fiind sortite să aibă o viaţă scurtă.

În cea mai mare parte a sa sistemul socialist a format un subunivers separat în mare măsură necomunicant, închis, atît în plan economic, cît şi politic. Relaţiile sale cu restul economiei mondiale, capitalistă sau dominată

de capitalismul ţărilor dezvoltate, au fost surprinzător de limitate. Chiar şi în timpul marelui boom din comerţul internaţional din timpul Epocii de Aur, numai 4 % din exporturile economiilor de piaţă dezvoltate au mers către "economiile planificate centralizat" şi pînă în anii '80 partea de exporturi pentru Lumea a treia nu era cu mult mai mare. Economiile socialiste au trimis mai mult din exporturile lor modeste către restul lumii, dar chiar şi aşa două treimi din comerţul lor internaţional din anii '60 se aflau în cadrul propriului sector* (Comerţul Internaţional, Naţiunile Unite, 1983, vol. 1, p. 1046).

Doar un număr foarte limitat de oameni din "prima" lume au vizitat "cea de-a doua", în ciuda faptului că unele state est-europene au început să încurajeze turismul de masă începînd cu anii '60. Emigraţia către ţările nesocialiste la fel ca şi turismul erau strict controlate, iar deseori imposibile. Sistemele politice ale lumii socialiste, în special cele modelate după sistemul sovietic, nu aveau un echivalent în altă parte. Ele se bazau pe un partid unic, puternic ierarhizat şi autoritar, care monopolizase puterea de stat, uneori substituind realmente statul şi acţionînd asupra unei economii de comandă planificate de la centru şi (cel puţin în teorie) impunînd locuitorilor ţării o unică ideologie, cea marxist-leninistă. Segregarea sau auto-segregarea "lagărului socialist" (aşa cum o numea terminologia sovietică de la sfîrşitul anilor '40) s-a prăbuşit în anii '70 şi '80. Cu toate acestea, gradul de ignorare reciprocă şi neînţelegere care exista între cele două lumi era de-a dreptul extraordinar, în special dacă ţinem cont că aceasta a fost perioada de revoluţionarizare a comunicaţiilor, informaţiilor şi călătoriilor. Lungi perioade de timp diferitele sisteme sociale ştiau foarte puţin unul despre altul.

Motivul din care cele două "lagăre" s-u îndepărtat atît de mult era cel politic. Aşa cum am văzut, după Revoluţia din Octombrie, Rusia Sovietică a declarat capitalismul mondial duşmanul său de moarte, care trebuia înlăturat cît mai repede prin revoluţia mondială. Această revoluţie nu a mai avut loc, iar Rusia a fost izolată, înconjurată de lumea capitalistă, multe guverne puternice ale căreia au dorit să împiedice stabilirea acestui centru al subversiunii globale şi, mai tîrziu, să îl elimine totalmente. Simplul fapt că URSS nu a dobîndit recunoaşterea sa oficială de către Statele Unite pînă în 1953 demonstrează statutul său nelegitim iniţial. Mai mult, chiar cînd Lenin, întotdeauna realist, era pregătit să facă cele mai mari concesii investitorilor străini în schimbul ajutorului lor pentru dezvoltarea economică a Rusiei, în practică nu a găsit nici un doritor de aşa ceva. Astfel,

* Datele se referă strict la URSS şi statele asociate ei.

tînăra Uniune Sovietică s-a lansat fără să vrea într-o cursă a dezvoltării închise, într-o izolare cvasi-deplină faţă de restul economiei mondiale. Paradoxal, acest fapt urma în curînd să-l confirme cel mai puternic argument ideologic. Uniunea Sovietică părea imună la gigantica depresiune economică, care a devastat economia capitalistă după prăbuşirea din 1929 a Bursei de pe Wall Street.

Încă o dată, situaţia politică a contribuit în anii '30 la izolarea economiei sovietice şi, chiar şi mai spectaculos, la extinderea sferei sovietice după 1945. Războiul rece a îngheţat în aceeaşi măsură relaţiile economice şi cele politice dintre cele două tabere. Din raţiuni practice, toate relaţiile dintre ele, altele decît cele care nu pot fi declarate, trebuiau să treacă prin controlul de stat din ambele părţi. Comerţul dintre blocuri a fost o funcţie a relaţiilor politice. Dar pînă în anii '70-'80 nu existau semne că universul economic separat al "lagărului socialist" să fi fost integrat cumva în economia mondială. Retrospectiv, ne dăm seama că acesta a fost începutul sfîrşitului pentru "socialismul existent cu adevărat". Totuşi, nu există vreun motiv din care economia sovietică, imediat ce a ieşit din revoluţie şi războiul civil, nu ar fi putut să aibă relaţii mai apropiate cu restul economiei mondiale. Economia planificată centralizat şi cea de tip occidental pot fi strîns legate, aşa cum a fost demonstrat de cazul Finlandei, care la un moment dat (în 1983) a preluat un sfert din importurile sale din URSS şi a trimis o cantitate corespunzătoare a exporturilor sale în aceeaşi ţară. Oricum, lagărul socialist este cel care a fost, şi nu cel care ar fi putut fi.

Conducătorul Rusiei Sovietice, Partidul Bolşevic, nu s-ar fi aşteptat ca ea să supravieţuiască în izolare, lăsînd la o parte faptul că a devenit nucleul unei economii colectiviste închistate ("socialismul într-o ţară"). Nici una dintre condiţiile pe care Marx sau oricare dintre urmaşii săi le luaseră pînă atunci în considerare ca fiind esenţiale pentru stabilirea unei economii socialiste nu era prezentă în vastul teritoriu care devenise, în fapt, un sinonim pentru înapoierea economică şi socială din Europa. Întemeietorii marxismului presupuneau că funcţia unei revoluţii ruse putea fi numai aprinderea scînteii pentru explozia revoluţionară din ţările industriale, unde premisele pentru construcţia socialismului erau prezente. Precum s-a văzut, exact aşa ceva părea că se întîmplă în 1917-'18, lucru care justifica decizia controversată a lui Lenin — fixarea direcţiei pentru bolşevicii ruşi spre puterea sovietică şi socialism. În opinia lui Lenin, Moscova ar fi numai cartierul general temporar al socialismului, pînă în momentul cînd acesta şi-ar muta capitala permanentă la Berlin. Nu este o întîmplare că limba oficială a Internaţionalei Comuniste, constituită ca stat-major general al revoluţiei mondiale în 1919, a fost — şi a rămas — limba germană, şi nu cea rusă.

Cînd a devenit limpede că Rusia Sovietică urma să fie pentru un timp mai îndelungat singura ţară în care a triumfat revoluţia proletară, politica logică şi realmente singura motivată a bolşevicilor era să dezvolte economia şi societatea cît mai repede posibil. Cea mai cunoscută cale pentru a face acest lucru era să combine o ofensivă totală împotriva înapoierii culturale a maselor întunecate, ignorante, analfabete şi superstiţioase cu o campanie pentru modernizarea tehnologică şi revoluţionarea industrială. Prin urmare, comunismul bazat pe soviete a devenit un program pentru transformarea ţărilor rămase în urmă în ţări dezvoltate. Această orientare spre creşterea economică rapidă a fost influenţată şi de mobilizarea lumii capitaliste dezvoltate în era sa de catastrofă, cînd aceasta căuta cu disperare o cale de a-şi recupera dinamismul economic. Reţeta sovietică pentru dezvoltare economică — planificarea economică centralizată — ţintea spre construirea rapidă a industriilor de bază şi a infrastructurii necesare pentru o societate industrială modernă. Moscova era un model mai atractiv decît Detroit sau Manchester din cauză că lupta împotriva imperialismului; ea era un model mai potrivit şi pentru ţările care erau lipsite de capitalul privat şi de o industrie orientată către profit, particulară, de mare calibru. "Socialismul" în acest sens a inspirat după al doilea război mondial o serie de ţări foste coloniale proaspăt independente, ale căror guverne au respins sistemul politic comunist (vezi capitolul 12). Din moment ce ţările care se alăturaseră acelui sistem erau şi ele agrare, cu excepţia Cehoslovaciei, a viitoarei Republici Democrate Germane şi, într-o mai mică măsură, a Ungariei, reţeta economică sovietică părea potrivită şi pentru ele, iar noii lor conducători s-au lansat în sarcina construcţiei economice cu un entuziasm sincer. De altfel, reţeta părea să fie eficientă. În perioada interbelică, şi în special în timpul anilor '30, rata creşterii economice sovietice a depăşit toate ţările, cu excepţia Japoniei, iar în primii cincisprezece ani după al doilea război mondial economiile "lagărului socialist" au crescut mult mai mult decît cele ale Occidentului. Liderii sovietici ca Nikita Hruşciov credeau sincer că, dacă socialismul va continua în acelaşi ritm, el va depăşi capitalismul într-un viitor apropiat. La fel credea şi premierul britanic Harold Macmillan.

Destul de curios, nici o discuţie despre "planificare", criteriul de bază al socialismului, şi nici despre rapida industrializare cu prioritate pentru industriile grele, nu putea fi găsită în scrierile lui Marx şi Engels, deşi planificarea este implicită într-o economie intrată pe calea socialismului. Dar socialiştii, marxişti sau de alt tip, înainte de 1917 fuseseră prea preocupaţi să se opună capitalismului ca să mai poată da atenţie naturii economiei care l-ar înlocui; astfel şi după Revoluţia din Octombrie însuşi

Lenin, încercînd, aşa cum a spus-o chiar el, cu un picior adîncimea apei socialismului, nu s-a aruncat în necunoscut. Criza războiului civil a adus din nou acest subiect în discuţie. A condus la naţionalizarea tuturor industriilor, la jumătatea anului 1918, şi la "comunismul de război", prin intermediul căruia un stat bolşevic întărit şi-a organizat lupta pe viaţă şi pe moarte împotriva contrarevoluţiei şi a intervenţiei străine, încercînd şi reuşind să adune resurse pentru aceasta. Toate economiile de război, chiar şi în ţările capitaliste, implică planificarea şi controlul din partea statului. De fapt, ideea lui Lenin despre planificare a fost inspirată de economia de război germană din 1914-'18 (care, de fapt, nu a fost cel mai bun model al timpului). Economiile de război comuniste au fost înclinate să înlocuiască proprietatea privată şi cea publică şi să se dispenseze de piaţă şi de mecanismele de preţuri, în special din cauză că nici una dintre acestea nu era de prea mare folos pentru a susţine economia în vreme de război la scară naţională. Existau însă idealişti comunişti, aşa ca Nikolai Buharin, care au considerat războiul civil o ocazie perfectă pentru introducerea structurilor unei Utopii Comuniste, cît şi a economiei severe a satisfacerii nemonetare a necesităţilor de bază ale poporului — pîine, îmbrăcăminte, bilete de autobuz — ca o prevedere spartană a idealului social. De fapt, din cauză că regimul sovietic a ieşit victorios din luptele din 1918-'20, era evident că, oricît ar fi fost de necesar pentru momentul respectiv, comunismul de război nu putea continua, în parte din cauză că ţăranii s-ar fi revoltat împotriva achiziţionării forţate a recoltei lor, care constituia baza lor de subzistenţă. Comunismul de război nu mai asigura mijloace eficiente pentru restaurarea economiei distruse: producţia de fier şi oţel era la pămînt — de la 4,2 milioane tone în 1913 la două sute de mii în 1920.

Cu realismul său bine cunoscut, Lenin a introdus în 1921 Noua Politică Economică, care practic a reintrodus piaţa şi a readus ţara la "capitalismul de stat". Însă, exact în momentul cînd economia Rusiei căzuse la 10 % din volumul său antebelic (vezi capitolul 2), nevoia de a industrializa masiv şi de a face acest lucru prin planificare guvernamentală a devenit sarcina prioritară evidentă pentru guvernul sovietic. Şi, în timp ce Noua Politică Economică a distrus comunismul de război, controlul şi constrîngerea de stat au rămas ca singurul model cunoscut al unei economii de conducere socialistă. Prima instituţie de planificare, Comisia de Stat pentru Electrificare a Rusiei (GOELRO) era orientată în 1920, destul de firesc, spre tehnologia modernizată, pe cînd Comisia de Planificare a Statului înfiinţată în 1921 (Gosplan) avea obiective mai universale. A rămas în funcţie sub acest nume pînă la sfîrşitul Uniunii Sovietice. A fost

strămoşul şi inspiratorul tuturor instituţiilor de planificare, şi chiar a exercitat o supraveghere macroeconomică a economiilor din statele secolului douăzeci.

Noua Politică Economică (NEP) a fost subiectul unor dezbateri serioase în Rusia în anii '20 şi, din nou, la începutul erei gorbacioviste din anii '80, dar atunci din alte motive. În anii '20 NEP-ul a fost recunoscut drept o înfrîngere a comunismului. Radicalii, aşa cum erau urmaşii lui Troţki, doreau o rupere definitivă şi cît mai rapidă de NEP şi o orientare imediată către industrializare, politică adoptată în cele din urmă de Stalin. Moderaţii, conduşi de Buharin, care lăsaseră în urmă ultraradicalismul comunismului de război, erau cît se poate de conştienţi de constrîngerile politice şi economice sub care guvernul bolşevic era nevoit să acţioneze într-o ţară mult mai agrară decît înainte de revoluţie. Ei au favorizat o transformare graduală. Însuşi Lenin nu-şi putea exprima opiniile după ce l-a lovit paralizia în 1922 — a supravieţuit numai pînă în 1924 — dar, atunci cînd se putea exprima, părea să favorizeze acest gradualism. Pe de altă parte, dezbaterile din anii '80 erau căutări retrospective pentru o alternativă istorică a stalinismului care i-a succedat, de fapt, NEP-ului: un drum către socialism diferit de cel imaginat de dreapta şi stînga bolşevică în anii '20. Privind retrospectiv, Buharin a devenit un fel de proto-Gorbaciov.

Aceste dezbateri nu mai sînt relevante. Dacă privim înapoi, putem vedea că justificarea iniţială pentru decizia de a stabili puterea socialistă în Rusia a dispărut cînd revoluţia proletară nu a reuşit să cucerească Germania.

Mai rău decît atît, Rusia a ieşit din războiul civil în ruine şi mult mai înapoiată decît fusese sub ţarism. Este adevărat, ţarul, nobilimea, moşierimea şi burghezia dispăruseră. Două milioane de oameni emigraseră, practic lipsind statul sovietic de o secţiune importantă a cadrelor sale educate. Revoluţia şi războiul civil le dispersaseră sau le transferaseră din fabrici în birourile de stat şi de partid. Ceea ce a rămas a fost o Rusie şi mai ancorată în trecut, o masă de ţărani amorfă şi imobilă, căreia revoluţia îi dăduse (contrar intenţiilor marxiste iniţiale) pămînt. sau mai curînd a cărei ocupare şi distribuire a pămîntului în 1917-'18 o acceptase ca un preţ obligatoriu pentru victorie şi supravieţuire. În multe privinţe, NEP a fost o scurtă epocă de aur a Rusiei ţărăneşti. Partidul bolşevic, care nu mai reprezenta pe nimeni, suspenda deasupra acestei mase. Aşa cum a recunoscut şi Lenin, tot ce rămînea de făcut era o acceptare a guvernului existent. Nu avea nimic altceva de făcut. Dar chiar şi aşa, cei ce guvernau, de fapt, ţara erau un tufiş de birocraţii mai mici şi mai mari, cu funcţionari chiar mai puţin educaţi şi calificaţi decît înainte.

Ce opţiuni avea acest regim izolat şi boicotat de guvernele străine şi capitaliste, dar atent la exproprierea averii şi a investiţiilor de către Revoluţie? NEP a fost într-adevăr extrem de victorios în refacerea economiei sovietice în 1920. Producţia industrială sovietică reveni mai mult sau mai puţin la nivelul său antebelic, deşi acesta nu era prea înalt. URSS a rămas la fel de rurală ca în 1913 (82 % din populaţie erau ţărani în ambele cazuri) (Bergson/Levine, 1983, p. 100; Nove, 1969), şi realmente numai 7,5% lucrau în alt domeniu decît agricultura. Ce voia această masă de ţărani să vîndă la oraş; ce voia să cumpere de acolo; cît din venitul său voia să economisească; şi cîţi dintre milioanele care au ales să se hrănească la sate mai degrabă decît să se confrunte cu sărăcia oraşelor voiau să-şi părăsească gospodăriile — toate acestea au hotărît viitorul economic al Rusiei, deoarece, în afară de venitul din impozitele statului, ţara nu avea altă sursă de investiţie disponibilă. Lăsînd la o parte toate consideraţiile politice, o continuare a NEP-ului, modificat sau nu, ar fi produs în cel mai bun caz o rată modestă de industrializare. Mai mult, pînă la realizarea unei mai mari dezvoltări industriale, existau prea puţine mărfuri pe care le-ar fi putut cumpăra ţăranii de la oraş, ca să-i tenteze să-şi vîndă surplusul mai degrabă decît să-l mănînce şi să-l bea ei înşişi. Acest fapt (cunoscut sub numele de "criza foarfecelor") urma să devină ştreangul care a sugrumat pînă la urmă NEP-ul. După şaizeci de ani, o "foarfecă" asemănătoare, dar proletară, a subminat *perestroika* lui Gorbaciov. De ce, urmau să întrebe muncitorii sovietici, trebuia ca ei să sporească productivitatea pentru a cîştiga salarii mai mari, dacă economia nu producea bunuri de consum care să fie consumate cu acele salarii mai mari? Dar cum să fie produse aceste bunuri dacă muncitorii sovietici nu sporeau productivitatea?

Prin urmare, nu era niciodată foarte verosimil ca NEP-ul — adică economia echilibrată bazată pe o economie de piaţă ţărănească şi călăuzită de stat, care îi controla vîrfurile de comandă — să devină o strategie durabilă. Pentru un regim angajat orientat spre socialism, argumentele politice împotriva lui erau în orice caz copleşitoare. Nu ar pune el micile forţe angajate în această nouă societate la mila producţiei de articole mici şi a micii întreprinderi care ar regenera capitalismul abia răsturnat? Şi totuşi, ceea ce a făcut partidul bolşevic să ezite a fost preţul alternativei. Însemna industrializarea cu forţa: o a doua revoluţie, dar de această dată care nu se ridică de jos, ci era impusă de puterea de stat de sus.

Stalin, care a condus în perioada de fier după formarea URSS, a fost un autocrat de o ferocitate şi cruzime unice şi o lipsă de scrupule totală. Puţini oameni au manipulat teroarea la o scară mai universală. Nu există

nici o îndoială că sub conducerea vreunui alt lider al partidului bolşevic suferinţele poporului şi numărul victimelor ar fi fost mai mici. Cu toate acestea, orice politică de modernizare rapidă în URSS, în împrejurările date, era sortită să fie severă şi chiar crudă şi, din cauză că era împotriva poporului şi impunea poporului sacrificii serioase, într-o oarecare măsură de constrîngere. Iar economia de comandă centralizată care conducea această direcţie prin "planurile" sale era mai degrabă o operaţiune militară decît una economică. Pe de altă parte, aşa cum acţiunile militare care au legitimitatea autentică, industrializarea nebunească a primelor planuri cincinale (1924-'41) a avut sprijinul oamenilor prin sîngele, truda, lacrimile şi sudoarea lor. Aşa cum ştia şi Churchill, însuşi sacrificiul este un motiv. Deşi oricît de dificil ne vine să credem, chiar şi sistemul stalinist, care încă o dată i-a transformat pe ţărani în sclavi legaţi de pămînt şi a făcut importante ramuri ale economiei dependente de o forţă de muncă prizonieră (de la patru pînă la treisprezece milioane), Gulag-urile (Van der Linden, 1993), aproape sigur că s-a bucurat de un sprijin substanţial, deşi este limpede că nu în cadrul ţărănimii (Fitzpatrick, 1994).

Economia planurilor cincinale, care a luat locul NEP-ului în 1928, a fost în mod obligatoriu un instrument crud — mult mai crud decît calculele sofisticate ale economiştilor la începutul Gosplanului din anii '20, care erau în schimb mai crude decît instrumentele de planificare puse la dispoziţia guvernelor şi marilor corporaţii la sfîrşitul secolului douăzeci. În special, preocuparea sa era să creeze noi industrii mai degrabă decît să le conducă, şi a ales să acorde prioritate imediată industriilor grele şi producţiei de energie care erau temelia oricărei economii industriale mari: cărbune, fier şi oţel, electricitate, ţiţei etc. Bogăţia excepţională a URSS în domeniul materiilor prime a făcut această alegere logică şi în aceeaşi măsură convenabilă. Ca într-o economie de război — iar economia planificată sovietică era un fel de economie de război —, scopurile producţiei pot şi chiar adesea trebuie să fie fixate fără să se ia în considerare costurile şi eficienţa costurilor, problema fiind dacă pot fi atinse şi cînd. Aşa cum se întîmplă în toate eforturile globale, metoda cea mai eficientă de a îndeplini sarcinile şi a respecta termenele este de a da ordine urgente care produc o goană nebună. Criza este forma ei de conducere. Economia sovietică s-a fixat ca un set de rutine rupte de "eforturi de şoc" frecvente, aproape instituţionalizate ca răspuns la ordinele de sus. Nikita Hruşciov a căutat mai tîrziu — fără succes — o cale de a face sistemul să funcţioneze într-un alt mod decît ca răspuns la "ţipete" (Hruşciov, 1990, p. 18). Înainte de aceasta, Stalin exploatase "furtunile" prin fixarea unor sarcini deliberat nerealiste care au încurajat eforturi supraomeneşti.

Mai mult, sarcinile, odată trasate, trebuiau înţelese şi îndeplinite pînă în cel mai îndepărtat avanpost de producţie din Asia interioară — prin administratori, directori, tehnicieni şi muncitori care, cel puţin la prima generaţie, erau lipsiţi de experienţă, fără studii şi obişnuiţi cu plugul de lemn mai degrabă decît cu maşinile. (Desenatorul David Low, care a vizitat Uniunea Sovietică la mijlocul anilor '30, a schiţat portretul unei tinere colhoznice care încerca să mulgă un tractor.) Aceasta a eliminat ultimele elemente de denaturare, cu excepţia celor de la vîrf care, exact din acelaşi motiv, au purtat responsabilitatea unei centralizări din ce în ce mai totale. Supracentralizarea Gosplanului compensa penuria de directori. Dezavantajul acestei proceduri a fost în aceeaşi măsură o birocraţie enormă a aparatului economic şi a altor părţi ale sistemului*.

Atîta vreme cît economia rămîne la nivelul de semisubzistenţă şi este nevoită doar să constituie temelia pentru industria modernă, acest sistem dur, dezvoltat în special în anii '30, a funcţionat. Şi-a dezvoltat chiar şi propria flexibilitate, într-o manieră la fel de crudă. Fixînd un lot de sarcini nu însemna că este obligatoriu să fixezi imediat alte sarcini, aşa cum s-ar întîmpla în labirintul sofisticat al economiei moderne. De fapt, pentru o ţară rămasă în urmă şi primitivă, izolată de ajutorul străin, cu o industrializare de comandă, cu toate pierderile şi deficienţele sale, a funcţionat într-un mod impresionant. Doar în cîţiva ani a transformat Uniunea Sovietică într-o economie industrială majoră, care a cîştigat războiul împotriva Germaniei, în ciuda pierderii temporare a zonelor conţinînd a treia parte din populaţia ei şi jumătate din unităţile industriale. Trebuie să adăugăm că în foarte puţine alte regimuri poporul ar fi vrut sau ar fi putut să suporte asemenea sacrificii de război (vezi Milward, 1979, p. 92-97) sau chiar pe cele din anii '30. Totuşi, dacă sistemul a ţinut coşul de consum al populaţiei la cel mai scăzut nivel — în 1940 economia sovietică producea numai puţin peste o pereche de încălţăminte pentru fiecare locuitor al ţării —, el le garanta un minim social. Le-a dat un loc de lucru, îmbrăcăminte şi casă la preţuri controlate (adică subvenţionate), rente, pensii, asigurarea sănătăţii şi o egalitate dură sub forma recompenselor prin privilegii speciale pentru acea "nomenklatură" scăpată de sub control după moartea lui Stalin. În schimb învăţămîntul a fost la nivel. Transformarea unei ţări aproape totalmente analfabete într-un URSS modern a fost, după orice standarde, o realizare excepţională. Şi, pentru

* "Dacă pentru fiecare grupă majoră de produse şi pentru fiecare unitate productivă sînt necesare instrucţiuni clare, chiar şi în absenţa unei planificări pe mai multe niveluri, atunci centrul nu poate fi încărcat cu o sarcină colosală de muncă" (Dyker, 1985, p. 9).

milioanele de la sate, pentru care, chiar şi în cele mai grele timpuri, dezvoltarea sovietică a însemnat deschiderea unor noi orizonturi, ieşirea din întuneric şi ignoranţă spre lumină şi progres, ca să nu mai vorbim de avansarea personală şi carierele personale, cauza noii societăţi a fost totalmente convingătoare.

Oricum, această istorie de succes nu a inclus agricultura şi pe cei care trăiau din ea, pentru că industrializarea s-a făcut pe spatele unei ţărănimi exploatate. Foarte puţin poate fi spus în favoarea ţăranului sovietic şi a politicii agricole, cu excepţia, poate, a faptului că ţăranii nu erau singurii care să ducă povara "acumulării primitive socialiste" (expresia unuia dintre succesorii lui Troţki*), aşa cum s-a pretins. Şi muncitorii duceau o parte din povara care genera resursele pentru investiţiile de viitor.

Ţăranii — majoritatea populaţiei — erau legal şi politic inferiori, cel puţin pînă la Constituţia din 1936 (totalmente inoperantă); tot ei erau impozitaţi mai mult şi primeau asigurări sociale mai mici, iar politica agricolă de bază care a înlocuit NEP-ul, adică acea colectivizare obligatorie în gospodării cooperative sau de stat, a fost dezastruoasă. Efectul său imediat a fost scăderea bruscă a recoltei de grîu şi înjumătăţirea rezervelor de hrană, producînd astfel în 1932-'33 o foamete cumplită. Colectivizarea a dus la o scădere bruscă a productivităţii agricole, care nu a mai revenit la nivelul NEP decît în 1940 sau, luînd în calcul dezastrele produse de al doilea război mondial, în 1950 (Tuma, 1965, p. 102). Mecanizările masive care au încercat să oprească scăderea au fost şi au rămas şi ele în mare măsură ineficiente. După o scurtă perioadă postbelică, în care agricultura sovietică a produs un modest surplus de cereale pentru export, deşi URSS nu a părut niciodată că vrea să devină o ţară exportatoare de primă mărime, aşa cum fusese Rusia ţaristă, agricultura sovietică a încetat să mai fie capabilă de a-şi hrăni populaţia. De pe la începutul anilor '70 ea s-a bazat pe piaţa mondială de cereale, uneori importînd pînă la un sfert din nevoile sale. Dar o uşoară relaxare a colectivizării a permis ţăranilor să crească pe loturile personale producţie pe care s-o vîndă la piaţă — au acoperit aproximativ 4 % din zonă cu gospodării colective în 1938, totuşi consumatorul sovietic nu a mîncat decît pîine neagră. Pe scurt, URSS a schimbat o agricultură ţărănească ineficientă pe o agricultură colectivizată ineficientă cu mari cheltuieli.

* Aşa cum se exprima Marx, "acumularea primitivă" prin expropriere şi furt a fost necesară pentru a da posibilitatea capitalismului să dobîndească capitalul primar, care ulterior a început singur să se acumuleze.

Acest lucru a reflectat condiţiile sociale şi politice ale Rusiei Sovietice mai degrabă decît natura inerentă a proiectului bolşevic. Cooperativizarea şi colectivizarea, combinate în grade diferite cu producţia agricolă particulară — sau chiar, la fel ca în forma kibbutzim din Israel, mult mai comunistă decît orice altceva din URSS —, pot fi reuşite, în vreme ce gospodăriile ţărăneşti pure au fost adesea mai bune pentru obţinerea de subvenţii de la guvern decît de profituri din pămînt*.

Oricum, în URSS nu există nici un dubiu că politica agrară a fost un fiasco. Un fiasco copiat, cel puţin la început, de regimurile socialiste care i-au urmat.

Celălalt aspect al dezvoltării sovietice despre care se poate spune foarte puţin este birocratizarea enormă şi distrugătoare generată de un guvern de comandă centralizat, pe care nici măcar Stalin nu a fost capabil să-l înfrunte. Într-adevăr, s-a sugerat în mod serios că Marea Teroare din anii '30 a fost încercarea disperată a lui Stalin "de a depăşi labirintul birocratic şi manevrele de eschivare foarte inteligente de la controlul sau de la hotărîrile guvernului" (Lewin, 1991, p. 17), sau cel puţin de a preveni preluarea puterii în calitate de clasă conducătoare osificată, aşa cum urma să se întîmple în cele din urmă sub Brejnev. Orice încercare de a face administraţia mai flexibilă şi mai eficace a umflat-o şi mai mult şi a făcut-o atotputernică. La sfîrşitul anilor '30 rata folosirii forţei de muncă a crescut de două ori şi jumătate. Tot atunci fiecăror doi muncitori le revenea mai mult de un administrator. (Lewin, 1991). Sub Stalin, pătura de vîrf a acestor cadre de conducere era alcătuită "din robi extrem de puternici, mereu pe marginea prăpastiei. Puterea şi privilegiile lor erau umbrite de un constant *memento mori*". După Stalin, sau mai degrabă după ce ultimul dintre "marii şefi", Nikita Hruşciov, a fost înlăturat în 1964, în sistem nu mai exista nimic care să împiedice stagnarea.

Cel de-al treilea dezavantaj al sistemului, şi care pînă la urmă l-a dus la pierzanie, a fost inflexibilitatea sa. Sistemul a determinat creşterea constantă a producţiei de articole al căror caracter şi a căror calitate erau planificate, dar nu a conţinut nici un mecanism intern pentru a varia fie cantitatea, fie calitatea, sau pentru inovaţii. De fapt, nu se ştia ce să se facă cu invenţiile, care nu erau folosite în economia civilă. Spre deosebire de

* Astfel, în prima jumătate a anilor '80, Ungaria, cu o reţea largă de gospodării colective, a exportat mai multă producţie agricolă decît Franţa (zona agricolă a Ungariei constituind un sfert din cea a Franţei) şi aproximativ de două ori mai multă (ca valoare) decît a realizat Polonia cu zona sa agricolă aproape de trei ori mai mare decît a Ungariei. Gospodăriile poloneze, la fel ca şi cele franceze, nu erau colective (Producţia FAO, 1986, Comerţul FAO, vol. 40, 1986).

complexul militar-industrial*.

În ceea ce priveşte consumatorii, ei nu au avut o piaţă care ar fi indicat preferinţele lor, nici vreo instituţie care să afle opiniile sau preferinţele lor economice sau politice. Dimpotrivă, tendinţa originară a sistemului către dezvoltarea maximă a mijloacelor de producţie a fost reprodusă de mecanismul de planificare. Tot ce putem susţine este că, pe măsură ce s-a dezvoltat economia, ea a produs mai multe bunuri de larg consum chiar şi cînd structura industrială s-a menţinut în favoarea mijloacelor de producţie. Chiar şi aşa, sistemul de distribuire funcţiona atît de prost, iar sistemul de servicii practic era inexistent, încît nivelul de viaţă în URSS — iar îmbunătăţirea din anii '40 pînă în '70 a fost frapantă — putea creşte eficient numai cu ajutorul sau prin intermediul unei economii "secundare" sau "negre", care s-a dezvoltat rapid în special de la sfîrşitul anilor '60. Din moment ce economiile neoficiale prin definiţie nu sînt incluse în documentaţia oficială, nu putem decît să ghicim dimensiunile acelei economii, dar la sfîrşitul anilor '70 se estima că populaţia orăşenească sovietică a cheltuit douăzeci de miliarde de ruble pe consum particular, pe servicii medicale şi juridice, plus aproximativ alte şapte miliarde pentru "bacşişuri" care le-ar asigura toate aceste servicii (Alexeev, 1990). Această sumă era egală cu volumul importului ţării.

Pe scurt, sistemul sovietic a fost desemnat să industrializeze o ţară foarte înapoiată şi nedezvoltată cît mai repede posibil, în baza presupunerii că poporul ei se va mulţumi cu un standard de viaţă minim — tot ce se scurgea din creşterea generală a unei economii era reinvestit în industrializarea continuă. Oricît de ineficace şi risipitoare era aceasta, ea şi-a atins obiectivele. În 1913, Imperiul ţarist, cu 9,4 % din populaţia lumii, a produs 6 % din totalul "veniturilor naţionale" şi 3,6 % din producţia industrială mondială. În 1986, URSS, cu mai puţin de 6 % din populaţia globală, a produs 14 % din "venitul naţional" al globului şi 14,6% din producţia sa industrială (Bolotin, 1987, p. 148-52). Rusia fusese transformată într-o putere industrială de primă importanţă şi statutul ei de supraputere s-a menţinut timp de aproape o jumătate de secol. Însă contrar aşteptărilor comuniştilor, vehiculul dezvoltării economiei sovietice avea două pedale de frînă şi oricît apăsa pe accelerator şoferul, economia frîna din ce în ce mai tare. Acesta a fost sistemul care, după 1944, a devenit model pentru economiile în care a trăit o treime din neamul omenesc.

* "Nu mai mult de o treime din invenţii şi-au găsit aplicarea în economie şi chiar şi în aceste cazuri răspîndirea lor a fost mică" (Vernikov, 1989, p. 7). Se pare că datele se referă la anul 1986.

Totuşi, revoluţia sovietică a dezvoltat şi un sistem politic deosebit. Mişcările populare europene de stînga, inclusiv mişcările muncitoreşti socialiste şi marxiste de care ţinea şi partidul bolşevic, s-au rezemat pe două tradiţii politice: electorală, uneori chiar democratică, şi eforturile revoluţionare centralizate moştenite de la faza iacobină a Revoluţiei Franceze. Mişcările muncitoreşti şi socialiste de masă care s-au născut aproape peste tot, fie ca partide, sindicate muncitoreşti sau cooperative, fie ca o combinaţie dintre toate acestea, au fost puternic democrate în aceeaşi măsură în structura lor internă şi în aspiraţiile lor politice. De fapt, acolo unde nu existau încă constituţii bazate pe largi drepturi cetăţeneşti, acestea erau forţele principale care făceau presiuni şi, spre deosebire de anarhişti, marxiştii erau deplin angajaţi în acţiuni politice. Sistemul politic al URSS, care a fost de asemenea transferat mai tîrziu către lumea socialistă, a rupt-o dramatic cu partea democratică a mişcărilor socialiste, deşi menţinea o angajare teoretică în această direcţie*. S-a mişcat chiar mult dincolo de moştenirea iacobină, care, oricare ar fi fost angajarea către rigoarea revoluţionară şi acţiunea crudă, nu a favorizat dictatura individuală. Pe scurt, aşa cum economia sovietică era o economie de comandă, tot astfel politica sovietică a fost o politică de comandă.

Această evoluţie a reflectat în parte istoria partidului bolşevic, în parte crizele şi priorităţile urgente ale tînărului regim sovietic şi în parte ciudăţeniile unui fiu ex-seminarist al unui cîrpaci beţiv din Georgia, care a devenit dictatorul Uniunii Sovietice cu supranumele ales de el însuşi, "omul de oţel" — adică Stalin (1879-1953). Modelul de partid al lui Lenin, "partidul de avangardă", un cadru disciplinat al revoluţionarilor profesionişti, destinat să îndeplinească sarcinile desemnate de o conducere centrală, a fost în mod potenţial autoritar, aşa cum alţi numeroşi marxişti ruşi la fel de revoluţionari au avertizat de la bun început. Ce urma să oprească "substituirea" partidului pentru masele pe care el pretindea că le conduce? Comitetele alese pentru membrii lor sau mai degrabă congresele obişnuite care să le exprime vederile? Conducerea operaţională a comitetului central, şi în cele din urmă liderul unic (ales doar teoretic), care în practică a înlocuit toate acestea? Pericolul,

* Astfel, centralismul autoritar, atît de caracteristic partidelor comuniste, a purtat numele oficial de centralism democratic şi *Constituţia* sovietică din 1936 este, pe hîrtie, o constituţie tipic democratică, stipulînd în aceeaşi măsură alegerile multipartite ca şi, să zicem, constituţia americană. Dar aceasta nu era decît o artă a decoratorilor de vitrine, din moment ce o mare parte din aceasta era proiectată de Nikolai Buharin, care, ca un vechi revoluţionar premarxist, a crezut necondiţionat că acest tip de constituţie se potrivea unei societăţi socialiste.

aşa cum s-a întîmplat, nu a fost mai puţin real din cauză că Lenin nici nu a vrut şi nici nu a putut să fie dictator sau din cauză că partidul bolşevic, la fel ca toate organizaţiile de stînga, s-a purtat mult mai puţin ca un personaj militar şi mult mai mult ca o societate în dezbatere nesfîrşită. A devenit astfel după Revoluţa din Octombrie, pe măsură ce bolşevicii s-au transformat dintr-o organizaţie cu cîteva mii de ilegalişti într-un partid de sute de mii de oameni, pînă la urmă de milioane de mobilizatori profesionişti, administratori şi controlori, care i-au copleşit pe "vechii bolşevici" şi pe alţi socialişti de dinainte de 1917 care li se alăturaseră, aşa cum a fost Leon Troţki. Nu au împărtăşit nici una din vechile culturi politice ale stîngii. Tot ce ştiau cu toţii era că partidul avea dreptate şi că deciziile luate de superior trebuie să fie îndeplinite întru salvarea revoluţiei.

Oricare ar fi fost atitudinea anterevoluţionară a bolşevicilor faţă de democraţie în interiorul şi în afara partidului, faţă de libertatea cuvîntului, libertăţile civile şi toleranţă, circumstanţele anilor 1917-'21 au impus un mod de guvernare mult mai autoritar asupra unui partid angajat în lupta pentru menţinerea puterii sovietice. Nu începuse, de fapt, ca un guvern monopartit, nici unul care respingea sau neglija opoziţia, dar a învins în războiul civil ca dictatură a unui singur partid sprijinită de un puternic aparat de securitate şi folosind teroarea împotriva contrarevoluţionarilor. La fel de interesant pentru subiectul nostru, partidul însuşi a abandonat democraţia internă, pe măsură ce discuţia colectivă despre politica alternativă a fost anihilată (în 1921). "Centralismul democratic" care a guvernat în teorie a devenit un simplu centralism. A încetat să opereze prin propria sa constituţie de partid. Întrunirile anuale ale congreselor de partid au devenit mai puţin regulate, pînă cînd pe vremea lui Stalin au ajuns ocazionale şi imprevizibile. Anii NEP-ului au calmat spiritele, dar nu a dispărut sentimentul că partidul era o minoritate asediată care ar fi putut avea istoria de partea sa, ci lucra împotriva firii maselor şi a prezentului rus. Decizia de a lansa revoluţia industrială de sus în jos a pornit mecanismul de impunere a autorităţii chiar cu mai multă cruzime decît în anii războiului civil, din cauză că mecanismul său de exercitare a puterii era acum perfecţionat. Atunci s-a întîmplat că ultimele elemente ale separării puterilor, locul modest al guvernului sovietic separat de partid, au fost lichidate. Singura conducere politică a partidului a concentrat acum puterea absolută în mîinile sale, subordonînd totul.

În acest punct sistemul a devenit dictatură. Stalin a căutat să impună controlul total asupra tuturor aspectelor vieţii şi asupra conştiinţei

cetăţenilor săi, întreaga lor existenţă fiind, pe cît posibil, subordonată realizării obiectivelor sistemului, aşa cum s-a definit şi specificat de însăşi autoritatea supremă. Cu totul altfel şi-au imaginat Marx şi Engels socialismul, dar şi Internaţionala a doua (marxistă) şi majoritatea partidelor ei erau pe alte poziţii. Astfel, Karl Liebknecht, care, împreună cu Rosa Luxemburg, a devenit liderul comuniştilor germani şi a fost asasinat, tot împreună cu ea, în 1919 de către ofiţeri reacţionari, nici măcar nu a pretins că este marxist, deşi era fiul unuia dintre fondatorii partidului social-democrat german. Marxiştii din Austria, deşi (aşa cum sugerează numele lor) împărtăşeau ideile lui Marx, în curînd au deviat de la ele, şi chiar cînd Eduard Bernstein a fost calificat oficial "eretic" pentru "revizionismul" său s-a considerat corect că el era un social-democrat legitim. Într-adevăr, el a continuat să fie editorul oficial al lucrărilor lui Marx şi Engels. Ideea că un stat socialist ar trebui să oblige fiecare cetăţean să gîndească la fel, lăsînd la o parte faptul că şi-a înzestrat liderii colectivi cu o infailibilitate papală (că fiecare persoană trebuie să-şi exercite funcţia sa — acesta era un lucru de neconceput), nu ar fi trecut prin mintea unui socialist din conducere înainte de 1917.

S-ar putea pretinde cel mult că socialismul marxist era pentru adepţii săi o angajare personală, un sistem de speranţă şi încredere, care avea anumite caracteristici ale unei religii seculare (deşi nu mai mult decît ideologia unor grupuri nesocialiste de cruciadă) şi că, în momentul în care a devenit o mişcare de masă, teoria subtilă a devenit în cel mai bun caz un catehism, în cel mai rău — un simbol al identităţii şi loialităţii. Aidoma unui stindard care trebuia salutat. Asemenea mişcări de masă, aşa cum au remarcat îndelung socialiştii europeni inteligenţi, aveau printre altele şi tendinţa să admire, chiar să idolatrizeze liderii, deşi trebuie să menţionăm că tendinţa binecunoscută către discuţii şi rivalitate în cadrul partidelor de stînga ar trebui, de obicei, să ţină aceasta sub control. Construcţia Mausoleului lui Lenin din Piaţa Roşie, unde trupul conservat al marelui lider va fi vizibil pentru veşnicie, nu a derivat din nimic altceva decît din tradiţia revoluţionară rusă şi a fost o încercare evidentă de a mobiliza apelul sfinţilor creştini şi al relicvelor la un popor de ţărani retrograzi, spre beneficiul regimului sovietic. Am putea de asemenea pretinde că în partidul bolşevic, edificat de Lenin, linia dreaptă şi intoleranţa urmau să fie într-o oarecare măsură implantate nu ca valori în sine, ci din raţiuni pragmatice. Ca un bun general — iar Lenin a fost în mod cert un planificator al acţiunii —, el nu a dorit certuri în rîndurile partidului, care ar afecta eficacitatea practică. Mai mult, ca şi alţi genii practici, el a fost convins că ştie cel

mai bine ce zice, şi a avut prea puţin timp pentru a accepta alte opinii. În teorie, el era un adept al liniei drepte, chiar un fundamentalist marxist, din cauză că îi era limpede că orice maimuţăreală cu textul a cărui esenţă a fost revoluţia însemna să încurajeze compromisurile şi pe reformişti. În practică, el a modificat fără ezitare vederile lui Marx şi le-a completat liber, mereu apărîndu-şi loialitatea faţă de litera textului maestrului. Din cauză că, în cea mai mare parte a anilor de dinaintea lui 1917, el a condus şi a reprezentat o minoritate împătimită a stîngii ruse, Lenin a dobîndit reputaţia de intolerant faţă de sciziune şi oportunism, dar el avea tot atît de puţină ezitare în aprobarea opozanţilor săi pe cît avea în demascarea lor şi, chiar şi după Revoluţia din Octombrie, niciodată nu s-a bizuit pe autoritatea sa în partid, ci invariabil pe dispută. Dacă ar fi trăit, Lenin ar fi ajuns fără îndoială să-şi stigmatizeze opozanţii şi, la fel ca în războiul civil, intoleranţa sa pragmatică nu ar fi cunoscut limite. Totuşi, nu există nici o probă că el a imaginat sau că ar fi tolerat versiunea seculară a unei religii universale şi obligatorii de stat-şi-particular, care s-a dezvoltat după moartea sa. Poate că Stalin nu a întemeiat-o în mod conştient. Poate că şi el a plecat cu ce a perceput ca un curent important al Rusiei ţărăneşti retrograde şi al tradiţiei autocrate şi ortodoxe a acesteia. Dar este neverosimil că, fără el, aceasta s-ar fi dezvoltat, şi este sigur că nu ar fi fost impusă sau copiată de alte regimuri socialiste.

Totuşi, un lucru se mai cere menţionat. Dictatura este inevitabilă în orice regim bazat pe un singur partid. Într-un partid organizat pe o bază ierarhică centralizată ca ceea a bolşevicilor lui Lenin, dictatura este iminentă. Iar faptul că este de neînlăturat a fost doar un alt nume pentru convingerea totală a bolşevicilor că revoluţia nu trebuie răsturnată şi că soarta ei este în mîinile lor şi ale nimănui altcuiva. Bolşevicii au susţinut că un regim burghez ar putea imagina în mod sigur înfrîngerea unei administrări conservatoare şi succesiunea cu una liberală, din moment ce aceasta nu ar schimba caracterul burghez al societăţii, dar nu ar şti şi nu ar putea să tolereze un regim comunist, din acelaşi motiv că unul comunist nu ar admite să fie înlăturat printr-o forţă care ar restaura vechea ordine. Revoluţionarii, inclusiv socialiştii revoluţionari, nu sînt democraţi în sens electoral, oricît de sincer convinşi ar fi ei că acţioncază în interesele "poporului". Cu toate acestea, chiar dacă aserţiunea că partidul a fost un monopol politic cu "rolul conducător" şi a făcut ca regimul sovietic să fie democrat este la fel de ilogică precum o biserică catolică democratică, el, partidul, nu a presupus o dictatură personală. Iosif Stalin a fost cel care a transformat sistemele politice comuniste în

monarhii ne-ereditare*.

În multe privinţe Stalin, de statură joasă cum era**, anxios, nesigur, crud, veşnic suspicios, pare o figură provenită din lucrarea lui Suetoniu *Viaţa cezarilor* mai curînd decît din politica modernă. Aparent neimpresionant şi realmente nememorizabil, o "pată cenuşie", aşa cum l-a numit un observator contemporan în 1917 (Suhanov), Stalin a conciliat şi a tras sforile acolo unde a trebuit s-o facă, pînă a ajuns, în sfîrşit, în vîrf; dar, desigur, calităţile sale remarcabile l-au adus aproape de vîrf chiar înainte de revoluţie. În calitate de comisar pentru naţionalităţi, a fost membru al primului guvern de după guvernul revoluţionar. Cînd a devenit în final liderul incontestabil al partidului şi al guvernului, i-a lipsit simţul palpabil al destinului personal, charisma şi încrederea, care l-au făcut pe Hitler fondator şi stăpîn recunoscut al partidului său şi i-au menţinut adepţii loiali fără folosirea mijloacelor de constrîngere. Stalin şi-a condus partidul, ca orice altceva care îi stătea sub mînă, prin teroare şi spaimă.

Prin transformarea lui în ceva care semăna cu un ţar secular, apărător al credinţei ortodoxe seculare, apoi transformat într-un sfînt care-i făcea pe pelerini să aştepte la porţile Kremlinului, Stalin s-a dovedit un specialist în relaţiile cu publicul. Pentru o masă de crescători de vite şi ţărani — popoare care mental trăiau în secolul unsprezece — a fost aproape sigur cel mai eficient mod de a stabili legitimitatea noului regim, la fel cum simplul, necalificatul şi dogmaticul catehism la care a fost redus "marxism-leninismul" era ideal pentru introducerea ideilor în prima generaţie de oameni alfabetizaţi***. Nici această teroare nu poate fi privită ca însuşirea puterii personale nelimitate de către un tiran. Este cert că el s-a bucurat de această putere, amplificată de spaima pe care a inspirat-o, de abilitatea de a dărui viaţa sau moartea, tot aşa cum nu există nici o îndoială că el a fost total indiferent faţă de profitul personal pe care cineva în postul lui l-ar fi avut. Totuşi, oricare ar fi cutele psihologiei lui Stalin, teroarea lui a fost la fel de raţională din punct de vedere instrumental, pe cît era grija sa acolo

---

* Similitudinea cu monarhia este arătată de tendinţa cîtorva state de acest tip de a se schimba în direcţia succesiunii ereditare, o dezvoltare care le-ar fi părut socialiştilor şi comuniştilor din primele generaţii absurdă. Coreea de Nord şi România au fost două cazuri pentru ilustrarea acestei situaţii.

** Autorul acestei lucrări, care i-a văzut trupul lui Stalin îmbălsămat la mausoleul din Piaţa Roşie înainte de a fi înlăturat în 1957, îşi poate aminti şocul la vederea unui bărbat atît de mic şi totuşi atît de puternic. Este foarte semnificativ că toate filmele şi toate fotografiile au ascuns faptul că nu avea decît 1,60 m.

*** Şi nu numai. Lucrarea *Scurtă istorie a Partidului Comunist Sovietic* (1939), oricît de multe minciuni şi lacune conţinea, a fost, din punct de vedere pedagogic, un text de crestomaţie.

unde nu avea controlul. Ambele, de fapt, se bazau pe principiul de a evita riscurile şi reflectau exact acea lipsă de încredere în abilitatea sa de a stăpîni situaţia ("de a face o analiză marxistă", în jargonul bolşevic), despre care a avertizat Lenin. Cariera terifiantă nu are nici un sens, cu excepţia considerării ca o continuare încăpăţînată şi nestingherită a acelui scop utopic al unei societăţi comuniste pentru a cărei redobîndire şi-a dedicat ultimul dintre articolele sale, cu cîteva luni înaintea morţii (Stalin, 1952).

Puterea era tot ce cîştigaseră bolşevicii prin Revoluţia din Octombrie. Puterea era singurul instrument prin care ei au putut să dirijeze schimbarea societăţii. Aceasta a fost înconjurată de dificultăţi constante şi, într-un fel, permanent reînnoite. (Acesta este sensul tezei altfel absurde a lui Stalin că lupta de clasă va deveni şi mai intensă la multe decenii după ce "proletariatul va lua puterea".) Numai hotărîrea de a folosi puterea consistent şi fără milă pentru a elimina toate obstacolele posibile din calea procesului ar putea garanta succesul.

Trei lucruri au condus o politică bazată pe această aserţiune către o absurditate ucigaşă.

În primul rînd, credinţa lui Stalin că, în ultimă instanţă, numai el cunoştea drumul înainte şi hotărîrea sa de a-l continua. Mulţi politicieni şi generali au acest simţ al indispensabilităţii, dar numai cei care deţin puterea absolută sînt în poziţia de a-i obliga şi pe ceilalţi să împărtăşească această credinţă. Astfel, marile curăţiri din anii '30, care, spre deosebire de formele anterioare ale terorii, au fost îndreptate împotriva partidului însuşi şi în special împotriva conducerii sale, au început după ce mulţi dintre bolşevicii călîţi, inclusiv cei care îl sprijiniseră realmente în lupta împotriva diferiţilor oportunişti în anii '20 şi mai tîrziu în Marele Salt Înainte al Colectivizării şi în Planul Cincinal, au găsit cruzimile fără seamăn ale perioadei şi sacrificiile pe care aceasta le-a impus mai mult decît inacceptabile. Fără îndoială, mulţi dintre ei şi-au amintit de refuzul lui Lenin de a-l sprijini pe Stalin, ca succesor al său, din cauza brutalităţii sale excesive. Congresul al şaptesprezecelea al PCUS a arătat că există o opoziţie puternică împotriva lui. Dacă aceasta a constituit sau nu o ameninţare reală, nu vom şti niciodată, pentru că, între 1934 şi 1939, patru sau cinci milioane de membri de partid şi persoane oficiale au fost arestaţi pe motive politice, patru sau cinci sute de mii dintre ei au fost executaţi fără proces, iar următorul (al optsprezecelea) congres al partidului, care a avut loc în primăvara lui 1939, a conţinut doar treizeci şi şapte de supravieţuitori din cei 1827 de delegaţi care fuseseră prezenţi la congresul precedent din 1934 (Kerblay, 1983, p. 245).

Ceea ce a conferit acestei terori un caracter inuman fără precedent a

fost faptul că nu a cunoscut limite. Nu era atît vorba de credinţa că un scop măreţ justifică toate mijloacele necesare pentru a-l îndeplini (deşi posibil că aceasta a fost credinţa lui Mao), cît de credinţa că sacrificiile impuse generaţiei prezente, oricît de mari, sînt ca nimic faţă de beneficiile care vor fi culese de generaţiile viitoare. A fost aplicat principiul războiului total al tuturor vremurilor. Leninismul, poate din cauza puternicului efort voluntarist care i-a făcut pe ceilalţi marxişti să nu-l mai creadă pe Lenin un "blanquist" sau "iacobin", gîndea esenţialmente în termeni militari, aşa cum indica admiraţia sa faţă de Clausewitz, chiar dacă vocabularul politic al bolşevicilor nu aducea mărturie despre acest lucru. Care pe care? era maxima preferată a lui Lenin: lupta ca un joc în care învingătorul ia totul, iar învinsul pierde totul. După cum ştim, chiar şi statele liberale au dus ambele războaie mondiale în acest spirit, şi nu au recunoscut nici o limită în legătură cu suferinţele pe care se pregăteau să le impună populaţiei "inamicului", iar în primul război mondial chiar şi propriilor lor armate. Într-adevăr, chiar şi sacrificarea unor întregi popoare a devenit o parte din strategia de război: aşa s-a întîmplat cu sechestrarea din timpul celui de al doilea război mondial a tuturor cetăţenilor Statelor Unite de origine japoneză sau a tuturor rezidenţilor germani şi austrieci în Marea Britanie, pe motivul că ar trebui să fie printre ei agenţi ai inamicului. Aceasta era o retragere a progresului din secolul al nouăsprezecelea şi o renaştere a barbariei.

Din fericire, în statele constituţionale şi democratice şi cu o presă liberă, acestea sînt forţe care pot fi contrabalansate. În sistemele cu putere absolută nu există nici un fel de limitare de putere, chiar dacă convenţiile limitării puterii se pot dezvolta, măcar şi de dragul supravieţuirii. După moartea lui Stalin, o înţelegere tacită dintre succesorii săi a decis să pună capăt unei ere sîngeroase, deşi (pînă la perioada lui Gorbaciov) doar disidenţilor dintre oamenii de ştiinţă şi publiciştilor din afara ţării le-a revenit să estimeze preţul uman total al deceniilor staliniste. De acum înainte, politicienii sovietici au murit în paturile lor, deseori la vîrste înaintate. Pe măsură ce Gulag-urile s-au golit la sfîrşitul anilor '50, URSS a rămas o societate care, potrivit standardelor, îşi trata cetăţenii destul de prost, deşi a încetat să fie o societate care şi-a închis şi ucis cetăţenii la o scară masivă. Într-adevăr, pînă în anii '80 a avut o proporţie în mod distinct mai mică dintre locuitorii săi închişi în închisori decît Statele Unite ale Americii (268 de deţinuţi la 100 000 de locuitori împotriva a 426 la 100 000 în Statele Unite) (Walker, 1991). Mai mult, în anii '60 şi '70 URSS a devenit practic o societate în care cetăţeanul de rînd probabil că a avut un risc mai mic de a fi ucis în mod deliberat prin crimă, conflict civil sau de stat decît un număr

important de alte ţări din Asia, Africa şi cele două Americi. Cu toate acestea, a rămas un stat poliţienesc, o societate autoritară şi, după orice standarde, una lipsită de libertate. Numai informaţia autorizată sau permisă oficial era pusă la dispoziţia cetăţeanului, difuzarea oricărei altei informaţii fiind, cel puţin din punct de vedere tehnic, pedepsită prin lege. Aceasta a durat pînă la politica de *glasnost* ("transparenţă") a lui Gorbaciov — iar libertatea călătoriilor şi stabilirii cu traiul depindeau de permisiunea oficială, o restricţie realmente din ce în ce mai simbolică în cadrul URSS, dar una foarte reală acolo unde frontierele trebuiau trecute chiar şi în altă ţară "socialistă" prietenă. În toate aceste privinţe, URSS a rămas în mod distinct inferioară Rusiei ţariste. Mai mult decît atît, chiar dacă pentru cele mai multe scopuri cotidiene, guvernarea legii acţiona, puterile închiderii administrative arbitrare (în închisori) sau exilul intern (domiciliu obligatoriu) au rămas.

Nu va fi, probabil, niciodată posibil să se calculeze preţul uman al deceniilor de fier ale Rusiei într-o manieră adecvată, din moment ce chiar asemenea statistici oficiale ale execuţiei şi ale populaţiilor din Gulag, aşa cum există sau ar putea deveni valabile, nu pot acoperi toate pierderile, iar estimările variază enorm în funcţie de persoanele care estimează. "Printr-un paradox sinistru" s-a spus că noi sîntem mai bine informaţi despre pierderile din şeptelul sovietic din această perioadă decît despre numărul adversarilor regimului care au fost exterminaţi (Kerblay, 1983, p. 26). Mistificările recensămîntului din 1937 produc obstacole aproape de netrecut. Totuşi, oricîte presupuneri s-au făcut*, numărul victimelor este mai curînd de opt decît de şapte cifre. În aceste împrejurări nu mai contează prea mult dacă optăm pentru o estimare "conservatoare" mai aproape de zece decît de douăzeci de milioane sau chiar mai mult: toate nu sînt altceva decît o ruşine dincolo de orice scuză. Adaug, fără comentarii, că populaţia URSS în 1937 ar fi fost de 164 de milioane sau cu 16,7 milioane mai redusă decît previziunile demografice al celui de-al doilea plan cincinal (1933-'38).

Oricît de dictatorial, sistemul sovietic nu a fost "totalitar". Termenul a devenit popular printre criticii comunismului după al doilea război mondial şi a fost inventat în anii '20 de fascismul italian pentru a-şi descrie obiectivele. De atunci încoace a fost folosit aproape exclusiv pentru a caracteriza sistemul sovietic şi naţional-socialismul german. Se referea la un sistem centralizat care cuprindea totul şi care a impus nu numai controlul fizic total asupra populaţiei sale, ci şi, de fapt, prin intermediul

* Despre mistificările unor asemenea proceduri vezi Kosinski, 1987, p. 151-152.

monopolului asupra propagandei şi învăţământului, a reuşit să-şi facă poporul să se inhibe. Romanul lui George Orwell *1984* (publicat în 1948) a oferit imaginea societăţii totalitare văzute de Occident: o societate de mase cu creierul spălat sub ochiul vigilent al "Fratelui mai mare", din care evadau doar foarte puţini.

Aceasta era cu siguranţă ceea ce ar fi dorit Stalin să realizeze, deşi i-ar fi scandalizat pe Lenin şi pe ceilalţi bolşevici, inclusiv pe Marx. În măsura în care el a urmărit zeificarea în fapt a liderului (ceea ce a fost mai tîrziu eufemistic numit "cultul personalităţii") sau cel puţin stabilirea lui cu un oarecare succes, pe care l-a satirizat Orwell. Militanţii comunişti din afara ţărilor "socialiste" care au plîns cu lacrimi adevărate cînd au aflat de moartea lui în 1953 — şi de aceştia au fost mulţi — au devenit voluntari ai mişcarii pe care credeau că a simbolizat-o şi a inspirat-o Stalin. Spre deosebire de majoritatea străinilor, toţi ruşii ştiau destul de bine că soarta lor fusese şi încă mai rămînea suferinţa. Totuşi, într-o oarecare măsură, în virtutea faptului că era un conducător puternic şi legitim al pămînturilor ruseşti şi un modernizator al acestor pămînturi, Stalin reprezenta ceva din ei înşişi: în calitate de conducător într-un război care a fost, cel puţin pentru velicoruşi, o adevărată luptă naţională.

Totuşi, în toate celelalte aspecte sistemul nu era "totalitar", fapt care aruncă un dubiu considerabil asupra utilităţii termenului. Nu a exercitat un "control al gîndirii" eficient, lăsînd la o parte "convertirea gîndirii", dar, de fapt, a depolitizat cetăţenii într-un grad uluitor. Doctrinele oficiale ale marxism-leninismului au lăsat masele neatinse, din moment ce nu aveau vreo importanţă aparentă pentru ei, doar dacă ar fi fost cointeresaţi într-o carieră în care s-ar fi cerut asemenea cunoştinţe. După patruzeci de ani de educaţie într-o ţară dedicată marxismului, trecătorii prin piaţa Marx din Budapesta au fost întrebaţi cine a fost Karl Marx. Iată unele răspunsuri tipice:

> "A fost un filosof sovietic; Engels a fost prietenul lui. Păi, ce să mai spun? A murit la o vîrstă înaintată. (Altă voce): Desigur, un politician. Şi a fost, stai, cum îi zice... — ca şi cu Lenin, de exemplu lucrările lui Lenin — ei bine, el le-a tradus lucrările în ungureşte" (Garton Ash, 1990, p. 261).

Pentru majoritatea cetăţenilor sovietici cea mai mare parte a declaraţiilor de sus despre politică şi ideologie nu erau relevante deloc, doar dacă aceste declaraţii aveau o importanţă directă asupra problemelor lor de fiecare zi, lucru care se întîmpla rareori. Numai intelectualii erau obligaţi să le ia în

serios într-o societate construită pe/şi în jurul unei ideologii care se pretindea ştiinţifică. Totuşi, paradoxal, chiar faptul că astfel de sisteme aveau nevoie de intelectuali şi le-au dat celor care nu au demisionat public privilegii şi avantaje substanţiale a creat un spaţiu social în afara controlului de stat. Numai o teroare ca a lui Stalin putea să reducă la tăcere intelectualitatea neoficială. În URSS a reapărut acest intelectual neoficial imediat ce gheaţa spaimei a început să se dezgheţe — *Dezgheţul* (1954) era titlul unui roman *a these** al lui Ilia Ehrenburg (1891-1967), un supravieţuitor talentat — în anii '50. În anii '60 şi '70 dezacordul, nemulţumirea, în aceeaşi măsură în forma nesigur tolerată a reformatorilor comunişti şi în forma disidenţei intelectuale, politice şi culturale, au dominat scena sovietică, deşi oficial ţara a rămas "monolită" — încă un termen agreat de bolşevici. Acest lucru urma să devină evident în anii '80.

II

Statele comuniste care au luat fiinţă după al doilea război mondial au fost controlate de partide comuniste de tip sovietic, adică stalinist. Acest lucru se referea într-o oarecare măsură şi la Partidul Comunist Chinez, care îşi stabilise o reală autonomie faţă de Moscova în anii '30 sub Mao Tse-tung. Poate că era mai puţin adevărat pentru ultimii recruţi ai "lagărului socialist" din Lumea a treia — Cuba lui Fidel Castro şi mai multe regimuri de viaţă scurtă din Africa, Asia şi America Latină, variate şi efemere, care s-au ridicat în anii '70 şi care de asemenea tindeau să se alinieze modelului sovietic. În toate acestea găsim sisteme politice monopartite cu structuri de autoritate centralizate; o realitate intelectuală şi culturală promulgată oficial şi chiar determinată de autoritatea politică; economii de stat planificate centralizate; şi poate cea mai importantă relicvă a moştenirii staliniste, lideri supremi puternic profilaţi. Într-adevăr, în statele direct ocupate de armata sovietică, inclusiv de serviciile de securitate sovietice, guvernele locale au fost obligate să urmeze exemplul sovietic prin organizarea unor procese de partid şi epurări în sînul partidelor locale după modelul lui Stalin, o chestiune pentru care acestea nu au manifestat mare entuziasm. În Polonia şi Germania Democrată au reuşit chiar să evite aceste caricaturi ale procesului judiciar, nici un lider comunist nefiind ucis sau predat serviciilor de securitate sovietice, deşi, ca urmare a ruperii

* Sintagma desemnează genul de roman practicat de unii autori, mai ales adepţi ai realismului (socialist, cu precădere), care propun cititorilor o teză (**n. tr.**).

relaţiilor cu Tito, lideri proeminenţi locali din Bulgaria (Traicio Kostov) şi Ungaria (Laszlo Rajk) au fost executaţi şi, în ultimul an de stalinism, procese în masă deosebit de neverosimile ale comuniştilor cehi din conducere, cu o tentă profund antisemită, au decimat vechea conducere a partidului local. Poate că acest lucru a avut sau poate că nu a avut vreo legătură cu comportamentul din ce în ce mai paranoic al lui Stalin însuşi, pe măsură ce se deteriora fizic şi mental şi plănuia să-i elimine pînă şi pe cei mai loiali adepţi ai săi.

Noile regimuri din anii '40 — deşi toate au devenit posibile prin victoria Armatei Roşii — nu au fost impuse exclusiv prin forţa acestei armate, decît în patru cazuri: în Polonia; partea ocupată a Germaniei; România (unde mişcarea comunistă locală consta în cel mai bun caz din cîteva sute de persoane, majoritatea lor nici măcar nefiind etnici români) şi Ungaria. În Iugoslavia şi Albania regimurile erau de producţie locală, în Cehoslovacia 40 % din votul din 1947 pentru partidul comunist aproape sigur reflectau puterea reală din vremea respectivă, iar în Bulgaria influenţa comunistă a fost întărită prin sentimentul rusofil atît de universal în ţara respectivă. Puterea comunistă în China, Coreea şi fosta Indochină franceză — sau, mai curînd, după divizarea Războiului rece, în părţile nordice ale acestor ţări — nu datora nimic armatelor sovietice, deşi, după 1949, regimuri comuniste mai mici au beneficiat, pentru un timp, de sprijinul chinezesc. Aderările ulterioare la "lagărul socialist", începînd cu Cuba, şi-au croit propriul lor drum încolo, deşi mişcările de eliberare de gherilă din Africa puteau conta pe un sprijin serios din partea blocului sovietic.

Totuşi, chiar şi în statele unde puterea comunistă a fost impusă numai prin Armata Roşie, noul regim s-a bucurat la început de o legitimitate temporară şi, pentru o vreme, de o susţinere adevărată. Aşa cum am văzut (capitolul 5), ideea construirii unei noi lumi pe ruinele celei vechi a inspirat mulţi tineri şi intelectuali. Oricît de nepopular ar fi fost partidul şi guvernul, energia şi hotărîrea cu care ambele au început îndeplinirea sarcinii de reconstruire de după război au determinat o aprobare largă. Într-adevăr, succesul noilor regimuri în acest sens nu poate fi negat. În cele mai înapoiate state agrare, aşa cum am văzut, angajarea comuniştilor în industrializare, adică în progres şi modernizare, a avut un ecou viu dincolo de formaţiunile partidului. Cine se putea îndoi că ţări precum Bulgaria şi Iugoslavia vor progresa mult mai rapid decît înainte de război? Numai acolo unde Uniunea Sovietică primitivă şi crudă ocupase şi absorbise cu forţa regiuni mai puţin rămase în urmă sau, cel puţin, regiuni cu oraşe dezvoltate, aşa cum s-a întîmplat în zonele transferate în 1939-'40, şi în zona sovietică a Germaniei (după 1954 Republica Democrată Germană), care au

continuat o vreme după 1945 să fie jefuite de către URSS pentru propria sa reconstrucţie, balanţa a părut în totalitate negativă.

Din punct de vedere politic, statele comuniste au început să se constituie într-un singur bloc sub conducerea URSS, care, pe temeiurile unei solidarităţi antioccidentale, a fost sprijinită chiar şi de regimul comunist chinez, care a preluat controlul deplin în 1949, deşi influenţa Moscovei asupra Partidului Comunist Chinez fusese redusă încă de cînd Mao Tse-tung devenise liderul incontestabil al acestuia la mijlocul anilor '30. Mao şi-a ales calea proprie, declarîndu-şi loialitatea faţă de URSS, iar realistul Stalin a avut grijă să nu aibă relaţii încordate cu uriaşul partid-frate de la răsărit. Cînd, mai tîrziu, în anii '50, Nikita Hruşciov nu a ţinut seama de acest lucru, rezultatul a fost o ruptură dezastruoasă, din moment ce China a schimbat conducerea sovietică a mişcării comuniste internaţionale, deşi nu cu un foarte mare succes. Atitudinea lui Stalin faţă de statele şi partidele comuniste din zonele Europei ocupate de armatele sovietice a fost mai puţin conciliantă, în parte din cauză că armatele sale erau încă prezente în Europa de Est, dar şi din cauză că el credea că se poate bizui pe loialitatea comunistă locală autentică faţă de Moscova şi faţă de el personal. A fost aproape cu siguranţă surprins în 1948 cînd conducerea comunistă iugoslavă, atît de loială, încît Belgradul fusese cartierul general al Internaţionalei Comuniste reconstruite în timpul Războiului rece ("Biroul de Informaţii Comunist" sau Cominform) cu numai cîteva luni înainte, a împins împotrivirea la directivele sovietice pînă în punctul unei rupturi. Aşa cum îi era caracteristic, reacţia sa a fost să extindă epurările şi procesele false la conducerile comuniste satelite care rămăseseră.

Cu toate acestea, secesiunea iugoslavă a lăsat restul mişcării comuniste neafectat. Prăbuşirea politică a blocului sovietic a început cu moartea lui Stalin în 1953, dar în special cu atacurile oficiale asupra erei staliniste în general şi asupra lui Stalin însuşi, la cel de-al douăzecilea congres al PCUS din 1956. Deşi era destinat unui public deosebit de restrîns în cadrul strict intern sovietic — comuniştii din străinătate au fost excluşi de la discursul secret al lui Hruşciov —, vestea că monolitul sovietic s-a spart s-a răspîndit momentan. Efectele în cadrul regiunii dominate de sovietici din Europa au fost imediate. În cîteva luni, Moscova a acceptat paşnic o conducere nouă reformatoare în Polonia (probabil la sfatul chinezilor), iar o revoluţie a izbucnit în Ungaria. Aici, noul guvern de sub conducerea unui alt reformator comunist, Imre Nagy, a anunţat sfîrşitul guvernării partidului unic, ceea ce sovieticii ar fi putut tolera cu îngăduinţă — opiniile printre aceştia din urmă erau divizate —, dar şi retragerea Ungariei din Pactul de la Varşovia şi adoptarea unui statut de ţară neutră, ceea ce ruşii nu ar fi

tolerat. Revoluţia a fost suprimată de armata rusă în noiembrie 1956.

Faptul că această criză majoră din cadrul blocului sovietic nu a fost exploatată de alianţa occidentală (doar decît în scopuri propagandistice) a demonstrat stabilitatea relaţiilor Est-Vest. Ambele părţi au acceptat tacit graniţele zonelor de influenţă ale fiecăreia dintre ele şi în timpul anilor '50-'60 nu au mai apărut schimbări revoluţionare pe glob, care să tulbure echilibrul, cu excepţia Cubei*.

În regimurile unde politica a fost atît de evident sub control nu poate fi trasă o linie de demarcaţiune între dezvoltările politice şi cele economice. Astfel guvernele din Polonia şi Ungaria nu au putut decît să facă concesii economice faţă de popoarele lor care-şi manifestaseră atît de făţiş lipsa lor de entuziasm. În Polonia, agricultura a fost decolectivizată, în ciuda faptului că aceasta nu a făcut-o mai eficientă şi, mult mai interesant, forţa politică a unei clase muncitoare, mult întărită prin graba pentru industria grea, a fost tacit recunoscută. La urma urmelor, la Poznan a existat o mişcare industrială care iniţiase evenimentele din 1956. De atunci şi pînă la victoria Solidarităţii de la sfîrşitul anilor '80, politica şi economia poloneză au fost dominate de confruntarea dintre forţa invincibilă, regimul, şi obiectivul mobil, clasa muncitoare, care a fost în cele din urmă organizată într-o mişcare muncitorească de tip clasic, aliată ca de obicei cu intelectualii, şi a format în cele din urmă o mişcare politică, exact aşa cum prezisese Marx. Numai că ideologia acestei mişcări, aşa cum marxiştii au fost nevoiţi să remarce cu regret, nu era anticapitalistă, ci antisocialistă. Tipic, aceste confruntări apăreau cînd guvernele poloneze făceau periodic încercări să reducă subvenţiile în baza creşterii preţurilor. Acestea au dus atunci la greve, urmate, de obicei (după criza de guvern), de retrageri. În Ungaria, conducerea impusă de sovietici după înfrîngerea revoluţiei din 1956 a fost mai reformistă şi în aceeaşi măsură mai eficientă. A reuşit sub Janos Kadar (1912-'89) în mod sistematic (şi posibil cu sprijinul tacit din partea unor persoane influente de la Moscova) să liberalizeze regimul, să concilieze opoziţia şi, realmente, să-şi atingă obiectivele din 1956 în limitele a ceea ce URSS a considerat ca acceptabil. Aceasta a durat pînă în anii '80.

Nu s-a întîmplat la fel şi în Cehoslovacia, inertă politic de la epurările crude de la începutul anilor '50, care a început cu precauţie să se destalinizeze. Din două motive, acest proces a crescut în progresie în a

* Revoluţiile din anii '50 din Orientul Mijlociu, din Egipt în 1952, şi Irak în 1958, contrar temerilor Occidentului, nu au schimbat echilibrul, în ciuda asigurării unui sprijin diplomatic sovietic, în special din cauză că regimurile locale şi-au eliminat fără milă propriii comunişti, acolo unde aceştia erau influenţi, ca în Siria şi Irak.

doua jumătate a anilor '60. Slovacii (inclusiv componenta slovacă a partidului), nesimţindu-se niciodată în largul lor în statul binaţional, au desfăşurat o activitate de pregătire a opoziţiei. Nu este întîmplător că omul ales în funcţia de secretar general după o lovitură de partid din 1968 a fost slovac, Alexander Dubcek.

Oricum, deşi separat, acţiunile de presiune cu scopul de a reforma economia şi de a introduce o doză de raţiune şi flexibilitate în sistemul de comandă de tip sovietic au devenit din ce în ce mai insistente în anii '60. Acest proces s-a resimţit atunci în întregul bloc comunist. Descentralizarea economică a devenit explozivă atunci cînd s-a combinat cu cererea de liberalizare intelectuală şi, chiar mai mult, politică. În Cehoslovacia această cerinţă era cu atît mai puternică nu numai din cauză că stalinismul fusese deosebit de îndelungat şi aspru, ci şi din cauză că atîţia dintre comuniştii săi (în special intelectuali, care îşi aveau originea într-un partid cu un suport autentic al maselor dinainte şi de după ocupaţia nazistă) au fost profund şocaţi de contrastul dintre speranţele comuniste pe care ei le mai aveau şi realitatea regimului. Aşa cum s-a întîmplat deseori în Europa ocupată de nazişti, unde partidul a devenit inima mişcării de rezistenţă, acesta i-a atras pe tinerii idealişti ale căror angajare la vremea respectivă erau o dovadă a dedicării, a lipsei de egoism. La ce altceva se putea aştepta decît la tortură şi moarte un prieten al autorului acestei cărţi, care a intrat în partid la Praga în 1941?

De obicei reforma a venit de sus, adică din partid, fapt realmente inevitabil dată fiind structura statelor comuniste. "Primăvara de la Praga" din 1968, precedată şi însoţită de o fierbere politico-culturală, a coincis cu izbucnirile generale ale radicalismului global studenţesc (vezi capitolul 10): una dintre rarele mişcări care au trecut oceanele şi au depăşit graniţele sistemelor sociale, producînd mişcări sociale simultane, în special studenţeşti, din California şi Mexic pînă în Polonia şi Iugoslavia. "Programul de acţiune" al Partidului Comunist Cehoslovac poate a fost, dar poate că nu a fost tocmai acceptabil pentru sovietici, deşi a schimbat dictatura periculoasă a unui singur partid pe democraţia pluralistă. Oricum, coeziunea, poate că şi existenţa blocului est-european sovietic, părea să fie la ananghie, aşa cum a revelat "Primăvara de la Praga" şi a accentuat fisurile acestuia. Pe de o parte, regimurile liniei dure fără suportul maselor, aşa cum erau cele din Polonia şi Germania de Est, s-au temut de o destabilizare internă după exemplul cehoslovac, pe care l-au criticat puternic; pe de altă parte, cehoslovacii erau sprijiniţi cu entuziasm de majoritatea partidelor comuniste europene, de reformatorii unguri şi, din afara blocului, de regimul comunist independent al lui Tito în Iugoslavia, la fel ca şi de România, care, din 1965, începuse să

se distanţeze puternic de Moscova pe motive naţionale sub un nou conducător, Nicolae Ceauşescu (1918-'89). (În probleme interne, Ceauşescu nu era altceva decît un reformator comunist.) Şi Tito, şi Ceauşescu au vizitat Praga şi au fost întîmpinaţi de mulţime ca nişte eroi. Din această cauză, Moscova, deşi nu fără divizări şi şovăieli, a decis să înlăture prin forţă militară regimul de la Praga. Aceasta s-a dovedit a fi sfîrşitul mişcării comuniste internaţionale cu centrul la Moscova, fracturată încă de criza din 1956. Oricum, a mai menţinut încă douăzeci de ani blocul sovietic, dar de acum înainte numai prin ameninţarea cu intervenţia militară sovietică. În ultimii douăzeci de ani de existenţă a acestui bloc sovietic, chiar şi conducerea partidelor comuniste de la putere se pare că a pierdut orice încredere reală în ceea ce făcea.

Între timp, independent de politică, necesitatea de a reforma sau de a schimba sistemul economic al planificării centralizate de tip sovietic devenea din ce în ce mai stringentă. Pe de o parte, economiile dezvoltate nesocialiste au crescut şi au înflorit ca niciînd înainte (vezi capitolul 9), lărgind prăpastia dintre cele două sisteme. Acest lucru a fost evident îndeosebi în Germania, unde ambele sisteme coexistau în părţi diferite ale aceleiaşi ţări. Totodată, rata de creştere a economiilor socialiste, care depăşise economiile occidentale la sfîrşitul anilor '50, a început să scadă vizibil. Produsul naţional brut al URSS, care a crescut într-un ritm de 5,7% pe an în perioada anilor '50 (aproape la fel de rapid ca în primii doisprezece ani de industrializare, 1928-'40), în anii '60 a scăzut la 5,2%, la 3,7% în prima jumătate a anilor '70, la 2,6% în cea de-a doua jumătate a deceniului şi la 2% în ultimii cinci ani dinainte de Gorbaciov (1980-'85) (Ofer, 1987, p. 1778). Cifrele pentru Europa de Est au scăzut în acelaşi ritm. Încercări de a face sistemul mai flexibil, în special prin descentralizare, au fost întreprinse aproape peste tot în blocul sovietic, nu în ultimul rînd în URSS sub primul-ministru Kosîghin în anii '60. Cu excepţia reformelor maghiare, nu au avut prea mari sorţi de izbîndă şi, în cîteva cazuri, abia dacă au ajuns la liman sau (ca în Cehoslovacia) au fost reprimate din raţiuni politice. Un membru oarecum excentric al familiei sistemelor socialiste, Iugoslavia, nu a avut nici el mai mult noroc atunci cînd, din ostilitate faţă de stalinism, a înlocuit economia de stat planificată cu un sistem al întreprinderilor cooperatiste autonome*. Pe măsură ce economia mondială a intrat într-o nouă perioadă de incertitudini în anii '70, nimeni din Est sau din Vest nu se mai aştepta ca economiile socialiste "existente cu adevărat" să ajungă şi să depăşească sau chiar să ţină pasul cu cele nesocialiste. Oricum, deşi mai problematic

* Celebra autogestiune (**n. tr.**).

decît înainte, viitorul lor nu părea un motiv de îngrijorare imediată. Această situaţie urma să se schimbe în curînd.

PARTEA A TREIA

COTITURA

Capitolul paisprezece

Deceniile de criză

Am fost întrebat zilele trecute despre competitivitatea Statelor Unite şi am replicat că nu mă gîndesc deloc la chestia asta. Noi, cei de la NCR, ne gîndim la noi înşine ca la o companie competitivă pe plan global care se întîmplă să aibă cartierul general în Statele Unite.

Jonathan Schell, New York Newsday, 1993

La un nivel deosebit de nevralgic, unul dintre rezultatele şomajului în masă ar putea fi detaşarea progresivă de restul societăţii a tinerilor care, potrivit cercetărilor, vor în continuare locuri de muncă, posturi, oricît de greu le-ar obţine, şi încă mai speră să facă o carieră bună. Există pericolul ca în următorul deceniu societatea să devină una în care nu numai "noi" vom fi separaţi de "ei" (cele două divizări reprezentînd forţa de muncă şi conducerea), ci în care grupurile majoritare sînt din ce în ce mai dezbinate, cei tineri şi relativ neprotejaţi certaţi cu cei mai bine protejaţi şi cu mai multă experienţă.

Secretarul General al OECD (Investing, 1983, p. 15)

I

Istoria celor douăzeci de ani de după 1973 este cea a unei lumi care şi-a pierdut poziţiile şi a lunecat spre instabilitate şi criză. Şi totuşi, pînă în anii '80 nu era clar cît de iremediabil se surpaseră temeliile Epocii de Aur. Pînă cînd una din părţile lumii — URSS şi Europa de Est a "socialismului real" — s-a prăbuşit totalmente, natura globală a crizei nu era recunoscută, lăsînd

la o parte pe cea recunoscută în regiunile dezvoltate necomuniste. Chiar şi aşa, timp de mai mulţi ani tulburările economice au fost "recesiuni". Tabu-ul de o jumătate de secol al termenilor "depresiune" sau "criză", acea rămăşiţă din Era Catastrofei, încă nu dispăru. Simpla folosire a cuvîntului însemna invocarea situaţiei respective, chiar dacă "recesiunile anilor '80 au fost cele mai grave din ultimii cincizeci de ani" — o frază care trebuia evitată cu grijă cînd se vorbea despre perioada actuală, anii '30. Civilizaţia, care făcu publicitatea un principiu de bază al economiei, a fost prinsă în propriul mecanism de iluzii. Pînă la începutul anilor '90 nu găsim acceptarea faptului — ca, de exemplu, în Finlanda — că tulburările economice prezente erau, de fapt, mai grave decît cele din anii '30.

În multe privinţe faptul ducea la impas. De ce ar fi devenit economia mondială mai puţin stabilă? Aşa cum au observat economiştii, elementele care stabilizau economia erau acum mai puternice decît înainte, chiar în ciuda faptului că guvernele economiei de piaţă, ca cele ale preşedinţilor Reagan şi Bush din Statele Unite, al doamnei Thatcher şi succesorul ei din Marea Britanie au încercat să lichideze cîteva din acestea (World Economic Survey, 1989, p. 10-11). Controlul de inventariere computerizat, sistemele de comunicaţii mai bune şi transportul mai rapid au redus importanţa "ciclului de inventar" volatil al vechii producţii în masă care producea stocuri enorme "pentru orice eventualitate", dacă ar fi fost nevoie de ele în momentele de extindere a comerţului şi care apoi se oprea complet cînd stocurile erau epuizate. Noua metodă, iniţiată de japonezi şi aplicată cu ajutorul tehnologiilor anilor '70, urma să poarte inventare mai mici, să producă suficient pentru a furniza dealerilor "exact cînd trebuia" şi cu o mult mai mare abilitate să varieze producţia pentru a face faţă cererilor în continuă schimbare. Aceasta nu era epoca lui Henry Ford, ci a lui Benetton. În acelaşi timp, greutatea pură a consumurilor guvernamentale şi a acelei părţi din venitul privat care provenea de la guvern (plăţi prin transfer aşa cum sînt securitatea socială şi caritatea) au stabilizat şi ele economia, ajungînd aproximativ la o treime din produsul intern brut. Ambele au crescut în era de criză, dacă nu din alt motiv, atunci cel puţin pentru că au crescut costurile şomajului, ale pensiilor şi ale sănătăţii. Din moment ce această eră era încă în desfăşurare la sfîrşitul Scurtului secol douăzeci, va trebui să mai aşteptăm vreo cîţiva ani înainte ca economiştii să folosească ultima armă a istoricilor, bilanţul de evaluare, pentru a găsi o explicaţie plauzibilă.

Desigur, comparaţia dintre tulburările economice din perioada anilor '70-'90 cu cele din perioada interbelică nu este tocmai corectă, chiar dacă frica pentru o altă Mare Criză a bîntuit în aceste decenii. "Se poate întîmpla

din nou?" era o întrebare pusă de multă lume, în special după o nouă şi dramatică prăbuşire a schimbului de stocuri american (şi global) din 1987 şi o criză a schimbărilor internaţionale din 1992 (Temin, 1993, p. 99). Deceniile de criză de după 1973 nu au mai fost o "Mare Depresiune" asemeni celei din 1930 faţă de deceniile de după 1873, chiar dacă şi acelora li s-a dat acelaşi nume la vremea respectivă. Economia globală nu s-a prăbuşit, chiar dacă Epoca de Aur s-a sfîrşit, în 1973-'75, cu ceva asemănător cu o criză ciclică de tip clasic, care a redus producţia industrială în "economiile de piaţă dezvoltate" cu 10 % într-un an şi comerţul internaţional cu 13 % (Armstrong, Glyn, 1991, p. 225). Creşterea economică în lumea capitalistă dezvoltată a continuat, deşi mai încet decît în timpul Epocii de Aur, cu excepţia cîtorva dintre "ţările recent industrializate" (în special asiatice) sau a unor ţări cuprinse sub genericul Ţări Fără Venit (vezi capitolul 12), unde revoluţiile industriale nu au început decît în anii '60. Creşterea PIB-ului din economiile avansate abia dacă a fost întreruptă pînă în 1991 de scurte perioade de stagnare în anii de recesiune 1973-'75 şi 1981-'83 (OECD, 1993, p. 18-19). Comerţul internaţional cu produse industriale, motorul creşterii mondiale, a continuat, iar în anii boom-ului din deceniul nouă chiar s-a accelerat la o rată comparabilă cu Epoca de Aur. La sfîrşitul Scurtului secol douăzeci ţările din lumea capitalistă dezvoltată au fost, per total, mult mai bogate şi mult mai productive decît la începutul anilor '70, iar economia globală pentru care ele formau elementul de bază era mult mai dinamică.

Pe de altă parte, situaţia în anumite regiuni ale globului era mult mai proastă. În Africa, Asia de Vest şi America Latină creşterea PIB pe cap de locuitor a încetat. Majoritatea populaţiei a devenit, de fapt, mai săracă decît în anii '80, iar producţia a scăzut timp de mai mulţi ani în acest deceniu în primele două regiuni menţionate şi pentru cîţiva ani în America Latină (UN World Economic Survey, 1989, p. 8, 26). Nimeni nu a pus la îndoială că pentru aceste zone ale lumii anii '80 au fost o epocă de depresiune gravă. În ceea ce priveşte fosta zonă a "socialismului real" din Occident, după 1989 economiile acelor ţări care continuaseră să crească modest în timpul deceniului anterior s-au prăbuşit totalmente. În această regiune, comparaţia crizei de după 1989 cu Marea Criză a fost perfect potrivită, în ciuda faptului că subestima devastarea de la începutul ultimului deceniu. Produsul intern brut al Rusiei a scăzut cu 17 % în 1990-'91, cu 19% în 1991-'92 şi cu 11 % în 1992-93. Deşi a început o oarecare stabilizare la începutul ultimului deceniu al secolului, Polonia pierduse în 1988-'92 mai mult de 21 % din PIB, Cehoslovacia aproximativ 20 %, România şi Bulgaria 30 % sau chiar mai mult. Producţia industrială a acestor ţări la mijlocul anului 1992 a

constituit de la jumătate pînă la două treimi din cea a anului 1989 (Financial Times, 24/2/94; actele EIB, noiembrie 1992, p. 10).

Nu era la fel şi în Est. Nimic nu era mai frapant decît contrastul dintre degradarea economiilor din regiunea sovietică şi creşterea spectaculoasă a economiei chineze. Termenul "depresiune" nu avea nici o atribuţie la ţara respectivă, şi chiar într-o mare parte din Asia de Sud-Est şi Asia Orientală, care a devenit în anii '70 cea mai dinamică regiune a economiei mondiale — cu excepţia, fapt curios, a Japoniei la începutul ultimului deceniu. Oricum, deşi economia mondială capitalistă a înflorit, ea nu se afla în largul ei. Problemele care dominaseră capitalismul înainte de război şi pe care Epoca de Aur le eliminase în mare măsură pentru o întreagă generaţie — "sărăcia, şomajul în masă, mizeria, instabilitatea" (vezi capitolul 9) — au reapărut după 1973. Creşterea a fost, din nou, în 1974-'75, 1980-'82 şi la sfîrşitul deceniului respectiv, întreruptă de crize grave şi "recesiuni minore". În Europa Occidentală şomajul a crescut de la 1,5% în anii '60 la 4,2% în anii '70 (Van der Wee, p. 77). În culmea boom-ului, la sfîrşitul anilor '80, a fost de 9,2% în Comunitatea Europeană, iar în 1993, de 11%. Jumătate dintre şomeri au şezut fără lucru mai mult de un an (1986-'87), o treime mai mult de doi ani (Human Development, 1991, p. 184). Din moment ce populaţia muncitoare nu mai creştea, aşa cum s-a întîmplat în Epoca de Aur, cît şi datorită afluxului de născuţi în perioada postbelică şi faptului că tinerii întotdeauna tindeau să aibă o rată de şomaj mult mai mare decît muncitorii mai în vîrstă, ne-am fi putut aştepta ca şomajul să se reducă*.

În ceea ce priveşte sărăcia şi mizeria, în anii '80 multe dintre ţările dezvoltate s-au aflat în situaţia de a se obişnui cu cerşetorii de pe străzi şi cu spectacolul chiar şi mai şocant al celor fără adăpost care trăiau în cutii de carton. În oricare dintre nopţile anului 1993, la New York douăzeci şi trei de mii de oameni — bărbaţi şi femei — au dormit pe stradă sau în adăposturi publice, ceea ce constituia o mică parte dintre cele 3 % din populaţia marelui oraş care nu aveau, între 1988 şi 1992, un acoperiş deasupra capului (New York Times, 16/11/93). În Regatul Unit al Marii Britanii (1989), 400 000 de oameni erau oficial clasificaţi drept "fără casă" (UN Human Development, 1992, p. 31). Cine, în anii '50, şi chiar la

* Între 1960 şi 1975, populaţia între cincisprezece şi douăzeci şi patru de ani a crescut cu aproximativ douăzeci şi nouă de milioane în "economiile de piaţă dezvoltate", dar între 1970 şi 1990 numai cu aproximativ şase milioane. Întîmplător, ratele tineretului în şomaj în Europa în anii '80 erau surprinzător de mari, cu excepţia social-democratei Suedii şi a Germaniei. În 1982-'88 rata şomajului era de peste 20 % în Marea Britanie, peste 40 % în Spania şi 46 % în Norvegia (UN World Survey, 1989, p. 15-16).

începutul anilor '70, s-ar fi aşteptat la aşa ceva?

Reapariţia săracilor fără adăpost era un aspect al creşterii frapante a inechităţii sociale şi economice din noua epocă. Potrivit standardelor mondiale, economiile de piaţă nedezvoltate nu erau sau încă nu erau neoneste în distribuirea venitului lor. În cele mai inegale dintre ele — Australia, Noua Zeelandă, Statele Unite, Elveţia — primele 20 % dintre familii se bucurau de un venit, în medie, mai mare de opt-zece ori decît cel al unei cincimi a părţii inferioare, iar primele 10 % aveau 20-25 % din venitul total al ţării lor; "crema" elveţiană, neozeelandeză, singaporeză şi cea din Hong Kong aveau chiar mai mult. Totuşi, incomparabil mai puţin decît bogaţii din ţări ca Filipine, Malaiezia, Perú, Jamaica sau Venezuela, unde aceştia primeau o treime din venitul total al ţării lor, lăsînd la o parte Guatemala, Mexic, Sri Lanka şi Botswana, unde 10 % din cei mai bogaţi oameni duceau acasă peste 40 % şi ca să nu mai menţionăm campionul mondial la inegalitatea economică, Brazilia*. În acest monument al inechităţii sociale, celei mai de jos pături a populaţiei (20 %) îi revenea 2,5 % din venitul total al naţiunii, în vreme ce 20 % de la vîrf se bucurau de aproape două treimi din acesta. Primii 10 %, numai ei, îşi însuşiseră aproape jumătate (UN World Development, 1992, p. 276-277; Human Development, 1991, p. 152-153, 186)**.

Cu toate acestea, în timpul deceniilor de criză inegalitatea a crescut indubitabil în "economiile de piaţă dezvoltate", iar cînd creşterea aproape automată a veniturilor reale cu care clasele muncitoare se obişnuiseră în Epoca de Aur ajunsese acum la rata sa maximă, s-a oprit. Extremele de sărăcie şi de bogăţie au crescut în aceeaşi măsură, aşa cum s-a întîmplat şi cu distribuirea venitului. Între 1967 şi 1990 numărul negrilor americani care cîştigau mai puţin de 5 000 de dolari pe an (1990) şi al celor care cîştigau mai mult de 50 000 de $ au sporit pe seama veniturilor intermediare (New York Times, 25/9/92). Din moment ce ţările capitaliste bogate erau cu mult mai bogate decît oricînd înainte, iar populaţa lor, per total, era acum protejată de asigurările generoase şi sistemele de securitate socială ale Epocii de Aur (vezi capitolul 9), în aceste ţări exista mai puţină inechitate

* Campionii în fapt, adică cei cu un coeficient Gini mai mare de 0,6, erau cîteva ţări mult mai mici, care se află tot în America. Coeficientul Gini, o mărime convenită pentru inegalitate, măsoară inegalitatea pe o scară de la 0,0 — o distribuire egală a venitului — pînă la 1,0 — inegalitatea maximă. Coeficientul pentru Honduras în 1967-'85 era 0,62, pentru Jamaica 0,66 (UN Human Development, 1990, p. 158-159).

** Date comparabile pentru cîteva dintre cele mai inegale ţări nu sînt disponibile. Lista ar include de asemenea cîteva alte state africane şi latino-americane şi, în Asia, Turcia şi Nepalul.

socială decît s-ar fi putut aştepta, pe cînd finanţele guvernului s-au aflat în situaţia de a fi stoarse între enormele plăţi pentru asigurările sociale, care au sporit mai repede decît veniturile statului în economiile care au crescut mult mai încet decît înainte de 1973. În ciuda eforturilor mari, guvernele naţionale din ţările bogate — şi în special cele democrate, şi cu siguranţă nu cele ostile faţă de asigurarea socială publică — au reuşit cu greu să reducă cheltuielile lor pentru acest scop, sau chiar să le ţină sub control*.

Nimeni în 1970 nu se aştepta să se întîmple aşa ceva. Pe la începutul ultimului deceniu, o atmosferă de nesiguranţă şi indignare începuse să se răspîndească chiar şi în ţările bogate. Aşa cum vom vedea, aceasta a contribuit la prăbuşirea modelelor politice tradiţionale din aceste ţări. Între 1990 şi 1993 au fost făcute cîteva încercări de a nega că şi lumea capitalistă dezvoltată se afla în criză. Nimeni nu a pretins în mod serios că ştie ce să facă în acea situaţie altceva decît să spere şi să aştepte. Cu toate acestea, lucrul cel mai important întîmplat în deceniile de criză nu a fost disfuncţiile capitalismului, deşi acesta nu mai funcţiona aşa cum o făcuse în Epoca de Aur, ci faptul că funcţionarea lui deveni incontrolabilă. Nimeni nu ştia cum să lupte cu capriciile economice. Arma Epocii de Aur — strategia guvernamentală, coordonată pe plan naţional sau internaţional — nu mai funcţiona. Deceniile de criză au venit cînd statele şi-au pierdut puterile economice.

Acest lucru nu a devenit evident imediat, din cauză — aşa cum s-a întîmplat de obicei — că majoritatea politicienilor, a economiştilor şi a oamenilor de afaceri nu au recunoscut permanenţa schimbării din conjunctura economică. Strategiile majorităţii guvernelor din anii '70 şi politica majorităţii statelor au presupus că tulburările anilor '70 sînt de scurtă durată. Într-un an sau doi, chipurile, s-ar fi revenit la vechea prosperitate şi vechile ritmuri de dezvoltare. Nu era nevoie de o schimbare a tacticilor care slujiseră atît de bine timp de o generaţie. De altfel, povestea acelui deceniu a fost cea a guvernelor care cumpărau timp — în cazul statelor din Lumea a treia şi al celor socialiste adesea prin apelarea la ceea ce sperau ele că se numeşte un credit pe termen scurt — şi care aplicau vechile reţete ale conducerii economice de tip keynesian.

* În 1972 treisprezece asemenea state au cheltuit în medie 48 % din alocările pentru locuinţe, securitatea socială, asigurări şi sănătate. În 1990 au cheltuit aproximativ 51 %. Statele la care ne referim sînt: Australia, Noua Zeelandă, Statele Unite, Canada, Austria, Belgia, Marea Britanie, Danemarca, Finlanda, Germania Federală, Italia, Olanda, Norvegia şi Suedia (după UN World Development, 1992, Tabelul 11).

În ţările capitaliste avansate guvernele social-democrate au fost în funcţie în cea mai mare perioadă din anii '70 sau au revenit în funcţie după interludii conservatoare nereuşite (aşa cum s-a întîmplat în Marea Britanie în 1974 şi în Statele Unite în 1976). Acestea nu păreau să abandoneze strategiile Epocii de Aur.

Singura alternativă oferită a fost cea propagată de minoritatea teologilor economici ultraliberali. Chiar şi înainte de prăbuşire, minoritatea izolată a celor care credeau în piaţa liberă fără restricţii îşi începuse atacul asupra dominaţiei adepţilor teoriei keynesiene şi a altor promotori ai economiei mixte conduse şi ai angajării depline a forţei de muncă. Zelul ideologic al vechilor promotori ai individualismului a fost întărit acum prin neputinţa aparentă şi prin eşecul strategiilor convenţionale, în special după 1973. Nou-creatul în 1969 Premiu Nobel pentru economie a sprijinit tendinţa neoliberală de după 1974, prin acordarea premiului lui Friedrich von Hayek (vezi capitolul 9) în 1974 şi, după doi ani, ultraliberalului Milton Friedman*. După 1974, adepţii pieţei libere erau în ofensivă, deşi nu au ajuns să domine strategiile de guvernare pînă în anii '80, cu excepţia Chile, unde o dictatură militară teroristă a permis consilierilor Statelor Unite să instaleze, după răsturnarea unui guvern popular în 1973, o economie de piaţă liberă, demonstrînd astfel că nu exista nici o legătură intrinsecă între piaţa liberă şi democraţia politică. (Şi, ca să fim oneşti, profesorul von Mayek, spre deosebire de propagandiştii de doi bani din Occident ai Războiului rece, nu a pretins că ar exista.)

Bătălia dintre keynesieni şi neoliberali nu a fost o simplă confruntare de ordin tehnic între economiştii profesionişti, nici căutarea căilor pentru rezolvarea noilor şi tulburătoarelor probleme economice. (Cine, de exemplu, a avut de cîştigat din ceea ce s-a considerat o combinaţie dintre stagnarea economică şi preţurile în creştere rapidă, pentru care a trebuit să fie inventat în anii '70 termenul "stagflaţie"?) A fost războiul unor ideologii incompatibile. Ambele părţi au aruncat în luptă argumente economice puternice. Adepţii teoriei keynesiene susţineau că salariile mari, angajarea deplină a forţei de muncă şi sistemul de asigurări au creat o cerere a consumatorului care a alimentat extinderea comerţului, şi această pompare a cererii mai mari înspre economie a fost cea mai bună cale pentru a rezolva crizele economice. Neoliberalii au argumentat că economia şi politica Epocii de Aur au împiedicat controlul inflaţiei şi reducerea cheltuielilor în afacerile guvernului ca şi în cele particulare,

* Premiul a fost instituit în 1969 şi înainte de 1974 fusese acordat oamenilor care în mod distinct nu erau asociaţi cu economiile de tip *laissez-faire*.

făcînd astfel să crească profiturile, motorul real al creşterii într-o economie capitalistă. În orice caz, ei au susţinut că noţiunea lansată de Adam Smith "mînă ascunsă" a pieţei libere era menită să producă cea mai mare creştere a "Bogăţiei Naţiunilor", lucru pe care keynesienii l-au negat. Totuşi, în ambele cazuri, economiştii au reflectat asupra unui angajament ideologic, a unei viziuni a priori a societăţii umane. Neoliberalii nu au avut încredere şi, în aceeaşi măsură, le-a displăcut Suedia social-democrată, o istorie de succes economic spectaculos a secolului douăzeci nu din cauză că a urmat după perioada de tulburări în deceniile de criză — aşa cum au făcut celelalte tipuri de economie —, ci din cauză că se baza pe un model economic cu valori colectiviste de "egalitate şi solidaritate" (Financial Times, 11/11/90). Şi invers, guvernul doamnei Thatcher în Marea Britanie nu a fost agreat de stînga, chiar şi în perioada anilor de succes economic, din cauză că s-a bazat pe un egoism asocial şi realmente antisocial.

Acestea abia dacă erau poziţii acceptabile pentru o dezbatere. Să presupunem, de exemplu, că se putea demonstra că furnizarea de sînge pentru uzul medical se obţinea cel mai bine prin achiziţionarea de la donatori la preţul pieţei. Ar fi slăbit aceasta argumentul pentru sistemul britanic al donatorilor voluntari neplătiţi, atît de elocvent şi de puternic ilustrat de R. M. Titmuss în "The Gift Relationship" (Titmuss, 1970)? Sigur că nu, deşi Titmus a mai demonstrat şi că modalitatea britanică de a dona sînge era la fel de eficace şi chiar mai sigură decît cea comercială*. Pentru mulţi dintre noi o societate în care cetăţenii sînt gata să ofere ajutorul dezinteresat unor semeni de-ai lor necunoscuţi, oricît de simbolic ar fi ajutorul, este mai bună decît una în care ei nu ar face acest lucru. La începutul ultimului deceniu sistemul politic italian a fost zguduit de o revoltă a alegătorilor împotriva corupţiei. Nu din cauză că mulţi italieni suferiseră din cauza acesteia — un mare număr de cetăţeni, poate că majoritatea lor chiar beneficiaseră în urma ei —, ci din considerente morale. Singurele partide politice care nu au fost măturate de această avalanşă morală au fost cele care nu au fost implicate în sistem. Campionii libertăţii individuale absolute nu au fost mişcaţi de nedreptăţile sociale ale capitalismului de piaţă fără restricţii, chiar cînd (ca în Brazilia în anii '80) nu a produs o creştere economică. Şi invers, cei care au crezut în egalitate şi dreptate socială (ca şi autorul acestei cărţi)

* Acest lucru a fost confirmat la începutul ultimului deceniu cînd serviciile de transfuzie de sînge din unele ţări, cu excepţia Marii Britanii, au descoperit că pacienţii fuseseră infectaţi, prin sîngele obţinut pe cale comercială, cu virusul SIDA.

au considerat că pînă şi succesele capitaliste puteau să se bazeze mai ferm pe o distribuire relativ egală a venitului, ca în Japonia de exemplu (vezi capitolul 12)*. Faptul că fiecare dintre părţi şi-a transpus concepţiile fundamentale în argumente pragmatice, adică în legătură cu aceea că alocarea resurselor prin politica de preţuri a pieţei libere era sau nu optimă, avea caracter secundar. Dar, desigur, ambele părţi trebuiau să producă strategii pentru a face faţă încetinirii economice.

În acest sens, adepţii economiei Epocii de Aur nu au avut succes. Acest lucru se întîmpla în parte din cauză că erau constrînşi de angajamentul lor politic şi ideologic faţă de încadrarea deplină a forţei de muncă, asigurările de stat şi politica de consens postbelică. Sau, mai degrabă, erau striviţi între cererile capitalului şi ale muncii, cînd creşterea din Epoca de Aur nu mai permitea în aceeaşi măsură profituri şi venituri care nu provin din afaceri să crească fără să profite unele din modalităţile celorlalte. În anii '70-'80 Suedia, statul social-democrat *par excellence*, a menţinut politica locurilor de muncă pentru toată lumea cu un succes remarcabil prin subvenţii industriale, răspîndirea muncii şi extinderea în mod spectaculos a angajării la stat făcînd astfel posibilă o extindere a sistemului de asigurări. Chiar şi aşa, această strategie putea fi menţinută numai prin ţinerea la un nivel nu prea înalt al standardului de viaţă al muncitorilor angajaţi, al impozitelor penale pe veniturile mari şi deficitele grele. În imposibilitatea unei reveniri la un alt Mare Salt Înainte, acestea nu puteau decît să fie măsuri provizorii şi pe la mijlocul anilor '80 au fost răsturnate. La sfîrşitul Scurtului secol douăzeci "modelul suedez" era în retragere, chiar şi în propria sa ţară.

Oricum, modelul a fost, poate că într-un mod mai fundamental, subminat şi de globalizarea economiei după anul 1970, care a adus guvernele tuturor statelor — probabil cu excepţia Statelor Unite ale Americii — în situaţia de a fi la cheremul unei "pieţe mondiale" incontrolabile. (Mai mult, a fost un fapt de netăgăduit că "piaţa" era mai mult predispusă să nu aibă încredere în guvernele de stînga decît în cele conservatoare.) La începutul anilor '80, chiar şi o ţară atît de puternică cum este Franţa, aflată atunci sub o guvernare socialistă, a considerat inoportun

* Venitul celor mai bogate 20 % din populaţie în anii '80 era de doar 4,3 ori mai mare decît venitul total al celor mai sărace 20 %, cifră mai mică decît în orice altă ţară industrială capitalistă, chiar şi decît în Suedia. Media pentru cele mai industrializate ţări din Comunitatea Europeană era de 6, pentru Statele Unite 8,9 (Kidron/Segal, 1991, p. 36-37). Sau, altfel exprimat: Statele Unite în 1990 aveau nouăzeci şi trei de miliardari, Comunitatea Europeană cincizeci şi nouă, fără a mai număra cele treizeci şi trei de persoane domiciliate în Elveţia şi Liechtenstein. Japonia avea nouă (ibid.).

să-şi alimenteze economia în mod unilateral. În doi ani de la alegerea triumfală a preşedintelui Mitterrand, Franţa s-a confruntat cu o criză a balanţei de plăţi, fiind obligată să-şi devalorizeze valuta şi să înlocuiască stimularea cererii, de tip keynesian, prin "austeritatea cu faţă umană".

Pe de altă parte, şi neoliberalii se aflau în declin, aşa cum a devenit evident la sfîrşitul anilor '80. Aveau probleme prin atacarea rigidităţilor, ineficienţelor şi a pierderilor economice care zguduiau atît de des în perioada Epocii de Aur politicile guvernelor în momentul cînd acestea nu se mai puteau menţine pe linia de plutire prin valul mereu în creştere al prosperităţilor din Epoca de Aur, politicii locurilor de muncă pentru toţi şi veniturilor guvernamentale. Exista o preocupare considerabilă pentru aplicarea agentului de curăţare neoliberal pentru carena îngroşată a marii corăbii a "Economiei Mixte", cu rezultate benefice. Chiar şi stînga britanică a fost nevoită să recunoască în cele din urmă că unele dintre şocurile aspre impuse economiei britanice de premierul Thatcher au fost într-adevăr necesare. Acestea erau bune motive pentru unele deziluzii ale industriilor conduse de stat şi ale administraţiei publice, atît de obişnuite în anii '80.

Cu toate acestea, simpla presupunere că afacerile merg bine, iar guvernul este rău (expresia preşedintelui Reagan: "guvernul nu era soluţia, ci problema") nu era o politică alternativă economică. Şi nici chiar nu putea exista într-o lume în care — inclusiv în Statele Unite ale lui Reagan — cheltuielile guvernului au crescut la aproximativ o pătrime din Produsul Naţional Brut, iar în ţările dezvoltate ale Comunităţii Europene au atins 40 % din PNB (UN World Development, 1992, p. 239). Asemenea părţi enorme ale economiei puteau fi gestionate mult mai eficient (cum nu s-a întîmplat întotdeauna), dar guvernele nu au operat şi nici nu o puteau face în calitate de pieţe, chiar şi cînd ideologii le-au făcut să pretindă acest lucru. În orice caz, majoritatea guvernelor neoliberale au fost obligate să conducă şi să-şi călăuzească economiile, în timp ce pretindeau că erau în situaţia numai de a încuraja forţele de piaţă. Mai mult, nu exista nici o modalitate în care ponderea statului putea fi redusă. După paisprezece ani de guvernare cele mai ideologice regimuri ale pieţei libere, cele ale premierului Thatcher în Marea Britanie, le-au impus cetăţenilor lor impozite mult mai apăsătoare decît au făcut-o vreodată laburiştii.

De fapt, cu excepţia situaţiei de după 1989 din fostele state socialiste din zona de influenţă sovietică, unde s-au făcut cîteva încercări nereuşite, la sfatul unor copii-minune ai economiei occidentale, nu a existat o singură politică specifică neoliberală care să transfere economia către piaţa liberă. Cel mai mare dintre regimurile neoliberale, cel al preşedintelui Reagan în Statele Unite ale Americii, deşi în mod oficial

credincios conservatismului fiscal (adică bugetelor echilibrate), precum şi "monetarismul" lui Milton Friedman, a utilizat în fapt metoda keynesiană pentru a găsi calea de ieşire din depresiunea anilor 1979-'82 prin suportarea unui deficit gigantic şi prin angajarea într-o la fel de gigantică cursă a înarmărilor. Lăsînd pentru moment valoarea dolarului pe seama corectitudinii monetare şi pieţei, Washingtonul s-a întors după 1984 la conducerea deliberată prin presiunea diplomatică (Kuttner, 1991, p. 88-94). Regimurile cele mai angajate în economia de tip *laissez-faire* au fost uneori, şi în special în cazul Statelor Unite de sub Reagan şi al Marii Britanii de sub Thatcher, profund naţionaliste şi neîncrezătoare în lumea din afară. Istoricul nu poate decît să menţioneze că cele două atitudini sînt contradictorii. În orice caz, triumfalismul neoliberal nu a supravieţuit eşecurilor economice mondiale de la începutul ultimului deceniu, şi nici descoperirii neaşteptate că economia cea mai dinamică şi creşterea cea mai rapidă de pe glob, după căderea comunismului sovietic, este cea a Chinei comuniste, care conducea conferinţele de la şcolile de afaceri din Occident şi care îşi promova autorii manualelor de management, un gen înfloritor de literatură, în baza învăţăturii lui Confucius despre secretele reuşitei antreprenorilor.

Ceea ce a făcut problemele economice ale deceniilor de criză neobişnuit de tulburătoare şi subversive pe plan social a fost că fluctuaţiile conjuncturale au coincis cu transformările structurale. Economia mondială, care se confrunta cu problemele anilor '70-'80, nu mai era cea din Epoca de Aur, deşi a fost, aşa cum am văzut, produsul acelei ere. Sistemul său de producţie fusese transformat de revoluţia tehnologică şi fusese globalizat sau "transnaţionalizat" într-o proporţie extraordinară şi cu consecinţe dramatice. Mai mult, pînă în anii '70 a devenit imposibil să se treacă cu vederea consecinţele revoluţionare pe plan social şi cultural ale Epocii de Aur, discutate în capitolele anterioare, la fel ca şi posibilele sale consecinţe ecologice.

Cel mai bun mijloc de a ilustra aceste lucruri îl constituie munca şi şomajul. Tendinţa generală de industrializare a fost de a înlocui priceperea umană prin calificarea maşinilor, forţa de muncă a omului prin forţele mecanice, aruncînd astfel lumea în şomaj. S-a presupus, în mod corect, că vasta creştere a economiei în urma acestei revoluţii industriale constante va crea şi noi locuri de muncă mai mult decît suficiente pentru a înlocui pierderea celor vechi, deşi au existat opinii diferite în legătură cu cît de mulţi muncitori şomeri ar fi fost necesari pentru existenţa eficientă a unei astfel de economii. Aparent, Epoca de Aur confirmase acest optimism. Aşa cum am văzut (capitolul 10), creşterea industriei a fost atît de mare, încît

numărul şi proporţia muncitorilor din industrie chiar în cele mai industrializate ţări nu au scăzut în mod grav. Însă deceniile de criză au început să renunţe la forţa de muncă într-un ritm spectaculos, chiar şi în industriile în expansiune. Între 1950 şi 1970, numărul operatorilor liniilor telefonice interurbane în Statele Unite a scăzut cu 12 %, pe măsură ce numărul convorbirilor a crescut de cinci ori; între 1970 şi 1980 a scăzut cu 40 %, în vreme ce convorbirile s-au triplat (Technology, 1986, p. 328). Numărul muncitorilor a scăzut, relativ, absolut şi rapid. Şomajul ascendent din aceste decenii nu a fost doar ciclic, ci şi structural. Locurile de muncă pierdute în timpurile grele nu s-au mai întors cînd timpurile au devenit mai bune; nu s-au mai întors niciodată.

Aceasta se întîmpla nu numai din cauză că noua diviziune internaţională a muncii a transferat industrii dinspre vechile ţări regionale şi continente înspre "centurile ruginite" sau, în cîteva direcţii, chiar şi mai spectral, înspre o prospecţiune urbană ca operaţiile de lifting al pieţei din care a fost înlăturată orice urmă a vechilor industrii. Ascensiunea noilor ţări industriale este realmente extraordinară. La mijlocul anilor '80 şapte asemenea ţări din Lumea a treia consumaseră deja 24 % din oţelul mondial şi produceau numai 15 % din el — acesta poate fi un indiciu al industrializării la fel de bun ca oricare altul*. Mai mult, într-o lume a mişcărilor economice dincolo de forntierele de stat — cu excepţia emigranţilor în căutare de lucru —, industriile cu muncă intensivă au migrat în mod firesc din ţările cu salarii mari în cele cu salarii mai mici, adică din ţările bogate, simboluri ale capitalismului, ca Statele Unite ale Americii, în ţări periferice.

Totuşi chiar şi ţările neindustrializate şi cele recent industrializate erau guvernate de logica de fier a mecanizării, care mai devreme sau mai tîrziu a făcut ca pînă şi cea mai amărîtă fiinţă umană să fie mai scumpă decît o maşină capabilă să îndeplinească munca ei, şi în aceeaşi măsură de logica de fier a competiţiei comerţului liber autentic din întreaga lume. Forţa de muncă ieftină se afla în Brazilia (comparată cu Detroit şi Wolfsburg); industria de automobile din Sao Paulo s-a confruntat cu aceleaşi probleme ale inutilităţii forţei de muncă în creştere datorită mecanizării, aşa cum s-a întîmplat în Michigan şi Saxonia Inferioară; cel puţin aşa i-au relatat autorului conducătorii de sindicat din industria respectivă în 1992. Performanţa şi productivitatea maşinilor puteau fi îmbunătăţite, din raţiuni practice, permanent şi la nesfîrşit, iar preţul lor putea fi redus spectaculos.

* China, Coreea de Sud, India, Mexic, Venezuela, Brazilia şi Argentina (Piel, 1992, p. 286-89).

Nu şi calităţile oamenilor, aşa cum ne demonstrează comparaţia recordurilor la viteză ale transportului aerian cu recordurile mondiale la 100 metri alergări. În orice caz, costul muncii omeneşti nu poate, pentru orice durată de timp, să fie redus sub costul menţinerii oamenilor în viaţă la un nivel minim considerat ca acceptabil în societate. Oamenii nu sînt desemnaţi în mod eficace pentru un sistem capitalist al producţiei. Cu cît tehnologia este mai înaltă, cu atît este mai costisitoare componenta umană a producţiei comparată cu cea mecanică.

Tragedia istorică a deceniilor de criză a fost că acum producţia a furnizat oameni mai repede decît economia de piaţă crea noi locuri de muncă pentru aceştia. Mai mult, acest proces a fost accelerat de competiţia globală, prin stoarcerile financiare de la guverne, care — direct sau indirect — erau unicii şi cei mai mari proprietari în stare să ofere angajamente şi, nu în cele din urmă, după 1980, prin teologia pieţei libere care era atunci la putere şi care făcea presiuni pentru transferul de angajament către forme de acţiune care să aducă profit maxim, în special pentru firmele private care, prin definiţie, nu au luat în calcul nici un alt interes decît cel propriu. Aceasta a însemnat că guvernele şi alte entităţi publice au încetat să fie ceea ce fusese numit "proprietarul ultimei utilizări" (World Labour, 1989, p. 48). Declinul sindicatelor, slăbite în aceeaşi măsură de criza economică şi de ostilitatea guvernelor neoliberale, a accelerat acest proces, din moment ce protecţia locurilor de muncă era una dintre activităţile lor preferate. Economia mondială se extindea, dar mecanismul automat prin care dezvoltarea sa garanta locuri de muncă pentru muncitori necalificaţi era în mod vizibil în scădere.

Dar, să discutăm în alţi termeni. Ţărănimea, care formase majoritatea rasei omeneşti de-a lungul istoriei, fusese adusă de revoluţia agrară în situaţia de a fi în plus; milioanele de care nu mai era nevoie la munca pămîntului fuseseră în trecut absorbite de alte ocupaţii, cum ar fi săparea sau ridicarea zidurilor, sau capacitatea de a deprinde o meserie. Ce urma să se întîmple cu aceşti muncitori deveniţi inutili? Chiar dacă unii ar putea fi reinstruiţi pentru locuri de muncă de grad înalt care continuau să se dezvolte (majoritatea cărora cereau din ce în ce mai mult pregătire specială), totuşi nu existau destule locuri din acestea (Technology, 1986, p. 7-9, 335). Ce se va întîmpla, în această privinţă, cu ţăranii din Lumea a treia care continuau să plece din satele lor?

În ţările capitaliste bogate ei aveau un sistem de asigurări, deşi cei care apelau permanent la asigurări erau priviţi cu dispreţ de cei care considerau că îşi cîştigă existenţa prin muncă. În ţările sărace ei s-au alăturat economiei "neoficiale" sau "paralele", în care bărbaţi, femei

şi copii trăiau, nimeni nu ştia cum, din prestări ale unor servicii mărunte, vînzări, cumpărări şi alte munci ocazionale. În ţările bogate, ei au început să formeze o "subclasă" din ce în ce mai separată de restul societăţii, ale cărei probleme erau considerate de facto ca insolvabile, dar secundare, din moment ce formau doar o minoritate. Societatea de ghetou a negrilor din Statele Unite* a devenit exemplul clasic al unei astfel de "sublumi" sociale. "Economia neagră" nu era însă absentă în Lumea întîi. Cercetătorii au fost surprinşi cînd au descoperit că la începutul ultimului deceniu al secolului, 22 de milioane de familii din Marea Britanie deţin peste 10 miliarde de lire sterline în bani gheaţă, sau o medie de 460 de lire sterline de fiecare casă, o cifră despre care se spunea că este atît de mare din cauză că "economia neagră lucrează în mare măsură cu bani în numerar" (Financial Times, 18/10/93).

II

Combinaţia dintre criză şi o economie restructurată masiv destinată să expulzeze forţa de muncă umană a creat o tensiune aprigă care a afectat întreaga politică a deceniilor de criză. O generaţie se obişnuise cu locuri de muncă pentru toată lumea sau cu gîndul că felul de muncă pe care îl dorea o anumită persoană urma să fie în mod sigur disponibil pe undeva şi găsit într-un tîrziu. În vreme ce criza de la începutul anilor '80 readusese nesiguranţa în vieţile muncitorilor din industriile prelucrătoare, pînă la începutul ultimului deceniu al secolului nu s-a întîmplat ca mari secţiuni dintre clasele cu guler alb şi cele profesionale din ţări ca Marea Britanie să simtă că viitorul şi slujbele lor nu erau sigure: aproape jumătate din populaţia din zonele cele mai prospere ale ţării credea că ar putea să şi le piardă. Erau vremuri cînd oamenii şi vechile lor moduri de viaţă deja subminate erau pe cale de a se prăbuşi (capitolele 10 şi 11). Era oare întîmplător că "opt dintre cele mai mari zece crime de masă din istoria americană... s-au întîmplat din 1980 încoace", în mod tipic prin acţiunile unor bărbaţi albi de vîrstă mijlocie între treizeci şi patruzeci de ani, "după o perioadă îndelungată de singurătate, frustrare şi

* Imigranţii negri veniţi în Statele Unite din zona Caraibilor şi din America de limbă spaniolă s-au purtat, în special, ca orice altă comunitate de imigranţi, şi n-au permis să fie excluşi de pe piaţa muncii în aceeaşi măsură ca alţii.

mînie", şi adesea grăbite de o catastrofă din viaţa lor, aşa cum sînt pierderea slujbei sau divorţul?* Chiar şi "cultivarea urii crescînde în Statele Unite", care i-a încurajat, să fi fost un accident (Butterfield, 1991)? Această ură cu siguranţă s-a făcut auzită în muzica anilor '80, cît şi în filmele şi programele de televiziune.

Acest sentiment de dezorientare şi incertitudine a generat schimbări semnificative în politica ţărilor dezvoltate, chiar înainte ca sfîrşitul Războiului rece să distrugă echilibrul internaţional pe care se sprijinise stabilitatea mai multor democraţii parlamentare occidentale. În vremuri de tulburări economice, alegătorii sînt înclinaţi să învinuiască oricare partid sau regim de la putere, dar noutatea cea mare a deceniilor de criză era că reacţia împotriva guvernelor nu a adus forţele de opoziţie la putere. Învinşii majori erau partidele social-democrate sau muncitoreşti din Occident, al căror instrument principal de satisfacere a susţinătorilor lor — acţiunea economică şi socială prin guvernele naţionale — şi-a pierdut forţa, în vreme ce blocul central al acestor susţinători, clasa muncitoare, s-a spart în bucăţi (vezi capitolul 10). În noua economie transnaţională, salariile interne au fost mult mai expuse la competiţia străină decît înainte, iar abilitatea guvernelor de a le adăposti a fost şi mai mică. În acelaşi timp, într-o perioadă de depresiune, interesele diferitelor părţi ale alegătorilor tradiţionali social-democraţi au fost diferite: cei ale căror locuri de muncă erau (relativ) sigure; cei cu posturi nesigure; cei din regiunile şi industriile vechi cuprinse în sindicate; cei din cele mai puţin ameninţate industrii noi din regiunile noi şi fără sindicate; precum şi victimele nepopulare ale vremurilor grele care s-au cufundat în "subclasă". Mai mult, începînd din anii '70 un număr de alegători (în special tineri şi/sau reprezentanţi ai clasei de mijloc) au abandonat principalele partide de stînga pentru mişcări cu campanii mult mai specializate — în special mişcarea ecologistă, mişcările feministe şi alte aşa-numite "mişcări sociale noi" care astfel le slăbeau pe cele de stînga. La începutul ultimului deceniu, guvernele muncitoreşti şi social-democrate au devenit la fel de neobişnuite cum au fost în anii '50, din cauză că pînă şi administraţiile conduse simbolic de socialişti şi-au abandonat politicile lor tradiţionale, fie că o doreau sau nu.

Noile forţe politice care au păşit în acest vid au fost un sortiment amestecat, care mergea de la xenofobi şi rasişti de dreapta, trecînd prin partidele secesioniste (în special, dar nu în exclusivitate naţionaliste) pînă

* "Acest fapt este îndeosebi adevărat... pentru unii dintre milioanele de oameni care au ajuns în clasa de mijloc şi s-au instalat acolo. Au ajuns acolo, şi dacă îşi pierd locul de muncă, realmente nu au pe nimeni la care să se întoarcă".

la variatele partide "verzi" şi alte "mişcări sociale noi" care au pretins un loc de stînga. Cîteva dintre acestea au stabilit o prezenţă semnificativă în politica ţărilor lor, uneori o dominaţie regională, deşi pînă la sfîrşitul secolului douăzeci nici una dintre ele nu înlocuise în fapt vechile regimuri politice. Susţinerea altora oscila sălbatic. Majoritatea celor influenţi au respins universalismul politicilor democratice şi cetăţeneşti în favoarea politicii vreunei identităţi de grup, ulterior au împărtăşit o ostilitate faţă de străini şi autsideri, cît şi faţă de tradiţia revoluţionară americană şi franceză a statului-naţiune atotcuprinzător. Vom lua în considerare noile "politici de identitate" mai jos.

Oricum, importanţa acestor mişcări nu constă numai în conţinutul lor pozitiv, ci şi în renunţarea la "vechile politici". Cele mai extraordinare s-au bazat în special pe această pretenţie negativă, de exemplu Liga Nordului — separatistă — în Italia, cele 20 de procente din electoratul Statelor Unite care au sprijinit un bogat texan pentru preşedinţie în 1992 sau, în acelaşi aspect, alegătorii din Brazilia şi Perú care au ales preşedinţii în 1989 şi 1990 pe temeiul că trebuie să fie oameni de încredere, deşi nu auziseră de ei înainte. Numai în Marea Britanie sistemul electoral nereprezentativ în mod sistematic a împiedicat apariţia unui al treilea partid masiv de la începutul anilor '70, cînd liberalii, singuri sau în alianţă după fuziunea cu o fracţiune moderată social-democrată din partidul laburist, au cîştigat tot atîta sprijin, sau chiar şi mai mult decît unul sau altul din cele două partide majore, de la începutul anilor '30, o altă perioadă de depresiune în care nu existase nimic asemănător cu colapsul dramatic al spiritului electoral de la sfîrşitul anilor '80 şi începutul ultimului deceniu pentru partidele stabile cu lungi ani de guvernare — Partidul Socialist în Franţa (1990), Partidul Conservator în Canada (1993), partidele de la guvernămînt din Italia (1993). Pe scurt, în timpul deceniilor de criză structurile politicii în ţările capitaliste democrate, stabilite pînă atunci, au început să se destrame. Şi mai la obiect, noile forţe politice care au arătat cel mai mare potenţial de creştere au fost cele care au combinat demagogia populistă, conducerea personală deosebit de vizibilă şi ostilitatea faţă de străini. Supravieţuitorii din perioada interbelică au avut motive să se simtă descurajaţi.

III

În jurul anului 1970, o criză similară începuse să submineze "Lumea a doua" a "economiilor planificate". La început s-a ascuns, apoi s-a subliniat, prin inflexibilitatea sistemelor lor politice, astfel încît schimbarea, atunci

cînd a venit, a fost bruscă, aşa cum s-a întîmplat la sfîrşitul anilor '70 după moartea lui Mao în China şi în 1983-'85 după moartea lui Brejnev în URSS (vezi capitolul 16). Din punct de vedere economic era limpede de la mijlocul anilor '60 că socialismul planificat avea urgentă nevoie de o reformă. De prin 1970 au apărut semne puternice de regresare. Era exact momentul cînd aceste economii au fost expuse, ca şi oricare altele, la mişcările incontrolabile şi la fluctuaţiile imprevizibile ale economiei mondiale transnaţionale. Masiva pătrundere a Uniunii Sovietice pe piaţa internaţională de cereale şi crizele de petrol din anii '70 au dramatizat sfîrşitul "lagărului socialist" ca economie regională în fapt necomunicativă, protejată de capriciile economiei mondiale (vezi capitolul 13).

Estul şi Vestul au fost legate în mod curios nu numai prin economia transnaţională, pe care nici unul nu o putea controla, ci prin strania interdependenţă a sistemului de dirijare al Războiului rece. Acesta, aşa cum am putut observa (vezi capitolul 8), a stabilizat ambele superputeri şi lumea dintre ele, şi cînd s-a terminat urma să le arunce pe ambele în dezordine. Dezordinea nu era doar politică, ci şi economică deoarece, prin prăbuşirea bruscă a sistemului politic sovietic, diviziunea interregională a muncii şi reţeaua dependenţei reciproce care se dezvoltaseră în sfera sovietică de asemenea s-au prăbuşit, obligînd ţări şi regiuni implicate în el să ajungă singure la înţelegere cu o piaţă mondială pentru care nu erau pregătite. Dar Occidentul era de asemenea nepregătit să integreze rămăşiţele vechiului "sistem mondial paralel" comunist în propria sa piaţă, chiar dacă a dorit acest lucru, deoarece Comunitatea Europeană nu l-a dorit*. Finlanda, una dintre cele mai curioase istorii de succes economic din Europa postbelică, a fost tîrîtă într-o criză majoră de colapsul economiei sovietice. Germania, cea mai mare putere economică a Europei, urma să-şi impună un regim economic de austeritate, care avea să cadă şi asupra Europei, pur şi simplu din cauză că guvernul german (în pofida avertismentelor bancherilor săi) a subestimat problemele şi preţul absorbirii unei părţi relativ mici din economia socialistă, Republica Democrată Germană cu cele şaisprezece milioane ale ei. Acestea, oricum, au fost consecinţele neprevăzute ale destrămării sovietice, la care, în adevăr, nimeni nu se aştepta pînă faptul s-a împlinit.

Cu toate acestea, între timp, aşa cum a fost în Occident, idei aparent

* Îmi amintesc strigătul îndurerat al unui bulgar la un colocviu internaţional în 1993: "Ce vreţi să facem? Ne-am pierdut pieţele din fostele ţări socialiste. Comunitatea Europeană nu vrea să ne preia exporturile. Ca membri loiali ai Naţiunilor Unite, nu putem să vindem nici măcar Serbiei acum, din cauza blocajului bosniac. Unde mergem?!".

irealizabile au devenit posibile şi în Est; problemele invizibile au ieşit la iveală. Astfel, şi în Occident, şi în Est, apărarea mediului a devenit un subiect important de campanie în anii '70, fie că tema era protecţia balenelor, fie că prezervarea lacului Baikal din Siberia. Date fiind restricţiile asupra dezbaterii publice, nu putem trasa cu precizie dezvoltarea gîndirii critice în aceste societăţi, dar prin 1980 economiştii comunişti de primă mărime şi foştii reformatori în cadrul regimului, aşa cum era Janos Kornai în Ungaria, publicau analize remarcabil de negative ale sistemelor socialiste economice, iar examinările atente şi obiective asupra defecţiunilor sistemului social sovietic, care au devenit cunoscute la jumătatea anilor '80, gestaseră îndelung printre academicienii de la Novosibirsk şi din alte părţi. Cînd au renunţat comuniştii de la conducere la credinţa lor în socialism este mai greu de stabilit, pentru că, după 1989-'91, asemenea oameni aveau interesul să-şi antedateze retrospectiv convertirea lor. Ceea ce a fost real în economie a fost evident de natură politică, ceea ce a şi arătat *perestroika* lui Gorbaciov. Cu toată admiraţia istorică a ţărilor socialiste occidentale şi respectul lor deosebit pentru Lenin, există prea puţină îndoială că mulţi reformatori comunişti vor fi dorit să abandoneze mult din moştenirea politică a leninismului, în ciuda faptului că prea puţini (în afara partidului comunist italian, faţă de care se simţeau atraşi reformatorii din Est) erau pregătiţi să spună acest lucru.

Ceea ce ar fi dorit majoritatea reformatorilor din lumea socialistă era să transforme comunismul în ceva asemănător social-democraţiei occidentale. Mai curînd Stockholmul era modelul lor decît Los Angelesul. Nu există vreun semn că Hayek şi Friedman aveau mulţi admiratori secreţi la Moscova sau Budapesta. Era ghinionul lor că criza sistemelor comuniste coincidea cu criza capitalismului din Epoca de Aur, care era de asemenea şi criza sistemelor social-democrate. Era un ghinion chiar şi mai mare pentru ei că acest sfîrşit brusc al comunismului a făcut ca programul de transformare gradată să fie nepractic şi că a apărut tocmai cînd radicalismul complet al ideologiilor pieţei libere pure triumfa (pentru scurtă vreme) în Occidentul capitalist. Prin urmare, aceasta a devenit inspiraţia teoretică a regimurilor postcomuniste, deşi în practică s-a dovedit la fel de nerealizabil acolo ca şi oriunde altundeva.

Oricum, cu toate că în multe privinţe crizele din Est şi din Vest au mers paralel şi au fost legate într-o singură criză globală politică şi economică, ele s-au deosebit în două aspecte majore. Pentru sistemul comunist, rigid şi inferior, cel puţin în exprimarea sa sovietică, a fost o chestiune de viaţă şi de moarte, care nu a mers. Supravieţuirea sistemului economic nu a fost niciodată discutată în ţările capitaliste dezvoltate şi, în ciuda prăbuşirii

sistemelor lor politice, pînă în prezent nu s-a discutat nici viabilitatea acestor sisteme. Aceasta poate explica, deşi nu şi justifica, pretenţia neverosimilă emisă de un scriitor american precum că, prin sfîrşitul comunismului, viitorul omenirii va fi cel al democraţiei liberale. Existenţa ulterioară a sistemelor ca state teritoriale unice nu mai era garantată. Oricum, la începutul ultimului deceniu, nici măcar unul dintre statele-naţiuni occidentale ameninţate de mişcările secesioniste nu se destrămaseră încă.

În Era Catastrofei sfîrşitul capitalismului părea aproape. Marea Criză putea fi descrisă, ca şi titlul unei cărţi contemporane, ca *Această ultimă criză* (This Final Crisis) (Hutt, 1935). Erau foarte puţini cei care se gîndeau apocaliptic la viitorul imediat al capitalismului dezvoltat, deşi un istoric francez care se ocupa şi cu arta a prezis în mod ferm sfîrşitul civilizaţiei occidentale în 1976, pe temeiul că economia Statelor Unite, care trăgea după sine restul lumii capitaliste, era acum o forţă istovită (Gimpel, 1992). Prin urmare, el se aştepta ca depresiunea curentă să continue şi în mileniul următor. Ar trebui însă să adăugăm că, pînă la mijlocul sau chiar pînă spre sfîrşitul anilor '80, prea puţini ar fi prezis destrămarea Uniunii Sovietice.

Oricum, exact din cauza dinamismului mai mare şi mai de necontrolat al economiei capitaliste, ţesătura socială a societăţilor occidentale fusese mult mai profund destrămată decît cea a sistemelor socialiste şi, prin urmare, în acest sens criza Occidentului era mult mai severă. Ţesătura socială a URSS şi a Europei de Est s-a destrămat ca rezultat al colapsului sistemului şi nu ca o premisă a acestuia. Acolo unde erau posibile comparaţiile, ca între Germania Federală (Occidentală) şi cea de Est, se părea că valorile şi obiceiurile Germaniei tradiţionale fuseseră mult mai bine conservate sub umbrela comunismului decît în regiunea occidentală a miracolelor economice. Emigranţii evrei din URSS în Israel au revigorat scena muzicală clasică de acolo, din moment ce veneau dintr-o ţară unde urmărirea pe viu a concertelor făcea încă parte din comportamentul cultural firesc, în orice caz pentru evrei. Publicul de concert nu fusese redus la o minoritate în special de vîrstă medie sau de vîrsta a treia*. Locuitorii Moscovei şi ai Varşoviei erau mai puţin îngrijoraţi de ceea ce îi tulbura pe newyorkezi sau londonezi: rata vizibil în creştere a crimelor, a insecurităţii publice şi o violenţă imprevizibilă a tineretului. Exista, evident, un public restrîns care etala un fel de comportare ce scandaliza lumea conservatoare

* La New York, unul din cele două centre muzicale majore, se spunea că publicul de concert pentru muzica clasică se baza la începutul anilor '90 pe douăzeci pînă la treizeci de mii de oameni dintr-o populaţie de zece milioane.

sau convenţională din punct de vedere social, chiar şi în Occident, care a văzut acest lucru ca pe o probă a prăbuşirii civilizaţiei, şi despre care se murmura în taină "Weimar".

Este dificil de stabilit cît de mult din această diferenţă dintre Est şi Vest se datora bogăţiei societăţilor Occidentale şi controlului mult mai rigid al statului în Est. În anumite privinţe, Estul şi Vestul evoluaseră în aceeaşi direcţie. În ambele, familiile au devenit mai mici, căsătoriile s-au destrămat mai rapid decît în alte părţi, populaţiile lor, în orice caz, din zonele mai urbanizate şi mai industrializate, s-au reprodus la limita minimă. În ambele, în măsura în care o putem spune, conţinutul religiilor tradiţionale occidentale a fost slăbit drastic, deşi se pretindea de către anchetatorii religiei că în Rusia postsovietică exista o revitalizare a credinţei religioase, nu şi o prezenţă religioasă. Aşa cum au demonstrat evenimentele de după 1989, polonezele au devenit la fel de recalcitrante în a permite bisericii catolice să le dicteze hainele potrivite, ca şi italiencele, deşi în era comunistă polonezii manifestaseră un ataşament pătimaş faţă de biserică, pe temeiuri naţionaliste şi antisovietice. Pur şi simplu, regimurile comuniste au asigurat mai puţin spaţiu social pentru subculturi, contraculturi şi sublumi de toate felurile şi au reprimat disidenţa. Mai mult, popoare care trăiseră perioade de cruzime reală şi teroare totală şi care au marcat istoria majorităţii unor asemenea state păreau dispuse să-şi plece capetele chiar cînd exercitarea puterii a devenit mai blîndă. Cu toate acestea, liniştea relativă a vieţii socialiste nu s-a datorat fricii. Sistemul şi-a izolat cetăţenii de la impactul total al transformărilor sociale occidentale din cauză că i-a izolat de impactul total al capitalismului occidental. Orice shimbare a trecut prin stat sau prin răspunsul lor la stat. Ceea ce statul nu a vrut să schimbe a rămas în mare măsură aşa cum a fost. Paradoxul comunismului de la putere era că el a fost conservator.

IV

Este foarte greu să generalizăm în legătură cu vasta regiune a Lumii a treia (inclusiv a acelor părţi ale ei care erau acum în curs de industrializare). În măsura în care problemele ei pot fi analizate ca un tot întreg, am încercat să fac acest lucru în capitolele 7 şi 12. Deceniile de criză, aşa cum am văzut, au afectat regiunile Lumii a treia în moduri foarte diferite. Nu putem compara Coreea de Sud, unde deţinerea de televizoare a crescut de la 6,4% din populaţie la 99,1 % în cincisprezece ani, între 1970 şi 1985 (Jon, 1993), cu o ţară ca Perú, unde peste jumătate din populaţie se afla la limita sărăciei

în 1972 şi unde consumul pe cap de locuitor a scăzut (Anuario, 1989); cu atît mai mult nu poate fi comparată cu ţările ruinate din Africa subsahariană. Tensiunile din cadrul unui asemenea subcontinent ca India au fost cele ale unei economii în creştere şi ale unei societăţi în transformare. Cele din zone ca Somalia, Angola şi Liberia au fost cele ale unor ţări în descompunere, într-un continent de viitorul căruia puţini erau optimişti.

O singură generalizare era absolut sigură: începînd cu 1970 aproape toate ţările din această zonă s-au înglodat în datorii. În 1990 ele cuprindeau de la trei giganţi ai datoriei internaţionale (de la 60 la 110 miliarde de dolari) — Brazilia, Mexic şi Argentina — şi celelalte douăzeci şi opt de state care datorau peste 10 miliarde fiecare pînă la peştii mărunţi care datorau un miliard sau două. Banca Mondială (care avea tot dreptul să ştie) a numărat numai şapte dintre nouăzeci şi şase de economii "cu venit scăzut" sau "venit mijlociu" care aveau datorii externe sub un miliard de dolari — ţări ca Lesotho şi Ciad — şi chiar şi acestea erau de cîteva ori mai mari decît fuseseră cu douăzeci de ani înainte de aceasta. În 1970 existau numai douăsprezece ţări cu o datorie de peste 1 miliard de dolari, şi nici una cu datorii de peste 10 miliarde. În termeni mai reali, prin 1980, şase ţări aveau, de fapt, o datorie la fel de mare ca întregul lor produs naţional brut sau chiar mai mare; în 1990, douăzeci şi patru de ţări datorau mai mult decît produceau, inclusiv întreaga zonă subsahariană a Africii. Cele mai mari datorii le aveau, deloc surprinzător, statele africane: Mozambic, Tanzania, Somalia, Zambia, Congo, Côte d'Ivoire, unele distruse de război, altele de prăbuşirea preţurilor la exporturile lor. Oricum, ţările care erau nevoite să suporte cele mai grele condiţii de achitare a acestor datorii enorme, adică, acolo unde acestea au ajuns la un sfert sau mai mult din exporturile totale ale ţării respective, erau mai răspîndite. Într-adevăr, printre regiunile lumii Africa subsahariană se afla mai degrabă sub această cifră, avînd deci o situaţie mai bună decît Asia de Sud, America Latină, zona Caraibilor şi Orientul Mijlociu.

Practic, nici una dintre aceste datorii nu părea să fie vreodată achitată, dar atîta timp cît băncile au continuat să prezinte interes pentru aceasta — în medie 9,6 % în 1982 (UNCTAD) — faptul nu conta. La începutul anilor '80 a apărut un moment de reală panică, cînd, începînd cu Mexicul, debitorii majori din America Latină nu mai puteau plăti, iar sistemul bancar occidental se afla în colaps, din moment ce mai multe dintre cele mai mari bănci îşi împrumutaseră banii cu o asemenea nepăsare în anii '70 (cînd exista un aflux de petro-dolari, solicitînd insistent investirea lor), încît acum ele se aflau în pragul falimentului. Din fericire pentru economia

ţărilor bogate, cei trei giganţi debitori din America Latină au eşuat în intenţia lor de a acţiona împreună. Astfel, au fost făcute aranjamente speciale pentru reprogramarea datoriilor şi băncile, sprijinite de guverne şi de agenţiile internaţionale, au dispus de timp pentru a anula bunurile lor pierdute şi a menţine solvabilitatea tehnică. Criza datoriilor a rămas, dar nu a mai fost fatală. Acesta a fost, probabil, cel mai periculos moment pentru economia capitalistă mondială de la 1929 încoace. Istoria sa completă încă nu a fost scrisă.

În vreme ce datoriile ţărillor sărace creşteau, bunăstarea lor nici pe departe. Economia capitalistă mondială, care judecă exclusiv prin prisma profitului sau a profitului potenţial, a decis să oprească investiţiile într-o bună parte din Lumea a treia în deceniile de criză. Din cele patruzeci şi două de economii cu venituri scăzute, în 1970 nouăsprezece aveau zero la capitolul investiţii străine. În 1990, investitorii străini îşi pierduseră totalmente interesul pentru douăzeci şi şase. Într-adevăr, existau investiţii substanţiale (mai mult de 500 de milioane de dolari) în numai paisprezece din aproximativ 100 de ţări cu venit scăzut şi mediu din afara Europei, şi investiţii masive (de la aproximativ un miliard în sus) în numai opt ţări, dintre care patru se aflau în Asia de Est şi de Sud-Est (China, Thailanda, Malaiezia, Indonezia), şi trei în America Latină (Argentina, Mexic, Brazilia)*. Economia transnaţională mondială din ce în ce mai integrată nu trecea cu vederea totalmente regiunile sărace. Cele mai mici şi mai pitoreşti dintre ele aveau potenţial ca paradisuri turistice şi refugii îndepărtate de controlul guvernamental, iar descoperirea cîtorva resurse potrivite pe teritorii pînă atunci neinteresante putea schimba situaţia în bine. Oricum, o mare parte din ţările lumii cădeau din economia mondială. După desfiinţarea blocului sovietic, situaţia părea să se repete şi cu zona dintre Trieste şi Vladivostok. În 1990, singurele foste state socialiste din Europa de Est care au atras investiţii străine au fost Polonia şi Cehoslovacia (UN World Development, 1992, Tabelele 21, 23, 24). În cadrul vastei zone a fostei URSS existau în mod clar regiuni sau republici bogate în resurse, care au atras bani serioşi, şi zone care au fost lăsate să se descurce cu propriile lor stratageme de doi bani. Într-un fel sau altul, majoritatea din ceea ce a fost Lumea a doua se potrivea acum de minune statutului Lumii a treia.

Efectul major al deceniilor de criză a lărgit prăpastia dintre ţările bogate şi cele sărace. PIB-ul real pe cap de locuitor al Africii subsahariene a scăzut de la 14 % din cel al ţărilor industriale la 8 % între 1960 şi 1987, PIB-ul

* Într-un mod oarecum surprinzător, o altă ţară care atrăgea investiţii era Egiptul.

celor şi mai subdezvoltate ţări (care includea şi ţări africane, şi ţări neafricane) a scăzut de la 9 % la 5 %* (UN Human Development, 1991, Tabelul 6).

V

Pe măsură ce economia transnaţională îşi stabilea dominaţia asupra lumii, ea a subminat o instituţie majoră şi universală începînd din 1945: statul-naţiune teritorial, din moment ce un asemenea stat nu mai putea să rezolve decît o mică parte a problemelor sale. Organizaţiile al căror cîmp de acţiune a fost limitat de frontierele de stat — sindicatele, parlamentele şi sistemele de emisie publică naţionale — au avut de pierdut, pe cînd organizaţiile fără hotare — firmele transnaţionale, piaţa valutară internaţională şi mijloacele de comunicare globalizate ale erei sateliţilor — au cîştigat. Dispariţia supraputerilor, care puteau să controleze statele lor satelite, urma să întărească această tendinţă. Pînă şi cea mai necesară funcţie pe care statele-naţiune o dezvoltaseră pe parcursul secolului, cea a redistribuirii venitului lor în cadrul populaţiilor prin "plăţile de transfer" ale serviciilor de asigurare pentru învăţămînt şi ocrotirea sănătăţii şi din alte alocări de fonduri, nu mai putea fi limitată teritorial, deşi cea mai mare parte a ei trebuia să rămînă astfel, cu excepţia cazurilor unde entităţi supranaţionale precum Comunitatea Europeană sau Uniunea Europeană o completau în cîteva aspecte. În timpul înfloririi teoriei pieţei libere, statul a fost subminat într-o măsură şi mai mare de tendinţa de a-şi demonta activităţile de organizaţii publice, lăsîndu-le pe cele de piaţă.

Paradoxal, nu şi surprinzător, această slăbire a statului-naţiune s-a manifestat şi prin divizarea vechilor state-naţiuni în ceea ce pretindeau a fi: state noi (mai mici), în mare parte bazate pe cererea vreunui grup la un monopol etno-lingvistic. Dezvoltarea unor astfel de mişcări separatiste, în special după 1970, a fost, de fapt, un fenomen occidental, prezent în Marea Britanie, Spania, Canada, Belgia, chiar şi în Elveţia şi Danemarca, dar, de pe la începutul anilor '70, s-a transformat şi în mai puţin centralizatul stat socialist, Iugoslavia. Criza comunismului a răspîndit fenomenul către Est,

* "Cele mai puţin dezvoltate naţiuni" reprezintă o categorie stabilită de Naţiunile Unite. În majoritate, ele au mai puţin de 300 de dolari pe an PNB pe cap de locuitor. PIB-ul real pe cap de locuitor este un mijloc de exprimare a acestei cifre în termenii a ceea ce ar putea cumpăra pe plan local, în loc de a exprima pur şi simplu în termenii ratelor oficiale de schimb, după o scară a "parităţilor puterii de cumpărare internaţionale".

unde după 1991 urmau să se formeze mai multe state-naţiuni noi decît oricînd în secolul douăzeci. Pînă în ultimul deceniu emisfera vestică la sud de graniţa canadiană a rămas în fapt neafectată. În zonele unde anii '80 şi ultimul deceniu au dus la dezintegrarea statelor, aşa cum s-a întîmplat în Afganistan şi în unele regiuni din Africa, alternativa pentru vechiul stat era mai mult o anarhie decît o separare în noi state.

Dezvoltarea a fost paradoxală, din moment ce era absolut clar că noile ministate-naţiuni sufereau de exact aceleaşi lipsuri ca şi cele vechi, doar că, fiind mai mici, în mai mare măsură. A fost mai puţin surprinzător decît părea pur şi simplu din cauză că singurul stat model de la sfîrşitul secolului douăzeci era cel din teritoriul limitat prin propriile sale instituţii autonome — pe scurt, modelul de stat-naţiune din Era Revoluţiei. Mai mult, începînd din 1918, toate regimurile fuseseră bazate pe principiul "autodeterminării naţionale", definit din ce în ce mai mult în termeni etnolingvistici. În acest sens, Lenin şi preşedintele Wilson aveau aceeaşi părere. Şi Europa tratatelor de pace de la Versailles, şi ceea ce a devenit URSS au fost concepute din colecţii de asemenea state-naţiuni. În cazul Uniunii Sovietice (şi al Iugoslaviei, care mai tîrziu i-a urmat exemplul) acestea erau uniuni ale unor asemenea state care, în teorie — nu şi în practică — au avut dreptul la secesiune*. Aceste uniuni s-au destrămat, în mod firesc, de-a lungul frontierelor de fractură predeterminate.

Oricum, noul naţionalism separatist al deceniilor de criză a fost un fenomen cu totul diferit de crearea statului-naţiune din secolul nouăsprezece şi de la începutul celui de-al douăzecilea. A fost chiar o combinaţie din trei fenomene. Unul a fost rezistenţa statelor-naţiune existente împotriva degradării. Acest lucru a devenit limpede în anii '80 prin încercările membrilor sau membrilor potenţiali ai Comunităţii Europene, uneori cu structuri politice foarte diferite, aşa cum erau Norvegia şi Marea Britanie de sub conducerea dnei Thatcher, de a-şi menţine autonomia lor regională în cadrul standardizării europene în chestiuni pe care le considerau importante. Oricum, stîlpul principal tradiţional al autoapărării statului-naţiune, numit protecţionism, a fost incomparabil mai slab în deceniile de criză decît fusese în Era Catastrofei. Comerţul liber global a rămas idealul şi, într-o măsură surprinzătoare, realitatea de zi cu zi — mai mult decît oricînd după căderea economiilor de stat de comandă —, chiar dacă mai multe state

* Prin aceasta ele se deosebeau de statele SUA, care, de la sfîrşitul războiului civil american din 1865, nu au avut dreptul la secesiune, cu excepţia Texasului.

dezvoltate nu au luat măsuri pentru protecţia lor împotriva competiţiei străine. Japonezii şi francezii erau consideraţi experţi în acest domeniu, dar succesul italienilor în menţinerea părţii leului din piaţa internă a automobilelor (adică Fiat) era, probabil, cel mai impresionant. Totuşi, acestea erau acţiuni secundare. Probabil că erau contestate mai violent acolo unde chestiunea nu era pur şi simplu economică, ci ţinea de identitatea culturală. Francezii şi, într-o mai mică măsură, germanii au luptat să-şi menţină vastele subvenţii pentru ţăranii lor, nu numai din cauză că fermierii aveau voturi decisive, ci şi din cauză că ei simţeau că distrugerea fermelor ţărăneşti, oricît de ineficiente şi necompetitive ar fi fost, ar însemna distrugerea unei imagini, a unei tradiţii, a unei părţi din caracterul naţional. Francezii, sprijiniţi de ceilalţi europeni, s-au împotrivit cererii Statelor Unite pentru comerţul liber al produselor de filme şi audiovizuale, nu pur şi simplu pentru că acest lucru ar fi umplut ecranele lor private şi publice cu producţie americană, din moment ce o industrie a distracţiei americane (deşi de acum deţinută şi controlată pe plan internaţional) stabilise un potenţial monopol mondial la scara vechii puteri hollywoodiene. Au mai considerat, pe bună dreptate, că era inadmisibil ca simplele calcule ale costurilor comparative şi ale profitabilităţii trebuie să ducă la sfîrşitul producţiei de film francez. Oricare ar fi argumentele economice, existau şi lucruri care trebuiau să fie protejate. Ar lua oare în serios orice guvern faptul că prin demolarea Catedralei Chartres sau a Taj Mahalului şi înălţarea în locul lor a unor hoteluri de lux, a unor centre comerciale sau a unor centre de conferinţe, PNB-ul ţării ar avea un spor mai mare decît cel obţinut prin traficul turistic?

Cel de-al doilea fenomen este exprimat printr-un egoism al bogăţiei şi a reflectat decalajul economiilor în creştere din cadrul continentelor, al ţărilor şi al regiunilor. Guvernele de modă veche ale statelor-naţiune, centralizate sau federale, la fel ca şi entităţile supranaţionale precum Comunitatea Europeană, acceptaseră responsabilitatea pentru dezvoltarea întregului lor teritoriu şi, într-o oarecare măsură, pentru repartizarea poverii şi a beneficiilor pe tot cuprinsul acestor teritorii. Acest lucru însemna că regiunile mai sărace şi mai rămase în urmă erau subvenţionate (prin cîteva mecanisme de distribuire centralizată) de cele mai bogate şi mai avansate sau chiar le era acordată o prioritate în investiţii pentru a diminua decalajul lor. Comunitatea Europeană accepta noi membri numai dacă înapoierea şi sărăcia acestora nu constituia o prea mare povară pentru restul membrilor săi, un realism absent totalmente din aria comerţului liber nord-american din 1993 care a unit SUA şi Canada (PNB pe cap de locuitor

de aproximativ 20 000 de dolari în 1990) cu Mexic, care deţinea doar o optime din acest PNB pe cap de locuitor*. Refuzul zonelor bogate de a subvenţiona pe cele mai sărace era de multă vreme un lucru obişnuit, în special în Statele Unite. Problema unui "oraş interior", locuit de săracime, cu o bază de impozit restrînsă, se datora în mare măsură acestui fapt. Cine dorea să plătească pentru săraci? Suburbiile bogate din Los Angeles, ca Santa Monica şi Malibu, nu au făcut parte din oraş, iar la începutul anilor '90, Staten Island a votat pentru separarea de New York din acelaşi motiv.

O parte din naţionalismul separatist din deceniile de criză s-a alimentat pur şi simplu din egoismul colectiv. Insistenţa de a destrăma Iugoslavia a venit din partea "europenelor" Slovenia şi Croaţia; de a despărţi Cehoslovacia - din partea Republicii Cehe, care se declara sus şi tare "occidentală". Catalonia şi Ţara Bascilor au fost cele mai bogate şi mai "dezvoltate" părţi ale Spaniei, şi singurele semne de separatism semnificativ din America Latină au venit din partea celui mai bogat stat al Braziliei, Rio Grande do Sul. Cel mai dur exemplu al acestui fenomen a fost ascensiunea bruscă la sfîrşitul anilor '80 a Ligii Lombardiei (mai tîrziu: Liga Nordului), care a dorit secesiunea regiunii Milano, "capitala economică" a Italiei, de Roma, capitala politică. Retorica Ligii, cu referirile sale la un glorios trecut medieval şi la dialectul lombard, a fost cea obişnuită pentru o agitaţie naţionalistă, dar subiectul real l-a constituit dorinţa bogatei regiuni de a-şi păstra resursele pentru ea însăşi.

Cel de-al treilea element a fost, probabil, mai întîi de toate răspunsul la "revoluţia culturală" din a doua jumătate a secolului, acea extraordinară pierdere a normelor şi a valorilor sociale tradiţionale care i-a făcut pe atît de mulţi locuitori ai lumii dezvoltate săraci şi umiliţi. Niciodată cuvîntul "comunitate" nu a fost mai lipsit de discernămînt şi de conţinut ca în deceniile cînd comunităţile în sensul sociologic practic au lipsit în viaţa reală — "comunitatea inteligenţiei", "comunitatea de relaţii cu publicul", "comunitatea homosexualilor". Ascensiunea "grupurilor de identitate" — ansambluri umane cărora o persoană le putea aparţine, fără echivoc şi dincolo de orice nesiguranţă şi dubiu, — a fost remarcată de pe la sfîrşitul anilor '60 de scriitori în mereu atentele faţă de ele însele Statele Unite ale Americii. Multe dintre acestea, din motive evidente, au apelat la o "etnicitate" comună, deşi alte grupuri de oameni în căutare de separatism colectiv au folosit acelaşi limbaj naţionalist (ca atunci cînd activiştii homosexuali au vorbit despre "naţiunea de homosexuali").

* Cel mai sărac membru al Uniunii Europene, Portugalia, a avut în 1990 un PNB de o treime din media Comunităţii Europene.

Aşa cum ne sugerează apariţia acestui fenomen în cele mai multe dintre statele multinaţionale, politica grupurilor de identitate nu avea o legătură intrinsecă cu "autodeterminarea naţională", adică dorinţa de a crea state teritoriale, identice cu un "popor" deosebit, care era esenţa naţionalismului. Secesiunea nu a însemnat nimic pentru negrii sau italienii din Statele Unite, şi nici nu făcea parte din politica lor etnică. Politica ucraineană din Canada nu era ucraineană, ci canadiană*. Într-adevăr, esenţa politicii etnice, în societăţile urbane, adică cele aproape prin definiţie eterogene, însemna rivalizarea cu celelalte grupuri pentru o parte din resursele statului non-etnic, prin folosirea sistemului de pîrghii politice al loialităţii de grup. Politicienii din circumscripţia electorală municipală New York, manipulaţi pentru a asigura o reprezentare specifică pentru blocurile de alegători latino-americani, asiatici şi homosexuali, au dorit mai mult să candideze în afara New Yorkului.

Ceea ce aveau în comun politica identităţii cu naţionalismul etnic de la *fin de siecle* era convingerea că identitatea unui grup constă într-o caracteristică personală existenţială, presupusă ca primordială, neschimbată şi, prin urmare, permanentă, împărtăşită de ceilalţi membri şi de nimeni altcineva. Exclusivitatea era cu atît mai esenţială pentru aceasta din moment ce diferenţele care marcau comunităţile umane îndepărtate unele de celelalte erau atenuate. Tinerii evrei americani îşi căutau "rădăcinile" cînd lucruri care îi marcaseră indelebil ca evrei nu mai erau mărci eficiente pentru evreime; nu în ultimul rînd, segregarea şi discriminarea din anii de dinainte de cel de-al doilea război mondial. Deşi naţionalismul din Quebec a insistat pentru separare din cauză că pretindea că este o "societate deosebită", el a apărut, de fapt, ca o forţă semnificativă exact atunci cînd Quebecul a încetat să fie "societatea distinctă", lucru atît de evident pînă în anii '60 (Ignatieff, 1993, p. 115-17). Chiar fluiditatea în sine a etnicităţii în societăţile urbane şi-a făcut alegerea ca singurul criteriu al unui grup arbitrar şi artificial. În Statele Unite, cu excepţia negrilor, hispanicilor şi a celor de origine engleză şi germană, cel puţin 60 % dintre femeile născute americane de toate originile etnice s-au căsătorit în afara grupului lor etnic (Lieberson, Waters, 1988, p. 173). Din ce în ce mai mult,

* În cel mai bun caz, comunităţile locale de imigranţi au putut dezvolta ceea ce a fost numit "naţionalism la distanţă mare" pentru patriile lor de baştină sau cele alese, în general reprezentînd extremele politicii naţionale în ţările respective. Irlandezii şi evreii din America de Nord au fost cei care au iniţiat acest lucru, dar diasporele globale create de emigraţie au înmulţit asemenea organizaţii, de exemplu printre emigranţii Sikh din India. Naţionalismul la distanţă mare a căpătat consistenţă odată cu sfîrşitul lumii socialiste.

identitatea trebuia să fie construită prin insistarea pe neidentitatea celorlalţi. Cum altfel ar fi putut să-şi stabilească adevărata germanitate capetele rase neonaziste din Germania, care purtau uniforme şi aveau gusturi muzicale ale culturii tinere cosmopolite, dacă nu prin baterea turcilor şi a albanezilor stabiliţi în Germania? Cum altfel decît prin eliminarea celor care nu "aparţineau" ar fi putut fi stabilit un caracter "esenţialmente" sîrb sau croat în regiuni în care, în cea mai mare parte a istoriei lor, o varietate de etnicităţi şi religii trăiseră ca vecini?

Tragedia acestei politici de identitate exclusivă, indiferent dacă şi-a propus sau nu să stabilească state independente, a fost că nu era funcţională. Pretindea doar că face acest lucru. Americanii italieni din Brooklyn, care au insistat asupra apartenenţei lor la lumea italiană şi vorbeau în italiană, scuzîndu-se pentru lipsa de fluenţă în ceea ce presupuneau ei că este limba lor maternă*, lucrau într-o economie americană pentru care italienitatea ca atare era irelevantă. Pretenţia ostentativă că exista un adevăr al negrilor, al hinduşilor, al ruşilor şi al femeilor incomprehensibil pentru cei care se aflau în afara grupului nu putea supravieţui în afara instituţiilor a căror unică funcţie era să încurajeze asemenea puncte de vedere. Fundamentaliştii islamici care au studiat fizica nu au studiat fizica islamică; inginerii evrei nu au învăţat ingineria hasidică; chiar şi cei mai naţionalişti din punct de vedere cultural francezi sau germani îşi dădeau seama că lucrul în statul global al oamenilor de ştiinţă şi al experţilor tehnici care au făcut lumea să funcţioneze cerea comunicarea într-o limbă unică, asemănătoare latinei medievale, limbă care se întîmpla să se bazeze pe engleză. Chiar şi o lume împărţită în teritorii etnice omogene, prin genocid, deportare în masă şi "purificare etnică", a fost inevitabil eterogenizată din nou prin mişcări de masă ale populaţiei (muncitori, turişti, oameni de afaceri, tehnicieni), ale stilurilor şi prin tentaculele economiei globale. La urma urmelor, aceasta s-a întîmplat cu ţările din Europa Centrală, "purificată etnic" în timpul şi după al doilea război mondial. Aceasta este ceea ce se întîmplă inevitabil într-o lume urbanizată din ce în ce mai mult.

Politica identităţii şi naţionalismul de la *fin-de-siecle* au însemnat astfel nu programe, totuşi mai puţin eficiente ca programele care să se ocupe de problemele sfîrşitului de secol, ci au fost mai degrabă reacţii emoţionale la aceste probleme. Şi totuşi, pe măsură ce secolul se apropia de sfîrşit, absenţa instituţiilor şi a mecanismelor apte să rezolve aceste probleme a devenit

* Am ascultat astfel de discuţii într-un magazin din New York. Părinţii sau bunicii lor imigraţi aproape sigur că nu vorbiseră limba italiană, ci dialectul napolitan, sicilian sau calabrez.

evidentă. Statul-naţiune nu mai era capabil să se ocupe de ele. Cine era?

În acest scop au fost inventate diferite mecanisme; Naţiunile Unite fuseseră înfiinţate în 1945 în baza convingerii, imediat renegată, că Statele Unite şi URSS vor continua să se înţeleagă suficient pentru a lua decizii globale. Cel mai bun lucru care poate fi spus despre organizaţie este că, spre deosebire de predecesorul ei, Liga Naţiunilor, a rămas în funcţie pe tot parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului, şi realmente a devenit un club ai cărui membri dovedeau că un stat fusese acceptat oficial ca suveran pe plan internaţional. Prin natura constituţiei sale, această organizaţie nu avea puteri ori resurse independente de cele care i-au fost desemnate de naţiunile-membre şi, prin urmare, nu avea putere de acţiune.

Dorinţa pentru cooperare globală a multiplicat organizaţiile internaţionale mai repede ca oricînd în deceniile de criză. Pe la mijlocul anilor '80 existau 365 de organizaţii guvernamentale şi nu mai puţin de 4615 organizaţii neguvernamentale sau de două ori mai multe decît existau la începutul anilor '70 (Held, 1988, p. 15). De altfel, soluţionarea problemelor precum protecţia mediului ambiant a fost recunoscută ca fiind urgentă. Din nefericire, singurele proceduri formale pentru a o realiza, adică prin tratate internaţionale semnate şi ratificate de state, erau lente, greoaie şi deseori inadecvate, aşa cum a fost demonstrat de eforturile de a prezerva continentul Antarctica şi de a interzice vînătoarea de balene. Chiar şi faptul că în anii '80 guvernul Irakului a ucis mii de cetăţeni prin gaze otrăvitoare, încălcînd astfel una dintre puţinele convenţii internaţionale în mod autentic universale, Protocolul de la Geneva din 1925 împotriva războiului chimic, a subliniat neputinţa instrumentelor internaţionale.

Totuşi, existau două mijloace pentru asigurarea acţiunii internaţionale, iar deceniile de criză le-au văzut pe ambele în acţiune. Unul a fost abdicarea voluntară a puterii naţionale în faţa autorităţilor supranaţionale, prin state de mărime medie care nu se mai simţeau destul de puternice pentru a se impune în lume. Comunitatea Economică Europeană (rebotezată Comunitatea Europeană în anii '80 şi Uniunea Europeană în anii '90) şi-a dublat mărimea în anii '70 şi s-a pregătit să se extindă chiar şi mai mult în ultimul deceniu, în timp ce îşi întărea autoritatea în soluţionarea problemelor statelor-membre. Nu se punea la îndoială şi nici în discuţie chestiunea acestei duble extinderi, deşi aceasta urma să provoace o împotrivire naţională considerabilă, în aceeaşi măsură prin guvernele-membre şi prin opinia publică din ţările lor. Forţa Comunităţii/Uniunii rezidă în faptul că autoritatea sa centrală nealeasă de la Bruxelles a luat iniţiative politice independente şi a fost în fapt imună la presiunile politice democratice, în afara situaţiei foarte indirecte, prin întîlniri

periodice şi negocieri ale reprezentaţilor din guvernele sale membre. Această stare de lucruri i-a conferit puterea de a funcţiona ca o autoritate efectiv supranaţională, supusă doar voturilor de veto.

Celălalt instrument al acţiuni internaţionale a fost deopotrivă, dacă nu şi mai mult, protejat împotriva statelor-naţiuni şi a democraţiilor. Acesta a fost autoritatea organizaţiilor financiare internaţionale înfiinţate după al doilea război mondial, în special Fondul Monetar Internaţional şi Banca Mondială (vezi capitolul 9). Sprijinite de oligarhia ţărilor capitaliste majore care, sub etichetarea vagă de "Grup al celor şapte", deveneau din ce în ce mai instituţionalizate din anii '70 încoace, ele au dobîndit o autoritate crescîndă în timpul deceniilor de criză, pe măsură ce capriciile necontrolabile ale schimburilor globale, criza datoriilor pe care le avea Lumea a treia şi, după 1989, colapsul economiilor din blocul sovietic au făcut un număr crescînd de ţări dependente de dorinţa lumii bogate de a le acorda împrumuturi. Aceste împrumuturi erau din ce în ce mai mult făcute condiţional, după urmărirea locală a politicilor economice care conveneau autorităţilor bancare globale. Triumful teologiei neoliberale în anii '80 a fost, realmente, transpus în politicile de privatizare sistematică şi ale capitalismului de piaţă liberă, care au fost aplicate asupra guvernelor falimentare, chiar dacă erau sau nu relevante pentru probleme lor economice (ca în Rusia postsovietică). Este interesant, dar, din păcate, fără sens să speculăm cu ceea ce ar fi spus J. M. Keynes şi Harry Dexter White despre această transformare a instituţiilor pe care ei le edificaseră cu intenţii foarte diferite, nu în ultimul rînd intenţia folosirii depline a forţei de muncă în ţările respective.

Totuşi, acestea au fost autorităţi internaţionale eficiente, în orice caz pentru impunerea politicilor de către ţările bogate celor sărace. La sfîrşitul secolului rămînea de văzut care au fost consecinţele acestor politici şi care urmau să fie efectele asupra dezvoltării lumii.

Două zone vaste ale lumii urmau să testeze aceste lucruri. Una era Uniunea Sovietică şi economiile asociate europene şi asiatice, care, după căderea sistemelor comuniste occidentale, zace în ruine. Cealaltă era sursa de explozii sociale, care a umplut atît de mult Lumea a treia. Aşa cum vom vedea în capitolul următor, ele formaseră, începînd cu anii '50, elementul major al instabilităţii politice pe glob.

Capitolul cincisprezece

Lumea a treia şi revoluţia

În ianuarie 1974 generalul Beleta Abebe s-a oprit pentru o inspecţie la barăcile de la Gode... A doua zi a sosit la palat un raport incredibil: generalul a fost arestat de soldaţi şi obligat să mănînce exact ce mănîncă ei. O hrană atît de stricată încît unii se tem că generalul se va îmbolnăvi şi va muri. Împăratul (Etiopiei) trimite acolo unitatea aeropurtată a gărzii sale, care îl eliberează pe general şi îl duce la spital.

Ryszard Kapuscinski, Împăratul (*The Emperor*) (1983, p. 120)

Am ucis toate vitele (ale fermei experimentale a universităţii), cîte am putut. Dar în timp ce le sacrificam, ţărăncile au început să strige: bietele animale, de ce le ucideţi aşa, ce v-au făcut? Cînd doamnele (señoras) au început să strige, oh, bietele! am renunţat, dar omorîsem deja aproximativ un sfert, adică vreo optzeci de capete. Am vrut să ucidem tot lotul, dar nu am mai putut din cauza femeilor care au început să strige.

Un domn călare, care se îndrepta spre Ayacucho, s-a dus să le spună ce se întîmplă. Astfel, a doua zi, se transmitea la ştirile de la staţia de radio La Voz. Dar exact atunci eram pe drumul de întoarcere, iar cîţiva camarazi aveau aparate de radio din acelea mici, aşa că am ascultat, şi ne-am simit bine, nu-i aşa?

Un tînăr membru al mişcării Sendero Luminoso, Tiempos (1990, p. 198)

I

Oricum am interpreta schimbările din Lumea a treia şi descompunerea sa treptată, toate au fost deosebite faţă de Lumea întîi dintr-un punct de vedere foarte important. Lumea a treia a format o zonă a revoluţiei mondiale — chiar dacă abia realizată, ameninţătoare sau imposibilă. Cînd a început Războiul rece, Lumea întîi era stabilă atît din punct de vedere politic, cît şi social. Orice ar fi clocotit sub capacul Lumii a doua, nimic nu dădea în foc, deoarece capacul era ţinut de intervenţia potenţială a

sovieticilor şi de puterea partidului lor. Pe de altă parte, foarte puţine state din Lumea a treia trecuseră prin perioada care a început în 1950 (sau data întemeierii lor) fără o revoluţie: fie că era vorba de lovituri de stat militare, fie că de revoluţii veritabile, fie că de alte forme de conflicte armate interne. Cele mai importante excepţii de pînă la data scrierii acestei lucrări sînt India şi cîteva colonii guvernate de tătuci autoritari şi longevivi, ca Dr. Banda din Malawi (fosta colonie Nyasaland) şi nemuritorul (pînă în 1994) domn Felix Houphouet-Boigny din Coasta de Fildeş. Această instabilitate socială şi politică persistentă a Lumii a treia a şi fost numitorul ei comun.

Această instabilitate era evidentă deopotrivă şi pentru SUA, protectoarea acelui statu- quo global care s-a identificat cu comunismul sovietic, sau cel puţin a fost considerat ca un bun permanent şi potenţial pentru cealaltă parte din marea luptă globală pentru întîietate. Chiar de la începutul Războiului rece, Statele Unite şi-au propus să lupte cu toate mijloacele împotriva acestui pericol, de la propaganda ideologică şi ajutorul economic pînă la subversiuni militare (oficiale şi neoficiale) şi războiul major; de preferat în alianţă cu un regim local prietenos sau vîndut, deşi, la o adică, se putea şi fără acel sprijin local. Acest fapt a determinat ca Lumea a treia să rămînă o zonă de război, iar Lumea întîi şi a doua se stabilizaseră deja în cea mai îndelungată eră de pace din secolul nouăsprezece. Înainte de desfiinţarea sistemului sovietic, între 1945 şi 1983, aproximativ nouăsprezece — poate chiar douăzeci — de milioane de oameni fuseseră ucise în mai mult de o sută de "războaie şi acţiuni militare, inclusiv conflicte minore". Aproape toate au fost desfăşurate în Lumea a treia: peste nouă milioane în Asia de Est; trei milioane şi jumătate în Africa; două milioane şi jumătate în Asia de Sud; mai bine de jumătate de milion de oameni în Orientul Mijlociu, fără să mai punem la socoteală cel mai ucigaş dintre războaiele sale, conflictul dintre Iran şi Irak din perioada 1980-1988; şi ceva mai puţin în America Latină (Situaţia socială a lumii — Naţiunile Unite, 1985, p. 14). Războiul din Coreea din perioada 1950-'53, ai cărui morţi au fost estimaţi între trei şi patru milioane (într-o ţară cu populaţia de treizeci de milioane) (Halliday/Cumings, 1988, p. 200-201), şi cei treizeci de ani de războaie din Vietnam (1945-1975) au fost cele mai importante şi singurele în care forţele americane s-au aflat direct angajate. În fiecare dintre acestea, aproximativ cincizeci de mii de americani au fost ucişi. Pierderile suferite de vietnamezi şi alte popoare din Indochina sînt greu de estimat, dar cea mai aproximativă apreciere ajunge la două milioane. Oricum, cîteva dintre războaiele anticomuniste indirecte au fost de un barbarism deosebit, în special în Africa, unde între 1980 şi 1988 în

războaiele împotriva guvernelor din Mozambic şi Angola au murit aproximativ un milion şi jumătate de oameni (populaţia totală a acestor ţări fiind de aproximativ douăzeci şi trei de milioane), cu douăsprezece milioane de refugiaţi sau ameninţaţi cu foametea (Naţiunile Unite, Africa, p. 6).

Potenţialul revoluţionar al Lumii a treia a fost deopotrivă evident în regimurile comuniste, dacă ar fi să luăm în considerare numai faptul că, aşa cum am văzut, liderii mişcărilor anticoloniale întotdeauna se considerau pe ei înşişi socialişti, angajaţi în acelaşi proiect de emancipare, progres şi modernizare ca şi Uniunea Sovietică. Dacă ar fi fost educaţi în stil occidental, ar fi putut chiar să se considere ca inspiraţi de Lenin şi Marx, în ciuda faptului că în Lumea a treia partidele comuniste nu erau puternice şi (în afară de Mongolia, China şi Vietnam) nici unul nu a devenit forţa centrală în mişcările de eliberare naţională. Oricum, cîteva noi regimuri au recunoscut lipsa de utilitate a tipului leninist de partid şi l-au construit pe al lor propriu, aşa cum făcuse după 1920 în China Sun Yat-sen. Cîteva partide comuniste care aveau o forţă şi o influenţă deosebită au fost date la o parte (aşa cum s-a întîmplat în Iran şi Irak în perioada anilor '50) sau eliminate prin masacre, cum s-a întîmplat în 1965 în Indonezia, unde aproximativ o jumătate de milion de comunişri sau presupuşi comunişti au fost ucişi după ce a mers vestea că ei pregăteau o lovitură de stat militară procomunistă — probabil cel mai mare măcel politic din istoria universală.

Timp de cîteva decenii, URSS a avut o viziune pragmatică în legătură cu relaţiile sale cu mişcările revoluţionare şi radicale din Lumea a treia; ea nu intenţiona să extindă zona de guvernare comunistă dincolo de limita ocupaţiei sovietice la Vest, sau a intervenţiei chineze (pe care nici nu o putea controla totalmente) în Est. Această situaţie nu s-a schimbat nici în perioada lui Hruşciov (1956-'64), cînd un număr de revoluţii de producţie locală, în care partidele comuniste nu au jucat un rol important, au ajuns la putere cu propriile forţe, în special în Cuba (1959) şi Algeria (1962). Decolonizarea africană a adus de asemenea la putere lideri naţionali care nu şi-au cerut decît titlul de antiimperialist, socialist şi prieten al Uniunii Sovietice, în special cînd aceasta din urmă a adus ajutoare tehnice şi nu numai: Kwame Nkrumah în Ghana, Seku Ture în Guineea, Modibo Keita în Mali şi Patrice Lumumba în Congo Belgian, a cărui asasinare a făcut din el o icoană şi un martir al Lumii a treia. (URSS a rebotezat Universitatea de prietenie a popoarelor pe care a înfiinţat-o pentru studenţii din Lumea a treia în 1960 "Universitatea Lumumba".) Moscova a simpatizat asemenea regimuri noi şi le-a ajutat, în ciuda faptului că nu peste multă vreme a

abandonat acest optimism excesiv în legătură cu noile state africane. În fostul Congo Belgian a acordat sprijin militar părţii lumumbiste în lupta ei împotriva clienţilor sau marionetelor Statelor Unite sau ale Belgiei în războiul civil, care a urmat precipitatei acordări a independenţei vastei colonii. Rezultatele au fost dezamăgitoare*. Cînd unul dintre noile regimuri — cel al lui Fidel Castro în Cuba — oficial s-a declarat, spre surpriza tuturor, comunist, URSS l-a luat sub aripa sa, dar nu cu riscul de a distruge pentru totdeauna relaţiile sale cu Statele Unite. Cu toate acestea, nu există nici o probă reală că a intenţionat să împingă prin revoluţie mai departe frontierele comuniste pînă la mijlocul anilor '70, şi chiar atunci cînd evidenţa sugerează că URSS a făcut uz de o conjunctură favorabilă, ea nu a afişat acest fapt. Speranţele lui Hruşciov, aşa cum cititorii mai vîrstnici îşi pot aminti, erau că sistemul capitalist va fi înmormîntat de superioritatea economică a socialismului.

Atunci cînd conducerea sovietică a mişcării comuniste internaţionale a fost pusă în încurcătură de China în 1960, ca să nu mai vorbim despre diverşii disidenţi marxişti, partidele Moscovei din Lumea a treia şi-au menţinut politica moderată pe care o aleseseră de la începutul activităţii lor. Nu capitalismul era răul în ţările în care exista, ci pre-capitalismul, interesele locale şi imperialismul (Statelor Unite) care le sprijinea pe acestea. Nu lupta armată era calea înainte, ci un larg front popular sau naţional cu care "burghezia" naţională sau mica burghezie erau aliaţi. Pe scurt, strategia Moscovei în ce priveşte Lumea a treia a continuat linia Cominternului din anii '30 împotriva tuturor cazurilor de trădare faţă de cauza Revoluţiei din Octombrie (vezi capitolul 5). Această strategie, care i-a înfuriat pe cei care preferau calea armată, a fost uneori cîştigătoare, aşa cum s-a întîmplat în Brazilia şi în Indonezia la începutul anilor '60 şi în Chile în anii '70. Poate că nu este surprinzător că, atunci cînd a ajuns la acest punct, a fost oprită rapid de lovituri militare urmate de teroare (în Brazilia după 1964, în Indonezia în 1965 şi în Chile în 1973).

Cu toate acestea, Lumea a treia a devenit acum pilonul central al speranţei şi credinţei celor care cred în continuare în revoluţia socială. Aceasta a reprezentat marea majoritate a populaţiei lumii. Păreau un vulcan global gata să erupă. Pînă şi analistul "sfîrşitului ideologiei" în Occidentul stabil, liberal şi capitalist al Erei de Aur (Bell, 1960) a admis că era speranţei milenare şi revoluţionare nu murise. Nici Lumea a treia nu era importantă numai pentru vechii revoluţionari din Octombrie, sau

* Un excepţional ziarist polonez, care transmitea pe atunci reportaje din provincia lumumbistă, a oferit cea mai vie relatare a tragicei anarhii congoleze (Kapuszinski, 1990).

pentru romantici, dîndu-se înapoi de la mediocritatea prosperă a anilor '50. Întreaga stîngă, inclusiv liberalii umaniști și social-democrații moderați, avea nevoie de ceva mai mult decît legislația de securitate socială și salarii reale în creștere: Lumea a treia putea să-și păstreze idealurile; iar partidele care aparțineau marii tradiții a lluminismului au nevoie de idealuri în aceeași măsură ca și de politica practică. Nu pot supraviețui fără acestea. Cum am putea explica altfel dorința de a oferi ajutor țărilor din Lumea a treia a acelor fortărețe ale progresului nerevoluționar, țările scandinave, Olanda și Consiliul Mondial al Bisericilor (Protestante), care era echivalentul din acest tîrziu secol douăzeci al sprijinului efortului misionar din cel de-al nouăsprezecelea? În secolul douăzeci aceasta i-a determinat pe liberalii europeni să-i ajute sau să-i susțină pe revoluționarii și revoluțiile din Lumea a treia.

II

Pe oponenții revoluției, ca și pe revoluționari, i-a surprins faptul că, după 1945, forma primară a luptei revoluționare în Lumea a treia, adică oriunde în lume, părea acum să fie lupta de gherilă. O listă a celor mai importante războaie de gherilă, "întocmită" la mijlocul anilor '70, a inclus treizeci și două începînd cu sfîrșitul celui de-al doilea război mondial. Toate, în afară de trei (războiul civil din Grecia de la sfîrșitul anilor '40, lupta Ciprului împotriva Marii Britanii în anii '50 și Ulsterul început în 1969 și care continuă), au fost în afara Europei și a Americii de Nord (Laqueur, 1977, p. 442). Lista putea fi prelungită cu ușurință. Imaginea revoluției ca izbucnirea exclusiv de pe coline nu era în totalitate exactă. Ea subestima rolul loviturilor militare ale aripii de stînga, care în mod cert nu păreau plauzibile în Europa pînă la dramaticul exemplu al speciei apărute în Portugalia în 1974, dar care erau destul de obișnuite în lumea islamică și nu neașteptate în America Latină. Revoluția boliviană din 1952 a fost înfăptuită printr-o unire a minerilor cu insurgenții militari, iar cea mai radicală reformă a societății peruviene de la intersecția anilor '60 și '70 a fost realizată de un regim militar. Ea a subestimat de asemenea și potențialul revoluționar al demodatelor acțiuni de masă urbane, ceea ce urma a fi demonstrat de revoluția iraniană din 1979 și mai tîrziu în Europa de Est. Oricum, în cel de-al treilea sfert de secol toate privirile erau pe gherile. Mai mult, tacticile lor erau propagate de ideologii stîngii radicale, care se aflau pe poziții critice față de politica sovietică. Mao Tse-tung (după ruptura sa cu URSS) și, după 1959, Fidel Castro, sau mai degrabă

camaradul său oacheş şi aventurier Che Guevara (1928-'67), i-au inspirat pe toţi aceşti activişti. Comuniştii vietnamezi, în ciuda faptului că sînt pînă acum cei mai formidabili şi cei mai victorioşi practicieni ai strategiei de gherilă, iar pe plan internaţional foarte admiraţi pentru victoria asupra Statelor Unite, nu şi-au încurajat admiratorii să se pronunţe în luptele interne ideologice ale stîngii.

Anii '50 au fost plini de lupte de gherilă în Lumea a treia, practic toate desfăşurîndu-se în acele ţări coloniale în care, dintr-un motiv sau altul, fostele puteri coloniale sau rezidenţii indigeni s-au împotrivit decolonizării paşnice — Malaiezia, Kenya (mişcarea Mau Mau) şi Cipru din imperiul britanic pe cale de descompunere; mult mai serioasele războaie din Algeria şi Vietnam din imperiul francez, de asemenea pe cale de descompunere. Ciudat, dar a existat o mişcare de proporţii reduse — cu siguranţă mai mică decît insurecţia malaieziană (Thomas, 1971, p. 1040) —, netipică, dar victorioasă, care a adus strategia de gherilă pe primele pagini ale ziarelor din toată lumea: revoluţia de la 1 ianuarie 1959 care a cuprins insula caraibiană numită Cuba. Fidel Castro (născut în 1927) nu a fost o figură politică lipsită de personalitate în zona latino-americană: un bărbat puternic dintr-o familie de moşieri, a cărui politică era neclară, dar hotărît să dea dovadă de curaj şi să fie un erou al cauzei libertăţii. Chiar şi lozincile sale ("Patria sau Moartea" — iniţial "Victoria sau Moartea" — şi "Vom învinge") ţin de o perioadă mai veche a eliberării: admirabilă, dar lipsită de un scop fix. După o perioadă obscură petrecută printre bandele de studenţi de la Universiatea din Havana, el a optat pentru rebeliunea împotriva guvernului generalului Fulgencio Batista (o figură destul de cunoscută în politica cubaneză încă de la lansarea lui printr-o lovitură de stat militară în 1933, pe cînd era doar sergentul Batista), care luase din nou puterea în 1952 şi abrogase constituţia. Abordarea lui Fidel a fost una de acţiune: un atac asupra cazărmilor armatei în 1953, după care închisoarea, exilul, şi apoi invadarea Cubei cu o forţă de gherilă care, la a doua încercare, s-a stabilit în munţii din cea mai îndepărtată provincie. Jocul prost pregătit nu a reuşit. În termeni militari, înfruntarea a fost modestă. Medicul argentinian şi liderul de gherilă foarte dotat Che Guevara s-a pregătit să cucerească restul Cubei cu 148 de oameni, număr care a ajuns la 300 în momentul cînd a trecut la fapte. Forţele lui Fidel au cucerit primul oraş de 1 000 de locuitori abia în decembrie 1958 (Thomas, 1971, p. 997, 1020, 1024), astfel demonstrînd că o forţă neregulată ar putea controla un "teritoriu eliberat" vast şi l-ar putea apăra împotriva unei ofensive a unei armate demoralizate. Fidel a învins din cauză că regimul lui Batista era fragil, lipsit de orice sprijin real şi condus de un om care devenise leneş

din cauza îndelungatei corupţii. S-a prăbuşit imediat ce opoziţia claselor politice din burghezia democratică s-a unit împotriva lui; pînă şi propriii agenţi ai dictatorului — soldaţi, poliţişti şi torţionari — au ajuns la concluzia că timpul acestuia se sfîrşise. Fidel a dovedit aceasta şi, destul de repede, forţele lui au moştenit guvernarea. Un regim rău şi slab care avea foarte puţini adepţi fusese răsturnat. Victoria armatei rebele a fost resimţită şi considerată de majoritatea cubanezilor ca un moment de eliberare. Probabil că nici un lider din perioada Scurtului secol douăzeci, o eră populară, cu figuri notorii care vorbesc din balcoane în faţa microfoanelor, idolatrizate de mase, nu a avut mai puţini ascultători sceptici şi ostili decît acest bărbat înalt, cu barbă, lipsit de punctualitate şi îmbrăcat într-o uniformă şifonată, care vorbea ore la rînd, împărtăşindu-şi gîndurile nesistematizate cu mulţimile de oameni atenţi care nu puneau întrebări (inclusiv autorul cărţii pe care o citiţi). O dată în istorie, revoluţia a fost o experienţă în genul unei luni de miere colective. Unde ducea acest lucru? Probabil, spre bine.

Rebelii din America Latină din anii '50 s-au aflat în situaţia de a se inspira nu numai din convingerile eliberatorilor lor istorici, de la Bolivar pînă la cubanezul Jose Marti, ci şi din tradiţia antiimperialistă şi social-revoluţionară de după 1917 a stîngii. Ambele concepţii erau pentru "reforma agrară", indiferent ce însemna acest lucru (vezi capitolul 12, partea a doua), şi, cel puţin la modul implicat, împotriva Statelor Unite ale Americii, în special în regiunea săracă a Americii Centrale, atît de departe de Dumnezeu, şi atît de aproape de Statele Unite, aşa cum obişnuia să spună bătrînul mexican Porfirio Diaz. În ciuda faptului că erau radicali, nici Fidel, nici vreunul dintre camarazii săi nu erau comunişti, şi nici (cu două excepţii doar) nu au pretins vreodată că îi simpatizează pe marxişti. De fapt, partidul comunist cubanez, singurul de acest fel, în afară de cel din Chile, ca partid de masă în America Latină, era în mod remarcabil lipsit de susţinere în mase, pînă cînd anumite părţi ale lui i s-au alăturat lui Fidel. Relaţiile dintre ei erau deosebit de glaciale. Diplomaţii din Statele Unite şi consilierii politici au discutat întruna dacă mişcarea respectivă este sau nu procomunistă — pentru că, dacă era, CIA, care răsturnase deja în 1954 un guvern reformator în Guatemala, ar fi ştiut cum să procedeze. În cele din urmă au concluzionat că această mişcare nu este procomunistă.

Oricum, totul îndrepta mişcarea lui Fidel Castro în direcţia comunismului, de la ideologia social-revoluţionară a celor care păreau că pot organiza insurecţii armate pînă la atitudinea anticomunistă a Statelor Unite din perioada senatorului McCarthy, care i-a determinat automat pe rebelii antiimperialişti din America Latină să privească cu mai multă atenţie

către Marx. Războiul rece -- global — a făcut restul. Dacă noul regim a neutralizat Statele Unite, ceea ce era aproape sigur că va face, numai prin ameninţarea investiţiilor americane, se putea bizui pe simpatia şi ajutorul aproape garantate din partea marelui opozant al Statelor Unite. Mai mult, forma de guvernare a lui Fidel Castro prin discursuri tip monolog lipsite de caracter oficial, în faţa a milioane de oameni, nu era un mod de a conduce nici măcar o ţară mică sau o revoluţie pentru un timp concret. Chiar şi populismul are nevoie să fie organizat. Partidul comunist era singura organizaţie dinspre partea revoluţionarilor care i-ar fi putut organiza guvernarea. Cei doi aveau nevoie unul de altul, şi atunci interesele lor au coincis. Oricum, pînă în martie 1960, cu mult înainte ca Fidel să descopere că ţara sa, Cuba, urma să devină socialistă şi că el însuşi era comunist, Statele Unite deciseseră să-l trateze ca atare, iar CIA era autorizată să-i aranjeze răsturnarea (Thomas, 1971, p. 1271). În 1961, ei au încercat o invazie a exilaţilor la Bay of Pigs, dar au eşuat. O Cubă comunistă supravieţuia la şaptezeci de mile de Key West, izolată de blocada Statelor Unite şi din ce în ce mai dependentă de Uniunea Sovietică.

Nici o altă revoluţie nu ar fi putut fi mai bine desemnată să apeleze la stînga emisferei vestice şi a ţărilor dezvoltate, la sfîrşitul unui deceniu de conservatorism global; sau să-i confere strategiei de gherilă o mai bună publicitate. Revoluţia cubaneză avea de toate: aventură, eroism montan, lideri din foşti studenţi cu generozitatea tinereţii lipsită de egoism — cel mai în vîrstă abia trecuse de treizeci de ani —, un popor căruia îi plăcea viaţa, într-un paradis tropical care fremăta de ritmul rumbei. Şi, ceea ce era şi mai important, putea fi salutată şi îmbrăţişată de toţi revoluţionarii de stînga.

De fapt, era mult mai probabil că va fi salutată de criticii de la Moscova, foarte nemulţumiţi de prioritatea acordată de sovietici coexistenţei paşnice dintre socialism şi capitalism. Exemplul lui Fidel i-a inspirat pe intelectualii militanţi în toată America Latină, un continent cu degetul pe trăgaci şi un gust pentru eroismul generos, în special pentru posturi eroice. După un timp, Cuba a ajuns să încurajeze insurecţia continentală, îndemnată de Guevara, campionul revoluţiei în întreaga Americă Latină şi al creării a "două, trei, a mai multe Vietnamuri". O ideologie potrivită a fost asigurată de un tînăr francez strălucit de stînga (de cine altcineva?) care a sistematizat ideea că, într-un continent copt pentru revoluţie, tot ce mai trebuia era importarea unor mici grupuri de militanţi înarmaţi pentru a forma centre ale luptei de eliberare de masă (Debray, 1965).

Peste tot în America Latină grupuri de tineri entuziasmaţi s-au lansat în lupte de gherilă sub flamura lui Fidel sau a lui Troţki, sau a lui Mao

Tse-tung. Cu excepţia Americii Centrale şi a Columbiei, unde exista din vremuri vechi un sprijin din partea ţăranilor pentru soldaţii trupelor neregulate, acţiunile de acest gen au eşuat aproape întotdeauna, lăsînd în urmă cadavrele unor personalităţi celebre — Che Guevara în Bolivia; chipeşul preot rebel, părintele Camillo Torres în Columbia — şi ale multor necunoscuţi. A fost o strategie bazată pe o concepţie spectaculos de greşită, cu atît mai mult cu cît, date fiind condiţiile potrivite, mişcări eficiente şi de durată de tip gherilă erau posibile în majoritatea acestor ţări, aşa cum s-a dovedit a fi organizaţia (oficial comunistă) FARC (Forţele Armate ale Revoluţiei Columbiene) din Columbia începînd cu 1964 pînă în momentul scrierii acestui volum, cît şi mişcarea (maoistă) Sendero Luminoso (Cărarea Luminoasă) care a acţionat în Perú în anii '80.

Oricum, chiar şi atunci cînd ţăranii au aderat la mişcarea de gherilă — mişcarea FARC din Columbia constituie o rară excepţie —, în mod copleşitor ele erau conduse de tineri intelectuali, ieşiţi la început din burghezia stabilită din ţările lor, iar mai tîrziu întăriţi în acţiunea lor de o nouă generaţie de studenţi, fii şi fiice ale micii burghezii rurale în ascensiune. Lucru adevărat şi atunci cînd tactica de gherilă a fost transferată din ţările rămase în urmă înspre lumea marilor oraşe, aşa cum s-a întîmplat în cîteva locuri din stînga revoluţionară din Lumea a treia (de exemplu în Argentina, Brazilia şi Uruguay, cît şi în Europa) pe la sfîrşitul anilor '60*. Este mult mai uşor de întreprins operaţiuni de gherilă urbană decît rurală, pentru că acestea nu se sprijină pe solidaritatea de masă sau pe încurajare, ci pot exploata condiţia de anonimat a marilor oraşe, şi, în plus, puterea de cumpărare a banilor. Aceste "gherile urbane" sau grupuri "teroriste" au considerat că este mult mai uşor să întreprindă lovituri de stat răsunătoare şi asasinate spectaculoase (ca al amiralului Carrero Blanco, succesorul desemnat al lui Franco, asasinat de mişcarea bască ETA în 1973; al premierului italian Aldo Moro, asasinat de către Brigăzile Roşii din Italia în 1978), decît să revoluţioneze ţările lor.

Pentru că, pînă şi în America Latină, forţele care militau pentru o schimbare politică erau politicienii civili şi armatele. Valul de regimuri militare de dreapta care a început să scalde în anii '60 regiuni mari ale Americii de Sud — guvernele militare nu s-au demodat deloc în America Centrală, cu excepţia revoluţionarului Mexic şi a micuţei Costa Rica, cea care, de fapt, şi-a dizolvat armata după o revoluţie în 1948 — nu intenţiona să răspundă iniţial rebelilor înarmaţi. În Argentina ele au răsturnat liderul

* Excepţiile cele mai importante sînt activiştii în mişcările de gherilă de tip "ghetto", aşa cum sînt mişcarea provizorie IRA din Irlanda, "Panterele negre" din Statele Unite, cu o scurtă existenţă, şi gherilele palestiniene, copii din diaspora din taberele de refugiaţi.

populist Juan Domingo Peron (1895-1974), a cărui forţă era în organizarea muncii şi în mobilizarea săracilor (1955), după care s-au aflat la putere la diverse intervale de timp, din cauză că mişcarea de masă peronistă s-a dovedit indestructibilă şi nici o alternativă civilă stabilă nu putea fi propusă. Cînd Peron s-a întors din exil în 1973, de data aceasta cu forţele stîngii locale atîrnîndu-i de poalele fracului, pentru a demonstra încă o dată puterea susţinătorilor săi, militarii au luat din nou puterea prin sînge, tortură şi discursuri patriotarde, pînă cînd au fost alungaţi după înfrîngerea forţelor lor armate în scurtul, dar decisivul război anglo-argentinian din 1982.

Forţele armate au preluat puterea în Brazilia în 1964 de la un inamic foarte asemănător: urmaşii marelui lider populist brazilian Getulio Vargas (1883-1954), care s-au îndreptat spre stînga politică la începutul anilor '60 şi care pledau pentru democratizare şi reforma agrară, fiind totodată sceptici faţă de politica Statelor Unite. Micile încercări de gherilă de la sfîrşitul anilor '60, reprimate cu cruzime, nu au reprezentat niciodată o provocare veritabilă faţă de aceasta; dar, trebuie să spunem că, de pe la începutul anilor '70, regimul a început să slăbească şi să întoarcă ţara către o guvernare civilă pînă în 1985. În Chile, inamicul era stînga unită a socialiştilor, comuniştilor şi a altor forţe progresiste — ceea ce tradiţia europeană (şi în această direcţie, şi în cea din Chile) a cunoscut ca un "front popular" (vezi capitolul 5). Un asemenea front cîştigase deja alegerile în Chile în anii '30, cînd Washingtonul era mai puţin nervos, iar Chile era cuvîntul-cheie pentru constituţionalismul civil. Liderul său, socialistul Salvador Allende, a fost ales preşedinte în 1970, guvernul său a fost destabilizat şi, în 1973, răsturnat de o lovitură de stat militară, puternic sprijinită şi poate chiar şi organizată de Statele Unite ale Americii, care au introdus în ţară trăsăturile specifice ale regimurilor militare din anii '70 — execuţii, masacre, demnitari şi para-demnitari, torturarea sistematică a deţinuţilor politici militari. Generalul Pinochet a rămas la putere timp de şaptesprezece ani, în decursul cărora şi-a impus o politică de ultra-liberalism economic în Chile, demonstrînd astfel, printre altele, că liberalismul politic şi democraţia nu sînt partenerii fireşti ai liberalismului economic.

Este posibil ca preluarea militară din Bolivia revoluţionară să fi avut vreo legătură cu temerile americane faţă de influenţa cubaneză din acea ţară, unde chiar Che Guevara îşi aflase moartea într-o încercare nu prea reuşită de insurecţie; dar Bolivia nu este un loc total controlat pentru o durată destul de mare de timp. Epoca militară a luat sfîrşit după cincisprezece ani plini de o succesiune rapidă de generali, care se uitau din ce în ce mai des la profiturile comerţului cu droguri. În ciuda faptului

că în Uruguay militarismul a căpătat aura unei mişcări deosebit de inteligente şi eficiente de "gherilă urbană" ca o scuză pentru uciderile obişnuite şi torturi, probabil că numai ascensiunea unui front popular de stînga, care era în competiţie cu sistemul tradiţional bipartit, explică preluarea militară din 1972 în unica ţară din America de Sud care ar putea fi descrisă ca o democraţie veritabilă de durată. Uruguayenii şi-au mai păstrat tradiţia, pentru ca, în cele din urmă, să respingă, prin vot, constituţia încătuşată ce le fusese oferită de conducătorii lor militari. În 1985 au revenit la guvernarea civilă.

În ciuda faptului că realizase mult şi era pe cale să aibă succese şi mai mari în America Latină, Asia şi Africa, gherila nu a avut prea mare importanţă în ţările dezvoltate. Oricum, nu este surprinzător că, prin gherilele sale rurale şi urbane, Lumea a treia a crescut un număr impresionant de tineri revoluţionari rebeli. Prezentatorii de muzică rock comparau masele de tineri de la Festivalul rock de la Woodstock (1969) cu "o armată paşnică de partizani" (Chapple şi Garofalo, 1977, p. 144). Imagini ale lui Che Guevara erau purtate ca icoane la demonstraţiile studenţeşti de la Paris şi Tokio, chipul cu barbă şi beretă a mişcat şi inimile apolitice din mişcarea contraculturală. Nici un nume (cu excepţia filozofului Marcuse) nu a fost menţionat mai des decît numele lui Che Guevara, conform unor cercetări efectuate de "Noua Stîngă" în 1968 (Katsaficas, 1987), chiar dacă, în practică, numele liderului vietnamez Ho-Chi-Minh ("Ho Ho Ho-Chi-Minh") a fost scandat la demonstraţiile mişcării de stînga chiar şi mai frecvent. Ceea ce a mobilizat stînga mai mult decît orice, cu excepţia luptei împotriva armelor nucleare, a fost sprijinul faţă de gherilele din Lumea a treia, iar pentru Statele Unite după 1965 a fost caracteristică împotrivirea la trimiterea soldaţilor pentru a lupta împotriva lor. *Nenorociţii de pe pămînt*, scris de un psiholog din Caraibi care luase parte la războiul de eliberare algerian, a devenit un text cu o influenţă enormă printre activiştii intelectuali care erau înfioraţi de apologia violenţei din acest text, ca o formă a eliberării spirituale pentru cei oprimaţi.

Pe scurt, imaginea partizanilor smoliţi tropicali a fost o parte esenţială, poate că inspiraţia de rangul întîi pentru radicalizarea din 1960 din Lumea întîi. "Concepţia de Lume a treia", credinţa că lumea ar fi emancipată prin intermediul eliberării "periferiei" sale sărăcite şi agrare, exploatată şi împinsă spre "dependenţă" de către "ţările centrale" din ceea ce o literatură mare numea "sistemul mondial", i-a captivat pe mulţi dintre teoreticienii stîngii din Lumea întîi. Dacă, aşa cum consideră teoreticienii sistemului mondial, rădăcinile tulburărilor în lume nu rezidă în ascensiunea capitalismului industrial modern, ci în cucerirea Lumii a treia de către

colonialiştii europeni în secolul şaisprezece, atunci reversul acestui proces istoric în secolul douăzeci oferea revoluţionarilor fără putere din Lumea întîi o cale de ieşire din starea lor de impas. Nu e de mirare, prin urmare, că unul dintre cele mai puternice argumente în acest sens a fost lansat din partea marxiştilor americani, care abia dacă ar fi contat pe o victorie a socialismului prin specificul forţelor din Statele Unite.

III

Nimeni din ţările capitaliste industriale n-a luat în serios perspectiva clasică a revoluţiei sociale prin insurecţie şi acţiune de masă. Şi, cu toate acestea, chiar în culmea prosperităţii occidentale, chiar în miezul societăţii capitaliste, dintr-o dată guvernele, în mod neaşteptat şi, la prima vedere, inexplicabil, s-au surprins confruntîndu-se cu ceva care nu numai că aducea a revoluţie de modă veche, dar şi divulga slăbiciunea unor regimuri aparent puternice. În 1968-'69 un val de revoltă a trecut prin cele trei lumi, sau cel puţin prin părţi vaste ale acestora, purtat de o nouă forţă socială, cea a studenţilor, al căror număr ajungea acum la sute de mii chiar şi în ţările occidentale de mărime medie, şi care urma să atingă milioane (vezi capitolul 10). Mai mult, poziţia lor urma să fie întărită de trei aspecte care le-au mărit eficacitatea politică. Ei puteau fi găsiţi în capitalele ţărilor, sub ochii politicienilor şi ai aparatelor de filmat de care dispun mijloacele de comunicare în masă. Fiind membri ai claselor cu educaţie aleasă, adesea provenind din familii burgheze şi — aproape peste tot, dar în special în Lumea a treia — materialul din care se recruta elita din societăţile lor nu era la fel de uşor de înlăturat ca ordinele inferioare. În Europa Occidentală şi răsăriteană pierderile nu erau serioase, nici măcar cele din revoltele mari şi luptele de stradă de la Paris din mai 1968. Autorităţile au avut grijă să nu creeze martiri. Acolo unde avea loc un masacru, cum s-a întîmplat în Mexic în 1968 — calculul oficial a fost de douăzeci şi opt de morţi şi două sute de răniţi cînd armata a împrăştiat un miting paşnic (Gonzales Casanova, 1975, vol. II, p. 564) —, cursul ulterior al politicii ţării se schimba.

Revoltele studenţeşti au fost eficiente într-un mod disproporţionat, în special acolo unde acestea au eliberat valuri uriaşe de greve muncitoreşti care au paralizat temporar economia întregii ţări. Aşa cum a fost în Franţa în 1968 şi în Italia în "toamna fierbinte" a lui 1969. Şi totuşi, nu era vorba de revoluţii veritabile. Pentru muncitori, acolo unde au participat şi ei, acestea constituiau doar posibilitatea de a descoperi puterea de negociere industrială pe care o acumulaseră în ultimii douăzeci de ani fără ca măcar

să bage de seamă. Ei erau revoluţionari. Studenţii Lumii întîi erau rareori interesaţi de fleacuri ca răsturnări de guverne şi luări de putere, în ciuda faptului că, de fapt, francezii fuseseră destul de aproape de a-l răsturna pe generalul de Gaulle în mai 1968* şi cu siguranţă că i-au grăbit demisia (s-a retras un an mai tîrziu), iar protestul antirăzboinic al studenţilor americani l-a dat jos pe preşedintele L. B. Johnson în acelaşi an. (Studenţii din Lumea a treia au fost mai aproape de putere; studenţii din Lumea a doua ştiau că aceasta este departe de ei.) Revolta studenţilor occidentali a fost mai mult o revoluţie culturală, o respingere a tot ce era reprezentat în societate de valorile "burgheze" părinteşti (vezi capitolele de la 10 la 11).

Cu toate acestea, au ajutat la politizarea unui număr considerabil de generaţii studenţeşti, care în mod firesc s-au întors către inspiratorii recunoscuţi ai revoluţiei radicale şi ai transformării sociale totale — Marx şi Mao. Pentru prima oară de la epoca antifascistă, marxismul, care nu mai era limitat de ortodoxia Moscovei, a atras mari mase de tineri intelectuali occidentali. (De altfel, nu încetasc să facă acest lucru în Lumea a treia.) Era un marxism ciudat orientat spre seminare, combinat cu o varietate de alte metode academice, iar uneori cu alte ideologii, naţionaliste sau religioase, pentru că provenea din auditorii universitare, şi nu din experienţa vieţii şi luptei. Într-adevăr, avea prea puţină legătură cu atitudinea politică practică a acestor noi discipoli ai lui Marx, care chemau la atitudinea militantă radicală. Cînd speranţele utopice ale revoltei iniţiale s-au evaporat, mulţi dintre ei au revenit către vechile partide ale stîngii, care (aşa cum s-a întîmplat cu partidul comunist francez, reconstruit în această perioadă, sau partidul comunist italian) erau revitalizate în parte prin infuzia de entuziasm tineresc. Din moment ce mişcarea era în mare măsură a intelectualilor, mulţi au devenit ulterior academicieni. În Statele Unite, această orientare a cîştigat ulterior un contingent fără precedent de radicali politico-culturali. Alţii s-au văzut ca revoluţionari în tradiţia Revoluţiei din Octombrie şi s-au alăturat sau au recreat micile organizaţii disciplinate, majoritatea clandestine, "de avangardă" ale cadrelor leniniste, fie pentru a intra apoi în organizaţiile de masă, fie pentru scopuri teroriste. Aici Occidentul s-a întîlnit cu Lumea a treia, care era de asemenea plină de organizaţii de luptători ilegali care sperau să contrabalanseze înfrîngerea

* În momentul declanşării mişcării de revoltă studenţească de la Paris generalul de Gaulle se afla în vizită oficială la Bucureşti. Aceasta urma să fie o vizită de cea mai mare importanţă pentru guvernul "deschis către Occident" al lui Nicolae Ceauşescu, vizită pe care preşedintele Franţei a întrerupt-o, fiind nevoit să se întoarcă la Paris (**n. tr.**).

în masă prin violenţa unor mici grupuri. Diferitele "Brigăzi Roşii" italiene din anii '70 erau, probabil, cele mai importante dintre grupurile europene de stofă bolşevică. S-a născut o ciudată lume a conspiraţiei, în care grupurile de acţiune directă cu ideologie naţionalistă sau social-revoluţionară, uneori îmbinate, erau legate într-o reţea internaţională ce consta din diferite "microarmate roşii" palestiniene, insurgenţi basci, Armata Republicană Irlandeză şi restul, suprapunîndu-se peste alte reţele ilegale, controlate de serviciile secrete, protejate şi deseori asistate de state arabe sau orientale.

Era un mediu ideal pentru scriitorii din serviciile secrete şi cei de romane poliţiste, pentru care anii '70 au constituit o epocă de aur. A fost de asemenea cea mai întunecată epocă a terorii şi a contraterorii din istoria Occidentului. A fost cea mai neagră perioadă din cîte s-au înregistrat pînă acum în istoria modernă a torturii, a "escadroanelor" morţii neidentificate sau a bandelor de răpitori aducătoare de moarte, cu maşini neînregistrate în care oamenii "dispăreau", dar despre care toată lumea ştia că fac parte din armată şi poliţie, din serviciile înarmate, poliţie şi serviciile secrete sau din cele de securitate care au ajuns să fie independente faţă de guvern, lăsînd la o parte controlul democratic, din cumplitele "războaie murdare"*. Acest lucru se putea observa chiar şi într-o ţară cu tradiţii vechi şi puternice ale legii şi ale procedurii constituţionale, aşa cum era Marea Britanie, cînd primii ani ai conflictului din Irlanda de Nord au dus la cîteva cazuri extraordinare, care au atras atenţia organizaţiei Amnesty International în raportul ei despre torturi (1975). În America Latină acestea au atins nivelul cel mai înalt, deşi nu s-a luat prea mult în considerare faptul că ţările socialiste abia dacă erau afectate de această modă sinistră. Perioadele lor de teroare ţineau de domeniul trecutului; nu existau mişcări teroriste în apropierea graniţelor, ci numai grupuri mici de disidenţi publici care ştiau că în acele împrejurări creionul era mai puternic decît sabia sau, în cazul epocii moderne, maşina de scris (plus protestul public occidental) mai puternică decît bomba.

Revolta studenţilor de la sfîrşitul anilor '60 era ultimul *ura!* al vechii revoluţii mondiale, în ambele direcţii: vechiul sens utopic de încercare a răsturnării valorilor, de căutare a unei societăţi noi perfecte, ca şi în sensul operativ, al realizării acesteia prin acţiuni de stradă şi prin baricade, prin bombe şi ambuscade în munţi. Revolta era globală, nu numai din cauză că ideologia tradiţiei revoluţionare, din 1789 pînă în 1917, era universală

* Cea mai exactă estimare a numărului de oameni "dispăruţi" sau ucişi în "războiul murdar" din Argentina din 1976-'82 este de aproximativ zece mii de persoane (Las Cifras, 1988, p. 33).

şi internaţionalistă — chiar şi în măsura în care o mişcare atît de exclusiv naţionalistă ca mişcarea separatistă ETA a bascilor, un produs tipic al anilor '60, pretindea că este într-un anumit fel marxistă —, ci din cauză că, pentru prima oară, lumea, sau cel puţin lumea în care trăiau ideologii studenţimii, era globală în mod veritabil. În librăriile studenţeşti din Buenos Aires, Roma şi Hamburg apăreau aproape simultan aceleaşi cărţi (în 1968 îl puteai găsi aproape sigur şi pe Herbert Marcuse). Aceiaşi turişti ai revoluţiei traversau oceanele şi continentele, de la Paris la Havana, înspre Sao Paulo şi Bolivia. Prima generaţie care a folosit transportul aerian (rapid şi ieftin, ca şi telecomunicaţiile), studenţii de la sfîrşitul anilor '60, nu a avut deloc probleme să afle ce se întîmpla la Sorbona, la Berkeley, la Praga, ca evenimente din acelaşi sat global în care, potrivit acelui guru canadian, Marshall McLuhan (un alt nume popular în anii '60), trăim cu toţii.

Şi totuşi, nu aceasta era revoluţia mondială pe care a vrut-o generaţia de la 1917. Inteligentul conservator Raymond Aron a descris chiar "evenimentele din mai 1968" de la Paris ca un teatru de stradă sau o psihodramă.

Nimeni nu se mai aştepta la vreo revoluţie socială în lumea occidentală. Cei mai mulţi dintre revoluţionari nu mai considerau clasa muncitoare acel "gropar al capitalismului", cum o caracterizase Marx. În emisfera de vest, fie printre extremiştii de stînga angajaţi din America Latină, fie printre studenţii răzvrătiţi fără bază teoretică din America de Nord, vechiul proletariat era chiar considerat duşman al radicalismului, sau ca o aristocraţie favorizată a muncii, sau ca susţinători patrioţi ai războiului din Vietnam. Viitorul revoluţiei era văzut în mijlocul ţărănimii din Lumea a treia, dar chiar faptul că locuitorii lor trebuiau să fie treziţi din pasivitatea lor de apostolii înarmaţi ai revoluţiei, precum Castro sau Guevara, sugera o anume şovăire în vechea credinţă potrivit căreia inevitabilitatea istorică garanta că "oropsiţii lumii", aşa cum se spune în Internaţionala, ar rupe lanţurile singuri.

Mai mult decît atît, chiar şi acolo unde revoluţia era o realitate, sau o probabilitate, mai era ea veritabil mondială? Mişcările în care îşi puseseră speranţa revoluţionarii din anii '60 erau exact opusul unei mişcări internaţionale. Mişcările vietnameze de partizani erau preocupate de chestiunile lor interne. Erau legate cu lumea largă numai în măsura în care erau conduse de comunişti, care aveau angajamente mai extinse, sau numai în măsura în care structura bipolară a sistemului mondial al Războiului rece le-a făcut prieteni ai duşmanului duşmanului lor. Cît de lipsit de importanţă devenise vechiul comunism a demonstrat-o China comunistă care, în ciuda unui retorism despre revoluţia globală, continua o politică

naţională autocentrată care urma să o ducă, în anii '70 şi '80, spre o politică de aliniere cu Statele Unite împotriva comunistei Uniuni Sovietice şi spre un conflict armat real cu URSS şi cu Vietnamul comunist. Revoluţia care ţintea dincolo de graniţe supravieţuise numai în forma atenuată a mişcărilor regionale: pan-africană, pan-arabă şi în special pan-americană din regiunea Americii Latine. Asemenea mişcări aveau o anumită realitate, cel puţin pentru militanţii intelectuali care vorbeau aceeaşi limbă (spaniolă, respectiv arabă) şi se mişcau liber din ţară în ţară, ca exilaţi sau planificatori de revolte. S-ar putea pretinde chiar că unele dintre ele — în special versiunea Fidel — conţineau veritabile elemente globalistice. La urma urmelor, Che Guevara însuşi luptase o vreme în Congo, iar Cuba urma să-şi trimită trupele pentru a da ajutor regimurilor revoluţionare din Cornul Africii şi din Angola în anii '70. Şi totuşi, în afara stîngii din America Latină, cîtă lume mai aştepta un triumf al emancipării socialiste în toată Africa sau în toată regiunea arabă? Oare desfiinţarea Republicii Arabe Unite a Egiptului şi a Siriei cu Yemenul ataşat (1958-'61), precum şi fricţiunile constante dintre pan-arabele regimuri ale partidului socialist Baath din Siria şi Irak nu demonstraseră fragilitatea şi chiar lipsa de realitate a unei revoluţii supranaţionale?

Într-adevăr, dovada cea mai evidentă a declinului revoluţiei mondiale a fost dezintegrarea mişcării internaţionale consacrate ei. După 1956, URSS şi mişcarea internaţională de sub conducerea ei şi-au pierdut monopolul asupra comenzii revoluţionare şi asupra teoriei şi ideologiei ce le uneau. Acum existau mai multe feluri de marxişti, marxist-leninişti şi chiar două sau trei ramuri dintre acele partide comuniste care, după 1956, au menţinut pe steagurile lor chipul lui Iosif Stalin (cel chinez, cel albanez, cît şi foarte diferitul partid comunist de orientare marxistă care s-a desprins din partidul comunist indian ortodox).

Ceea ce a rămas din mişcarea comunistă internaţională cu centrul la Moscova s-a dezintegrat între 1956 şi 1968, în acelaşi timp cu acţiunea Chinei, care a rupt relaţiile cu URSS în 1958-'60 şi a chemat, cu foarte puţin succes, la ieşirea din blocul sovietic şi la formarea unor partide comuniste rivale, aşa cum partidele comuniste conduse de italieni au început în mod deschis să se distanţeze de Moscova. Pînă şi "lagărul socialist" originar, din 1947, era acum împărţit în state cu diferite grade de loialitate faţă de URSS — de la fidelitatea totală a bulgarilor* pînă la total independenta Iugoslavie. Invazia sovietică în Cehoslovacia, în 1968, cu scopul de a înlocui

* Se pare că Bulgaria a cerut, de fapt, să fie inclusă în URSS ca republică sovietică, dar a fost refuzată din raţiuni de diplomaţie internaţională.

o formă de politică comunistă cu alta, în cele din urmă, a bătut cuiele în sicriul "internaţionalismului proletar". După aceea a devenit normal pînă şi pentru partidele comuniste aliniate Moscovei să critice public Uniunea Sovietică, adoptîndu-şi politica în contradicţie cu cea a Moscovei ("eurocomunismul"). Sfîrşitul mişcării comuniste însemna şi sfîrşitul oricărui fel de internaţionalism socialist sau social-revoluţionar, pentru că forţele disidente şi antisovietice nu au dezvoltat organizaţii rivale. Singura organizaţie care mai amintea vag tradiţia eliberării universale era vechea sau mai degrabă reînviata Internaţională Socialistă (1951), care acum reprezenta guverne şi alte partide, cele mai multe occidentale, care formal abandonaseră revoluţia şi, în cele mai multe cazuri, chiar şi credinţa în ideile lui Marx.

IV

Oricum, dacă tradiţia revoluţiei sociale după modelul celei din Octombrie (1917) se epuizase — sau chiar, aşa cum anumiţi cercetători au argumentat, tradiţia revoluţiei după modelul iacobinilor francezi din 1793 —, instabilitatea socială şi politică ce ar fi putut genera revoluţiile a rămas. Vulcanul nu a încetat să fie activ. O epocă de aur a capitalismului mondial s-a încheiat la începutul anilor '70, un nou val de revoluţii a suflat peste părţi considerabile ale lumii, pentru a fi urmat în anii '80 de o criză a sistemelor comuniste occidentale, care a dus la prăbuşirea lor în 1989.

Deşi au apărut într-o manieră copleşitoare în Lumea a treia, revoluţiile din anii '70 au început, destul de surprinzător, în Europa cu răsturnarea în aprilie 1974 a regimului portughez al celui mai longeviv sistem de dreapta de pe continent şi, la puţină vreme după aceea, cu prăbuşirea dictaturii militare de extremă stîngă, în Grecia, cu o existenţă mult mai scurtă (vezi capitolul 12). După moartea aşteptată de mult timp a generalului Franco în 1975, tranziţia paşnică a Spaniei de la autoritarism la guvern parlamentar a completat această revenire la democraţia constituţională în sudul Europei. Aceste transformări ar putea fi totuşi considerate rezolvarea unei chestiuni neîncheiate, rămasă (sub formă de rămăşiţe) din epoca fascismului european şi a celui de-al doilea război mondial.

Lovitura de stat a ofiţerilor radicali în Portugalia a fost concepută în lungile războaie împotriva gherilelor africane, pe care armata portugheză le-a dus încontinuu de la începutul anilor '60, deşi fără tulburări importante, în afară de cele din micuţa colonie Guineea-Bissau, unde

Amilcar Cabral, probabil cel mai capabil dintre liderii eliberării africane, a luptat cu ei, pînă la punctul mort de la sfîrşitul anilor '60. Mişcările de gherilă africane s-au înmulţit în anii '60, ca urmare a conflictului din Congo şi a întăririi politicii de apartheid din Africa de Sud (crearea de "cămine natale" pentru negri, masacrul de la Sharpeville), dar fără succese semnificative, şi au fost slăbite şi de rivalităţile intertribale, cît şi de cele sovieto-chineze. Cu ajutorul sovietic — China era altfel ocupată cu bizarul cataclism al lui Mao, cunoscut sub numele de "Marea revoluţie culturală"* — ele au reînviat la începutul anilor '70, dar numai revoluţia portugheză a fost cea care le-a dat putere coloniilor să-şi cîştige în sfîrşit independenţa în 1975. Mozambicul şi Angola au fost în curînd tîrîte într-un război civil mult mai ucigător, prin intervenţia unită a Republicii Sud-Africane şi Statelor Unite ale Americii.

Oricum, din cauză că imperiul portughez s-a prăbuşit, în cea mai veche ţară africană independentă, Etiopia, cea lovită de foamete, a izbucnit o mare revoluţie, împăratul Haile Selassie fiind răsturnat în 1974 şi înlocuit cu o juntă militară de stînga aliniată Uniunii Sovietice, care astfel a revenit cu ajutorul acordat în această regiune a lumii de la dictatura militară a lui Siad Barre în Somalia (1969-'91), care îşi declara public pe atunci susţinerea sa pentru Marx şi Lenin. Noul regim etiopian a fost pus în încurcătură şi, pînă la urmă, înlăturat în 1991 de mişcări de orientare marxistă.

Aceste schimbări au creat o modă pentru regimuri dedicate, cel puţin pe hîrtie, cauzei socialismului. Colonia Dahomey s-a declarat o republică populară sub conducerea unui militar, schimbîndu-şi numele în Benin; insula Madagascar (Malagasy) şi-a declarat simpatia faţă de socialism, de asemenea în 1975, după o obişnuită lovitură de stat militară; Congo (a nu se confunda cu vecinul său uriaş, fostul Congo Belgian, rebotezat acum în Zair şi aflat sub militaristul pro- american Mobutu) şi-a subliniat caracterul de republică populară, de asemenea sub o conducere militară; iar în Rhodesia de Sud (Zimbabwe) încercarea de unsprezece ani de a stabili un stat independent condus de albi şi-a atins scopul în 1976, sub presiunea crescîndă din partea celor două mişcări de gherilă, divizate de identitatea tribală şi orientarea politică (rusă şi, respectiv, chineză). În 1980, Zimbabwe a devenit independentă sub conducerea unuia dintre liderii mişcării de gherilă.

---

* Preluată şi în România prin celebrele *Teze din aprilie*, elaborate sub directa îndrumare a lui Nicolae Ceauşescu. O primă consecinţă a fost dispariţia de pe ecranele cinematografelor, într-un interval de 24 de ore, a tuturor filmelor străine, bineînţeles, a celor occidentale, şi rularea filmelor preponderent vietnameze, nord-coreene şi chinezeşti (**n. tr.**).

În vreme ce pe hîrtie aceste mişcări ţineau de vechea familie revoluţionară a lui 1917, în realitate ele aparţineau cît se poate de clar unei specii diferite, din cauza inevitabilelor diferenţe dintre societăţile analizate de Marx şi Lenin şi cele din Africa sub-sahariană postcolonială. Singura ţară africană în care existau cîteva dintre condiţiile unei asemenea analize aplicate era Africa de Sud, ţara cea mai reprezentativă pentru capitalismul colonialiştilor, unde o mişcare de eliberare de masă veritabilă care trecea de frontierele de trib şi rasă a luat naştere — Congresul Naţional African — cu ajutorul organizaţiei unei mişcări de sindicate veritabile şi al unui partid comunist eficient. După sfîrşitul Războiului rece chiar şi regimul de apartheid era obligat să se retragă. Totuşi, chiar şi aici, mişcarea era deosebit de puternică între anumite triburi africane şi relativ mult mai slabă între altele (de exemplu, zuluşii) — o situaţie exploatată de regimuri de apartheid cu oarecare rezultate. În toate celelalte părţi, cu excepţia cadrului restrîns al intelectualilor educaţi şi occidentalizaţi, mobilizările "naţionale" sau de alt tip erau, de obicei, bazate pe loialităţi sau alianţe tribale, o situaţie care urma să facă posibilă mobilizarea celorlalte triburi împotriva noilor regimuri — aşa cum a fost în special în Angola. Singura asistenţă a marxism-leninismului pentru aceste ţări a fost o reţetă pentru formarea de partide cu cadre disciplinate şi guverne autoritare.

Retragerea Statelor Unite din Indochina a întărit înaintarea comunismului în această regiune. Întregul Vietnam se afla acum sub conducerea unui guvern incontestabil, iar guverne similare preluaseră acum puterea în Laos şi Cambodgia, în cazul acesteia din urmă sub conducerea unui partid al "khmerilor roşii", o combinaţie deosebit de ucigaşă dintre maoismul de cafenea pariziană al liderului lor Pol Pot (n. 1925*) şi o ţărănime înarmată, orientată spre distrugerea civilizaţiei degenerate a oraşelor. Noul regim şi-a omorît cetăţenii în număr enorm chiar şi după standardele secolului nostru — cel puţin 20 % din populaţie — pînă a fost înlăturat de la putere de o invazie vietnameză, care a restabilit un guvern uman în 1978. După care — şi acesta este unul dintre cele mai depresive episoade ale diplomaţiei universale — şi China, şi blocul Statelor Unite au continuat să acorde ajutoare rămăşiţelor regimului lui Pol Pot pe fondul poziţiei antisovietice şi antivietnameze.

Sfîrşitul anilor '70 a cunoscut o perioadă în care valul revoluţiei a căzut direct peste Statele Unite, în timp ce regiunea Americii Centrale şi a Caraibilor, zonă de dominaţie incontestabilă a Washingtonului, părea că o ia spre stînga. Nici revoluţia din Nicaragua din 1979, care a înlăturat familia

* A decedat în anul 1998 (n. tr.).

Somoza, pionii Statelor Unite în zonă, nici mişcarea de gherilă care prindea puteri în El Salvador, nici măcar jenantul general Torrijos, care puse mîna pe canalul Panama, nu au slăbit dominaţia Statelor Unite mai mult decît făcuse revoluţia cubaneză; cu atît mai puţin ar fi putut să le afecteze revoluţia de pe mica insulă Grenada în 1983, împotriva căreia preşedintele Reagan şi-a mobilizat toată armata. Şi totuşi, succesul unor asemenea mişcări a contrastat izbitor cu eşecul lor din anii '60, provocînd o oarecare isterie la Washington în timpul mandatului preşedintelui Reagan (1980-'88). Totuşi, acestea au fost fenomene revoluţionare indubitabile, deşi de tip latino-american. Noutatea cea mai importantă, care în aceeaşi măsură i-a pus în încurcătură şi i-a tulburat pe cei de vechea tradiţie de stînga, a fost apariţia preoţilor marxişti-catolici, care au sprijinit sau chiar au participat la mişcarea revoluţionară, conducînd insurecţii. Tendinţa, legitimată de o "teologie a eliberării", lansată de o conferinţă episcopală ţinută în Columbia în 1968, apăruse după revoluţia cubaneză* şi îşi găsise o puternică susţinere în punctul cel mai neaşteptat, iezuiţii, dar şi o mai puţin neaşteptată opoziţie în Vatican.

Deşi este evident cît de departe de Revoluţia din Octombrie erau aceste revoluţii din anii '70, care pretindeau că au tangenţe cu aceasta, guvernele Statelor Unite le vedeau ca o parte a unei ofensive globale a supraputerii comuniste. Aceasta se datora în mare parte pretinsei reguli a jocului absolut al Războiului rece. Pierderea unui jucător trebuie să fie cîştigul celuilalt şi, din cauză că Statele Unite se aliniaseră cu forţele conservatoare în cea mai mare parte din Lumea a treia, mai mult ca oricînd în anii '70 s-au aflat de partea celor care pierdeau revoluţiile. Totodată, Washingtonul s-a gîndit că are un motiv serios să-şi facă probleme în ceea ce priveşte cursa înarmărilor şi succesele sovieticilor în obţinerea noilor feluri de armamente. În orice caz, Epoca de Aur a capitalismului mondial şi rolul central al dolarului se încheiase. Poziţia Statelor Unite ca superputere era slăbită în mod inevitabil de înfrîngerea oficial anunţată din Vietnam. În 1975 cea mai mare putere de pe pămînt era nevoită să se retragă. De cînd Goliat fusese doborît de praştia lui David, nu mai avusese loc o asemenea catastrofă. Este oare prea îndrăzneţ să presupunem, în special în lumina războiului din Golf împotriva Irakului, în 1991, că Statele Unite, mai încrezute, nu ar fi putut în 1973 să înfrunte OPEC-ul? OPEC nu era altceva decît un grup de state în cea mai mare parte arabe fără semnificaţie politică; în afară de

* Autorul acestor rînduri îşi aminteşte cum l-a ascultat el însuşi pe Fidel Castro, într-unul din cele mai mari monologuri publice ale sale de la Havana, cum îşi exprima uimirea faţă de această dezvoltare şi cum îi îndemna pe ascultători să salute aceşti neaşteptaţi aliaţi noi.

sondele lor de ţiţei ele încă nu aveau nimic şi mai ales nu erau înarmate pînă în dinţi, cum sînt acum graţie petrolului.

Statele Unite priveau orice slăbire a supremaţiei lor ca o provocare şi ca un semn al setei sovieticilor pentru dominaţia mondială. Revoluţiile din anii '70, prin urmare, au dus la ceea ce a fost numit "al doilea Război rece" (Halliday, 1983), care era, ca de obicei, purtat prin procură de ambele părţi, în special în Africa şi mai tîrziu în Afganistan, unde însăşi armata sovietică s-a implicat, pentru prima oară de la cel de-al doilea război mondial. Şi totuşi, nu putem susţine cu certitudine că Uniunea Sovietică a simţit că noile revoluţii îi permit să încline uşor balanţa globală în favoarea ei, sau, mai precis să contrabalanseze, în cel mai rău caz, o parte din marea pierdere diplomatică suferită de ea în anii '70 prin retragerea din China şi Egipt, pe care Washington a reuşit să le atragă de partea sa prin schimbarea orientării lor. URSS s-a ţinut departe de continentele americane, dar a intervenit în alte părţi, în special în Africa, într-o măsură mult mai mare decît înainte, şi cu oarecare succese. Faptul că URSS a încurajat Cuba lui Fidel Castro să trimită în 1977 trupe în ajutorul Etiopiei împotriva noului stat clientelar al Statelor Unite, Somalia, şi în ajutorul Angolei împotriva mişcării sprijinite de Statele Unite, UNITA, ca şi a armatei Africii de Sud, vorbeşte de la sine. Sovieticii se refereau acum cu încredere la "state cu orientare socialistă", care vin să completeze lista celor pe deplin comuniste. Angola, Mozambicul, Etiopia, Nicaragua, Yemenul de Sud şi Afganistanul au asistat la funeraliile lui Brejnev în 1982 figurînd sub această titulatură. Uniunea Sovietică nici nu înfăptuise aceste revoluţii, nici nu le controla, dar le saluta cu bucurie şi le declara cu operativitate aliaţi.

Cu toate acestea, următoarea serie de regimuri care s-au prăbuşit sau au fost răsturnate a demonstrat că nici ambiţiile sovietice, nici "conspiraţia comunistă mondială" nu puteau fi făcute responsabile pentru aceste schimbări profunde, dacă ar fi să luăm în considerare numai faptul că, din 1980 încoace, însuşi sistemul sovietic începuse să se destabilizeze şi, la sfîrşitul deceniului, s-a dezintegrat. Căderea "socialismului existent cu adevărat" şi problema legată de măsura în care această cădere poate fi tratată ca revoluţie va fi discutată în alt capitol. Oricum, chiar şi revoluţia de maximă importanţă care a precedat crizele din răsărit, în ciuda unei lovituri mai mari dată Statelor Unite ale Americii decît oricare altă schimbare de regim din anii '70, nu avea nici o legătură cu Războiul rece.

Este vorba de răsturnarea şahului Iranului în 1979, cea mai mare dintre revoluţiile anilor '70-'90, care a intrat în istorie ca una dintre cele mai importante revoluţii sociale ale secolului nostru. A fost răspunsul la programul de modernizare luminată şi de industrializare (ca să nu mai

amintim de înarmare) susţinut de şahul Iranului în baza unei solide asistenţe din partea Statelor Unite şi a bogăţiei în petrol a ţării, valoarea acestuia crescînd enorm după revoluţia preţurilor întreprinsă de OPEC în 1973. Fără îndoială, lăsînd la o parte semnele de megalomanie curentă printre conducătorii absolutişti care dispun de o poliţie secretă extraordinar de puternică, şahul spera să devină puterea dominantă în Vestul Asiei. Modernizarea însemna reforma agrară aşa cum o vedea şahul, care a transformat un număr foarte mare de ţărani care lucrau pămîntul în dijmă în deţinători de loturi mici de pămînt sau şomeri la oraşe. Capitala, Teheran, a crescut de la 1,8 milioane de locuitori (în 1960) la 6 milioane. Implementarea în agricultură a înaltei tehnologii şi folosirea intensivă a capitalului, favorizată de guvern, a creat un mai mare surplus al forţei de muncă, dar nu a sporit producţia pe cap de locuitor în agricultură, care a scăzut în deceniul 1960-1970. La sfîrşitul anilor '70 Iranul importa majoritatea produselor alimentare.

Prin urmare, şahul s-a sprijinit din ce în ce mai mult pe industrializarea finanţată de petrol şi, incapabil să fie competitiv pe plan mondial, a promovat-o şi a protejat-o pe plan intern. Combinaţia dintre o agricultură în declin, o industrie ineficientă, masive importuri — inclusiv de arme — şi avîntul economic al industriei petrolului au produs inflaţia. Nivelul de viaţă al celor mai mulţi iranienii neimplicaţi direct în sectorul modern al economiei sau care nu făceau parte din clasele sociale în plină dezvoltare de la oraş a scăzut mult în anii de dinaintea revoluţiei.

Şi energica modernizare culturală a şahului s-a întors împotriva lui. Promovarea liniei (susţinute şi de împărăteasa Farah) pentru îmbunătăţirea condiţiei femeii nu avea sorţi de izbîndă într-o ţară musulmană, aşa cum urmau să descopere şi comuniştii afgani. Entuziasmul şahului în problemele educaţiei a lansat alfabetizarea în masă (totuşi, lăsînd aproximativ jumătate din populaţie analfabetă) şi a produs o armată mare de studenţi şi intelectuali revoluţionari. Industrializarea a întărit poziţia strategică a clasei muncitoare, în special a celei din industria petrolieră.

Deşi şahul fusese aşezat din nou pe tron în 1953 printr-o lovitură de stat organizată de CIA împotriva unei mari mişcări de masă, el nu prea avea capital de loialitate şi legitimitate pe care să se bizuie. Însăşi dinastia sa, Pahlavi, urcase pe tron printr-o lovitură de stat înfăptuită de un soldat în Brigada Cazacilor, care luase titlul imperial şi deveni în 1925 Şahul Reza. Mai mult, în anii '60 şi '70 vechea opoziţie comunistă şi naţionalistă era ţinută în frîu de politica secretă, mişcările regionale şi etnice erau reprimate, aşa cum erau şi grupările de gherilă de stînga, fie ele ortodoxe, fie islamic-marxiste. Acestea nu puteau aprinde scînteia exploziei, care — ca o

întoarcere la străvechea tradiţie a revoluţiei de la Paris în 1789 şi pînă la Petrograd în 1917 — apărea ca o mişcare a maselor de la oraşe. Populaţia de la sate rămînea calmă.

Scînteia a venit din partea particularităţii specifice a scenei iraniene, clerul musulman organizat şi activ din punct de vedere politic, care avea o poziţie publică foarte puternică în lumea Islamului, şi mai ales în secţiunea sa şiită. Aceştia, împreună cu negustorii de la bazar şi micii meşteşugari, formau elementul activ în politica iraniană. Acum ei mobilizau noua plebe urbană, o armată enormă cu motive mai mult decît serioase pentru a deveni opoziţie.

Liderul lor, ayatollahul Ruholla Khomeini, un bărbat eminent, în vîrstă şi răzbunător, fusese în exil de la mijlocul anilor '60, cînd condusese demonstraţii împotriva unui referendum în problemele reformei agrare şi în legătură cu reprimările poliţieneşti faţă de activităţile clericale din oraşul sfînt Qum. Din acel moment, el a stigmatizat monarhia ca fiind neislamică. De la începutul anilor '70 el a început să predice o formă total islamică de guvernare, datoria clerului de a se revolta împotriva autorităţilor despotice şi, în fapt, luarea puterii: pe scurt, pregătea o revoluţie islamică. Aceasta era o inovaţie radicală, chiar şi pentru preoţii şiiţi care activau pe plan politic. Aceste sentimente erau aduse la urechile maselor prin mijlocirea unui sistem post-coranic de casete audio înregistrate. Şi masele ascultau. Tinerii studenţi credincioşi din oraşul sfînt au acţionat în 1978 prin demonstraţii împotriva unei presupuse asasinări de către poliţia secretă; şi au fost împuşcaţi. Au fost organizate şi repetate la fiecare patruzeci de zile mai multe demonstraţii de plîngere a martirilor. Participanţii creşteau numeric, şi pînă la sfîrşitul anului milioane de oameni ieşeau pe străzi pentru a demonstra împotriva regimului. Au intrat în acţiune gherilele. Printr-o grevă extraordinar de eficientă muncitorii din industria petrolieră au determinat închiderea cîmpurilor petroliere , iar negustorii din bazar şi-au închis prăvăliile. Ţara se afla într-un punct mort, iar armata nu reuşea sau a refuzat să-i suprime pe cei revoltaţi. La 16 ianuarie 1979 şahul a plecat în exil şi revoluţia iraniană a cîştigat.

Această revoluţie a fost profund ideologică, în aceasta constînd valoarea ei inestimabilă. De fapt, toate fenomenele recunoscute în mod obişnuit ca revoluţionare pînă la acea dată urmaseră tradiţia, ideologia şi vocabularul revoluţiei de la 1789; mai bine zis: a cîteva ramuri ale stîngii seculare, în special socialistă sau comunistă. Stînga tradiţională era realmente prezentă şi activă în Iran, dar rolul ei în răsturnarea şahului, de exemplu prin intermediul grevelor organizate de muncitori, a fost departe de a fi central. Mai mult decît atît, a fost aproape imediat eliminată de noul regim.

Revoluţia iraniană a fost prima revoluţie organizată şi cîştigată sub stindardul fundamentalismului religios, care a înlocuit vechiul regim cu o teocraţie populistă, al cărei program declarat era o întoarcere la secolul şapte de la naşterea lui Christos, sau, odată ce ne aflăm într-un mediu islamic, o întoarcere la situaţia de după *hijra* cînd a fost scris Sfîntul Coran. Pentru revoluţionarii care urmaseră vechiul model, aceasta era o abordare şi o desfăşurare la fel de bizară pe cît ar fi fost dacă Papa Pius al IX-lea ar fi preluat conducerea în revoluţia de la Roma din 1848.

Aceasta nu înseamnă că de acum înainte mişcările religioase au alimentat revoluţiile, chiar dacă cele din anii '70 din lumea islamică au devenit o forţă politică printre intelectualii şi burghezii din ţările lor şi au căpătat o turnură insurecţionară sub influenţa revoluţiei iraniene. Fundamentaliştii islamici s-au revoltat şi au fost înfrînţi cu cruzime în Siria Baathistă; au luat cu asalt cele mai sfinte altare ale Arabiei Saudite şi l-au asasinat pe preşedintele Egiptului (sub conducerea unui inginer-electrician) — toate acestea în perioada 1979-'82*. Nici o doctrină nouă revoluţionară şi nici un proiect nou de schimbare a lumii nu au înlocuit vechea tradiţie revoluţionară din 1789/1917.

Aceasta nu înseamnă însă că vechea tradiţie a dispărut de pe scena politică sau că şi-a pierdut întreaga forţă pentru a răsturna regimuri, deşi căderea comunismului sovietic a eliminat-o în fapt ca atare, în cea mai mare parte a lumii. Vechile ideologii şi-au menţinut influenţa în America Latină, unde cea mai extraordinară mişcare insurecţionară din anii '80, Sendero Luminoso sau Calea Luminoasă din Perú, îşi etala maoismul. Ele mai existau în Africa şi India. Mai mult chiar, spre surprinderea participanţilor la Războiul rece, partidele conducătoare "de avangardă" de tip sovietic au supravieţuit căderii Uniunii Sovietice, în special în ţările subdezvoltate şi în Lumea a treia. Au cîştigat alegerile în sudul Balcanilor, au rămas în Cuba şi în Nicaragua, chiar şi în Angola, iar după retragerea armatei sovietice, la Kabul, demonstrînd că erau mai mult decît simpli clienţi ai Moscovei. Dar chiar şi aici, vechea tradiţie ruginise pe dinăuntru, ca în Serbia, unde partidul comunist s-a transformat într-un partid al şovinismului Serbiei Mari, sau, ca în mişcarea palestiniană, unde o conducere de stînga este subminată din ce în ce mai mult de ascensiunea unui fundamentalism islamic.

---

* Alte mişcări în aparenţă religioase cu o politică violentă care au cîştigat susţinere în această perioadă sînt lipsite de caracter universal, fiind mai curînd considerate ca varietăţi ale mobilizării etnice, de exemplu budhismul militant al singalezilor din Sri Lanka sau hinduşii care ţin de extremismul Sikh în India.

Astfel, revoluţiile de la sfîrşitul secolului douăzeci au două particularităţi: atrofierea tradiţiei revoluţionare şi trezirea maselor. Aşa cum am văzut în capitolul 2, puţine revoluţii de după 1917-'18 au fost făcute pe fundamentul iniţial. Majoritatea au fost întreprinse de către minorităţi de activişti dintre cei angajaţi sau organizaţi, uneori impuşi de sus, cît şi prin lovituri de stat sau rebeliuni militare; ceea ce nu înseamnă că nu au fost, în anumite circumstanţe, cu adevărat populare. De fapt, aceste revoluţii nu au putut învinge decît cu un ajutor din afară. Totuşi, spre sfîrşitul secolului, "masele" s-au întors în scenă în roluri centrale. Activismul minoritar sub forma gherilelor rurale sau urbane şi a terorismului a continuat, realmente devenind endemic în lumea dezvoltată, în părţi importante din Asia de Sud şi în zona islamică. Incidentele teroriste internaţionale, aşa cum au fost înregistrate de Departamentul de Stat al Statelor Unite ale Americii, au crescut aproape continuu, de la 125 în 1968 la 831 în 1987, numărul victimelor crescînd şi el de la 241 la 2 905 (UN World Social Situation, 1989, p. 165).

Numărul asasinatelor politice a crescut simţitor — preşedinţii Anwar Sadat al Egiptului (1981); Indira Gandhi (1984) şi Rajiv Gandhi ai Indiei (1991), ca să numim doar cîţiva. Activităţile Armatei Republicane Irlandeze Provizorii (IRA) în Regatul Unit şi ale mişcării separatiste ETA a bascilor în Spania sînt tipice pentru acest tip de violenţă de grupare mică, care avea avantajul că putea fi condusă de cîteva sute, sau chiar cîteva zeci de activişti, cu ajutorul explozibilului şi al armamentului puternic, ieftin şi care, probabil, era distribuit la scară mondială de o structură internaţională bine organizată. Ele constituiau un simptom al barbarizării crescînde a celor trei lumi, şi se adăugau violenţei şi insecurităţii generale ce domneau în lume la sfîrşitul mileniului. Oricum, contribuţia lor la revoluţia politică era mică.

Ieşirea milioanelor în stradă nu a fost tipică pentru acea perioadă. Şi nici cazul Republicii Democrate Germane, cetăţenii căreia zece ani mai tîrziu au votat, spontan şi influenţaţi de decizia Ungariei de a-şi deschide graniţele, împotriva regimului, trecînd frontiera cu Germania de Vest. În două luni au emigrat aproximativ 130 000 de persoane (Umbruch, 1990, p. 7-10), înainte ca Zidul Berlinului să cadă. Sau, ca în România, unde televiziunea pentru prima dată a prins momentul revoluţiei, chiar în faţa dictatorului, cînd mulţimea convocată de regim în piaţa publică a trecut de la aclamaţii la huiduieli. Sau ca în părţile ocupate ale Palestinei, cînd mişcarea în masă de necooperare din cadrul *intifada*, care a început în 1987,

demonstra că de acum înainte numai reprimarea activă, iar nu pasivitatea sau acceptarea tacită, sancţiona ocupaţia israeliană. Oricît de mult au stimulat de acum înainte populaţia inactivă la acţiune — comunicaţiile moderne cum ar fi televiziunea sau radioul —, pregătirea maselor de a ieşi în stradă a fost cea care a rezolvat toate problemele.

Aceste acţiuni de masă nu ar fi putut şi nici nu au răsturnat regimuri doar prin ele însele. Ar fi putut chiar fi oprite la scurtă vreme după declanşare prin forţă şi arme, aşa cum s-a întîmplat în 1989 în China în Piaţa Tienanmen de la Beijing. (Totuşi, atît de vastă pe cît a fost, această mişcare studenţească orăşenească nu a reprezentat decît o modestă minoritate, dar, chiar şi aşa, a fost suficient de mare pentru a face regimul să ezite.) Această mobilizare a maselor a subminat regimul. În Iran, ca şi la Petrograd în 1917, refuzul armatei şi al poliţiei de a se supune ordinelor a constituit un semn clasic al căderii regimului. În Europa de Est vechile regimuri deja demoralizate de pierderea ajutorului sovietic au înţeles că le trecuse vremea. A fost o demonstraţie ca din manual a uneia din maximele lui Lenin, potrivit căreia votarea cetăţenilor cu picioarele poate fi mai elocventă decît votul la alegeri. Desigur, numai adunarea împreună a cetăţenilor nu poate face revoluţii. Ei aveau nevoie de lideri, de structuri politice sau strategii eficiente. Ceea ce i-a mobilizat în Iran a fost o campanie de protest politic organizată de adversarii regimului; dar ceea ce a transformat această campanie într-o revoluţie a fost promptitudinea, dorinţa milioanelor de oameni de a i se alătura. Exemplele anterioare de astfel de intervenţii în masă directe răspundeau unei chemări politice de sus — fie că din partea Congresului Naţional Indian de a se abţine de la cooperarea cu englezii în anii '20-'30 (vezi capitolul 7), fie din partea adepţilor preşedintelui Peron care au cerut eliberarea eroului lor arestat cu ocazia celebrei "Zile a Loialităţii" din Plaza de Mayo de la Buenos Aires (1945). Mai mult, ceea ce a avut o deosebită importanţă a fost nu numărul lor extraordinar, ci numărul de persoane care au acţionat într-o situaţie care i-a făcut pe aceşti oameni efectiv operaţionali.

Nu putem încă înţelege de ce votarea cu picioarele a devenit mult mai importantă în ultimele decenii ale secolului. Un motiv trebuie să fie acela că în această perioadă prăpastia dintre cei de la conducere şi cei conduşi s-a lărgit aproape pretutindeni, deşi în statele care aveau mecanisme politice pentru citirea gîndurilor cetăţenilor lor şi mijloace pentru ca aceştia să-şi exprime din cînd în cînd preferinţele politice, era puţin posibil să se producă revoluţii. Demonstraţii ale neîncrederii aproape unanime erau foarte probabile să apară în regimuri care fie că îşi pierduseră legitimitatea, fie că (aşa cum era situaţia Israelului din teritoriile ocupate) nu o avuseseră

niciodată, în special cînd ascundeau acest lucru de ei înşişi*. Totuşi, demonstraţii masive de respingere a sistemelor politice existente au devenit destul de obişnuite, chiar şi în sistemele stabilizate parlamentar-democratice, aşa cum vine drept mărturie criza politică din Italia din 1992-'93 şi ascensiunea unor noi şi mari forţe electorale în mai multe ţări, a căror latură comună era aceea că pur şi simplu nu erau identificate cu nici unul dintre vechile partide.

Oricum, mai există un motiv pentru revitalizarea maselor: urbanizarea globului, şi în special a Lumii a treia. În era clasică a revoluţiei, din 1789 pînă în 1917, vechile regimuri au fost răsturnate în marile oraşe, iar cele noi au preluat puterea prin plebiscite confuze. Noutatea fazei de revoluţii de după 1930 a fost că acestea se produceau în interiorul ţării şi, în momentul în care repurtau victoria, erau importate în oraşele mari. La sfîrşitul secolului, cu excepţia cîtorva regiuni provinciale, revoluţia a venit, din nou, din oraş, chiar şi în Lumea a treia. Trebuia să se întîmple astfel din două motive: majoritatea populaţiei locuia acum aici, sau se părea că este aşa, şi din cauză că marele oraş, reşedinţa puterii, ar fi putut supravieţui şi s-ar fi apărat împotriva provocării rurale, precum şi datorită — şi aceasta nu în ultimul rînd — tehnologiei moderne, atîta vreme cît autorităţile nu pierdeau loialitatea populaţiei. Războiul din Afganistan (1979-1988) a demonstrat că un regim bazat pe oraş putea să se menţină într-o ţară cu o mişcare de gherilă clasică, războindu-se cu insurgenţii de la sate, ajutat, finanţat şi echipat cu armament de înaltă tehnologie, chiar şi după retragerea armatei străine pe care se sprijinise. Guvernul preşedintelui Najibullah, spre surprinderea tuturor, a mai supravieţuit cîţiva ani după ce armata sovietică a plecat; iar căderea lui nu s-a întîmplat din cauză că oraşul-reşedinţă Kabul nu mai putea rezista armatelor rurale, ci din cauză că o parte din propriii săi luptători au decis să schimbe taberele. După războiul din Golf din 1991, Saddam Hussein s-a menţinut în Irak, în ciuda insurecţiilor de amploare din nordul şi din sudul ţării, într-o stare de slăbiciune militară, în principal din cauză că el nu a pierdut Bagdadul. Dacă vor să învingă, revoluţiile de la sfîrşitul secolului douăzeci trebuie să fie urbane.

Vor mai apărea? Oare cele patru valuri mari de revoluţii din secolul douăzeci, din 1917-'20, cel din 1944-'62, din 1974-'78 şi cel care a debutat în 1989, vor fi urmate de crize şi prăbuşiri? Nimeni dintre cei care se uită retrospectiv la secolul în care nu mai mult de o mînă de state au

* Alegerile locale care au avut loc cu patru luni înainte de prăbuşirea Republicii Democrate Germane au acordat partidului de guvernămînt un vot de încredere în proporţie de 98,85 %.

supravieţuit fără să treacă prin vreo revoluţie armată sau prin vreo contrarevoluţie, prin vreo lovitură de stat militară sau vreun conflict civil armat*, nu ar mai paria pe triumful universal al schimbării constituţionale şi paşnice, aşa cum a fost prezis în 1989 de cîţiva dintre cei siguri de puterea democraţiei liberale. Lumea intra în mileniul al treilea nu ca o lume a statelor sau societăţilor durabile.

În orice caz, dacă este aproape cert că lumea, sau cel puţin o mare parte din ea, va fi plină de schimbări violente, natura acestor schimbări este obscură. Lumea de la sfîrşitul Scurtului secol douăzeci este într-o stare de prăbuşire socială mai degrabă decît într-o criză revoluţionară, deşi conţine în mod firesc ţări în care, asemeni Iranului din anii '70, sînt prezente condiţiile pentru răsturnarea regimurilor urîte care şi-au pierdut legitimitatea, printr-o revoltă populară sub conducerea unor forţe capabile să înlocuiască aceste regimuri: de exemplu, în momentul scrierii acestei lucrări**, Algeria şi, înainte de abdicarea regimului de apartheid, Republica Sud-Africană.

Aceasta nu înseamnă însă că potenţialele sau existentele condiţii revoluţionare vor produce revoluţii victorioase. Totuşi, acest fel de nemulţumire concentrată este astăzi mai puţin obişnuit decît o respingere fără obiectiv a prezentului, o absenţă sau o neîncredere a organizării politice, sau pur şi simplu un proces de dezintegrare la care politica internă şi cea internaţională ale statelor se adaptează.

Este de asemenea plină de violenţă — mai multă violenţă decît în trecut — şi, ceea ce este, probabil, la fel de relevant, plină de arme. În anii de dinaintea venirii la putere în Germania şi Austria a lui Hitler, oricît de ascuţite au fost tensiunile rasiale, este greu să ne imaginăm că ele ar fi putut lua forma neonazistă a capetelor rase (skin-heads) de vîrste adolescentine care ard o casă locuită de emigranţi şi care omoară şase membri ai unei familii de turci. Chiar dacă în 1993 un asemenea incident şochează, acesta nu mai surprinde atunci cînd are loc în inima liniştitei Germanii, întîmplător într-un oraş (Solingen) cu una dintre cele mai vechi tradiţii ale

* Lăsînd la o parte ministatele cu mai puţin de jumătate de milion de locuitori, singurele state consistent "constituţionale" sînt Statele Unite, Australia, Canada, Noua Zeelandă, Irlanda, Suedia, Elveţia şi Marea Britanie (excluzînd Irlanda de Nord). Statele ocupate în timpul şi după cel de-al doilea război mondial nu au fost clasificate drept state cu constituţionalitate neştirbită, deşi, cîteva foste colonii şi ţări cu o stagnare intelectuală care nu au cunoscut niciodată lovituri de stat militare sau lupta civilă armată ar putea fi de asemenea considerate ca "non-revoluţionare" — de exemplu Guyana, Bhutan sau Emiratele Arabe Unite.

** Apărută prima oară în 1994 în Marea Britanie, cartea a fost scrisă în perioada anilor 1991-1993. Traducerea a fost realizată după ediţia din 1995 (**n. tr.**).

socialismului muncitoresc din ţară.

Mai mult decît atît, accesibilitatea armamentului de mare forţă de distrugere şi explozibilului sofisticat din zilele noastre este determinată de aşa natură încît nu mai poate fi acordat credit monopolului obişnuit al statului la capitolul armamente în sociatăţile dezvoltate. În anarhia sărăciei şi a lăcomiei care a înlocuit vechiul bloc sovietic, nu putea fi de neconceput faptul că armele nucleare ar putea ajunge în mîinile unor organisme, altele decît guvernamentale.

Prin urmare, lumea din mileniul al treilea va continua aproape sigur să aparţină politicii violente şi schimbărilor politice violente. Singurul lucru nesigur în legătură cu acestea este încotro vor duce ele?

Capitolul şaisprezece

Sfîrşitul socialismului

Sănătatea (Rusiei revoluţionare), totuşi, este supusă unei condiţii indispensabile: niciodată (cum s-a întîmplat într-o zi chiar şi cu Biserica) să nu se deschidă o piaţă neagră a puterii. Dacă şi în Rusia va pătrunde corelaţia europeană putere—bani, atunci nu numai ţara, poate nici nu numai partidul, ci comunismul în general va fi pierdut în Rusia.

Walter Benjamin (1979, p. 195-196)

Nu mai este adevărat că un singur crez oficial este singurul ghid în acţiune. Mai mult decît o ideologie, coexistă un amestec de moduri de gîndire şi cadre de referinţă, şi aceasta nu numai în societate, ci şi în interiorul partidului şi în interiorul conducerii... Un "marxism-leninism" rigid şi codificat nu ar putea, în afară de cadrul retoricii oficiale, să răspundă nevoilor reale ale regimului.

M. Lewin în Kerblay (1983, p. XXVI)

Cheia pentru realizarea modernizării este dezvoltarea ştiinţei şi a tehnologiei... Vorbele goale nu vor duce programul nostru de modernizare nicăieri; trebuie să avem cunoştinţe şi personal calificat... Acum ne apare clar că China este cu douăzeci de ani în urma ţărilor dezvoltate în domeniile ştiinţei, tehnologiei şi educaţiei... Încă din epoca renaşterii Meiji, japonezii au început să facă mari eforturi pentru dezvoltarea ştiinţei, tehnologiei şi educaţiei. Restaurarea Meiji a fost un fel de modernizare preluată şi condusă de burghezia japoneză care atunci abia se năştea. Ca proletari, noi trebuie şi o putem face chiar mai bine.

Deng Xiaoping, "Respect Knowledge, Respect Trained Personnel", 1977

I

O singură ţară socialistă din anii '70 era îngrijorată cu adevărat de relativa sa rămînere în urmă din punct de vedere economic, măcar şi

pentru simplul motiv că vecina sa, Japonia, era aproape cel mai bogat dintre statele capitaliste. Comunismul chinez nu poate fi considerat o simplă subspecie a comunismului sovietic, cu atît mai mult o parte a sistemului de sateliţi sovietici. În primul rînd, pentru că a triumfat într-o ţară cu o populaţie mult mai mare decît a Uniunii Sovietice şi, totodată, decît a oricărui alt stat. Chiar şi privind cu îngăduinţă la imperfecţiunea demografiei chineze, aproximativ unul din cinci oameni de pe pămînt este chinez. (Mai exista şi o diaspora semnificativă în Estul şi Sud-Estul Asiei.) Mai mult decît atît, China nu numai că era omogenă din punct de vedere naţional — aproximativ 94 % erau chinezi Han —, dar era şi o unitate politică unică — doar uneori tulburată — de cel puţin două mii de ani. Şi mai important e că în aceste două milenii Imperiul Chinez era considerat de cei mai mulţi dintre locuitorii săi centrul şi modelul civilizaţiei mondiale. Toate celelalte ţări în care au triumfat regimurile comuniste, cu foarte mici excepţii, ca URSS, erau şi se considerau rămase în urmă din punct de vedere cultural. Chiar şi insistenţa cu care susţinea URSS, în perioada lui Stalin, lipsa dependenţei intelectuale şi tehnologice faţă de Occident, autenticitatea tuturor invenţiilor sale principale — de la telefon la avion — era un simptom foarte sugestiv al acestui sentiment al inferiorităţii*.

Nu acelaşi lucru se întîmpla şi cu China, care, cît se poate de corect, şi-a considerat civilizaţia sa clasică, arta, scrierea şi sistemul de valori sociale ca modele recunoscute de alţii — şi nu în ultimul rînd de Japonia însăşi. Cu siguranţă, chinezii nu aveau sentimentul de inferioritate intelectuală, fie colectiv, fie individual, ei înşişi comparîndu-se cu oricare alt popor. Pînă şi faptul că nu avea în vecinătate state care să fi putut să o ameninţe, iar datorită trecerii la armele de foc, China nu mai avea nici o problemă cu barbarii de la graniţe, confirmă sentimentul său de superioritate. Inferioritatea tehnologică a Chinei, care a devenit prea evidentă numai în secolul al nouăsprezecelea, din cauză că s-a exprimat şi prin inferioritatea militară, nu se datora incapacităţii tehnice sau educative, ci chiar sentimentului de suficienţă şi de încredere în propriile puteri al civilizaţiei tradiţionale chineze. Acesta a făcut-o să nu meargă pe calea pe care au mers japonezii după epoca de renaştere Meiji din 1868: cufundarea în "modernizare" prin adoptarea totală a modelelor europene. Acest lucru se putea face şi se va face numai pe ruinele străvechiului Imperiu Chinez, păstrătorul vechii civilizaţii, şi prin

* Realizările intelectuale şi ştiinţifice ale Rusiei între 1830 şi 1930 au fost realmente extraordinare şi au cuprins cîteva inovaţii tehnologice deosebite, cărora rămînerea în urmă a ţării nu le permitea să fie aplicate în economia naţională. Cu toate acestea, renumele şi importanţa mondială ale cîtorva ruşi fac şi mai evidentă pentru Occident starea de inferioritate a Rusiei.

intermediul unei revoluţii sociale, care era în acelaşi timp şi o revoluţie culturală împotriva sistemului confucianist.

Iată de ce comunismul chinez a fost în acelaşi timp şi social, şi, dacă acest cuvînt nu mai necesită explicaţii, naţional. Materialul exploziv social care a alimentat revoluţia comunistă a fost sărăcia şi oprimarea poporului chinez, care la început s-a aflat printre masele muncitoare din marile oraşe de coastă din centrul şi sudul Chinei care formau enclavele controlului imperialist străin şi uneori industria modernă — Shanghai, Canton, Hong Kong —, iar mai tîrziu ţărănimea, care constituia 90 % din populaţia ţării. Condiţia acestora era mult mai proastă decît a populaţiei urbane chinezeşti, a cărei putere de consum, pe cap de locuitor, era de două ori şi jumătate mai mare. Pentru cititorii occidentali extraordinara sărăcie a chinezilor este inimaginabilă. Astfel, la data preluării puterii de către comunişti, coşul de consum al unui chinez de condiţie medie constituia o jumătate de kilogram de orez sau cereale pe zi; un chinez consuma mai puţin de 0,08 kg de ceai pe an. El îşi cumpăra o pereche de pantofi o dată în cinci ani (China Statics, 1989, Tabelele 3.1, 15.2, 15.5).

Elementul naţional în comunismul chinez a operat pe două căi: prin intelectualii de origine burgheză (marea burghezie şi burghezia de mijloc), din rîndul cărora în aproape întregul secol douăzeci ieşeau conducătorii mişcărilor politice din China; şi prin convingerea, fără îndoială răspîndită printre masele de chinezi, precum că străinii barbari nu voiau binele, nici chinezilor, şi nici Chinei în general. Şi, din moment ce China fusese atacată, învinsă, împărţită şi exploatată de orice stat străin căruia i-a stat la îndemînă, de pe la mijlocul secolului al nouăsprezecelea, această convingere avea toate motivele să fie corectă. Mişcările de masă antiimperialiste cu o ideologie tradiţională erau deja familiare înainte de sfîrşitul Imperiului Chinez, de exemplu aşa-numita revoltă a boxerilor din 1900. Există un mic dubiu că rezistenţa faţă de cucerirea japoneză a Chinei este cea care i-a schimbat pe comuniştii chinezi dintr-o forţă învinsă de agitatori sociali, ceea ce erau, de fapt, la mijlocul anilor '30, în lideri şi reprezentanţi ai întregului popor chinez, şi că apelul lor pentru eliberarea socială a sărăcimii chineze s-a transformat în apelul la eliberare naţională şi renaştere, care a sunat chiar mai convingător.

În această acţiune ei aveau avantajul asupra rivalilor lor, mai vechiul partid Kuomintang, care încercase să reconstruiască o republică chineză puternică din rămăşiţele împrăştiate ale Imperiului Chinez al mandarinilor, după căderea sa în 1911. Obiectivele pe termen scurt ale celor două partide nu păreau incompatibile, baza politică a ambelor era în oraşele mult mai dezvoltate din China de Sud (unde republica îşi stabilise capitala), iar

conducerea lor consta în foarte mare măsură din acelaşi tip de elită educată, care permitea o anumită înclinaţie faţă de oamenii de afaceri în primul caz, şi către ţărani şi muncitori, în cel de-al doilea. Ambele partide, de exemplu, conţineau, în fapt, acelaşi procentaj de oameni scoşi din mediile tradiţionale de proprietari de pămînt şi mica nobilime cu educaţie, elitele Chinei imperiale, deşi comuniştii tindeau să aibă mai mulţi lideri cu o educaţie superioară de tip occidental (North Pool, 1966, p. 378-82). Ambele mişcări au provenit din mişcarea antiimperialistă de la 1900, întărită prin "Mişcarea din mai", revolta naţională a studenţilor şi a profesorilor de la Pekin (Beijing) după 1919. Sun Yat-sen, liderul Kuomintangului, era un patriot democrat şi socialist, care s-a bizuit pe sfatul şi ajutorul Rusiei Sovietice — unica putere revoluţionară şi antiimperialistă pe vremea aceea — şi a întemeiat modelul bolşevic al partidului-stat unic, mai potrivit decît modelele occidentale pentru această sarcină. De fapt, comuniştii au devenit o forţă de maximă importanţă în mare parte prin legătura lor cu sovieticii, care le-a permis să se integreze în mişcarea naţională oficială, şi, după moartea lui Sun în 1925, să împartă înaintarea în nord prin care republica îşi extindea influenţa în jumătatea Chinei pe care nu o controla. Succesorul lui Sun, Chiang Kai-shek (1897-1975), nu a reuşit niciodată să stabilească un control complet asupra ţării, chiar dacă în 1927 el a rupt relaţile cu ruşii şi i-a suprimat pe comunişti, a căror organizaţie de masă la vremea respectivă se afla în cadrul micii clase muncitoare de la oraş.

Comuniştii, obligaţi să se reorienteze spre provincie, purtau acum lupta împotriva Kuomintangului, o luptă de gherilă de esenţă ţărănească, dar — datorită, nu în ultimul rînd, propriilor lor confuzii şi divizări şi îndepărtării Moscovei de realităţile chineze — puţin reuşită. În 1934, armatele lor au fost obligate să se retragă într-un colţ îndepărtat al extremului nord-vest în eroicul "Lung Marş". Aceste desfăşurări ale situaţiei au făcut din Mao Tse-tung, care favorizase vreme îndelungată strategia rurală, liderul necontestat al Partidului Comunist în exil la Yenan, dar nu au oferit perspective imediate pentru înaintarea comuniştilor. Dimpotrivă, Kuomintangul şi-a extins treptat controlul asupra celei mai mari părţi din ţară pînă la invazia japoneză din 1938.

Şi totuşi, lipsa apelurilor Kuomintangului către poporul chinez, la fel ca şi renunţarea la proiectul revoluţionar, care era în acelaşi timp un proiect de modernizare şi de renaştere, au făcut în cele din urmă ca partizanii Kuomintangului să nu fie rivali puternici pentru comuniştii. Chiang Kai-shek nu a devenit niciodată un Atatürk — un alt stîlp al revoluţiei de modernizare, antiimperialistă şi naţională, care s-a aflat prieten cu tînăra republică sovietică, folosindu-se de comuniştii locali pentru propriile sale scopuri şi

întorcîndu-le apoi spatele, deşi mai puţin evident decît Chiang. Acesta, la fel ca şi Atatürk, avea o armată, dar nu o armată însufleţită de loialitate naţională, lăsînd la o parte morala revoluţionară a armatelor comuniste, ci o forţă recrutată dintre bărbaţi pentru care, în vremuri tulburi şi de colaps social, o uniformă şi o armă sînt cea mai bună ieşire din situaţie, şi condusă de ofiţeri care ştiau — aşa cum ştia şi însuşi Mao Tse-tung — că, în vremuri ca acelea, "puterea creştea din ţeava armei", şi care astfel s-au îmbogăţit. A beneficiat de o susţinere considerabilă în rîndul burgheziei orăşeneşti, şi poate că de una şi mai mare din partea chinezilor bogaţi de peste mări; dar 90 % dintre chinezi, şi aproape întreg teritoriul ţării, se aflau în afara oraşelor. Erau controlaţi, într-o oarecare măsură, de notabilităţi locale sau oameni ai puterii, de la mandarini cu oamenii lor înarmaţi pînă la familii nobile şi rămăşiţe ale structurii puterii imperiale, cu care Kuomintangul ajunsese la o înţelegere. Cînd japonezii au organizat la modul serios cucerirea Chinei, armatele gomindaniste* nu i-au împiedicat de la cucerirea imediată a oraşelor de pe coastă. În restul Chinei, au devenit ceea ce fuseseră dintotdeauna: un alt regim, corupt, de proprietari de pămînt şi de comandanţi militari, care s-a împotrivit japonezilor destul de slab, dacă au făcut în genere acest lucru. Între timp, comuniştii au mobilizat efectiv masele şi au organizat rezistenţa în zonele ocupate. Cînd au luat puterea în ţară, în 1949, măturînd într-un mod aproape dispreţuitor forţele gomindaniste într-un scurt război civil, comuniştii erau întru totul, cu excepţia rămăşiţelor puterii gomindaniste, guvernul legitim al Chinei, adevăraţii succesori ai dinastiilor imperiale după un interregn de patruzeci de ani. Şi erau cu atît mai mult gata să fie acceptaţi ca atare, din cauză că, din experienţa lor ca partid marxist-leninist, erau capabili să făurească o organizaţie disciplinată de talie naţională, aptă să ducă politica guvernului de la centru pînă în cele mai îndepărtate sate ale uriaşei ţări — aşa cum, în concepţia majorităţii chinezilor, ar trebui să facă un imperiu adevărat. Organizaţia mai degrabă decît doctrina, iată care era contribuţia de cea mai mare importanţă a bolşevismului lui Lenin la schimbarea lumii.

Dar, desigur, ei erau mai mult decît un imperiu reînviat, chiar dacă au beneficiat de enorma confruntare a istoriei chineze, care a stabilit în aceeaşi măsură cum se aştepta chinezul de rînd să se lege de orice guvern care îi dădea "mandatul pentru paradis", şi cum cei care administrau China se aşteptau să gîndească despre sarcinile lor. Nu există nici o altă ţară în care dezbaterile politice din cadrul unui sistem comunist să fi fost conduse prin

* Conform transliterării relativ recente: Kuomintang; acum zece ani însă, se spunea Gomindan, tot aşa cum se spunea, după transliterarea latină, Confucius, iar acum i se spune Kung fu-tzî (**n. tr.**).

referirea la ceea ce un mandarin loial îi spusese împăratului Chia-ching — din dinastia Ming — în secolul al şaisprezecelea*. Este ceea ce un observator al vechii Chine — un observator încăpăţînat, corespondentul ziarului londonez *Times* — voia să spună în anii '50, prin pretenţia, care i-a şocat pe cei care l-au ascultat la vremea respectivă, aşa cum este şi autorul cărţii, că nu va rămîne nici un comunism în secolul douăzeci şi unu, cu excepţia celui din China, unde acesta va supravieţui ca ideologie naţională.

Pentru cei mai mulţi dintre chinezi, aceasta era o revoluţie care aducea un fel de restaurare: a ordinii şi a păcii, a bunăstării, a unui sistem de guvernare ai cărui slujitori civili s-au aflat în situaţia de a apela la precedente din dinastia Tang, a slăbiciunii unui mare imperiu şi a unei civilizaţii măreţe.

În primii cîţiva ani este ceea ce au obţinut majoritatea chinezilor. Între 1949 şi 1956 producţia de grîne a crescut cu mai mult de 70 % (China Statistics, 1989, p. 165), probabil şi din cauză că nu erau implicaţi în prea multe treburi, şi în timp ce implicarea Chinei în Războiul Coreii din 1950-'52 a creat o panică gravă, abilitatea armatei comuniste chineze în primul rînd de a învinge, şi apoi de a ţine în şah puternica SUA, nu putea să nu impresioneze. Planurile pentru dezvoltarea industrială şi educativă au fost făcute la începutul anilor '50. Şi, totuşi, foarte curînd, noua Republică Populară, sub conducerea indiscutabilă a lui Mao, a început să intre într-o perioadă de două decenii de catastrofe, în mare măsură provocate de marele cîrmaci. Deteriorarea rapidă a relaţiilor cu URSS a început în 1956 şi, în cele din urmă, a dus la ruptura răsunătoare dintre cele două puteri comuniste în 1960 şi la retragerea unui important ajutor tehnic şi de alt tip din partea Moscovei. Aceasta a complicat situaţia poporului chinez, care era marcat de trei opriri din cursa de cros: colectivizarea ultrarapidă a fermelor ţărăneşti în 1955-'57; "Marele Salt Înainte" al industriei din 1958, urmate de marea foamete din 1959-'61, probabil cea mai mare foamete a secolului douăzeci**, şi cei zece ani ai "Revoluţiei Culturale", care a luat sfîrşit odată cu moartea lui Mao în 1976.

Aceste picaje violente au fost — şi acest lucru este general acceptat —

---

* Conform articolului "Hai Tui îl mustră pe împărat" din ziarul *People's Daily* din 1959. Acelaşi autor (Wu Han) a compus un libret pentru opera clasică din Peking, *Demisia lui Hai Tui*, în 1960, care, după cîţiva ani, a servit drept punct de pornire pentru "Revoluţia Culturală" (Leys, 1977, p. 30, 34).

** Potrivit statisticilor oficiale chineze, populaţia din 1959 a ţării era de 672,07 milioane. După rata de creştere naturală din cei şapte ani precedenţi, care era de cel puţin 20 la mia de locuitori pe an (în fapt o medie de 21,7 per 1000), ne-am fi putut aştepta ca populaţia Chinei în 1961 să fie de 699 de milioane. De fapt, era de 658, 59 milioane, sau cu patruzeci de milioane mai puţin decît era de aşteptat (China Statistics, 1959, Tabelele T 3.1 şi T 3.2).

datorate în mare parte lui Mao însuşi, a cărui politică era adesea primită cu reticenţă în conducerea partidului, iar uneori — cel mai celebru este cazul "Marelui Salt Înainte" — cu o opoziţie făţişă, pe care a învins-o numai prin lansarea "Revoluţiei Culturale". Dar toate acestea nu pot fi înţelese fără o percepţie a ciudăţeniilor comunismului chinez, pentru care Mao a devenit treptat purtătorul de cuvînt. Spre deosebire de comunismul rus, comunismul chinez nu genera şi nu avea, de fapt, legături directe cu Marx şi cu marxismul. Era o mişcare post-octombristă, care venea de la Marx prin Lenin, sau, mai bine zis, de la "marxism-leninismul" lui Stalin. Propria cunoaştere a lui Mao a teoriei marxiste pare să fi derivat aproape în întregime din lucrarea lui Stalin *Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice pe scurt* (1939). Şi totuşi, sub spectacolul de suprafaţă exista — şi acest lucru este foarte evident în cazul lui Mao, care nu a călătorit niciodată în afara Chinei înainte de a ajunge conducătorul statului şi a cărui formaţie intelectuală era în totalitate de producţie indigenă, — o utopie a chinezilor. Fireşte, aceasta avea puncte de contact cu marxismul: toate utopiile social-revoluţionare au ceva în comun, şi Mao, fără îndoială, absolut sincer s-a înarmat cu acele aspecte ale lui Marx şi Lenin care se potriveau viziunii lui şi le-a folosit pentru a o justifica. Dar viziunea lui despre o societate ideală unită printr-un consens total şi în care "dăruirea de sine a individului şi totala contopire cu colectivul sînt scopuri finale... un fel de misticism colectiv" este în contradicţie cu marxismul clasic care, cel puţin în teorie, promovează completa eliberare şi împlinirea de sine a individului (Schwarz, 1966). Accentul specific pus pe puterea transformării spirituale printr-o remodelare a omului, deşi se bazează pe încrederea lui Lenin, iar mai tîrziu a lui Stalin în conştiinţă şi voluntarism, merge mult dincolo de ea. Cu toată credinţa lui în rolul acţiunii politice şi în decizii, Lenin nu a pierdut niciodată din vedere faptul — şi cum ar fi putut el face una ca asta? — că circumstanţele practice au impus constrîngeri severe asupra eficienţei acţiunii; pînă şi Stalin a recunoscut că puterea sa are limite. Şi chiar şi fără credinţa că "forţe subiective" erau atotputernice, că oamenii ar putea muta şi munţii şi ar putea tulbura raiul dacă voiau, aberaţiile Marelui Salt Înainte sînt de neconceput. Experţii ţi-au spus ce să faci şi ce să nu faci, dar numai fervoarea revoluţionară poate depăşi toate obstacolele, iar mintea transforma materia. De aceea nu era cu mult mai important să fii "roşu" decît să fii specialist. Un val unanim de entuziasm ar fi industrializat China în 1958 sărind peste perioade întregi într-un viitor cînd comunismul ar intra imediat în drepturi depline. Furnalele, al căror număr şi a căror calitate proastă nu permiteau nici pe departe Chinei să-şi dubleze producţia de oţel în decursul unui an, au făcut imposibilul şi au triplat-o pînă în 1960. Prin 1962 a scăzut la un nivel mai mic chiar decît înainte de Marele Salt — faptul prezentîndu-se

ca unul dintre aspectele transformării. Cele 24 000 de "comune populare" de ţărani cu gospodării, organizate în aproximativ două luni ale anului 1958, au reprezentat cealaltă faţetă. Comunele erau totalmente comuniste, nu numai prin faptul că toate aspectele vieţii de ţăran erau colectivizate, cuprinzînd şi viaţa de familie — grădiniţe comunale şi cantine care eliberau femeile de grijile copilului şi ale gospodăriei, şi care le trimiteau, înregimentate, la cîmp —, dar furnizarea gratuită a şase servicii de bază urma să înlocuiască salariile şi veniturile băneşti. Aceste şase servicii erau: mîncarea, asistenţa medicală, educaţia, înmormîntarea, tunsul părului şi cinematograful. Evident, nu a mers. În cîteva luni, confruntate cu o rezistenţă pasivă, aspectele extreme ale sistemului au fost abandonate, deşi nu înainte de a se combina (ca şi colectivizarea lui Stalin) cu natura pentru a produce foametea din 1960-'61.

Într-un fel, aceasta era o credinţă specific maoistă în "popor", gata să fie transformat şi să ia parte, de acum înainte, în mod creator şi cu toată inteligenţa şi ingeniozitatea tradiţionale chinezeşti la marele marş înainte. Era, de fapt, viziunea romantică a unui artist, deşi, dacă cineva face deducţii din mărturiile celor care pot judeca poezia şi caligrafia pe care îi plăcea să le practice, nu dintre cei foarte buni. ("Nu atît de proastă ca pictura lui Hitler, dar nici atît de bună ca a lui Churchill", în viziunea orientalistului englez Arthyr Waley, folosind pictura ca analogie cu poezia.) Aceasta l-a condus, în pofida scepticismului celorlalţi lideri comunişti, la chemarea intelectualilor din vechea elită să contribuie de bună voie cu darurile lor la campania din 1956-'57 numită "O sută de flori", pe baza ideii că revoluţia, şi poate că şi el însuşi chiar, îi transformase deja pe aceştia. ("Lăsaţi o sută de flori să înflorească, lăsaţi o sută de şcoli de gîndire să se întreacă".) Cînd, aşa cum prevăzuseră camarazii lui mai puţin inspiraţi, această izbucnire de gîndire liberă s-a dovedit lipsită de cine ştie ce entuziasm unanim faţă de noul regim, neîncrederea nativă a lui Mao în intelectuali s-a întărit. Urma să se găsească expresia spectaculoasă a acestei neîncrederi în cei zece ani ai Marii Revoluţii Culturale, cînd, de fapt, învăţămîntul superior urma să fie total oprit, iar intelectualii existenţi regeneraţi masiv prin munca fizică obligatorie în interiorul ţării*.

Cu toate acestea, credinţa lui Mao în ţărani, care erau îndemnaţi să

* În 1970 numărul total al studenţilor din instituţiile de "învăţămînt superior" din China era de 48 000; în şcolile tehnice din ţară (1969) erau 23 000; în colegiile pentru pregătirea profesorilor (1969) 15 000. Absenţa oricăror date privind gradele postuniversitare sugerează că nu exista nici o prevedere pentru ele. În 1970, doar 4260 de persoane au început să studieze ştiinţele naturale la institutele de învăţămînt superior, şi "peste" nouăzeci de studenţi au început studierea ştiinţelor sociale. Aceasta într-o ţară de 830 de milioane de oameni (China Statistics, Tabelele T 17.4, T 17.8, T 17.10).

rezolve toate problemele de producţie în timpul Marelui Salt după principiul care prevedea "lăsarea tuturor şcolilor să se întreacă", a rămas neafectată. Pentru că Mao, era absolut convins de necesitatea luptei, a conflictului şi a înaltei tensiuni — iar acesta era un alt aspect al gîndirii lui Mao care a găsit suport în dialectica marxistă — ca un lucru care nu era esenţial în viaţă, dar prevenea căderea în slăbiciune a vechii societăţi chineze, pentru care chiar insistenţa pe permanenţa neschimbată şi armonie fuseseră punctele slabe. Revoluţia şi însuşi comunismul puteau fi salvate de la degenerare prin stagnare numai printr-o luptă reînnoită în mod constant. Revoluţia nu se putea încheia niciodată.

Ciudăţenia politicii maoiste era că "reprezenta în acelaşi timp o formă extremă de occidentalizare şi o întoarcere parţială la modelele tradiţionale", pe care, realmente, se baza în mare măsură, pentru că vechiul Imperiu Chinez se caracteriza, cel puţin în perioadele cînd puterea împăratului era absolută, şi, prin urmare, legitimă, pe autocraţia conducătorului şi pe consimţămîntul şi supunerea supuşilor (Hu, 1966, p. 241). Simplul fapt că 84 % dintre gospodăriile ţărăneşti din China au permis să fie discret colectivizate într-un singur an (1956), aparent fără nici una dintre consecinţele colectivizării sovietice, vorbeşte de la sine. Industrializarea — după modelul sovietic al industriei grele — a fost prioritatea necondiţionată. Absurdităţile ucigătoare ale Marelui Salt s-au datorat în principal convingerii, pe care regimul chinez o avea în comun cu cel sovietic, că agricultura trebuie în acelaşi timp să sprijine industrializarea şi să se susţină pe sine, fără nici o deturnare a resurselor dinspre investiţia industrială înspre cea agricolă. De fapt, acest lucru a însemnat substituirea îndemnurilor "morale" cu cele "materiale", ceea ce a provocat apariţia, în practică, a unei aproape nelimitate cantităţi a forţei de muncă disponibile în China pentru tehnologia care nu era la îndemînă. În acelaşi timp, provincia, satele au rămas fundamentul sistemului lui Mao, aşa cum, de fapt, fusese întotdeauna, încă din epoca luptelor de gherilă şi, spre deosebire de URSS, China nu a experimentat urbanizarea în masă sub conducerea lui Mao. Pînă în anii '80, populaţia rurală a Chinei nu a scăzut sub 80 %.

Totuşi, oricît de mult am fi şocaţi de amintirea celor douăzeci de ani ai lui Mao, care au combinat lipsa de omenie şi obscurantismul cu absurdităţile suprarealiste ale pretenţiilor făcute în numele concepţiei liderului divin, nu ne putem permite să uităm că, faţă de standardele Lumii a treia, loviţe de sărăcie, poporul chinez o ducea bine. La sfîrşitul perioadei lui Mao, consumul mediu în calorii al unui chinez se plasa chiar peste nivelul mediu al peste paisprezece ţări din continentele americane, treizeci şi opt din Africa, şi chiar la media celor din Asia — deasupra întregului sud şi sud-est asiatic, cu

excepţia Malaieziei şi a Singaporului (Taylor/ Jodice, 1983, Tabelul 4.4). Longevitatea medie a crescut de la treizeci şi cinci de ani în 1949 la şaizeci şi opt în 1982, datorită unei spectaculoase — în afară de anii foametei — căderi continuie a ratei mortalităţii (Liu, 1986, p. 323-24). Din moment ce populaţia Chinei, chiar luînd în considerare marea foamete, a crescut de la circa 540 la circa 950 de milioane între 1949 şi moartea lui Mao, este evident că economia a reuşit să-i hrănească — puţin peste nivelul de la începutul anilor '50 — şi să îmbunătăţească uşor aprovizionarea cu haine (China Statistics, Tabelul T 15.1). Educaţia, chiar şi la nivelul elementar, a suferit în aceeaşi măsură din cauza foametei, care a scăzut prezenţa la şcoală cu douăzeci şi cinci de milioane, şi din cauza Revoluţiei Culturale, care a redus-o cu cincisprezece milioane. Cu toate acestea, nu putem trece cu vederea că, în anul morţii lui Mao, de şase ori mai mulţi copii mergeau la şcoala primară decît atunci cînd el a luat puterea — adică este vorba de o rată de înscriere de 96 %, comparată cu mai puţin de 50 % în 1952. Dar să recunoaştem şi că, în 1987, mai mult de un sfert din populaţia cu vîrsta de peste doisprezece ani a rămas analfabetă şi semianalfabetă — în rîndul femeilor această cifră a atins 38 % —, dar să nu uităm că în China alfabetizarea este deosebit de dificilă, şi că numai o mică proporţie din cei 34 % născuţi înainte de 1949 s-ar fi putut aştepta să o dobîndească în întregime (China Statistics, p. 69, 70-72, 695). Pe scurt, în vreme ce realizările perioadei maoiste s-ar putea să nu-i impresioneze pe observatorii sceptici ai Occidentului — erau şi destul de mulţi care nu împărtăşeau scepticismul —, ar fi apărut cu siguranţă impresionant pentru, să spunem, indieni sau indonezieni, şi se poate să nu fi părut deosebit de dezamăgitor pentru cei 80 % dintre chinezii de la sate, izolaţi de lume, ale căror aşteptări erau cele ale părinţilor lor.

Cu toate acestea, este de netăgăduit că după revoluţie, pe plan internaţional, China pierduse teren, şi în special în relaţiile cu vecinii săi necomunişti. Rata creşterii economice pe cap de locuitor, deşi impresionantă în anii lui Mao (1960-'75), era mai mică decît cea din Japonia, Hong Kong, Singapore, Coreea de Sud şi Taiwan — ca să numim ţările din Asia de Est pe care observatorii chinezi le urmăreau. Deşi era atît de impresionantă, cifra produsului naţional brut era aproape aceeaşi ca şi cea a Canadei, mai mică decît a Italiei, şi abia un sfert din cea a Japoniei (Taylor/Jordice, Tabelele 3.5, 3.6). Cursul dezastruos, în zigzag, trasat de Marele Cîrmaci încă de la mijlocul anilor '50, continuase numai din cauză că Mao, în 1965, cu suport militar, a lansat o mişcare anarhistă, iniţial studenţească, a tinerilor "Gărzi Roşii" împotriva conducerii de partid, care îl îndepărtase în mod discret, şi apoi împotriva intelectualilor de toate

felurile. Aceasta a fost Marea Revoluţie Culturală, care a devastat China pentru o bună bucată de vreme, pînă cînd Mao a rechemat armata pentru a restaura ordinea, şi în orice caz s-a văzut obligat să restaureze într-un fel controlul de partid. Din cauză că era pe ultima sută de metri, iar maoismul fără el avea prea puţin sprijin, aceasta nu i-a supravieţuit morţii lui Mao în 1976, şi arestarea aproape imediată a "Bandei celor patru" ultramaoişti, condusă de văduva liderului, Jiang Quing, a confirmat acest lucru. Noul curs, sub pragmaticul Deng Xiaoping, a fost trasat imediat.

II

Noul curs imprimat de Deng în China era cea mai onestă recunoaştere publică a faptului că erau necesare schimbări spectaculoase în structura "socialismului existent cu adevărat", dar, pe măsură ce anii '70 treceau în anii '80, devenea din ce în ce mai evident că în toate sistemele socialiste existente ceva era în mod grav greşit. Încetinirea dezvoltării economiei sovietice era palpabilă — rata de creştere a scăzut constant începînd cu 1970: produsul intern brut, producţia brută, producţia agricolă, investiţiile de capital, productivitatea muncii, venitul real pe cap de locuitor. Şi chiar dacă nu regresa, economia avansa în ritm de melc. Mai mult, atît de departe de a deveni unul dintre uriaşii industriali ai comerţului mondial, URSS a apărut într-o totală regresie pe plan internaţional. În 1960 exporturile sale majore au fost maşini, utilaje, metale sau articole metalice (confecţii metalice), în 1985 însă se baza pe exporturi (53 %) de energie (adică petrol şi gaze naturale). Invers, aproape 60 % din importurile sale constau din maşini, utilaje, confecţii metalice etc. şi articole de uz industrial (SSSR, 1987, p. 15-17, 32-33). Devenise o colonie producătoare de energie pentru economiile mai avansate din punct de vedere industrial — adică, în practică, pentru propriii săi sateliţi vestici, în special Cehoslovacia şi Germania Democrată, ale căror industrii se puteau bizui pe piaţa nelimitată şi nepretenţioasă a URSS fără a face prea mult pentru a-şi îmbunătăţi propriile lor deficienţe*.

De fapt, prin anii '70 era limpede că nu numai creşterea economică rămase în urmă, ci chiar şi indicatorii sociali de bază, aşa cum este mortalitatea, au încetat să se îmbunătăţească. Acest fapt a subminat

* "Pentru cei care făceau politica acelei vremi, se părea că piaţa sovietică era inepuizabilă şi că Uniunea Sovietică putea asigura cantitatea necesară de energie şi de materii prime pentru o creştere continuă şi extensivă a economiei" (D. Rosati şi K. Mizsei, 1989, p. 10).

încrederea în socialism poate mai mult decît orice alceva, din moment ce abilitatea sa de a îmbunătăţi vieţile oamenilor de rînd printr-o mai mare dreptate socială nu a depins în mod esenţial de abilitatea sa de a crea o bunăstare mai mare. Faptul că longevitatea probabilă în URSS, Polonia şi Ungaria a rămas, de fapt, neschimbată în ultimii douăzeci de ani dinainte de prăbuşirea comunismului — şi, realmente, din cînd în cînd, chiar scădea — era un motiv de îngrijorare serioasă, din cauză că în cele mai multe ţări aceasta continua să crească (inclusiv Cuba şi alte ţări comuniste despre care deţinem date). În 1969, austriecii, finlandezii şi polonezii s-ar fi putut aştepta să moară la aceeaşi vîrstă medie (70,1 ani), dar în 1989 polonezii aveau o longevitate probabilă cu patru ani mai mică decît austriecii şi finlandezii. Poate că acest lucru a făcut oamenii mai sănătoşi, aşa cum au sugerat demografii, dar numai din cauză că în ţările socialiste oamenii mureau; tot aceştia ar fi putut rămîne în viaţă în ţările capitaliste (Riley, 1991). Reformatorii din URSS şi din alte ţări n-au putut să nu observe aceste tendinţe cu o neliniştе crescîndă (Atlasul Băncii Mondiale, 1990, p. 6-9 şi Tabelele mondiale, 1991).

Despre aceste vremuri, un alt simptom al recunoscutului declin al Uniunii Sovietice este reflectat în ascensiunea termenului *nomenklatura* (se pare că a ajuns prin scriitorii disidenţi şi în Occident). Pînă atunci, corpul de ofiţeri al cadrelor de partid, care constituiau sistemul de comandă al statelor leniniste, fusese privit peste hotare cu respect şi o admiraţie reticentă, în ciuda faptului că cei care se plasaseră în opoziţie acasă la ei, aşa cum erau troţkiştii, şi — în Iugoslavia — Milovan Djilas (Djilas, 1957), subliniaseră potenţialul acestora pentru o degenerare birocratică şi o corupţie personală. Într-adevăr, în anii '50, chiar şi mai tîrziu, tonul general al Occidentului, şi în special comentariile Statelor Unite fuseseră că aici — în sistemul organizaţional al partidelor comuniste şi în corpul său de cadre tip monolit, care continuau, animaţi de loialitate (chiar dacă într-o manieră brutală), "linia" — era secretul înaintării globale a comunismului (Fainsod, 1956; Brzezinski, 1962; Duverger, 1972).

Pe de altă parte, termenul *nomenklatura*, practic necunoscut înainte de 1980, cu excepţia celor care foloseau jargonul administrativ al PCUS, a venit să sugereze exact slăbiciunea birocraţiei de partid care în epoca lui Brejnev se slujea numai pe sine: o combinaţie dintre incompetenţă şi corupţie. Şi, într-adevăr, a devenit din ce în ce mai evident că însăşi Uniunea Sovietică opera în special printr-un sistem de patronaj, nepotism şi mite.

Cu excepţia Ungariei, încercările serioase de a reforma economiile socialiste din Europa au fost, de fapt, abandonate în deznădejde după primăvara de la Praga. Iar în ceea ce priveşte încercările ocazionale de a

reveni la vechile economii de comandă de factură stalinistă (ca în România lui Ceauşescu), sau de factură maoistă care a înlocuit voluntarismul şi zelul moral recunoscut pentru economie (ca la Fidel Castro), cu cît mai puţin vorbim despre ele, cu atît mai bine. Anii lui Brejnev urmau să fie numiţi de către reformatori "era stagnării", în special din cauză că regimul se oprise din încercarea de a face ceva serios în legătură cu economia în declin. Importarea făinii era mai simplă decît încercarea de a vindeca agricultura. Ungerea motorului ruginit al economiei prin intermediul unui sistem de mituire şi corupţie era mai simplă decît repararea, ca să nu mai vorbim de înlocuire. Cine ştia ce se putea întîmpla pe termen lung? Iar pe termen scurt a părut mai important să menţină consumatorii fericiţi, sau, cu orice preţ, să le menţină nemulţumirile în anumite limite. De aici, probabil, se trage faptul că, în primii ani ai perioadei '70, cei mai mulţi locuitori ai URSS erau şi se simţeau mai bine decît oricînd înainte în viaţa lor.

Problema pentru "socialismul existent cu adevărat" din Europa a fost că, spre deosebire de situaţia Uniunii Sovietice din perioada interbelică, care era, de fapt, în afara economiei mondiale şi, prin urmare, imună la Marea Criză, acum socialismul era din ce în ce mai mult implicat în ea, şi deci lipsit de imunitate la şocurile anilor '70. Este o ironie a istoriei că economiile "real-socialiste" ale Europei şi Uniunii Sovietice şi parţial cele din Lumea a treia au devenit adevărate victime ale crizei de după Epoca de Aur a economiei capitaliste globale, în vreme ce "economiile de piaţă dezvoltate", deşi zguduite, şi-au croit drum prin anii dificili fără tulburări majore, cel puţin pînă la începutul anilor '90. Într-adevăr, pînă atunci, cîteva ţări, ca Japonia şi Germania, abia dacă au şovăit în mersul lor înainte. "Socialismul real", totuşi, s-a confruntat acum nu numai cu problemele proprii, din ce în mai insolvabile, ci şi cu cele ale unei economii mondiale schimbătoare şi cu o problematică în care era din ce în ce mai mult integrat. Acest lucru poate fi ilustrat prin exemplul crizei internaţionale a petrolului, care a transformat piaţa mondială de energie după 1973: efectele sale erau în aceeaşi măsură negative şi pozitive. Sub presiunea din partea cartelului global al producătorilor de petrol, OPEC (Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol), preţul petrolului s-a mărit de patru ori în 1973 şi s-a triplat din nou la sfîrşitul deceniului respectiv, ca o consecinţă a revoluţiei iraniene. De fapt, fluctuaţiile de azi sînt şi mai spectaculoase: dacă în 1970, petrolul se vindea la un preţ mediu de 2,53 dolari barilul, la sfîrşitul anilor '80 un baril valora aproximativ 41 de dolari.

Criza petrolului a avut aparent două consecinţe fericite. Pentru producătorii de petrol, dintre care URSS se întîmpla să fie unul dintre cei mai importanţi, lichidul negru s-a transformat în aur. Era ca un bilet de

loterie cîştigător. Pur şi simplu milioanele curgeau fără efort, amînînd necesitatea reformei economice şi, întîmplător, şi capacitatea Uniunii Sovietice de a achita importurile care creşteau rapid din Occidentul capitalist cu energie exportată. Între 1970 şi 1980, exporturile sovietice către "economiile pieţei dezvoltate" au crescut de la 19 % din exporturile totale la 32 % (SSSR, 1987, p. 32). S-a presupus că, ceea ce l-a tentat pe Brejnev în politica internaţională de întrecere cu Statele Unite la mijlocul anilor '70, a fost enorma şi neprevăzuta producţie, pe măsură ce tulburările revoluţionare au zguduit din nou Lumea a treia (vezi capitolul 15), şi l-a împins spre o cursă sortită de încercare de a ajunge americanii în materie de înarmare (Maksimenko, 1991).

Cea de-a doua consecinţă aparent fericită a crizei de petrol a fost că inundaţia de dolari care acum ţîşnea din statele multimiliardare ale OPEC, adesea cu populaţii minuscule, era distribuită prin sistemul internaţional bancar sub formă de împrumuturi oricui voia să facă împrumuturi. Puţine ţări în curs de dezvoltare au rezistat tentaţiei să ia milioane turnate astfel cu lopata în buzunarele lor, dar care urmau să provoace criza mondială a debitelor de la începutul anilor '80. Pentru ţările socialiste care nu au rezistat tentaţiei — în special Ungaria şi Polonia — împrumuturile păreau un mijloc minunat de a plăti în acelaşi timp pentru investiţiile din creşterea economică accelerată şi de a ridica standardul de viaţă al poporului lor. Aceasta nu a făcut decît să acutizeze criza din anii '80, pentru că economiile din ţările socialiste — şi în special cea poloneză — erau prea inflexibile să utilizeze afluxul de resurse în mod productiv. Simplul fapt că în Europa Occidentală consumul de ţiţei a scăzut (1973-'85) cu 40 % ca răspuns la creşterea preţurilor, pe cînd în URSS şi în Europa de Est cu ceva mai mult de 20 %, vorbeşte de la sine (Kollo, 1990, p. 39). Faptul că producţia sovietică şi-a mărit preţurile în vreme ce cîmpurile petroliere din România au secat face şi mai frapant eşecul în economisirea energiei. Pînă la începutul anilor '80 Europa de Est se afla într-o acută criză de energie. Aceasta, în schimb, a produs crize alimentare şi ale bunurilor produse (cu excepţia locurilor unde, ca în Ungaria, ţara s-a cufundat şi mai mult în datorii, accelerînd astfel inflaţia şi micşorînd salariile reale). Aceasta era situaţia în care "socialismul existent cu adevărat" din Europa intrase în ultima sa perioadă de existenţă. Singura cale imediată şi eficientă de a se descurca cu o asemenea criză tradiţională stalinistă era de a se recurge la ordine şi restricţii lansate din centru, cel puţin acolo unde planificarea centrală era încă operaţională (aşa cum nu se mai întîmpla în Ungaria şi Polonia). A funcţionat între 1981 şi 1984. Datoria a scăzut cu 35-70 % (cu excepţia acestor două ţări). Acest fapt chiar a creat speranţe iluzorii pentru

o creştere economică dinamică fără reforme fundamentale, care au "adus un Mare Salt Înapoi la criza datoriilor şi o deteriorare şi mai gravă a perspectivelor economice" (Kollo, p. 41). Acesta a fost momentul cînd Mihail Sergheevici Gorbaciov a devenit conducătorul URSS.

III

În acest punct, trebuie să ne întoarcem de la economia "socialismului existent cu adevărat" la politica lui, din cauză că politica, în aceeaşi măsură şi înaltă, şi joasă, urma să aducă prăbuşirea euro-sovietică din 1989-'91.

Din punct de vedere politic, Europa de Est era călcîiul lui Ahile al sistemului sovietic, iar Polonia (plus, într-o mai mică măsură, Ungaria) punctul cel mai vulnerabil. După Primăvara de la Praga era limpede, aşa cum am văzut, că regimurile comuniste satelite îşi pierduseră întreaga legitimitate în cea mai mare parte din această regiune*.

Ele erau menţinute prin constrîngerea din partea statului, sprijinită de ameninţarea intervenţiei sovietice, sau, în cel mai bun caz — ca în Ungaria — prin oferirea de condiţii materiale şi o libertate mult superioară faţă de media est-europeană cetăţenilor, dar pe care criza economică le-a făcut imposibil de menţinut. Totuşi, cu o excepţie, nici o formă serioasă de opoziţie politică sau publică nu era posibilă. În Polonia, combinarea acestor trei factori a creat această posibilitate. Opinia publică a ţării era în mod copleşitor unită nu numai printr-o atitudine de ură faţă de regim, ci şi printr-un naţionalism polonez, antirusesc (şi antisemit) şi în mod conştient romano-catolic; biserica era o organizaţie independentă la scară naţională, iar clasa muncitoare îşi demonstrase puterea politică prin greve masive la intervale regulate începînd de la jumătatea anilor '50. Regimul se resemnase la o tolerare tacită sau chiar la o retragere — ca atunci cînd grevele din 1970 au determinat abdicarea liderului comunist de atunci — atîta vreme cît opoziţia era neorganizată, în ciuda faptului că spaţiul său de manevră se micşora în mod periculos. Dar, de la mijlocul anilor '70 a trebuit să se confrunte cu o mişcare muncitorească organizată politic, sprijinită de minţile intelectualilor disidenţi, în special ex-marxişti, şi de asemenea de o biserică din ce în ce mai agresivă, încurajată în 1978 de alegerea primului

* Cea mai puţin dezvoltată parte a Balcanilor — Albania, sudul Iugoslaviei, Bulgaria — poate fi o excepţie, din moment ce comuniştii vor mai cîştiga încă primele alegeri pluripartite de după 1989. Oricum, chiar şi aici slăbiciunea sistemului a devenit în curînd evidentă.

papă de origine poloneză din istorie, Karol Wojtyla (Ioan Paul al II-lea).

În 1980 triumful mişcării sindicale "Solidaritatea", ca mişcare de opoziţie publică de nivel naţional, înarmată cu arma grevelor de masă, a demonstrat două lucruri: că regimul partidului comunist din Polonia era la capătul puterilor; dar de asemenea şi că nu putea fi înlăturat prin agitaţia maselor. În 1981 biserica şi statul au căzut reciproc de acord să prevină pericolul unei intervenţii armate sovietice (care era luată în considerare la modul serios), prin cîţiva ani de lege marţială sub comanda forţelor armate, care ar fi putut pretinde o legitimitate şi comunistă, şi naţională. Ordinea a fost restabilită cu mici tulburări prin intermediul poliţiei mai degrabă decît prin intermediul armatei, dar, realmente, guvernul, la fel de neputincios ca totdeauna să rezolve problemele economice, nu avea nimic pregătit împotriva unei opoziţii care rămînea în funcţie ca expresia organizată a opiniei publice naţionale. Fie că ruşii decideau să intervină, fie că regimul trebuia să abandoneze poziţia-cheie a regimurilor comuniste, a sistemului partidului unic sub rolul conducător al partidului de stat, adică să abdice. Dar, pe măsură ce restul guvernelor-satelit urmăreau cu nervozitate desfăşurarea acestui scenariu şi, în vreme ce încercau în zadar să-şi oprească poporul de a face la fel, a devenit din ce în ce mai evident că sovieticii nu mai puteau să intervină.

În 1985 un reformator fervent, Mihail Gorbaciov, a venit la putere ca Secretar General al Partidului Comunist Sovietic. Nu era o întîmplare. Într-adevăr, dacă nu ar fi fost moartea foarte grav bolnavului Secretar General şi fost şef al aparatului de securitate, Iuri Andropov (1914-'84), care produse în 1983 ruptura decisivă de era lui Brejnev, era schimbării ar fi început cu un an sau doi mai devreme. Era evident pentru toate celelalte guverne comuniste, de pe orbita şi din afara orbitei sovietice, că se aşteaptă transformări majore, deşi încă nu era deloc clar, chiar şi pentru noul Secretar General, ce fel de transformări vor fi acestea.

"Era stagnării" (*zastoi*), pe care Gorbaciov a criticat-o, fusese, de fapt, o eră de acută fermentaţie politică şi culturală în cadrul elitei sovietice. Aceasta cuprindea nu numai grupul relativ mic de conducători autocooptaţi ai partidului comunist din vîrful ierarhiei Uniunii, singurul loc unde deciziile reale politice erau sau puteau fi luate, ci şi grupul relativ mare din cadrul burgheziei educate şi pregătite tehnic, ca şi directorii economici, care, de fapt, făceau ţara să meargă: academicieni, intelectualitatea tehnică, experţi şi cadre de decizie de diverse feluri. Într-o anumită măsură, însuşi Gorbaciov reprezenta această nouă generaţie de cadre educate — a studiat dreptul, în timp ce calea clasică pentru vechile cadre staliniste începea (şi, în mod surprinzător, adesea mai funcţiona) în fab-

rică sau la uzină, trecea printr-un grad universitar de inginerie sau agronomie pînă ajungea în aparatul de conducere. Profunzimea acestei agitaţii nu poate fi măsurată prin mărimea grupului real de disidenţi publici care apărea acum — cel mult cîteva sute de oameni. Interzis sau semilegal (prin influenţa curajoşilor redactori-şefi, ca cel de la "revista groasă" *Novîi mir*), critica şi autocritica au cuprins mediul cultural al capitalei URSS de pe vremea lui Brejnev, inclusiv sectoare importante de partid şi de stat, în special în securitate şi în serviciile secrete. Altfel, cum poate fi explicată reacţia imediată şi de proporţii la apelul lui Gorbaciov pentru *glasnosti* ("transparenţă").

Totuşi, răspunsul păturilor politice şi intelectuale nu trebuie considerat ca răspunsul întregului popor sovietic. Spre deosebire de majoritatea statelor comuniste europene, regimul sovietic era legitim şi pe deplin acceptat, măcar şi prin faptul că nu cunoşteau şi nici nu ar fi putut cunoaşte altul (cu excepţia celui din timpul ocupaţiei germane din 1941-'44, care era prea puţin acceptabil). Fiecare maghiar mai în vîrstă de şaizeci de ani în perioada precomunistă a fost copil sau adolescent, dar nici un locuitor al Uniunii Sovietice sub vîrsta de optzeci şi opt de ani nu avea asemenea aduceri-aminte. Şi, dacă guvernul statului sovietic avea o continuitate neştirbită care ţinea de la sfîrşitul războiului civil, ţară însăşi avea o continuitate care se întindea în trecutul îndepărtat, cu excepţia teritoriilor de la graniţa vestică alipite sau realipite în 1939-'40. Era vechiul Imperiu Ţarist sub o nouă conducere. Prin aceasta se şi explică de ce înainte de sfîrşitul anilor '80 nu exista nici un semn de separatism politic serios în altă parte în afară de Ţările Baltice (care fuseseră state independente între 1918 şi 1940), în Ucraina de Vest (care fusese o parte din Imperiul Habsburgic înainte de 1918), şi poate în Basarabia, care făcuse parte din România între 1918 şi 1940. Pînă şi în Ţările Baltice exista ceva mai multă disidenţă decît în Rusia (Lieven, 1993).

Mai mult, regimul sovietic nu era doar produs şi înrădăcinat pe plan intern — cu trecerea timpului, chiar şi partidul, care la început era mai puternic în "Marea Naţiune Rusească" decît în rîndul altor naţionalităţi, a recrutat exact acelaşi procentaj de locuitori din republicile europene şi transcaucaziene —, era, de fapt, poporul însuşi, într-un mod inexplicabil, care s-a integrat cu trup şi suflet în partid, pe măsură ce regimul se adaptase după el. Aşa cum a subliniat satiricul Zinoviev, exista cu adevărat un "om sovietic nou", chiar dacă el corespundea imaginii oficiale nu mai mult decît orice altceva în URSS (trebuie să menţionăm că nu putea fi vorba despre locul femeii în cadrul acestui tip de om nou). El/ea era liniştit în cadrul sistemului (Zinoviev, 1979), lucru care le oferea

o viaţă asigurată şi o securitate socială la un nivel modest, dar real, o societate egalitară din punct de vedere social şi economic, şi cel puţin una dintre aspiraţiile tradiţionale ale socialismului, conceptul lui Paul Lafargue în "Dreptul la lenevie" (Lafargue, 1883). Pentru cei mai mulţi dintre cetăţenii sovietici era lui Brejnev nu însemna "stagnarea", ci cele mai bune vremuri pe care ei şi părinţii lor, sau poate chiar şi bunicii lor, le cunoscuseră vreodată.

De mirare că radicalii reformatori s-au ridicat atît împotriva umanismului sovietic, cît şi a birocraţiei sovietice. În tonul caracteristic al elitarismului anriplebeu iritat, un reformator scria: "Sistemul nostru a creat o categorie de indivizi sprijiniţi de societate mai interesaţi în a lua decît în a da ceva. Aceasta este consecinţa unei politici de aşa-numit egalitarism... care a invadat societatea sovietică totalmente... Faptul că societatea este divizată în două părţi — cei care decid şi distribuie şi cei care sînt comandaţi şi cărora li se dă — constituie una dintre frînele majore în dezvoltarea societăţii noastre. Homo sovieticus... este în acelaşi timp balast şi frînă. Pe de o parte, este opus reformei, pe de alta, constituie baza suportului pentru sistemul actual (Afanasiev, 1991, p. 13-14)".

Din punct de vedere social şi politic, cea mai mare parte din URSS era o societate stabilă, în virtutea ignoranţei celorlalte ţări menţinute de autoritate şi cenzură, deşi nu numai din acest motiv. Este întîmplător oare că în URSS nu a existat nici un echivalent al revoltei studenţeşti din 1968, spre deosebire de Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria? Şi că, pînă şi pe vremea lui Gorbaciov, mişcarea de reformă nu a mobilizat tineretul într-o mai mare măsură (în afara unor regiuni naţionaliste din vestul ţării)? Că a fost, aşa cum se spune, "o revoltă a celor trecuţi de treizeci şi patruzeci de ani", adică a celor din generaţia născută după sfîrşitul războiului, dar înainte de toropeala deloc inconfortabilă a anilor lui Brejnev?

De fapt, schimbarea a venit, aşa cum trebuia să se şi întîmple, de la vîrf. Rămîne încă neclar cum un reformator comunist pasionat şi onest a ajuns să fie succesorul lui Stalin la conducerea partidului comunist sovietic la 15 martie 1985, şi aşa va rămîne pînă istoria sovietică din ultimele decenii va deveni un subiect al istoriei mai degrabă decît unul de acuzaţii. În orice caz, ceea ce contează nu sînt dedesubturile politicii de la Kremlin, ci cele două condiţii care i-au permis lui Gorbaciov să ajungă la putere. În primul rînd, creşterea corupţiei în conducerea partidului comunist în era lui Brejnev nu putea decît să scandalizeze acel sector al partidului care încă mai credea în ideologia lui într-un fel demodată. Un partid comunist, oricît de degenerat, fără lideri socialişti seamănă cu o biserică catolică fără episcopi şi cardinali creştini, ambele,

şi partidul, şi biserica, fiind bazate pe sisteme veritabile de credinţă. În al doilea rînd, unii demnitari de partid şi specialişti în economie erau cît se poate de conştienţi că fără o schimbare fundamentală şi radicală, mai devreme sau mai tîrziu, această economie se va scufunda, nu numai din cauza ineficienţei şi a inflexibilităţii sistemului, ci şi din cauza cerinţelor impuse de statutul de supraputere militară, pe care o economie în declin pur şi simplu nu îl putea susţine. Constrîngerea militară asupra economiei crescuse într-o proporţie periculoasă din 1980, cînd, pentru prima dată după mulţi ani, forţele armate sovietice s-au trezit implicate direct într-un război. Ele au fost trimise în Afganistan, pentru a aduce în acea ţară un fel de stabilitate, care încă din 1978 fusese guvernată de un partid democratic popular comunist, divizat în fracţiuni antagoniste, care îi învrăjbeau pe proprietarii de pămînt locali, clerul musulman şi pe alţi participanţi la reforma agrară şi lupta pentru drepturile femeii. Ţara căzu sub sfera de influenţă sovietică încă pe la începutul anilor '50, fără să crească semnificativ presiunea sîngelui în Occident. Totuşi, Statele Unite au calificat aceasta ca o ofensivă militară majoră împotriva "lumii libere". Ei au oferit luptătorilor fundamentalişti musulmani din munţi (prin Pakistan) fără limite bani şi armamente avansate. Aşa cum era de aşteptat, guvernul afganez, cu sprijinul sovietic solid, nu a făcut eforturi prea mari pentru a pune mîna pe principalele oraşe ale ţării, pe cînd Uniunea Sovietică a plătit un preţ nespus de mare. Afganistanul a devenit — aşa cum anumite persoane de la Washington au intenţionat fără îndoială să fie — Vietnamul Uniunii Sovietice.

Dar ce altceva putea face noul lider sovietic pentru a schimba situaţia din URSS, decît să încheie, cît mai repede, confruntarea din cel de-al doilea Război rece cu Statele Unite, care a vlăguit totalmente economia? Acesta era obiectivul imediat al lui Gorbaciov, şi cel mai mare succes al său, pentru că, într-o perioadă surprinzător de scurtă, el a convins pînă şi guvernele sceptice din Occident că aceasta era realmente intenţia Uniunii Sovietice. A cîştigat o popularitate imensă şi durabilă în Occident, care contrasta izbitor cu pierderea acestei popularităţi în URSS, căreia în cele din urmă i-a şi căzut victimă în 1991. Dacă a existat cineva care să încheie cei patruzeci de ani de Război rece, el a fost.

Scopurile reformatorilor economici comunişti încă din anii '50 fuseseră să facă economiile de comandă mai raţionale şi mai flexibile prin introducerea calculaţiilor şi a preţurilor de piaţă în materie de profit şi pierdere. Reformatorii maghiari au mers într-un fel pe această cale, şi, dacă nu ar fi fost ocupaţia sovietică din 1968, reformatorii cehi ar fi mers şi mai departe, amîndouă categoriile sperînd că pe această cale ar fi fost

mai uşor de liberalizat şi democratizat sistemul. Aceasta era şi poziţia lui Gorbaciov*, pe care el a considerat-o o cale firească pentru restaurarea sau stabilirea unui socialism mai bun decît cel "care exista cu adevărat". Este posibil, dar cît se poate de puţin plauzibil, că vreun reformator din URSS să fi vrut abandonarea socialismului, dacă ar fi să luăm numai motivul că acest lucru părea practic imposibil din punct de vedere politic, deşi în alte părţi economişti calificaţi care se asociaseră cu reforma începeau să-şi dea seama că sistemul, ale cărui defecte erau pentru prima oară analizate sistematic în public în anii '80, nu s-ar putea reforma din interior**.

IV

Gorbaciov şi-a lansat campania de transformare a socialismului cu două lozinci: *perestroika*, sau restructurare (atît a structurii economice, cît şi a celei politice), şi *glasnost*, sau transparenţă***.

Dar s-a întîmplat ca între ele să fie un conflict irezolvabil. Singurul lucru care menţinea în funcţiune sistemul sovietic şi ar fi putut să-l transforme era structura de comandă a partidului/statului moştenită de la epoca stalinistă. Aceasta era o situaţie obişnuită în istoria rusă chiar şi în epoca ţarilor. Reforma venea de la vîrf. Dar structura partid/stat era în acelaşi timp obstacolul central în transformarea unui sistem care fusese creat astfel încît toate elementele s-au adaptat la realitatea în care fusese investite interese largi, şi pentru care era greu de găsit o alternativă****.

Era departe de-a fi singurul obstacol, iar reformatorii, nu numai în Rusia, fuseseră totdeauna tentaţi să învinuiască "birocraţia" pentru faptul

---

* El s-a identificat public cu poziţia extrem de "generală" şi de fapt social-democrată a partidului comunist italian chiar înainte de alegerea sa oficială (Montagni, 1989, p. 85).

** Textele de importanţă crucială sînt date de ungurul Janos Kornai, în special *The economics of Shortage* (Amsterdam, 1980).

*** Este un semn interesant de întrepătrundere a reformatorilor oficiali şi gîndirea disidentă din anii lui Brejnev faptul că *glasnosti* era ceea la ce făcea apel scriitorul Alexandr Soljeniţîn în scrisoarea sa deschisă către Congresul Uniunii Scriitorilor sovietici în 1967, înainte de expulzarea sa din URSS.

**** Aşa cum un birocrat chinez îi spunea autorului cărţii în 1984, în plină "restructurare" asemănătoare: "Reintroducem acum în sistemul nostru elemente ale capitalismului, dar de unde ştim în ce ne angajăm? Din 1949, nimeni în China, în afară, poate, de cîţiva bătrîni din Shanghai, nu a mai avut experienţa capitalismului".

că inițiativele lor nu au avut susținerea scontată în popor. Este însă de netăgăduit că mari părți din aparatul de partid/stat salutau orice reformă majoră cu o inerție care ascundea ostilitatea. *Glasnost* era menită să mobilizeze susținerea din interiorul și din afara aparatului împotriva unei asemenea rezistențe. Dar consecința logică era de a submina singura forță care ar fi putut acționa. Așa cum am sugerat anterior, structura sistemului sovietic era în special militară. Democratizarea armatei nu îi îmbunătățește eficacitatea. Pe de altă parte, dacă un sistem militar nu este dorit, trebuie să fie disponibilă o alternativă civilă, înainte ca acesta să fie distrus, altfel, reforma nu reface, ci distruge. Uniunea Sovietică a căzut în această prăpastie dintre *glasnost* și *perestroika*.

Ceea ce a înrăutățit situația a fost că în mințile reformatorilor, *glasnost* era un program mult mai specific decît *perestroika*. El însemna introducerea, sau re-introducerea, unui stat constituțional și democratic bazat pe lege și pe folosirea libertăților civile așa cum sînt ele înțelese în mod normal. Aceasta presupunea separarea partidului de stat și (contrar oricărei dezvoltări începînd cu ascensiunea lui Stalin) transferarea rolului central al guvernării efective de la partid la stat. Aceasta implica în schimb sfîrșitul sistemului de partid unic, și al "rolului conducător" al partidului. Și, în mod evident, mai însemna și renașterea la toate nivelurile a sovietelor sub forma adunărilor reprezentative alese inițial, culminînd cu Sovietul Suprem, care ar fi putut fi o adunare legislativă realmente suverană, conferind puterea, dar și fiind capabilă să controleze executivul puternic. Cel puțin, aceasta era teoria.

Noul sistem constituțional era în cele din urmă instalat. Noul sistem economic era schițat de *perestroika* abia în 1987-'88, prin legalizarea micilor întreprinderilor particulare ("cooperative") — adică mai mult a "economiei de categoria a doua" — și prin decizia specială de a permite întreprinderilor de stat nerentabile și falimentare să dea faliment. De fapt, prăpastia dintre retorismul reformei în economie și realitatea unei economii care mergea vizibil în jos se lărgea din ce în ce mai mult.

Situația devenea cît se poate de periculoasă. Pentru că reforma constituțională abia a demontat un set de mecanisme politice, înlocuindu-l cu altul. A lăsat deschisă chestiunea legată de cum să procedeze noile instituții, deși procesul decizional ar fi, se pare, mai împovărător într-o democrație decît într-un sistem militar de comandă. Pentru majoritatea oamenilor, diferența abia dacă ar fi în aceea că, într-un caz, ar avea din cînd în cînd o veritabilă opțiune electorală, și aveau între timp și posibilitatea să asculte politicienii opoziției criticînd guvernul. Pe de altă parte, criteriul de *perestroika* era și trebuia să fie nu cum era condusă

economia în principiu, ci cum este realizată în fiecare zi, în modalităţi care pot fi cu uşurinţă specificate şi controlate. Şi ar putea fi judecată numai după rezultate. Pentru cea mai mare parte dintre cetăţenii sovietici aceasta avea importanţă prin ceea ce se întîmpla cu veniturile lor, cu efortul necesar pentru a le cîştiga, cu cantitatea şi varietatea bunurilor şi serviciilor care le erau oferite şi cu uşurinţa cu care le-ar fi putut obţine. Dar în vreme ce era foarte limpede împotriva a ce se situau reformatorii economici şi ce doreau ei să desfiinţeze, alternativa lor pozitivă, o "economie socialistă de piaţă", a unor întreprinderi autonome şi viabile din punct de vedere economic, publice, privatizate şi cooperatiste, călăuzite macroeconomic din "centrul luării deciziilor economice", era ceva mai mult decît o frază. Însemna pur şi simplu că reformatorii doreau să aibă avantajele capitalismului fără să le piardă pe cele ale socialismului. Nimeni nu avea nici cea mai vagă idee cum urma să se efectueze tranziţia de la o economie centralizată comandată de stat la noul sistem şi — la fel de important — cum ceea ce ar fi rămas în mod inevitabil o economie cu dublă valenţă, şi de stat, şi fără să ţină de stat, ar fi funcţionat în fapt pentru viitorul previzibil. Apelul adepţilor ultraradicali ai ideologiei de piaţă liberă gen Thatcher sau Reagan la tinerii intelectuali reformartori era că promitea să ofere o soluţie drastică, dar şi automată pentru aceste probleme. (Aşa cum s-a putut prevedea, nici nu a funcţionat astfel.)

Probabil că cel mai apropiat lucru pentru un model de tranziţie al reformatorilor lui Gorbaciov erau afinităţile lui cu Noua Politică Economică din anii 1921-'28. La urma urmelor, "aceasta dăduse rezultate spectaculoase în revitalizarea agriculturii, a comerţului, a industriei, a finanţelor, pentru mai mulţi ani după 1921" şi restaurase o economie prăbuşită, care "se bazase pe forţele pieţei" (Vernikov, 1989, p. 13). În plus, o politică foarte asemănătoare de liberalizare a pieţei şi de descentralizare produsese, după maoism, rezultate spectaculoase în China, a cărei rată de creştere a produsului naţional brut din anii '80, depăşită numai de Coreea de Sud, atinsese 10 % pe an (Atlasul Băncii Mondiale, 1990). Totuşi, nu putea fi comparată Rusia, îngrozitor de săracă şi înapoiată şi cu o populaţie majoritar rurală a anilor '20, cu Uniunea Sovietică a anilor '80, puternic urbanizată şi industrializată, al cărei cel mai avansat sector industrial, complexul militar-industrial-ştiinţific (inclusiv programul spaţial), depindea de o piaţă constînd dintr-un singur client. Putem afirma cu certitudine că *perestroika* ar fi funcţionat mult mai bine dacă Rusia din anii '80 ar fi fost în continuare (aşa cum a fost China la vremea respectivă) o ţară cu 80 % ţărani, a căror idee despre bogăţie ar fi fost un televizor. (Chiar şi la începutul anilor '70 aproximativ 70 % din populaţia sovietică priveau

televizorul în medie o oră şi jumătate pe zi) (Kerblay, p. 140-41).

Totuşi, contrastul dintre *perestroika* sovietică şi cea din China nu se explică doar prin aceste diferenţe temporale, nici prin faptul că, în ceea ce îi priveşte pe chinezi, aceştia erau preocupaţi de menţinerea sistemului central de comandă intact. Cît de mult au beneficiat ei de tradiţiile culturale ale Extremului Orient, care s-a întîmplat să favorizeze creşterea economică indiferent de sistemele sociale, vor stabili istoricii din secolul douăzeci şi unu.

Putea oare presupune cineva la modul serios în 1985 că peste şase ani URSS şi partidul comunist vor înceta să mai existe, iar toate celelalte regimuri comuniste din Europa vor dispărea? Dacă ar fi să judecăm după lipsa totală de pregătire a guvernelor occidentale pentru schimbările bruşte din 1989-'91, predicile în legătură cu decesul iminent al inamicului ideologic al Occidentului nu însemnau mai mult decît o schimbare neînsemnată a retoricii publice. Ceea ce a mînat Uniunea Sovietică cu viteză din ce în ce mai mare spre prăpastie a fost combinaţia dintre *glasnost*, care a dus la distrugerea vechilor mecanisme ce făceau economia să funcţioneze, fără să furnizeze altă alternativă, şi căderea dramatică a standardului de viaţă al cetăţenilor. Ţara se îndrepta către o politică electorală pluripartită chiar în momentul cînd se cufunda într-o anarhie economică: pentru prima oară de la începutul planificării, Rusia din 1989 nu mai avea un plan cincinal (Di Leo, 1992, p. 100). Era o combinaţie explozivă, pentru că a subminat temeliile şubrede ale unităţii economice şi politice sovietice.

Din cauză că URSS evoluase din ce în ce mai mult către o descentralizare structurală, elementele sale rezistau împreună în special prin instituţiile de partid ale întregii Uniuni, armată, forţele de securitate şi planificarea centrală, şi niciodată mai rapid decît în îndelungata epocă a lui Brejnev. De facto, o mare parte din Uniunea Sovietică era un sistem de proprietăţi feudale autonome. Căpeteniile sale locale — secretarii de partid ai republicilor unionale cu comandanţii lor teritoriali, care le erau subordonaţi, şi directorii unităţilor de producţie mai mult sau mai puţin productive, care ţineau economia în funcţiune — erau unite prin ceva mai mult decît dependenţa lor de aparatul partinic de stat de la Moscova, care numea, transfera, demitea şi coopta, şi anume prin nevoia de "a îndeplini planul" elaborat la Moscova. Între aceste limite foarte largi căpeteniile teritoriale aveau o considerabilă independenţă. Într-adevăr, economia nu ar fi funcţionat deloc decît doar pentru dezvoltare, prin cei care, de fapt, trebuiau să conducă instituţii cu funcţii reale, ale unei reţele de relaţii independente de centru. Acest sitem de tîrguială, aranjamente şi schimburi de favoruri cu celelalte cadre din poziţiile similare era un alt tip de "economie secundară" din cadrul întregului planificat în mod simbolic. Am

putea adăuga că, pe măsură ce URSS devenea o societate mai industrializată şi mai urbanizată, cadrele responsabile pentru producţia, distribuţia şi pentru grija generală faţă de cetăţeni nu mai nutreau simpatia de altădată faţă de miniştri şi figurile de partid, care erau superiorii lor, dar ale căror funcţii concrete nu mai erau clare, lăsînd la o parte faptul că îşi rotunjeau averile, aşa cum făcuseră cei mai mulţi dintre ei în perioada Brejnev, adesea într-un mod foarte spectaculos. Repulsia faţă de corupţia din ce în ce mai atotcuprinzătoare în care intrase *nomenklatura* a fost combustibilul iniţial pentru reformă, iar Gorbaciov a avut un suport foarte solid pentru *perestroika* din partea cadrelor economice, în special din partea celor din complexul militar-industrial, care doreau să îmbunătăţească conducerea unei economii în stagnare şi, în termeni ştiinţifici şi tehnici, paralitică. Nimeni nu ştia mai bine decît ei cît de rea devenise situaţia. În plus, nu aveau nevoie de partid pentru a-şi susţine activitatea. Dacă birocraţia de partid urma să dispară, ei ar fi fost în continuare acolo. Erau indispensabili, iar partidul nu era. Într-adevăr, ei erau încă acolo după prăbuşirea Uniunii Sovietice, organizaţi acum ca un grup de presiune în noua (1990) "Uniune Industrial-Ştiinţifică" (NPS) şi succesorii săi, după sfîrşitul comunismului, ca proprietari legali ai întreprinderilor pe care înainte le comandaseră fără drepturi legale de proprietate.

Cu toate acestea, aşa corupt, ineficace şi în mare măsură parazitar, cum era sistemul de comandă, el mai exista. Alternativa pentru autoritatea partidului nu era autoritatea constituţională sau democratică, ci, la moment, lipsa de autoritate. Gorbaciov, ca şi succesorul său, Elţin, a mutat baza puterii de la partid la stat şi, în calitate de preşedinte constituţional, a obţinut legal dreptul de a guverna prin decrete. În anumite împrejurări el deţinea puteri chiar mai mari decît a avut orice lider sovietic înaintea sa, inclusiv Stalin (Di Leo, 1992, p. 11). Nimeni nu a remarcat acest lucru, cu excepţia adunărilor democratice nou-înfiinţate, mai bine-zis constituţional-publice, Congresul poporului şi Sovietul Suprem (1989). Nimeni nu a mai guvernat sau, mai curînd, nimeni nu s-a mai supus în Uniunea Sovietică.

Ca un tanc petrolier uriaş avariat care se îndreaptă spre stînci, Uniunea Sovietică a luat-o spre dezintegrare. Erau deja trasate liniile după care urma să se fractureze: pe de o parte, sistemul de autonomie a puterii teritoriale în mare măsură întruchipat în structura federală a statului, pe de alta, complexele economice autonome. Din cauză că teoria oficială pe care fusese construită Uniunea Sovietică era una a

autonomiei teritoriale pentru grupuri naţionale, atît în cele cincisprezece republici unionale, cît şi în regiunile autonome şi zonele din cadrul acestora*, fractura naţionalistă era în mod potenţial conţinută în interiorul sistemului, deşi, cu excepţia celor trei mici republici baltice, mecanismul separării nici măcar nu era redat în scris înainte de 1988, cînd primele "fronturi populare" naţionaliste au fost înfiinţate ca răspuns la *glasnost* (în Estonia, Letonia, Lituania şi Armenia). Oricum, la acest stadiu, chiar şi în republicile baltice, ele erau îndreptate nu atît împotriva centrului, cît împotriva partidelor comuniste locale insuficient de gorbacioviste sau, aşa cum s-a întîmplat în Armenia, împotriva Azerbaidjanului vecin. Obiectivul nu era încă independenţa, în ciuda faptului că naţionalismul s-a radicalizat rapid în 1989-'90 sub influenţa politicii electorale şi a luptei dintre reformatorii radicali şi rezistenţa organizată a vechiului partid, cît şi a fricţiunilor dintre Gorbaciov şi victima sa refractară rivală, Boris Elţin.

Reformatorii radicali au căutat ajutor împotriva ierarhiilor de partid fortificate la naţionaliştii din republici, astfel întărindu-i. Chiar în Rusia, apelul la interesele ruseşti împotriva republicilor marginale, subvenţionate de Rusia şi care din ce în ce mai mult considerau că e mai bine în afara Rusiei, era o armă puternică în lupta radicalilor împotriva birocraţiei de partid, susţinută de aparatul de stat central. Pentru Boris Elţin, un vechi lider de partid din societatea de comandă, care a combinat introducerea în vechea politică (tărie şi abilitate) cu fixarea în cea nouă (demagogie, jovialitate şi receptivitatea la mijloacele de informare în masă), drumul către vîrf stă în capturarea Federaţiei Ruse, care astfel i-a permis să ocolească instituţiile Uniunii lui Gorbaciov. Într-adevăr, pînă acum Uniunea Sovietică şi componenta sa de bază, RSFSR, nu fuseseră suficient de distincte. Prin transformarea Rusiei într-o republică la fel ca celelalte, Elţin, de facto, a favorizat dezintegrarea Uniunii, pe care o Rusie sub controlul său ar fi înlocuit-o. Ceea ce, realmente, s-a şi întîmplat în 1991.

Dezintegrarea economică a determinat dezintegrarea politică. Prin încheierea planului şi a ordinelor de partid de la centru, nu mai exista în mod efectiv o economie naţională, ci o goană, prin orice comunitate, teritoriu sau orice altă unitate care ar fi putut să o conducă înspre autoprotecţie şi autosuficienţă, sau schimburi bilaterale. Cei care

* Ca supliment la RSFSR (Federaţia Rusă), cea mai mare din punct de vedere teritorial şi demografic, mai erau Armenia, Azerbaidjan, Bielorusia, Estonia, Georgia, Kazahstan, Kîrgîstan, Letonia, Lituania, Moldova, Tadjikistan, Turkmenistan, Ucraina şi Uzbekistan.

comandau marile oraşe de provincie, folosiţi mereu pentru asemenea aranjamente, schimbau produse industriale pe produse alimentare cu conducătorii gospodăriilor colective regionale, aşa cum s-a întîmplat — ca un exemplu elocvent — cu conducătorul de partid din Leningrad, Ghidaspov, care a reuşit să rezolve o criză de grîu din oraşul său printr-un apel telefonic dat lui Nazarbaiev, şedul de partid din Kazahstan, care a aranjat un schimb de cereale pentru încălţăminte şi oţel (I. Boldîrev, 1990). Dar chiar şi acest fel de tranzacţii între două dintre figurile marcante din vechea ierarhie de partid într-adevăr considera sistemul naţional de distribuţie ca irelevant. "Particularisme, autarhii, recăderi în practici primitive, acestea păreau rezultatele reale ale legilor care liberalizaseră forţele economiei locale" (Di Leo, p. 101).

Punctul fără întoarcere a fost atins în cea de a doua jumătate a anului 1989, bicentenarul de la Revoluţia franceză, a cărei lipsă de semnificaţie pentru secolul douăzeci nu a fost demonstrată la vremea respectivă de istoricii "revizionişti" francezi. Prăbuşirea economică a urmat (la fel ca în secolul optsprezece) după convocarea noilor adunări democratice sau aproape democratice în vara aceluiaşi an. Prăbuşirea economică a devenit ireversibilă în cursul cîtorva luni cruciale dintre octombrie 1989 şi mai 1990. Oricum, ochii lumii, la vremea aceea, era aţintiţi asupra altui fenomen: dizolvarea rapidă şi neaşteptată a regimurilor comuniste din Europa de Est. Între august 1989 şi sfîrşitul aceluiaşi an, puterea comunistă a abdicat sau a încetat să existe în Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria şi Republica Democrată Germană — fără să se tragă focuri de armă (în afară de România). La scurtă vreme după aceea, cele două state din Balcani care nu erau sateliţi sovietici, Iugoslavia şi Albania, au încetat de asemenea să fie regimuri comuniste. Republica Democrată Germană în scurtă vreme avea să fie anexată la Germania Federală, iar Iugoslavia urma în curînd să intre într-un lung război civil. Procesul a fost urmărit nu numai de lumea occidentală, ci şi de regimurile comuniste din celelalte continente. În ciuda faptului că acestea cunoşteau o gamă de reformişti: de la radicali (cel puţin în probleme economice), aşa cum erau cei din China, pînă la centralişti implacabili, aşa cum erau cei din Cuba (capitolul 15), toţi, după cît se pare, au avut dubii în legătură cu cufundarea sovieticilor într-o *glasnost* lipsită de restricţii. Cînd mişcarea pentru liberalizare şi democraţie s-a răspîndit din URSS înspre China, guvernul de la Beijing a decis, la jumătatea anului 1989, după cîteva ezitări evidente şi dezacorduri interne vătămătoare, să-şi restabilească autoritatea în maniera cea mai lipsită de ambiguitate, pe care Napoleon, care folosise şi el armata pentru a suprima agitaţia publică în timpul Revoluţiei Franceze, o numise "un tir de

ghiulele". Trupele au înăbuşit o demonstraţie studenţească de masă din piaţa centrală a capitalei, cu un preţ mare, măsurat în vieţi omeneşti, probabil — deşi nu am avut la dispoziţie date certe la data cînd am scris volumul — cîteva sute. Masacrul din Piaţa Tienanmen a îngrozit opinia publică occidentală, şi fără îndoială că partidul comunist chinez a pierdut mult din puţina legitimitate pe care ar mai fi putut să o aibă printre generaţiile mai tinere de intelectuali, inclusiv membri de partid, dar a lăsat liber regimul chinez să îşi continue politica de liberalizare economică victorioasă fără probleme politice imediate. Prăbuşirea comunismului după 1989 s-a limitat la URSS şi statele de pe orbita sa (inclusiv Mongolia, care alese protecţia sovietică faţă de dominaţia chineză în epoca interbelică). Cele trei regimuri comuniste din Asia care au supravieţuit (China, Coreea de Nord şi Vietnamul), la fel de îndepărtate ca şi Cuba, nu au fost imediat afectate.

V

Părea deci firesc, în special în anul de aniversare a bicentenarului Revoluţiei Franceze, să se descrie schimbările din 1989-'90 drept revoluţii din Europa de Est. În măsura în care evenimentele au dus la răsturnarea totală a regimurilor sînt revoluţionare, acest cuvînt este potrivit, deşi nu exact. Pentru că nici unul dintre regimurile din Europa de Est nu a fost răsturnat. Nici unul, cu excepţia Poloniei, nu conţinea vreo forţă internă, organizată sau nu, care să constituie o serioasă ameninţare la adresa lor, iar faptul că Polonia conţinea o opoziţie politică puternică, de fapt, a garantat că sistemul nu putea fi distrus într-o zi, ci trebuia înlocuit printr-un proces de compromisuri şi reforme, în felul în care Spania a făcut tranziţia spre democraţie după moartea generalului Franco în 1975. Ameninţarea cea mai apropiată pentru cei care se aflau pe orbita sovietică venea dinspre Moscova. Era cert faptul că ea nu-i mai putea salva printr-o intervenţie militară, ca în 1956 şi 1968, măcar şi din motivul că sfîrşitul Războiului rece le făcuse mai puţin necesare din punct de vedere strategic pentru URSS. Dacă voiau să supravieţuiască, în opinia Moscovei, trebuiau să urmeze linia de liberalizare, reformă şi flexibilitate a comuniştilor polonezi şi unguri. Acest lucru nu se referea însă şi la germani sau cehi. Aceştia rămîneau să-şi aleagă singuri calea. Retragerea URSS le-a grăbit falimentul. Au rămas la putere cu greu în virtutea vidului pe care îl creaseră în jurul lor, care nu lăsase nici o alternativă stării de statu- quo cu excepţia (acolo unde acest lucru era posibil) migrării sau (în foarte mică măsură) formării

grupurilor de disidenţi intelectuali. Mulţimea cetăţenilor acceptase lucrurile aşa cum erau, din cauză că nu aveau altă alternativă. Oameni talentaţi şi ambiţioşi lucrau în interiorul sistemului, pentru că orice poziţie care cerea aceste calităţi, şi realmente orice expresie publică a talentului, se afla în interiorul sistemului sau sub controlul lui, chiar şi în domeniile apolitice, cum ar fi săritura cu prăjina sau şahul. Aceasta s-a aplicat chiar şi la opoziţia autorizată, în special în domeniul artelor, căreia i se permitea să se dezvolte în declinul sistemelor, pe măsură ce scriitorii disidenţi care au rămas în ţară au fost descoperiţi după căderea comunismului, cînd erau trataţi drept colaboraţionişti*.

Nu-i de mirare deci că majoritatea oamenilor au optat pentru o viaţă liniştită, care includea şi gesturile formale de sprijin pentru un sistem în care nimeni, cu excepţia copiilor din clasele primare, nu mai credea, cum ar fi votările sau demonstraţiile, chiar şi atunci cînd pedepsele pentru disidenţă nu mai speriau. Unul dintre motivele pentru care vechiul regim era stigmatizat cu atîta furie după căderea lui, în special în ţările care se supuseră cu obedienţă, cum sînt Cehoslovacia şi fosta RDG, era că "marea majoritate votau la alegerile ruşinoase şi luau parte la paradele obligatorii pentru a evita consecinţele neplăcute, deşi nu foarte grave. Informatorii poliţiei erau recrutaţi cu uşurinţă, atraşi cu privilegii mizerabile, adeseori fiind de acord să slujească drept rezultat al unei presiuni destul de slabe" (Kolakowski, 1992, p. 55-56). Totuşi, cu greu mai credea cineva în sistem sau încerca vreun sentiment de loialitate faţă de el. Nici măcar cei care guvernau. Au fost fără îndoială surprinşi cînd masele au renunţat, în sfîrşit, la pasivitate şi şi-au demonstrat disidenţa — momentul de uimire a fost prins pentru veşnicie pe o casetă video, cînd preşedintele Ceauşescu, în decembrie 1989, în momentul confruntării cu mulţimea care huiduia în loc să aclameze conştiincios —, dar ei erau atunci surprinşi nu de disidenţă, ci numai de acţiune. În momentul adevărului, nici un guvern din Răsăritul Europei nu a ordonat forţelor sale să tragă. Toate au abdicat în linişte, în afară de cel din România, dar şi acolo împotrivirea lui a fost scurtă. Poate nu ar fi recîştigat controlul, dar nici unul nu a încercat măcar. Nici un grup de comunişti de extremă stîngă nu a fost nicăieri pregătit să moară pentru credinţă, sau măcar pentru recordul departe de a fi impresionant al celor patruzeci de ani de conducere comunistă. Ce ar fi trebuit ei să apere? Sistemele economice a căror inferioritate faţă de vecinii lor occidentali era frapantă şi care mergeau spre prăbuşire, dovedind că nu pot fi reformate,

* Pînă şi energicul critic al comunismului Aleksandr Soljeniţîn îşi realizase cariera de scriitor prin sistem, care permitea/încuraja publicarea primelor sale romane în scopuri reformiste.

chiar şi acolo unde fuseseră făcute eforturi serioase şi inteligente pentru această reformă? Cine ar mai fi putut crede lucrul acesta, deşi nu păruse deloc de domeniul nerealizabilului în anii '40 sau chiar '50? Din moment ce statele comuniste nu mai erau nici măcar unite, ba chiar uneori luptaseră unele împotriva altora cu armele (de exemplu China şi Vietnamul la începutul anilor '80), nici măcar nu mai putea afirma cineva existenţa unui singur "lagăr socialist". Tot ce mai rămăsese din vechile speranţe era faptul că URSS, ţara Revoluţiei din Octombrie, era una dintre cele două supraputeri globale. Cu excepţia poate a Chinei, toate guvernele comuniste şi un număr important de partide comuniste şi state sau mişcări din Lumea a treia ştiau destul de bine cît de mult datorau acestei contraputeri superiorităţii economice şi strategice a celeilalte părţi. Dar URSS se scutura făţiş de o povară politico-militară pe care nu o mai putea duce, şi chiar şi statele comuniste care nu erau în nici un fel dependente de Moscova (Iugoslavia, Albania) nu puteau realiza cît de profund urma să le slăbească şi pe ele slăbiciunea Uniunii Sovietice.

În orice caz, în Europa, ca şi în URSS, comuniştii, care fuseseră susţinuţi cîndva de vechile convingeri, erau acum o generaţie a trecutului. În 1989, puţine persoane sub vîrsta de şaizeci de ani şi-ar fi putut împărtăşi experienţa care legase comunismul de patriotism în mai multe ţări, adică cel de-al doilea război mondial şi rezistenţa, şi puţini oameni sub vîrsta de cincizeci de ani mai puteau să povestească amintiri trăite de ei înşişi din acele vremuri. Principiul de legitimitate al statelor era, pentru cei mai mulţi dintre oameni, retorica oficială sau bancurile persoanelor mai în vîrstă*.

Chiar şi cei mai tineri membri de partid puteau să nu fi fost comunişti în vechiul sens, ci bărbaţi şi femei (din păcate, mult prea puţine femei) care au vrut doar să facă o carieră. Cînd vremurile s-au schimbat, erau gata să-şi schimbe orientarea într-o clipă. Pe scurt, cei care au condus regimurile-satelit ale sovieticilor îşi pierduseră încrederea (dacă o avuseseră vreodată) în propriile lor sisteme. Cîtă vreme sistemele au fost operaţionale, ele au operat asupra lor. Cînd a devenit clar că însăşi Uniunea Sovietică le lăsa în voia sorţii, reformatorii (cei din Polonia şi Ungaria) au încercat să negocieze o tranziţie paşnică, cei care fuseseră obedienţi (în Cehoslovacia şi RDG) au rezistat pînă a devenit limpede că cetăţenii nu mai erau docili, chiar dacă armata şi poliţia mai existau. În ambele cazuri, atunci cînd şi-au dat seama că le expirase timpul, au

* Nu era, evident, cazul statelor comuniste din Lumea a treia, ca Vietnam, unde luptele pentru eliberare continuaseră pînă la mijlocul anilor '70, dar unde divizările civile ale războaielor de eliberare erau, probabil, mult mai vii în memoria oamenilor.

plecat discret, în liniște, luîndu-și astfel un fel de răzbunare inconștientă pe propagandiștii din Occident care afirmaseră că exact acest lucru regimurile "totalitare" nu ar fi făcut niciodată.

Au fost înlocuiți, în scurtă vreme, de bărbați și (încă o dată, mult mai rar) femei care reprezentaseră disidența sau opoziția și care organizaseră cu succes demonstrații de masă ce au condus la abdicarea pașnică a vechilor regimuri. Cu excepția Poloniei, unde biserica și sindicatele au format temelia opoziției, acestea au constat adesea din intelectuali curajoși, o armată regulată de conducători care în scurtă vreme s-a postat în fruntea popoarelor: adesea, ca în revoluțiile din 1848 care vin acum în mintea istoricului, academicieni sau oameni de artă. Pentru moment, filozofii disidenți (Ungaria) sau istoricii medievali (Polonia) au fost președinți sau prim-miniștri, iar un dramaturg, Vaclav Havel, a devenit, de fapt, președintele Cehoslovaciei, înconjurat de un corp excentric de consilieri: de la cîntăreți de rock americani iubitori de scandaluri la membri ai înaltei aristocrații habsburgice (prințul Schwarzenberg). Au început discuții despre "societatea civilă", adică ansamblul organizațiilor voluntare ale cetățenilor care luau locul statelor autoritare, și despre întoarcerea la principiile revoluționare existente înainte ca bolșevismul să le fi deformat*.

Din păcate, la fel ca în 1848, momentul de libertate și de adevăr nu a durat. Politica și cei care conduceau chestiunile de stat s-au întors la cei care, de obicei, ocupă asemenea funcții. "Fronturile" sau "mișcările civice" ad-hoc s-au destrămat la fel de repede pe cît s-au și ridicat.

Acesta s-a dovedit a fi și cazul Uniunii Sovietice, unde sfîrșitul partidului și al statului a durat pînă în august 1991. Eșecul procesului de *perestroika* și înlăturarea ulterioară a lui Gorbaciov de către cetățenii săi erau lucruri certe, deși acceptate fără prea mare plăcere în Occident, unde popularitatea lui Gorby a rămas la fel de mare. Liderul URSS a făcut o serie de manevre de culise și de alianțe schimbătoare cu grupări politice și grupuri ale puterii care luaseră naștere din parlamentizarea politicii sovietice, trezind atît neîncrederea din partea reformatorilor care la început i se alăturaseră — din care el făcuse realmente o forță de schimbare a statului —, cît și din partea blocului de partid fragmentat. A fost și va intra în istorie ca o figură tragică, un "țar-liberator" comunist

* Îmi amintesc de una din discuțiile de la o conferință ținută la Washington în 1991, organizată de ambasadorul Spaniei în Statele Unite, care și-a amintit de tinerii studenți (la vremea aceea în special comuniști liberali) și foști studenți care erau animați de aceleași sentimente după moartea generalului Franco în 1975. "Războiul civil", credea el, abia dacă însemna că tinerii ideologi care se aflaseră, de fapt, pentru o clipă, în postura de a vorbi pentru întregul popor, erau tentați să vadă această situație ca una permanentă.

ca Alexandru al II-lea (1855-'81), care a distrus ceea ce dorea să reformeze şi a fost distrus el însuşi în acest proces*.

Fermecător, sincer, inteligent şi animat în mod real de idealurile unui comunism pe care îl considera corupt încă de la ascensiunea lui Stalin, Gorbaciov era, în mod paradoxal, un om prea organizat pentru politica democratică agitată pe care o crease; prea mult avea dintr-un om al comitetului central pentru acţiunea decisă; prea departe era de experienţele Rusiei urbane şi industriale, pe care nu o condusese niciodată, pentru a avea simţul vechiului boss de partid pentru realităţile de la baza societăţii. Problema sa era că nu avea o strategie efectivă pentru reformarea economiei — nimeni nu a avut-o nici chiar după căderea sa —, tot aşa cum era departe de cotidianul ţării sale.

Contrastul cu altă generaţie postbelică de comunişti sovietici de la conducere, care aveau acum cincizeci de ani, este instructiv. Nursultan Nazarbaiev, care a luat conducerea republicii asiatice Kazahstan în 1984 pe creasta valului de reforme, intrase (cu mulţi alţi politicieni sovietici şi spre deosebire de Gorbaciov şi practic de toţi oamenii de stat din ţările nesocialiste) în viaţa publică din mediul muncitoresc. A trecut de la partid la stat, devenind preşedinte al republicii, a propulsat reformele necesare, inclusiv descentralizarea şi piaţa, şi a supravieţuit căderii lui Gorbaciov. După debarcarea acestuia, Nazarbaiev a rămas unul dintre cei mai puternici oameni din şubreda "Comunitate de State Independente". Dar Nazarbaiev, care a fost totdeauna un pragmatic, urmase sistematic o politică de optimizare a poziţiei fiefului său (şi a populaţiei sale), şi luase cele mai drastice măsuri pentru ca reformele de piaţă să nu creeze explozii sociale. Pieţe da, creşteri de preţuri necontrolate - categoric nu. Strategia sa preferată era încheierea unor înţelegeri comerciale bilaterale cu celelalte republici sovietice (sau ex-sovietice) — el a favorizat o piaţă comună sovietică central-asiatică — şi întreprinderi mixte cu capital străin. Nu a avut obiecţii faţă de economiştii radicali, pentru că a angajat cîţiva din Rusia, cît şi o serie de necomunişti, aducînd şi unul dintre creierile miracolului economic sud-coreean, care a demonstrat cît de reuşită este economia capitalistă de după cel de-al doilea război mondial. Supravieţuirea şi poate calea spre succes era pavată mai puţin cu bune intenţii decît cu pietrele colţuroase ale realismului.

Ultimii ani ai Uniunii Sovietice au fost o catastrofă filmată cu încetinitorul. Căderea sateliţilor ei europeni în 1989 şi acceptarea

* Alexandru al II-lea (1855-'81) a eliberat iobagii şi a avut iniţiativa unui număr mare de alte reforme, dar a fost asasinat de membrii mişcării revoluţionare, care pentru prima dată a devenit o forţă în timpul domniei sale.

reunificării Germaniei au demonstrat dispariţia URSS ca putere internaţională, ca să nu mai vorbim de calitatea ei de supraputere. Inabilitatea ei totală de a juca un rol cît de mic în criza din Golful Persic din 1990-'91 a mai subliniat o dată acest lucru. În plan internaţional, URSS era ca o ţară învinsă şi chiar distrusă, ca după un război total — numai că fără un asemenea război. Cu toate acestea, ea a menţinut forţele armate şi complexul militar-industrial al fostei supraputeri, o situaţie care îi impunea limite în politica sa internaţională. Oricum, deşi prăbuşirea internaţională încuraja secesionismul în republicile în care sentimentul naţionalist era puternic, în special în Statele Baltice şi Georgia — Lituania a încercat o declaraţie provocatoare de independenţă totală în martie 1990* —, dezintegrarea Uniunii nu s-a datorat totuşi forţelor naţionaliste.

Aceasta se datora în special dezintegrării autorităţii centrale, care a obligat fiecare regiune sau subunitate a ţării să se îngrijească singură de ea, şi, nu în ultimul rînd, să salveze ce se mai putea din ruinele unei economii care aluneca în haos. Foametea şi criza stau în spatele tuturor lucrurilor care s-au întîmplat în ultimii doi ani de existenţă a URSS. Reformatorii disperaţi, în special academicienii care fuseseră în mod evident beneficiarii procesului de *glasnost*, au fost împinşi într-un extremism apocaliptic: nimic nu se putea face pînă cînd vechiul sistem şi tot ce era în legătură cu el nu era distrus pentru aceasta. În termeni economici, sistemul trebuie să fie complet pulverizat prin totala privatizare şi introducere a pieţei libere. Au fost propuse planuri spectaculoase (a existat şi un "program de cinci sute de zile") . Această politică nu a fost bazată pe vreo cunoaştere a pieţei libere sau a economiei capitaliste, deşi erau viguros recomandate de economişti şi experţi americani şi englezi, ale căror opinii nu erau, în schimb, bazate pe vreo cunoaştere a ceea ce se întîmpla, de fapt, în cadrul economiei sovietice. Ambele poziţii erau corecte în presupunerea că sistemul existent, atîta vreme cît a existat economia de comandă, a fost cu mult inferior faţă de economiile bazate în special pe proprietatea privată şi iniţiativa privată, şi că vechiul sistem, chiar într-o formă modificată, era condamnat. Şi totuşi, ambele nu au reuşit să rezolve problema reală a modului cum o economie de comandă planificată la modul centralizat urma, în practică, să fie transformată într-un fel de versiune a unei economii dinamizate de piaţă. În loc să facă acest lucru, au repetat demonstraţiile teoretice care se fac în primul an de curs de economie despre virtuţile pieţei. S-ar umple, spuneau ei, rafturile

* Naţionalismul armean, deşi a provocat prăbuşirea Uniunii prin reclamarea regiunii de munte Karabah din componenţa Azerbaidjanului, nu a fost suficient de determinat să dorească dispariţia URSS.

magazinelor cu bunuri reţinute de producători la preţuri abordabile, imediat ce cererea şi oferta aveau permisiunea jocului liber. Mulţi dintre cetăţenii sovietici care suferiseră vreme îndelungată ştiau că acest lucru nu se va întîmpla, şi că atunci cînd, terapia de şoc a libertăţii a fost aplicată pentru scurt timp, nici nu s-a întîmplat astfel. În plus, nici un observator din ţară nu a crezut că în anul 2000 statul şi economia sovietică nu vor mai juca un rol substanţial. Discipolii lui Friedrich Hayek şi ai lui Milton Friedman au condamnat chiar şi ideea unei asemenea economii mixte. Nu aveau nici un sfat despre cum urma să fie transformată economia. Totuşi, atunci cînd a venit, criza finală nu a fost economică, ci politică. Pentru întreaga societate (întregul sistem instituţional de la partid, stat, forţele armate, aparatul securităţii şi autorităţile care o duceau bine) ideea prăbuşirii totale a URSS era incomprehensibilă. Nu putem spune dacă era acceptată de un număr mare de cetăţeni sovietici, chiar şi după 1989, pentru că cifrele nu pot fi elocvente: 76 % dintre cei cu drept de vot prezenţi la un referendum din martie 1991 au votat pentru menţinerea URSS, "ca o federaţie reînnoită a republicilor suverane şi egale, în care drepturile şi libertatea fiecărei persoane de orice naţionalitate sînt garantate" (Pravda, 25/1/91). Cu toate acestea, dizolvarea centrului părea că întăreşte inevitabil forţele centrifuge şi că face prăbuşirea inevitabilă, nu în ultimul rînd din cauza politicii lui Boris Elţin, a cărui stea se înălţa pe măsură ce apunea cea a lui Gorbaciov. De acum Uniunea era o umbră, iar singura realitate erau republicile. La sfîrşitul lui aprilie, Gorbaciov, ajutat de cele nouă republici majore*, a negociat un "Tratat al Uniunii" care, într-un fel asemănător compromisului austro-ungar din 1867, avea intenţia să menţină existenţa unei puteri federale centrale (cu un preşedinte federal ales) care să coordoneze cu restul lumii, forţele armate, politica externă, politica financiară şi relaţiile economice. Tratatul urma să intre în vigoare pe data de 20 august.

Pentru cea mai mare parte din instituţiile de partid sovietice, acest tratat era însă o altă formulă teoretică, condamnată, la fel ca toate celelalte. Era privit ca un gropar al Uniunii. Cu două zile înainte ca Tratatul să intre în vigoare, miniştrii apărării şi de interne, şeful KGB-ului, vicepreşedintele şi prim-ministrul URSS, cît şi stîlpii partidului, au declarat în absenţa preşedintelui-secretar general (în stare de arest la domiciliu) preluarea puterii de către Comitetul de Stat pentru Situaţia Extraordinară. Nu a fost atît o lovitură de stat — nimeni nu a fost arestat la Moscova, nici măcar staţiile de radio nu au fost preluate —, cît o proclamaţie că mecanismul adevăratei puteri era din nou în acţiune, în speranţa că cetăţenii ţării vor

* Adică toate, cu excepţia celor trei State Baltice, Moldova şi Georgia, cît şi, din motive obscure, Kîrgîzstan.

saluta sau cel puţin vor accepta în tăcere revenirea la ordine şi guvernare. Nu a fost înfrîntă de o revoltă a poporului, pentru că populaţia Moscovei a rămas liniştită, iar chemarea la grevă împotriva loviturii de stat nu a fost luată în seamă. De altfel, întreaga istorie sovietică a fost o dramă jucată de o trupă mică de actori, iar poporul a fost doar spectator.

De fapt, de astă dată nu a fost chiar aşa. Treizeci sau chiar zece ani în urmă numai declaraţia în legătură cu situarea exactă a puterii ar fi fost suficientă. Chiar şi aşa cum a fost, cea mai mare parte din cetăţenii URSS şi-au ţinut capetele în jos: potrivit unei anchete, 48 % din populaţie şi — mai puţin surprinzător — 70 % din comitetele de partid au sprijinit lovitura de stat (Di Leo, 1992, p. 141, 143n). În aceeaşi măsură este interesant că mai multe guverne externe se aşteptau ca lovitura de stat să reuşească, pentru că au recunoscut-o imediat*.

În 1991 nu mai exista nici putere centrală, nici supunere universală. O lovitură de stat veritabilă ar fi reuşit foarte bine în cea mai mare parte a teritoriului URSS şi, oricare ar fi fost divizările şi incertitudinea din cadrul forţelor armate şi al aparatului securităţii, în capitală ar fi fost găsite, probabil, suficiente trupe de încredere pentru un puci reuşit. Dar reafirmarea simbolică a autorităţii nu mai era suficientă. Gorbaciov avea dreptate: *perestroika* a schimbat societatea, înfrîngîndu-i pe conspiratori. Îl înfrînse şi pe el.

O lovitură de stat simbolică putea fi învinsă printr-o rezistenţă simbolică, pentru că singurul lucru de care nu erau pregătiţi şi pe care nu-l doreau complotiştii era un război civil. Acţiunile lor demonstrau că ei nu vor să admită alunecarea poporului spre un astfel de conflict. Deci, în timp ce instituţiile şubrede ale URSS au susţinut complotiştii, instituţiile doar cu puţin mai şubrede ale Republicii Ruse de sub conducerea lui Boris Elţin, abia ales preşedinte cu o majoritate covîrşitoare de voturi, nu au procedat la fel. Complotiştii nu au avut nimic de făcut decît să se predea, după ce Elţin, înconjurat de cîteva mii de adepţi care au venit să apere cartierul său general, a sfidat tancurile aşezate în faţa sediului lui, spre folosul ecranelor din lumea întreagă. Cu mult curaj, dar şi sigur de sine, Elţin, omul acţiunii a cărui abilitate şi operativitate contrastau spectaculos cu pasivitatea lui Gorbaciov, a dizolvat imediat partidul comunist, preluînd ceea ce rămăsese din URSS, care şi-a încheiat oficial existenţa peste doar cîteva luni. Însuşi Gorbaciov a fost dat uitării. Lumea, care fusese gata să accepte lovitura de

* În prima zi a "loviturii de stat", cotidianul oficial al guvernului finlandez a scris despre arestarea lui Gorbaciov fără nici un comentariu, în josul paginii a treia dintr-un buletin de 4 pagini. Şi-a expus părerea abia după ce puciul eşuase în mod evident.

stat, accepta acum contralovitura mult mai eficientă a lui Elţin şi trata Rusia ca succesorul firesc al defunctei URSS în ONU şi alte organisme internaţionale. Încercarea de a salva vechea structură a Uniunii Sovietice a distrus-o mai repede şi mai irevocabil decît s-ar fi aşteptat oricine.

Acest fapt însă nu a rezolvat nici una dintre problemele economice, politice şi sociale. Într-o privinţă, le-a făcut mai grave, din cauză că celelalte republici se temeau acum de marele frate rus, mai ales pentru că naţionalismul rus era cea mai bună carte jucată de Elţin pentru a concilia forţele armate. Din moment ce majoritatea republicilor conţineau minorităţi considerabile de etnici ruşi, sugestia lui Elţin că frontierele dintre republici ar putea fi renegociate a accelerat separarea totală. Ucraina şi-a declarat imediat independenţa. Pentru prima dată populaţiile folosite pentru oprimarea tuturor velicoruşilor de către autoritatea centrală avea un motiv să se teamă de oprimarea din partea Moscovei în interesele unei naţiuni. De fapt, aceasta a pus capăt speranţei menţinerii chiar aparente de uniune, pentru că şubreda "Comunitate a Statelor Independente" care a succedat URSS şi-a pierdut în curînd întregul fundament real, şi chiar şi ultimul supravieţuitor al Uniunii, Echipa Unită, participantă la Jocurile Olimpice din 1992 (cu foarte multe victorii), nu părea să aibă o viaţă mai lungă. Astfel descompunerea Uniunii Sovietice a redus Rusia la dimensiunile de acum trei sute de ani, ale vremurilor de dinainta lui Petru cel Mare (1672-1725). Fie că sub ţari, fie că sub comunişti, Rusia a fost o mare putere începînd cu mijlocul secolului al optsprezecelea, iar dezintegrarea ei a adus o incertitudine mondială şi un vid internaţional între Trieste şi Vladivostok, care nu mai existase înainte de istoria ţării, cu excepţia perioadei scurte din timpul Războiului civil din 1918-'20. Aceasta a fost agenda pentru diplomaţii lumii şi oamenii militari de la sfîrşitul mileniului.

VI

Două observaţii pot încheia această cercetare. Prima constă în faptul că uimitor de slabă s-a dovedit a fi puterea comunistă peste o suprafaţă enormă pe care o cucerise mai rapid decît oricare altă ideologie, de la islamism în primul său secol de existenţă. În ciuda faptului că o versiune simplistă a marxism-leninismului a devenit o ortodoxie dogmatică seculară pentru toţi cetăţenii dintre Elba şi Marea Chinei, ea a dispărut în zile numărate cu tot cu regimurile ei politice. Două motive pot fi sugerate pentru acest fenomen istoric surprinzător. Comunismul nu se baza pe convertirea în masă, ci era o credinţă a cadrelor sau (după Lenin) a

"avangardei". Chiar şi faimoasa frază a lui Mao despre gherilele victorioase care se mişcă printre ţărănime ca peştele în apă face deosebire între elementul activ (peştele) şi cel pasiv (apa). Diverse mişcări muncitoreşti socialiste neoficiale (inclusiv cîteva partide comuniste de masă) ar fi putut coexistenta cu comunitatea lor, aşa cum s-a întîmplat în satele de mineri. Pe de altă parte, toate partidele comuniste de la putere erau, prin definiţie, elite minoritare. Susţinerea maselor nu depindea de convingerile lor ideologice sau de altă natură, ci de modul cum a fost pentru ei viaţa sub regimul comunist şi cum comparau ei situaţia lor cu a altora. În momentul în care a dispărut posibilitatea de a izola populaţia de contactul cu alte ţări, populaţia a devenit sceptică. Din nou, comunismul era o credinţă instrumentală: prezentul care are valoare pur şi simplu ca un mijloc de a atinge un viitor nedefinit. Cu excepţia unor rare cazuri — de exemplu războaiele duse în numele patriotismului, unde victoria justifică sacrificiile — o asemenea garnitură de credinţe este potrivită mai bine unor secte sau elite decît bisericilor universale, al căror cîmp de acţiune, oricare ar fi promisiunea pentru mîntuire, este şi trebuie să fie domeniul de fiecare zi al vieţii omeneşti. Chiar şi cadrele partidelor comuniste au început să se concentreze asupra satisfacţiilor proprii. Şi, cînd acest lucru s-a întîmplat, partidul nu a oferit nici o explicaţie a comportamentului lor. Pe scurt, prin natura ideologiei sale, comunismul cerea să fie judecat prin succes şi nu avea soluţii împotriva eşecului.

Este un paradox că, prin decesul său, URSS a oferit unul dintre cele mai puternice argumente pentru analiza lui Karl Marx, pe care pretinsese că o exemplifică. Marx scria în 1859:

"În producţia socială a mijloacelor lor de existenţă, fiinţele omeneşti intră în relaţii definite, necesare şi independente de voinţa lor, relaţiile de producţie, care corespund unui stadiu anume din dezvoltarea forţelor lor materiale de producţie... Într-un anumit stadiu al dezvoltării lor, forţele de producţie materială ale sociatăţii intră în contradicţie cu relaţiile de producţie existente, sau, ceea ce nu este decît o expresie legală pentru acestea, cu relaţiile de proprietate în cadrul cărora se mişcaseră înainte. Din forme de dezvoltare ale forţelor de producţie, aceste relaţii sînt transformate în lanţurile lor. Atunci intrăm în era revoluţiei sociale".

Rar a existat un exemplu mai clar al postulatului lui Marx despre modul cum forţele de producţie intră în conflict cu suprastructura socială, instituţională şi ideologică, care transformase economiile agrare rămase în urmă în economii industriale — pînă la punctul în care ele s-au transformat din forţe în lanţuri ale producţiei. Primul rezultat al "erei revoluţiei sociale" începută astfel a fost dezintegrarea vechiului sistem.

Dar ce l-ar fi înlocuit? Aici nu mai putem împărtăşi optimismul din secolul nouăsprezece al lui Marx, care susţinea că răsturnarea vechiului sistem trebuie să ducă la unul mai bun, din cauză că "omenirea intră în probleme de natura celor pe care le poate rezolva". Problemele în care "omenirea" sau, mai bine zis, bolşevicii au intrat în 1917 nu erau solvabile în circumstanţele lor de timp şi de loc, sau numai foarte puţin solvabile. Astăzi ar însemna să investim o mare cantitate de încredere pentru a afirma că în viitorul previzibil se întrevede o soluţie pentru problemele care se nasc din prăbuşirea comunismului sovietic sau că orice soluţie care ar putea exista în cadrul viitoarei generaţii îi va frapa pe locuitorii fostei URSS şi ai zonei Balcanilor comunişti ca o îmbunătăţire evidentă.

Cu prăbuşirea URSS, experimentul "socialismului existent cu adevărat" s-a încheiat. Pentru că acolo unde regimurile comuniste au supravieţuit şi au fost victorioase, aşa cum este în China, ele au abandonat ideea originală a unei economii unice, controlată şi planificată de centru, bazată pe un sat colectivizat în totalitate, sau a unei economii în fapt cooperatiste, dar, în adevăr, fără piaţă. Va fi oare acest experiment reluat vreodată? Cu certitudine că nu în forma care s-a dezvoltat în URSS.

Aceasta se întîmplă din cauză că experimentul sovietic a fost desemnat nu ca o alternativă globală pentru capitalism, ci ca un set specific de răspunsuri la o situaţie specială a unei ţări uriaşe şi extraordinar de înapoiate care se afla în circumstanţe speciale şi irepetabile din punct de vedere istoric. Eşecul revoluţiei în alte părţi a lăsat URSS-ul să construiască socialismul în singurătate, ţară în care, prin consensul universal al marxiştilor din 1917, inclusiv al celor ruşi, condiţiile pentru o asemenea acţiune pur şi simplu nu existau. Încercarea de a proceda astfel a produs împliniri remarcabile — nu în ultimul rînd abilitatea de a înfrînge Germania în cel de-al doilea război mondial —, dar cu un preţ enorm şi inadmisibil de vieţi omeneşti şi cu preţul a ceea ce s-a dovedit a fi în cele din urmă o economie la capătul liniei şi un sistem politic despre care nu se mai putea spune nimic bun. (Oare nu prezisese Gheorghi Plehanov, "tatăl marxismului rus", că Revoluţia din Octombrie va duce în cel mai bun caz la un "imperiu chinezesc colorat în roşu"?) Celălalt socialism "existent cu adevărat", care s-a născut sub aripile Uniunii Sovietice, a acţionat sub imperiul aceloraşi dezavantaje, deşi într-o mai mică măsură, şi cu mult mai puţină suferinţă umană. O reînviere sau renaştere a acestui model de socialism nu este nici posibilă, nici — chiar presupunînd că există condiţii care ar favoriza acest lucru — necesară.

În ce măsură eşecul experimentului sovietic aruncă lumina îndoielii asupra proiectului socialismului tradiţional, o economie bazată în special

pe proprietatea socială şi conducerea planificată a mijloacelor de producţie, distribuţie şi schimb — iată încă o întrebare a secolului. Faptul că un asemenea proiect este economic raţional în teorie a fost acceptat de către economişti încă înainte de primul război mondial, deşi — o chestiune destul de curioasă — teoria a fost elaborată de economişti puri, nesocialişti. Faptul că proiectul trebuia să funcţioneze, cel puţin parţial, prin intermediul preţurilor, în aceeaşi măsură fixarea preţurilor de piaţă şi al "preţurilor de calcul" realiste, era de asemenea clar, dacă socialismul voia să ţină seama de dorinţele consumatorilor mai degrabă decît să le spună ce era bun pentru ei. De fapt, economiştii socialişti din Occident, care s-au gîndit la aceste probleme în anii '30, cînd subiectul era mult dezbătut, au descoperit o combinaţie a planificării cu preţurile de piaţă. Să demonstrezi abilitatea unei asemenea economii socialiste nu înseamnă, desigur, să-i demonstrezi superioritatea faţă de vreo versiune mai justă a economiei din Epoca de Aur, cu atît mai mult cu cît lumea ar prefera-o. Înseamnă doar să separăm chestiunea socialismului în general de cea a experienţei specifice a "socialismului existent cu adevărat". Eşecul socialismului sovietic nu se reflectă asupra posibilităţii implementării celorlalte tipuri de socialism. Într-adevăr, chiar inabilitatea unei economii ajunse la capătul liniei de tipul planificării centralizate, aşa cum a fost cea sovietică, de a se reforma într-un socialism de piaţă, aşa cum dorea, demonstrează prăpastia dintre cele două feluri de dezvoltare.

Tragedia Revoluţiei din Octombrie a fost că ea a putut produce numai felul său de socialism, crud, brutal, de comandă. Unul dintre cei mai notorii economişti socialişti al anilor '30, Oskar Lange, s-a întors din Statele Unite în Polonia natală pentru a construi socialismul, în cele din urmă murind într-un spital londonez. Pe patul său de suferinţă le-a vorbit prietenilor săi şi admiratorilor care au venit să-l viziteze, printre care mă aflam şi eu. Îmi amintesc ce a spus atunci:

"Dacă aş fi fost în Rusia în anii '20, aş fi fost un adept al lui Buharin. Dacă ar fi fost să fiu consilier asupra industrializării sovietice, aş fi realizat un program mai flexibil şi mai restrîns, aşa cum, de fapt, ruşii de la planificare au şi făcut. Şi totuşi, dacă mă gîndesc la vremurile de atunci, mă întreb, mereu şi mereu: exista oare vreo alternativă la graba lipsită de discernămînt, brutală şi neplanificată cu care putem caracteriza primul plan cincinal? Aş vrea să spun că ar fi existat, dar nu pot, nu pot să găsesc un răspuns".

Capitolul şaptesprezece

Avangarda moare — Artele după 1950

Arta ca investiţie este o concepţie cu puţin mai veche decît începutul anilor '50.

G. Reitlinger, The Economics of Taste, vol. 2 (1982, p. 14)

Marele obiecte albe, lucrurile care menţin în funcţiune economia noastră — frigiderele, aragazuri, toate lucrurile albe şi din porţelan — sînt acum vopsite. Acesta este un lucru nou. Iar arta pop se potriveşte cu chestia asta. Foarte drăguţ. Mătrăgună magică, aceea care iese din zid în faţa ta în momentul cînd deschizi frigiderul să-ţi iei sucul de portocale.

Studs Terkel, Duvision Street: America (1967, p. 217)

I

Există în practica istoricilor — printre care şi cel care semnează lucrarea de faţă — tendinţa de a analiza artele, oricît de evident şi de profund ar fi înrădăcinate ele în societate, în afara contextului lor contemporan, ca o ramură sau un tip de activitate umană supusă propriilor reguli şi aprecieri ulterioare. Totuşi, în era celor mai revoluţionare transformări ale vieţii umane înregistrate pînă acum, chiar şi acest principiu străvechi şi convenabil de a structura o cercetare istorică se îndepărtează tot mai mult de realitate. Nu numai din cauză că graniţa dintre ceea ce este şi ceea ce nu este clasificabil drept "artă", "creaţie" sau "îndemînare" a devenit vagă sau chiar a dispărut cu totul, sau din cauză că o influentă şcoală de critici literari la *fin de siecle* considera imposibil, irelevant şi nedemocratic să decizi dacă *Macbeth* a lui Shakespeare era mai bună sau mai proastă decît *Batman*. Era aşa şi din cauză că forţele care determină ce se întîmplă în artel sau ceea ce ar fi numit observatorii de modă veche cu acest nume erau copleşitor exogene. Şi, aşa cum ne-am fi putut aştepta într-o eră a revoluţiei

tehnico-ştiinţifice extraordinare, erau predominant tehnologice.

Tehnologia a revoluţionat artele cel mai evident prin a le face omniprezente. Radioul adusese deja sunetele — cuvintele şi muzica — în majoritatea caselor din lumea dezvoltată, şi-şi continua penetrarea în lumea rămasă în urmă. Dar ceea ce l-a făcut universal a fost tranzistorul, care i-a dat caracter în aceeaşi măsură şi mic şi portabil, şi bateria cu durată mare care l-a făcut independent de reţelele electrice oficiale (în special urbane). Gramofonul sau patefonul era deja vechi şi, cu toate că a fost îmbunătăţit din punct de vedere tehnic, a rămas greoi. Discul (placa de patefon sau de pick-up) long-play (1948), care s-a stabilit rapid în anii '50 (Guiness, 1984, p. 193) a fost în beneficiul iubitorilor de muzică clasică, ale cărei compoziţii, spre deosebire de cele din muzica pop, încercaseră deja, deşi rar, să se menţină în cadrul limitei de trei sau cinci minute ale discului de 78 de rotaţii pe minut. Dar ceea ce a făcut transportabilă cu adevărat muzica a fost caseta înregistrată, care poate fi ascultată la aparate din ce în ce mai mici şi portative, alimentate cu baterii, care au împînzit lumea în anii '70. Pînă în anii '80, muzica a pătruns oriunde: în intimitate, însoţind fiecare activitate posibilă prin căştile ataşate la aparate de mărimea unui buzunar, toate fiind inventate de japonezi. Această revoluţie tehnologică a avut consecinţe politice şi în aceeaşi măsură culturale. În 1961, apelul preşedintelui de Gaulle adresat soldaţilor francezi împotriva loviturii militare a comandanţilor lor a avut susţinere datorită faptului că soldaţii îl puteau asculta la aparate de radio portabile. În anii '70, discursurile ayatollahului Khomeini, liderul exilat al viitoarei revoluţii iraniene, erau multiplicate pe casete şi distribuite în Iran.

Televiziunea nu a devenit niciodată atît de uşor portativă ca radioul — sau cel puţin a pierdut cu mult mai mult prin reducerea dimensiunilor decît sunetul —, dar a dus în casă imaginea mişcătoare. În plus, în timp ce un aparat TV a rămas un aparat mult mai costisitor şi mai greu decît un aparat de radio, a devenit curînd aproape universal şi accesibil în mod constant chiar şi celor săraci din ţările în care exista o infrastructură urbană. În anii '80, aproximativ 80 % din populaţia unei ţări ca Brazilia avea acces la televiziune. Aceasta este şi mai surprinzător decît faptul că în Statele Unite noul mijloc de comunicare în masă a înlocuit şi radioul, şi filmele ca formă standard a distracţiei populare în anii '50, iar în prospera Marea Britanie - în anii '60. Cererea pentru televizoare a fost copleşitoare. În ţările avansate a început (prin aparatul video cu casete, care a rămas încă un aparat costisitor) să aducă imagini filmate pe micile ecrane de acasă. În timp ce repertoriul produs pentru marele ecran devenea din ce în ce mai restrîns, videorecorderul avea avantajul de a oferi privitorului o

alegere aproape nelimitată. Prin răspîndirea computerelor personale, micul ecran părea pe punctul de a deveni legătura vizuală majoră a individului cu lumea din afară.

Totuşi, tehnologia nu numai că a făcut artele omniprezente, ci a şi transformat percepţia lor. Abia dacă este posibil pentru cineva care a fost crescut şi educat în epoca în care muzica electronică era sunetul standard, cînd orice copil putea îngheţa un cadru şi putea repeta un sunet sau un pasaj vizual, pe cînd altădată numai pasajele cu texte puteau fi recitite, cînd iluzia teatrală era ca nimic pe lîngă ce putea face tehnologia în reclamele de televiziune, inclusiv relatarea unei naraţiuni dramatice în treizeci de secunde, să retrăiască uimirea zilelor cînd înalta tehnologie modernă încă nu putea transmite în cîteva secunde prin întreaga gamă a canalelor de televiziune disponibile. Tehnologia a transformat lumea artelor, deşi a întreprins această transformare asupra artelor pop şi a distracţiei mai devreme şi mult mai complet decît asupra "artelor înalte", în special asupra celor tradiţionale.

II

Dar ce se întîmplase cu acestea?

La prima vedere, lucrul cel mai frapant în legătură cu dezvoltarea artelor înalte în lumea de după Era Catastrofei a fost o schimbare geografică dinspre centrele tradiţionale (europene) ale culturii de elită şi — dată fiind era de prosperitate globală fără precedent — o extraordinară creştere a resurselor financiare disponibile pentru susţinerea lor. O cercetare mai atentă, aşa cum vom vedea, urma să se dovedească mai puţin încurajatoare.

Faptul că "Europa" (prin care majoritatea oamenilor din Occident între 1947 şi 1989 înţelegea "Europa Occidentală") nu mai era căminul de bază al artelor înalte a devenit evident. New Yorkul se mîndrea cu faptul că a devenit, în locul Parisului, centru al artelor vizuale, prin care desemna piaţa de artă sau locul unde artiştii în viaţă au devenit obiectele de folosinţă comună cu cel mai mare preţ. Mult mai semnificativ, juriul Premiului Nobel pentru literatură, un organism al cărui simţ pentru politică este, de obicei, mai acut decît gusturile sale literare, a început să ia în serios literatura neeuropeană începînd din anii '60, după ce, anterior, o neglijase aproape totalmente, cu excepţia Americii de Nord (care a obţinut regulat premii începînd din 1930, cînd Sinclair Lewis a devenit primul laureat Nobel american). Nici un cititor serios nu putea, prin anii '70, să rateze

contactul cu şcoala strălucită a scriitorilor latino-americani. Nici un cinefil serios nu putea să nu admire sau cel puţin să nu vorbească despre marii regizori asiatici care, începînd cu japonezul Akira Kurosawa (n. 1910) prin anii '50 şi terminînd cu indianul Satyadjit Ray (1921-'92), au cucerit festivalurile de film internaţionale. Nimeni nu a fost surprins cînd în 1986, primul african din zona subsahariană, nigerianul Wole Soyinka (n. 1934), a obţinut un premiu Nobel.

Distanţarea de Europa a fost chiar şi mai evidentă în arta cea mai pretenţioasă din punct de vedere vizual, arhitectura. Aşa cum am văzut deja, mişcarea modernă în arhitectură construise foarte puţin în perioada interbelică. După război, cînd şi-a căpătat consistenţa, "stilul internaţional" a realizat în aceeaşi măsură cele mai mari şi cele mai multe monumente din Statele Unite, care l-au dezvoltat şi mai mult, în special prin intermediul reţelelor de hoteluri proprietate americană care se tabiliseră în lume începînd din anii '70, şi, în cele din urmă, a exportat o formă ciudată de palat de vis pentru oamenii de afaceri şi turiştii prosperi care se aflau în călătorie. În versiunile lor cele mai caracteristice erau uşor recunoscute, fiind în forme de nave sau sere uriaşe, cu arbori, plante şi fîntîni arteziene în interior: ascensoare transparente care se vedeau cum urcă şi coboară din exterior; peste tot numai metal şi sticlă iluminate ca la teatru. Acestea urmau să constituie pentru societatea burgheză de la sfîrşitul secolului ceea ce sala de operă fusese pentru predecesorul ei din secolul nouăsprezece. Dar mişcarea modernă a creat monumente extraordinare şi în alte părţi: Le Corbusier (1887-1965) a construit o întreagă capitală în India (Chandigarh); Oscar Niemeyer (n. 1907) — o mare parte dintr-o altă capitală, în Brazilia (Brasilia); în vreme ce poate cel mai frumos dintre produsele măreţe ale mişcării moderne — ridicat de asemenea prin autorizaţie publică mai curînd decît prin patronaj sau profit particular — urmează a fi găsit în Mexico City — Muzeul Naţional de Antropologie (1964).

Părea evident că vechile centre europene ale artelor arătau semne de oboseală, cu o excepţie posibilă, unde aerul eliberării antifasciste, în mare măsură sub conducere comunistă, a inspirat aproximativ un deceniu de renaştere culturală care şi-a exercitat influenţa internaţională prin intermediul filmelor italiene "neorealiste". Artele vizuale franceze nu şi-au păstrat reputaţia şcolii interbelice de la Paris, care era în sine ceva mai mult decît o umbră de strălucire a erei de dinainte de 1914. Reputaţia majoră a scriitorilor de ficţiune francezi era mai degrabă intelectuală decît literară; ca inventatori ai trucurilor, stratagemelor ("nouveau roman" din anii '50 şi '60) sau ca scriitori de nonficţiune (ca Jean-Paul Sartre). A avut oare vreun romancier "serios" francez de după 1945 vreo autoritate internaţională aşa

cum au avut-o mai mulţi în anii '70? Probabil că nu. Scena artistică britanică fusese mai înviorată, nu în ultimul rînd din cauză că, după 1950, Londra s-a transformat într-unul din centrele majore pentru spectacolele muzicale şi teatrale şi a produs o mînă de arhitecţi de avangardă ale căror proiecte îndrăzneţe le-au adus mai multă faimă în străinătate — la Paris sau la Stuttgart — decît acasă. Cu toate acestea, dacă Marea Britanie postbelică (este vorba despre al doilea război mondial) a ocupat un loc mai puţin marginal în cadrul artelor occidentale decît în perioada interbelică, recordul său în domeniul său forte, literatura, nu a fost deosebit de impresionant. În poezie, scriitorii postbelici din micuţa Irlandă au făcut chiar mai mult decît cei din Regatul Unit. Cît despre Germania Federală, contrastul dintre resursele şi realizările ţării respective, şi chiar dintre gloriosul trecut de la Weimar şi prezentul său de la Bonn, a fost frapant. Nu poate fi în întregime explicat prin efectele dezastruoase ale celor doisprezece ani ai lui Hitler. Este semnificativ că în cei cincizeci de ani postbelici mai multe dintre talentele active din literatura Germaniei Federale nu au fost indigene, ci imigranţi din Estul mai îndepărtat (Celan, Grass, precum şi mai mulţi refugiaţi din RDG).

Desigur, Germania a fost dezbinată între 1945 şi 1990. Contrastul dintre cele două părţi — una militant-democrat-liberală, occidentală şi orientată către economia de piaţă, cealaltă o versiune de manual a centralizării comuniste — ilustrează un aspect curios al migraţiei culturii înalte: înflorirea sa relativă sub comunism, cel puţin în anumite perioade. Aceasta nu se aplică pur şi simplu tuturor artelor, şi nici, desigur, tuturor statelor de sub călcîiul de fier al unei dictaturi realmente asasine, aşa cum au fost cele ale lui Stalin şi Mao, sau sub tiranii mai puţin megalomane, aşa cum a fost cea a lui Ceauşescu în România (1961*-1989) sau a lui Kim Il Sung (Kim Ir Sen) în Coreea de Nord (1945-1994).

De altfel, în măsura în care artele au depins de un patronaj public, adică guvernul central, preferinţa dictatorială standard pentru grandomania pompoasă a redus opţiunea artiştilor, aşa cum s-a întîmplat cu insistenţa oficială în legătură cu mitologia sentimentală optimistă a "realismului socialist". Este posibil că spaţiile largi deschise aliniate cu turnuri neovictoriene, atît de caracteristice anilor '50, îşi vor putea găsi într-o zi admiratorii — ne putem gîndi la Piaţa Smolensk din Moscova. Pe de altă parte, trebuie să recunoaştem că acolo unde guvernele comuniste nu au insistat în a comanda artiştilor cu exactitate ce să facă, generozitatea lor în subvenţionarea activităţilor culturale (sau, cum ar putea spune alţii, simţul

* Desigur, este vorba de 1964 (**n. tr.**).

pentru contabilitate care le-a lipsit) a fost de real folos. Se presupune că nu este întîmplător că Occidentul a importat în anii '80 producători de operă de avangardă din Berlinul de Est.

Uniunea Sovietică a rămas stearpă din punct de vedere cultural, cel puţin în comparaţie cu gloriile sale de dinainte de 1917 şi chiar şi cu fierberea din anii '20, cu excepţia poate a poeziei, arta cea mai aptă de a fi practicată în particular şi una în care marea tradiţie rusă a secolului douăzeci şi-a menţinut mai bine continuitatea după 1917 — Ahmatova (1889-1966), Ţvetaeva (1892-1943), Pasternak (1890-1960), Blok (1890-1921), Maiakovski (1893-1930), Brodski (1940-1996), Voznesenski (n. 1933), Ahmadulina (n. 1937). Artele sale vizuale au suferit în special din cauza combinaţiei otrodoxiei rigide, în aceeaşi măsură ideologice, estetice şi instituţionale, cu o totală izolare de restul lumii. Naţionalismul cultural pătimaş care a început să apară în anumite zone din URSS în timpul perioadei lui Brejnev — ortodox şi slavofil în Rusia (Soljeniţîn, n. 1918), mitic medievalist în Armenia (de exemplu în filmele lui Serghei Paradjanov (n. 1924) — a provenit în mare parte din faptul că acei care respingeau orice lucru recomandat de sistem şi partid, aşa cum au făcut mulţi intelectuali, nu aveau alte tradiţii din care să se inspire decît cele conservatoare. În plus, intelectualii din URSS au fost izolaţi în mod spectaculos nu numai de sistemul de guvernare, ci şi de masa de cetăţeni sovietici obişnuiţi care, într-un fel obscur, i-au acceptat legitimitatea şi s-au adaptat la singura viaţă pe care o cunoşteau şi care, în anii '60 şi '70, se îmbunătăţise în fapt de o manieră remarcabilă. Îi urau pe conducători şi îi dispreţuiau pe cei conduşi, chiar cînd (asemeni noilor slavofili) au idealizat sufletul rus în forma ţăranului rus care nu mai exista. Nu era o atmosferă bună pentru artistul creator, iar dezvoltarea aparatului de constrîngere intelectuală, în mod paradoxal, a deturnat talentele de la creaţie la agitaţie. Soljeniţîn, care, probabil, va supravieţui ca scriitorul cel mai important al secolului douăzeci, este unul care a fost nevoit totuşi să predice prin scrierea de romane (*O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*, *Spitalul canceroşilor*) din cauză că nu avea libertatea de a scrie predici şi denunţuri istorice.

Situaţia din China comunistă de pînă la sfîrşitul anilor '70 a fost dominată de o represiune nemiloasă, subliniată de rare momente de relaxare ("lăsaţi să înflorească o sută de flori"), care a slujit la identificarea victimelor viitoarelor epurări. Regimul lui Mao Tse-tung şi-a atins culmea în "Revoluţia culturală" din anii 1966-'76, campanie împotriva culturii, învăţămîntului şi inteligenţei fără precedent în istoria secolului al douăzecilea. Regimul a ţinut închis şcolile secundare şi învăţămîntul universitar timp de zece ani; a adus practicarea muzicii clasice (occidentale) şi a altui fel de muzică într-o stagnare, iar acolo unde s-a găsit necesar s-au distrus instrumentele la care

se cînta; a redus repertoriul naţional al scenei şi al ecranului la o jumătate de duzină de piese corecte din punct de vedere politic (care erau fixate de soţia Marelui Cîrmaci, cîndva actriţă de film de mîna a doua din Shanghai), care se repetau la nesfîrşit. Dată fiind această experienţă şi străvechea tradiţie chineză de a impune linia dreaptă, modificată, dar nu şi abandonată în era postmaoistă, lumina care strălucea dinspre China comunistă în domeniul artelor a rămas slabă.

Pe de altă parte, creativitatea a înflorit sub regimurile comuniste din Europa de Est, cu atît mai mult cu cît ortodoxia a fost cam relaxată, aşa cum s-a întîmplat în timpul destalinizării. Industria de film din Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria, de care nu prea se auzise pînă atunci nici măcar pe plan local, a înflorit neaşteptat începînd cu sfîrşitul anilor '50 şi pentru un timp a devenit una dintre sursele cele mai distinse şi interesante. Pînă la prăbuşirea comunismului, care a generat şi colapsul mecanismelor pentru producţia de artă în ţările la care ne-am referit, chiar şi revitalizarea represiunii (după 1968 în Cehoslovacia şi după 1980 în Polonia) nu a oprit-o, deşi startul mai curînd promiţător de film din Germania Democrată de la începutul anilor '50 ajunsese într-un impas din cauza autorităţilor politice. Faptul că o artă atît de dependentă de o investiţie solidă din partea statului a înflorit din punct de vedere artistic sub regimurile comuniste este mai surprinzător decît acela că literatura creatoare ar fi trebuit să facă la fel, deoarece, la urma urmelor, chiar şi sub guvernele intolerante, cărţile pot fi scrise pentru sertarul cel mai ascuns sau pentru prieteni*. Oricît de restrîns era publicul pentru care scriau ei la început, mai mulţi scriitori s-au bucurat de admiraţia internaţională — est-germanii, care au produs talente mult mai interesante decît prospera Germanie Federală, şi cehii din anii '60 ale căror scrieri au ajuns în Occident numai prin intermediul emigraţiei interne şi exetrne de după 1968.

Ceea ce aveau în comun toate aceste talente a fost ceva de care foarte puţini scriitori şi realizatori de film din economiile de piaţă dezvoltate s-au bucurat, şi la care teatrul folk occidental (o grupare dedicată radicalismului politic necaracteristic şi care începea, în Statele Unite şi în Marea Britanie, de prin anii '30) visa: sentimentul că publicul are nevoie de tine. Într-adevăr, în absenţa politicii reale şi a unei prese libere, cei care practicau artele erau singurii care vorbeau în numele a ceea ce poporul lor, sau cel puţin cei mai educaţi dintre aceştia, credeau şi simţeau. Aceste

* Oricum, procesele de copiere rămîneau incredibil de greoaie, din moment ce nici o tehnologie mai recentă, în afară de maşina de scris mecanică şi indigou nu era disponibilă. Din motive politice, lumea comunistă de dinainte de *perestroika* nu folosea xeroxul.

sentimente nu erau limitate la artiştii din regimurile comuniste, ci existau şi în alte regimuri unde intelectualii erau la cuţite cu sistemul politic atotputernic şi, în ciuda faptului că nu erau total restrictive, erau destul de libere să se exprime în public. Apartheidul din Africa de Sud şi-a inspirat adversarii la o mult mai bună literatură decît cea care ieşise din acel subcontinent înainte de acesta. Faptul că majoritatea intelectualilor din America Latină de la sud de Mexic între anii '50-'90 erau mai mult ca sigur, într-un anume punct din viaţa lor, refugiaţi politici nu este lipsit de importanţă pentru realizările culturale ale acelei părţi din emisfera vestică. Acelaşi lucru şi în legătură cu intelectualii turci.

Cu toate acestea, exista ceva mai mult pentru înflorirea ambiguă a unor arte din Europa de Est decît funcţia lor ca opoziţie tolerată. Majoritatea tinerilor lor practicanţi fuseseră inspiraţi de speranţa că ţările lor, chiar şi sub regimuri imperfecte, vor intra după ororile războiului într-o nouă eră; unii, mai mult decît preocupaţi de a fi ţinuţi minte, simţiseră, de fapt, un vînt de utopie în pînzele tinereţii, cel puţin în primii cîţiva ani, postbelici. Doar cîţiva au continuat să fie inspiraţi de vremurile lor: Ismail Kadare (n. în 1930), poate primul romancier albanez care s-a remarcat pe plan internaţional, a devenit un purtător de cuvînt nu atît al regimului lui Enver Hogea, cît al unei mici ţări muntoase care, sub regimul comunist, şi-a cîştigat pentru prima oară un loc în lume (a emigrat din ţară în 1990). Majoritatea celorlalţi s-au mutat mai devreme sau mai tîrziu în variate grade de opoziţie — totuşi, destul de des, respingînd unica alternativă ce le era oferită (fie pe la graniţa Germaniei Federale, fie prin Radio Europa Liberă), într-o lume de poli binari. Şi chiar acolo unde (cazul Poloniei) respingerea regimului în funcţie a devenit totală, cu toţii, în afară de cei mai tineri, au ştiut destul despre istoria ţării lor din 1945 încoace pentru a alege umbrele de gri la fel de bine ca albul şi negrul propagandistului. Aceasta este ceea ce conferă o dimensiune tragică filmelor lui Andrzej Wajda (n. în 1926), ambiguitatea lor faţă de realizatorii de film cehi din anii '60, apoi în următorii treizeci de ani, iar scriitorii din RDG — Christa Wolf (n. în 1929), Heiner Müller (n. în 1929) — au fost dezamăgiţi, dar nu şi-au uitat visurile.

Paradoxal, dar artiştii şi intelectualii din Lumea a doua (socialistă) şi din diferite părţi ale Lumii a treia s-au bucurat şi de prestigiu, şi de o relativă prosperitate şi privilegii. În lumea socialistă ei puteau să se numere printre cei mai bogaţi cetăţeni şi să se bucure de acel foarte rar, cel mai rar dintre drepturile din acele închisori colective — dreptul de a călători peste hotare, sau chiar de a avea acces la literatura străină. Sub socialism influenţa lor politică a fost zero, dar în diferite ţări din Lumea a treia (şi,

după căderea comunismului, pentru scurtă vreme în fosta lume a "socialismului existent cu adevărat") a fi intelectual sau chiar artist însemna un bun public. În America Latină scriitorii de frunte, aproape indiferent de opiniile lor politice, s-ar fi putut aştepta la posturi diplomatice, preferabil la Paris, unde amplasarea organizaţiei UNESCO dădea fiecărei ţări şanse să-şi plaseze cetăţeni în apropierea cafenelelor de pe malul stîng al Senei. Profesorii s-au aşteptat totdeauna la posturi de miniştri de cabinet, preferabil ai economiei, dar moda de la sfîrşitul anilor '80 pentru persoanele de artă care să candideze la preşedinţie (aşa cum s-a întîmplat cu un bun romancier în Perú*) sau chiar să devină preşedinţi (ca în Cehoslovacia postcomunistă** şi Lituania) părea nouă, deşi avea precedente în vremuri mai vechi printre alte state, atît din Europa, cît şi din Africa, dispuse să acorde importanţă puţinilor dintre cetăţenii lor care erau cunoscuţi peste hotare, adică mai mult ca sigur pianiştilor de concert, aşa cum s-a întîmplat în Polonia în 1918, poeţilor de expresie franceză, ca în Senegal*** sau dansatorilor, ca în Guineea.

Totuşi, romancierii, dramaturgii, poeţii şi muzicienii nu au fost foarte activi politic în majoritatea ţărilor occidentale dezvoltate, cu excepţia poate a miniştrilor culturii (André Malraux în Franţa, Jorge Semprun în Spania).

Resursele publice şi particulare consacrate artelor au fost mult mai mari decît în perioada anterioară de o prosperitate fără precedent. Astfel, pînă şi guvernul britanic, niciodată în linia întîi în ceea ce priveşte patronajul public, a cheltuit mai bine de un miliard de lire sterline pentru dezvoltarea artelor la sfîrşitul deceniului 9, în vreme ce în 1939 fuseseră cheltuite doar 900 000 de lire sterline (Britain: An Official Handbook, 1961, p. 222; 1990, p. 426). Patronajul particular a fost mai puţin frecvent, cu excepţia Statelor Unite, unde miliardarii, încurajaţi de concesii fiscale, au sprijinit învăţămîntul şi cultura pe o scară mai largă decît oriunde, în parte din cauza unei aprecieri autentice pentru lucrurile importante din viaţă, în special printre magnaţii din prima generaţie; în parte din cauză că, în absenţa unei ierarhii sociale oficiale, ceea ce putea fi numit statutul Medici**** era cel mai bun lucru.

Din ce în ce mai mult, marii cheltuitori nu numai că şi-au donat colecţiile galeriilor naţionale sau cetăţeneşti (ca în trecut), ci au şi insistat asupra întemeierii propriilor lor muzee cărora le-au dat numele lor proprii şi în care propriile lor colecţii au fost prezentate în forma dorită de

* Mario Vargas Llosa (**n. tr.**).

** Celebrul Vaclav Havel, care a înfăptuit revoluţia de catifea (**n. tr.**).

*** Leopold Sedar Senghor (**n. tr.**).

**** Referire la celebra familie din Florenţa, cunoscută ca încurajînd artele (**n. tr.**).

proprietari sau donatori.

În ceea ce privește piața artei, din anii '50 încoace s-a descoperit că perioada de aproape jumătate de secol de depresiune se încheia. Prețurile, în special cele ale francezilor iubitori de arte, ale lucrărilor post-impresioniștilor, ca și ale celor mai eminenți moderniști timpurii parizieni au urcat la cer, pînă în anii '70 piața internațională de artă, care s-a mutat mai întîi la Londra, apoi la New York, egalînd toate recordurile Erei Imperiului, iar în piața nebună a anilor '80 chiar depășind aceste prețuri. Prețul impresioniștilor și al postimpresioniștilor a crescut de douăzeci și trei de ori între 1975 și 1989 (Sotheby, 1992). Oricum, comparațiile cu perioadele anterioare erau de acum încolo practic imposibile. Este adevărat, cei bogați colecționau în continuare — banii vechi, de regulă, fiind preferați pentru vechii maeștri, iar banii noi pentru noutăți —, dar, din ce în ce mai mult, cei care achiziționau arta o făceau pentru investiții, așa cum odată oamenii cumpăraseră acțiuni de la minele de aur pentru a le specula. Fondul britanic al pensiilor de la calea ferată, care (fiind sfătuit foarte bine) a scos o mulțime de bani din artă, nu poate fi considerat un iubitor de artă, iar tranzacția de artă ideală și tipică de la sfîrșitul anilor '80 era una în care un magnat din Australia de Vest a cumpărat un Van Gogh pentru suma de 31 de milioane de lire sterline, din care o mare parte îi fusese împrumutată de licitatori, care sperau în aceeași măsură într-o creștere mai mare a prețurilor, ceea ce ar fi făcut tabloul o garanție și mai valoroasă pentru împrumuturile lor bancare și creșterea viitoarelor profituri ale dealerului. Așa cum se întîmplă, ambele părți au fost dezamăgite: domnul Bond din Perth a dat faliment, iar boom-ul speculativ al artei s-a prăbușit la începutul ultimului deceniu.

Relația dintre bani și artă este întotdeauna ambiguă. E cît se poate de limpede că majoritatea achizițiilor de artă din cea de-a doua jumătate a secolului îi datorau mult; cu excepția arhitecturii, unde mare înseamnă și frumos, sau, în orice caz, mai posibil să intre în cărțile-ghiduri. Pe de altă parte, un alt fel de dezvoltare economică a afectat în mod indubitabil și în profunzime majoritatea artelor, contribuind la integrarea lor în viața academică și în instituțiile educației superioare a căror expansiune extraordinară am remarcat-o în altă parte (capitolul 10). Această dezvoltare a fost în aceeași măsură generală și particulară. Din punct de vedere general, dezvoltarea decisivă a culturii din secolul douăzeci, ascensiunea unei industrii de distracții populare revoluționare s-a adoptat la piața de masă, a redus formele tradiționale de artă superioară la ghettourile de elită și, de la mijlocul secolului, locuitorii lor au fost oameni care se bucuraseră de o educație superioară. Publicul de teatru și de operă, cititorii clasicilor

ţării lor şi poezia şi proza luate în serios de critici, vizitatorii muzeelor şi ai galeriilor de artă aparţineau în mod copleşitor acelora care îşi completaseră cel puţin educaţia secundară — cu excepţia lumii socialiste, unde industria de distracţii care trebuia să mărească profitul era ţinută în frîu — pînă cînd, după căderea sa, nu a mai fost ţinută în frîu. Cultura obişnuită a oricărei ţări urbanizate de la sfîrşitul secolului douăzeci se baza pe industria distracţiilor de masă — cinematograf, radio, televiziune, muzică pop — în care elita susţinea cu siguranţă triumful progreselor muzicii rock, cărora intelectualii fără îndoială îi dădeau o întorsătură snoabă pentru a o face potrivită gustului elitei. Dincolo de aceasta, segregarea era din ce în ce mai completă, pentru că mulţimea publicului la care industria de masă apela numai cînd se întîlnea cu un accident ocazional, genurile despre care amatorii de cultură superioară vorbeau cu entuziasm, ca atunci cînd o arie de Puccini a fost interpretată de Pavarotti s-a găsit asociată cu Cupa Mondială la fotbal în 1990, sau cînd scurte bucăţi de Händel sau Bach au apărut nedeclarate în reclame comerciale. Cine nu dorea să se alăture claselor de mijloc, acela nu se deranja să privească piese de Shakespeare. Şi invers, dacă cineva voia acest lucru, deoarece acestea erau cele mai evidente mijloace pentru a trece examenele cerute la ciclul secundar, nu putea să nu le vizioneze. În cazuri extreme, pentru care un exemplu demn de remarcat era Marea Britanie împărţită în clase, ziarele se adresau respectiv diferitelor universuri ale oamenilor cu studii, sau fără studii.

Mai la obiect, extraordinara expansiune a studiilor superioare a asigurat din ce în ce mai mult angajarea forţei de muncă şi a constituit piaţa pentru bărbaţi şi femei fără vînă comercială. Acest fapt a fost tratat sub toate aspectele în literatură. Poeţii predau la universităţi, sau cel puţin locuiau în campusurile universităţilor. În unele ţări, profesiunea de profesor-romanicer s-a dezvoltat într-o asemenea măsură, încît un gen absolut nou a apărut în anii '60 şi, din moment ce un număr mare de potenţiali cititori era familiarizat cu mediul respectiv, a înflorit: romanul de campus universitar care, deosebit de subiectul obişnuit de ficţiune — relaţia dintre sexe —, se ocupa de chestiuni de interes mai ezoteric, cum ar fi schimburile interacademice, colocviile internaţionale, bîrfa universitară şi ciudăţeniile studenţilor. Mai periculos era că cererea academică a încurajat scrisul creator care a înlocuit seminarele şi, prin urmare, a profitat prin complexitate, urmînd exemplul marelui James Joyce, ale cărui ultime lucrări au avut tot atîţia comentatori cîţi cititorii propriu-zişi. Poeţii scriau pentru alţi poeţi sau pentru studenţii care aşteptau să le discute operele. Protejaţi de salarii academice, de burse şi liste cu lecturi obligatorii, artele creative

necomerciale puteau spera dacă nu obligatoriu să înflorească, atunci cel puţin să supravieţuiască în confort. Din păcate, un alt subprodus al dezvoltării academiilor le-a subminat poziţia, deoarece glosatorii şi comentatorii au devenit independenţi de subiectul lor, pretinzînd că textul era numai ce făcea cititorul din el. Criticul lui Flaubert, argumentau ei, era în aceeaşi măsură creatorul personajului Madame Bovary în care era şi autorul, poate — din moment ce romanul respectiv a supravieţuit numai prin lecturile altora, în special pentru scopuri academice — chiar mai mult decît autorul. Această teorie fusese îndelung îmbrăţişată de producătorii de teatru de avangardă (luaţi în considerare de directorii-actori şi locomotivele filmului de demult) pentru care Shakespeare sau Verdi erau în principiu materie primă pentru interpretările lor aventuroase şi de preferat provocatoare. În ciuda faptului că acestea au fost uneori triumfătoare, de fapt au subliniat ezoterismul în creştere al artelor snoabe, deoarece erau ele însele comentarii şi critici ale interpretărilor anterioare, doar că pe înţelesul celor iniţiaţi. Moda s-a răspîndit chiar şi asupra genului populist al filmelor, unde regizorii sofisticaţi şi-au făcut publicitate pentru erudiţia lor în materie de cinematografie unei elite care le înţelegea aluziile, în vreme ce masele (de care, de fapt, depindeau şi încasările) erau satisfăcute cu sînge şi sex*. Este oare posibil să ghicim cum va aprecia istoria culturii în secolul douăzeci şi unu realizările artelor înalte din cea de-a doua jumătate a secolului douăzeci? Evident că nu, dar ele nu se vor putea abţine să remarce declinul, cel puţin pe plan regional, al genurilor caracteristice secolului nouăsprezece care au supravieţuit pînă în prima jumătate a secolului douăzeci. Sculptura este un exemplu care te frapează, dacă ar fi să ţinem cont numai de faptul că expresia cea mai importantă a acestei arte, monumentul public, a murit, de fapt, după primul război mondial, cu excepţia ţărilor dictatoriale, unde, prin încuviinţarea generală, calitatea nu era pe potriva cantităţii. Este imposibil să evităm impresia că pictura nu era ceea ce fusese nici măcar în perioada interbelică. În orice caz, ar fi greu să întocmim o listă de pictori din anii 1950-1990 care ar fi acceptaţi ca figuri de primă mărime (de exemplu, care merită să fie incluşi în muzeele din alte ţări decît cea a artistului), comparabilă cu o listă pentru perioada dintre cele două războaie. Aceasta din urmă ar fi inclus cel puţin nume ca Picasso (1888-1973), Matisse (1869-1954), Soutine (1894-1943), Chagall (1889-1985) şi Rouault (1871-1955) de la Şcoala din Paris; Klee

* Astfel este filmul lui Brian de Palma, *Incoruptibilii* (1987), aparent un film de tip "hoţi şi poliţişti" despre Chicago din vremea lui Al Capone, care conţine un citat complet din filmul *Crucişătorul Potiomkin* al lui Eisenstein, ermetic pentru toţi cei care nu văzuseră faimosul pasaj al goanei căruciorului pe treptele de la Odesa.

(1879-1940), doi sau trei ruşi şi nemţi şi vreo doi spanioli şi mexicani. Cum s-ar putea compara lista de la sfîrşitul secolului douăzeci cu aceasta, chiar dacă ar include mai mulţi lideri ai şcolii newyorkeze de "expresionişti abstracţi", pe Francis Bacon şi vreo doi germani?

În muzica clasică, încă o dată, declinul vechilor genuri a fost disimulat de caracterul spectacolelor, dar în special prin forma repertoriului clasicilor dispăruţi. Cîte opere noi, scrise după 1950, s-au fixat în repertoriile internaţionale, sau chiar naţionale, care au reciclat la nesfîrşit produsele compozitorilor, dintre care cel mai tînăr se născuse în 1860? Cu excepţia Germaniei şi a Marii Britanii (Henze, Britten şi în cel mai bun caz încă vreo doi-trei), foarte puţine ţări au avut compozitori care au creat opere mari. Americanii (de exemplu Leonard Bernstein, 1918-'90) au preferat genul mai puţin formal al muzicalului. Cîţi compozitori, cu excepţia celor ruşi, au mai scris simfonii, considerate ca fiind încoronarea realizării instrumentale în secolul nouăsprezece*? Talentul muzical, care a continuat să existe pe deplin şi cu personalităţi distinse, a tins pur şi simplu să abandoneze formele tradiţionale de expresie, chiar dacă acestea dominau în mod copleşitor piaţa artei înalte.

O retragere asemănătoare din genul secolului al nouăsprezecelea este evidentă şi în roman; în mod firesc, el a continuat să fie scris, cumpărat şi citit în mari cantităţi. Totuşi, dacă e să căutăm marile romane şi pe marii romancieri din a doua jumătate a secolului, cei care au luat drept subiect o întreagă societate sau o perioadă istorică îi găsim în afara regiunilor centrale ale culturii occidentale — cu excepţia, din nou, a Rusiei, unde romanul şi-a revenit, cu Soljeniţîn cel din prima etapă de creaţie, ca un mod de creaţie din cadrul experienţei stalinismului. Putem găsi romane de mare tradiţie în Sicilia (*Ghepardul* lui Lampedusa), în Iugoslavia (Ivo Andrić, Miroslav Krleza) şi Turcia. Îi vom găsi cu siguranţă în America Latină, a cărei ficţiune, necunoscută pînă atunci în afara ţărilor la care se face referire, a captivat lumea literară din anii '50 încoace. Romanul recunoscut cel mai spontan şi fără ezitare drept capodoperă peste tot pe glob a venit din Columbia, o ţară pe care majoritatea oamenilor cultivaţi din lumea dezvoltată o găseau cu greu pe hartă înainte de a fi identificată cu cocaina: romanul *Un veac de singurătate*, al lui Gabriel Garcia Marquez. Probabil că ascensiunea remarcabilă a romanului evreiesc în cîteva ţări, în special în Statele Unite şi Israel, reflectă traumele excepţionale ale experienţei poporului evreu sub Hitler, cu care, direct sau indirect, scriitorii evrei au

* Prokofiev a scris şapte, Şostakovici cincisprezece, iar Stravinski trei. Dar toate acestea au aparţinut sau au fost concepute în prima parte a secolului.

considerat că trebuie să se împace.

Declinul genurilor clasice ale artei şi ale literaturii înalte nu se datora cu certitudine vreunei crize de talent. Deoarece, chiar dacă ştim cîte ceva despre distribuirea talentelor excepţionale printre fiinţele omeneşti şi variaţia sa, este mai sigur să presupunem că există schimbări rapide în stimulentele pe care le exprimă sau în încurajarea de a proceda într-un fel anume, mai degrabă decît în cantitatea de talent disponibil. Nu există vreun motiv ca să presupunem că locuitorii din Toscana de astăzi sînt mai puţin talentaţi sau chiar că au un simţ estetic mai puţin dezvoltat decît cei din secolul Renaşterii Florentine. Talentul în artă a părăsit vechile căi de căutare a expresiei din cauză că erau disponibile şi mai atrăgătoare noile mijloace, cînd — inclusiv în perioada interbelică — tinerii compozitori de avangardă puteau fi tentaţi, aşa cum au fost Auric şi Britten, să scrie mai mult fondul muzical pentru filme decît cvartete pentru coarde. O mare cantitate de pictură şi desen a fost înlocuită de triumful fotografiei. Romanul serial, deja o specie pe cale de dispariţie în perioada interbelică, a deschis în epoca televiziunii drum pentru serialul de pe ecran. Filmul, care a deschis mai mari posibilităţi pentru dezvoltarea talentului creator individual după prăbuşirea sistemului de studio de la Hollywood sau a producţiei de fabrică, a preluat locul ocupat cîndva de roman şi de piesele de teatru, pe măsură ce audienţa cinematografului de masă s-a topit în case vizionînd programele de televiziune, iar mai tîrziu de video. Pentru fiecare om de cultură care ştia cel puţin cîte două titluri de piese de teatru ale cinci autori în viaţă existau cincizeci care puteau spune pe loc toate filmele realizate de o duzină, sau mai mulţi chiar de regizori de film. Nimic nu era mai firesc decît acest lucru. Numai statutul social al demodatei "culturi înalte" a împiedicat un declin şi mai rapid al genurilor ei tradiţionale*.

Oricum, existau doi factori chiar şi mai importanţi care au subminat înalta cultură clasică. Primul a fost triumful universal al societăţii de consum. Începînd cu anii '60, imaginile care însoţeau populaţia occidentală — şi cea din tot mai urbanizata Lume a treia — de la naştere la moarte erau cele care făceau reclamă sau imaginau consumul sau erau consacrate distracţiei comerciale de masă. Sunetele care însoţeau viaţa urbană, înăuntrul şi în afara locuinţei, erau cele ale muzicii pop comerciale. Comparat cu acestea, implicarea "artelor înalte" era în cel mai bun caz ocazională. În special de cînd triumful sunetului şi al imaginii bazat pe tehnologie a exercitat o presiune severă asupra aceea ce fusese mijlocul cel

* Un strălucit sociolog francez a analizat folosirea culturii ca un demarcator între clase într-o carte intitulată *La Distinction*.

mai important pentru experienţa continuă a înaltei culturi, adică cuvîntul tipărit. Cu excepţia distracţiilor uşoare — îndeosebi poveşti de dragoste pentru femei, thriller-e pentru bărbaţi şi poate, în era liberalizării, cîteva erotice sau pornografice —, oamenii care citeau cărţi la modul serios pentru alte scopuri decît profesionale sau instructive erau minoritatea absolută. Dar revoluţia educaţională a mărit cu mult numărul lor, disponibilitatea de a citi a intrat în declin în ţările cu ştiinţă de carte universală, cînd tiparul a încetat de a fi principala poartă către lumea de dincolo de comunicarea orală. După anii '50, chiar şi copiii din clasele sociale educate din lumea occidentală bogată nu se apucau de citit la fel de spontan cum o făceau părinţii lor.

Cuvintele care dominau societăţile de consum occidentale nu mai erau cuvintele din cărţile sfinte, ca să nu mai vorbim despre scriitorii seculari, ci nume de mărci pentru bunuri sau orice altceva putea fi cumpărat. Erau imprimate pe tricouri, lipite de alte articole de îmbrăcăminte ca nişte farmece magice cu scopul ca purtătorul obiectului să dobîndească stilul său de viaţă pe care aceste nume le simbolizau şi le promiteau. Imaginile care au devenit icoanele unor asemenea societăţi erau cele ale distracţiei de masă şi ale consumului de masă: vedete şi cutiile de tinichea. Nu este surprinzător că în anii '50, chiar în inima democraţiei de consum, şcoala conducătoare a abdicat în faţa creatorilor de imagini cu mult mai puternici decît arta demodată. "Arta pop" (Warhol, Liechtenstein, Rauschenberg, Oldenburg) şi-a petrecut timpul reproducînd, cu cea mai mare acurateţe şi lipsă de sensibilitate, abţibildurile vizuale ale comercialismului american: cutii de supă, steaguri, sticle de Coca-Cola, Marilyn Monroe.

Neglijabilă ca artă (în sensul cuvîntului uzitat în secolul nouăsprezece), această modă a recunoscut totuşi că triumful pieţei de masă a fost, în cîteva direcţii profunde, bazat pe satisfacerea necesităţilor spirituale şi materiale ale consumatorilor, un fapt despre care agenţiile de publicitate fuseseră de mult conştiente atunci cînd îşi adaptau campaniile de vînzare "nu a fripturii şi a sfîrîitului", nu a săpunului, ci a visului de frumuseţe, nu a conservelor de supă, ci a fericirii familiale. Ceea ce devenea din ce în ce mai clar în anii '50 a fost că aceasta avea o dimensiune estetică, o creativitate temeinică, ocazional activă, dar, de obicei, pasivă, pe care producătorii trebuiau să se întreacă să o furnizeze. Excesele baroce din anii '50 din designul de automobile de la Detroit ţineau cont anume de acest lucru, iar în anii '60 cîţiva critici inteligenţi au început să investigheze ceea ce fusese anterior neglijat sau calificat drept "comercial" sau chiar lipsit de valoare estetică, adică exact ce atrăgea, de fapt, majoritatea populaţiei (Banham, 1971). Intelectualii mai în vîrstă, acum numiţi din ce în ce mai

mult "elitişti" (un cuvînt adoptat cu entuziasm de noul radicalism al anilor '60), se uitau de sus în jos la mase doar ca la consumatori docili care cumpărau ceea ce li se spunea de la ecranele televizoarelor sau de pe paginile revistelor ilustrate. Totuşi, în anii '50 au demonstrat, prin triumful rock-and-roll-ului, un idiom al adolescenţilor derivat din blues-ul urban al ghettourilor de negri din America de Nord, că masele ştiau singure ce să asculte şi ce le plăcea. Industria de discuri, care a făcut averi din muzica rock, nu numai că a planificat-o, ci a şi preluat-o de la interpreţii amatori de la colţul străzii. "Arta" (dacă acesta era cuvîntul potrivit) a fost considerată că vine de la pămînt mai degrabă decît de la excepţionalele flori care cresc din el. Mai mult, pe măsură ce populismul împărtăşit în aceeaşi măsură de piaţă şi de radicalismul antielitist a rezistat, un lucru important în legătură cu aceasta era nu să distingă între rău şi bun, simplu şi elevat, ci între ce era mai popular şi mai puţin popular. Nu a lăsat prea mult loc pentru conceptul demodat al artelor.

Însă o forţă şi mai puternică a subminat artele superioare: moartea "modernismului", care, începînd cu sfîrşitul secolului nouăsprezece, legitimase practica creaţiei artistice neutilitare şi cu siguranţă oferise justificarea pentru pretenţia artiştilor de eliberare de toate convenţionalismele. Inovaţia sa fusese centrul său. În analogie cu ştiinţa şi tehnologia, "modernitatea" presupunea în mod implicit că arta este progresivă şi, prin urmare, stilul de astăzi este superior celui de ieri. Fusese, prin definiţie, arta de *avant-garde*, un termen care a intrat în vocabularul critic în anii '80 ai secolului trecut, adică al minorităţilor care aşteptau ca într-o zi să cuprindă majoritatea, dar erau conştienţi că deocamdată în realitate nu se întîmpla aşa. Oricare ar fi fost forma sa specifică, "modernismul" se baza pe respingerea convenţiilor burghezo-liberale ale secolului nouăsprezece din societate şi din artă, cît şi pe necesitatea de a crea o artă cît de cît potrivită pentru secolul douăzeci revoluţionar din punct de vedere tehnologic şi social, pentru care artele şi stilurile de viaţă ale reginei Victoria, ale împăratului Wilhelm şi ale preşedintelui Theodore Roosevelt nu erau potrivite (vezi Era Imperiului, capitolul 9). În mod ideal, cele două obiective au mers împreună: cubismul a fost în aceeaşi măsură o respingere şi o critică a picturii reprezentative victoriene şi o alternativă la aceasta, la fel ca şi o colecţie de "lucrări de artă" de "artişti", în ambele situaţii.

În practică, nu trebuiau să coincidă, aşa cum demonstraseră cu mult înainte nihilismul artistic (deliberat) al vasului de WC al lui Marcel Duchamp şi mişcarea dadaistă. Acestea nu erau menite să fie artă, ci antiartă. Din nou, în mod ideal, valorile sociale pe care artiştii "modernişti"

le căutau în secolul douăzeci şi modurile de exprimare a acestora în cuvinte, sunete, imagini şi forme trebuiau să se contopească, aşa cum s-a întîmplat în mare măsură în arhitectura modernistă, care a fost în special un stil pentru edificarea utopiilor sociale în forme pretins potrivite pentru aceasta. Încă o dată, în practică, forma şi substanţa nu erau legate în mod logic. De ce, de exemplu, "oraşul strălucitor" (*cite radieuse*) al lui Corbusier consta din construcţii de mare înălţime cu acoperişuri plate mai curînd decît înclinate?

Cu toate acestea, aşa cum am văzut, în prima jumătate a secolului "modernismul" a funcţionat, nefiindu-i remarcată slăbirea fundamentelor teoretice, fiindu-i permisă apropierea de limitele dezvoltării prin formulele sale (de exemplu muzica în douăsprezece tonuri sau arta abstractă) care nu erau cu totul traversate, urzeala sa nefiind sfîşiată pentru moment de contradicţiile interne sau de fisurile posibile. Inovaţia de avangardă oficială şi cea de speranţă socială erau încă sudate împreună prin experienţa războiului mondial, criza mondială şi potenţiala revoluţie mondială. Era antifascismului a amînat reflecţia. Modernismul aparţinea încă avangardei şi opoziţiei, cu excepţia poziţiei pe care o deţinea printre designerii industriali şi agenţiile de reclamă. Nu biruise.

A împărţit victoria asupra lui Hitler. Modernismul în artă şi arhitectură a cucerit Statele Unite, umplînd galeriile şi birourile corporaţiilor de prestigiu cu "expresionişti abstracţi", şi filialele de afaceri din oraşele americane cu simboluri ale "stilului internaţional" — cutii dreptunghiulare alungite stînd în picioare cu eleganţă, aşa cum este clădirea *Seagram* a lui Mies van der Rohe, sau pur şi simplu foarte înalte, aşa cum este *World Trade Center* (ambele în New York). Pe vechiul continent, într-o oarecare măsură urmînd tendinţa americană, care acum înclina să asocieze modernismul cu "valorile occidentale", abstractul (arta nonfiguративă) în artele vizuale şi modernismul în arhitectură au devenit adesea partea dominantă a scenei culturale, reînviind în ţări ca Marea Britanie, unde păruse că stagnează.

Totuşi, de la sfîrşitul anilor '60, reacţia împotriva sa devenea din ce în ce mai evidentă, iar în anii '80 ajungea la modă sub etichetarea de "postmodernism". Nu era atît o "mişcare", cît o negare a oricăror criterii prestabilite de judecată şi valoare în artă. În arhitectură, unde această reacţie s-a făcut simţită prima, iar mai apoi devenind vizibilă, a depăşit zgîrie-norii cu faţadele în stil *Chippendale*, cu atît mai provocatoare cu cît au fost construite de co-inventatorul termenului "stil internaţional", Philip Johnson (n. în 1906). Criticii pentru care complexul de zgîrie-nori din Manhattan, creat spontan, fusese cîndva modelul peisajului citadin modern, au descoperit virtuţile unui Los Angeles nerestructurat, un pustiu al detaliului

fără formă, paradisul (sau infernul) acelora care "îşi făceau lucrul". În ciuda faptului că erau iraţionale, regulile estetico-morale guvernaseră arhitectura modernă, dar de aici înainte nu s-a mai întîmplat nimic.

Realizarea unei mişcări moderne în arhitectură fusese impresionantă. Începînd cu 1945, aceasta construise aeroporturi care legau lumea, fabrici, edificii cu birouri, clădiri publice, capitale în ţările Lumii a treia, muzee, universităţi şi teatre în Lumea întîi. Condusese reconstruirea masivă şi globală a oraşelor în anii '60, deoarece pînă şi în lumea socialistă inovaţiile sale tehnice, care le conduceau la o construire ieftină şi rapidă de locuinţe, îşi lăsaseră amprente: fără îndoială, produsese un număr important de clădiri foarte frumoase sau chiar capodopere, deşi, de asemenea, şi un număr mare de clădiri-cutii de chibrituri identice, hidoase şi impersonale. Realizările picturii şi sculpturii moderniste postbelice au fost incomparabil mai mici şi, de obicei, mult inferioare predecesorilor lor din perioada interbelică; aşa cum demonstrează şi compararea artei pariziene din anii '50 cu cea din anii '20. Aceasta consta în mare măsură dintr-o serie de trucuri din ce în ce mai disperate prin care artiştii căutau să dea muncii lor o marcă, o succesiune de manifeste artistice disperate sau de abdicare în faţa valurilor de non-artă în care se îneca artistul de stil vechi (pop art, art brut a lui Dubuffet ş.a.), asimilarea de mîzgîăliturişi bucăţele şi piese care reduceau tipul de artă cumpărat cu scopuri de investiţie de către colecţionarii săi ad absurdum, cum ar fi adăugarea numelui individului la bucăţi de cărămidă şi de pămînt ("artă minimală").

Adierea unei morţi se ridica din această avangardă. Viitorul nu mai era al ei, deşi nimeni nu ştia al cui era. Mai mult decît oricînd, ea ştia că se află la limită. Comparate cu revoluţia reală în percepţia şi reprezentarea căpătate prin tehnologie de către cei care făceau bani, inovaţiile formale ale boemilor de studio fuseseră ca o joacă de copii. Ce însemna redarea vitezei pe pînză a futuriştilor, comparată cu viteza reală, sau chiar cu urcarea unui aparat de filmat pe o platformă de locomotivă, ceea ce putea face oricine dorea? Ce însemnau concertele experimentale cu sunete electronice din compoziţiile moderniste, despre care orice impresar ştia că sînt o otravă pentru vînzarea biletelor, comparate cu muzica rock care făcea sunetul electronic să se transforme în muzica milioanelor? Dacă toate "artele înalte" se segregau din ghetto-uri, ar fi putut avangarda să nu observe că propriile lor secţiuni din ghetto erau mici şi pe cale de a se micşora, aşa cum confirma orice comparaţie dintre vînzările lui Chopin şi Schoenberg? Cu ascensiunea artei pop, pînă şi meterezele cele mai puternice din arta vizuală, abstracţionismul, şi-au pierdut hegemonia. Reprezentarea a devenit încă o dată legitimă.

Prin urmare, "postmodernismul" a atacat şi stilurile stabile, şi pe cele epuizate, sau mai degrabă mijloacele de a conduce în aceeaşi măsură activităţi care erau nevoite să continue, într-un fel sau altul, cum ar fi lucrările publice şi cele de construcţii, cît şi cele care nu erau în sine indispensabile, cum ar fi producţia artizanală de pictură de şevalet care se vinde la bucată. De aceea ar fi greşit să-l analizăm în special ca pe o tendinţă printre arte, cum este dezvoltarea avangardei timpurii. De fapt, ştim că termenul "postmodernism" s-a răspîndit în toate domeniile, multe dintre care nu aveau nimic comun cu artele. În ultimul deceniu, existau filozofi, sociologi, antropologi, istorici şi alţi reprezentanţi "postmodernişti" ai disciplinelor care nu încercaseră anterior să împrumute terminologia din artele de avangardă, chiar cînd se întîmpla să fie asociate cu ele. Critica literară, desigur, a adoptat-o cu entuziasm. De fapt, modele "postmoderniste", iniţiate sub diverse nume ("deconstrucţie", "poststructuralism" etc.) din mediul intelectualităţii de limbă franceză şi-au croit drum spre sectoarele literare din Statele Unite şi spre restul ştiinţelor umanistice şi sociale.

Toate "postmodernismele" aveau în comun un scepticism fundamental în legătură cu existenţa unei realităţi obiective şi/sau posibilitatea de a ajunge la o înţelegere convenită a ei prin mijloace raţionale. Toate tindeau spre un relativism radical. Prin urmare, toate provocau esenţa lumii care se baza pe presupuneri opuse, adică lumea transformată de către ştiinţă şi tehnologia bazată pe aceasta, şi ideologia progresului care o reflecta. Vom lua în considerare dezvoltarea acestei contradicţii stranii, deşi nu neaşteptate, în capitolul următor. În cadrul domeniului mai restrîns al artelor înalte, contradicţia nu era extremă deoarece, aşa cum am văzut (Era Imperiului, capitolul 9), avangardele moderniste extinseseră deja limitele a ceea ce putea fi numit "artă" (sau, în orice caz, produse de serie care puteau fi vîndute sau închiriate de creatorii lor ca "artă") aproape la infinit. "Postmodernismul" a produs mai curînd o prăpastie (în mare măsură între generaţii) între cei care erau scîrbiţi de frivolitatea nihilistă a noului mod şi cei care au crezut că luarea artelor în serios înseamnă încă un tribut plătit trecutului depăşit. Ce era rău, întrebau ei declarativ, în "tristeţea refuzului civilizaţiei... camuflate în plastic" care l-a scandalizat atît de mult pe filozoful social Jurgen Habermas, ultimul avanpost al faimoasei *Şcoli de la Frankfurt?* (Hughes, 1988, p. 146).

Prin urmare, "postmodernismul" nu s-a limitat la arte. Cu toate acestea, probabil că au existat motive întemeiate pentru care termenul să fi apărut pentru prima oară în scena artei. Deoarece chiar esenţa artelor de avangardă a fost căutarea mijloacelor de expresie care nu ar fi putut fi

exprimate în termenii trecutului, adică realitatea secolului douăzeci. Aceasta a fost una din cele două ramuri ale marelui vis al secolului, cealaltă fiind căutarea transformării radicale a acelei realităţi. Ambele au fost revoluţionare în mai multe aspecte, dar ambele au aparţinut aceleiaşi lumi. Ambele au coincis într-o oarecare măsură în ultimele două decenii ale secolului trecut, şi din nou, între 1914 şi înfrîngerea fascismului, cînd majoritatea talentelor creatoare au fost revoluţionare, sau cel puţin radicale — şi, de obicei, fără nici un dubiu, totdeauna de stînga. Ambele urmau să eşueze, deşi, de fapt, ambele au schimbat lumea anului 2000 atît de profund, încît semnele lor nu pot fi în vreun fel estompate.

Analizînd retrospectiv, este limpede că proiectul revoluţiei de avangardă a fost sortit eşecului de la bun început, în aceeaşi măsură din cauza caracterului arbitrar al intelectualului şi din cauza naturii modului de producţie pe care îl reprezentau artele într-o societate liberal-burgheză. Aproape oricare dintre numeroasele manifeste prin intermediul cărora artiştii de avangardă şi-au anunţat intenţiile în decursul ultimei sute de ani demonstrează lipsa de coerenţă dintre scopuri şi mijloace, obiectul şi metodele realizării lor. O versiune particulară a noutăţii nu este consecinţa obligatorie a opţiunii de a respinge vechiul. Muzica prin care se evită deliberat tonalitatea nu este numaidecît muzica serială a lui Schonberg, bazată pe permutările celor douăsprezece note ale scării cromatice; şi nici nu este singura bază pentru muzica serială; după cum nici muzica serială nu este obligatoriu atonală. Cubismul, oricît de atractiv ar fi, nu a avut nici un fel de raţiune fundamentată teoretică. Şi într-adevăr, chiar şi decizia de a abandona procedeele tradiţionale şi regulile pentru unele noi poate fi la fel de arbitrară, cît şi opţiunea noutăţilor speciale. Echivalentul "modernismului" în şah, aşa-numita şcoală "ultramodernă" a jucătorilor din anii '20 (Reti, Grunfeld, Nimzowitsch ş. a.) nu şi-a propus să schimbe regulile jocului, aşa cum au încercat unii. Ei au reacţionat numai împotriva convenţiei (şcoala "clasică" a lui Tarrasch) prin exploatarea paradoxală a deschiderilor neconvenţionale şi prin ţinerea sub observaţie, mai degrabă decît ocuparea centrului. Majoritatea scriitorilor, şi cu siguranţă cei mai mulţi dintre poeţi, au făcut acelaşi lucru în practică. Au mers pe acceptarea procedeelor tradiţionale, de exemplu versul cu rimă şi picor metric acolo unde era potrivit, şi au rupt cu convenţionalismele în alte aspecte. Kafka nu a fost mai puţin "modern" decît Joyce din cauză că proza lui a avut un caracter mai puţin aventurier. Mai mult, acolo unde stilul modernist a pretins că are o raţiune fundamentală intelectuală, de exemplu în exprimarea erei maşinilor sau (mai tîrziu) a computerelor, legătura a fost pur şi simplu metaforică. În orice caz, încercarea de a asimila opera de artă

în era reproducerii sale tehnice (Benjamin, 1961) cu vechiul model al artistului individual recunoscînd numai inspiraţia lui personală era menită să eşueze. Creaţia era acum cooperatistă mai curînd decît individuală, tehnologică mai curînd decît manuală. Tinerii critici de film francezi care, în anii '50, au dezvoltat o teorie a filmului ca operă a unui singur *auteur* creator, regizorul, în baza unei pasiuni pentru filmele de categoria B produse la Hollywood în anii '30 şi '40, au fost absurzi deoarece cooperarea coordonată şi diviziunea muncii au fost şi rămîn spiritul celor a căror funcţie este să umple serile pe ecranele publice şi pe cele particulare, sau să producă o altă succesiune regulată de ocupaţii, aşa cum sînt ziarele şi revistele-magazin. Talentele care au ajuns la formele caracteristice ale creaţiei din secolul douăzeci, produse în special pentru piaţa de masă, nu au fost inferioare celor care au urmat modelul burghez al clasicului secol al nouăsprezecelea, dar nu-şi mai puteau permite rolul artistului clasic al singuraticului. Unica lor legătură directă cu înaintaşii lor clasici a fost prin intermediul sectorului limitat al clasicelor "arte înalte" care operase tot timpul prin intermediul colectivelor: scena. Dacă Akira Kurosawa (n. 1910), Luchino Visconti (1906-1976) sau Serghei Eisenstein (1898-1948) — ca să numim doar trei dintre cei mai mari artişti ai secolului, toţi trei avînd studii corespunzătoare — ar fi dorit să creeze în maniera lui Flaubert, Courbet sau chiar Dickens, nici unul dintre ei nu ar fi ajuns prea departe.

Totuşi, aşa cum a observat Walter Benjamin, era "reproductibilităţii tehnice" a transformat nu numai modul în care avea loc creaţia — creaţia de film şi tot ce derivă de aici (televiziune, video) în arta capitală a secolului —, ci şi modalitatea în care fiinţele umane au perceput realitatea şi au trăit operele creatoare. Aceasta nu se mai întîmpla prin intermediul muzeelor, galeriile, sălilor de concerte şi teatrelor, atît de tipice pentru civilizaţia burgheză a secolului nouăsprezece. Turismul, care umplea acum aceste instituţii mai curînd cu străini decît cu băştinaşi, şi educaţia au fost ultimele fortăreţe ale acestui tip de consum de artă. Numărul de persoane care au suportat aceste experienţe a fost, desigur, infinit mai mare decît oricînd înainte, dar şi majoritatea celor care, după ce s-au înghesuit să privească tabloul *Primavera* la galeriile Uffizi din Florenţa şi au contemplat-o într-o admiraţie mută, sau cei care au fost emoţionaţi cînd citeau Shakespeare ca o parte din examenul conform programei analitice, de obicei trăiau într-un univers de percepţie deosebit şi complex. Impresii oferite de simţuri, chiar şi de idei, puteau să ajungă la ei simultan din toate părţile — prin combinaţia dintre titluri şi imagini, textul şi reclama de pe pagina de ziar, sunetul din căşti sau imaginea de pe ecran, prin juxtapunerea imaginii, a vocii, a tipăriturii şi a sunetului, totul, fie că ne place sau nu,

luat în manieră periferică, de moment, cu excepţia situaţiei, în care ceva concentrează atenţia. Acesta a fost pentru mai mult timp modul în care oamenii de la oraş au perceput strada, bîlciul şi distracţia de circ, familiare artiştilor şi criticilor din perioada romantismului. Noutatea a fost că tehnologia a intrat în viaţa particulară şi publică de zi cu zi. Niciodată nu fusese mai greu să se evite experienţa estetică. "Opera de artă" s-a pierdut în şuvoiul de cuvinte, de sunete, de imagini.

Mai putea fi ea numită astfel acum? Cei pe care îi preocupau asemenea lucruri mai puteau oare identifica operele mari şi valoroase, deşi în zonele dezvoltate ale lumii lucrările create exclusiv de un singur individ şi identificabile numai cu el au devenit din ce în ce mai marginale? Şi astfel, cu excepţia clădirilor, au ajuns singurele lucrări de creaţie sau de construcţie care nu puteau fi reproduse. Putea oare fi apreciată şi clasificată arta după standardele care guvernaseră în epoca înfloritoare a civilizaţiei burgheze? Da şi nu. Aprecierea meritului după criteriul cronologic niciodată nu putea fi raportată şi la arte: operele nu fuseseră niciodată mai bune numai din cauză că erau vechi, aşa cum se credea în timpul Renaşterii, sau din cauză că erau mai recente decît altele, aşa cum susţineau cei din avangardă. Acest ultim criteriu a devenit absurd la sfîrşitul secolului douăzeci, cînd s-a unit cu interesele economice ale industriilor de consum, care au avut profituri din moda pe termen scurt.

Pe de altă parte, era în aceeaşi măsură posibil, dar şi necesar să se aplice distincţia dintre serios şi trivial, dintre bun şi rău, dintre profesional şi amator şi cu atît mai necesar din cauză că un număr de partide interesate negau asemenea distincţii pe motivul că unica apreciere a lor erau vînzările, sau că erau elitişti, sau că, aşa cum au argumentat postmoderniştii, nici o distincţie obiectivă nu putea fi, de fapt, făcută. Într-adevăr, numai ideologii şi vînzătorii susţineau asemenea puncte de vedere absurde în calitatea lor publică, dar şi în cea particulară, chiar dacă majoritatea lor puteau aprecia valoarea artistică. În 1991, un bijutier englez de mare valoare pe piaţa de masă a iscat un scandal prin faptul că a declarat la conferinţa oamenilor de afaceri că profiturile sale provin din vînzarea de bagatele şi fleacuri unor oameni care nici nu aveau gust pentru ceva mai bun. Spre deosebire de teoreticienii postmodernişti, el ştia că anume calitatea este una din cele mai relative însuşiri.

Dar, dacă asemenea aprecieri erau încă posibile, mai erau ele oare relevante pentru lumea în care majoritatea cetăţenilor de la oraş nu puteau deosebi sferele vieţii şi ale artei, ale emoţiei generate dinăuntru şi ale emoţiei create din afară, sau ale muncii şi distracţiei? Sau mai curînd, erau ele încă relevante în afara cadrelor specializate ale şcolii şi ale academiei

în care îşi căutau refugiu atîtea dintre artele tradiţionale? Greu de spus, din cauză că pînă şi încercarea de a răspunde sau de a formula o astfel de întrebare le poate cere. Este destul de uşor de scris o istorie a jazzului sau să discuţi despre realizările sale în termeni destul de asemănători celor care se aplică la muzica clasică, ţinînd seama de deosebirea considerabilă dintre aceste genuri de muzică după mediul social, după publicul lor ascultător şi după multe alte criterii. Este imposibil de admis că un asemenea procedeu poate avea vreun sens pentru muzica rock, în ciuda faptului că şi acesta a provenit din muzica negrilor americani. Realizările lui Louis Armstrong sau ale lui Charlie Parker, precum şi superioritatea lor faţă de alţi contemporani pot fi analizate, dar se pare că este mult mai greu pentru cineva care nu s-a contopit cu un sunet special al vieţii sale să aleagă cutare sau cutare grup rock din imensul şuvoi care a trecut prin valea muzicii în ultimii patruzeci de ani. Billie Holiday a reuşit să comunice cu ascultători care s-au născut mult mai tîrziu după moartea ei. Poate cineva care nu este contemporan cu formaţia Rolling Stones să trăiască ceva asemănător cu entuziasmul pe care l-a creat acest grup la mijlocul anilor '60? Cît de multă pasiune pentru un anume sunet sau o anume imagine se bazează pe asocierea: nu din cauză că melodia este minunată, ci din cauză că "acesta este cîntecul nostru"? Nu putem spune. Rolul sau chiar supravieţuirea artelor în secolul douăzeci şi unu rămîn nesigure.

Ceea ce nu putem spune şi despre rolul ştiinţelor.

Capitolul optsprezece

Vrăjitori şi ucenici — ştiinţele naturale

Credeţi că filozofia are un loc în lumea de astăzi?

Desigur, dar numai dacă se bazează pe situaţia curentă a cunoaşterii ştiinţifice şi a cuceririlor ştiinţifice... Filozofii nu pot merge împotriva ştiinţei. Ea nu numai că a transformat şi lărgit enorm viziunea noastră despre viaţă şi univers, ci a revoluţionat şi regulile după care operează intelectul.

Claude Levi-Strauss (1988)

Textul standard despre dinamica gazelor scris de autorul său în cadrul Asociaţiei Guggenheim a fost descris de el însuşi ca avînd forma dictată de nevoile istoriei. În acest cadru, care confirmă teoria relativităţii lui Einstein a ajuns să fie considerat ca un pas critic spre îmbunătăţirea preciziei rachetelor balistice prin calcularea exactă a efectelor gravitaţionale. Din ce în ce mai mult, fizica postbelică şi-a îngustat concentrarea înspre aceste zone care sînt considerate că au aplicare militară.

Margaret Jacob (1993, p. 66-67)

I

Nici o perioadă din istorie nu a fost mai dependentă şi mai pătrunsă de ştiinţele naturale decît secolul douăzeci. Totuşi, nici o perioadă, de la retragerea lui Galileo, nu a fost mai puţin liniştită din acest punt de vedere. Acesta este paradoxul cu care trebuie să se lupte istoricul secolului douăzeci. Dar înainte să încerc să fac acest lucru, dimensiunile fenomenului trebuie să fie recunoscute.

În 1910 toţi fizicienii şi chimiştii germani şi englezi luaţi la un loc atingeau un total de opt mii de persoane. La sfîrşitul anilor '80, numărul oamenilor de ştiinţă şi al inginerilor angajaţi în cercetare şi în dezvoltarea

experimentală în lume era estimat la aproximativ cinci milioane, dintre care aproape un milion erau în Statele Unite, puterea ştiinţifică de frunte, şi un număr cu puţin mai mare în statele Europei*. Deşi oamenii de ştiinţă au continuat să formeze o fracţiune mică a populaţiei, chiar şi în ţările dezvoltate, numărul lor a continuat să crească spectaculos, aproape dublîndu-se în douăzeci de ani după 1970, chiar şi în economiile cele mai avansate. Oricum, pe la sfîrşitul anilor '80 formau vîrful unui aisberg mult mai mare a ceea ce putea fi numit efectiv de muncă ştiinţific şi tehnologic, care reflecta în principal revoluţia educaţională din a doua jumătate a secolului (vezi capitolul 10). A reprezentat probabil 2 % din populaţia totală şi poate 5 % din cea a Americii de Nord (UNESCO, 1991, Tabelul 5.1). Oamenii de ştiinţă au fost selectaţi din ce în ce mai mult prin intermediul unei "teze de doctorat" avansate care a devenit biletul de intrare în profesiune. În anii '80 ţara occidentală avansată tipică a creat aproximativ 130-140 de asemenea doctorate în ştiinţă în fiecare an pentru fiecare milion de oameni din populaţia sa (Observatoire, 1991). Asemenea ţări au cheltuit din fondurile publice — chiar şi în ţările cele mai capitaliste — sume de-a dreptul astronomice pentru asemenea activităţi. Într-adevăr, cele mai costisitoare forme ale "marii ştiinţe" au fost dincolo de posibilităţile unei singure ţări, cu excepţia (pînă în anii '90) a Statelor Unite.

Exista, cu toate acestea, o noutate majoră. În ciuda faptului că 90 % din lucrările ştiinţifice (al căror număr se dubla la fiecare zece ani) au apărut în patru limbi (engleză, rusă, franceză şi germană), ştiinţa eurocentristă a luat sfîrşit în secolul douăzeci. Era Catastrofei, şi în special triumful temporar al fascismului, a transferat acest centru de gravitaţie în Statele Unite ale Americii, unde a şi rămas pînă astăzi. Între 1900 şi 1933 numai şapte Premii Nobel au fost acordate SUA, pe cînd între 1933 şi 1970, şaptezeci şi şapte. Celelalte ţări din spaţiul neeuropean s-au stabilit şi ele ca centre independente de cercetare — Canada, Australia, Argentina, ţară adesea subapreciată** — deşi unele, pentru motive de dimensiuni sau de politică, au făcut export masiv de oameni de ştiinţă (Noua Zeelandă, Africa de Sud). În acelaşi timp, ascensiunea oamenilor de ştiinţă neeuropeni, în special a celor din Asia de Est şi din subcontinentul indian, era frapantă. Înainte de sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, numai un asiatic cîştigase un Premiu Nobel (C. Raman pentru fizică, 1930); din 1946

* Numărul chiar şi mai mare din URSS (aproximativ 1,5 milioane) nu era, probabil, în totalitate comparabil (UNESCO, 1991, Tabelele 5.2, 5.4, 5.16).

**Trei Premii Nobel, toate după 1947.

asemenea premii fuseseră acordate la mai mult de zece persoane cu nume evident japoneze, chineze, indiene sau pakistaneze, dar şi acest fapt a subestimat clar ascensiunea ştiinţei asiatice tot atît cît recordul de dinainte de 1933 a subestimat ascensiunea ştiinţei americane. Oricum, la sfîrşitul secolului mai erau părţi ale lumii care au dat foarte puţini oameni de ştiinţă în termeni absoluţi şi chiar mai puţini marcaţi în termeni relativi, de exemplu majoritatea ţărilor din Africa şi din America Latină.

Totuşi, este frapant că (cel puţin) o treime din laureaţii asiatici nu apar sub drapelul ţării lor de origine, ci în calitate de oameni de ştiinţă americani. (Într-adevăr, dintre laureaţii Statelor Unite, douăzeci şi şapte sînt imigranţi de generaţia întîi.) Pentru că, într-o lume din ce în ce mai mult globalizată, chiar faptul în sine că ştiinţele naturale vorbesc o limbă universală şi operează sub o metodologie unică a ajutat în mod evident la concentrarea lor în relativ puţine centre cu resurse adecvate pentru dezvoltarea lor, adică în state bogate, foarte dezvoltate şi foarte puţine la număr, şi, mai mult decît toate, în Statele Unite. Creierele lumii, care în Era Catastrofei au evadat din Europa din motive politice, din 1945 au început să plece din ţările sărace în cele bogate în special din raţiuni economice*. Lucru firesc, din moment ce în anii '70 şi '80 ţările capitaliste dezvoltate au cheltuit aproape trei sferturi din întreaga producţie a lumii pe cercetare şi dezvoltare, în vreme ce ţările sărace ("în curs de dezvoltare") nu mai mult de 2-3 % (UN World Social Situation, 1989, p. 103).

Totuşi, chiar şi în cadrul ţărilor dezvoltate, ştiinţa a pierdut dispersarea, în parte din cauza concentrării oamenilor şi a resurselor — din motive de eficienţă —, în parte din cauză că enorma creştere a procentului de studii superioare a creat o ierarhie sau, mai degrabă, o oligarhie printre institutele sale. În anii '50-'60 jumătate din doctoratele din Statele Unite au provenit din cele mai prestigioase cincisprezece şcoli universitare, care au adunat cei mai capabili oameni de ştiinţă tineri. Într-o lume democratică şi populistă, oamenii de ştiinţă erau o elită, concentraţi în relativ puţine centre subvenţionate. Ca specie, ei apăreau în grupuri, deoarece comunicarea ("cineva cu care să stai de vorbă") ocupa un loc central în activitatea lor. Pe măsura trecerii timpului, aceste activităţi au devenit chiar şi mai de neînţeles pentru cei care nu erau oameni de ştiinţă, deşi profanii au încercat cu disperare să înţeleagă, cu ajutorul unui mare număr de publicaţii şi cărţi de popularizare, uneori scrise chiar de cei mai buni oameni de ştiinţă. Într-

* Poate fi notată o scurtă scurgere din Statele Unite în timpul anilor mccarthişti, şi o mult mai mare scurgere, pe motive politice, din regiunea sovietică (Ungaria, 1956, Polonia şi Cehoslovacia, 1968, China şi URSS la sfîrşitul anilor '80), cît şi o scurgere constantă din Germania Democrată în Germania Federală.

adevăr, pe măsură ce creştea specializarea, chiar şi oamenii de ştiinţă au cerut din ce în ce mai mult publicaţii care să explice de la unul la altul ce se întîmpla în afara propriului lor domeniu de cercetare.

Aproape că nici nu mai e nevoie să dovedim că secolul douăzeci a depins de ştiinţă. Ştiinţa "avansată", adică acele cunoştinţe care nu ar putea fi dobîndite prin experienţa cotidiană, nici practicate şi nici măcar înţelese fără mulţi ani de şcolarizare, culminînd cu un curs postuniversitar, avea numai un grad relativ redus de aplicaţii practice pînă la sfîrşitul secolului nouăsprezece. Fizica şi matematica din secolul al şaptesprezecelea i-au condus pe ingineri, în timp ce, pe la mijlocul domniei reginei Victoria, descoperirile chimice şi fizice de pe la începutul secolului al nouăsprezecelea erau deja esenţiale pentru industrie şi comunicaţii, iar explorările cercetătorilor ştiinţifici profesionişti au fost recunoscute ca vîrful de lance al avansării tehnologice în sine. Pe scurt, tehnologia bazată pe ştiinţă era deja în centrul atenţiei lumii burgheze a secolului nouăsprezece, chiar dacă oamenii practici nu au ştiut prea bine ce să facă cu aceste triumfuri ale teoriei ştiinţifice, cu excepţia cazului cînd le-au transformat în ideologie; aşa cum secolul optsprezece a făcut cu Newton şi sfîrşitul de secol nouăsprezece cu Darwin. Cu toate acestea, arii vaste din viaţa omenească au continuat să fie conduse prin ceva mai mult decît experienţă, experiment, pricepere, bun simţ şi, cel mai mult, împrăştierea sistematică a cunoştinţelor despre cele mai necesare practici şi tehnici. Acesta a fost exact cazul cu exploatarea pămîntului, construcţiile şi medicina, şi cu o foarte vastă gamă de activităţi care au furnizat oamenilor cele trebuincioase nevoilor şi luxului lor.

La un anumit moment, spre sfîrşitul secolului, această situaţie a prins să se schimbe. În Era Imperiului au început să fie vizibile nu numai trăsăturile tehnologiei moderne de înaltă calitate (automobilul, avionul, radioul şi filmul), dar şi cele ale teoriei ştiinţifice moderne: relativitatea, mecanica cuantică, genetica. În plus, cele mai ezoterice şi mai revoluţionare descoperiri ale ştiinţei erau văzute acum ca avînd un potenţial tehnologic imediat, de la telegraful fără fir la folosirea în medicină a razelor Roentgen, ambele bazate pe descoperiri ale anilor '890. Totuşi, în vreme ce înalta ştiinţă a Scurtului secol douăzeci era deja vizibilă înainte de 1914, şi în timp ce înalta tehnologie a secolului era deja implantată în acesta, înalta ştiinţă nu era încă ceva fără de care viaţa de fiecare zi de peste tot pe glob să fie de neconceput.

Aceasta este situaţia pe măsură ce mileniul nostru ajunge la scadenţa sa. Aşa cum am văzut (vezi capitolul 9), tehnologia bazată pe teoria ştiinţifică avansată a dominat boom-ul economic al celei de-a doua jumătăţi

a secolului nostru, şi nu numai în lumea dezvoltată. Fără stadiul curent al geneticii, India şi Indonezia nu ar fi putut produce destulă hrană pentru populaţiile lor în creştere; pînă la sfîrşitul secolului biotehnologia devenise un element semnificativ şi în agricultură, şi în medicină. Ceea ce este interesant în legătură cu aceste tehnologii este că ele s-au bazat pe descoperiri şi teorii atît de departe de lumea cetăţeanului obişnuit din ţările cele mai dezvoltate, încît abia o duzină sau cel mult cîteva sute de persoane din lume puteau să-şi dea seama de aplicaţiile lor practice. Cînd fizicianul german Otto Hahn a descoperit fisiunea nucleară la începutul anului 1939 chiar şi cîţiva dintre cei mai activi oameni de ştiinţă în domeniul respectiv, aşa cum era marele Niels Bohr (1885-1962), s-au îndoit că ar avea aplicaţii practice în timp de pace sau de război, în orice caz în viitorul apropiat. Şi dacă fizicienii care i-au înţeles potenţialul nu au spus despre acesta generalilor şi politicienilor lor, aceştia oricum ar fi rămas în ignoranţă, doar dacă ar fi fost ei înşişi fizicieni, ceea ce era prea puţin verosimil. Teza lui Alan Turing din 1935, care urma să ofere fundamentarea pentru teoria computerului modern, a fost la început scrisă pentru logicienii-matematicieni. Războiul i-a dat lui şi altora ocazia de a traduce teoria în practică în scopul de a sparge codurile, dar cînd a apărut, nimeni, cu excepţia unei mîini de matematicieni, nu a apreciat lucrarea lui Turing. Chiar şi la universitatea la care preda acest geniu cu faţa palidă şi cu înfăţişare destul de obişnuită, pe atunci un angajat la început de drum* cu gust pentru jogging şi care a devenit postum un fel de icoană printre homosexuali, nu era o figură de importanţă; cel puţin eu nu mi-l amintesc să fi fost. Chiar şi atunci cînd oamenii de ştiinţă erau angajaţi în rezolvarea unor probleme recunoscute ca avînd o importanţă capitală, numai o mică adunătură de minţi dintr-un colţ intelectual izolat a recunoscut importanţa muncii lor. Astfel, autorul cărţii de faţă era angajat la colegiul din Cambridge exact în acelaşi timp cînd Crick şi Watson îşi pregăteau descoperirea lor triumfătoare a structurii ADN-ului ("Spirala dublă"), recunoscută

* Turing s-a sinucis în 1954, după ce a fost acuzat de homosexualism, pe atunci un delict, considerat recuperabil medical şi psihologic. Nu a putut suporta tratamentul obligatoriu care i-a fost impus. Nu a fost atît o victimă a înfierării homosexualităţii în Marea Britanie dinainte de anii '60, cît a propriului său eşec în a recunoaşte acest lucru. Înclinaţiile sale sexuale nu au ridicat nici o problemă în mediul de la *King's College*, Cambridge, nici printre colecţia notorie de anomalii şi excentricităţi de la întemeierea de la Bletchley, din vremea războiului, unde îşi petrecuse viaţa înainte de a pleca la Manchester după război. Numai un bărbat care nu a recunoscut lumea în care trăiau majoritatea oamenilor s-ar fi dus la poliţie să reclame că un prieten (amant) i-a jefuit apartamentul, oferind astfel poliţiei ocazia să prindă doi delincvenţi în acelaşi timp.

imediat ca una dintre descoperirile cruciale ale secolului. Şi totuşi, deşi îmi amintesc chiar şi că l-am vizitat pe Crick la vremea respectivă, majoritatea celor perezenţi acolo nu erau pur şi simplu conştienţi că aceste dezvoltări extraordinare fuseseră clocite la cîteva zeci de iarzi de poarta colegilor mei, în laboratoarele pe unde treceam deseori şi în cîrciumile unde beam. Acest lucru nu s-a întîmplat din cauză că noi nu ne interesam de asemenea chestiuni. Iar cei care şi-au dat seama de aceasta pur şi simplu nu au crezut de cuviinţă să ne povestească nouă despre aceste lucruri, din moment ce nu am fi putut contribui la munca lor, sau poate că nici măcar nu am fi putut înţelege cîte greutăţi întîmpinau ei.

Totuşi, oricît de ezoterice şi incomprehensibile sînt inovaţiile ştiinţei, odată ce au fost realizate, ele au fost aproape imediat traduse în tehnologii practice. Astfel, tranzistorii au apărut ca un subprodus al cercetărilor în fizica solidelor, adică proprietăţile electromagnetice ale cristalelor imperfecte în 1948 (inventatorii lor au primit Premii Nobel în decurs de opt ani), aşa s-a întîmplat şi cu laserul (1960), care nu a venit din studiile opticii, ci din acţiunea care făcea moleculele să vibreze în rezonanţă cu un cîmp electric (Bernal, 1967, p. 563). Inventatorii săi au fost şi ei repede recunoscuţi ca atare prin Premii Nobel, aşa cum a fost — cu întîrziere — şi fizicianul sovietic şi de la Cambridge Piotr Kapiţa (1978) pentru activitatea în domeniul fizicii temperaturilor scăzute, care a produs supraconductorii. Experienţa cercetării din vremea războiului din 1936-'46, care a demonstrat — cel puţin anglo-americanilor — că o concentrare foarte mare de resurse ar putea rezolva cele mai dificile probleme tehnologice într-un timp destul de scurt*, a încurajat pionieratul tehnologic, indiferent de costuri, pentru scopuri de război sau pentru mîndrie naţională (de exemplu explorarea spaţiului cosmic). Aceasta, în schimb, a accelerat transformarea ştiinţei de laborator în tehnologie, care s-a şi dovedit a avea un potenţial larg pentru viaţa de zi cu zi. Laserele sînt un exemplu al acestei viteze. Realizate pentru prima oară în laborator în 1960, au ajuns pe la începutul anilor '80 la consumator sub forma compact-discului (CD-ului). Biotehnologia a fost chiar şi mai rapidă. Tehnicile recombinatorii ale ADN-ului, adică tehnicile pentru combinarea genelor dintr-o specie cu cele din alta, au fost aplicate în practică în 1973. Peste mai puţin de douăzeci de

* Acum este clar că Germania nazistă nu a reuşit să fabrice o bombă nucleară nu din cauză că oamenii de ştiinţă germani nu au ştiut cum putea fi făcută sau nu au încercat să o fabrice, cu diferite grade de aversiune, ci din cauză că maşina de război germană nu era dornică sau aptă să consacre resursele necesare pentru acest lucru. Au abandonat efortul şi s-au întors către ceea ce părea concentrarea cea mai eficientă, rachetele, care promitea satisfacţii rapide.

ani, biotehnologia era un punct de maxim interes în investiţiile medicale şi agricole.

Mai mult, datorită în mare parte exploziei uimitoare a teoriei şi informaţiei, noi progrese ştiinţifice au fost transpuse, cu intervale din ce în ce mai mici de timp, într-o tehnologie care nu cerea o înţelegere din partea consumatorilor. Rezultatul ideal a fost în întregime un set de butoane extrem de simple sau un tablou de comandă care cerea numai să se apese la locul potrivit pentru a activa un proces, care se autocorecta şi, în măsura în care era posibil, care lua decizii şi care nu mai necesita alte intervenţii din partea deprinderilor şi a priceperii limitate şi nesigure ale omului cu inteligenţă medie. Într-adevăr, în mod ideal, procedura ar putea fi programată să facă orice, cu excepţia situaţiilor cînd ceva nu e în regulă. Casieria de la supermarketul din ultimul deceniu a reprezentat această eliminare a elementului uman. Nu a cerut mai mult de un operator uman pentru a recunoaşte bancnotele şi monedele din banii folosiţi pe plan local şi pentru a le fixa în cantitatea oferită de client. Un scanner automat transforma în preţ codul cumpărăturilor, aduna toate preţurile lor, deducea totalul din cifra oferită de client şi îi spunea operatorului cît trebuie să-i dea rest. Procedeul pentru asigurarea performanţei tuturor acestor activităţi este extraordinar de complex, bazîndu-se pe o combinaţie dintre un hardware foarte sofisticat şi o programare foarte elaborată. Totuşi, numai cînd ceva nu mergea bine, asemenea miracole ale tehnologiei ştiinţifice ale secolului douăzeci nu cereau mai mult de la operatori decît cunoaşterea numerelor cardinale, o atenţie minimă şi mai degrabă o luptă cu plictiseala. Nici măcar nu cerea cunoaşterea de carte. Atîta vreme cît era vorba despre operatori, forţele care le spuneau să-l informeze pe client că el trebuie să plătească 2,15 lire şi îi instruiau să le dea 7,85 lire rest la o bancnotă de 10 lire erau tot atît de nesemnificative pe cît erau de incomprehensibile. Nu erau nevoiţi să înţeleagă nimic despre aceste forţe pentru a le acţiona. Ucenicul vrăjitor nu mai avea de ce să fie îngrijorat pentru lipsa lui de cunoştinţe.

Din motive practice, situaţia supermarketului cu operatorul de la casă a reprezentat norma umană de la sfîrşitul secolului douăzeci; operarea cu miracolele tehnologiei ştiinţifice de avangardă pe care nu avem nevoie să o înţelegem sau să o modificăm, chiar dacă ştim cum se întîmplă. Altcineva o va face sau a şi făcut acest lucru pentru noi. Pentru că, chiar dacă ne presupunem experţi într-un domeniu sau în altul — adică felul de persoană care ar putea pune dispozitivul în funcţiune aşa cum trebuie dacă acesta s-ar defecta, sau ar putea să-l proiecteze sau să-l construiască — confruntaţi cu cea mai mare parte a produselor ştiinţei şi tehnologiei de fiecare zi, sîntem ignoranţi şi profani. Şi, chiar dacă nu am fi, înţelegerea noastră

asupra aceea ce face să funcţioneze lucrul pe care îl folosim, cît şi a principiilor din spatele acesteia, este în mare parte o cunoaştere lipsită de importanţă, aşa cum este procesul tehnic de producere a cărţilor de joc pentru jucătorul de poker. Dispozitivele fax sînt desemnate să fie folosite de oameni care nu au nici o idee de ce maşinăria de la Londra reproduce un text care a fost introdus în ea la Los Angeles. Nu funcţionează mai bine cînd sînt acţionate de profesori sau electronişti.

Astfel ştiinţa, prin ţesătura saturată de tehnologie a vieţii omeneşti, îşi demonstrează minunile zi de zi pînă în secolul douăzeci şi unu. Este la fel de indispensabilă şi la fel de omniprezentă — chiar şi cele mai îndepărtate colţuri ale pămîntului cunosc radioul cu tranzistori şi calculatorul electronic — ca Allah pentru musulmanul pios. Putem discuta în legătură cu momentul cînd această capacitate a anumitor activităţi omeneşti de a produce rezultate supraomeneşti a devenit o parte din conştiinţa comună, cel puţin în părţile urbanizate ale societăţilor industriale "dezvoltate". Astfel s-a întîmplat cu explozia primei bombe nucleare din 1945. Oricum, nu poate exista nici un dublu că secolul douăzeci a fost unul în care ştiinţa a transformat şi lumea, şi cunoştinţele noastre despre ea.

Ne-am fi putut aştepta ca ideologiile secolului douăzeci să glorifice triumfurile ştiinţei, care sînt triumfurile minţii omeneşti, aşa cum făcuseră ideologiile din secolul nouăsprezece. Într-adevăr, ne-am fi aşteptat chiar ca rezistenţa din partea ideologiilor tradiţionale religioase, marile redute ale rezistenţei din secolul nouăsprezece faţă de ştiinţă, să slăbească. Pentru că, nu numai că stăpînirea religiilor tradiţionale a slăbit în cea mai mare parte a secolului, aşa cum vom vedea, dar însăşi religia a devenit la fel de dependentă de tehnologia bazată pe ştiinţa superioară, ca şi orice alt fel de activitate din lumea dezvoltată. La strîmtoare, un episcop sau un imam, sau un om sfînt din anii '900 şi-ar fi condus activităţile ca şi cum Galileo Galilei, Newton, Faraday sau Lavoisier nu ar fi existat, adică pe baza tehnologiei din secolul cincisprezece, tehnologia din secolul nouăsprezece neridicînd probleme de compatibilitate cu teologia sau textele sfinte. A devenit mult mai greu să iei în considerare conflictul dintre ştiinţă şi scrierile sfinte într-o eră cînd Vaticanul a fost obligat să comunice prin satelit şi să verifice autenticitatea giulgiului de la Torino prin datarea cu radiocarbon: cînd ayatollahul Khomeini şi-a răspîndit cuvîntul peste tot în Iran prin intermediul casetelor audio înregistrate, şi cînd statele Coranului au răspuns că sînt gata să se angajeze în cursa înarmărilor. Acceptarea de facto a ştiinţei contemporane şi a tehnologiei care depindea de ea a făcut ca în New Yorkul de la sfîrşitul secolului vînzările de aparatură electronică suprasofisticată să devină în mare parte specialitatea

Hasidicilor, o ramură a iudaismului mesianic de răsărit cunoscut în special, dincolo de ritualismul lor extremist şi insistenţa în legătură cu îmbrăcarea unei versiuni din secolul optsprezece a unui costum polonez, printr-o preferinţă pentru emoţia extatică faţă de studiul intelectual. În anumite privinţe, superioritatea ştiinţei era chiar acceptată oficial. Fundamentaliştii protestanţi din Statele Unite care au respins teoria evoluţionistă ca fiind în dezacord cu Sfînta Scriptură (lumea fiind creată în şase zile) cereau ca învăţătura lui Darwin să fie înlocuită cu ceea ce ei numeau "ştiinţa creaţiei".

Şi totuşi, secolul douăzeci, cu ştiinţa care era cea mai mare şi extraordinară realizare a sa şi de care depindea, nu era foarte liniştit. Progresul ştiinţelor naturale a luat naştere ca protest împotriva suspiciunii şi fricii, care din cînd în cînd ţîşnea în flăcări de ură şi respingea raţiunea. În spaţiul nedefinit dintre ştiinţe, printre căutătorii adevărului suprem al unei lumi compuse în exclusivitate din ficţiuni, noi găsim din ce în ce mai mult acel produs caracteristic şi în mare măsură anglo-american al secolului, şi în special al celei de a doua lui jumătăţi, "science fiction". Genul, lansat de Jules Verne (1828-1905), a fost susţinut de H. G. Wells (1866-1946) chiar la sfîrşitul secolului nouăsprezece. În vreme ce formele sale mai recente, aşa cum sînt cunoscuta televiziune şi westernurile pe ecran mare cu capsule cosmice drept cai şi raze letale drept pistoale, au continuat vechea tradiţie a aventurilor fantastice cu trucuri de înaltă tehnologie, în cea de-a doua jumătate a secolului cele mai serioase contribuţii la genul respectiv au virat înspre o vedere înceţoşată sau în orice caz ambiguă a condiţiei umane şi a prespectivelor sale.

Suspiciunea şi frica în faţa ştiinţei au fost alimentate de patru teze: că ştiinţa este incomprehensibilă; că în aceeaşi măsură consecinţele sale practice (şi morale) sînt imprevizibile şi, probabil, catastrofale; că subliniază condiţia de neputinţă a individului; şi că subminează autoritatea. Nici noi nu putem trece cu vederea sentimentul că, atunci cînd ştiinţa s-a interferat cu ordinea naturală a lucrurilor, ea devenea periculoasă. Primele două teze au fost împărtăşite de oamenii de ştiinţă şi de profani, iar ultimele două aparţin în special unor outsideri. Profanii nu pot decît să reacţioneze împotriva sentimentului lor de neputinţă prin căutarea de lucruri pe care ştiinţa nu le-ar putea explica ("Există mai multe lucruri pe pămînt şi în cer... decît visaţi în filozofia voastră"), prin refuzul să creadă că ele ar putea vreodată fi explicate prin "ştiinţa oficială", prin tînjirea după credinţa în inexplicabil din cauză că părea absurd. Cel puţin într-o lume necunoscută şi agnostică oamenii s-ar putea simţi la fel de neajutoraţi. Cu cît mai mari erau triumfurile palpabile ale ştiinţei, cu atît mai mare era şi foamea de a

căuta inexplicabilul. La puţină vreme după cel de-al doilea război mondial, care a culminat cu bomba atomică, americanii (1947), mai tîrziu urmaţi ca de obicei de englezi, continuatorii lor culturali, s-au apucat să observe sosirea în masă a "obiectelor zburătoare neidentificate", inspiraţi din genul ştiinţifico-fantastic. Acestea, se credea cu fermitate, veneau din civilizaţiile extraterestre superioare şi diferite de a noastră. Cei mai entuziaşti observatori văzuseră extratereştri ciudaţi cum ieşeau din aceste "farfurii zburătoare", şi unul sau doi au pretins chiar că au fost luaţi la plimbare de aceştia. Fenomenul a devenit mondial, deşi o hartă a distribuirii acestor extratereştri ne arată o preferinţă masivă pentru aterizarea sau rotirea deasupra teritoriilor anglo-saxone. A fost desfiinţat orice scepticism în legătură cu OZN-urile, spre gelozia oamenilor de ştiinţă limitaţi şi neajutoraţi în explicarea fenomenelor dincolo de orizonturile lor înguste, poate chiar pentru o conspiraţie a acelora care au ţinut omul obişnuit într-o sclavie intelectuală pentru a ascunde înţelepciunea superioară.

Acestea nu erau credinţe în magie şi miracolele societăţilor tradiţionale, pentru care asemenea intervenţii erau o parte din vieţile foarte sporadic controlate, şi mult mai puţin uimitoare decît, să spunem, vederea unui aeroplan sau putinţa de a vorbi la telefon. Nici nu erau o parte din fascinaţia permanentă şi universală a fiinţelor omeneşti în faţa minunii, pentru care literatura populară aduce mărturie încă de la inventarea tiparului, de la sculptura în lemn pînă la nota de plată de la supermarketul din Statele Unite. Erau o respingere a pretenţiilor şi a regulii ştiinţei, uneori conştient, ca în revolta extraordinară (în Statele Unite) a grupurilor marginale împotriva practicii de a pune fluor în provizia de apă după ce se descoperise că o înghiţitură din acest element ar putea reduce spectaculos caria dentară în rîndul populaţiilor urbane moderne. I s-au împotrivit acestei practici nu doar în numele libertăţii de a alege cariile, ci (de către opozanţii mai extremişti) ca unui complot laş pentru slăbirea fiinţelor omeneşti prin otrăvire obligatorie. Şi, în această reacţie, transpusă cu vigoare în viaţă prin filmul lui Stanley Kubrik, *Dr. Strangelove* (1963), suspiciunea în legătură cu ştiinţa ca atare s-a unit cu spaima de consecinţele sale practice.

Ipohondria conţinută în cultura nord-americană a răspîndit la rîndul ei asemenea temeri, pe măsură ce viaţa era din ce în ce mai mult dominată de tehnologia modernă, inclusiv tehnologia medicală, cu riscurile sale. Tendinţa inexplicabilă a Statelor Unite de a lăsa în litigiu răspunsul la toate chestiunile în dezbatere umană ne permite să înregistrăm aceste temeri (Huber, 1990, p. 97-118). Au provocat oare spermicidele defecte la naştere? Au provocat firele electrice de tensiune înaltă vreun pericol pentru oamenii

care trăiau în apropierea lor? Prăpastia dintre experţi, care aveau un criteriu de judecată, şi profani, care nu aveau decît speranţa sau spaima, a fost lărgită de diferenţa dintre judecata obiectivă, care ar putea să ia în considerare un grad mic de risc ca un preţ pentru o mare cantitate de beneficii, şi indivizii care, este de la sine înţeles, nu au dorit nici un risc (cel puţin în practică)*.

Acestea erau temerile unei ameninţări necunoscute ale ştiinţei pentru cei care nu ştiau decît că trăiesc sub dominaţia ei; temeri deosebite după natura lor şi temeri în legătură cu societatea contemporană (Fischhof şi alţii, 1978, p. 127-152)**.

Oricum, în prima jumătate a secolului, pericolele majore pentru ştiinţă au venit nu din partea celor care s-au considerat umiliţi de puterile ştiinţelor nelimitate şi incontrolabile, ci din partea celor care au crezut că le pot controla. Singurele două tipuri de regim politic (în afară de întoarcerile, pe atunci rare, către fundamentalismul religios) care s-au interferat cu cercetarea ştiinţifică erau profund angajate în progresul tehnic fără limite şi, într-un caz, faţă de o ideologie care o identifica cu "ştiinţa" şi saluta cucerirea lumii prin raţiune şi experiment. Totuşi, în diferite moduri şi stalinismul, şi naţional-socialismul german au respins ştiinţa chiar dacă au folosit-o în scopuri tehnologice. Ceea ce au obiectat a fost provocarea acesteia faţă de vederile asupra lumii şi valorile exprimate în adevăruri apriorice.

Din acest motiv nici unul dintre regimuri nu s-a simţit liniştit cu fizica posteinsteiniană. Naziştii au respins-o ca "evreiască", iar ideologii sovietici ca insuficient de "materialistă" în sensul dat de Lenin acestui cuvînt, deşi ambele feluri de regim au tolerat-o în practică, din moment ce statele moderne nu ar fi putut face faţă fără fizicienii posteinsteinieni. Naţional-socialiştii, oricum, s-au lipsit de floarea fizicienilor prin exilarea evreilor şi a opozanţilor ideologici, distrugînd astfel supremaţia ştiinţifică germană de la începutul secolului douăzeci. Între 1900 şi 1933 douăzeci şi cinci din

* Diferenţa dintre teorie şi practică în acest domeniu este enormă, din moment ce oamenii care sînt pregătiţi să-şi asume anumite riscuri în practică (de exemplu mergînd la volan sau folosind metroul newyorkez) pot insista pe evitarea aspirinei cu motivaţia că aceasta are efecte secundare în anumite cazuri, foarte rare.

** Participanţii au evaluat riscurile şi avantajele a douăzeci şi cinci de tehnologii: frigidere, copiatoare (Xerox), contraceptive, poduri suspendate, putere nucleară, jocuri electronice, raze Roentgen de diagnosticare, arme nucleare, computere, vaccinări, fluorizarea apei, dispozitive solare pe acoperişuri, lasere, tranchilizante, fotografii Polaroid, putere electrică termică, vehicule motorizate, efecte speciale în cinematografie, pesticide, somnifere, conservante alimentare, chirurgie cardiacă, aviaţie comercială, inginerie genetică şi mori de vînt (Wildavsky, 1990, p. 41-60).

cele şaizeci şi şase de Premii Nobel pentru fizică şi chimie au plecat în Germania, dar din 1933 numai aproximativ unul din zece. Nici unul dintre regimuri nu era la curent cu ştiinţele biologice. Politica rasistă a Germaniei naziste a îngrozit geneticienii, care — în mare măsură din cauza entuziasmului rasiştilor pentru eugenie* — au început după primul război mondial să aşeze o oarecare distanţă între ei şi politicile de selecţie şi reproducere genetică umană (care includeau uciderea a ceea ce era "nepotrivit"), deşi trebuie să recunoaştem cu tristeţe că în rîndul biologilor şi medicilor germani exista un sprijin pentru rasismul naţional-socialist (Proctor, 1988). Regimul sovietic, sub Stalin, a fost şi el la cuţite cu genetica din două motive ideologice şi din cauza atitudinii politicii de stat faţă de principiul că, printr-un efort oarecare, putea fi realizată orice schimbare, în timp ce ştiinţa sublinia că în domeniul evoluţiei în general şi al agriculturii în particular acest lucru nu se putea întîmpla.

În alte împrejurări, controversa dintre biologii evoluţionişti care îl urmau pe Darwin (pentru care moştenirea era genetică) şi cei care îl urmau pe Lamarck (care crezuse în moştenirea caracteristicilor dobîndite şi practicate în timpul vieţii unui om) ar fi fost lăsată să se lămurească la seminarii şi în laboratoare. Într-adevăr, majoritatea oamenilor de ştiinţă erau înclinaţi mai mult spre Darwin, măcar şi pentru motivul că nici o probă evidentă pentru moştenirea caracteristicilor dobîndite nu fusese vreodată găsită. Sub Stalin, un biolog de curte, Trofim Denisovici Lîsenco (1898-1976), a cîştigat sprijinul autorităţilor politice cu argumentul că producţia agricolă ar putea fi ridicată prin procedeele lamarckiene care au accelerat procesele relativ încete ale reproducerii plantelor şi animalelor în maniera tradiţională. În acele vremuri nu era înţelept să nu fii de acord cu autorităţile. Academicianul Nikolai Ivanovici Vavilov (1885-1943), cel mai faimos dintre geneticienii sovietici, a murit într-un lagăr de muncă pentru că nu a fost de acord cu Lîsenko (un punct de vedere împărtăşit de toţi geneticienii sovietici), deşi pînă după cel de-al doilea război mondial biologia sovietică nu a respins oficial genetica, cel puţin pînă după decesul dictatorului. Efectul unor asemenea politici asupra ştiinţei sovietice a fost, în mod previzibil, dezastruos.

Regimurile de tip naţional-socialist şi de tip comunist (sovietic), totalmente diferite în restul aspectelor, au fost sigure că cetăţenii lor aderă la o "doctrină adevărată", cea formulată şi impusă de autorităţile seculare politico-ideologice. De aici ambiguitatea în privinţa ştiinţei, resimţită în atît

* Tehnică folosită pentru îmbunătăţirea calităţilor ereditare, în vederea producerii de arieni puri (**n. tr.**).

de multe societăţi. Ea şi-a găsit expresia oficială în asemenea state totalitariste, spre deosebire de regimurile politice care erau nesigure de convingerile individuale ale cetăţenilor lor, aşa cum învăţaseră să fie guvernele în timpul lungului secol nouăsprezece. De fapt, ascensiunea regimurilor "corecte" era, aşa cum am văzut (capitolele 4 şi 13), un subprodus al Erei Catastrofei, care în ultimă instanţă nu au rezistat. În orice caz, încercarea de a constrînge ştiinţa era absolut antiproductivă — şi acest lucru se făcea insistent (ca în biologia sovietică) — sau ridicolă, acolo unde ştiinţa era lăsată să se dezvolte cum vrea, în vreme ce superioritatea ideologiei era abia afirmată (ca în fizica germană şi ca în fizica sovietică)*. Impunerea oficială a criteriilor pentru teoria ştiinţifică în secolul douăzeci a fost din nou lăsată regimurilor bazate pe fundamentalismul religios. Cu toate acestea, neliniştea a persistat, nu în ultimul rînd din cauză că ştiinţa însăşi a devenit din ce în ce mai nesigură. Dar pînă în cea de a doua jumătate a secolului faptul nu se datora spaimei faţă de rezultatele practice ale ştiinţei.

Este adevărat, înşişi oamenii de ştiinţă au înţeles mai bine şi mai devreme decît oricine altcineva care puteau fi consecinţele potenţiale ale descoperirilor lor. Chiar din vremea cînd a devenit operaţională prima bombă atomică (1945), cîţiva dintre ei şi-au avertizat stăpînii de la guvernare în legătură cu forţa distructivă pe care lumea o avea acum la dispoziţie. Totuşi, ideea că ştiinţa este echivalentă cu catastrofa potenţială s-a prelungit în cea de-a doua jumătate a secolului: în prima sa fază — coşmarul războiului nuclear — pînă la era confruntării dintre supraputeri de după 1945; în faza sa mai tîrzie şi mult mai universală, spre criza care a început în anii '70. Oricum, poate din cauză că a încetinit frapant creşterea economică mondială, Era Catastrofei totuşi s-a caracterizat prin abilitatea omului de a controla puterile naturii, sau, în cel mai rău caz, cu abilitatea naturii de a se adapta răului cel mai mare pe care i-l face omul**. Pe de altă parte, ceea ce i-a incomodat atunci pe oamenii de ştiinţă a fost propria lor incertitudine despre perspectiva şi aplicarea teoriilor şi descoperirilor lor.

---

* Astfel, în Germania nazistă lui Werner Heisenberg i s-a permis să predea relativitatea, dar cu condiţia ca numele lui Einstein să nu fie menţionat (Peierels, 1992, p. 44).

** "Cineva poate dormi în linişte cu convingerea că Creatorul a pus în munca sa cîteva elemente de siguranţă, iar acel om este neputincios să facă vreun prejudiciu", scria Robert Millikan de Caltech (Premiul Nobel, 1923) în 1930.

II

La un moment dat în timpul Erei Imperiului legăturile dintre descoperirile oamenilor de ştiinţă şi realitatea pe care se bazau ele au dispărut. La fel s-a întîmplat şi cu legăturile dintre ştiinţă şi logica pe care se baza. Cele două rupturi s-au completat una pe alta, din moment ce progresul ştiinţelor naturale a devenit din ce în ce mai dependent de oamenii care scriau ecuaţii pe bucăţi de hîrtie, mai degrabă decît să le experimenteze în laboratoare. Secolul douăzeci urma să fie secolul teoreticienilor care spuneau practicienilor ce să aştepte de la ei şi ce trebuiau să caute în lumina noilor lor teorii; cu alte cuvinte, secolul matematicienilor. Biologia moleculară, în care, mă informă o recunoscută autoritate, există deocamdată foarte puţină teorie, este o excepţie. Observaţia şi experimentările nu sînt secundare. Dimpotrivă, tehnologia lor a fost mai revoluţionată decît oricînd, în perioada care a trecut după secolul şaptesprezece prin noi dispozitive şi noi tehnici, dintre care mai multe au primit cea mai importantă încununare ştiinţifică, Premiul Nobel*. Pentru a da numai un exemplu, limitele măririi optice au fost depăşite de microscopul electronic (1937) şi radiotelescop (1957), făcînd posibilă o pătrundere mult mai profundă în regatul molecular şi chiar atomic şi în depărtarea universului. În deceniile mai recente automatizarea formelor curente din ce în ce mai complexe ale activităţilor de laborator şi ale calculului, aşa cum se face prin computere, a contribuit la sporirea puterilor experimentatorilor şi din ce în ce mai mult ale teoreticienilor realizatori de modele. În anumite domenii, în special în astronomie, aceasta a dus la realizarea descoperirilor, uneori întîmplător, care ulterior au generat o inovaţie teoretică. Cosmologia modernă stă la baza a două descoperiri de acest fel: observaţia lui Hubble că universul trebuie să se extindă, bazată pe analiza spectrelor galaxiilor (1929), şi descoperirea de către Penzias şi Wilson a radiaţiei cosmice (zgomotul radio) în 1965. Cu toate acestea, în timp ce ştiinţa este şi trebuie să fie o colaborare între teoreticieni şi practicieni, în Scurtul secol douăzeci anume teoreticienii au fost pe cal.

Pentru oamenii de ştiinţă ruperea cu experienţa simţurilor şi cu bunul simţ a însemnat o ruptură faţă de certitudinile tradiţionale ale cîmpului lor de activitate şi ale metodologiei respective. Consecinţele acestui fapt pot fi ilustrate elocvent de situaţia în care se afla regina ştiinţelor în prima

* Ceva mai mult de douăzeci de Premii Nobel pentru fizică şi chimie de la primul război mondial încoace au fost acordate în totalitate sau parţial pentru noi metode de cercetare, dispozitive sau tehnici noi.

jumătate a secolului, fizica. Într-adevăr, avînd în vedere că această disciplină este în continuare una care se ocupă în aceeaşi măsură de cele mai mici elemente ale materiei, moarte sau vii, şi constituirea structurii celui mai mare ansamblu al materiei, adică universul, fizica rămîne pilonul central al ştiinţelor naturale chiar şi la sfîrşitul secolului, deşi în cea de-a doua jumătate a avut o concurenţă crescîndă din partea ştiinţelor vieţii, transformate după anii '50 în biologie moleculară.

Nici un domeniu al ştiinţelor nu a părut mai ferm, mai coerent şi mai sigur din punct de vedere metodologic decît fizica newtoniană, ale cărei fundamentări au fost subminate de teoriile lui Planck şi Einstein, cît şi de transformarea teoriei atomice care a continuat descoperirea radioactivităţii în ultimul deceniu al secolului trecut. Era obiectivă, adică putea fi observată adecvat, supusă limitărilor tehnice ale aparaturii de observare (de exemplu microscopul optic sau telescopul). Era lipsită de ambiguităţi: distincţia dintre un obiect şi un fenomen era clară. Legile sale erau universale, deopotrivă de valide şi la nivel cosmic, şi la nivel microcosmic. Mecanismul care leagă fenomenele erau perfect inteligibile (adică, exprimabile prin "cauză şi efect"). Prin urmare, întregul sistem era în principiu determinat, iar scopul experienţei de laborator era să demonstreze această calitate prin eliminarea, pe cît posibil, a dezordinii complexe a vieţii obişnuite care o ascundea. Numai un copil sau un nebun ar putea pretinde că zborul păsărilor şi al fluturilor neagă legile gravitaţiei. Oamenii de ştiinţă au ştiut destul de bine că există declaraţii "neştiinţifice", dar acestea nu intră în cîmpul lor de interes.

Toate aceste caracteristici au fost puse în discuţie între 1895 şi 1914. Era lumina o mişcare continuă în unde sau o emisie de particule mici (fotoni), aşa cum susţinea Einstein, urmîndu-l pe Planck? Uneori era mai bine să fie luată în considerare prima teorie, alteori cealaltă, dar ce legătură exista totuşi între ele? Ce era "cu adevărat" lumina? La douăzeci de ani după ce ridicase problema, marele Einstein a declarat: "Avem acum două teorii ale luminii, ambele bune, dar, trebuie să recunoaştem, între ele nu există nici o legătură logică, în ciuda celor douăzeci de ani de eforturi depuse de fizicienii teoreticieni" (Holton, 1970, p. 1017). Ce se întîmpla în interiorul atomului, care acum nu era considerat (aşa cum implica şi numele său grecesc*) cea mai mică — posibil — unitate a materiei, prin urmare indivizibilă, ci un sistem complex care consta dintr-o varietate de particule şi mai elementare? Prima aserţiune, după ce Rutherford şi-a făcut în 1911 la Machester nemaipomenita descoperire — a nucleului atomic —, un

* atomos (gr.) — indivizibil (**n. tr.**).

triumf al imaginaţiei experimentale şi un început al fizicii nucleare moderne şi ceea ce a devenit ulterior marea ştiinţă, era că electronii se mişcă pe orbite în jurul acestui nucleu în felul în care o face un sistem solar miniatural.

Totuşi, cînd a fost studiată structura atomilor individuali, în special cea a hidrogenului de către Niels Bohr, care ştia despre "cuantele"* lui Max Planck, în 1912-'13, rezultatele au arătat, încă o dată, un conflict profund între ceea ce făceau electronii săi şi — cu propriile lui cuvinte — "grupul admirabil de coerent al concepţiilor care fuseseră desemnate ca teoria clasică a electrodinamicii" (Holton, 1970, p. 1028).

Modelul lui Bohr a mers, adică a avut o admirabilă forţă explicativă şi de prezicere, dar a fost de-a dreptul "iraţional şi absurd", din punctul de vedere al mecanicii clasice newtoniene şi în orice caz a renegat orice idee despre ceea ce se întîmpla, de fapt, în interiorul atomului, pe măsură ce electronul "sărea" sau ajungea de la o orbită la alta, sau pe măsură ce se întîmpla între momentul cînd a fost descoperit în una şi cînd apărea pe cealaltă orbită.

Ce s-a întîmplat realmente cu certitudinile ştiinţei, pe măsură ce a devenit clar că chiar procesul de observare a fenomenelor la nivelul subatomic, de fapt, le schimbă; din acest motiv, cu cît vrem să ştim mai exact poziţia unei particule subatomice, cu atît mai nesigură trebuie să fie viteza sa. S-a spus despre toate mijloacele observaţiei detaliate în intenţia de a afla ce este în adevăr un electron: să te uiţi la el înseamnă să îl distrugi (Weisskopf, 1980, p. 37). Acesta era paradoxul pe care un tînăr şi strălucit fizician german, Werner Heisenberg, l-a generalizat în 1927 în celebrul principiu al nesiguranţei care îi poartă numele. Chiar faptul că numele se concentrează asupra incertitudinii este semnificativ, pentru că el indică exact ceea ce îi îngrijora pe exploratorii noului univers ştiinţific pe măsură ce în urmă rămîneau certitudinile despre cel vechi. Acest lucru nu se întîmpla din cauză că ei înşişi erau nesiguri sau că ajungeau la rezultate incerte. Dimpotrivă, previziunile lor teoretice, oricît de puţin verosimile şi bizare, au fost verificate de observaţia plictisitoare şi de experienţe, din vremea cînd teoria relativităţii a lui Einstein (1915) părea să fie verificată în 1919 de o expediţie engleză care a descoperit că lumina de la unele stele îndepărtate era refractată de soare, aşa cum a prezis şi teoria. Din motive practice, fizica particulelor era tot atît de supusă regularităţii şi tot atît de previzibilă pe cît era fizica newtoniană, deşi într-un alt mod; şi, în orice

* quantum (la singular şi quanta) (lat.) — cît. Fizica cuantică este cea care se referă la particulele discrete, discontinue prin care se propagă lumina (**n. tr.**).

caz, la nivelul supraatomic Newton şi Galileo rămîneau valabili. Ceea ce i-a speriat pe oamenii de ştiinţă a fost că ei nu ştiau cum să potrivească noul cu vechiul.

Între 1924 şi 1927 dualităţile care au tulburat atît de mult lumea fizicienilor în primul sfert de secol au fost eliminate, sau mai degrabă au fost ocolite printr-o lovitură strălucită a fizicii matematice, construirea "mecanicii cuantice", aproape simultan patentată în mai multe ţări. Adevărata "realitate" din interiorul atomului nu era o undă sau o particulă, ci stările cuantice indivizibile. Nu avea sens să se considere ca o mişcare continuă sau discontinuă, din cauză că nu putem, acum sau vreodată, să urmărim calea electronului pas cu pas. Conceptele fizice clasice, aşa cum sînt poziţia, viteza sau forţa motrice, pur şi simplu nu se aplică dincolo de anumite limite, marcate de "principiul incertitudinii" al lui Heisenberg. Dar, desigur, dincolo de aceste puncte se aplică alte concepte, care produc rezultate departe de a fi incerte. Acestea reies din modelele specifice de "unde" sau vibraţii ale electronilor (încărcaţi negativ), care sînt ţinute în spaţiul delimitat al atomului lîngă nucleul pozitiv. "Stări cuantice" succesive în interiorul acestui spaţiu delimitat produc modele bine definite de frecvenţe, care, aşa cum a arătat în 1926 Schrödinger, pot fi calculate. Aceste modele de electron aveau o extraordinară putere predicativă şi explicativă. Astfel, mulţi ani mai tîrziu, cînd plutoniul a fost produs pentru prima oară în reacţii nucleare la Los Alamos, pe drumul construirii primei bombe atomice, cantităţile erau atît de mici, încît proprietăţile sale nu puteau fi observate. Totuşi, din numărul de electroni din atomii acestui element şi din modelele acestor nouăzeci şi patru de electroni care vibrează în jurul nucleului, şi din nimic altceva, oamenii de ştiinţă au prezis corect că plutoniul se va transforma într-un metal brun cu o masă specifică de aproximativ douăzeci de grame/cm^3, care are o anumită conductibilitate electrică şi termică şi elasticitate. Mecanica cuantică explica de asemenea de ce atomii (şi moleculele, ca şi combinaţiile mai complicate ce se bazau pe ele) rămîn stabili, sau mai curînd de ce energie în plus ar fi nevoie pentru a-i schimba. S-a spus că pînă şi fenomenele vieţii — forma ADN şi faptul că diferiţi nucleotizi sînt rezistenţi la mişcarea termică la temperatura camerei — se bazează pe acele modele fundamentale. Faptul că în fiecare primăvară cresc aceleaşi flori se bazează pe stabilitatea modelelor diverşilor nucleotizi (Weisskopf, 1980, p. 35-38).

Totuşi, acest progres măreţ şi uimitor de rodnic în explorarea naturii a fost realizat pe ruinele a tot ceea ce fusese considerat sigur şi adecvat în teoria ştiinţifică, cît şi printr-o suspendare voită a lipsei de încredere, pe care nu numai oamenii de ştiinţă mai vechi o găseau atrăgătoare. Să luăm

antimateria pe care Paul Dirac a propus-o la Cambridge după ce a descoperit (1928) că ecuaţia sa avea soluţii corespunzătoare stărilor electronului cu o energie mai mică decît energia zero a spaţiului vid. Conceptul antimaterie, fără nici o aplicare în viaţa cotidiană, a fost manipulat în mod fericit de către fizicienii de mai tîrziu (Steven Weinberg, 1977, p. 23-24). Cuvîntul pur şi simplu semnifică un refuz deliberat de a permite ca progresul calculului teoretic să fie deturnat de orice noţiune preconceputâ a realităţii: orice s-a dovedit a fi realitatea, ea poate fi exprimată prin ecuaţii. Şi totuşi, nu este uşor să fie acceptat acest lucru, chiar şi pentru oameni de ştiinţă care depăşiseră de mult părerea lui Rutherford că nici o fizică nu e bună dacă nu poate fi explicată unei chelneriţe.

Existau pionieri ai noii ştiinţe care pur şi simplu au considerat imposibil să accepte sfîrşitul vechilor certitudini, şi nu în ultimul rînd întemeietorii noii ştiinţe, Max Planck şi însuşi Albert Einstein, care şi-a exprimat suspiciunea faţă de legile pur probabilistice mai degrabă decît faţă de cauzalitatea deterministă într-o frază foarte cunoscută: "Dumnezeu nu aruncă zaruri". Nu avea argumente valide, dar "o voce interioară îmi spune că mecanica cuantică nu este adevărul real" (citat din M. Jammer, 1966, p. 358). Schrödinger spera că "mecanica undelor" emisă de el a dizolvat presupusele "salturi" ale electronilor de la o orbită la alta, în procesul continuu al schimbului de energie şi, procedînd astfel, păstrează spaţiul clasic, timpul şi cauzalitatea la fel de clasice. Pionierii revoluţionari reticenţi, în special Planck şi Einstein, au răsuflat uşuraţi, dar în zadar. Jocul era nou. Vechile reguli nu mai corespundeau.

Cum pot trăi fizicienii aflîndu-se într-o permanentă contradicţie? Niels Bohr credea însă că ei pot şi trebuie s-o facă. Natura nu poate fi descrisă printr-o singură frază dat fiind caracterul limbajului uman. Nu mai putea exista un model unic care să dea o înţelegere directă. Singura cale de a percepe realitatea era raportarea la ea în diferite feluri şi punerea faptelor laolaltă, ca să se completeze unul pe altul într-o "cuvertură exhaustivă a diferitelor descrieri pe care le încorporează noţiuni aparent contradictorii" (Holton, 1970, p. 1018). Acesta era principiul complementarităţii al lui Bohr, un concept metafizic legat de relativitate, pe care el îl deriva de la scriitori foarte departe de fizică şi îl considera ca avînd aplicabilitate universală. "Complementaritatea" lui Bohr nu era prevăzută să susţină cercetările savanţilor atomişti, ci mai degrabă să-i liniştească pe aceştia prin amplificarea confuziei lor. Apelul ei se află în afara cîmpului raţiunii. Pentru că, în timp ce noi toţi ştim, şi nu în ultimul rînd şi oamenii de ştiinţă inteligenţi, că există diferite căi de a percepe aceeaşi realitate, uneori chiar contradictorie, dar toate necesitînd o percepţie, nu avem încă idee cum să

le legăm. Efectul unei sonate de Beethoven poate fi analizat din punct de vedere fizic, fiziologic şi psihologic, şi poate fi de asemenea absorbit prin ascultarea ei: dar cum sînt modurile de înţelegere? Nimeni nu ştie.

Cu toate acestea, a rămas anxietatea. Pe de o parte, exista sinteza noii fizici de la jumătatea anilor '20, care asigura o cale extraordinar de eficientă de a pătrunde în încăperile subterane ale naturii. Conceptele de bază ale revoluţiei cuantelor erau aplicate încă la sfîrşitul secolului douăzeci. De n-ar fi fost cei care considerau analiza nonlineară, realizabilă prin calcul, drept un nou punct de plecare, revoluţia în fizică din 1900-1927 nu s-ar fi produs, ci numai progrese evoluţionare vaste în interiorul aceluiaşi cadru conceptual. Pe de altă parte, există o incoerenţă generală extinsă, în 1931, la ultima redută a certitudinii matematice. Un logician-matematician, austriacul Kurt Godel, a dovedit că un sistem de axiome nu se poate baza pe el însuşi. Dacă se dovedeşte consecvenţa, declaraţiile din afara sistemului trebuie folosite. În lumina "teoremei lui Godel", o lume consecventă, intern noncontradictorie, nici nu poate fi luată în considerare.

Aceasta a fost "criza în fizică", pentru a cita titlul unei cărţi scrise de un intelectual autodidact marxist, englezul Christopher Caudwell (1907-1937), care fusese ucis în Spania. Nu a fost numai o criză a fundamentărilor, aşa cum a fost numită perioada 1900-1930 în matematică (vezi Age of Empire, capitolul 10), ci şi una a viziunii generale despre lume a oamenilor de ştiinţă. Într-adevăr, pe măsură ce fizicienii au învăţat să dea din umeri la întrebările filozofilor, în timp ce se cufundau în noi teritorii care se deschideau în faţa lor, cel de-al doilea aspect al crizei a devenit chiar şi mai supărător. Şi asta deoarece, în anii '30-'40, structura atomului devenea din ce în ce mai complicată. Se terminase perioada în care domnea simpla dualitate dintre nucleul pozitiv şi electronii negativi. Atomii erau acum locuiţi de o faună şi o floră compuse din particule elementare, cîteva dintre ele foarte ciudate. Chadwick de la Cambridge o descoperise pe prima dintre acestea în 1932 — neutronii, electric neutri —, deşi unii, aşa cum sînt neutrino*, neutri şi fără masă, fuseseră deja prezişi de teorie. Aceste particule subatomice, aproape toate efemere şi migrînd (în acelaşi timp înmulţindu-se), în special sub bombardamentul acceleratoarelor cu energie înaltă ale "marii ştiinţe", au devenit disponibile după cel de-al doilea război mondial. Spre sfîrşitul anilor '50 existau mai mult de o sută de acestea, şi nu se întrevedea vreo oprire. Imaginea era chiar şi mai complicată, de pe la începutul anilor '30, prin descoperirea a două forţe necunoscute şi ob-

* neutrino — fiecare dintre cele două particule elementare stabile cu sarcina electrică zero şi, probabil, cu masa zero, care interacţionează numai foarte puţin cu materia (**n. tr.**).

scure care acţionau în interiorul atomului, în plus faţă de cele electrice, care legau electronii de nucleu. Aşa-numita "forţă puternică" lega neutronul de protonul încărcat pozitiv împreună în nucleul atomic, iar aşa-numita "forţă slabă" era responsabilă pentru anumite slăbiri ale particulei.

Acum, în resturile conceptuale pe care s-au construit ştiinţele secolului douăzeci, o aserţiune fundamentală nu a fost contestată. Pe măsură ce nesiguranţa le umbrea pe toate celelalte, aceasta a devenit fundamentală pentru oamenii de ştiinţă. Ca şi poetul Keats, savanţii au crezut că "Frumuseţea este adevăr, iar adevărul frumuseţe", deşi criteriul lor de frumuseţe nu era cel cu care opera poetul. O teorie minunată, care era în sine o supoziţie a adevărului, trebuie să fie elegantă, economică şi generală. Ea trebuie să unifice şi să simplifice, aşa cum făcuse pînă atunci triumful teoriei ştiinţifice. Revoluţia ştiinţifică a lui Galileo şi vremea lui Newton arătaseră că aceleaşi legi guvernează cerul şi pămîntul. Revoluţia chimică redusese varietatea fără de sfîrşit a formelor în care materia era exprimată la cele nouăzeci şi două de elemente legate sistematic. Triumful fizicii din secolul nouăsprezece constase în a demonstra că electricitatea, magnetismul şi fenomenele optice au aceleaşi rădăcini. Şi totuşi, noua revoluţie în ştiinţă nu simplifica, ci complica. Minunata teorie a relativităţii a lui Einstein, care descria gravitaţia ca pe o manifestare a curbării celei de-a patra dimensiuni, a introdus, de fapt, o dualitate tulburătoare în natură: "pe de o parte a fost scena — cea de a patra dimensiune, gravitaţia; pe de altă parte, actorii — electronii, protonii, cîmpurile electromagnetice — şi nu exista nici o legătură între ele" (Steven Weinberg, 1979, p. 43). Timp de mai mulţi ani Einstein, Newton al secolului douăzeci, a trudit asupra unei "teorii a cîmpului unificat" care ar unifica electromagnetismul de gravitaţie, dar nu a reuşit, şi acum existau două clase de forţe aparent fără nici o legătură în natură, fără relaţii aparente cu electromagnetismul şi gravitaţia. Multiplicarea particulelor subatomice, oricît de provocatoare, putea fi numai un adevăr temporar şi preliminar, din cauză că, oricît de frumos ar fi fost în detaliu, nu exista frumuseţe în noul atom aşa cum fusese cîndva în cel vechi. Chiar şi cel mai mare pragmatic al erei pentru care singurul criteriu al unei ipoteze a fost că acesta a funcţionat, trebuia cel puţin uneori să viseze la o "teorie a întregului", nobilă, frumoasă şi generală (ca să folosim fraza fizicianului de la Cambridge Stephen Hawking). Dar se părea că se reduce distanţa, deşi din anii '60 încolo, fizicienii au început, încă o dată, să studieze posibilitatea unei asemenea sinteze. Într-adevăr, pînă în ultimul deceniu exista o credinţă răspîndită printre fizicieni că erau aproape jos, la un nivel realmente fundamental, şi că înmulţirea particulelor elementare putea fi redusă la o grupare relativ simplă şi

coerentă.

În acelaşi timp, lua naştere, sau renăştea pe graniţele nedefinite dintre subiecte atît de larg deosebite cum sînt meteorologia, ecologia, fizica nenucleară, astronomia, dinamica fluidelor şi diferite ramuri ale matematicilor iniţiate în faza de pionierat în mod independent în Uniunea Sovietică şi (ceva mai tîrziu) în Occident şi sprijinită de extraordinara dezvoltare a computerelor ca un instrument analitic şi o inspiraţie vizuală, o nouă ramură sub numele întru cîtva greşit de "teoria haosului". Pentru că, ceea ce a revelat ea nu a fost atît în legătură cu rezultatele imprevizibile ale procedeelor perfect deterministe, cît extraordinara universalitate a formelor şi modelelor naturii în manifestările sale cele mai disparate şi aparent neconectate*.

Teoria haosului a dat o nouă rotire, parcă, vechii cauzalităţi. A rupt legăturile dintre cauzalitate şi previzibilitate, pentru că esenţa ei nu consta în faptul că evenimentele erau întîmplătoare, ci că efectele care urmau cauzele ce pot fi definite nu ar putea fi prevăzute. A întărit un alt progres, iniţiat printre paleontologi, şi de interes considerabil pentru istorici. Acesta sugerează că lanţurile dezvoltării istorice sau evoluţionare sînt perfect coerente şi apte de explicaţii, dar rezultatele eventuale nu pot fi prevăzute de la început, din cauză că, dacă s-ar imprima din nou acelaşi curs, o schimbare timpurie, oricît de mică şi fără o importanţă aparentă la momentul respectiv, "evoluţia ar intra în cascadă într-un canal absent diferit" (Gould, 1989, p. 51). Consecinţele politice, economice şi sociale ale acestei abordări pot fi aplicabile pe scară largă.

Pe deasupra, exista absurditatea extremă a lumii multora dintre noii fizicieni. Atîta vreme cît era limitată în interiorul atomului, ea nu a afectat direct viaţa obişnuită, pe care şi oamenii de ştiinţă o trăiesc; cel puţin o descoperire nouă şi neasimilată nu ar putea fi supusă la carantină. Acesta era faptul extraordinar, prezis de unii pe baza teoriei relativităţii, dar observat de astronomul american E. Hubble în 1929, că întregul univers părea că se extinde într-un ritm ameţitor. Această mărire, pe care însă mulţi oameni de ştiinţă o înghiţeau cu greu, unii elaborînd chiar teorii alterna-

* Dezvoltarea unei "teorii a haosului" din anii '70 şi '80 are ceva în comun cu apariţia la începutul secolului nouăsprezece a unei şcoli "romantice" de ştiinţă, în special în Germania ("Naturphilosophie") ca o reacţie împotriva curentului "clasic", centrat în Franţa şi Marea Britanie. Este interesant că doi pionieri eminenţi ai noii cercetări (Feigenbaum, Libchaber — vezi Gleick, p. 163, 197) se inspirau, de fapt, din lectura teoriei culorilor, îndreptată de Goethe împotriva lui Newton, şi a tratatului acestuia, *The Transformation of Plants*, care poate fi considerat ca o teorie antidarwinistă/antievoluţionistă (Pentru Naturphilosophie, vezi Age of Revolution, capitolul 15).

tive ale "stării fixe" a cosmosului, a fost verificată de alte date astronomice în anii '60. Era imposibil să nu se speculeze despre unde ducea această expansiune (şi pe noi), unde şi cum a început, şi, prin urmare, despre istoria universului, începînd cu "Big Bangul" iniţial. Aceasta a pus bazele unui domeniu înfloritor al cosmologiei, partea din ştiinţa secolului douăzeci cea mai pregătită să intre la categoria bestsellerelor. De asemenea a crescut enorm elementul de istorie în ştiinţele naturale, care pînă atunci (cu excepţia geologiei şi a subproduselor ei) nu-şi aveau locul decît în istorie, şi a micşorat întîmplător identificarea ştiinţei "grele" cu experienţa, adică cu reproducerea fenomenelor naturale. Pentru că, oare cum s-ar fi putut repeta irepetabilul prin definiţie? Universul în expansiune s-a adăugat atunci confuziei în care se aflau şi oamenii de ştiinţă, şi profanii.

Această confuzie le-a confirmat celor care traversau Era Catastrofei şi ştiau sau se gîndeau la asemenea chestiuni că o lume veche luase sfîrşit, sau, în cea din urmă ipostază, era în ultimul stadiu de transformare, dar şi că, pentru cea nouă, conturile nu se puteau încă distinge clar. Marele Max Planck nu avea nici o îndoială în legătură cu dependenţa dintre criza din ştiinţă şi cea din viaţă:

"Traversăm un moment unic al istoriei. Este literalmente un moment de criză. În fiecare ramură a civilizaţiei noastre spirituale şi materiale se pare că am ajuns la o cotitură critică. Acest spirit se manifestă nu numai prin starea chestiunilor publice, ci şi prin atitudinea generală faţă de valorile fundamentale din viaţa personală şi socială. Acum iconoclastul a invadat templul ştiinţei. Cu greu mai există în zilele noastre o axiomă care să nu fie negată de cineva. Şi în acelaşi timp, aproape orice teorie lipsită de sens poate găsi la sigur adepţi pe undeva" (Planck, 1933, p. 64). Nimic nu era mai natural decît un mic-burghez german, educat în secolul nouăsprezece, care să exprime asemenea sentimente în zilele Marii Crize şi ale ascensiunii la putere a lui Hitler.

Cu toate acestea, tristeţea era exact opusul a ceea ce simţeau oamenii de ştiinţă. Au fost de acord cu Rutherford care i-a declarat Asociaţiei Britanice (1923) că "noi trăim în epoca eroică a fizicii" (Howarth, 1978, p. 92). Fiecare apariţie a periodicelor ştiinţifice, fiecare colocviu — deoarece cea mai mare parte a oamenilor de ştiinţă doreau, mai mult ca oricînd, să combine cooperarea cu competiţia — erau salutate cu entuziasm. Comunitatea ştiinţifică era încă destul de mică, cel puţin în noile subiecte de anvergură, cum erau fizica nucleară şi cristalografia, ca să poată oferi fiecărui cercetător tînăr perspectiva boltei cereşti. Să fii om de ştiinţă era o ipostază de invidiat. Cu siguranţă, cei dintre noi care au fost studenţi la Cambridge, instituţie care a produs mai mult de treizeci de Premii Nobel

englezeşti în prima jumătate a secolului — şi care însemna ştiinţa engleză la vremea respectivă —, ştiau ce ar fi dorit să studieze, dacă matematica noastră ar fi fost suficient de bună.

Într-adevăr, ştiinţele naturale nu puteau privi înainte la nimic cu excepţia progresului intelectual şi al triumfului, care au creat spiritualitatea, imperfecţiunile şi improvizaţiile teoriei curente tolerabile, din moment ce acestea erau doar provizorii. De ce ar trebui oamenii care au primit Premiul Nobel pentru munca lor de la vîrsta de douăzeci şi cinci de ani să-şi piardă încrederea în viitor*? Totuşi, cum ar putea trăi cei care au continuat să dovedească faptul că realitatea ideii zdruncinate de progres în domeniul lor de activitate rămîne imună la epoca de criză şi catastrofă în care trăiau?

Nu puteau să o facă şi nu au făcut-o. Era Catastrofei a fost de aceea şi una a epocilor relativ rare de oameni de ştiinţă politizaţi, şi nu numai din cauză că migraţia în masă a oamenilor de ştiinţă inacceptabili din punct de vedere rasial şi ideologic din largi regiuni ale Europei a demonstrat că oamenii de ştiinţă nu ar putea să-şi asigure imunitatea personală. În orice caz, omul de ştiinţă englez tipic al anilor '30 a fost un membru al Grupului antirăzboinic al oamenilor de ştiinţă de la Cambridge (de stînga) confirmat în radicalismul sau radicalismul prin simpatiile radicale ale celor mai în vîrstă decît ei, ale căror distincţii cuprindeau cele de la Societatea Regală la Premiul Nobel: Bernal (cristalografie), Haldane (genetică), Needham (embriologie chimică)**, Blackett (fizică), Dirac (fizică) şi matematicianul G. H. Hardy, care considera că numai ceilalţi doi din secolul douăzeci erau în clasa eroului de cricket, australianul Don Bradman: Lenin şi Einstein.

Fizicianul american tipic al anilor '30 a fost, probabil, implicat în tulburările politice în anii postbelici ai Războiului rece pentru simpatiile sale radicale de dinainte de război sau care continuau, aşa cum era Robert Oppenheimer (1904-'67), arhitectul şef al bombei atomice, şi chimistul Linus Pauling (născut în 1901), care a cîştigat două Premii Nobel, inclusiv unul pentru pace, şi un Premiu Lenin. Omul de ştiinţă francez tipic era un simpatizant al Frontului Popular al anilor '30 şi un activ susţinător al Rezistenţei în timpul războiului; nu foarte mulţi francezi au fost în această din urmă calitate. Savantul tipic refugiat din Europa Centrală putea cu greu să nu fie ostil fascismului, oricît de neinteresat ar fi fost de chestiunile publice. Nici savanţii care stăteau în ţările fasciste sau în URSS sau fuseseră împiedicaţi să plece dun aceste ţări nu puteau să evite politica guvernelor

* Revoluţia fizicii din 1924-'28 a fost întreprinsă de oameni născuţi în 1900-1902 (Heisenberg, Pauli, Dirac, Fermi, Joliot). Schrodinger, de Broglie şi Max Born aveau cam treizeci de ani atunci.

** A devenit mai tîrziu eminent istoric al ştiinţei din China.

lor, fie că simpatizau sau nu cu ele, chiar şi numai pentru că gesturile publice le erau impuse aşa cum era salutul hitlerist în Germania, pe care marele fizician Max von Laue (1897-1960) l-a evitat prin ţinerea tot timpul a unui obiect în fiecare mînă ori de cîte ori pleca de acasă. Spre deosebire de ştiinţele sociale şi umanitare, asemenea politizare era neobişnuită pentru ştiinţele naturale, al căror subiect nu necesită sau (cu excepţia unor părţi din ştiinţele vieţii) sugerează puncte de vedere în legătură cu chestiunile umane, deşi adesea sugerează puncte de vedere teologice.

Oricum, fizicienii erau mai mult politizaţi prin credinţa lor bine întemeiată că oamenii profani, inclusiv politicienii, nu aveau idee despre extraordinarul potenţial pe care ştiinţa modernă, folosită corect, îl pune la dispoziţia societăţii omeneşti. Prăbuşirea economiei mondiale şi ascensiunea lui Hitler păreau să confirme acest lucru în diferite feluri. (Şi invers, devotamentul oficial marxist al Uniunii Sovietice faţă de ştiinţele naturale la vremea respectivă au indus în eroare mulţi oameni de ştiinţă occidentali prin considerarea acestui regim ca unul care urmărea realizarea acestui potenţial.) Tehnocraţia şi radicalismul au fost convergente, din cauză că în acest punct se afla stînga politică, cu angajarea sa ideologică faţă de ştiinţă, raţionalism şi progres (satirizată de conservatori prin termenul "scientism"*) care în mod firesc reprezenta recunoaşterea adecvată şi sprijinul pentru "Funcţia socială a ştiinţei", ca să citǎm titlul unei foarte influente cărţi-manifest din vremea respectivă (Bernal, 1939) scrisă în mod semnificativ de un fizician strălucit şi marxist militant. Era de asemenea semnificativ că guvernul Frontului Popular Francez din 1936-'39 fixa prima funcţie de subsecretar pentru cercetarea ştiinţifică (ocupată de laureata Premiului Nobel Irene Joliot-Curie), şi a dezvoltat ceea ce este în continuare mecanismul central pentru cercetarea franceză subvenţionată, CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique).

Într-adevăr, devenea din ce în ce mai evident, cel puţin pentru oamenii de ştiinţă, că era nevoie nu numai de cercetarea subvenţionată public, ci şi de cea organizată public. Serviciile ştiinţifice ale guvernului britanic, care în 1930 au folosit un total general de 743 de savanţi, nu puteau fi adecvate — după treizeci de ani ele au angajat peste şapte mii (Bernal, 1967, p. 931).

Era ştiinţei politizate a atins climaxul în al doilea război mondial, primul conflict de la era iacobină a Revoluţiei Franceze cînd savanţii erau sistematic şi esenţialmente mobilizaţi pentru scopuri militare; probabil că mult mai eficient de partea aliaţilor decît de cea a Germaniei, Italiei şi Japoniei, din cauză că ei nu s-au aşteptat niciodată să cîştige rapid cu

* Cuvîntul apare pentru prima oară în 1936 în Franţa (Guerlac, 1951, pp. 93-4).

resurse şi metode disponibile imediat (vezi capitolul 1).

În mod tragic, strategia de război în sine a fost rodul antifascismului. Un simplu război între statele naţionale cu siguranţă că nu ar fi mişcat pe fizicienii nucleari de vîrf, ei înşişi în mare parte refugiaţi sau exilaţi de frica fascismului, să determine guvernele englez şi american să construiască o bombă atomică. Şi chiar şi oroarea unor asemenea savanţi în faţa realizărilor lor, lupta lor disperată pînă în ultimul minut pentru a-i împiedica pe politicieni şi pe generali să folosească bomba, şi mai tîrziu împotrivirea la construirea bombei cu hidrogen, aduce mărturie pentru forţa patimilor politice. Într-adevăr, în ceea ce priveşte campaniile antinucleare de după al doilea război mondial, care au avut un sprijin solid în comunitatea ştiinţifică, aceasta s-a întîmplat printre membrii generaţiilor politizate antifasciste.

În acelaşi timp, războiul a convins finalmente guvernele că angajarea pînă atunci imaginabilă pentru cercetarea ştiinţifică a fost în acelaşi timp practicabilă şi esenţială pentru viitor. Nici o economie, cu excepţia celei a Statelor Unite ale Americii, nu ar fi putut găsi cele două miliarde de dolari (la valoarea din timpul războiului) pentru a construi bomba atomică în timpul războiului, dar este adevărat şi că nici un guvern nu ar fi acceptat înainte de 1940 să cheltuie măcar o mică fracţiune din aceşti bani pentru un proiect speculativ bazat pe calcule de neînţeles făcute de academicieni. După război, cerul, sau mai degrabă dimensiunea economiei, a devenit limita pentru cheltuieli ştiinţifice guvernamentale. În anii '70, guvernele Statelor Unite au finanţat două treimi din costurile cercetării fundamentale din ţară, care atunci atingea un nivel de aproape cinci miliarde de dolari pe an, şi a angajat aproximativ un milion de oameni de ştiinţă şi ingineri (Holton, 1978, pp. 227-28).

III

Temperatura politică a ştiinţei a scăzut după al doilea război mondial. Radicalismul din laboratoare a cedat rapid în 1947-'49, cînd ideile bizare şi eronate au devenit obligatorii pentru oamenii de ştiinţă din URSS. Dar chiar şi cei mai loiali comunişti de atunci nu puteau mistui lîsenkismul (vezi acest capitol, cîteva pagini în urmă). Devenea din ce în ce mai evident că regimurile modelate după sistemul sovietic nu sînt motivate nici material, nici moral, cel puţin pentru majoritatea savanţilor. Pe de altă parte, în ciuda unei propagande susţinute, Războiul rece dintre Occident şi blocul sovietic nu a generat niciodată ceva asemănător extazului politic

al oamenilor de ştiinţă faţă de fascism. Aceasta poate că din cauza afinităţii dintre raţionalismul liberal şi cel marxist, poate din cauză că URSS, spre deosebire de Germania nazistă, nu erau în stare şi nici nu avea de gînd să cucerească Occidentul. Pentru majoritatea savanţilor din Occident, URSS, sateliţii săi şi China comunistă erau state rele, ai căror savanţi erau compătimiţi, mai degrabă decît imperii diabolice care chemau la cruciadă.

În Occidentul dezvoltat, ştiinţele naturale au rămas liniştite din punct de vedere politic şi ideologic timp de o generaţie, bucurîndu-se de triumfurile sale intelectuale şi resursele dezvoltate puse acum la dispoziţie pentru cercetările lor. De fapt, patronajul mărinimos al guvernelor şi al marilor corporaţii a încurajat o specie de cercetători care i-au considerat necesari pe cei care îi plăteau şi preferau să nu se gîndească la urmările mai largi ale muncii lor, în special cînd acestea erau de ordin militar. Cel mai mult ce au putut face ei au fost protestele împotriva faptului că nu li s-a permis să-şi publice rezultatele cercetării lor. Într-adevăr, majoritatea membrilor a ceea ce era acum o foarte mare armată de doctori în filosofie, angajaţi în Administraţia Aeronautică şi Spaţială Naţională (NASA), înfiinţată pentru a înfrunta provocarea sovietică în 1958, nu mai aveau interes să pună întrebări privitor la statutul activităţii lor, asemeni membrilor oricărei alte armate. La sfîrşitul anilor '40, oamenii încă nu ştiau dacă să se alăture instituţiilor guvernamentale care făceau specializări în cercetarea de război chimică şi biologică*. Nu există probe că ulterior asemenea instituţii ar fi avut vreo problemă în angajarea personalului.

Într-un fel inexplicabil, în regiunea sovietică a globului ştiinţa a devenit mai politizată în a doua jumătate a secolului. Nu era întîmplător că purtătorul de cuvînt cel mai important pe plan naţional (şi internaţional) al disidenţei sovietice era un om de ştiinţă, Andrei Saharov (1921-1989), de altfel fizicianul responsabil pentru construirea la sfîrşitul anilor '40 a bombei sovietice cu hidrogen. Savanţii erau membrii *par excellence* ai noii clase de mijloc, educate şi foarte profesioniste în domeniul tehnic — cea mai bună realizare a sistemului sovietic — dar, în acelaşi timp, clasa cea mai direct conştientă de neajunsurile şi limitele sale. Pentru sistem ei erau mult mai importanţi decît cei din Occident, din moment ce ei şi numai ei reuşiseră să facă dintr-o economie înapoiată una care putea acum să înfrunte Statele Unite ca supraputere. Într-adevăr, ei şi-au demonstrat indispensabilitatea prin faptul că Uniunea Sovietică a luat-o pentru o scurtă perioadă de timp înaintea Occidentului prin ce dintîi satelit artificial (Sputnik, 1957), primul om lansat

* Îmi amintesc încurcătura în care s-a pomenit un prieten biochimist (fost pacifist, mai tîrziu comunist) care ocupase un asemenea post în societatea proeminentă britanică.

în spaţiul cosmic, iar apoi şi prima femeie (1961, 1963), de asemenea primii oameni ieşiţi în spaţiul cosmic au fost şi ei ruşi. Concentrate în institute de cercetări, sau "oraşe ale ştiinţei" speciale, şi avînd un oarecare grad de libertate acordat de regimul poststalinist, nu este surprinzător că opiniile critice s-au născut în mediul cercetării, al cărui prestigiu social era în orice caz mai mare decît al oricărei alte meserii sovietice.

IV

Putem oare spune că aceste fluctuaţii ale temperaturii politice şi ideologice au afectat progresul ştiinţelor naturale? Cu siguranţă mult mai puţin decît era cazul în cadrul ştiinţelor sociale şi umanitare, ca să nu mai vorbim de ideologii şi filozofii. Ştiinţele naturale puteau reflecta secolul în care au trăit savanţii numai între delimitările metodologiei empiriste care în mod necesar au devenit un standard în era incertitudinilor epistemologice: cea a ipotezelor verificabile — sau, cu cuvintele lui Karl Popper (n. 1902), pe care mulţi savanţi şi le-au însuşit — prin teste practice. Acest lucru a impus limite în ideologizare. Economia, deşi supusă cerinţelor logicii şi conştiinţei, a devenit ca o formă a teologiei — probabil, în lumea occidentală, ca ramura cea mai influenţabilă a teologiei seculare — din cauză că poate fi şi este formulată astfel încît să fie lipsită de acest control. Fizica nu poate. Astfel, în vreme ce este simplu să demonstrezi că şcolile în dispută şi modelele în schimbare din gîndirea economică reflectă direct experienţa contemporană şi dezbaterea ideologică, acelaşi lucru nu se întîmplă şi în cosmologie.

Şi totuşi ştiinţa a fost un ecou pentru vremea sa, chiar dacă nu putem nega că unele mişcări importante în ştiinţă sînt endogene. Astfel, a fost aproape inevitabil ca înmulţirea dezordonată a particulelor subatomice, în special după ce aceasta s-a accelerat în anii '50, să-i ducă pe teoreticieni în căutarea unei simplificări. Natura (iniţial) arbitrară a noii şi, ipotetic, "finale" particule, despre care se spunea acum că este compusă din protoni, electroni, neutroni, este indicată chiar de numele său, luat din lucrarea lui James Joyce*, "Finnegan's Wake": quarcul** (1963). A fost în curînd divizată în trei sau patru subspecii (cu "antiquarcurile" lor), descrise ca "sus", "jos",

* James Joyce (1882-1941) celebru romancier irlandez, autor al binecunoscutelor lucrări *Portretul artistului în tinereţe* şi *Ulise*; el a utilizat noi procedee de naraţiune, făcînd din limbaj o valoare fundamentală a romanului (**n. tr.**).

** Una din cele trei componente ipotetice ale particulei elementare (**n. tr.**).

"în părţi", sau "ciudate", şi quarcuri cu "farmec", fiecare dintre ei fiind înzestrat cu o prorpietate numită culoare.

Nici unul dintre aceste cuvinte nu a avut nimic din sensurile lor obişnuite. Ca de obicei, s-au făcut previziuni reuşite pe baza acestei teorii, ascuzîndu-se astfel faptul că pînă în ultimul deceniu nu fusese găsită nici o probă experimentală pentru existenţa quarcurilor*. Să lăsăm pe seama fizicienilor calificaţi să judece dacă aceste noi evoluţii au constituit o simplificare a labirintului subatomic sau un nou set de probleme. Observatorul nespecialist sceptic, chiar dacă are o atitudine de admiraţie, trebuie uneori să-şi amintească de travaliul titanic de inteligenţă al sfîrşitului secolului nouăsprezece pentru a menţine credinţa ştiinţifică în "eter", înainte ca munca lui Planck şi a lui Einstein să o exileze în muzeul pseudoteoriilor împreună cu "flogistonul"** (vezi Age of Empire, capitolul 10).

Lipsa acută a legăturii dintre asemenea construcţii teoretice şi realitatea pe care s-au pregătit să o explice (în afară de situaţia ipotezelor falsificabile) le-a deschis către influenţe din lumea exterior. Nu era oare firesc ca, într-un secol atît de tehnologizat, analogiile mecanice să fie nevoite să ajute la formarea lor din nou, deşi existau în forma tehnicilor de comunicare şi control atît la animale, cît şi la maşini, din 1940 încolo generînd un corp teoretic cunoscut sub diferite nume (cibernetica, teoria sistemelor generale, teoria informaţiei etc.)? Computerele electronice, care s-au dezvoltat după al doilea război mondial, în special după descoperirea tranzistorului, au avut o enormă capacitate de simulare, care a creat posibilitatea de a dezvolta mult mai uşor decît înainte modelele mecanice ale operaţiunilor fizice şi mentale ale organismelor, inclusiv ale celor omeneşti. La sfîrşitul secolului douăzeci savanţii vorbeau despre creier ca şi cum acesta ar fi fost esenţialmente un sistem de procesare elaborată a informaţiilor, iar una dintre dezbaterile filozofice din cea de-a doua jumătate a secolului era dacă şi cum putea fi deosebită inteligenţa omenească de "inteligenţa artificială", adică ce calitate a minţii omeneşti nu putea fi introdusă într-un program de computer. Nu punem la îndoială faptul că asemenea modele tehnologice au contribuit la progresul cercetării. Unde ar fi ajuns studierea sistemului nervos (adică a impulsurilor electrice nervoase) fără studierea electronicii? Acestea sînt, de fapt, analogii reducţioniste, care într-o zi vor părea la fel

---

* John Maddox comentează teoria în funcţie de faptul de ce se înţelege prin "găsit". Efecte speciale ale quarcurilor au fost identificate, dar, se pare, ele nu sînt "simple", ci numai în pereche sau în trei. Ceea ce îi nedumereşte pe fizicieni este faptul de ce acestea nu sînt niciodată singure.

** Substanţă despre care se presupunea cîndva că intră în componenţa tuturor corpurilor combustibile şi care se eliberează prin ardere (**n. tr.**).

de vechi precum descrierea din secolul optsprezece a mişcării omeneşti în termenii unui sistem de pîrghii.

Asemenea analogii erau utile în formularea modelelor speciale. Totuşi, dincolo de aceasta, experienţa de viaţă a savanţilor nu putea afecta modul lor de a privi natura. Secolul nostru a fost unul în care, citînd un savant care îl prezenta pe altul, "conflictul dintre gradualişti* şi catastrofism pătrunde în experienţa omenească" (Steve Jones, 1992, p. 12). Şi astfel, nesurprinzător, a ajuns să pătrundă în ştiinţă.

În secolul nouăsprezece, cel al progresului şi al îmbunătăţirii burgheze, continuitatea şi gradualismul au dominat paradigmele ştiinţei. Oricare ar fi modul de locomoţie al naturii, salturile nu erau permise. Modificările geologice şi evoluţia vieţii pe pămînt se întîmplaseră fără catastrofe, prin creşteri mici. Chiar şi sfîrşitul prezis al universului într-un viitor îndepărtat ar fi gradat, prin transformarea insensibilă, dar inevitabilă a energiei în căldură, potrivit celei de-a doua legi a termodinamicii ("moartea prin încălzire" a universului). Ştiinţa secolului douăzeci a dezvoltat o imagine foarte diferită a lumii.

Universul nostru s-a născut acum cincisprezece milioane de ani într-o superexplozie masivă şi, potrivit actualelor speculaţii cosmologice, el poate sfîrşi într-un mod la fel de dramatic. În interiorul lui, istoria vieţii stelelor şi, prin urmare, a planetelor lor este, ca şi universul, plină de cataclisme: nove, supernove, uriaşe roşii, pitice, găuri negre şi alte minunăţii — toate cunoscute sau considerate înainte de anii '20 ai secolului nostru doar fenomene astronomice periferice. Majoritatea geologilor s-au împotrivit îndelung ideii unor mari deplasări laterale, aşa cum este deplasarea continentelor pe tot globul în cursul istoriei pămîntului, deşi probele acestui fapt au fost mai degrabă greşite. Au procedat astfel pe motive în mare măsură ideologice, dacă ar fi să judecăm după amărăciunea controversei împotriva celui mai important susţinător al "alunecării continentale", Alfred Wegener. În orice caz, argumentul că ar putea să nu fie real din cauză că nici un mecanism geofizic care să producă asemenea mişcări nu era cunoscut nu devenea mai convingător decît argumentul lordului Kevin din secolul nouăsprezece că durata timpului postulată pe vremea aceea de către geologi trebuie să fie greşită, din cauză că fizica, aşa cum era înţeleasă atunci, a făcut pămîntul mai tînăr decît cerea geologia. Şi totuşi, începînd cu anii '60, ceea ce era de neconceput pînă atunci a devenit firul roşu al geologiei: un glob al mişcărilor, uneori schimbînd rapid plăci uriaşe

* Adepţi ai schimbărilor treptate (**n. tr.**).

("tectonica plăcilor")*.

Poate că şi mai interesantă este revenirea catastrofismului atît în geologie, cît şi în teoria evoluţionistă prin paleontologie, începînd cu anii '60. Încă o dată, proba acelei *prima facie* era destul de cunoscută: orice copil ştie despre dispariţia dinozaurilor la sfîrşitul perioadei cretacice. Atît de mare era forţa credinţei darwiniene că evoluţia nu era rezultatul unor catastrofe (sau al creaţiei), ci al unor schimbări lente, care au acţionat prin intermediul istoriei geologice, încît acest cataclism biologic aparent atrăgea prea puţin atenţia. Timpul geologic era privit pur şi simplu ca suficient de lung pentru a permite orice schimbări evoluţioniste observabile. Am putea merge chiar mai departe. Mecanismul cel mai acceptat de adepţii mişcării catastrofismului, din cadrul geologic şi din cel paleontologic, în momentul scrierii lucrării este bombardarea din afara spaţiului, adică este vorba despre impactul pămîntului cu unul sau mai mulţi meteoriţi mari. Potrivit unor calcule, ciocnirea pămîntului cu un asteroid suficient de mare pentru a distruge civilizaţia, adică echivalentul a opt milioane de bombe atomice aruncate asupra Hiroshimei, este posibilă la fiecare trei sute de mii de ani. Asemenea scenarii au făcut întotdeauna parte din preistoria marginală, dar vreun savant serios dinaintea erei nucleare ar fi gîndit în asemenea termeni? Astfel de teorii ale evoluţiei ca o schimbare lentă, întreruptă din cînd în cînd de o schimbare bruscă ("echilibrul întrerupt"), au generat discuţii ştiinţifice în controversă în ultimul deceniu. Din nou, observatorul simplu nu poate să nu remarce apariţia a două subcîmpuri matematice, cunoscute ca "teoria catastrofei" (din anii '60), şi "teoria haosului" (din anii '80). Prima, o dezvoltare a topologiei iniţiate în Franţa în anii '60, pretindea că studiază situaţiile în care schimbarea gradată a produs rupturi bruşte; cea de-a doua (de origine americană) a modelat incertitudinea şi imprevizibilitatea situaţiilor în care fenomenele în aparenţă neînsemnate (fluturarea aripilor unui fluture) ar putea fi arătate ca ducînd la rezultate uriaşe în alte părţi (uraganele). Cei care au trăit în ultimele decenii ale secolului douăzeci

* Proba *prima facie* (primul strat — **n. tr.**) a constat în special din: a) "potrivirea" liniilor de coastă din continentele îndepărtate — în special coastele de vest ale Africii şi coastele de est ale Americii de Sud; b) similitudinea straturilor geologice; c) distribuirea geografică a anumitor tipuri de animale şi plante de uscat. Îmi amintesc surpriza pe care am avut-o la refuzul categoric al unui coleg geofizician în anii '50 — cu puţin timp înainte de descoperirea tectonicii plăcilor — că acest lucru necesită o explicaţie.

îşi dădeau prea bine seama de ce savanţii şi matematicienii erau atît de obsedaţi de haos şi catastrofă.

V

Oricum, odată cu anii '70 lumea a început să se implice în viaţa ştiinţifică mai indirect, dar mult mai tare, prin descoperirea că tehnologia, prin puterea sa multiplicată de explozia economică globală, producea schimbări fundamentale şi, probabil, ireversibile pentru planetă. Acest fapt era chiar mai alarmant decît perspectiva unei catastrofe provocate de om sau de un război nuclear, care domina imaginaţiile şi conştiinţele în timpul îndelungatului Război rece; pentru că un război nuclear între sovietici şi americani era evitabil şi, aşa cum s-a şi întîmplat, a fost evitat. Nu era atît de uşor însă să eviţi subprodusele creşterii economice legate de ştiinţă. Astfel, în 1973, doi chimişti, Rowland şi Molina, au menţionat pentru prima oară că fluorocarbonul (utilizat pe scară largă în procesul de îngheţare artificială şi în aerosolii astăzi deveniţi atît de obişnuiţi) resorbea ozonul din atmosfera pămîntului. Faptul nu putea fi observat înainte de aceasta, din moment ce producerea unor astfel de chimicale (CFC 11 şi CFC 12) înainte de anii '50 nu totalizase decît patruzeci de mii de tone, pe cînd între 1960 şi 1972 peste 3,6 milioane de tone din aceste produse fuseseră aruncate în atmosferă (UN World Resurses, 1986, Tabelul 11.1, p. 319). Dar, pe la începutul iltimului deceniu, despre existenţa "găurilor de ozon" în atmosferă ştia toată lumea, singura întrebare fiind cît de repede se va epuiza stratul de ozon. Chiar dacă substanţele CFC ar fi fost înlăturate, nimeni nu se îndoia că ele urmau să reapară. "Efectul de seră", adică încălzirea incontrolabilă a temperaturii globale prin eliberarea gazelor produse de om, care a început să fie serios discutat din 1970, a devenit o preocupare majoră a specialiştilor şi politicienilor în anii '80 (Smill, 1990); pericolul era real, deşi uneori mult exagerat.

Aproape în acelaşi timp, cuvîntul "ecologie", apărut în 1873 ca ramură a biologiei care se ocupa cu relaţiile dintre organisme şi mediul lor, a dobîndit sensul său de astăzi, devenind aproape politic (E. M. Nicholson, 1970)*. Acestea erau consecinţele fireşti ale superboomului economic secular (vezi capitolul 9).

* "Ecologia... înseamnă şi disciplina intelectuală de mare importanţă, şi instrumentul care ne dă posibilitatea să sperăm că evoluţia umană poate fi mutată pe un nou făgaş, astfel încît omul să înceteze să distrugă mediul de care depinde propriul lui viitor".

Aceste preocupări ar fi suficiente pentru a explica de ce politica şi ideologia au început, din nou, să pună mîna pe ştiinţele naturale în anii '70. Oricum, au început să pătrundă pînă şi în acele părţi ale ştiinţei care existau doar sub forma dezbaterilor despre necesitatea limitărilor practice şi morale în cercetarea ştiinţifică.

Niciînd de la sfîrşitul hegemoniei teologice nu au fost ridicate asemenea subiecte serioase. Deloc surprinzător, au ieşit din acele părţi ale ştiinţelor naturale care întotdeauna au fost sau păreau că sînt implicate direct în problemele umane: genetica şi biologia evoluţiei, în cei zece ani ai războiului al doilea mondial ştiinţele vieţii fiind revoluţionate de uimitoarele progrese ale biologiei moleculare, care au dezvăluit mecanismul universal al eredităţii, "codul genetic".

Revoluţia din biologia moleculară nu a fost neaşteptată. După 1914 viaţa putea şi trebuia să fie explicată în termenii fizicii şi ai chimiei, iar nu în termenii unei esenţe speciale pentru fiinţele umane*.

Într-adevăr, modelele biochimice ale originii posibile a vieţii pe pămînt, începînd cu lumina soarelui, metanul, amoniul şi apa, au fost sugerate pentru prima oară în anii '20 ai secolului (în mare măsură cu intenţii antireligioase) în Rusia Sovietică şi în Marea Britanie. Ostilitatea faţă de religie, apropo, continua să-i însufleţească pe cercetătorii din acest domeniu: şi Crick, şi Linus Pauling sînt cazuri semnificative (Olby, 1970, p. 943). Impulsul major al cercetării biologice timp de decenii fusese biochimic şi din ce în ce mai mult fizic, din cauza recunoaşterii că moleculele proteinei pot fi cristalizate şi, prin urmare, analizate din punct de vedere cristalografic. Se cunoştea faptul că o substanţă, acidul dezoxiribonucleic (ADN), juca un rol central, posibil rolul cel mai important în ereditate: părea să fie componenta de bază a genei, unitatea eredităţii. Felul în care gena "cauzează (sau a cauzat) sinteza unei alte structuri ca ea, în care pînă şi mutaţiile genei originale sînt copiate" (Müller, 1951, p. 95), adică modul în care acţiona ereditatea, era studiat foarte serios deja la sfîrşitul anilor '30. După război deveni clar că "la colţ ne aşteptau mari evenimente pe cale de a se întîmpla" (Crick). Extraordinara importanţă a descoperirii lui Crick şi Watson despre structura de elice dublă a ADN-ului şi a felului în care aceasta explica "copierea genei" printr-un model elegant chimico-mecanic nu este diminuată de faptul că mai mulţi cercetători ajungeau la acelaşi rezultat la începutul anilor '50.

Revoluţia adusă de ADN, "cea mai mare descoperire în biologie făcută de o singură persoană" (J. D. Bernal), care a dominat ştiinţele

* "Cum pot fi explicate prin fizică şi chimie evenimentele din spaţiu şi timp care se produc în limitele spaţiale ale unui organism viu?" (E. Schrödinger, 1944, p. 2).

vieţii în cea de-a doua jumătate a secolului, a fost în esenţă despre genetică şi, din cauză că darwinismul secolului douăzeci este exclusiv genetic, despre evoluţie*.

Ambele subiecte sînt recunoscute ca delicate, şi aceasta din cauză că de multe ori modelele ştiinţifice din asemenea domenii sînt ideologice — ne amintim de îndatorirea lui Darwin faţă de Malthus (Desmond/Moore, capitolul 18) —, dar şi din cauză că se întorc adesea cu faţa spre politică ("darwinismul social"). Conceptul de "rasă" ilustrează această interacţiune. Amintirea despre politica rasială nazistă a făcut-o inadmisibilă pentru intelectualii liberali (în care intrau majoritatea savanţilor). Într-adevăr, mulţi puneau la îndoială legitimitatea întrebării despre diferenţele dintre grupurile umane, din cauza fricii că rezultatele ar putea furniza vreo încurajare pentru opiniile rasiste. În general, în ţările occidentale ideologia postfascistă a democraţiei şi a egalităţii a reînviat vechile dezbateri legate de "natură contra hrană", sau ereditate contra mediu. Era limpede că individul era determinat de ereditate şi mediu, de gene şi cultură. Dar numai conservatorii erau gata să accepte o societate a inegalităţilor de neînlăturat, determinate genetic, în vreme ce stînga, angajată în egalitate, susţinea firesc că toate inechităţile trebuie înlăturate prin acţiunea socială: erau în esenţă determinate prin mediu. Această controversă a luat naştere privitor la chestiunea inteligenţei omeneşti, care, din cauza implicaţiilor sale pentru şcolarizarea selectivă sau universală, era foarte politică. A ridicat probleme mult mai vaste decît cele de rasă, deşi se referea şi la acestea. Cît de vaste au fost, apărute odată cu mişcarea feministă (vezi capitolul 10), s-a văzut din atitudinea mai multor ideologi ai acesteia care au pretins — sau aproape au pretins — că toate diferenţele mentale dintre bărbaţi şi femei erau în principal determinate de mediu. Într-adevăr, substituirea elegantă a termenului sex cu cuvîntul gen implica credinţa că femeia nu era atît o categorie biologică, cît una socială. Un savant care a încercat să investigheze asemenea subiecte sensibile a ştiut el însuşi că se află pe un teren minat al politicii. Chiar şi cei care au pătruns aici în mod deliberat, aşa cum a fost E. O. Wilson de la Harvard (n. 1929), campionul

* Era şi "despre" varianta matematico-mecanică a ştiinţei experimentale, care este, probabil, şi motivul pentru care a avut un număr mai mic de entuziaşti în cîteva ştiinţe ale vieţii mai puţin cuantificabile sau experimentale, cum sînt zoologia şi paleontologia (Vezi R.C. Lewontin, The Genetic Basis of Evolutionary Change).

"sociobiologiei", a evitat să dea explicaţii*.

Ceea ce a făcut atmosfera şi mai explozivă a fost faptul că înşişi savanţii, în special cei din aripa socială mai evidentă a ştiinţelor vieţii — teoria evoluţionistă, ecologia, etologia sau studiul comportamentului social animal şi al celor din acecaşi clasă —, au fost foarte convingători folosind metafore, iar cei care le-au popularizat descoperirile au sugerat că trăsăturile (masculine) moştenite din mileniile în care bărbatul primitiv fusese selectat să se adapteze, ca vînător, la o existenţă cu un caracter mult mai de pradă (Wilson, ibid.) dominau încă existenţa noastră socială. Nu numai femeile, ci şi istoricii au rămas iritaţi. Teoreticienii evoluţionişti au analizat selecţia naturală, în lumina marii revoluţii biologice, ca o luptă pentru existenţă a "Genei egoiste" (Dawkins, 1976). Chiar şi cei care susţineau versiunea dură a darwinismului au rămas surprinşi în legătură cu adevărata influenţă a selecţiei genetice asupra dezbaterilor despre egoismul omenesc, competiţie şi cooperare. Ştiinţa era, o dată în plus, asaltată de critici, deşi — în mod semnificativ — nu mai era sub focul religiei tradiţionale, în afară de grupuri fundamentaliste foarte puţin intelectuale. Clerul accepta acum hegemonia laboratorului, extrăgînd cît mai mult confort teologic din cosmologia ştiinţifică, ale cărei teorii despre "Big Bang" puteau fi prezentate, sub supravegherea credinţei, ca dovadă că Dumnezeu este cel care a creat lumea. Pe de altă parte, revoluţia culturală occidentală din anii '60-'70 ai secolului nostru a întreprins un atac puternic neoromantic şi iraţionalist asupra punctului de vedere ştiinţific asupra lumii, lucru care putea să treacă rapid de la o cheie radicală la una reacţionară.

Spre deosebire de tranşeele exterioare ale ştiinţelor vieţii,

---

* "Impresia mea generală despre informaţia disponibilă este că Homo Sapiens este o specie tipic animală, cu referire la calitatea şi magnitudinea diversităţii genetice care afectează comportamentul. Dacă această comparaţie este corectă, unitatea psihică a omenirii a fost redusă la condiţia sa de la o dogmă la o ipoteză ce poate fi testată. Nu este uşor să spui acest lucru în ambianţa politică prezentă a Statelor Unite, şi este privită ca o erezie ce poate fi pedepsită în unele sectoare ale comunităţii academice. Dar ideea are nevoie să fie confruntată în mod cinstit, dacă ştiinţele sociale au intenţia să fie total oneste... Va fi mai bine pentru oamenii de ştiinţă să studieze subiectul diversităţii comportamentului genetic decît să menţină o conspiraţie a tăcerii care nu este plină de "bune intenţii" (Wilson, 1977, "Biology and the Social Sciences", p. 133).

Înţelesul simplu al acestui pasaj complicat este: există rase care din motive genetice sînt inegale în mod permanent în anumite aspecte care pot fi definite.

fortăreaţa centrală a cercetării pure din ştiinţele "grele" a fost prea puţin tulburată de asemenea lovituri pe la spate, pînă cînd prin anii '70 a devenit evident că cercetarea nu putea să divorţeze de consecinţele sociale ale tehnologiilor pe care ea le generase acum şi aproape imediat. Perspectiva "ingineriei genice" — a oamenilor, cît şi a altor forme de viaţă — a fost cea care a ridicat problema imediată a limitelor în care ar trebui să se desfăşoare cercetarea ştiinţifică. Pentru prima oară asemenea opinii au fost auzite printre savanţi, în special în domeniul biologic, pentru că în această perioadă unele dintre elementele tehnologiei frankensteiniene nu erau separabile de cercetarea pură şi ulterioare acesteia, ci — ca în proiectul Genome, planul de a înregistra şi monitoriza toate genele din ereditatea umană, — erau cercetarea fundamentală. Aceste critici au subminat ceea ce luaseră în considerare pînă atunci savanţii; foarte mulţi savanţi continuau însă să ia în considerare principiul fundamental al ştiinţei, şi anume că, cu cele mai marginale concesii făcute credinţelor morale ale societăţii*, ştiinţa trebuie să urmărească adevărul, indiferent unde ar aduce această urmărire. Nu purtau nici o răspundere pentru ceea ce nesavanţii făceau cu rezultatele obţinute de ei. Faptul că, aşa cum observa un savant american în 1992, "nici un biolog specialist în domeniul molecular nu lucrează fără un interes financiar în afacerea biotehnologiei" (Lewontin, 1992, p. 37; p. 31-40); faptul că — pentru a cita din altul — "problema (proprietăţii) este în centrul oricărei activităţi pe care o întreprindem" (ibid., p. 38), acestea au făcut chiar şi mai echivocă pretenţia la puritate.

Ceea ce era acum în discuţie nu era obţinerea adevărului, ci imposibilitatea de a-l separa de condiţiile şi consecinţele sale. În acelaşi timp, dezbaterea se purta în special între pesimişti şi optimişti. Deoarece, aserţiunea fundamentală a celor care examinau constrîngerile sau autolimitarea în cercetarea ştiinţifică era că omenirea, în stadiul său actual, nu era capabilă să manevreze puterile de transformare a pămîntului de care dispunea, sau chiar să recunoască riscurile cu care se confrunta. Deoarece, chiar şi acei vrăjitori care s-au împotrivit tuturor limitărilor în anchetele lor nu aveau încredere în ucenicii lor. Argumentele pentru o nelimitată anchetă "privesc cercetarea ştiinţifică fundamentală, iar nu aplicaţiile tehnologice ale ştiinţei, dintre care unele s-ar cuveni să fie interzise" (Baltimore, 1978).

Şi totuşi, astfel de argumente nu erau obiective. Pentru că, după cum ştiau toţi savanţii, cercetarea ştiinţifică nu era nelimitată şi liberă, măcar

* Aşa cum este, în special, restricţia experimentării pe fiinţe umane.

şi pentru că avea nevoie de resurse oferite în cantităţi limitate. Problema nu era dacă cineva putea să spună cercetătorilor ce să facă şi ce să nu facă, ci cine era acel cineva care impunea asemenea limite şi direcţii, şi conform căror criterii. Pentru majoritatea cercetătorilor, ale căror instituţii erau direct sau indirect plătite din fonduri publice, aceşti comisari ai cercetărilor erau guvernele, ale căror criterii, oricît de sincer ar fi fost devotamentul lor faţă de valorile anchetei-cercetări libere, nu erau cele ale unui Planck, Rutherford sau Einstein.

Criteriile lor, prin definiţie, nu erau priorităţile cercetării "pure", mai ales dacă cercetarea era costisitoare; şi, după sfîrşitul acelui mare boom global, chiar şi cele mai bogate guverne, atunci cînd veniturile lor nu mai depăşeau cheltuielile respective, erau nevoite să le planifice raţional. Nici nu erau şi nici nu puteau fi priorităţile cercetării "aplicate", care angaja marea majoritate a cercetărilor, din cauză că acestea nu fuseseră exprimate în termenii "progresului cunoaşterii" în general (deşi acest lucru putea da foarte bune roade), ci din nevoia de a obţine anumite rezultate practice — de exemplu un medicament împotriva cancerului sau împotriva bolii SIDA. Cercetătorii din aceste domenii nu urmăreau numaidecît ceea ce-i interesa pe ei, ci ceea ce era socialmente util sau profitabil, sau pentru care erau alocaţi bani, chiar atunci cînd ei sperau că aceste cercetări îi vor duce înapoi la cercetarea fundamentală. În funcţie de împrejurări, era o retorică goală să pretinzi că interdicţiile asupra cercetării sînt intolerabile din cauză că omul era prin natura sa o specie care "are nevoie să ne satisfacă curiozităţile, nevoie de explorare şi experimentare" (Lewis Thomas în Baltimore, p. 44) sau că piscurile cunoaşterii trebuie atinse, după expresia clasică a căţărătorului, "din cauză că sînt acolo".

Adevărul este că "ştiinţa" (prin care majoritatea oamenilor desemnau ştiinţele naturale fundamentale) era prea mare, prea puternică, prea indispensabilă societăţii în general şi în special celor care plăteau pentru aceasta ca să fie lăsată să facă cum doreşte. Paradoxul acestei situaţii era că, în ultimă instanţă, puterea uriaşă a tehnologiei secolului douăzeci şi economia care a făcut-o posibilă depindeau din ce în ce mai mult de o comunitate relativ minusculă de oameni pentru care aceste titanice consecinţe ale activităţilor lor nu erau foarte importante. Pentru ei, abilitatea oamenilor de a călători spre Lună sau de a privi un meci de fotbal din Brazilia printr-un satelit care emitea în Düsseldorf era mult mai puţin interesantă decît descoperirea vreunui zgomot de fond din cosmos care era identificat ca fenomen care împiedică comunicaţiile, dar care confirmă o teorie despre originile universului. Totuşi, asemeni matematicianului antic Arhimede, ei ştiau că trăiesc într-o lume care nu putea înţelege şi nici

nu-i păsa ce făceau ei. Apelul lor la libertatea cercetării era ca şi acel *cri de coeur* al lui Arhimede, făcut soldaţilor invadatori, împotriva cărora el realizase maşini militare pentru oraşul său Siracuza, neluînd în seama că aceştia au venit să-l omoare: "Pentru Dumnezeu, nu-mi stricaţi diagramele". Era de înţeles această atitudine, dar nu neapărat acceptată.

Numai puterile care schimbă lumea şi pentru care ele deţineau cheia i-au protejat, deoarece acestea păreau că depind de permisiunea unei elite privilegiate şi de nimeni înţeleasă — pînă spre sfîrşitul secolului, chiar şi în relativa sa lipsă de interes faţă de bogăţie şi putere — pentru a-şi vedea de drum. Toate statele din secolul douăzeci care procedaseră altfel aveau motive să regrete. Prin urmare, toate statele au sprijinit ştiinţa, care, spre deosebire de arte şi cele mai multe dintre preocupările pentru literatura clasică, nu puteau funcţiona eficient fără un sprijin, în timp ce evitau, pe cît posibil, interferenţa. Dar guvernele nu sînt preocupate de adevărul suprem (cu excepţia adevărului ideologic sau religios), ci de adevărul instrumental. În cel mai bun caz, ele pot sprijini cercetarea "pură" (adică inutilă pentru moment) din cauză că ar putea într-o zi să producă ceva util, sau din motive de mîndrie naţională, în care urmărirea premiilor Nobel o lua înaintea celei a medaliilor olimpice. Acestea au fost temeiurile pe care au fost ridicate structurile triumfătoare ale cercetării şi teoriei ştiinţifice, prin care viitorul îşi va aminti de secolul douăzeci ca de o eră a progresului uman, şi nu ca de o eră a tragediei umane.

Capitolul nouăsprezece

Către mileniul trei

Sîntem la începutul unei noi ere, absolut incertă, aflată într-o criză permanentă şi lipsită totalmente de orice status quo... Trebuie să realizăm că ne aflăm într-una din acele crize ale istoriei mondiale pe care le-a descris Jakob Burckhardt. Nu este mai puţin semnificativă decît cea de după 1945, chiar dacă condiţiile iniţiale pentru a o depăşi astăzi par să fi fost mai bune. Astăzi nu există puteri învingătoare şi puteri învinse, nici măcar în Europa de Est.

M. Sturmer la Bergendorf (1993, p. 59)

Deşi idealul pămîntesc al socialism-comunismului s-a destrămat, problemele pe care a pretins că le rezolvă rămîn: folosirea îndrăzneaţă a avantajului social şi a puterii incontrolabile a banilor, care precipită cursul evenimentelor. Şi dacă lecţia globală a secolului douăzeci nu ne serveşte ca o injecţie de vindecare, atunci marele vîrtej roşu se poate repeta din nou.

Aleksandr Soljeniţîn în New York Times, 28 noiembrie 1993

Este o rară experienţă pentru un scriitor să fie martorul sfîrşitului a trei state: republica de la Weimar, statul fascist şi Republica Democrată Germană. Nu cred că voi trăi atît de mult să apuc şi sfîrşitul Republicii Federale.

Heiner Muller (1992, p. 361)

I

Scurtul secol douăzeci se încheie avînd o mulţime de probleme nerezolvate, pentru care nimeni nu a avut şi nici nu pretinde că are soluţii. Pe măsură ce se apropie mileniul al treilea, singurul lucru cert este că o eră a istoriei s-a încheiat.

Astfel, pentru prima oară timp de două secole, anilor '90 le-a lipsit

totalmente un sistem sau o structură internaţională. Faptul că, după 1989, zeci de noi state au apărut fără nici un mecanism independent pentru delimitarea graniţelor lor — fără măcar să existe terţe părţi suficient de imparţiale pentru a acţiona ca mediatori — vorbeşte de la sine. Unde este consorţiul marilor puteri care stabilea cîndva sau cel puţin ratifica frontierele în dispută? Unde sînt învingătorii din primul război mondial care au supervizat redesenarea hărţii Europei şi a lumii, fixînd o linie de graniţă aici, şi insistînd asupra unui plebiscit dincolo? (Unde, realmente, erau acele conferinţe internaţionale atît de obişnuite în trecut, atît de diferite de întîlnirile de vîrf tip briefinguri de relaţii cu publicul şi exercitarea fotogeniei care le-au luat acum locul?)

Ce erau puterile internaţionale, noi sau vechi, la sfîrşitul mileniului? Singurul stat rămas care ar fi fost recunoscut ca o mare putere, în sensul în care a fost folosit acest cuvînt în 1914, era SUA. Ce însemna acest lucru în practică nu poate spune nimeni. Rusia fusese redusă la mărimea pe care o avusese la jumătatea secolului şaptesprezece. Nicicînd de la Petru cel Mare nu fusese atît de slabă. Marea Britanie şi Franţa fuseseră reduse la un statut pur regional, în ciuda armelor lor nucleare. Germania şi Japonia erau cu siguranţă "mari puteri" economice, dar nici una dintre ele nu simţise nevoia să-şi susţină enormele resurse economice cu arma, la modul tradiţional, chiar atunci cînd au putut s-o facă, deşi nimeni nu ştia ce ar fi putut dori să facă în viitor. Ce era statutul politic internaţional al noii Uniuni Europene, care aspira la o politică comună, dar s-a dovedit spectaculos de incapabilă, neavînd o strategie, în schimb descurcîndu-se în problemele economice. Nu este nici măcar clar dacă toate statele cu excepţia cîtorva, mari sau mici, vechi sau tinere, vor mai exista în forma prezentă pînă la un sfert din secolul douăzeci şi unu.

Caracterul jucătorilor de pe scena internaţională nu era clar, la fel şi pericolele cu care se confrunta lumea. Scurtul Secol Douăzeci fusese secolul războaielor mondiale, fierbinţi sau reci, conduse de marile puteri şi aliaţii lor după scenarii din ce în ce mai apocaliptice, culminînd cu din fericire evitatul holocaust nuclear al supraputerilor. Această primejdie a dispărut evident. Orice ar fi adus viitorul, dispariţia sau transformarea tuturor, cu excepţia unuia dintre vechii actori participanţi la drama lumii, a însemnat că un al treilea război mondial este printre perspectivele cel mai puţin verosimile.

În mod evident, acest lucru nu a însemnat că era războaielor a luat sfîrşit. Anii '80 au demonstrat prin războiul anglo-argentinian din 1983 şi al războiului dintre Iran şi Irak din 1980-88 că războaiele care nu au nimic în comun cu confruntarea dintre supraputerile globale sînt o posibilitate

permanentă. Anii de după 1989 au fost martorii mai multor operaţiuni militare în Europa, Asia şi Africa decît oricine şi-ar fi putut aminti, deşi nici una dintre ele nu era clasificată în categoria războaielor: în Liberia, Angola, Sudan şi Cornul Africii, în fosta Iugoslavie, în Moldova, în cîteva ţări din Caucaz şi Transcaucazia, în Orientul Mijlociu, totdeauna exploziv, în Asia Centrală fostă sovietică şi Afganistan. Pentru că de multe ori nu era clar cine cu cine luptă şi de ce, în situaţii tot mai frecvente de prăbuşire naţională şi dezintegrare, aceste acţiuni nu corespundeau nici uneia din titulaturile clasice de "război", fie internaţional, fie civil. Totuşi, locuitorii zonei respective nu puteau spune că trăiesc în timpuri de pace, mai ales că şi Bosnia, şi Tadjikistan sau Liberia au trăit în pace nu cu mult înainte. În plus, aşa cum a demonstrat zona Balcanilor la începutul ultimului deceniu, nu exista o delimitare exactă între luptele interne regionale şi un război de tip vechi, în care primele s-ar fi putut transforma cu uşurinţă. Pe scurt, pericolul global al războiului nu dispăruse. Doar caracterul lui se schimbase puţin.

Fără nici o îndoială, locuitorii statelor stabile, puternice şi favorizate (Uniunea Europeană, în afara zonelor de tulburări; Scandinavia, cu excepţia fostelor ţărmuri sovietice ale Mării Baltice), s-ar fi putut considera imuni la o asemenea incertitudine ca cea din părţile nefericite ale Lumii a treia şi din lumea ex-socialistă, deşi aceasta nu era o ieşire din situaţie. Criza în chestiunile statelor naţionale tradiţionale era suficientă pentru a le face vulnerabile. Deosebit de posibilitatea că unele state ar fi putut în schimb să se desfiinţeze sau să se fărîmiţeze, o inovaţie majoră şi nu de multe ori recunoscută a celei de-a doua jumătăţi a secolului le-a slăbit, măcar şi prin privarea lor de monopolul forţei efective, care fusese criteriul puterii de stat în toate regiunile. Aceasta era democratizarea sau privatizarea mijloacelor de distrugere, care a transformat perspectiva violenţei şi a distrugerii oriunde pe glob.

Pentru grupuri mici de disidenţi politici a devenit posibil să fărîmiţeze şi să distrugă în toate colţurile lumii, aşa cum au arătat acţiunile Armatei Republicane Irlandeze (IRA) în Marea Britanie şi încercarea ei de a produce explozia de la World Trade Center de la New York (1993). La sfîrşitul Scurtului secol douăzeci, costurile acestor activităţi, cu excepţia celor ale companiilor de asigurări, erau modeste, din moment ce terorismul, care nu era de stat, contrar supoziţiilor obişnuite, era cu mult mai puţin confuz decît bombardamentele din războaiele oficiale, măcar şi din motivul că scopul său (acolo unde acesta exista) era mai degrabă politic decît militar. Mai mult, cu excepţia încărcăturilor explozive, opera în mod obişnuit mai degrabă cu arme de distrugere pe scară redusă decît pentru uciderea în

masă. Oricum, nu exista nici un motiv din care chiar şi armele nucleare, şi materia primă, precum şi tehnologia pentru producerea lor, toate aflate la dispoziţie pe piaţa mondială, nu ar fi putut fi folosite de grupuri mici.

Mai mult, democratizarea mijloacelor de distrugere a ridicat enorm preţurile de menţinere a violenţei neoficiale sub control. Astfel, guvernul britanic, confruntat cu forţele combatante ale mişcărilor paramilitare catolice şi protestante din Irlanda de Nord, care nu erau decît de cîteva sute de membri, a menţinut în provincie aproximativ douăzeci de mii de soldaţi bine instruiţi, opt mii de poliţişti înarmaţi, alocînd 3 miliarde de lire sterline pe an din buget. Ceea ce era caracteristic pentru mici rebeliuni sau alte forme de violenţă internă era chiar şi mai caracteristic pentru micile conflicte din afara frontierelor ţării. Nu existau multe situaţii internaţionale în care chiar şi statele bogate să fie pregătite să suporte la nesfîrşit asemenea cheltuieli.

Cîteva consecinţe ale Războiului rece au dramatizat această limitare a puterii de stat, în special în Bosnia şi Somalia. Au aruncat lumină şi asupra a ceea ce părea să fie cauza majoră a tensiunii internaţionale în noul mileniu, adică a ceea ce a reieşit din prăpastia care se lărgea dintre ţările bogate şi cele sărace ale lumii. Fiecare avea resentimente împotriva celuilalt. Ascensiunea fundamentalismului islamic a fost în mod evident o mişcare nu doar împotriva ideologiei modernizării prin occidentalizare, ci împotriva "Occidentului" însuşi. Nu a fost doar o întîmplare că activiştii unor astfel de mişcări şi-au urmat scopurile prin agresarea unor turişti occidentali, aşa cum s-a întîmplat în Egipt, sau uciderea în număr mare a rezidenţilor occidentali, aşa cum s-a întîmplat în Algeria. Şi invers, tăişul xenofobiei populare din ţările bogate era îndreptat împotriva străinilor din Lumea a treia, iar Uniunea Europeană şi-a închis graniţele pentru afluxul de săraci în căutare de lucru din Lumea a treia. Chiar şi în cadrul Statelor Unite au început să apară semne ale unei serioase opuneri faţă de imigrarea nelimitată.

Şi totuşi, din punctele de vedere militar şi politic fiecare parte este dincolo de puterea celeilalte. În aproape orice conflict deschis între statele de Nord şi cele de Sud, superioritatea tehnică şi bogăţia copleşitoare ale Nordului erau sortite victoriei, aşa cum a demonstrat războiul din Golf din 1991. Chiar şi rachetele nucleare din arsenalul cîtorva ţări din Lumea a treia — presupunînd că acestea aveau şi mijloacele de a le întreţine — nu erau o piedică eficientă, din moment ce statele occidentale, aşa cum au dovedit Israelul şi coaliţia din Golf în Irak, erau în aceeaşi măsură gata şi capabile să preia loviturile prioritare împotriva duşmanilor potenţiali prea slabi pentru a fi o ameninţare reală. Din punct de vedere militar, Lumea întîi putea sigur să o trateze pe a treia drept "tigru de hîrtie", conform expresiei înaripate

a lui Mao.

Totuşi, pe parcursul celei de a doua jumătăţi a Scurtului secol douăzeci devenea din ce în ce mai limpede că Lumea întîi ar putea să cîştige în faţa Lumii a treia doar bătălii, nu şi războaie, sau mai curînd că războaiele victorioase, chiar dacă ar fi posibile, nu ar putea garanta şi controlul teritoriilor. Averea imperialismului se topi, iar populaţiile coloniale nu se mai lăsau administrate în linişte de o mînă de cuceritori. Administrarea Bosniei-Herţegovina nu fusese o problemă pentru Imperiul Habsburgic, dar la începutul ultimului deceniu toate guvernele erau sfătuite de consilierii lor militari că pacificarea acelei nefericite ţări răvăşite de război ar cere prezenţa, pentru o perioadă nedefinită, a mai multe sute sau mii de soldaţi, adică o mobilizare comparabilă doar cu cea a unui război major. Somalia a fost totdeauna o colonie dificilă, şi cîndva chiar a necesitat intervenţia pentru scurt timp a unei forţe britanice conduse de un general-maior. Iar celor de la Londra şi Roma nu le-a trecut prin minte că pînă şi Muhammad ben Abdallah, celebrul "Mola* cel Nebun", ridica permanent în faţa guvernelor coloniale britanic şi italian probleme insurmontabile.

Totuşi, la începutul ultimului deceniu Statele Unite ale Americii şi celelalte forţe de ocupaţie, în număr de mai multe zeci de mii, ale Naţiunilor Unite s-au retras destul de ruşinos cînd s-au confruntat cu opţiunea unei ocupaţii fără scopuri clare. Chiar şi Statele Unite au şovăit cînd s-au confruntat, în vecinătate, în Haiti — un satelit tradiţional dependent de Washington — cu un general local, care conducea o armată organizată după modelul american şi înarmată cu arme americane, care a refuzat să permită revenirea unui preşedinte ales şi sprijinit (cu reticenţă) de americani, provocînd Statele Unite să ocupe Haiti. Statele Unite au refuzat s-o facă încă o dată, aşa cum făcuse în repetate rînduri din 1915 pînă în 1934, nu din cauza celor aproximativ o mie de criminali în uniforme ai armatei haitiene, care constituiau o problemă militară serioasă, ci din cauză că nu mai ştiau cum să rezolve problema haitiană printr-o forţă din afară.

Pe scurt, secolul s-a încheiat într-o dezordine globală şi fără un mecanism clar care să-i pună capăt sau s-o ţină sub control.

II

Motivul acestei neputinţe rezidă în profunzimea autentică şi

* Funcţie din ierarhia superioară a Islamului (mullah, în limba engleză; mollah, în franceză), în special în ramura şiită (**n. tr.**).

complexitatea crizei mondiale, dar şi în eşecul aparent al tuturor programelor, vechi şi noi, de a conduce sau de a soluţiona problemele umane.

Scurtul secol douăzeci fusese o eră a războaielor religioase, deşi cei mai sîngeroşi dintre credincioşii săi se ţineau de ideologiile seculare moştenite din secolul nouăsprezece, cum sînt socialismul şi naţionalismul, ale căror echivalente pentru Dumnezeu erau fie abstracţiuni, fie politicieni veneraţi în maniera în care sînt venerate divinităţile. Probabil că extremele unui asemenea devotament secular erau în declin chiar înainte de sfîrşitul Războiului rece, inclusiv variatele culturi ale personalităţii, sau, mai curînd, fuseseră reduse de la bisericile universale la o împrăştiere de secte rivale. Cu toate acestea, puterea lor consta nu atît în abilitatea lor de a mobiliza emoţii apropiate de cele ale religiei tradiţionale — liberalismul ideologic a încercat —, cît în promisiunea lor de a asigura soluţii durabile pentru problemele unei lumi în criză. Exact acest lucru nu le reuşi la acest sfîrşit de secol.

Fireşte, prăbuşirea URSS a atras atenţia în primul rînd asupra naturii comunismului sovietic, adică asupra încercării de a baza o întreagă economie pe proprietatea universală a statului asupra mijloacelor de producţie şi o planificare centralizată care cuprindea totul, fără a recurge în mod eficient la piaţă sau la mecanismele de fixare a preţurilor. Toate celelalte forme istorice ale idealului sovietic presupuseseră o economie bazată pe proprietatea socială a tuturor mijloacelor de producţie, distribuţie şi schimb (deşi nu în mod obligatoriu proprietatea de stat centrală), şi eliminarea acţiunii private şi a alocării de resurse printr-o piaţă competitivă. Eşecul a subminat şi aspiraţiile socialismului necomunist, marxist sau de alt tip, chiar dacă nu astfel de regimuri sau guverne pretinseseră, de fapt, că stabilesc economii socialiste. Oricum, este clar că nici una dintre versiunile marxismului formulate din ultimul deceniu al secolului trecut ca doctrine ale acţiunii politice şi aspiraţii pentru mişcările socialiste nu ar fi în mod verosimil aptă să continue în condiţiile de astăzi.

Pe de altă parte, contrautopia sistemului sovietic era şi ea falimentară. Ilustra credinţa teologică într-o economie în care resursele erau alocate în întregime de piaţa nesupusă restricţiilor, în condiţii de competiţie nelimitată, o sumă de condiţii care urma să producă nu numai maximum de bunuri şi servicii, ci şi maximum de fericire şi singurul fel de societate care merita numele de libertate. Nici un soi de astfel de societate de tip *laissez-faire* nu existase vreodată. Înainte de anii '80 ai secolului nostru în practică fusese transpusă doar utopia ultraliberală. Ea supravieţuise, în cea mai mare parte a Scurtului secol douăzeci, ca un principiu pentru criticarea în aceeaşi măsură

a ineficienţelor economiilor existente şi a creşterii puterii de stat şi a birocraţiei. Încercarea cea mai reuşită în Occident, regimul doamnei Thatcher în Marea Britanie, al cărui eşec a fost recunoscut la modul general în momentul înlăturării doamnei, trebuia să opereze cu un anumit gradualism. Oricum, cînd au fost făcute încercări de a institui un asemenea *laissez-faire* în economie care să înlocuiască fostele economii socialiste într-un timp scurt prin intermediul unor terapii de şoc recomandate de consilierii occidentali, rezultatele au fost îngrozitoare din punct de vedere economic şi dezastruoase sub raport social şi politic. Teoriile pe care se baza teologia neoliberală, deşi elegante, aveau prea puţină legătură cu realitatea.

Eşecul modelului sovietic le-a dat dreptate susţinătorilor capitalismului în convingerea lor că nici o economie nu poate funcţiona fără o bursă; eşecul modelului ultraliberal le-a dat dreptate socialiştilor în credinţa şi mai justificată că problemele umane, inclusiv economia, erau prea importante pentru a fi lăsate pieţei. A mai sprijinit şi presupunerea economiştilor că nu exista vreo corelaţie vizibilă între succesul economic al unei ţări sau eşecul său şi diferenţierea teoreticienilor săi economici*. Oricum, dezbaterea care a pus faţă în faţă capitalismul şi socialismul ca antonime să fie văzută de generaţiile viitoare ca o relicvă a războaielor reci sau religioase din secolul douăzeci. Se poate întîmpla să fie la fel de irelevantă pentru mileniul al treilea ca şi dezbaterea dintre catolici şi diferiţii reformatori din secolul al şaisprezecelea în legătură cu ceea ce a fost adevărata creştinătate, aşa cum s-a dovedit în secolele optsprezece şi nouăsprezece.

Mai serioasă decît ruptura dintre cele două extreme a fost dezorientarea a ceea ce putea fi numit programe şi politici intermediare sau mixte care guvernaseră cele mai impresionante miracole economice ale secolului. Acestea combinaseră în mod practic publicul cu particularul, piaţa cu planificarea, statul cu afacerile, aşa cum garantau împrejurările şi ideologia locală. Problema constă nu în aplicarea vreunei teorii impresionante sau

* Dacă nu este aşa, ar putea chiar sugera o corelaţie inversă. Austria nu a fost cuvîntul-cheie pentru reuşita economică în vremurile cînd avea (înainte de 1938) una dintre cele mai distinse şcoli de teoreticieni în economie; a devenit după al doilea război mondial, cînd era greu să găseşti vreun economist austriac cu autoritate în afara ţării sale. Germania, care a refuzat pînă şi să recunoască ramura internaţională a teoriei economice în universităţile ei, nu a părut că suferă din acest motiv. Cîţi economişti japonezi şi coreeni sînt citaţi în apariţiile publicaţiei *American Economic Review?* Scandinavia social-democrată, prosperă şi plină de teoreticieni-economişti respectaţi pe plan internaţional, încă din secolul nouăsprezece, ar putea fi lăsată pentru cealaltă parte a discuţiei.

atractive din punct de vedere intelectual, pentru că forţa acestor programe ţinea mai mult de succes decît de coerenţa intelectuală. Însemna erodarea acelui succes practic. Deceniile de criză au demonstrat caracterul limitat al politicilor din Epoca de Aur, fără ca — pînă acum — să genereze alternative convingătoare. Au mai dezvăluit şi consecinţele sociale şi culturale neprevăzute, dar dramatice, ale erei revoluţiei economice mondiale din 1945, la fel ca şi consecinţele potenţial catastrofale pe plan ecologic ale acesteia. Pe scurt, au dovedit faptul că instituţiile colective umane pierduseră controlul asupra consecinţelor colective ale acţiunii umane. Într-adevăr, una dintre atracţiile intelectuale care explică interesul pentru utopia neoliberală a fost exact faptul că implica ocolirea deciziilor umane colective. Fiecare individ trebuie să fie lăsat să-şi urmărească interesele fără constrîngere şi, indiferent de rezultat, era cel mai bun lucru care putea fi obţinut. Orice curs alternativ era considerat greşit.

Ideologiile programatice născute în Epoca Revoluţiei în secolul nouăsprezece au pierdut din teren la sfîrşitul celui de-al douăzecilea, iar cele mai vechi călăuze pentru nedumeriţii lumii, religiile tradiţionale, nu ofereau o alternativă potrivită. Cele occidentale erau dezordonate, chiar dacă în cîteva ţări — conduse de acea stranie anomalie, SUA — participarea sistematică la ritualurile religioase era încă obişnuită (Kosmin/Lachmann, 1993). Declinul diferitelor nume protestante creştea. Bisericile şi capelele construite la începutul secolului au rămas goale la sfîrşitul lui, sau au fost date în folosinţă pentru alte scopuri, departe de cele religioase. Acest lucru se întîmpla chiar şi în regiuni — ca Wales (Ţara Galilor) — în care religia a modelat identitatea naţională. Începînd cu anii '60, aşa cum am văzut, declinul catolicismului roman a devenit grav. Chiar şi în ţările foste comuniste, unde biserica se bucurase de avantajul de a simboliza opoziţia faţă de regimuri profund nepopulare, turma catolică postcomunistă a manifestat aceeaşi tendinţă de a se rătăci de păstor ca şi în alte părţi. Observatorii religioşi uneori au crezut că pot înregistra o revenire la religie în regiunea postsovietică a creştinătăţii ortodoxe, dar la sfîrşitul secolului evidenţa pentru această dezvoltare neverosimilă, deşi nu imposibilă, nu era strictă. Puţini acordă atenţie acestor clasificări creştine.

Declinul şi căderea religiilor tradiţionale nu era compensat, cel puţin în societatea urbană din lumea dezvoltată, prin creşterea religiei militante de sectă, sau prin ascensiunea cultelor şi comunităţilor de cult noi, cu atît mai puţin prin dorinţa evidentă a oamenilor de a găsi un refugiu dintr-o lume pe care nu o puteau nici înţelege, nici controla prin varietatea de credinţe. Vizibilitatea publică a unor asemenea secte, culte şi credinţe nu ar trebui să distragă atenţia de la relativa ineficienţă a lor. Nu mai mult

de 3-4 % dintre evreii englezi aparţineau vreunei secte sau vreunui grup ultraortodox. Nu mai mult de 5 % din populaţia adultă a Statelor Unite aparţinea sectelor militante şi misionare (Kosmin, Lachmann, p. 15-16)*.

În Lumea a treia şi la marginile sale situaţia era într-adevăr diferită, totdeauna exceptînd marea populaţie din Extremul Orient, pe care confucianismul o menţinuse imună la religia oficială timp de cîteva milenii, deşi nu şi faţă de cultele neoficiale. Aici, într-adevăr, ne-am fi putut aştepta ca tradiţiile religioase care constituiau căile populare de reflecţie supra lumii să devină proeminente pe scena publică, aşa cum oamenii obişnuiţi au devenit actori permanenţi pe acea scenă. Ceea ce s-a şi întîmplat în ultimele decenii ale secolului, pe măsură ce minorităţile elitei secularizate şi pe cale de modernizare care îşi dobîndiseră ţările în lumea modernă au fost marginalizate (vezi capitolul 12). Apelul religiei politizate a fost cu atît mai mare cu cît vechile religii se opuneau, aproape prin definiţie, civilizaţiei care era agentul dezbinării sociale, şi faţă de ţările bogate şi fără Dumnezeu care păreau, mai mult ca oricînd, exploatatorii sărăcimii din lumea săracă. Faptul că ţintele locale ale unor asemenea mişcări erau bogaţii occidentali cu Mercedesurile lor şi cu femeile lor emancipate adăuga o tentă de luptă de clasă la asemenea mişcări. În Occident au devenit cunoscute (greşit) ca "fundamentaliste". Oricare ar fi numele cel mai potrivit, asemenea mişcări priveau înapoi, ca şi cum ar fi fost *ex officcio*, la o epocă mai simplă, mai stabilă şi mai pe înţeles, a trecutului imaginat. Din moment ce nu era cale de întoarcere la o asemenea epocă, şi din moment ce aceste ideologii nu ar fi putut propune nimic relevant în soluţionarea actualelor probleme ale societăţilor, să zicem, a situaţiei păstorilor nomazi în anticul Orient Mijlociu, ele nu ofereau nici un ghid pentru asemenea probleme. Erau simptome pentru ceea ce înţeleptul vienez Karl Kraus numea psihanaliză: "boala pentru care ei pretind că sînt remediul".

Era şi cazul unui amalgam de sloganuri şi de emoţii — abia dacă putem numi acest lucru ideologie — care a înflorit pe ruinele vechilor instituţii şi ideologii, cam în aceeaşi manieră în care buruienile colonizaseră ruinele bombardate ale... oraşelor europene din al doilea război mondial. Aceasta însemna xenofobie şi politica identităţii. Respingerea unui prezent inacceptabil nu înseamnă obligatoriu formularea, ca să nu mai spunem găsirea, unei soluţii pentru problemele sale (vezi capitolul 14). Într-adevăr, cel mai apropiat lucru pentru un program care reflectă o asemenea abordare, "dreptul la autodeterminarea naţională" de tip wilsonian-leninist

* Le-am numărat doar pe cele care se numesc Penticostale, Bisericile lui Hristos, Martorii lui Iehova, Adventişti de ziua a şaptea, Adunările lui Dumnezeu, Bisericile Sfinţeniei, "Născuţi din nou" şi "Charismatici".

pentru "naţiuni" etno-lingvistico-culturale presupuse ca omogene, a fost redus în mod evident la o absurditate sălbatică şi tragică pe măsură ce se apropia noul mileniu. La începutul ultimului deceniu, poate că pentru prima oară observatorii raţionali (indiferent de activismul lor naţional) au început să propună în mod public abandonarea "dreptului la autodeterminare"*.

Nu era pentru prima dată cînd combinaţia dintre nulitatea intelectuală şi spiritele maselor, puternice şi uneori disperate, era puternică din punct de vedere politic în vremuri de criză, insecuritate şi — în multe părţi ale globului — dezintegrare a statelor şi instituţiilor. La fel ca resentimentul mişcărilor interbelice care generase fascismul, protestele religioase şi politice ale Lumii a treia şi foamea pentru o identitate sigură şi ordine socială într-o lume pe cale de dezintegrare (chemarea la "comunitate" era alăturată în mod obişnuit chemării la "lege şi ordine") au format humusul în care forţe politice eficiente puteau să crească. Acestea, în schimb, puteau să răstoarne vechile regimuri şi să devină ele însele cele noi. Oricum, nu păreau mai în stare să producă soluţii pentru noul mileniu decît fusese fascismul în Era Catastrofei. La sfîrşitul Scurtului secol douăzeci nu reieşea clar dacă erau capabile să genereze mişcări de masă organizate de felul celor care făcuseră de temut cîteva mişcări fasciste chiar înainte de a pune mîna pe arma decisivă a puterii de stat. Capitalul lor major le dădea, probabil, o imunitate la economia academică şi o retorică antistatală a liberalismului identificat cu piaţa liberă. Dacă politica urma să dicteze renaţionalizarea industriei, ea nu putea fi dată la o parte prin contraargumente, mai ales cînd nu le putea înţelege. Şi totuşi, dacă erau gata să facă orice, nici ei nu ştiau mai bine decît altcineva ce trebuie să facă.

III

Desigur, nici autorul acestei cărţi nu ştie. Şi totuşi, unele tendinţe de dezvoltare pe termen lung erau atît de simple, încît ne permit să schiţăm

* Conform previziunii din 1949 a unui anticomunist rus, Ivan Ilin (1882-1954), care a prezis consecinţele unei încercări de "subdivizare riguroasă etnică şi teritorială" a Rusiei postbolşevice. "Potrivit celor mai modeste presupuneri, am avea o situaţie de "state" separate, nici unul cu teritoriu necontestat, nici unul cu guverne respectate, nici cu legi, nici cu tribunale, nici cu armată, nici cu o populaţie definită etnic. O situaţie de vorbe goale. Şi, treptat, pe parursul deceniilor următoare, s-ar forma noi state, prin separare sau dezintegrare. Fiecare dintre acestea ar duce lupte îndelungate cu vecinii pentru teritorii, ceea ce ar împinge Rusia într-un nesfîrşit război civil" (citat în Chiesa, 1993, p. 34, 36-37).

în aceeaşi măsură o agendă pentru cîteva dintre problemele majore ale lumii şi cel puţin cîteva din condiţiile pentru rezolvarea lor.

Cele două probleme de importanţă majoră şi, pe termen lung, decisive, erau cea demografică şi cea ecologică. Populaţia lumii, explodînd ca dimensiune de la jumătatea secolului douăzeci, a fost apreciată stabilizîndu-se la aproximativ zece miliarde de locuitori, sau de cinci ori populaţia din 1950, aproximativ în jurul anului 2030, în special printr-o scădere a ratei naşterilor. Dacă această previziune urmează să se dovedească eronată, cad toate pariurile legate de viitor. Chiar dacă se dovedeşte realistă, ar ridica problema cu care n-am mai fost pînă acum confruntaţi pe scară globală, în legătură cu modalitatea de a menţine populaţia lumii stabilă sau, mai verosimil, o populaţie mondială care să fluctueze în jurul acestui nivel sau cu o tendinţă uşor crescătoare (sau descrescătoare). (O scădere dramatică a populaţiei globale ar crea însă situaţii şi mai complexe.) Totuşi, stabile sau nu, mişcările previzibile ale populaţiei lumii erau în stare să mărească dezechilibrul dintre diferitele sale regiuni. Per total, aşa cum s-a întîmplat în Scurtul secol douăzeci, ţările bogate şi dezvoltate ar fi primele care s-ar stabiliza, sau cel puţin în stare să nu se destabilizeze, aşa cum au făcut mai multe ţări din ultimului deceniu.

Înconjurate de ţările sărace cu armate întregi de tineri care cereau locuri de muncă modeste în lumea bogată, aceste ţări cu mulţi cetăţeni în vîrstă şi prea puţini copii se vor confrunta cu alegerea între a permite o masivă imigrare (care producea tulburări politice acasă, pe plan intern), o baricadare împotriva imigranţilor de care aveau nevoie (care nu ar putea fi practicată pe termen lung), sau găsirea vreunei alte formule. Cel mai plauzibil era să permită imigrarea temporară şi condiţionată, care să nu dea străinilor drepturile sociale şi politice de cetăţeni, adică să creeze în special societăţi inegalitare ale apartheidului cinstit, aşa cum sînt cele din Africa de Sud şi din Israel (care sînt în scădere în anumite părţi ale lumii, dar în nici un caz excluse în alte părţi), pînă la tolerarea oficială a imigranţilor care nu au făcut cereri în ţara de acceptare, din cauză că au văzut-o pur şi simplu ca pe un loc în care puteau cîştiga din cînd în cînd bani, în vreme ce fundamental rămîneau înrădăcinaţi în propria lor ţară de origine. Spre sfîrşitul secolului douăzeci, condiţiile de transport şi de comunicaţii, la fel ca şi enorma prăpastie dintre veniturile ce puteau fi obţinute în ţările bogate faţă de cele sărace, au făcut acest fel de existenţă dublă mult mai posibilă decît înainte. Rămîne o temă de discuţie dintre optimiştii veşnici şi scepticii care nu-şi fac iluzii dacă aceasta ar putea, pe termen lung, sau chiar pentru o perioadă medie, să înmoaie fricţiunile dintre locuitorii băştinaşi şi străini şi să le facă neincendiare.

Puţine dubii pot exista că aceste fricţiuni vor fi un factor major în cadrul politicii, naţionale sau globale, din deceniile următoare.

Problemele ecologice, deşi sînt decisive într-o perspectivă mai îndelungată, nu au fost atît de explozive imediat. Aceasta nu înseamnă că ele trebuie subestimate, chiar dacă, din momentul în care au intrat în conştiinţa şi în dezbaterea publică prin anii '70, au suferit tendinţa de a fi greşit puse în discuţie în termenii unui apocalips iminent. Oricum, faptul că "efectul de seră" poate să nu provoace creşterea nivelului mediu al apei mării de aşa natură că pînă în anul 2000 să înece întreg teritoriul Bangladeshului şi al Olandei, sau că pierderea unui anumit număr de specii se produce în fiecare zi şi nu este fără precedent, aceasta nu poate fi o situaţie plăcută. O rată a creşterii economice, ca aceea din a doua jumătate a Scurtului secol douăzeci, dacă este menţinută nedefinit (presupunînd că acest lucru este posibil), poate avea consecinţe ireversibile şi catastrofale pentru mediul natural al planetei, inclusiv pentru seminţia omenească. Nu va distruge planeta sau nu o va face absolut de nelocuit, dar va schimba în mod cert modelul de viaţă din biosferă. Mai mult, rata la care tehnologia modernă a mărit capacitatea speciei noastre de a transforma mediul este de aşa natură încît, chiar dacă presupunem că aceasta nu se accelerează, timpul disponibil pentru a rezolva problema trebuie măsurat în decenii mai degrabă decît în secole.

Doar trei lucruri pot fi spuse cu certitudine despre această criză ecologică ce se apropie. Mai întîi, că trebuie să fie globală, chiar dacă este clar că mai mult timp ar fi cîştigat dacă cea mai mare şi unica sursă de poluare, cele 4 % din populaţia lumii care locuiesc în Statele Unite ale Americii, ar plăti pentru petrolul pe care îl consumă. În al doilea rînd, că obiectivul politicii economice trebuie să fie în aceeaşi măsură radical şi realist. Soluţiile de piaţă, adică cele care includ cheltuielile de mediu neesenţiale în preţul pe care consumatorii îl plătesc pentru bunurile şi serviciile lor, nu intră în nici una dintre categoriile menţionate mai sus. Aşa cum ne demonstrează exemplul Statelor Unite, chiar şi o încercare modestă de a mări preţul energiei în ţara respectivă poate provoca dificultăţi politice insurmontabile. Recordurile la preţurile petrolului din 1973 dovedesc că, într-o societate cu piaţa liberă, efectul preţurilor mărite la energie de douăsprezece—cincisprezece ori în şase ani nu avea să diminueze utilizarea energiei, ci doar să o facă mai eficientă, în vreme ce se încurajau investiţiile masive în surse noi şi îndoielnice din punctul de vedere al mediului de combustibil fosil irecuperabil. Aceasta în schimb ar scădea preţul din nou şi ar încuraja o utilizare mai risipitoare. Pe de altă parte, existau propuneri privitoare la o lume cu creşterea zero, lăsînd la o

parte fanteziile despre revenirea la simbioza dintre om şi natură ca fiind radicale şi impracticabile. Creşterea zero în condiţiile existente ar îngheţa inegalităţile actuale dintre ţările lumii, o situaţie mai tolerabilă la numărul de locuitori al Elveţiei decît la cel al Indiei. Nu este întîmplător că principalul sprijin pentru politica ecologică vine din partea ţărilor bogate şi a claselor bogate (cu excepţia oamenilor de afaceri, care fac bani anume prin activităţi de poluare).

Însă, bogaţi sau săraci, susţinătorii politicii ecologice aveau dreptate. Rata dezvoltării trebuie redusă la ceea ce era realizabil pe termen mediu — termenul era absurd — şi, pe termen lung, un echilibru ar trebui să fie atins între resursele (reînnoite) pe care le-a consumat omenirea şi efectul activităţilor sale asupra mediului. Nimeni nu ştia şi puţini îndrăzneau să speculeze despre faptul cum trebuia să fie făcut acest lucru şi la ce nivel al populaţiei, tehnologiei şi consumului ar fi posibil un asemenea echilibru permanent. Experienţa ştiinţifică ar putea fără îndoială să stabilească tot ce era necesar pentru a evita o criză inevitabilă, dar problema stabilirii unei asemenea balanţe nu ţinea de ştiinţă şi tehnologie, ea fiind una politică şi socială. Totuşi, un lucru era evident. Ar fi incompatibil cu o economie mondială bazată pe urmărirea nelimitată a profitului prin întreprinderi economice consacrate acestui obiectiv şi care să se întreacă una cu cealaltă într-o piaţă liberă globală. Din punct de vedere ecologic, dacă omenirea urma să mai aibă un viitor, capitalismul din deceniile de criză nu putea avea nici unul.

IV

Luate separat, problemele economiei mondiale erau, cu o excepţie, mai puţin serioase. Chiar lăsată în voia ei, ea va continua să crească. Dacă exista ceva în periodicitatea lui Kondratiev (vezi începutul capitolului 3), se datora intrării într-o altă eră de expansiune prosperă înainte de sfîrşitul mileniului, deşi acest lucru ar fi putut fi stînjenit o vreme de postefectele dezintegrării socialismului sovietic, de prăbuşirea în anarhie şi stare de război a unor părţi ale lumii şi poate printr-o orientare excesivă către comerţul liber global, despre care economiştii tind să fie mai vizionari decît istoricii economiei. Cu toate acestea, domeniul pentru expansiune a fost enorm. Epoca de Aur, aşa cum am văzut, a fost în primul rînd marele salt înainte al "economiilor de piaţă dezvoltate", circa douăzeci de ţări locuite de aproximativ şase sute de milioane (1960). Globalizarea internaţională a producţiei ar continua să aducă cea mai mare parte din restul de şase

mii de milioane ale lumii în economia globală. Chiar şi pesimiştii erau nevoiţi să recunoască faptul că aceasta era o perspectivă încurajatoare pentru afaceri.

Excepţia majoră a fost lărgirea, aparent ireversibilă, a prăpastiei dintre ţările bogate şi cele sărace, un proces într-un fel accelerat de impactul dezastruos al anilor '80 în majoritatea Lumii a treia, cît şi de pauperizarea multor ţări foste socialiste. În afară de o cădere spectaculoasă în ritmul de creştere al populaţiei din Lumea a treia, prăpastia părea că se tot lărgeşte. Principiul căruia îi urma economia neoclasică, precum că comerţul internaţional fără restricţii ar permite ţărilor mai sărace să se apropie de cele bogate, merge atît împotriva experienţei istorice, cît şi împotriva bunului simţ*. O economie mondială care se dezvoltă prin generarea unor asemenea incchităţi în creştere era, aproape inevitabil, în situaţia de a genera tulburări viitoare.

În orice caz, activităţile economice nu există şi nu pot exista izolate de contextul şi consecinţele lor. Aşa cum am văzut, trei aspecte ale economiei mondiale din perioada tîrzie a secolului douăzeci au creat motive de alarmă. În primul rînd, tehnologia a continuat să stoarcă forţe de muncă pentru producţia de bunuri şi servicii, fără să asigure nici suficientă muncă de acelaşi tip pentru cei pe care ea îi abandona, nici garanţia unei rate de creştere suficientă pentru a-i absorbi. Foarte puţini observatori s-au aşteptat în mod serios la o revenire temporară la utilizarea completă a forţei de muncă din Epoca de Aur din Occident. În al doilea rînd, în vreme ce forţa de muncă rămînea un factor major pentru producţie, globalizarea economiei schimba vechile sale centre din ţările bogate cu forţă de muncă scumpă pe ţările al căror avantaj principal era forţa de muncă — fizică şi intelectuală — ieftină. Una sau două consecinţe trebuie să urmeze: transferul locurilor de muncă din regiunile cu cheltuielile mari în cele cu cheltuieli mici şi scăderea salariilor (pe principiul pieţei libere) în regiunile cu salarii mari sub presiunea competiţiei pentru salariul global. Vechi ţări industriale ca Marea Britanie ar putea, prin urmare, să se mişte în direcţia devenirii, lor însele, de economii cu forţă de muncă ieftină, deşi cu rezultate socialmente explozive şi care nu pare să se întreacă pe această bază cu ţările aflate recent în procesul de industrializare.

Din punct de vedere istoric, asemenea chestiuni au fost contracarate de acţiunea statului — adică prin protecţionism. Oricum, şi acesta era cel de-al

* Exemplele de industrializare reuşită în Lumea a treia, citate în mod obişnuit — Hong Kong, Singapore, Taiwan şi Coreea de Sud —, reprezintă mai puţin de 2% din populaţia Lumii a treia.

treilea aspect îngrijorător al economiei mondiale din acest *fin de siecle*, triumful său şi cel al unei ideologii pure de piaţă liberă a slăbit, sau chiar a înlăturat majoritatea instrumentelor pentru coordonarea efectelor sociale ale prefacerilor economice. Economia mondială era o enigmă puternică şi necontrolată. Putea fi controlată, dar dacă era aşa, atunci de cine?

Miracolele economice din Epoca de Aur s-au bazat pe veniturile reale în creştere în "economiile de piaţă dezvoltate", deoarece economiile cu consum de masă au nevoie de consumatori cu destule venituri pentru bunurile de consum de folosinţă îndelungată de înaltă tehnologie*. Majoritatea acestor venituri au fost cîştigate ca salarii pe piaţa de muncă cu salarii mari. Acestea erau acum la risc, deşi consumatorii de masă erau mai importanţi pentru economii decît oricînd. Desigur, în ţările bogate piaţa de masă fusese stabilizată prin orientarea forţei de muncă spre ocupaţiile terţiare care, în general, foloseau forţa de muncă mai stabil, şi prin creşterea vastă în venituri de transfer (în cea mai mare parte securitatea socială şi sănătatea). Acestea reprezentau aproximativ 30 % din Produsul Naţional Brut (PNB) unit din ţările dezvoltate occidentale la sfîrşitul anilor '80. În anii '20 probabil că rămăseseră la mai puţin de 4 % din PNB (Bairoch, 1993, p. 174). Acest fapt poate explica foarte bine de ce bursa de pe Wall Street s-a prăbuşit în 1987, cea mai mare prăbuşire de după cea din 1929, şi de ce aceasta nu a dus la o criză capitalistă mondială aşa cum a fost cea din anii '30.

Oricum, exact aceşti doi factori stabilizatori erau acum subminaţi. Pe măsură ce Scurtul secol douăzeci se apropia de sfîrşit, guvernele occidentale şi ortodoxia economică au căzut de acord că plata pentru securitatea socială şi sănătate a fost prea mare şi că trebuie să fie redusă, iar reducerea în masă a utilizării forţei de muncă în cele mai stabile pînă atunci sectoare ale ocupaţiilor terţiare — forţele de muncă, sectoarele bancar şi financiar, bursa muncii, care deveniseră inutile — a devenit obişnuită. Nu erau pericole imediate pentru economia globală, atîta vreme cît declinul relativ de pe vechile pieţe era compensat de expansiunea în restul lumii, sau atîta vreme cît numărul global al celor care aveau venituri reale de creştere sporea mai repede decît restul. Ca să spunem aceste lucruri într-o manieră mai puţin eufemistică, dacă economia globală putea respinge o minoritate de ţări sărace ca neinteresante şi nerelevante din punct de vedere economic, putea să facă la fel şi cu cei săraci din cadrul

* Nu este pe deplin realizat faptul că ţările dezvoltate, cu excepţia Statelor Unite în 1990, au exportat în Lumea a treia mai puţin decît în 1938. Ţările occidentale (inclusiv Statele Unite) au trimis în Lumea a treia mai puţin de o cincime din exporturile lor în 1990 (Bairoch, 1993, Tabelul 6.1, p. 75).

graniţelor oricărei ţări, atîta vreme cît numărul consumatorilor potenţiali era suficient de mare. Privind de la înălţimile impersonale de la care economiştii şi contabilii supraveghează scena, cine avea nevoie de cele 10% din populaţia Statelor Unite ale căror cîştiguri reale pe oră din 1979 scăzuseră cu aproape 16 procente.

Din nou, luînd perspectiva globală care este implicată în modelul liberalismului economic, inegalităţile dezvoltării sînt lipsite de importanţă, doar dacă poate fi demonstrat că ele produc pe scară globală rezultate mai mult negative decît pozitive*. Din acest punct de vedere, nu există nici un motiv economic pentru care, dacă costurile comparative spun acest lucru, Franţa nu ar trebui să-şi închidă agricultura şi să importe toate produsele alimentare, sau pentru care, dacă acest lucru ar fi posibil şi în aceeaşi măsură eficient la capitolul costuri, toate programele TV din lume să nu mai fie făcute în Mexico City. Oricum, nu este un punct de vedere care poate fi susţinut fără rezerve de cei care trăiesc în cadrul economiei naţionale, la fel ca şi de cei din cadrul economiei globale, adică de toate guvernele naţionale şi de majoritatea locuitorilor din ţările acestora. Nu în ultimul rînd, din cauză că noi nu putem evita consecinţele politice şi sociale ale unor transformări universale.

Oricare ar fi natura acestor probleme, o economie de piaţă liberă globală şi necontrolată nu ar putea oferi nici o soluţionare a lor. Dacă nu este astfel, era posibil să continue neutralizarea forţei de muncă sau folosirea ei sub capacitate, din moment ce opţiunea raţională a afacerilor aducătoare de profit însemna: a) reducerea pe cît posibil a numărului angajaţilor, fiinţele umane fiind mai costisitoare decît computerele, şi b) reducerea taxelor pentru asigurările sociale. Şi nici nu exista vreun motiv care să ne facă să credem că economia de piaţă liberă globală le-ar rezolva. Pînă în anii '70, capitalismul naţional şi mondial nu activase niciodată în asemenea condiţii, iar dacă o făcuse, aceste activităţi nu aveau cine ştie ce rezultate. Contrar modelului clasic, "comerţul liber, probabil, a fost principala cauză a depresiunii, iar protecţionismul era, probabil, cel mai important combustibil pentru economiile majorităţii ţărilor dezvoltate de astăzi" (Bairoch, 1993, p. 164). Această teză nu poate fi raportată la secolul nouăsprezece, iar în ceea ce priveşte cel de-al douăzecilea, miracolele sale economice nu au fost realizate prin politica de *laissez-faire*, ci exact prin opusul ei.

Prin urmare, era verosimil ca moda pentru liberalizare economică şi "pieţizare", care dominase anii '80 şi crease o atitudine de complacere

* De fapt, aceasta poate fi adesea demonstrat.

ideologică după prăbuşirea sistemului sovietic, să nu dureze multă vreme. Combinaţia dintre criza mondială de la începutul ultimului deceniu şi eşecul spectaculos al unor asemenea politici atunci cînd acestea erau aplicate ca "terapii de şoc" în ţările socialiste deja crease starea de incertitudine printre unii foşti entuziaşti, care s-ar fi aşteptat ca, în 1993, consultanţii economici să se întrebe: "Poate că Marx a avut dreptate, la urma urmelor?". Oricum, două obstacole majore stăteau în calea revenirii la realism. Primul era absenţa unei ameninţări politice la adresa sistemului, aşa cum comunismul şi existenţa URSS sau fascizarea Germaniei păruseră cîndva a fi. Acestea, aşa cum a încercat să demonstreze această lucrare, au determinat capitalismul să se reformeze el însuşi. Prăbuşirea Uniunii Sovietice, declinul şi fragmentarea clasei muncitoare şi a mişcărilor ei, lipsa de importanţă din punct de vedere militar în războiul convenţional a Lumii a treia, reducerea sărăcimii din ţările dezvoltate la o "subclasă" minoritară — toate acestea au diminuat impulsul pentru reformă. Nu mai puţin, ascensiunea mişcărilor de extremă dreaptă şi neaşteptata reînviere a sprijinului pentru moştenitorii vechiului regim în ţările foste comuniste erau semnale de alarmă, care, pînă pe la începutul ultimului deceniu, au reapărut. În al doilea rînd, era chiar desfăşurarea procesului de globalizare, întărit de demontarea mecanismelor naţionale de protejare a victimelor economiei globale libere de costurile sociale a ceea ce putea fi descris cu mîndrie ca "sistemul creării de bogăţie... privit acum peste tot drept cel mai eficace din cîte a creat vreodată omenirea".

Deoarece, aşa cum acelaşi editorial din publicaţia *Financial Times* (24/12/93) recunoştea:

> "Rămîne, oricum, o forţă imperfectă... Aproximativ două treimi din populaţia lumii a cîştigat puţin sau nimic din creşterea economică rapidă. În lumea dezvoltată, cea mai mică parte din aducătorii de venit au dat mărturie mai curînd de un mic avans decît de un regres".

Pe măsură ce se apropia noul mileniu, devenea din ce în ce mai evident că sarcina centrală a vremii nu era să devoreze cadavrul comunismului sovietic, ci să ia încă o dată în considerare defectele capitalismului. Ce schimbări în sistem ar produce înlăturarea lor? Ar rămîne oare acelaşi? Deoarece, după constatările lui Joseph Schumpeter în legătură cu fluctuaţiile ciclice ale economiei capitaliste, ele "nu sînt ca nişte migdale, lucruri care pot fi tratate de la sine, ci sînt ca bătaia inimii pentru organismul care le etalează" (Schumpeter, 1939, I, V).

V

Reacţia imediată a comentatorilor occidentali la prăbuşirea sistemului sovietic a fost că aceasta a ratificat triumful permanent atît al capitalismului, cît şi al democraţiei liberale, după concepte pe care cei mai puţin sofisticaţi observatori nord-americani aveau tendinţa să le confunde. Deşi la sfîrşitul secolului douăzeci capitalismul nu era cu siguranţă în cea mai bună formă a sa, comunismul de tip sovietic murise fără îndoială, iar şansele sale de reînviere erau infime. Pe de altă parte, nici un observator serios de la începutul ultimului deceniu nu putea fi atît de optimist în legătură cu democraţia liberală şi în legătură cu capitalismul. Ceea ce putea fi susţinut cu oarecare încredere (cu excepţia, poate, a regiunilor fundamentaliste "mai" divine) era că practic toate statele vor continua să-şi declare profundul lor ataşament pentru democraţie, să organizeze alegeri de vreun fel, cu o oarecare toleranţă pentru o opoziţie uneori imaginară, în vreme ce îşi tot amînau propria strălucire*.

Într-adevăr, lucrul cel mai evident în legătură cu situaţia politică a statelor lumii era instabilitatea ei. În majoritatea dintre ele, şansele de supravieţuire pentru regimul existent în următorii zece sau cincisprezece ani nu erau, nici chiar în cele mai optimiste calcule, mari. Chiar şi acolo unde ţările aveau un relativ previzibil sistem de guvernare, ca, de exemplu, Canada, Belgia sau Spania, existenţa lor ca state unice în zece sau cincisprezece ani ar putea deveni nesigură şi, prin urmare, aşa ar putea fi şi natura posibilelor regimuri care să se succeadă, dacă ar exista. Pe scurt, politica nu a fost un domeniu care a încurajat futurologia.

Oricum, unele trăsături ale peisajului politic global s-au pierdut. Prima, aşa cum s-a menţionat deja, a fost slăbirea statului-naţiune, instituţia centrală a politicii de la Era Revoluţiei, în aceeaşi măsură datorită virtuţii monopolului pe care îl deţinea asupra puterii publice şi a legii, cît şi din cauză că ea constituia domeniul efectiv al acţiunii politice pentru multe scopuri. Statul naţional era erodat în două direcţii, de sus în jos şi de jos în sus. Pierdea rapid din putere şi teren în favoarea diferitelor entităţi supranaţionale, întrucît dezintegrarea marilor state şi imperii a produs o înmulţire a celor mai mici, prea slabe ca să se apere într-o epocă a anarhiei

* Astfel, un diplomat din Singapore a susţinut că ţările în curs de dezvoltare ar putea beneficia de o "amînare" a democraţiei, dar că, atunci cînd aceasta ar sosi, ar fi mai puţin reuşită decît cea de tip occidental, ea fiind mai autoritară, accentuînd mai degrabă averea comună decît drepturile individuale, adesea cu un singur partid dominant şi aproape totdeauna cu o birocraţie centralizată şi un "stat puternic".

internaţionale. Aşa cum am văzut, pierdea şi monopolul pe care îl deţinuse asupra puterii efective şi privilegiile istorice în cadrul graniţelor sale, aşa cum stau mărturie creşterea securităţii particulare sau a protecţiei şi creşterea serviciilor de curier particular pentru a concura cu serviciile de poştă, pînă atunci conduse peste tot de un ministru de stat.

Aceste dezvoltări nu au făcut statul nici redundant, nici ineficient. Într-adevăr, în cîteva privinţe capacitatea sa de a monitoriza şi controla problemele cetăţenilor săi a fost întărită prin tehnologie, din moment ce toate tranzacţiile lor financiare şi administrative (cu excepţia micilor plăţi în bani gheaţă) erau acum capabile să fie înregistrate de computere, şi toate comunicaţiile lor (cu excepţia conversaţiilor de la om la om în aer liber) puteau fi acum interceptate şi înregistrate. Şi totuşi, postura sa se schimbase. Din secolul optsprezece şi pînă în a doua jumătate a secolului douăzeci, statul naţional îşi extinsese aria, puterile şi funcţiile aproape continuu. Acesta era un aspect esenţial al "modernizării". Fie că guvernele erau liberale, conservatoare, social-democrate, fie că erau comuniste, în culmea acestei tendinţe, parametrii vieţilor cetăţenilor din statele "moderne" determinate (cu excepţia perioadei de conflict între state) de activitatea sau inactivitatea acelui stat creşteau. Chiar şi impactul forţelor globale, aşa cum sînt boomurile şi crizele economice mondiale, a ajuns la ele filtrat prin politica şi instituţiile statului*. Spre sfîrşitul secolului, statul naţional era în defensivă, împotriva unei economii mondiale pe care nu o putea controla; împotriva instituţiilor pe care le edificase pentru a ascunde propria sa slăbiciune internaţională, aşa cum este Uniunea Europeană; împotriva aparentei sale incapacităţi financiare de a menţine serviciile faţă de cetăţenii săi atît de sigur preluate doar cu cîteva decenii în urmă; împotriva capacităţii sale reale de a menţine ceea ce, prin propriile sale criterii, îşi are funcţia majoră: menţinerea legii şi ordinii publice. Chiar faptul că, în timpul perioadei sale de ascensiune, statul preluase şi centralizase atît de multe funcţii şi că şi-a fixat asemenea standarde ambiţioase de control, încît incapacitatea de a le menţine a fost deosebit de simţită, era o dovadă că se află în defensivă.

Şi totuşi, statul, sau vreo altă formă a autorităţii publice care reprezenta interesul public, era mai indispensabil ca oricînd dacă urmau să fie contracarate toate inechităţile sociale şi de mediu ale economiei de piaţă,

* Astfel, Bairoch sugerează că motivul pentru care produsul naţional brut elveţian pe cap de locuitor a scăzut în anii '30, în vreme ce PNB din Suedia a crescut — în ciuda faptului că marea criză a fost mult mai puţin aspră în Elveţia — este "în mare măsură explicat prin marele număr de măsuri socio-economice luate de guvernul suedez şi lipsa intervenţiei din partea autorităţilor federale elveţiene" (Bairoch, 1993, p. 9).

sau chiar — aşa cum demonstrase reforma capitalismului din anii '40 — dacă sistemul economic urma să acţioneze satisfăcător. Oare ce s-ar fi întîmplat, de exemplu, cu popoarele din vechile ţări dezvoltate, fără alocaţii de stat şi redistribuirea venitului naţional; ce s-ar fi întîmplat, de exemplu, cu popoarele din vechile ţări dezvoltate, a căror economie se baza pe o temelie relativ şubredă a aducătorilor de venituri, striviţi între numărul crescînd al celor care nu mai erau doriţi ca forţă de muncă în economia de high-tech* şi o proporţie crescîndă a bătrînilor care nu produceau? Era absurd să susţii că cetăţenii din Comunitatea Europeană, a căror cotă de participare per capital la venitul naţional unificat crescuse cu 80 % din 1970 în 1990, nu-şi puteau "permite" nivelul de venit şi bunăstare în 1990 care fusese luat în considerare în 1970 (Tabelele mondiale, 1991, p. 8-9). Dar aceste lucruri nu ar fi putut exista fără stat. Presupunînd — scenariul nu este fantastic — că tendinţele actuale continuă şi conduc la economii în care un sfert din populaţie lucrează avînd profit, iar trei sferturi nu, după douăzeci de ani economia produce un venit naţional per capital de două ori mai mare. Cine, în afară de autoritatea publică, ar asigura, şi ar putea să facă acest lucru, un minimum de venit şi bunăstare pentru toată lumea? Cine ar putea să desconsidere tendinţele de inegalitate atît de frapant vizibile din deceniile de criză? Dacă ar fi să judecăm după experienţa anilor '70 — '80, categoric nu piaţa liberă. Aceste decenii au dovedit doar că problema majoră a lumii, şi cu siguranţă a lumii dezvoltate, nu era cum să înmulţească bogăţia naţiunilor, ci cum să o distribuie spre beneficiul locuitorilor ei. Astfel se întîmpla chiar şi în ţările sărace, "în curs de dezvoltare", care aveau nevoie de mai multă creştere economică. Brazilia, un monument al neglijării sociale, avea un PNB pe cap de locuitor aproape de două ori şi jumătate mai mare decît Sri Lanka în 1939, şi de şase ori mai mare la sfîrşitul anilor '80. În Sri Lanka, care subvenţionase produsele alimentare de bază şi asigurase educaţie şi ocrotirea sănătăţii gratuit, pînă pe la sfîrşitul anilor '70, rata de nou-născuţi se putea aştepta să fie cu cîţiva ani mai mare decît media braziliană, iar rata mortalităţii infantile să se situeze la jumătatea celei din Brazilia din 1969, şi la o treime din aceasta în 1989 (Tabelele mondiale, p. 144-147, 524-527). Procentajul de analfabetism în 1989 era aproape de două ori mai mare în Brazilia decît în Sri Lanka.

Distribuţia socială, şi nu creşterea, va domina politica noului mileniu. O limitare bruscă a alocaţiei de piaţă era esenţială pentru a preveni criza

* Aşa cum a intrat în uzul curent, "de înaltă tehnologie" — expresia completă în engleză fiind high-technology (**n. tr.**).

ecologică iminentă. Într-un fel sau altul, soarta omenirii în noul mileniu va depinde de restaurarea autorităţilor publice.

VI

Aceasta ne lasă cu o dublă problemă. Care ar fi natura şi dimensiunile autorităţilor care iau deciziile — supranaţionale, naţionale, subnaţionale sau globale? Care ar fi relaţia cu poporul în numele căruia se iau aceste decizii?

Prima a fost, într-un sens, o problemă tehnică, din moment ce autorităţile existau deja, şi în principiu — deşi nicidecum în practică — astfel erau modelele relaţiilor dintre ele. Uniunea Europeană în expansiune a oferit foarte mult material relevant, chiar dacă fiecare propunere specifică pentru împărţirea muncii între autorităţile globale, supranaţionale, naţionale şi subnaţionale era foarte probabil să fie resimţită nu fără regret de unul sau altul. Autorităţile globale existente erau fără îndoială prea specializate în funcţiile lor, deşi au încercat să-şi extindă gama de funcţiuni prin impunerea politicii şi ecologiei ţărilor care aveau nevoie să ia bani cu împrumut. Uniunea Europeană a rămas singură şi, fiind rodul unei conjuncturi istorice specifice şi, probabil, irepetabile, era foarte posibil să rămînă singură, dacă nu urma să fie reconstituită din fragmentele fostei URSS. Ritmul în care luarea de decizii supranaţională urma să progreseze nu putea fi prevăzut. Cu toate acestea, cu siguranţă că va avansa, şi ne putem da seama cum ar putea acţiona. Deja a şi acţionat, prin directorii de bănci globale ai marilor agenţii internaţionale de împrumuturi, care reprezintă resursele unite ale oligarhiei din cele mai bogate ţări şi care se întîmplă că le includeau şi pe cele mai puternice dintre ele. Pe măsură ce prăpastia dintre bogaţi şi săraci creştea, domeniul pentru exercitarea unei asemenea puteri globale părea că este în creştere. Problema era că, din anii '70, Banca Mondială şi Fondul Monetar Internaţional, sprijinite politic de Statele Unite, au dus o politică favorizantă pentru o linie ortodoxă de piaţă liberă, întreprinderi particulare şi comerţ liber global, care se potrivea la fel de bine economiei Statelor Unite de la finele secolului douăzeci, precum se potrivise celei britanice de la mijlocul secolului nouăsprezece, dar nu obligatoriu şi lumii. Dacă luarea de decizii pe plan global urma să realizeze potenţialul său, asemenea politici urmau să fie schimbate. Dar aceasta nu părea a fi o perspectivă imediată.

Cea de-a doua problemă nu era deloc tehnică. A provenit din dilema unei lumi angajate, la sfîrşitul secolului, într-un fel special de democraţie

politică, dar şi într-o lume care se confrunta cu probleme de politică, pentru care alegerea de preşedinţi şi adunări pluripartite erau lipsite de semnificaţie, chiar şi cînd nu le încurca iţele. Mai general, era dilema rolului oamenilor obişnuiţi în ceea ce a fost numit, pe bună dreptate, cel puţin potrivit standardelor pre-feministe, "secolul omului obişnuit". Era dilema unei epoci cînd guvernul putea — unii ar spune: trebuia — să fie "al poporului" şi "pentru popor", dar nu putea nicidecum să fie "prin popor", sau chiar prin adunările reprezentative, ales dintre cei care se întreceau pentru voturi. Iar dilema nu era nouă. Dificultăţile politicii democratice (discutate pentru anii interbelici într-un capitol anterior) erau obişnuite oamenilor de ştiinţă şi scriitorilor satirici politici din moment ce politica sufragiului universal a devenit mai mult decît o ciudăţenie a Statelor Unite.

Dilema democratică era şi mai acută acum, în aceeaşi măsură din cauză că opinia publică, monitorizată prin anchete, exagerată de mass-media omniprezente, nu putea acum să mai fie trecută cu vederea, şi din cauză că autorităţile publice erau nevoite să ia mult mai multe decizii pentru care opinia publică nu era un ghid. Adesea erau decizii care puteau veni în contradicţie cu majoritatea electoratului, fiecare alegător nefiind de acord cu efectul lor în perspectivă asupra problemelor respectivului cetăţean, deşi poate crezînd că ele sînt pentru interesul general. Astfel, la sfîrşitul secolului politicienii din unele ţări democrate ajunseseră la concluzia că orice propunere de a mări impozitele pentru orice scop însemna o sinucidere electorală. Prin urmare, alegerile au devenit concursuri pentru sprijinul fiscal. În acelaşi timp, alegătorii şi parlamentele s-au confruntat constant cu decizii în chestiuni despre care ne-experţii — adică, marea majoritate a celor care votează şi a celor care sînt votaţi — nu aveau calificarea pentru a exprima o opinie, de exemplu viitorul industriei nucleare.

Au existat momente, chiar şi în statele democratice, cînd cetăţenii au fost atît de identificaţi cu scopurile unui guvern care se bucura de legitimitate şi de încrederea publică, încît sensul interesului comun prevala, aşa cum s-a întîmplat în Marea Britanie în timpul celui de-al doilea război mondial. Au existat şi alte situaţii care au făcut posibil un consens de bază între principalii rivali politici, lăsînd încă o dată guvernele libere să urmărească scopurile generale ale politicii, în legătură cu care nu exista nici o neînţelegere majoră. Aşa s-a întîmplat într-un număr de ţări occidentale în timpul Epocii de Aur. Destul de des, guvernele au fost capabile să se bizuie pe un consens al judecăţii egale printre consilierii lor tehnici şi ştiinţifici, indispensabili pentru administraţiile constituite din profani. Cînd vorbeau în acelaşi glas sau consensul lor îi călca în picioare

pe disidenţi, atunci controversa se îngusta. Cînd nu fac acest lucru, cei care iau decizii bîjbîie prin beznă, ca juraţii care se confruntă cu psihologi rivali chemaţi şi de acuzare, şi de apărare, pentru nici unul dintre ei neexistînd raţiuni puternice ca să fie crezut.

Dar, aşa cum am văzut, deceniile de criză au subminat consensul politic şi adevărurile general acceptate în chestiuni intelectuale, în special în domenii cu accentul pe politică. În ceea ce priveşte popoarele nedivizate, identificate ferm cu guvernele lor (sau viceversa), ele erau într-un echilibru fragil în ultimul deceniu. Este adevărat, existau încă multe ţări ai căror cetăţeni au acceptat ideea unui stat puternic, activ şi responsabil din punct de vedere social care merita o oarecare libertate de acţiune, din cauză că servea pentru bunăstarea comună. Din nefericire, guvernările sfîrşitului de secol rareori păreau să corespundă acestui ideal. Ţările în care guvernul ca atare era suspect au fost cele care s-au modelat după Statele Unite cu anarhismul lor individualist, temperat de contestare şi politica de fonduri discreţionare, şi cele mult mai numeroase, unde statul era atît de corupt, încît cetăţenii nu se aşteptau ca acesta să producă vreun bine social. Acestea erau obişnuite în zonele Lumii a treia, dar, aşa cum a demonstrat Italia în anii '80, şi în unele din Lumea întîi.

De aceea cei mai netulburaţi producători de decizii au fost cei care au fugit cu totul de politica democratică: corporaţiile particulare, autorităţile supranaţionale şi, bineînţeles, regimurile nedemocratice. În cadrul sistemelor democratice nu era atît de uşor să ascunzi de politicieni luarea de decizii, deşi băncile centrale au fost scoase de sub control în unele ţări. Totuşi, din ce în ce mai mult, guvernele au trecut la ocolirea atît a electoratului, cît şi a adunărilor sale reprezentative, dacă era posibil, sau cel puţin la luarea de decizii mai întîi, şi apoi la provocarea în aceeaşi măsură la răsturnarea unui *fait accompli**, bazîndu-se pe volatilitatea, divizările sau inerţia opiniei publice. Din ce în ce mai mult, politica a devenit un exerciţiu de evaziune, din cauză că politicienii evitau să le spună alegătorilor ceea ce ei nu voiau să audă. După sfîrşitul Războiului rece, acţiuni de nemărturisit nu mai erau atît de uşor ascunse în spatele cortinei de fier a "securităţii naţionale". Aproape sigur această strategie de evaziune continuă să cîştige teren. Chiar şi în ţările democrate din ce în ce mai multe organizaţii de luări de decizii vor fi retrase de sub controlul electoral, cu excepţia sensului celui mai direct că guvernele care au numit asemenea organizaţii să fi fost, ele însele, măcar o dată alese. Guvernele centraliste, aşa cum au fost cele din Marea Britanie din anii '80 şi de la începutul

* În limba franceză, în original = fapt împlinit (**n. tr.**).

ultimului deceniu, au fost în mod deosebit înclinate să multiplice asemenea autorităţi ad-hoc care nu răspund unui electorat şi care au fost supranumite "quangos".

Chiar şi ţările fără o diviziune efectivă a puterilor au găsit convenabilă această reducere tacită a democraţiei. În ţări ca Statele Unite ale Americii ea era indispensabilă, din cauza conflictului intern dintre executiv şi legislativ, care făcea imposibilă luarea de decizii în condiţii normale, cu excepţia celor din spatele scenei.

Spre sfîrşitul secolului, foarte mulţi cetăţeni s-au retras din politică, lăsînd "clasei politice" chestiunile de stat — sintagma se pare că s-a născut în Italia —, care îşi citesc unii altora discursurile şi editorialele, un grup de interes special constituit din politicieni profesionişti, ziarişti, creatori de lobby şi alţii ale căror ocupaţii s-au plasat în vîrful scării de încredere în anchetele sociologice. Pentru multă lume, procesul politic a fost lipsit de importanţă, sau redus la ceva care afecta vieţile personale. Pe de o parte, bogăţia, privatizarea vieţii şi a distracţiei şi egoismul consumatorului au făcut politica mai puţin importantă şi mai puţin atractivă. Pe de altă parte, cei care au contat să scoată ceva din alegeri le-au întors spatele. Între 1960 şi 1988 proporţia muncitorilor cu gulere albastre care şi-au dat votul la alegerile prezidenţiale din America a scăzut cu o treime (Leighly, Naylor, 1992, p. 731). Declinul partidelor de masă organizate, bazate pe clase, ideologice sau de ambele categorii, au eliminat motorul social major care transforma bărbaţii şi femeile în cetăţeni activi din punct de vedere politic. Pentru majoritatea oamenilor, chiar şi identificarea colectivă cu ţara lor acum a trecut mai uşor prin sporturile naţionale, tramvaie şi simboluri nepolitice decît prin instituţiile statului.

Putem să presupunem că depolitizarea ar face autorităţile să ia mai liber decizii. Însă acest lucru a avut un efect contrar. Minorităţile care au intrat în campanie, uneori pentru chestiuni specifice de interes public, şi mai des pentru vreun interes al unei părţi a populaţiei, s-ar putea interfera cu procesele netede de guvernare la fel de eficient, poate chiar şi mai eficient, decît partidele politice bune la toate, din moment ce, spre deosebire de acestea, fiecare grup de presiune ar putea să-şi concentreze energia în urmărirea unui singur obiectiv. Mai mult, tendinţa sistematică din ce în ce mai puternică a guvernelor de a evita procesul electoral a exagerat funcţia politică a mass-media, care au ajuns acum în fiecare gospodărie, asigurînd cele mai puternice mijloace de comunicare dinspre sfera publică înspre domeniul particular: bărbaţi, femei şi copii. Capacitatea lor de a descoperi şi de a publica ceea ce autorităţile ar dori să ţină ascuns şi să dea expresie sentimentelor publice care nu erau sau nu mai puteau fi ar-

ticulate prin mecanismele formale ale democraţiei le-a transformat în actori de primă importanţă de pe scena publică. Politicienii le-au folosit şi au fost speriaţi de ele. Progresul tehnic le-a făcut din ce în ce mai necontrolabile, chiar şi în ţările cu un regim autoritar de cel mai înalt grad. Declinul puterii de stat le-a făcut mai greu de monopolizat în ţările neautoritare. Pe măsură ce secolul se apropia de sfîrşit, devenea evident că mass-media sînt o componentă mai importantă a procesului politic decît partidele şi sistemele electorale, şi posibil să rămînă astfel — doar dacă politica nu a renunţat parţial la democraţie. Oricum, în timp ce ele erau enorm de puternice ca o contrapondere la secretele guvernelor, nu erau în nici un fel un mijloc al guvernării democratice.

Nici mass-media, nici adunările alese de politica sufragiului universal, nici însuşi "poporul" nu au putut în fapt guverna cu adevărat. Pe de altă parte, guvernul, sau orice altă formă analoagă a luării publice de decizii, nu mai putea guverna împotriva poporului sau chiar fără el, tot aşa cum "poporul" nu mai putea trăi fără sau împotriva guvernului. La bine şi la rău, în secolul douăzeci oamenii obişnuiţi au intrat în istorie ca actori în drepturile lor colective. Fiecare regim, cu excepţia teocraţiei, îşi extrăgea autoritatea de la oamenii obişnuiţi, chiar şi cei care îşi terorizaseră şi uciseseră pe scară largă cetăţenii. Chiar şi conceptul a ceea ce acum numim "totalitarism" a implicat populismul, pentru că, dacă nu ţinea cont de ce gîndea "poporul" despre cei care conduceau în numele său, de ce să se preocupe să-i facă să nutrească gînduri considerate corecte de conducătorii lor? Guvernele care şi-au extras autoritatea din obedienţa totală faţă de vreo divinitate, faţă de tradiţie, sau din deosebirea dintre inferior şi superior într-o societate ierarhică, erau pe cale de dispariţie. Chiar şi "fundamentalismul" islamic, ramura cea mai înfloritoare a teocraţiei, nu a progresat prin voinţa lui Allah, ci prin mobilizarea în masă a oamenilor obişnuiţi împotriva guvernelor nepopulare. Dacă "poporul" a avut dreptul să-şi aleagă guvernul, intervenţiile sale în chestiunile publice, active sau pasive, au fost decisive.

Într-adevăr, exact din cauză că secolul douăzeci a avut o mulţime de regimuri de o cruzime incomparabilă şi cele care au căutat să-şi impună puterea minoritară asupra majorităţilor prin forţă — aşa cum s-a întîmplat în sistemul de apartheid din Africa de Sud —, el a demonstrat limitele puterii pure de coerciţie. Chiar şi conducătorii cei mai cruzi şi mai brutali erau cît se poate de conştienţi că numai puterea nelimitată nu ar putea să înlocuiască bunurile politice şi competenţele autorităţii: un simţ public al legitimităţii regimului, un grad al sprijinului activ, abilitatea de a diviza şi de a guverna, şi — în special în vremuri de criză — supunerea benevolă

a cetăţenilor. Cînd această supunere a fost vizibil retrasă din regimurile est-europene în 1989, aceste regimuri au abdicat, chiar dacă aveau în continuare sprijinul funcţionarilor lor civili, al forţelor armate şi al serviciilor de securitate. Pe scurt, contrar aparenţelor, secolul douăzeci a demonstrat că cineva poate guverna împotriva întregului popor pentru o perioadă de timp, împotriva unei părţi din popor tot timpul, dar nu împotriva întregului popor tot timpul. Desigur că aceasta nu a însemnat vreo alinare pentru minorităţile permanent aflate sub o presiune sau pentru popoarele care au suferit timp de o generaţie sau mai mult de o presiune efectivă universală.

Şi totuşi, toate acestea nu au dat un răspuns la întrebarea: care ar trebui să fie relaţia dintre cei care iau decizii şi popoare. Abia dacă am subliniat dificultatea răspunsului. Politica autorităţilor trebuia să ţină seama de ceea ce poporul, sau cel puţin majoritatea cetăţenilor, dorea sau nu dorea, chiar dacă nu era scopul său să reflecte dorinţele populare. În acelaşi timp, nu puteau guverna pur şi simplu pe baza întrebărilor puse poporului. Mai mult, deciziile nepopulare au fost mai greu aplicate asupra maselor decît asupra grupurilor de putere. A fost cu mult mai uşor să se impună standarde obligatorii pentru emisia de gaze cîtorva producători uriaşi de maşini decît să convingă milioane de posesori de maşini să reducă la jumătate consumul de benzină. Toate guvernele europene au descoperit că rezultatele lăsării viitorului Comunităţii Europene pe seama voturilor populare erau nefavorabile sau, în cel mai bun caz, imprevizibile. Orice observator serios ştia că multe din deciziile politice care urmau să fie luate la începutul secolului douăzeci şi unu vor fi nepopulare. Poate că o altă eră de relaxare a tensiunii, de prosperitate generală şi de îmbunătăţire, aşa cum a fost Epoca de Aur, va schimba în bine dispoziţia cetăţenilor, dar nici o revenire la anii '60 şi nici o relaxare a insecurităţilor sociale şi culturale, cît şi a tensiunilor din Deceniile de Criză nu se mai aşteptau.

Dacă votarea prin sufragiu universal rămînea regula generală — aşa cum, probabil, era —, se părea că există două opţiuni principale. Acolo unde luarea de decizii nu se afla deja în afara politicii, ea va ocoli din ce în ce mai mult procesul electoral, sau mai degrabă monitorizarea constantă a guvernului, care este inseparabilă de acesta. Autorităţile care trebuiau ele însele să fie alese vor proceda şi ele la ascunderea, asemeni caracatiţei, în spatele norilor de obscuritate pentru a-şi încurca electoratele. Cealaltă opţiune era să se recreeze consensul care permitea autorităţilor o libertate substanţială de acţiune, cel puţin atîta vreme cît mulţimea cetăţenilor nu simţea prea multe motive de nemulţumire. Un model vechi stabilit pentru aceasta fusese valabil de la Napoleon al III-lea la jumătatea secolului

nouăsprezece: alegerea democratică a mîntuitorului poporului sau a regimului care salvează naţiunea — adică democraţia plebiscitară. Un astfel de regim ar putea sau nu ar putea să ajungă la putere în mod constituţional, dar, dacă era ratificat printr-o alegere destul de cinstită cu o opţiune a candidaţilor rivali şi cîteva voturi pentru opoziţie, satisfăcea criteriile de legitimitate democratică pentru *fin de siecle*. Dar nu oferea nici o perspectivă încurajatoare pentru viitorul democraţiilor parlamentare de tip liberal.

VII

Ceea ce am scris nu ne poate spune cum şi dacă îşi poate rezolva omenirea problemele cu care se confruntă la sfîrşitul mileniului. Poate ne ajută să înţelegem care sînt aceste probleme şi care trebuie să fie condiţiile pentru rezolvarea lor, dar nu şi în ce măsură aceste condiţii există sau se află în procesul constituirii. Ne poate spune cît de puţin ştim şi ce extraordinar de săracă a fost înţelegerea oamenilor care au luat decizii publice de primă importanţă în acest secol; cît de puţin din ceea ce s-a întîmplat, în special în a doua jumătate a secolului, a fost aşteptat sau chiar mai puţin prevăzut de aceştia. Poate confirma ceea ce multă lume a bănuit tot timpul, că istoria — printre multe alte lucruri mai importante — este înregistrarea crimelor şi a nebuniilor omenirii. Nu este de nici un ajutor să faci profeţii.

Prin urmare, nu ar fi potrivit să închei această carte cu preziceri cum va arăta peisajul deja de nerecunoscut din cauza prefacerilor tectonice ale Scurtului secol douăzeci, şi va fi şi mai de nerecunoscut prin schimbările care continuă să se producă. Este şi mai puţin motivat să nutrim speranţe în legătură cu viitorul faţă de cele ce gîndeam la mijlocul anilor '80, cînd autorul acestei lucrări îşi încheia trilogia despre istoria "îndelungatului secol nouăsprezece" (1789-1914) cu cuvintele:

> "Semnele că lumea va fi mai bună în secolul douăzeci şi unu nu sînt evidente. Dacă lumea va reuşi să nu se autodistrugă (prin războiul nuclear), probabilitatea va fi destul de mare".

Cu toate acestea, chiar şi un istoric a cărui vîrstă îl scuteşte de aşteptarea unor schimbări spectaculoase spre bine în cursul a ceea ce îi rămîne din viaţă nu poate nega în mod rezonabil posibilitatea ca într-un alt sfert sau o altă jumătate de secol lucrurile pot arăta mai promiţător. În orice caz, este o mare probabilitate că faza actuală a ceea ce numim prăbuşirea de după Războiul rece să fie temporară, chiar dacă arată ca durînd mai mult decît fazele prăbuşirii şi distrugerilor care au urmat celor două războaie

mondiale "fierbinţi". Oricum, speranţele şi temerile sînt doar previziuni. Ştim că în spatele norului opac al ignoranţei noastre şi al incertitudinii forţele istorice care au conturat secolul continuă, acum, să acţioneze. Trăim într-o lume capturată, dezrădăcinată şi transformată de titanicul proces economic şi tehnico-ştiinţific al dezvoltării capitalismului, care dominată de două sau trei secole. Ştim, sau cel puţin este rezonabil să presupunem, că nu se poate continua *ad infinitum*. Viitorul nu poate fi o continuare a trecutului şi există semne că am ajuns la un punct de criză istorică. Forţele create de economia tehnico-ştiinţifică sînt acum destul de mari pentru a distruge mediul, adică temeliile materiale ale vieţii omeneşti. Structurile societăţilor umane, inclusiv cîteva dintre temeliile sociale ale economiei capitaliste, sînt pe punctul de a fi distruse de erodarea a ceea ce am moştenit din trecutul omenirii. Lumea noastră riscă şi explozia, şi implozia. Trebuie să se schimbe.

Nu ştim unde mergem. Ştim doar că istoria ne-a adus în acest punct şi — dacă cititorii împărtăşesc şi sînt de acord cu argumentaţia acestei cărţi — ştim şi de ce. Oricum, un lucru este cert. Dacă omenirea urmează să aibă un viitor recognoscibil, aceasta nu se poate face prin prelungirea trecutului sau prezentului. Dacă încercăm să construim cel de-al treilea mileniu pe această bază, vom eşua. Iar preţul eşecului, adică alternativa la o societate schimbată, este întunericul.

Referinţe

Abrams, 1945: Mark Abrams, *The Condition of the British People, 1911-1945* (London, 1945)

Acheson, 1970: Dean Acheson, *Present at the Creation: My Years in the State Department* (New York, 1970)

Afanassiev, 1991: Juri Afanassiev, in M. Paquet ed. *Le court vingtième siecle, preface* d'Alexandre Adler (La Tour d'Aigues, 1991)

Agosti/Borgese, 1992: PaolaAgosti, Giovanna Borgese, *Mi pare un secolo: Ritratti e parole di centosei protagonisti del Novecento* (Turin, 1992)

Albers/Goldschmidt/Oehlke, 1971: *Klassenkämpfe in Westeuropa* (Hamburg, 1971)

Alexeev, 1990: M. Alexeev, book review in *Journal of Comparative Economics* vol.14. pp. 171-73 (1990)

Allen, 1968: D. Elliston Allen, *British Tastes: An enquiry into the likes and dislikes of the regional consumer* (London, 1968)

Amnesty, 1975: Amnesty International, *Report on Torture* (New York, 1975)

Andric, 1990: Ivo Andric, *Conversation with Goya: Bridges, Sings* (London, 1990)

Andrew, 1985: Christopher Andrew, *Secret Service: The Making of the British Intelligence Community* (London, 1985)

Andrew/Gordievsky, 1991: Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (London, 1990)

Anuario, 1989: *Comisión Economica para America Latina y el Caribe, Anuario Estadistico de America Latina y el Caribe: Edición 1989* (Santiago de Chile, 1990)

Arlacchi, 1983: Pino Arlacchi, *Mafia Business* (London, 1983)

Armstrong, Glyn, Harrison: Philip Armstrong, Andrew Glyn, John Harrison, *Capitalism Since* 1945 (Oxford, 1991 edn)

Arndt, 1944: H.W. Arndt, *The Economic Lessons of the 1930s* (London, 1944)

Asbeck, 1939: Baron F.M. van Asbeck, *The Netherlands Indies' Foreign Relations* (Amsterdam, 1939)

Atlas, 1992: A. Fréron , R.Hérin, J.July eds, *Atlas de la France Universitaire* (Paris, 1992)

Auden: W.H.Auden, *Spain* (London, 1937)

Babel, 1923: Isaac Babel, *Konarmiya* (Moscow, 1923); *Red Cavalry* (London, 1929)

Bairoch, 1985: Paul Bairoch, *De Jéricho à Mexico: villes et économie dans l'histoire* (Paris, 1985)

Bairoch, 1988: Paul Bairoch, *Two major shifts in Western European Labour Force: the Decline of the Manufacturing Industries and of the Working Class* (mimeo) (Geneva, 1988)

Bairoch, 1993: Paul Bairoch, *Economics and World History: Mythis and Paradoxes* (Hemel

Hempstead, 1993)
Ball, 1992: George W. Ball, 'JFK's Big Moment' in *New York Review of Books*, pp. 16-20 (13 February 1992)
Ball 1993: George W. Ball, 'The Rationalist in Power' in *New York Review of Books* 22 April 1993, pp. 30-36
Baltimore, 1978: David Baltimore, 'Limiting Science: A Biologist's Perspective' in *Daedalus* 107/2 spring 1978, pp. 37-46
Banham, 1971: Reyner Banham, *Los Angeles* (Harmondsworth, 1973)
Banham, 1975: Reyner Banham, in C.W.E. Bigsby ed. *Superculture: American Popular Culture and Europe*, pp. 69-82 (London, 1975)
Banks, 1971: A.S. Banks, *Cross-Polity Time Data* (Cambridge MA and London, 1971)
Barghava/Singh Gill, 1988: Motilal Barghava and Americk Singh Gill, *Indian National Army Secret Service* (New Delhi, 1988)
Barnet, 1981: Richard Barnet, *Real Security* (New York, 1981)
Becker, 1985: J.J.Becker, *The Great War and the French People* (Leamington Spa, 1985)
Bédarida, 1992: François Bédarida, *Le génocide et la nazisme: Histoire et témoignages* (Paris, 1992)
Beinart, 1984: William Beinart, 'Soil erosion, conservationism and ideas about development: A Southern African exploration, 1900-1960' in *Journal of Southern African Studies* 11, 1984, pp. 52-83
Bell, 1960: Daniel Bell, *The End of Ideology* (Glencoe, 1960)
Bell, 1976: Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism* (New York, 1976)
Benjamin, 1961: Walter Benjamin, *'Das Kunstwerk im Zeitalter seiner Reproduzierbarkeit'* in *Illuminationen: Ausgewählte Schriften*, pp. 148-184 (Frankfurt, 1961)
Benjamin, 1971: Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze*, pp. 84-85 (Frankfurt 1971)
Benjamin, 1979: Walter Benjamin, *One-Way Street, and Other Writings* (London, 1979)
Bergson/Levine, 1983: A. Bergson and H.S. Levine eds. *The Soviet Economy: Towards the Year 2000* (London, 1983)
Berman: Paul Berman, 'The Face of Downtown' in *Dissent* autumn 1987, pp. 569-73
Bernal, 1939: J.D. Bernal, *The Social Function of Science* (London, 1939)
Bernal, 1967: J.D. Bernal, *Science in History* (London, 1967)
Bernier/Boily: Gérard Bernier, Robert Boily et al., *Le Québec en chiffres de 1850 à nos jours*, p. 228 (Montreal, 1986)
Bernstorff, 1970: Dagmar Bernstorff, 'Candidates for the 1967 General Election in Hiderabad' in E. Leach and S.N. Mukhejee eds, *Elites in South Asia* (Cambridge, 1970)
Beschloss, 1991: Michael R. Beschloss, *The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev 1960-1963* (New York, 1991)
Beyer, 1981: Gunther Beyer, 'The Political Refugee: 35 Years Later' in *International Migration Review* vol. XV, pp. 1-219
Block, 1977: Fred L. Block, *The Origins of International Economic Disorder: A Study of United States International Monetary Policy from World War II to the Present* (Berkeley, 1977)
Bobinska/Pilch 1975: Celina Bobinska, Andrzej Pilch, *Employment-seeking Emigrations*

of the Poles World-Wide XIX and XX C. (Cracow, 1975)

Bocca, 1966: Giorgio Bocca, *Storia dell' Italia Partigiana Settembre 1943-Maggio 1945* (Bari, 1966)

Bokhari, 1993: Farhan Bokhari, 'Afghan border focus of region's woes' in *Financial Times, 12 August 1993*

Boldyrev, 1990: Yu Boldyrev in *Literaturnaya Gazeta*, 19 December 1990, cited in Di Leo, 1992

Bolotin, 1987: B. Bolotin in *World Economy and International Relations* No. 11, 1987, pp. 148-52 (in Russian)

Bourdieu, 1979: Pierre Bourdieu, *La Distinction: Critique Sociale du Jujement* (Paris, 1979), Englich trs: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge MA, 1984)

Bourdieu, 1994: Pierre Bourdieu, Hans Haacke, *Libre-Echange* (Paris, 1994)

Britain: *Britain: An Official Handbook* 1961, 1990 eds. (London, Central Office for Information)

Briggs, 1961: Asa Briggs, *The History of Broadcasting in the United Kingdom* vol.1 (London, 1961); vol.2 (1965); vol.3 (1970); vol.4 (1979)

Brown, 1963: Michael Barratt Brown, *After Imperialism* (London, Melbourne, Toronto, 1963)

Brecht, 1964: Bertolt Brecht, Über Lyrik (Frankfurt, 1964)

Brecht, 1976: Bertolt Brecht, *Gesammelte Gedichte*, 4 vols (Frankfurt, 1976)

Brzezinski 1962: Z. Brzezinski, *Ideology and Power in Soviet Politics* (New York, 1962)

Brzezinski, 1993: Z. Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-first Century* (New York, 1993)

Burks, 1961: R.V.Burks, *The Dynamics of Communism in Eastern Europe* (Princeton, 1961)

Burlatsky, 1992: Fedor Burlatsky, 'The Lessons of Personal Diplomacy' in *Problems of Communism*, vol. XVI (41), 1992

Burloiu, 1983: Petre Burloiu, *Higher Education and Economic Development in Europe 1975-80* (UNESCO, Bucharest, 1983)

Butterfield 1991: Fox Butterfield, 'Experts Explore Rise in Mass Murder' in *New York Times* 19 October 1991, p.6

Calvocoressi, 1987: Peter Calvocoressi, *A Time for Peace: Pacifism, Internationalism and Protest Forces in the Reduction of War* (London, 1987)

Calvocoressi, 1989: Peter Calvocoressi, *World Politics Since 1945* (London, 1989 edn)

Carritt, 1985: Michael Carritt, *A Mole in the Crown* (Hove, 1980)

Carr-Saunders, 1958: A. M. Carr-Saunders, D. Caradog Jones, C. A. Moser, *A Survey of Social Conditions in England and Wales* (Oxford, 1958)

Catholic: *The Official Catholic Directory* (New York, annual)

Camberlin, 1933: W. Chamberlin, *The Theory of Manopolistic Competition* (Cambridge MA, 1933)

Chamberlin, 1965: W.H. Chamberlin, *The Russian Revolution*, 1917-1921, 2 vols (New York, 1965 edn)

Chandler, 1977: Alfred D. Chandler Jr, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business* (Cambridge MA, 1977)

Chapple/Garofalo, 1977: S. Chapple and R. Garofalo, *Rock'n Roll Is Here to Pay* (Chicago, 1977)

Chiesa, 1993: Giulietta Chiesa, *'Era une fine inevitabile?'* in *Il Passagio: rivista di dibattito politico e culturale*, VI, July-October, pp. 27-37

Childers, 1983: Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933* (Chapel Hill, 1983)

Childers, 1991: 'The *Sonderweg* controversy and the Rise of German Fascism' in (unpublished conference papers) *Germany and Russia in the 20th Century in Comparative Perspective*, pp. 8, 14-15 (Philadelphia 1991)

China Statistics, 1989: State Statistical Bureau of the People's Republic of China, *China Statistical Yearbook 1989* (New York, 1990)

Ciconte, 1992: Enzo Ciconte, *'Ndrangheta dall' Unita a oggi* (Barri, 1992)

Cmd 1586, 1992: British Parliamentary Papers cmd 1586: *East India (Non-Cooperation)*, XVI, p. 579, 1922. (Telegraphic Corespondence regarding the situation in India.)

Considine, 1982: Douglas M. Considine and Glenn Considine, *Food and Food Production Encyclopedia* (New York, Cincinnati etc., 1982). Article in 'meat', section, 'Formed, Fabricated and Restructured Meat Products'.

Crosland, 1957: Anthony Crosland, *The Future of Socialism* (London, 1957)

Dawkins, 1976: Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (Oxford, 1976)

Deakin/Storry, 1966: F.W. Deakin and G. R. Storry, *The Case of Richard Sorge* (London, 1966)

Debray, 1965: Régis Debray, *La révolution dans la révolution* (Paris, 1965)

Debray, 1994: Régis Debray, *Charles de Gaule: Futurist of the Nation* (London, 1994)

Degler, 1987: Carl N. Degler, 'On re-reading "The Woman in America"' in *Daedalus*, autumn 1987

Delgado, 1992: Manuel Delgado, *La Ira Sagrada: Anticlericalismo, iconoclastia y antiritualismo en la España contemporanea* (Barcelona, 1992)

Delzell, 1970: Charles F. Delzell ed., *Mediteranean Fascism, 1919-1945* (New York, 1970)

Deng, 1984 Deng Xiaoping, *Selected Works of Deng Xiaoping (1975-1984)* (Beijing, 1984)

Desmond/Moore: Adrian Desmond and James Moore, *Darwin* (London, 1991)

Destabilization, 1989: United Nations Inter-Agency Task Force, Africa Recovery Programme/Economic Commission for Africa, *South Africa Destabilization The Economic Cost of Frontline Resistance to Apartheid* (New York, 1989)

Deux Ans, 1990: *Ministère de l'Education Nationale: Enseignement Supérieur*, Deux Ans d'Action, 1988-1990 (Paris, 1990)

Di Leo, 1992: Rita di Leo, *Vecchi quadri e nuovi politici: Chi commanda davvero nell'ex-Urss?* (Bologna, 1992)

Din, 1989: Kadir Din, 'Islam and Tourism' in *Annals of Tourism Research*, vol.16/4, 1989, pp. 542 ff.

Djilas, 1957: Milovan Djilas, *The New Class* (London, 1957)

Djilas, 1962: Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (London, 1962)

Djilas, 1977: Milovan Djilas, *Wartime* (New York, 1977)

Drell, 1977: Sidney D. Drell, 'Elementary Particle Physics' in *Daedalus* 106/3, summer 1977, pp. 15-32

Duberman et al, 1989: M. Duberman, M. Vicinus and G. Chauncey, *Hidden From History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, New York, 1989

Dutt, 1945: Kalpana Dutt, *Chittagong Armoury Raiders: Reminiscences* (Bombay, 1945)

Duverger, 1972: Maurice Duverger, *Party Politics and Pressure Groups: A Comparative Introduction* (New York, 1972)

Dyker, 1985: D.A. Dyker, *The Future of the Soviet Economic Planning System* (London, 1985)

Echenberg, 1992: Myron Echenberg, *Colonial Conscripts:* The Tirailleurs Sénégalais *in French West Africa*, 1857-1960 (London, 1992)

EIB Papers, 1992: European Investment Bank, Cahiers BEI/EIB Papers, J.Girard, *De la recession à la recipise en Europe Centrale et Orientale*, pp. 9-22, (Luxemburg, 1992)

Encyclopedia Britanica, article 'war' (11th edn, 1911)

Ercoli, 1936: Ercoli, *On the Peculiarityof the Spanish Revolution* (New York, 1936) reprinted in Palmiro Togliatti, *Opere* IV/i, pp. 139-54 (Rome, 1979)

Esman, 1990: Aaron H. Esman, *Adolescence and Culture* (New York, 1990)

Estrin/Holmes, 1990: Saul Estrin and Peter Holmes, 'Indicative Planning in Developed Economies' in *Journal of Comparative Economics* 14/4 December 1990, pp. 531-54

Eurostat: *Eurostat. Basic Statistics of the Community* (Office for the Official Publications of the European Community, Luxemburg, annual since 1957)

Evans, 1989: Richard Evans, *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past* (New York, 1989)

Fainsod, 1956: Merle Fainsod, *Hown Russia Is Ruled* (Cambridge MA, 1956)

FAO, 1989: FAO (UN Food and Agriculture Organization), *The State of Food and Agriculture: world and rgional reviews, sustainable development and natural resource management* (Rome, 1989)

FAO Production: FAO Production *Yearbook*, 1986

FAO Trade: FAO *Trade Yearbook* vol. 40, 1986

Fitzpatrick, 1994: Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants* (Oxford, 1994)

Firth, 1954: Raymond Firth, 'Money, Work and Social Change in Indo-Pacific Economic Systems' in *International Social Bulletin*, vol. 6, 1954, pp. 400-10

Fichhof et al., 1978: B. Fichhof, P. Slovic, Sarah Lichtenstein, S. Read, Barbara Coombs, 'How Safe in Safe Enough? A Psychometric Study of Attitudes towards Technological Risks and Benefists' in *Policy Sciences 9*, 1978, pp. 127-152

Flora, 1983: Peter Flora et al., *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975: A Data Handbook in Two Volumes* (Frankfurt, London, Chicago, 1983)

Floud et al., 1990: Roderick Floud, Annabel Gregory, Kenneth Wachter, *Height, Health and History: Nutritional Status in the United Kingdom 1750-1980* (Cambridge, 1990)

Fontana, 1977: Alan Bullock and Oliver Stallybrass eds., *The Fontana Dictionary of Mod-*

ern Ideas (London, 1977 edn)

Foot, 1976: M.R.D. Foot, *Resistance: An Analysis of European Resistance to Nazism 1940-1945* (London, 1976)

Francia, Muzzioli, 1984: Mauro Francia, Giuliano Muzzioli, *Cent'anni di cooperazione: La cooperazione di consumo modenese aderente alla Lega dalle origini all'unificazione* (Bologna, 1984)

Frazier, 1957: Franklin Frazier, *The Negro in the United States* (New York, 1957 edn)

Freedman, 1959: Maurice Freedman, 'The Handling of Money: A Note on the Background to the Economic Sophistication of the Overseas Chinese' in *Man*, vol. 59, 1959, pp. 64-65

Friedan, 1963: Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York, 1963)

Friedman 1968: Milton Friedman, 'The Role of Monetary Policy' in *American Economic Review*, vol. LVIII, no. 1, March 1968, pp. 1-17

Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1986: Folker Fröbel, Jürgen Heinrichs, Otto Kreye, *Umbruch in der Weltwirtschaft* (Hamburg, 1986)

Galbraith, 1974: J.K. Galbraith, *The New Industrial State* (2nd edn, Harmondsworth, 1974)

Gallagher, 1971: M.D. Gallagher, 'Léon Blum and the Spanish Civil War' in *Journal of Contemporary History*, vol. 6, no. 3, 1971, pp. 56-64

Garton Ash, 1990: Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York, 1990)

Gatrell/Harrison, 1993: Peter Gatrell and Mark Harriso, 'The Russian and Soviet Economies in Two World Wars: A Comparative View' in *Economic History Review* XLVI, 3, 1993, pp. 424-52

Giedion, 1948: S. Giedion, *Mechanisation Takes Command* (New York, 1948)

Gillis, 1974: John R. Gillis, *Youth and History* (New York, 1974)

Gillis, 1985: John Gillis, *For Better, For Worse: British Marriages 1600 to the Present* (New York, 1985)

Gillois, 1973: André Gillois, *Histoire Secrète des Français à Londres de 1940 à 1944* (Paris, 1973)

Gimpel, 1992: 'Prediction or Forecast? Jean Gimpel interviewed by Sanda Miller' in *The New European*, vol. 5/2, 1992, pp. 7-12

Ginneken/Heuven, 1989: Wouter van Ginneken and Rolph van der Heuven, 'Industrialisation, employment and earnings (1950-87): An international survey' in *International Labour Review*, vol. 128, 1989/5, pp. 571-99

Gleick, 1988: James Gleick, *Chaos: Making a New Science* (London, 1988)

Glenny 1992: Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (London, 1992)

Glyn, Hughes, Lipietz, Singh, 1990: Andrew Glyn, Alan Hughes, Alan Lipietz, Ajit Singh, *The Rise and Fall of the Golden Age* in Marglin and Schor, 1990, pp. 39-125

Gómez Rodríguez, 1977: Juan de la Cruz Gómez Rodríguez, *'Comunidades de pastores y reforma agraria en la serra sur peruana'* in Jorge A. Flores Ochoa, *Pastores de puna* (Lima, 1977)

González Casanova 1975: Pablo González Casanova, coord. *Cronología de la violencia política en America Latina* (1945-1970), 2 vols (Mexico DF, 1975)

Goody, 1968: Jack Goody, 'Kinship: descent groups' in *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 8, pp. 402-3 (New York, 1968)

Goody, 1990: Jack Goody, *The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia* (Cambridge, 1990)

Gopal, 1979: Sarvepalli Gopal, *Jawaharlal Nehru: A Biography, vol. II, 1947-1956* (London, 1979)

Gould, 1989: Stephen Jay Gould, *Wonderful Life: The Burges Shale and the Nature of History* (London, 1990)

Graves/Hodge, 1941: Robert Graves, and Alan Hodge, *The Long Week-End: A Social/History of Great Britain 1918-1939* (London, 1941)

Gray, 1970: Hugh Gray, 'The landed gentry of Telengana' in E. Leach and S.N. Mukherjee eds. *Elites in South Asia* (Cambridge, 1970)

Guerlac, 1951: Henry E. Guerlac, 'Science and French National Strength' in Edward Meade Earle ed., *Modern France: Problems of the Third and Fourth Republics* (Princeton, 1951)

Guidetti/Stahl, 1977: M. Guidetti and Paul M. Stahl eds., *Il sangue e la terra: Comunità di villagio e comunità familiari nell Europea dell 800* (Milano, 1977)

Guinness, 1984: Robert and Celia Dearling, *The Guinness Book of Recorded Sound* (Enfield, 1984)

Haimson, 1964/5: Leopold Haimson, 'The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917' in *Slavic Review*, December 1964, pp. 619-64; March 1965, pp. 1-22

Halliday, 1983: Fred Halliday, *The Making of the Second Cold War* (London, 1983)

Halliday/Cumings, 1988: Jon Halliday and Bruce Cumings, *Korea: The Unknown War* (London, 1988)

Halliwell, 1988: *Leslie Halliwell's Filmgoers' Guide Companion* 9th edn, 1988, p. 321

Hànak, 1970: *'Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich-Ungarn'* in *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum, Schiftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts* vol. III, Vienna, 1970, pp. 58-66

Harden, 1990: Blaine Harden, *Africa, Despatches from a Fragile Contient* (New York, 1990)

Harff/Gurr, 1988: Barbara Harff and Ted Robert Gurr, 'Victims of the State: Genocides, Politicides and Groups Repression since 1945 in *International Review of Victimology*, I, 1989, pp. 23-41

Harff/Gurr, 1989: Barbara Harff and Ted Robert Gurr, 'Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945', *International Studies Quarterly*, 32, 1988, pp. 359-71

Harris, 1987: Nigel Harris, *The End of the Third World* (Harmondsworth, 1987)

Hayek, 1944: Friedrich von Hayek, *The Road to Serfdom* (London, 1944)

Heilbroner, 1993: Robert Heilbroner, *Twenty-first Century Capitalism* (New York, 1993)

Hilberg 1985: Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985)

Hill, 1988: Kim Quaile Hill, *Democracies in Crisis: Public policy responses to the Great Depression* (Boulder and London, 1988)

Hilgerdt: See League of Nations, 1945

Hirschfeld, 1986: G. Hirschfeld ed., The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany (Boston, 1986)

Historical statistics of the United States: Colonial Times to 1970, part 1c, 89-101, p. 105 (Washington DC, 1975)

Hobbes: Thomas Hobbes, Leviathan (London, 1651)

Hobsbawm 1974: E.J. Hobsbawm, 'Peasant land Occupations' in *Past & Present*, 62, February 1974, pp. 120-52

Hobsbawm, 1986: E.J. Hobsbawm, 'The Moscow Line' and international Communist policy 1933-47' in Chris Wrigley ed. *Warfare, Diplomacy and Politics: Essay in Honour of A.J.P. Taylor*, pp. 163-88 (London, 1986)

Hobsbawm, 1987: E.J. Hobsbawm, *The Age of Empire 1870-1914* (London, 1987)

Hobsbawm, 1990: E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge, 1990)

Hobsbawm, 1993: E.J. Hobsbawm, *The Jazz Scene* (New York, 1993)

Hodgkin, 1961: Thomas Hodgkin, *African Political Parties: An introductory guide* (Harmondsworth, 1961)

Hoggart, 1958: Richard Hoggart, The Uses of Literacy (Harmondsworth, 1958) Holborn, 1968: Louise W. Holborn, 'Refugees I: World Problems' in *International Encyclopedia of the Social Sciences* vol. XIII, p. 363

Holland, R.F., 1985: R.F. Holland, *European Decolonization 1918-1981: An introductory survey* (Basingstoke, 1985)

Holman, 1993: Michael Holman, 'New Group Targets the Roots of Corruption' in *Financial Times*, 5 May 1993

Holton, 1970: G. Holton, 'The Roots of Complementarity' in *Daedalus*, autumn 1978, p. 1017

Holton, 1972: Gerald Holton ed., *The Twentieth-Century Sciences: Studies in the Biography of Ideas* (New York, 1972)

Horne, 1989: Alistair Horne, *Macmillan*, 2 vols (London, 1989)

Housman, 1988: A.E. Housman, *Collected Poems and Selected Prose* edited and with an introduction and notes by Christopher Ricks (London, 1988)

Howarth, 1978: T.E.B. Howarth, *Cambridge Between Two Wars* (London, 1978)

Hu, 1966: C.T. Hu, 'Communist Education: Theory and Practice' in R. Mac-Farquhar ed., *China Under Mao: Politics Takes Command* (Cambridge MA, 1966)

Huber, 1990: Peter W. Huber, 'Pathological Science in Court' in *Daedalus*, vol. 119, no. 4, autumn 1990, pp. 97-118

Hughes, 1969: H. Stuart Hughes, 'The second year of the Cold War: A Memoir and an Anticipation' in *Commentary*, August 1969

Hughes 1983: H. Stuart Hughes, *Prisoners of Hope: The Silver Age of the Italian Jews 1924-1947* (Cambridge MA, 1983)

Hughes, 1988: H. Stuart Hughes, *Sophisticated Rebels* (Cambridge and London, 1988)

Human Development: United Nations Development Programme (UNDP) *Human Development Report*, (New York, 1990, 1991, 1992)

Hutt, 1935: Allen Hutt, *This Final Crisis* (London, 1935)

Ignatieff, 1993: Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (London, 1993)

ILO, 1990: *ILO Yearbook of Labour Statistics: Retrospective edition on Population Censuses 1945-1989* (Geneva, 1990)

IMF, 1990: International Monetary Fund, Washington: *World Economic Outlook: A Survey by the Staff of the International Monetary Fund*, Table 18: Selected Macro-economic Indicators 1950-1988 (IMF, Washington, May 1990)

Investing: *Investing in Europe's Future* ed. Arnold Heertje for the European Investment Bank (Oxford, 1983)

Isola, 1990: Gianni Isola, *Abbassa la tua radio, per favore. Storia dell'ascolto radiofonico nell'Italia fascista* (Firenze, 1990)

Jacobmeyer, 1985: Wolfgang Jacobmeyer, *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer: Die Displaced Persons in Westdeutschland, 1945-1951* (Gottingen, 1985)

Jacob, 1993: Margaret C. Jacob, 'Hubris about Science' in *Contention*, vol. 2, no. 3 (Spring 1993)

Jammer, 1966: M. Jammer, *The Conceptual Development of Quantum Mechanics* (New York, 1966)

Jayawardena, 1993: Lal Jayavardena *The Potential of Development Contracts and Towards sustainable Development Contracts, UNU/WIDER: Research fot Action* (Helsinki, 1993)

Jensen, 1991: K.M. Jensen ed., *Origins of the Cold War: The Novikov, Kennan and Roberts 'Long Telegrams' of 1946*, United States Institute of Peace (Washington 1991)

Johansson/Percy 1990: Warren Johansson and William A. Percy ed., *Encyclopedia of Homosexuality*, 2 vols (New York and London, 1990)

Johnson, 1972: Harry G. Johnson, *Inflation and the Monetarist Controvery* (Amsterdam, 1972)

Jon, 1993: Jon Byong-Je, *Culture and Development: South Korean* Experience, Intenational Inter-Agency Forum on Culture and Development, September 20-22 1993, Seoul

Jones, 1992: Steve Jones, review of David Raup, *Extinction: Bad Genes or Bad Luck?* in *London Review of Books*, 23 April 1992

Jowitt, 1991: Ken Jowitt, 'The Leninist Extinction' in Daniel Chirot ed., *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* (Seattle, 1991)

Julca, 1993: Alex Julca, From the highlands to the city (unpublished paper, 1993)

Kakwani, 1980: Nanak Kakwani, *Income Inequality and Poverty* (Cambridge, 1980)

Kapuczinski 1983: Ryszard Kapuczinski, *The Emperor* (London, 1983)

Kapuczinski, 1990: Ryszard Kapuczinski, *The Soccer War* (London, 1990)

Kater, 1985: Michael Kater, *'Professoren und Studenten im Dritten Reich'* in *Archiv f. Kulturgeschichte* 67/1985, no. 2, p. 467

Katsiaficas, 1987: George Katsiaficas, *The Imagination of the New Left: A global analysis of 1968* (Boston, 1987)

Kedward, 1971: R.H. Kedward, *Fascism in Western Europe 1900-1945* (New York, 1971)

Keene, 1984: Donald Keene, *Japanese Literature of the Modern Era* (New York, 1984)

Kelley, 1988: Allen C. Kelley, 'Economic Consequences of Population Chamge in the Third World' in *Journal of Economic Literature*, XXVI, December 1988, pp. 1685-1728

Kerblay, 1983: Basile Kerblay, *Modern Soviet Society* (New York, 1983)

Kershaw, 1983: Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* (Oxford, 1983)

Kershaw, 1993: Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Perspectives of Interpretation*, 3rd edn (London, 1993)

Khrushchev, 1990: Sergei Khrushchev, *Khrushchev on Khrushchev: An Inside Account of the Man and His Era* (Boston, 1990)

Kidron/Segal, 1991: Michael Kidron and Ronald Segal, *The New State of the World Atlas*, 4th ed (London, 1991)

Kindleberger, 1973: Charles P. Kindleberger, *The World in Depression 1919-1939* (London and New York, 1973)

Koivisto, 1983: Peter Koivisto, 'The Decline of the Finnish-American Left 1925-1945' in *International Migration Review*, XVII, 1, 1983

Kolakowski, 1992: Leszek Lokowski, 'Amidst Moving Ruins' in *Daedalus* 121/2, spring 1992

Kolko, 1969: Gabriel Kolko, *The Politics of War: Allied diplomacy and the world crisis of 1943-45* (London, 1969)

Köllö, 1990: Janos Köllö, 'After a dark golden age - Eastern Europe' in *WIDER Working Papers* (duplicated), Helsinki, 1990

Kornai: Janos Kornai, *The Economics of Shortage* (Amsterdam, 1980)

Kosinski, 1987: L.A. Kosinski, review of Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine' in Population and Development Review*, vol. 13, no. 1, 1987

Kosmin/Lachman, 1993: Barry A. Kosmin and Seymour P. Lachman, *One Nation Under God: Religion in Contemporary American Society* (New York, 1993)

Kraus, 1922: Karl Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit: Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog* (Wien-Leipzig, 1922)

Kulischer, 1948: Eugene M. Kulischer *Europe on the Move: War and Population Changes 1917-1947* (New York, 1948)

Kuttner, 1991: Robert Kuttner, *The End of Laissez-Faire: national Purpose and the Global Economy after the Cold War* (New York, 1991)

Kuznest, 1956: Simon Kuznets, 'Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations' in *Economic Development and Culture Change*, vol. 5, no.1, 1956, pp. 5-94

Kyle, 1990: Keith Kyle, *Suez* (London, 1990)

Ladurie, 1982: Emmanuel Le Roy Ladurie, *Paris-Montpellier: PC-PSU 1945-1963* (Paris, 1982)

Lafargue: Paul Lafargue, Le droit à la paresse (Paris, 1883); *The Right to Be Lazy and Other Studies* (Chicago, 1907)

Land Reform: Philip M. Raup, 'Land Reform' in art. 'Land Tenure', *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 8, pp. 571-75 (New York, 1968)

Lapidus, 1988: Ira Lapidus, *A History of Islamic Societies* (Cambridge, 1988)

Laqueur, 1977: Walter Laqueur, *Guerrila: A historical and critical study* (London, 1977)

Larkin, 1988: Philip Larkin, *Collected Poems* ed. and with an introduction by Anthony Thwaite (London, 1988)

Larsen E., 1978: Egon Larsen, *A Flame in Barbed Wire: The Story of Amnesty International* (London, 1978)

Larsen S. et al., 1980: Stein Ugevik Larsen, Bernt Hagtvet, Bernt Hagvet, Jan Petter, My Klebost et al., *Who Were the Fascists?* (Bergen-Oslo-Tromsö, 1980)

Lary, 1943: Hal B. Lary and Associates, *The United States in the World Economy: The International Transactions of the United States during the Interwar Period*, US Dept of Commerce (Washington, 1943)

Las Cifras, 1988: *Asamblea Permanente para los Derechos Humanos, La Cifras de la Guerra Sucia* (Buenos Aires, 1988)

Latham, 1981: A.J.H. Latham, *The Depression and the Developing World, 1914-1939* (London and Totowa NJ, 1981)

League of Nations, 1931: *The Course and Phases of the World Depression* (Geneva, 1931; reprinted 1972)

League of Nations, 1945: *Industrialisation and Foreign Trade* (Geneva, 1945)

Leaman, 1988: Jeremy Leaman, *The Political Economy of West Germany 1945-1985* (London, 1988)

Leighlyy, Naylor, 1992: J.E. Leighly and J. Naylor, 'Socioeconomic Class Bias in Turnout 1964-1988: the voters remain the same' in *American Political Science Review*, 86/3 september, 1992, pp. 725-36

Lenin, 1970: V.I.Lenin, *Selected Works in 3 Volumes* (Moscow, 1970: 'Letter to the Central Committee, the Moscow and Petrograd Committees and the Bolshevik Members of the Petrograd and Moscow Soviets', October 1/14 1917, V.I.Lenin op. cit., vol. 2, p. 435; Draft Resolution for the Extraordinary All-Russia Congress of Soviets of Peasant Deputies, November 14/27, 1917, V.I.Lenin, loc. cit, p. 496; Report on the activies of the Council of People's Commissars, January 12/24 1918, loc. cit., p. 546

Leontiev, 1977: Wassily Leontiev, 'The Significance of Marxian Economics for Present-Day Economic Theory' in *Amer. Econ. Rev. Supplement* vol. XXVIII, 1 March 1938, republished in *Essays in Economics: Theories and Theorizing*, vol. 1, p. 78 (White Plains, 1977)

Lettere: P. Malvezzi and G. Pirelli eds *Lettere di Condannati a morte della Resistenza europea*, p. 306 (Turin, 1954)

Lévi-Strauss: Claude Levi-Strauss, Didier Eribon, *De Près et de Loin* (Paris, 1988)

Lewin, 1991: Moshe Lewin, 'Bureaucracy and the Stalinist State' unpublished paper in *Germany and Russia in the 20th Century in Comparative Perspective* (Philadelphia, 1991)

Lewis, 1981: Arthur Lewis, 'The Rate of Growth of World Trade 1830-1973' in Sven Grassman and Erik Lundberg eds, *The World Economic Order: Past and Prospects* (London, 1981)

Lewis, 1938: Cleona Lewis, *America's Stake in International Investments* (Brookings Institution, Washington, 1938)

Lewis, 1935: Sinclair Lewis, *It Can't Happen Here* (New York, 1935)

Lewontin, 1973: R.C. Lewontin, *The Genetic Basis of Evolutionary Change* (New York, 1973)

Lewontin, 1992: R.C. Lewontin, 'The Dream of the Human Genome' in *New York Review of Books*, 28 May 1992, pp. 32-40

Leys, 1977: Simon Leys, *The Chairman's New Clothes: Mao and the Cultural Revolution* (New York, 1977)

Lieberson, Waters, 1988: Stanley Lieberson and Mary C. Waters, From many strands: Ethnic and Racial Groups in Contemporary America (New York, 1988)

Liebman/Walker/Glazer: Arthur Liebman, Kenneth Walker, Myron Glazer, *Latin American University Students: A six-nation study* (Cambridge MA, 1972)

Lieven, 1993: Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence* (New Haven and London, 1993)

Linz, 1975: Juan J. Linz, 'Totalitarian and Authoritarian Regimes' in Fred J. Greenstein and Nelson W. Polsby eds, *Hanbook of Political Science*, vol. 3, *Macropolitical Theory* (Reading MA, 1975)

Liu, 1986: Alan P.L. Liu, *How China Is Ruled* (Englewood Cliffs, 1986)

Loth, 1988: Wilfred Loth, *The Division of the World 1941-1955* (London, 1988)

Lu Hsün: as cited in Victor Nee and james Peck eds, *China's Uninterrupted Revolution: From 1840 to the Present*, p. 23 (New York, 1975)

Lynch, 1990: Nicolas Lynch Gamero, *Los jovenes rojos de San Marcos: El radicalismo universitario de los años setenta* (Lima, 1990)

McCracken, 1977: Paul McCracken et al., *Towards Full Employment and Price Stability* (Paris, OECD 1977)

Macluhan, 1962: Marshall Macluhan, *The Gutenberg Galaxy* (New York, 1962)

Macluhan, 1967: Marshall Macluhan and Queentin Fiore, *The Medium is the Massage* (New York, 1967)

McNeill, 1982: William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since AD 1000* (Chicago, 1982)

Maddison, 1969: Angus Maddison, *Economic Growth in Japan and the USSR* (London, 1969)

Maddison, 1982: Angus Maddison, *Phases of Capitalist Economic Development* (Oxford, 1982)

Maddison, 1987: Angus Maddison, 'Growt and Slowdown in Advanced Capitalist Economies: Tehniques of Quantitative Assessment' in *Journal of Economic Literature*, vol. XXV, June 1987

Maier, 1987" Charles S. Maier, *In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy* (Cambridge, 1987)

Maksimenko, 1991: V.I. Maksimenko, 'Stalinism without Stalin: the mechanism of *"zastoi"*" unpublished paper in *Germany and Russia in the 20th Century in Comparative Perspective*' (Philadelphia 1991)

Mangin, 1970: William Mangin ed., *Peasants in Cities: Readings in the Anthropology of Urbanization* (Boston, 1970)

Manuel, 1988: Peter Manuel, *Popular Musics of the Non-Western World: An Introductory*

Survey (Oxford, 1988)

Marglin and Schor, 1990: S. Marglin and J. Schor eds, *The Golden Age of Capitalism* (Oxford, 1990)

Marrus, 1985: Michael R. Marrus, *European Refugees in the Twentieth Cetury* (Oxford, 1985)

Martins Rodrigues, 1984: *'O PCB: os dirigentes e a organização'* in *O Brasil Republicano*, vol. X, *tomo III* of Sergio Buarque de Holanda ed., *Historia Geral da Civilizacão Brasilesira* pp. 390-97 (Saõ Paulo, 1960-84)

Mencken, 1959: Alistair Cooke ed. *The Viking Mencken* (New York, 1959)

Jean A. Meyer, *La Cristiada*, 3 vols (Mexico D.F., 1973-79); English: *The Cristero Rebellion: The Mexican People between Church and State 1926-1929* (Cambridge, 1976)

Meyer-Leviné, 1973: Rosa Meyer-Leviné, *Leviné: The Life of a Revolutionary* (London, 1973)

Miles et al., 1991: M. Miles, E. Malizia, Marc A. Weiss, G. Behrens, G. Travis, *Real Estate Development: Principles and Process* (Washington DC, 1991)

Miller, 1989: James Edward Miller, 'Roughhouse diplomacy: the United States confronts Italian Communism 1945-1958' in *Storia delle relazioni internazionali*, V/1989/2, pp. 279-312

Millikan, 1930: R.A. Millikan, 'Alleged Sins of Science, in *Scribners magazine* 87 (2), 1930, pp. 119-30

Milward, 1979: Alan Milward, War, *Economy and Society 1939-45* (London, 1979)

Milward, 1984: Alan Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945-51* (London, 1984)

Minault, 1982: Gail Minault, *The Khilafat Movement: Regilious Symbolism and Political Mobilization in India* (New York, 1982)

Misra, 1961: B.B. Misra, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India* (New York, 1982)

Misra, 1961: B.B. Misra, *The Indian Middle Classes: Their Growth in Modern Times* (London, 1961)

Mitchell/Jones: B.R. Mitchell and H.G. Jones *Second Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1971)

Mitchell, 1975: B.R. Mitchell, *European Historical Statistics* (London, 1975)

Moisí, 1981: D. Moisí ed., *Crises et guerres au XXe siècle* (Paris, 1981)

Molano, 1988: Alfredo Molano, *'Violencia y colonización' in Revista Foro: Fundación Fofo Nacional por Colombia*, 6 June 1988 pp. 25-37

Montagni, 1989: Gianni Montagni, *Effeto Gorbaciov: La politica internazionale degli anni ottanta. Storia di quattro vertici da Ginevra a Mosca* (Bari, 1989)

Moravetz, 1977: David Morawetz, *Twenty-five Years of Economic Development 1950-1975* (Johns Hopkins, for the World Bank, 1977)

Mortimer, 1925: Raymond Mortimer, *'Les Matelots'* in *New Statesman*, 4 July 1925, p. 338

Muller, 1951: H.J. Muller in L.C. Dunn ed. *Genetics in the 20th Century: Essay on the Progress of Genetics During the First Fifty Years* (New York, 1951)

Müller, 1992: Heiner Müller, *Krieg ohne Schlacht: Leben in zwei Diktaturen* (Cologne, 1992)

Muzzioli, 1993: Giuliano Muzzioli, *Modena* (Bari, 1993)

Nehru, 1936: Jawaharlal Nehru, *An Autobiography, with musings on recent events in India* (London, 1936)

Nicholson, 1970: E.M. Nicholson cited in *Fontana Dictionary of Modern Thought*: 'Ecology' (London, 1977)

Noelle/Neumann, 1967: Elisabeth Noelle and Erich Peter Neumann eds, *The Germans: Public Opinion Polls 1947-1966* p. 196 (Allensbach and Bonn, 1967)

Nolte, 1987: Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus* (Stuttgart, 1987)

North/Pool, 1966: Robert North and Ithiel de Sola Pool, 'Kuomintang and Chinese Communist Elites' in Harold D. Lasswell and Daniel Lerner eds, *World Revolutionary Elites: Studies in Coercive Ideological Movements* (Cambridge MA, 1966)

Nove, 1969: Alec Nove, *An Economic History of the USSR* (London, 1969)

Nwoga, 1970: Donatus I. Nwoga, 'Onitsha Market Literature' in *Mangin*, 1970

Observatoire, 1991: *Comité Scientifique auprès du Ministère de l'Education Nationale*, unpublished paper, *Observatoire des Thèses* (Paris, 1991)

OECD Impact: OECD: *The Impact of the Newly Industrializing Countries on Production and Trade in Manufactures: Report by the Secretary-General* (Paris, 1979)

OECD National Accounts: *OECD National Accounts 1960-1991*, vol. 1 (Paris, 1993)

Ofer, 1987: Gur Ofer, 'Soviet Economic Growth, 1928-1985' in *Journal of Economic Literature*, XXV/4, December 1987, p.1778

Ohlin, 1931: Bertil Ohlin, for the League of Nations, *The Course and Phases of the World Depression* (1931; reprinted Arno Press, New York, 1972)

Olby, 1970: Robert Olby, 'Francis Crick, DNA, and the Central Dogma' in Holton 1972, pp. 227-80

Orbach, 1978: Susie Orbach, *Fat is a Feminist Issue: the anti-diet guide to permanent weight loss* (New York and London, 1978)

Ory, 1976: Pascal Ory, Les Collaborateurs: 1940-1945 (Paris, 1976)

Paucker, 1991: Arnold Paucker, *Jewish Resistance in Germany: The Facts and the Problems* (*Gedenkstaette Deutsche Widerstand*, Berlin, 1991)

Pavone, 1991: Claudio Pavone, *Una guerra civile: Saggio storico sulla moralità nella Resistenza* (Milan, 1991)

Peierls, 1992: Peierls, Review of D.C. Cassidy, *Uncertainty: The Life of Werner Heinsenberg'* in *New York Review of Books*, 23 April 1992, p.44

People's Daily, 1959: 'Hai Jui reprimands the Emperor' in *People's Daily* Beijing, 1959, cited in Leys, 1977

Perrault, 1987: Giles Perrault, *A Man Apart: The Life of Henri Curiel* (London, 1987)

Peters, 1985: Edward Peters, *Torture* (New York, 1985)

Petersen, 1986: W. and R. Petersen, *Dictionary of Demography*, vol. 2, art: 'War' (New-York-Westport-London, 1986)

Piel, 1992: Gerard Piel, *Only One World: Our Own To Make And To Keep* (New York, 1992)

Planck, 1993: Max Palnck, *Where Is Science Going?* with a preface by Albert Einstein; translated and edited by James Murphy (New York, 1933)

Polanyi, 1945: Karl Polanyi, *The Great Transformation* (London, 1945)

Pons Prades, 1975: E. Pons Prades, *Republicanos Españoles en la 2a Guerra Mundial* (Barcelona, 1975)

Population, 1984: UN Dept of International Economic and Social Affairs: *Population Distribution, Migration and Development. Proceeding of the Expert Group, Hammamet (Tunisia) 21-25 March 1983* (New York, 1984)

Potts, 1990: Lydia Potts, *The World Labour Market: A History of Migration* (London and New Jersey, 1990)

Pravda, 25 January 1991.

Proctor, 1988. Robert N. Proctor, *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis* (Cambridge MA, 1988)

Programma 2000: PSOE (Spanish Socialist Party), *Manifesto of Programme: Draft for Discussion*, January 1990 (Madrid, 1990)

Prost: A Prost, *'Frontières et espaces du prive'* in *Histoire de la Vie Privée de la Première Guerre Mondiale à nos Jours* vol. 5, pp. 13-153 Paris, 1987

Rado, 1962: A. Rado ed., *Welthandbuch: internationaler politischer und wirtschaftlicher Almanach 1962* (Budapest, 1962)

Raw, Page, Hodson 1972: Charles Raw, Bruce Page, Godfrey Hodgson, *Do You Sincerely Want To Be Rich?* (London, 1972)

Ranki, 1971: George Ranki in Peter F. Sugar ed., *Native Fascism in the Successor States: 1918-1945* (Santa Barbara, 1971)

Ransome, 1919: Arthur Ransome, *Six Weeks in Russia in 1919* (London, 1919)

Räte-China, 1973: Manfred Hinz ed., *Räte-China: Dokumente der chinesischten Revolution* (1927-31) (Berlin, 1973)

Reale, 1954: Eugenio Reale, *Avec Jacques Duclos au Banc des Accusés à la Réunion Constitutive du Cominform* (Paris, 1958)

Reed, 1919: John Reed *Ten Days That Shook The World* (New York 1919 and numerous editions)

Reinhard et al, 1968: M. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupaquier, *Histoire Générale de la population mondiale*, 3rd edn (Paris, 1968)

Reitlinger, 1982: Gerald Reitlinger, *The Economics of Taste: The Rise and Fall of Picture Prices 1760-1960* 3 vols (New York, 1982)

Riley, 1991: C. Riley, 'The Prevalence of Chronic Disease During Mortality Increase: Hungary in the 1980s in *Population Studies*, 45/3 November 1991, pp. 489-97

Riordan, 1991: J. Riordan, *Life After Communism*, inaugural lecture, University of Surrey (Guildford, 1991)

Ripken/Wellmer, 1978: Peter Ripken and Gottfried Wellmer, *'Bantustans und ihre Funktion für das südafricanische Herrschaftssystem'* in Peter Ripken, *Südiches Afrika: Geschichte, Wirtschaft, politische Zukunft*, pp. 194-203, Berlin, 1978

Robert, 1991: Frank Roberts, *Dealing with the Dictators: The Destruction and Revival of Europe 1930-1970* (London, 1991)

Rozsati/Mizsei, 1989: D. Rozsati and K. Mizsei, *Adjustment through opening* 1989)
Rostow, 1978: W. W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect* (Austin, 1978)
Russell Pasha 1949: Sir Thomas Russell Pasha, *Egyptian Service, 1902-1946* (London, 1949)

Samuelson, 1943: Paul Samuelson, 'Full employment after the war' in S. Harris ed., *Post-war Economic Problems*, pp. 27-53 (New York, 1943)
Sareen, 1988: T.R. Sareen, *Select Documents on Indian National Army* (New Delhi, 1988)
Sassoon, 1947: Siegfried Sassoon, *Colected Poems* (London, 1947)
Schatz, 1983: Ronald W. Schatz, *The Electrical Workers. A History of Labor at General lectric and Westinghouse* (University of Illinois Press, 1983)
Schell, 1993: Jonathan Schell 'A Foreign Policy of Buy and Sell' (*New York Newsday*, 21 November 1993)
Schram, 1966: Stuart Schram, *Mao Tse Tung* (Baltimore, 1966)
Schrödinger, 1944: Erwin Schrödinger, *What Is Life: The Physical Aspects of the Living Cell* (Cambridge, 1944)
Schumpeter, 1939: Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles* (New York and London, 1939)
Schumpeter, 1954: Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York, 1954)
Schwartz, 1966: Benjamin Schwartz, 'Modernisation and the Maiost Vision' in Roderick MacFarquhar ed., *China Under Mao: Politics Takes Command* (Cambridge MA, 1966)
Scott, 1985. James S. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven and London 1985)
Seal, 1968: Anil Seal, *The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the later Nineteenth Century* (Cambrigde, 1968)
Sinclair, 1982: Stuart Sinclair, *The World Economic Handbook* (London, 1982)
Singer, 1972: J. David Singer, *The Wages of War 1816-1965: A Statistical Handbook* (New York, London, Sydney, Toronto, 1972)
Smil, 1990: Vaclav Smil, 'Planetary Warming: Realities and Responses' in *Population and Development Review*, vol. 16, no.1, March 1990
Smith, 1989: Gavin Alderson Smith, *Livelihood and Resistance: Peasants and the Politics of the Land in Peru* (Berkeley, 1989)
Snyder, 1940: R.C. Snyder, 'Commercial policy as reflected in Treaties from 1931 to 1939' in *American Economic Review*, 30, 1940, pp. 782-802
Social Trends: UK Central Statistical Office, *Social Trends 1980* (London, annual)
Solzhenitsyn, 1993: Alexander Solzhenitsyn in *New York Times* 28 November 1993
Somary, 1929: Felix Somary, *Wandlungen der Weltwirtschaft seit dem Kriege* (Tübingen, 1929)
Sotheby: *Art Market Bulletin*, A Sotheby's Research Departmetn Publication, End of season review, 1992
Spencer, 1990: Janathan Spencer, *A Sinhala Village in Time of Trouble: Politics and Change in Rural Sri Lanka* (New Delhi, 1990)
Spero, 1977: Joan Edelman Spero, *The Politics of International Economic Relations* (New York, 1977)
Spriano, 1969: Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano* Vol. II (Turin, 1969)

Spriano, 1983: Paolo Spriano, *I comunisti europei e Stalin* (Turin, 1983)

SSSR, 1987: *SSSR v Tsifrakh v 1987*, pp. 15-17, 32-33

Staley, 1939: Eugene Staley, *The World Economy in Transition* (New York, 1939)

Stalin, 1952: J.V. Stalin, *Economic Problems of Socialism in the USSR* (Moscow, 1952)

Starobin, 1972: Joseph Starobin, *American Communism in Crisis* (Cambridge MA, 1972)

Starr, 1983: Frederick Starr, *Red and Hot: The Fate of Jazz in the Soviet Union 1917-1980* (New York, 1983)

Stat Jahrbuch: Federal Republic Germany, Bundesamt für Statistik, *Statistisches Jahrbuch für das Ausland* (Bonn, 1990)

Steinberg, 1990: Jonathan Steinberg, *All of Nothing: The Axis and the Holocaust 1941-43* (London, 1990)

Stevenson, 1984: John Stevenson, *British Society 1914-1945* (Harmondsworth, 1984)

Stoll, 1990: David Stoll, *Is Latin America Turning Protestant: The Politics of Evangelical Growth* (Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992)

Stouffer/Lazarsfeld, 1937: S. Stouffer and P. Lazarsfeld, *Research Memorandum on the Family in the Depression*, Social Science Research Council (New York, 1937)

Stürmer, 1993: Michael Stürmer in *'Orientierungskrise in Politik und Gesellschaft? Perspectiven der Demokratie an der Schwelle zum 21. Jahrundert'* in (*Bergedorfer Gesprächskreis, Protokoll Nr 98* Hamburg-Bergedorf, 1993)

Stürmer, 1993: Michael Stürmer, *99 Bergedorfer Gesprächskreis* (22-23 May, Ditchley Park): *Wird der Westen den Zerfall des Ostens überleben? Politische und ökonomische Herausforderungen für Amerika und Europa* (Hamburg, 1993)

Tanner, 1962: J.M. Tanner, *Growth at Adolescence*, 2nd edn (Oxford, 1962)

Taylor/Jodice, 1983: C.L. Taylor and D.A. Jodice, *World Handbook of Political and Social Indicators*, 3rd edn (New Haven and London, 1983)

Taylor, 1990: Trevor Taylor, 'Defence industries in international relations' in *Rev. Internat. Studies 16*, 1990, pp. 59-73

Technology, 1986: US Congress, Office of Technology Assessment, *Technology and Structural Unemployment: Reemploying Displaced Adults* (Washington DC, 1986)

Temin, 1993: Peter Temin, 'Transmission of the Great Depression' in *Journal of Economic Perspectives*, vol. 7/2, spring 1993, pp. 87-102)

Terkel, 1967: Studs Terkel, *Division Street: America* (New York, 1967)

Terkel, 1970: Studs Terkel, *Hard Times: An Oral History of the Great Depression* (New York, 1970)

Therborn, 1984: Göran Therborn, 'Classes and States, Welfare State Developments 1881-1981' in *Studies in Political Economy: A Socialist Review*, no. 13, spring 1984, pp. 7-41

Therborn, 1985: Göran Therbon, 'Leaving the Post Office Behing' in M. Nikolic ed. *Socialism in the Twenty-first Century* pp. 225-51 (London, 1985)

Thomas, 1971: Hugh Thomas, *Cuba or the Pursuit of Freedom* (London, 1971)

Thomas, 1977: Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (Harmonidsworth, 1977 edition)

Tiempos, 1990: Carlos Ivan Degregori, Marfil Francke, José López Ricci, Nelson Manrique, Gonzalo Portocarrero, Patricia Ruíz Bravo, Abelardo Sánchez León,

Antonio Zapata, *Tiempos de Ira y Amor: Nuevos Actores para viejos problemas*, DESCO (Lima, 1990)

Tilly/Scott, 1987: Louise Tilly and Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (second edition, London, 1987)

Titmuss: Richard Titmuss, *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy* (London, 1970)

Tomlinson, 1976: B.R.Tomlinson, *The Indian National Congress and the Raj 1929-1942: The Penultimate Phase* (London, 1976)

Touchard, 1977: Jean Touchard, *La gauche en France* (Paris, 1977)

Towneshend, 1986: Charles Towneshend, 'Civilization and Fridhtfulness: Air Control in the Middle East Between the Wars' in C. Wrigley ed. (see Hobsbawm, 1986)

Trofimov/Djangava, 1993: Dmitry Trofimov and Gia Djangava, *Some reflections on current geopolitical situation in the North Caucasus* (London, 1993, mimeo)

Tuma, 1965: Elias H. Tuma, *Twenty-six Centuries of Agrarian Reform: A Comparative analysis* (Berkeley and Los Angeles, 1965)

Umbruch: See Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1986

Umbruch, 1990: Federal Republic of Germany: *Umbruch in Europa: Die Ereignisse im 2. Halbjahr 1989. Eine Dokumentation, herausgegeben vom Auswärtingen Amt* (Bonn, 1990)

UN Africa, 1989: UN Economic Commission for Africa, Inter-Agency Task Force, Africa Recovery Programme, *South African Destabilization: The Economic Cost of Frontline Resistance to Apartheid* (New York, 1989)

UN Dept of International Economic and Social Affairs, 1984: See Population, 1984

UN International Trade: UN *International Trade Statistics Yearbook*, 1983

UN Statistical Yearbook (annual)

UN Transnational, 1988: United Nations Centre on Transnational Corporations, *Transnational Corporations in World Development: Trends and Prospects* (New York, 1988)

UN World Social Situation, 1970: UN, Department of Economic and Social Affairs, *1970 Report on the World Social Situation* (New York, 1971)

UN World Social Situation 1985: UN Dept of International Economic and Social Affair: *1985 Report on the World Social Situation* (New York, 1985)

UN World Social Situation 1989: UN Dept of International economic and Social Affairs: *1989 Report on the World Social Situation* (New York, 1989)

UN World's Women: UN Social Statistics and Indicators Series K no. 8: *The World's Women 1970-1990: Trends and Statistics* (New York, 1991)

UNCTAD: UNCTAD (UN Commission for Trade and Development) *Statistical Pocket Book 1989* (New York, 1989)

UNESCO: UNESCO *Statistical Yearbook*, for the years concerned.

US Historical Statistics: US Dept of Commerce. Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, 3 vols (Washington, 1975)

Van der Linden, 1993: 'Forced labour and non-capitalist industrialization: the case of Stalinism' in Tom Brass, Marcel van der Linden, Jan Lucassen, *Free and Unfree La-*

bour (IISH, Amsterdam, 1993)

Van der Wee: Herman Van der Wee, *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945-1980* (Harmondsworth, 1987)

Veillon 1992: Dominique Veillon, *'Le quotidien'* in *Ecrire l'histoire du temps présent. En hommage á François Bédarida: Actes de la journée d'études de l'IHTP*, pp. 315-28 (Paris CNRS, 1993)

Vernikov, 1989: Andrei Vernikov, 'Reforming Process and Consolidation in the Soviet Economy', *WIDER Working Papers WP 53* (Helsinki, 1989)

Walker, 1988: Martin Walker, 'Russian Diary' in the *Guardian*, 21 March 1988, p. 19

Walker, 1991: Martin Walker, 'Sentencing system blinghts land of the free' in the *Guardian*, 19 June 1991, p. 11

Walker, 1993: Martin Walker, *The Cold War: And the Marking of the Modern World* (London, 1993)

Ward, 1976: Benjamin Ward, 'National Economic Planning and Politics' in Carlo Cipolla ed., *Fontana Economic History of Europe: The Twentieth Century*, vol. 6/1 (London, 1976)

Watt, 1989: D.C. Watt, *How War Came* (London, 1989)

Weber, 1969: Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik* 2 vols (Frankfurt, 1969)

Weinberg, 1977: Steven Weinberg, 'The Search for Unity: Notes for a History of Quantum Field Theory' in *Daedalus*, autumn 1977

Weinbrg, 1979: Steven Weinberg, 'Enstein and Spacetime Then and Now' in *Bulletin, American Academy od Arts and Sciences*, XXXIII. 2 November 1979

Weisskpf, 1980: V. Weisskopf, 'What Is Quantum Mechanics?' in *Bulletin, American Academy of Arts & Science*, vol. XXXIII, April 1980

Weiner, 1984: Jon Weiner, *Come Together: John Lennon in his Time* (New York, 1984)

Wildavski, 1990: Aaron Wildavsky and Karl Dake, 'Theories of Risc Perception: Who Fears What and Ahy?' in *Daedalus*, vol. 119, no. 4, autumn 1990, pp. 41-60

Willett, 1978: John Willett, *The New Sobriety: Art and Politics in the Weimar Period* (London, 1978)

Wilson, 1977: E.O. Wilson, 'Biology and the Social Sciences' in *Deadadus 106/4*, autumn 1977, pp. 127-40

Winter, 1986: Jay Winter, *War and the British People* (London, 1986)

'Woman", 1964: 'The Woman in America' in *Daedalus* 1964

The World Almanack (New York, 1964, 1993)

World Bank Atlas: *The World Bank Atlas 1990* (Washington, 1990)

World Development: World Bank: *World Development Report* (New York, annual)

World Economic Survey, 1989: UN Dept on International Economic and Social Affairs, *World Economic Survey 1989: Current Trends and Policies in the World Economy* (New York, 1989)

World Labour, 1989: International Labour Office (ILO), *World Labour Report 1989* (Geneva, 1989)

World Resources, 1986: *A Report by the World Resources Institute and the International*

Institute for Environment and Development (New York, 1986)

World Tables, 1991: The World Bank: *World Tables 1991* (Baltimore and Washington, 1991)

World's Women: see UN World's Women

Zetkin, 1968: Clara Zetkin, 'Reminiscences of Lenin' in *They Knew Lenin: Reminiscences of Foreign Contemporaries* (Moscow, 1968)

Ziebura, 1990: Gilbert Ziebura, *World Economy and World Politics 1924-1931: From Reconstruction to Collaps* (Oxford, New York, Munchin, 1990)

Zinoviev, 1979: Aleksandr Zinoviev, *The Yawning Heights* (Harmondsworth, 1979)

CARTIER
istoric

O ISTORIE A A SECOLULUI XX

Era extremelor

... Dacă istoricul poate să scoată vreun sens din veacul acesta, faptul se datorează în mare parte capacităţii lui de a urmări şi a asculta. Sper că pot comunica cititorilor mei cîte ceva din ce am învăţat procedînd astfel.

CARTIER
ISBN 9975-949-75-4
EAN-13
9 789975 949750